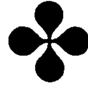
શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી

વિરચિત

શ્રીમદ્ ભાગવત
તૃતીયસ્કન્ધ સુબોધિનીજી

(અધ્યાય ભાગ ૨૦ થી ૩૩)

✤ અનુવાદક ✤

ગો. વા. શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી

એમ.એ., એલ.એલ.બી., ધંધુકા

✤ વર્તમાન પ્રકાશક ✤

✤ શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ ✤

કંસારા બજાર, માંડવી, જિ. કચ્છ, ગુજરાત, પીનકોડ- ૩૭૦ ૪૬૫

ફોન : ૦૨૮૩૪-૨૩૧૪૬૩/૨૨૪૩૦૬

E-mail : gosharad@sancharnet.in

Website : http://www.pustimarg.net

✤ મુદ્રક ✤

✤ જસનીલ પ્રિન્ટસ્ ✤

૪/એફ, સુન્દરધામ, એસ. વી. પી. રોડ, રામબાગ લેન,

બોરિવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૯૨.

ટે. નં. (૦૨૨) ૨૮૦૭ ૭૮૦૪

પ્રકાશન સમય ૨૦૦૫

પુસ્તક પ્રકાશન સહાય ૩૦૦/-

પ્રત : ૫૦

શ્રીભાગવત ગ્રંથમાળા-પુસ્તક ૧ લું

અ. ભૂ. આચાર્યચક્રચૂડામણિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી-વિરચિત

શ્રીમદ્‌ભાગવત

તૃતીય સ્કન્ધ-સુબોધિનીજી

ભાગ ૨ જો : ભગવદર્થસૃષ્ટિ

અધ્યાય ૨૦ થી ૩૩]

ગુજરાતી ભાષાંતર

અનુવાદક

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી, એમ. એ., એલએલ. બી.

વિદ્વન્મંડન-અનુવાદ, શ્રીકૃષ્ણચરિત ભાગ ૧ થી ૪, દશમસ્કંધ-સુબોધિનીજીનાં છૂટક પ્રકરણોનો ગુજરાતી અનુવાદ, વિગેરે ગ્રંથોના લેખક

પ્રકાશક

શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય : નડિયાદ

નિવેદન

શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય-નડિયાદ આજે એક મહત્ત્વનો અનુવાદગ્રંથ વિદ્યાનુરાગી વૈષ્ણવ વાચકવર્ગના કરકમળમાં મૂકવા હામ ભીડે છે. પ. ભ. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી શ્રીમદ્-ભાગવત-સુબોધિની-સાહિત્યના એક સબળ ચિંતક છે. આ પૂર્વે એમણે દશમસ્કંધ-સુબોધિનીજીનાં છૂટાંછૂટાં અનેક પ્રકરણોનો સરળ છતાં પ્રૌઢ ગુજરાતી અનુવાદ વૈષ્ણુજનના સમક્ષ મૂક્યો છે; દશમ-સ્કંધનું દોહન કરી શ્રીકૃષ્ણચરિતના ૪ ભાગ પણ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. શ્રી. જટાશંકર શાસ્ત્રીએ પ્રથમ-સ્કંધ-સુબોધિનીજીનો અને ગો. વા. શ્રી. કલ્યાણજી કાનજી શાસ્ત્રીએ દ્વિતીયસ્કંધ-સુબોધિનીજીનો અનુવાદ કરેલ તે છપાઈ ગયા પછી તૃતીયસ્કંધ-સુબોધિનીજીના અનુવાદનું ભારે કામ શ્રી. નાનુ-ભાઈએ સિદ્ધ કર્યું. એમણે આ તૃતીયસ્કંધના અધ્યાય ૨૦ થી ૩૩ સુધીનો આ અનુવાદ અમારું પુસ્તકાલય છાપે એવી રજા આપી આ પુસ્તકાલયને ગૌરવાન્વિત કર્યું છે, એ માટે એમનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. અમારો આ ઉત્સાહ ફળીભૂત ન જ થયો હોત, જો આવડા મોટા ગ્રંથની પાછળ થનારા ભારે ખર્ચની વ્યવસ્થા ન થઈ હોત. ભગવત્કૃપાથી આ મુદ્રણ પાછળ થનારો રૂા. ત્રણ હજારથી યે ઉપરનો ખર્ચ આપવા સાંપ્રદાયિક સાહિત્યરસિક એક ભગવદીય તૈયાર થયા, અને એમના દૈવી દ્રવ્યથી આ ગ્રંથ આજે અમે જાહેરમાં મૂકી શક્યા છીએ. આ ગ્રંથથી **શ્રીભાગવત ગ્રંથમાળાનો** પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, એનું આ **પુસ્તક ૧ લું** છે. આના વેચાણમાંથી ઉપજવાનાં નાણાં શ્રીભાગવત-સંબંધી સાહિત્ય પ્રકટ કરવામાં વપરાશે.

વૈષ્ણવોની આર્થિક મદદથી પુસ્તકાલયે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલાં પ્રકાશનોમાં એક મહત્ત્વના પ્રકાશનનો આમ આનાથી ઉમેરો થાય છે.

શ્રી. નાનુભાઈએ આ ગ્રંથ અમને છાપવાની રજા આપી સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય તથા શ્રી ભાગવતની નામસેવા કરવાની તક આપ્યા બદલ પુસ્તકાલય એમનું ઋણી છે; એ જ રીતે **આમુખ** લખી આપી પ્રો. જેઠાલાલ ગો. શાહે અને છાપવાની દરેક પ્રકારની સગવડ કરી આપી પ્રૂફ વાંચી સર્વાંગસુંદર સ્વરૂપમાં છપાવી આપી પ્રો. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીએ જે સેવા આપી છે તેનું આ પુસ્તકાલય ઋણી છે.

વૈષ્ણવજનતા આનો સાચો લાભ ઉઠાવે એવી અભ્યર્થના.

પવિત્રા એકાદશી
સં. ૨૦૦૭

રતિલાલ મો. દેશી

આમુખ

શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરના સુબોધિની-સાહિત્યને સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાનું માન ગો. વા. બલભદ્ર લાલા, મગનલાલ શાસ્ત્રીજી અને મૂળચંદ્ર તેલીવાળાને ભાગે જાય છે. એ સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર દ્વારા રજૂ કરવાની શરૂઆત ગોલોકવાસી મગનલાલ શાસ્ત્રીજીએ કરી હતી. તે દિશામાં છૂટક છૂટક પ્રયત્નો અન્ય સાંપ્રદાયિક વ્યક્તિઓ જેમકે તેલીવાળા, શ્રી ધીરજભાઈ સાંકળિયા, કલ્યાણજી શાસ્ત્રી, છગનભાઈ શાસ્ત્રી, હરિશંકર શાસ્ત્રી, જટાશંકર શાસ્ત્રી, જે. ગો. શાહ તથા પ્રો. ગોવિંદલાલ ભટ્ટ તરફથી કરવામાં આવ્યા હતા. પણ આ પ્રયત્નો છૂટા છવાયા હતા. યાવત્પ્રાપ્ય સુબોધિનીજીના મોટા ભાગનું ગુર્જરભાષામાં ભાષાન્તર કરવાની યશકલગી તો શ્રી. નાનુભાઈને માથે જ જાય છે. શ્રી. નાનુભાઈની સાંપ્રદાયિક સાહિત્યની સેવા તથા વિદ્વત્તા વિષે અહીંયાં ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. જેઓ સંપ્રદાયના સાહિત્યના ખરેખર અભ્યાસીઓ હશે તેઓ તેમની આ દિશાની સાહિત્યસેવા માટે ઊંચો મત જરૂરથી ધરાવશે. તેમની સાંપ્રદાયિક સાહિત્યની સેવા એ વિદ્વન્મંડનના ગ્રંથના અનુવાદથી શરૂ થઈ. ત્યાર પછી તો તેમણે જુદા જુદા લેખોદ્વારા ઘણું લખ્યું છે. ગ્રંથરૂપે એમની સાહિત્યસેવામાં વિદ્વન્મંડનનું ભાષાંતર અને સુબોધિનીજીનાં ભાષાંતરો સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે અંકિત થશે એવું મારું મંતવ્ય છે. પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્યસેવા તેમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું મર્મ સમજીને વૈષ્ણવ સમાજ અને બીજાઓની સમક્ષ મૂકવું તે નાનુભાઇનું જીવન ધ્યેય છે. અને તે ધ્યેય એમની આ અણમોલ સાહિત્યસેવા દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. પ્રથમ સ્કંધ, દ્વિતીય સ્કંધ અને દશમ સ્કંધનાં સુબોધિનીજી અત્યાર અગાઉ પૂર્ણ થઇ ગયાં છે. તૃતીય સ્કંધનું ભાષાંતર બાકી હતું તે સંપૂર્ણ તેઓએ કરી નાંખ્યું છે. એકાદશ સ્કંધ ઉપરનાં ૪ અધ્યાયનાં સુબોધિનીજીનો અનુવાદ શ્રી. નાનુભાઈએ કરી લીધો છે તે છપાય છે. ગોલોકવાસી મોહનભાઈ વિ. ગાંધીની ખાસ ઇચ્છા હતી કે આ તૃતીય સ્કંધ સંસદ્દ્વારા પ્રકટ થાય. એટલા માટે એ આખી હસ્તલિખિત પ્રતિ પોતાની પાસે તેમણે મંગાવી લીધેલી, પણ તેમના ગોલોકવાસ પછી મેં મારી પાસે મંગાવી લીધી. એ પ્રતિ વાંચીને મને ઘણો આનંદ થયો. શ્રીઆચાર્યચરણનાં સુબોધિનીજી સમજવાને નાનુભાઈનું ભાષાંતર મને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડયું. મૂળ શ્લોકના અર્થ, સુબોધિનીજીનું અક્ષરશઃ ભાષાંતર, એ ઉપરાંત તેમણે ફૂટનોટ પણ આપેલી છે, આથી અભ્યાસ કરનારના કાર્યમાં સુગમતા થઈ પડે એમ છે. મૂળથી જ નાનુભાઈની ભાષા સરળ છે, વળી વર્ષો થયાં શ્રીઆચાર્યચરણની વાણીનું અવગાહન તેમણે કરેલું છે, એટલે તેઓશ્રીની ભાષાની આંટીઘૂંટીઓ પણ સહેલાઇથી તે સમજી શકયા છે. વળી સામાન્ય જનતાને સુબોધિનીજીનો રસ કેવી રીતે ભોગ્ય બને એ હેતુ રાખીને તેમણે અનુવાદ કર્યો છે. એનો અર્થ એવો નથી કે આચાર્યશ્રીની વાણીમાં એમણે છૂટછાટ લીધી છે. મૂળ વાણીને એ સંપૂર્ણ વફાદાર રહ્યા છે. પણ જ્યાં જ્યાં ચિંત્ય કઠિન અંશો આવે તેને સમજાવવાને સ્પષ્ટીકરણ નોંધો તેમણે મૂકી છે. શ્રીમદ્વલ્લભાધીશની કૃપાનું ફળ જ અમે આ માનીએ છીએ. સુબોધિનીજી જેવી ગંભીર અને ચિંતનાત્મક ટીકા તરફ આસક્તિ થવી અને તે સાહિત્યને સરળ અનુવાદરૂપે પ્રકટ કરવું એ આચાર્યશ્રીની કૃપા વગર, આ કલિયુગમાં બનવું દુઃશકય છે. મોટાભાગના લોકો હાલમાં અર્થપ્રાપ્તિ કે કીર્તિની પછવાડે પોતાનો બધો સમય ગાળે છે. શ્રી. નાનુભાઈનું ધન તે આચાર્યશ્રીનાં સુબોધિનીજી છે. તે ધનનો ભંડોળ તેમણે કર્યો છે, પણ તે નહિ કેવળ પોતાના ઉપભોગ માટે. આ એમની મૂંગી છતાં કીમતી સાહિત્યસેવા છે. આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના હું વિચારતો હતો તેવામાં જ ભગવદિચ્છાથી એ યોજના સરળ થઈ ગઇ. આખા તૃતીય સ્કંધને એક પુસ્તક તરીકે બહાર પાડતાં સંસ્થાને ખર્ચ ભારે પડે, આથી તેને પણ ભાગમાં વહેંચવાનું

ઇષ્ટ વિચારાયું. તૃતીય સ્કંધના પ્રથમ આઠ અધ્યાય માટે શ્રી. વાડીલાલ ભાઈએ ગોઠવણ કરી અને તે પ્રમાણે તેનું મુદ્રણ પણ શરૂ થયું, એટલે બાકીના ભાગનું મુદ્રણ સંસદ તરફથી થાય તેની શકયતા હું વિચારતો હતો, ત્યાં તો પરમ ભગવદીય વાડીલાલભાઇએ જ ઓગણીસ અધ્યાય સુધીનો અનુવાદ પોતાને મોકલવા માટે નાનુભાઇને પત્ર લખેલો અને નાનુભાઈની સૂચનાથી તે ભાગ ત્યાં તેમના થકી વાડીલાલભાઈને મોકલાયો. મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે તે ભાગનું મુદ્રણ પણ ત્યાં શરૂ થયું, અને આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થવાની નજીકમાં બહાર પડી જશે. બાકીના ભાગ માટે મારા અને મારા મિત્ર શાસ્ત્રી કેશવરામના સાહિત્ય-પ્રકાશનના કાર્યમાં હંમેશાં જેઓ આગળ પડતા સાથી રહ્યા છે એવા નડિયાદના પુષ્ટીમાર્ગીય પુસ્તકાલયના મંત્રી રતિલાલ દોષીની સાથે પત્રવ્યવહાર થતાં તેમના પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે એમ તેમણે જણાવ્યું અને તે માટે ખર્ચનો અંદાજ નક્કી કરવા તેઓ જાતે જ મારે ત્યાં આવી ગયા. મારા મિત્ર શાસ્ત્રીજી કેશવરામની સલાહ તે માટે ખાસ લીધી અને આ પુસ્તક પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય છપાવે તેવું નક્કી કર્યું. તે માટે શ્રી. નાનુભાઈની સંમતિની અપેક્ષા હતી તે પણ મળી ગઈ. શ્રી. નાનુભાઈના પરિશ્રમનું સાર્થકય નડિયાદની સંસ્થાદ્વારા આજે ફરીથી થાય છે, એ જાણીને મને ખાસ આનંદ થાય છે. વિશેષ આનંદ તો એટલા માટે કે વર્ષો થયાં સંપૂર્ણ યાવત્પ્રાપ્ય સુબોધિનીસાહિત્યનું ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર જોવાનું હું સ્વપ્ન સેવતો હતો તે સ્વપ્ન હવે સિદ્ધ થયું છે. હવે આ ભાષાંતરો દ્વારા સુબોધિનીજી સમજનાર અભ્યાસકોની જરૂર છે, તેમજ એના ઉપરથી સરળ ભાષામાં સુબોધિનીજીના વિચારોને મધ્યસ્થ રાખીને સ્વતંત્ર વિવેચનરૂપે વધારે પ્રચાર કરવાની જરૂર છે. શ્રીમદ્ભાગવત એ એક વિશ્વગ્રન્થ છે અને સુબોધિનીજીના પ્રત્યેક શબ્દમાં જે શક્તિ રહેલી છે તે જગતના કોઈપણ અન્ય સાહિત્યની અંદર હશે કે કેમ તે વિષે મને શંકા છે. કેવળ પુષ્ટિમાર્ગીયોને માટે શ્રીમદ્આચાર્યચરણોનું સાહિત્ય નથી, પણ સમસ્ત જગત માટે છે. શ્રીમદ્ભાગવત તે રસસ્વરૂપ ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરનારો ગ્રન્થ છે અને તેનો હેતુ જીવોને એવું જ્ઞાન કરાવવાનો છે કે જગતની અંદર કોઈપણ સ્થિતિમાં કાર્યરૂપે જે જે કાંઈ બની રહ્યું છે તેમાં કારણરૂપ ભગવાનની શક્તિ જ પ્રકટ થાય છે; એ ભગવાનની લીલા જ સર્વત્ર છે. તમામ ઘટનાઓમાં, તમામ સ્થિતિઓમાં અને તમામ સંબંધોમાં એ પ્રેમસ્વરૂપ ભગવાનને ઓળખવા અને ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરવો. રૂપસૃષ્ટિ બંધન માટે છે અને નામસૃષ્ટિ મોક્ષને માટે છે. ભાગવત એ ભગવાનની ઉત્તમોત્તમ નામસૃષ્ટિ છે; એ ભગવાનનું જ શબ્દ-સ્વરૂપ છે. તેમની ઉપર સુબોધિનીજી—તે જેમ શ્રીવલ્લભાધીશ ભગવાનનું આધિદૈવિક રીતે મુખારવિંદ છે, તેમ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સુબોધિનીજી એ પુરુષોત્તમસ્વરૂપ ભગવાનનું મુખારવિંદ છે. એ મુખ દ્વારા જ ભાગવતનું રહસ્ય પ્રકટ થાય છે. બીજી રીતે કહું તો જેમ શ્રીમદ્આ-ચાર્યચરણ એ વિપ્રયોગને લીધે ભગવાનને માટે વિરહવ્યથા અનુભવતાં સ્વામિનીજીનું સ્વરૂપ છે તેમ સુબોધિનીજી એ શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરનું એ સ્વામિનીજીનું સ્વરૂપ છે. તેમાં પ્રભુમિલનને માટે હૃદયની વેદનાઓ છે, અંતરની આશાઓ છે. વૈષ્ણવોને માટે તો સુબોધિનીજી એક જીવનનું સર્વસ્વ છે. હું આશા રાખું છું કે આ ભાષાંતરો દ્વારા શ્રીમદ્આચાર્યચરણની વાણીનો રસાસ્વાદ વૈષ્ણવો કરશે અને તેના મીઠા અમૃતમય ઘૂંટડાઓનું પાન કરતા કરતા અંતરના મેલ ને વિકારો દૂર કરશે અને પોતાના જીવનની દૃષ્ટિ ભગવદ્—અભિમુખ કરશે.

આ ગ્રન્થનું પ્રકાશન કરવા માટે નડિયાદ પુષ્ટીમાર્ગીય પુસ્તકાલયનો આભાર માનું છું. તે સંસ્થાએ પુષ્ટિ સંપ્રદાયની અનેક ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ કરીને જે સેવા કરી છે તે લાંબો વખત રહેશે. ગોલોક-વાસી લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ ભાઈએ તત્ત્વાર્થદીપ નિબંધ, શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમામૃત અને શ્રીવલ્લભ-ચરિત્ર વગેરે કીમતી પુસ્તકો સૌથી પહેલાં ગુજરાતી ભાષામાં નડિયાદની ભૂમિમાંથી આપણને

આપ્યાં છે. ત્યારપછી નિ. લી. પૂજ્યપાદ અનિરુદ્ધલાલ મહારાજશ્રીની સલાહ અને દોરવણીથી ગો. વા. શ્રી. ત્રિભોવનદાસભાઈ અને બીજા મંત્રીઓએ સાહિત્યપ્રકાશનનું કામ અવિરત ધારાએ આ પુસ્તકાલય દ્વારા ચાલુ રાખ્યું હતું. એનાં સુંદર ફળો ષોડશગ્રન્થનાં ભાષાંતરો છે. મારા મિત્ર ગોલોકવાસી મોહનલાલ લલ્લુભાઈ શાહને હું ભૂલી શકું તેમ નથી. તેમણે વર્ષો સુધી આ સંસ્થાના મંત્રી તરીકે કામ કરેલું અને સંસ્થાની કીર્તિને ઉજ્જવળ રાખી હતી. હાલના યુવક મિત્રો રતિભાઈ, ચીમનભાઈ અને કવિ પુરુષોત્તમદાસ પોતાનાં તનમનથી આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવામાં પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. નડિયાદના પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલયના નામની સાથે ગોલોકવાસી ભગવાનદાસ ચુનીલાલનું નામ યાદ આવે છે. તે ગોલોકવાસી વ્યક્તિએ અને હાલના કાર્યકર્તાઓએ ગોલોકવાસી લલ્લુભાઈએ પ્રગટાવેલી સાંપ્રદાયિક સાહિત્યસેવાની દીપકજ્યોતને હજુ સુધી પણ ચાલુ રાખી છે તે માટે હું તેમને ધન્યવાદ આપું છું. હા, આ દીપકજ્યોત અત્યારના સંજોગોમાં વધારે વખત ચાલશે કે કેમ તે તો ભવિષ્ય નક્કી કરશે, કારણ કે હાલના રાજકીય અને આર્થિક ઝંઝાવાતોની અંદર જીવનનાં શાંતિનાં જળ ખળભળી ઊઠયાં છે અને આજુબાજુએ યુગ-યુગનાં અંધારાં પથરાઈ ગયાં છે. જોકે અત્યાર સુધી અનેક ઝંઝાવાતો વચ્ચે અણનમ રહેતી દીવા-દાંડી પ્રચંડોર્મિથી ઘૂઘવતા મહાસાગર ઉપર થઈને પસાર થતા વહાણને સહીસલામતીનો માર્ગ દેખાડે છે તેમ આ પુસ્તકાલયે પ્રગટાવેલી દીપકજ્યોતિએ ઘણીએ પુષ્ટિમાર્ગીય વ્યક્તિઓને સાહિત્યદ્વારા શાંતિ આપી છે. અમર રહો એ દીપકજ્યોત. એ જ ઇચ્છાએ આ ટૂંક પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરું છું.

શુદ્ધાદ્વૈત સંસદના ઉત્સાહી મંત્રી શાસ્ત્રીજી કેશવરામભાઈએ અંગત રસ દાખવીને આ પુસ્તકનું મુદ્રણ પોતાની દેખરેખ નીચે કરાવી આપ્યું છે, તે માટે તેમનો ઉપકાર માનવો જોઈએ.

આ પુસ્તક **શ્રીભાગવત ગ્રન્થમાળાના પ્રથમ પુસ્તક** તરીકે પ્રકટ થાય છે. તે પુસ્તકના વેચાણમાંથી શ્રીભાગવત સંબંધી સાહિત્ય પ્રકટ થશે—આ પુસ્તકાલય તરફથી ઉપરની ગ્રન્થ-માળા આ રીતે પ્રકટ થાય છે તે જાણીને સર્વ સાહિત્યપ્રેમી વૈષ્ણવો આનન્દિત થશે.

પવિત્રા એકાદશી સં. ૨૦૦૭
અમદાવાદ

જેઠાલાલ ગો. શાહ
નાં ભગવત્સ્મરણ

ઉપોદ્ઘાત

ભગવાને રચેલી સૃષ્ટિનું તથા સૃષ્ટિના ઉપોદ્ઘાતનું આ સ્કંધના પહેલા ઓગણીશ અધ્યાયોથી નિરૂપણ કર્યું. આ લોકનું અને પરલોકનું ફલ આપવા માટે ભગવાન જ જીવોને ઉત્પન્ન કરી સૃષ્ટિ રચે છે, અને તેથી સૃષ્ટિ અથવા સર્ગ ભગવાનની જ લીલા છે એમ તે અધ્યાયોથી જણાવ્યું. સમાધિભાષામાં પણ આ જ ભાવાર્થ છે એમ જણાવવા હવે સાંખ્યમત પ્રમાણે સૃષ્ટિ વિગેરેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ પ્રયોજનથી ભગવદર્થસૃષ્ટિ ૨૦ થી ૩૩ સુધીના ચૌદ અધ્યાયોથી કહેલી છે.

આરંભમાં શૌનક જૂદા પ્રકારથી વિસર્ગ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. ૩–૨૦–૧માં મનુ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. મનુ ભગવાનનો ભક્ત છે. તેથી આ પ્રશ્ન પણ ભગવાનની કથાનો જ પ્રશ્ન છે, કારણ કે ભક્ત મનુએ જે કાંઇ કરેલ હોય તે ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા જ કરેલું હોય. ભગવાનની લીલા સિદ્ધ થાય તે માટે જ ભક્ત મનુએ કૃતિ કરેલી હોય. તેથી આ પણ શ્રીકૃષ્ણની લીલા સંબંધી જ પ્રશ્ન થયો. વળી આ કથાનો આરંભ જૂદી પ્રક્રિયાથી કરેલો છે. શૌનક પ્રશ્ન પૂછે છે (૩–૨૦–૧ થી ૬) અને ઉગ્રશ્રવા (સૂત) તેને ઉત્તર આપે છે એમ વ્યાસજી ૩–૨૦–૭ માં કહે છે. જેવો પ્રશ્ન શૌનકે કરેલો તેવો જ પરીક્ષિતે શુકને કરેલો, અને જેવો ઉત્તર સૂતે આપેલો તેવો જ ઉત્તર શુકે આપેલો. પ્રશ્ન તથા ઉત્તર બંને એક જ પ્રકારના, અને શબ્દથી તથા અર્થથી પણ સમાન જ હતા. તેથી તે બંને જૂદા જૂદા કહેવાની આવશ્યકતા ન હોવાથી, બેમાંથી હરકોઈ એકના નામથી આ કથામાં પ્રશ્ન તથા ઉત્તર કહેલા છે. આ સાંખ્યસૃષ્ટિ કયા કલ્પમાં થઈ એ પ્રશ્ન થાય છે. ત્રણ લોકનો પ્રલય થયો અને પ્રલયનાં જલમાં ત્રણે લોક ડૂબેલા ત્યારે એ જલમાં જે કમલ થએલ, તે કેવલ પાદ્મકલ્પ હતો. તેથી જૂદો બ્રહ્માંડમાં જે પાદ્મકલ્પ થએલો તેમાં આ સૃષ્ટિ થએલી. તે કલ્પમાં જ કપિલ સિદ્ધ થએલ, કારણ કે નારાયણની નાભિમાંથી કમલ થયું એમ ૩–૨૦–૧૬માં કહેલું છે. આ પાદ્મકલ્પ સાથે વારાહકલ્પનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે (જુઓ ૩–૧૧–૩૫, ૩૬). કપિલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પાદ્મકલ્પમાં સિદ્ધ થએલા, અને તે કલ્પની સાથે વારાહકલ્પનું પણ નિરૂપણ કરેલ છે, તેથી આ શ્વેતવારાહકલ્પમાં પણ કપિલે કહેલા માર્ગથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાય છે. બ્રહ્મસૂત્રમાં સાંખ્યમતની નિંદા કરેલી છે, પરંતુ તે ભગવદીય સાંખ્યની નિંદા નથી. જે સાંખ્ય જ્ઞાનની બ્રહ્મસૂત્રમાં નિંદા કરેલી છે તે ભગવદીય સાંખ્યથી જૂદું સાંખ્ય છે એવો શ્રીભાગવતનો આશય છે.

સાંખ્ય પુરુષો જીવન્મુક્ત છે. તેથી તે મત પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા જ ઉત્પન્ન થએલા જાણવા. તેઓમાં ગુણનું પ્રધાનપણું હોય છે. તેથી વીસમા અધ્યાયના આરંભમાં અગીઆર પ્રકારની ગૌણી સૃષ્ટિ કહેલી છે. (૧) મહત્તત્ત્વ (શ્લો. ૧૨), (૨ થી ૪) સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ પ્રકારના અહંકારો, અને (૫ થી ૯) પાંચ મહાભૂતો, (શ્લો. ૧૩) (૧૦) બ્રહ્માંડ (શ્લો. ૧૪) અને (૧૧) કમલમાંથી સ્વરાટ્ (શ્લો. ૧૬). એ રીતે મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, મહાભૂતો, બ્રહ્માંડ, કમલ અને સ્વરાટ્ (બ્રહ્મા) એવી છ પ્રકારની મૂલસૃષ્ટિ કહી.

સ્વરાટ્ બ્રહ્મામાં ભગવાન નારાયણે પ્રવેશ કર્યો અને તેમણે સૃષ્ટિ રચી. આ સૃષ્ટિ દેખાવમાં પહેલાંની સૃષ્ટિ જેવી હતી, પરંતુ આમાં ભગવાન પોતે જ સૃષ્ટિરૂપ થએલા. આ સૃષ્ટિ પહેલાંની સૃષ્ટિ કરતાં જૂદા પ્રકારની છે. તેમાં તત્ત્વોની ગણના કરેલી છે. પાંચ મહાભૂતો, પાંચ તન્માત્રાઓ, દશ ઇંદ્રિયો, મન બુદ્ધિ અહંકાર અને ચિત્ત એવા ચાર પ્રકારનું અંતઃકરણ, એવાં ચોવીસ તત્ત્વો અને કાલ એવાં પચીસ તત્ત્વો આમાં કહેલાં છે. (જૂઓ ૩–૨૬–૧૧ થી ૧૫). આ પ્રમાણે સંખ્યાવાળી સૃષ્ટિ હોવાથી આ સાંખ્યસૃષ્ટિ કહેવાય છે. આરંભમાં ભગવાનનું નિરૂપણ કરેલું છે (૩–૨૬–૩) અને તેમની શક્તિ તરીકે આ તત્ત્વો કહેલાં છે, તેથી તત્ત્વસૂત્રમાં નિંદેલ સાંખ્યથી આ જૂદું સાંખ્ય છે. આનાં તત્ત્વો ઉપર જણાવ્યાં, અને તત્ત્વસૂત્રમાં નિંદેલાં સાંખ્યમાં

આઠ પ્રકૃતિ સોળ વિકારો અને પુરુષ એવાં તત્ત્વો કહેલાં હોવાથી પણ આ સાંખ્ય તેથી જૂદું છે. આ સૃષ્ટિનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું નથી, કારણ કે પહેલાં સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરેલું છે. છતાં આ પહેલાં કહેલી સૃષ્ટિ જ નથી, કારણ કે જૂદા જૂદા પદાર્થો કહીને તેમાંથી આ સૃષ્ટિ થયાનું કહેલ છે એમ ૩–૨૦–૧૨ વિગેરેથી જણાય છે. પહેલાં એક પ્રકારની સૃષ્ટિ કહેલી હોવાથી, આનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલું નથી, પરંતુ તેથી આ જૂદી હોવાનું જણાય તે માટે ભેદ દર્શાવતાં ટૂંકમાં નિરૂપ્યું છે.

બ્રહ્મામાં પ્રવેશેલ નારાયણે રચેલી સૃષ્ટિ પણ સ્વભાવ અને ગુણોના પરિણામરૂપ હોવાથી તેમાં પણ અગીઆર પ્રકારના જીવોની ઉત્પત્તિ કહેલી છે, કારણ કે ગુણો નવ પ્રકારના છે અને સ્વભાવ બે પ્રકારનો છે. વીસમા અધ્યાયના ૧૮ થી ૪૮ સુધીના શ્લોકોથી ત્રણ ગુણોથી થએલી નવ પ્રકારના જીવોની ઉત્પત્તિ કહેલી છે, શ્લોક ૪૯માં નિર્ગુણાવસ્થા અથવા જ્ઞાનરૂપ સૃષ્ટિ કહી અને પર મા શ્લોકમાં ભગવાનના ચિંતનરૂપ અગીઆરમી સૃષ્ટિ કહેલી છે. આ અધ્યાયમાં આ દશમી અને અગીઆરમી સૃષ્ટિ સંક્ષેપથી કહેલી છે. દશમી સૃષ્ટિનો વિસ્તાર અધ્યાય ૨૧ થી ૨૪ સુધી કરેલો છે અને અગીઆરમીનો વિસ્તાર ૨૫ થી ૩૩ સુધીના અધ્યાયોથી કરેલો છે.

(૧) પહેલાંની સૃષ્ટિ પેઠે જ આમાં અવિદ્યા ઉત્પન્ન થએલી, પરંતુ અવિદ્યા સાથે જ યક્ષો અને રાક્ષસો ઉત્પન્ન થયા. આ તામસતામસી સૃષ્ટિ છે. પછી બ્રહ્માને તે ન પસંદ પડવાથી તેમણે પોતાનો તે દેહ તજ્યો. આ સૃષ્ટિ પહેલાંની સૃષ્ટિથી જૂદા પ્રકારની હોવાનું આ દેહ તજવાથી દર્શાવેલ છે. આ બ્રહ્માનો દેહ તે જૂદા જૂદા કાલના અભિમાનવાળી દેવતા છે, અને તે જૂદો રહેલ છે. અહિં અવિદ્યા એ દેવતારૂપ ઉપાધિ થઈ કે તે જ સમયે યક્ષો અને રાક્ષસોની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમને જોઈ બ્રહ્માએ ભયથી વિહ્વલ થઇ તે દેહનો ત્યાગ કર્યો. તેઓ ભગવાનની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થએલા અને બ્રહ્માને તે ગમ્યું ન હોવાથી, ભગવાનની પ્રેરણાથી તેઓએ બ્રહ્માને ખાઈ જવાની પ્રવૃત્તિ કરી. બ્રહ્માએ પોતાને ખાઈ ન જવા અને પોતાનું રક્ષણ કરવા તેમને કહ્યું, ત્યારે મૂઢ તેઓ માત્ર બ્રહ્માના વચનથી તેમને ખાઈ જતાં અટકયા. (શ્લો. ૧૮ થી ૨૧).

(૨) પછી બ્રહ્માએ પ્રભાથી તામસ સાત્ત્વિક દેવોની સૃષ્ટિ રચી. તે પ્રભાનો બ્રહ્માએ ત્યાગ કર્યો, એટલે દેવોએ તે લઈ લીધી. (શ્લો. ૨૨)

(૩) પછી બ્રહ્માએ ગુહ્યસ્થાન અથવા કેડમાંથી તામસરાજસ દૈત્યોની સૃષ્ટિ રચી. આ બ્રહ્માનો દેહ બીજા દેહો પેઠે કાલ સાથે એકદમ ભળી ન ગયો, પરંતુ કેટલાક સમય સુધી જૂદો રહ્યો. રજોગુણથી રાગવાળો થએલો આ દેહ સંધ્યા સાથે એકદમ ન ભળતાં જૂદો રહ્યો, તેથી જૂદી રહેલ તે દેવતાનું મલિન બુદ્ધિવાળા દૈત્યોએ વર્ણન કરવા માંડયું અને તેની સાથે મૈથુન કરવા પ્રવૃત્તિ કરવા લાગ્યા. તેથી બ્રહ્માએ ક્રોધ કર્યો, છતાં દૈત્યોને ભય ન થવાથી બ્રહ્માને ભય થયો અને તે નાઠા. દૈત્યો તેમની પાછળ દોડયા. બ્રહ્માએ ભગવાન પાસે જઈ, પોતાનું રક્ષણ કરવા તેમને પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને તેમને તે દેહનો ત્યાગ કરવા કહ્યું. પછી તે સંધ્યા સાથે ભળી ગયો એટલે દૈત્યો મૈથુન કરવાની પ્રવૃત્તિ કરતા અટકયા.

(૪) કાંતિથી ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ રચ્યાં અને તે કાંતિવાળો જ્યોત્સ્નારૂપ દેહ તજ્યો. તે વિશ્વાવસુ વિગેરેએ ગ્રહણ કર્યો. આ (રાજસ) સાત્ત્વિક સૃષ્ટિ છે.

(૫) આળસ અને નિદ્રાથી ભૂતો અને પિશાચોને ઉત્પન્ન કર્યા. આ (રાજસ) તામસી સૃષ્ટિ છે.

(૬) ઇંદ્રિયોને વિષયોનું ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય આપનારી, વિચાર જેનાથી થઈ શકે છે તેવી ઊર્જઃ નામની શક્તિથી સાધ્યો અને પિતૃઓને ઉત્પન્ન કર્યા. આ (રાજસ) રાજસી સૃષ્ટિ છે. આ ચોથી પાંચમી અને છઠ્ઠી સૃષ્ટિ દોષરૂપથી કોઈ બીજામાં પ્રવેશ કરતી નથી, તેથી તેઓમાં ગુણો હોવા છતાં, દોષવાળો તેમનો સ્વભાવ નથી.

(૭) તિરોધાનવિદ્યાથી સિદ્ધો અને વિદ્યાધરોને ઉત્પન્ન કર્યા, અને તેમને 'અંતર્ધાન' નામનો પોતાનો દેહ આપ્યો. આ (સાત્ત્વિક) સાત્ત્વિક સૃષ્ટિ છે.

(૮) પ્રતિબિંબથી કિંનરો અને કિંપુરુષો ઉત્પન્ન કર્યા, અને એમણે બ્રહ્માએ તજેલાં રૂપને ગ્રહણ કર્યું. આ (સાત્ત્વિક) રાજસ સૃષ્ટિ છે.

(૯) કેશમાંથી સર્પોની ઉત્પત્તિ થઈ. આ (સાત્ત્વિક)તામસ સૃષ્ટિ છે. આ દરેક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી બ્રહ્માએ પોતાના દેહનો એટલે જે ભાવથી તે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરેલી તેનો ત્યાગ કરેલો, અને જેમની ઉત્પત્તિ જે દેહ અથવા ભાવથી થએલી તેમણે તેને ગ્રહણ કરેલ.

(૧૦) પછી બ્રહ્માએ મનુષ્યોને ઉત્પન્ન કરી પોતાને કૃતકૃત્ય માન્યા. આ કૃતકૃત્યતા નિર્ગુણ અવસ્થા છે, બ્રહ્માનો પોતાનો પરમપુરુષાર્થ છે (શ્લો. ૪૯ થી ૫૧).

(૧૧) ઉત્તમ ભગવદ્‌ભાવથી ભગવાન હૃષીકેશે વેદની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ઋષિઓને ઉત્પન્ન કર્યા. આ જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિમાં શ્રદ્ધાવાળા ત્રણ પ્રકારના છે. તેમને ભગવાને પોતાનો એક એક અંશ (ગુણ) આપ્યો. તેમણે તપ વિગેરેથી ઋષિભાવ પ્રાપ્ત કર્યો. આ ઋષિભાવ બ્રહ્માએ પણ ચિંતન કરવા યોગ્ય છે. પછી બ્રહ્મા સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરતા અટકયા આવી સૃષ્ટિ થઈ ન હોત તો તે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કર્યા જ કરત. એ રીતે વીસમા અધ્યાયમાં સાંખ્યસૃષ્ટિ કહી.

એકવીસમાથી તેત્રીસ સુધીના તેર અધ્યાયોથી સ્વભાવના ગુણોના ભેદરૂપ જ્ઞાન અને ભક્તિનો વિસ્તાર કરે છે. તેમાં એકવીસમાથી ચોવીસમા સુધીના ચાર અધ્યાયોથી પુરુષ (કર્દમ)ની મુક્તિ કહેલી છે અને પચીસમાથી તેત્રીસમા સુધીના નવ અધ્યાયોથી સ્ત્રી (દેવહૂતિ)ની મુક્તિ કહેલી છે. કર્દમને ભગવાનની કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલું જ હતું, તેથી ચાર પુરુષાર્થો સિદ્ધ થાય તે માટે તેની મુક્તિના સંબંધમાં ચાર અધ્યાયો કહેલા છે. તેમાં અનુક્રમે તેને ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલ છે. સર્વનાં સાધનરૂપ જ્ઞાન તો તેને એની મેળે જ પ્રાપ્ત થએલું. સાધન સહિત ચાર પુરુષાર્થો પણ ભગવાનની કૃપાથી જ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. દેવહૂતિ કર્દમની પત્ની તેની સાથે જ રહેતી હોવાથી તેને પણ ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થો તો તેની સાથે જ પ્રાપ્ત થએલા. માત્ર મોક્ષ થવાનો બાકી રહેલ. તે તો કૈવલ્યરૂપ હોઈ ભેગાં રહેવાથી પ્રાપ્ત થાય નહિ, પરંતુ એકલાં રહેવાથી જ થાય. નવ ગુણરૂપ અંતઃકરણના નવ દોષો તેના ટળે તે માટે તેની મુક્તિના સંબંધમાં નવ અધ્યાયો કહેલા છે, અને કપિલ તેને ઉપદેશ કરે છે તેમાં ઘણાં સાધનો કહેલાં છે.

સ્ત્રીલિંગશરીરવાળા જીવો પ્રકૃતિને પરવશ હોય છે. જીવો સૃષ્ટિનાં કારણરૂપ છે એમ ઉપર કહેલું છે. અહિં મુક્તિના પ્રકરણમાં સ્ત્રીલિંગ દેહવાળા જીવો કારણરૂપ હોવાનું એટલા માટે કહેલું છે કે તેઓ પ્રકૃતિને પરવશ હોવાથી પ્રકૃતિ પણ સાત્ત્વિક જ્ઞાનદ્વારા મુક્તિનાં કારણરૂપ અથવા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારી થાય. પ્રકૃતિ કેવી રીતે મુક્તિનાં કારણરૂપ છે એ ૩–૨૬–૧૦ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં દર્શાવેલું છે. પ્રકૃતિ ભગવાનની માયાશક્તિ ગુણવાળી હોવાથી અને ત્રણે ગુણો ત્રણ ત્રણ પ્રકારના હોવાથી તે નવ પ્રકારની થાય છે, તેથી દેવહૂતિને નવ કન્યાઓ થએલ હોવાનું કહેલ છે. સ્ત્રી રમણ માટે ઉપયોગી સ્વરૂપવાળી છે. ગુણોનું પ્રધાનપણું થતાં ક્રોધ વિગેરેને જે જીવો વશ થાય છે તેઓ પણ સ્ત્રીરૂપ છે, કારણ કે પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણવાળી છે. ગુણ સિવાય પ્રકૃતિ હોતી નથી, એ મત ખોટો છે, કારણ કે ગુણોની સ્થિતિ તજી સ્વરૂપથી એટલે શક્તિરૂપથી જે પુરુષને રમણ કરાવતી રહે તે સ્ત્રીરૂપ (પ્રકૃતિ) કહેવાય છે. સર્વ તત્ત્વોમાં પુરુષના અને પ્રકૃતિના અંશો જૂદા જૂદા રહેલા છે. જાણવામાં આવે તેવા અથવા ન જણાય તેવા ધર્મ અધર્મ વિગેરે કારણને લીધે પ્રકૃતિના અંશો ભોગ કરવા યોગ્ય થઈ બીજની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેમની વૃદ્ધિ થતાં સ્ત્રીરૂપ થાય છે. અંશોની શેળભેળ થાય ત્યારે તે ગુણરૂપ થાય છે. તે શેળભેળમાં સત્ત્વગુણ મુખ્ય હોય, તો તે દેવની સ્ત્રીઓ થાય છે, રજોગુણ મુખ્ય હોય તો મનુષ્યની સ્ત્રીઓ થાય છે, અને તમોગુણ મુખ્ય હોય તો પશુની સ્ત્રીઓ થાય છે. તેઓમાં આનંદ અંશે પ્રવેશ કરેલો હોવાથી તેઓ ભોગ કરવા યોગ્ય થાય છે. પુરુષ પણ સ્ત્રીઓએ ભોગ કરવા યોગ્ય છે અને તેથી આનંદ અંશે પુરુષમાં પણ પ્રવેશ કરેલો હોય છે, છતાં ગુણો ઘણા બલવાન હોવાથી શક્તિનાં પ્રધાનપણાંથી સ્ત્રીપણું પ્રાપ્ત

થાય છે. પુરુષના અંશો જેમાં વાસ્તવિક રીતે એકત્ર થએલા હોય તે પુરુષ થાય છે. પુરુષની આકૃતિ તો (પુરુષના અંશવાળાં) તત્ત્વોને લીધે થાય છે. સ્ત્રીઓમાં શક્તિનું પ્રધાનપણું હોવાથી, તેઓમાં શક્તિવાળી આકૃતિ હોવાથી તેઓ પુરુષોને મોહ ઉત્પન્ન કરનારી હોય છે.

અહિં આરંભમાં મનુના વંશ સંબંધી, તેમજ રુચિ અને દક્ષના વંશ સંબંધી જે પ્રશ્નો (૩–૨૧–૧, ૫) કરેલા છે તે વિસર્ગના સંબંધવાળા છે અને ચોથા સ્કંધ સાથે સંબંધ ધરાવનારા છે. તે બે પ્રશ્નોની વચ્ચે કર્દમની કથા (૩–૨૧–૩, ૪) કહેલી છે, તે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંબંધ સદાનો છે એમ જણાવવા કહેલી છે, અને આ સંબંધ સર્ગ માટે ઉપયોગી છે. સ્ત્રી અને પુરુષ જૂદા જૂદા હોવાનું પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં, સ્વભાવથી જ તેઓને એક બીજાની આકાંક્ષા રહે છે. આ વૃત્તાંત મુક્તિના વિષયમાં જણાવવાનો હોવાથી, કર્દમનો વૃત્તાંત સર્ગમાં એટલે આ ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલો છે. સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે રહેનાર હોવા છતાં પણ છૂટા પડયા પછી જ તેમને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એ નિયમ પ્રમાણે કર્દમ અને દેવહૂતિ બંનેને ત્યાગથી જ મુક્તિ થયાનું (સર્ગના પ્રકરણમાં) કહેવું યોગ્ય છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવવા કર્દમની કથા કહેલી છે. કર્દમે ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા તપ કરેલું (અ. ૨૧–૬, ૭) છતાં ભગવાન તપથી પ્રસન્ન થએલા નહિ, તેમજ કર્દમે તેમની સ્તુતિ કરી તેથી પણ પ્રસન્ન થએલા નહિ, પરંતુ કર્દમે પોતે સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય સ્ત્રી પરણવા ઇચ્છે છે એવો પોતાનો વાસ્તવિક વૃત્તાંત કહ્યો અને પોતાનું રહસ્ય જણાવ્યું (૩. ૨૧. ૧૫) તેથી ભગવાન તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા. મોટા પુરુષ તેમની કપટરહિત સેવા કરવાથી પ્રસન્ન થાય છે. સૃષ્ટિ થાય તે માટે કર્દમે પોતાની ઇચ્છા ભગવાનને જણાવેલી. ભક્તને જેની ઇચ્છા થવાની હોય તે ભગવાન પોતે જ પહેલેથી જ કરી રાખે છે. ભગવાનની કૃપાથી કર્દમને સર્વ ઇચ્છેલા પદાર્થ પ્રાપ્ત થયા, પણ ભગવાને તે પહેલાંથી જ તેના માટે તૈયાર કરી રાખેલા, એમ ભગવાને તેણે કરેલી પ્રાર્થના પછી જે કહ્યું (૩–૨૧–૨૫ થી ૩૦) તે ઉપરથી જ જણાય છે. તેથી ભગવાન પાસે (કોઇ પણ ઇચ્છેલા પદાર્થની) પ્રાર્થના કરવી વ્યર્થ છે. આ ૨૧ મા અધ્યાયમાં કર્દમને ધર્મ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલું છે, એ અધ્યાયના આરંભની શ્રી સુબોધિનીની કારિકામાં દર્શાવેલું છે.

'ભગવાનની પ્રેરણા વિના મનુ આવીને કર્દમને કન્યા કેમ આપે ? મનુને ભગવાન એવી પ્રેરણા કરતા હોય તો સર્વને પોતાના ઇચ્છેલા પદાર્થો પ્રાપ્ત થવા જોઈએ' એવી શંકા થાય, તો જાણવું કે ભગવાનની જેના ઉપર પ્રીતિ હોય, તેને સર્વ પુરુષાર્થો પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સિદ્ધાંત દર્શાવવા જ મનુ પોતે જ ઉદ્યમ કરી કર્દમ પાસે કન્યા તથા મહારાણી સાથે આવી પોતાની કન્યાનો પત્ની તરીકે સ્વીકાર કરવા કર્દમને વિનવે છે. તેથી જીવોએ તો ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા જ પ્રયાસ કરવો જોઇએ. ભગવાન પ્રસન્ન થવાથી જ તેમનાં સર્વ કાર્યો પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થવાનાં. આ બાવીસમા અધ્યાયમાં કર્દમને અર્થ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલું છે, એ આ અધ્યાયના આરંભમાંની શ્રીસુબોધિનીજીની કારિકાઓમાં દર્શાવેલું છે. કર્દમને દેવહૂતિ ઉપર પ્રીતિ થાય તે માટે મનુએ (૩–૨૨–૧૧માં) દેવહૂતિનું વર્ણન કરેલું છે, અને કર્દમે પોતાની તેના ઉપર પ્રીતિ હોવાનું જણાવવા તેનું વર્ણન કરેલું છે (૩–૨૨–૧૬ થી ૧૮). જો કે કર્દમે એક જ વાર દેવહૂતિ સાથે સંબંધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી (૩–૨૨–૧૯), છતાં પણ 'સર્વને સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાઓ' એવી સમતાવાળો મનુ હોવાથી તેણે કર્દમને પોતાની કન્યા પરણાવી. ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં કર્દમ અને દેવહૂતિને 'કામ' પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. આ તે અધ્યાય ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીની આરંભની કારિકાઓમાં દર્શાવેલ છે. કર્દમ અને દેવહૂતિનો વિવાહ થયા પછી દેવહૂતિ કર્દમની સેવા કરે છે (શ્લો. ૧–૩), અને તપ કરે છે (શ્લો. ૪–૫). તે પતિનું ભજન અથવા સેવા એટલા માટે કરે છે કે તેને દોષરહિત કન્યાઓ પ્રાપ્ત થાય. તેમ ન કરે, તો જેમ પુત્રના દોષથી પતિને નરકમાં જવું પડે છે તેમ કન્યાઓના દોષથી તેને

પણ દોષ લાગે. વળી પતિના મનની ઇચ્છા પણ તે તેની ચેષ્ટાથી જાણી લેતી. મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તે તપ પણ કરતી હતી. અથવા આ તપનો પણ પતિસેવામાં જ સમાવેશ થાય છે. કન્યાઓ શુદ્ધ, દોષરહિત ઉત્પન્ન થાય તે માટે તેણે તપ પણ કરેલું.

દેવહૂતિએ ભોગ માટે પતિ પાસે જે પદાર્થોની પ્રાર્થના કરેલી તેથી પણ અધિક પદાર્થો તેને પ્રાપ્ત થયા. તેના ભોગ માટે અલૌકિક વિમાન બનાવરાવવામાં આવ્યું, સેવા માટે કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી. અધિક ભોગ પ્રાપ્ત કરવાથી તેની ભોગમાં આસક્તિ ન રહે તે માટે તેમ કરવામાં આવેલું. કર્દમે આ માટે 'યોગ' અથવા ભગવાનનું ધ્યાન ધરેલ અને ભગવાને તેને અલૌકિક વિમાન, સુંદર કન્યાઓ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવ્યાં. જો ભગવાનની કૃપાથી આ પ્રાપ્ત થએલ ન હોત, ભગવાને પ્રાપ્ત કરાવેલ ન હોત તો આવા ભોગથી બંધ જ થાત. તેથી તામસ વિમાન, રાજસી કન્યાઓ અને સાત્ત્વિક જ્ઞાન ભોગવવાને જ તેને આપેલ, છતાં પણ દેવહૂતિ કર્દમનું માહાત્મ્ય જાણે તે માટે આ બધાં તેણે ઉત્પન્ન કરેલ હોવાનું કહેલું છે. પરંતુ કર્દમ વનમાં ગયા પછી પણ આ વિમાન અને કન્યાઓ દેવહૂતિ પાસે રહેલાં (જૂઓ ૩–૩૩–૧૫ થી ૨૦, અને ૨૮), તેથી એવો નિર્ણય થાય છે કે આ વિમાન અને સેવા કરનારી કન્યાઓ ભગવાને જ મોકલેલાં, ઋષિ કર્દમના યોગથી ઉત્પન્ન થએલાં નહિ; કારણ કે યોગથી ભોગ માટે ઉત્પન્ન કરેલાં હોય, તો ભોગ કરવાનું બંધ થતાં, તે રહેત નહિ.

પછી પોતાની જૂદી જૂદી કાયા કરી કર્દમે નવ પ્રકારે દેવહૂતિમાં ગર્ભાધાન કર્યું. દેવહૂતિ પણ કર્દમના સમાન હતી, તેથી તેણે તેમાં કાંઈ વિરોધ કરેલો નહિ. તેથી તેમ કરવામાં કાંઈ દોષ થયો ન હતો. એક પછી એક એમ અનુક્રમે ગર્ભાધાન કરેલું, પણ તે ગર્ભાધાનો વચ્ચેનો સમય ઘણો સૂક્ષ્મ હોવાથી તે જૂદા જૂદા થએલ હોવાનું જાણવામાં આવેલ નહિ. મરીચિ વિગેરે ઋષિઓને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની હોવાથી વિવાહ કરવાની ઇચ્છા હતી, વળી દેવહૂતિને પણ ઘણાં સંતાન થાય તેવી ઇચ્છા હતી, તેમજ કર્દમે પણ ૩–૨૨–૧૯માં એક જ વાર ગર્ભાધાન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી, તેથી એ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવા અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા એક જ સમયે કરેલા સંબંધમાં તેણે એક પછી એક એમ નવ ગર્ભાધાન કર્યાં.

'કર્દમે એ પ્રમાણે ગર્ભાધાન કર્યાં તેથી તે દરેક ગર્ભાધાન સમયે જૂદું જૂદું તેજ સ્થાપન કરેલું હોવાથી તેની પ્રતિજ્ઞા સચવાઈ નહિ, એટલું જ નહિ પરંતુ ઘણા પુરુષો સાથે સંબંધ થવાથી દેવહૂતિને દોષ લાગ્યો અને કર્દમને પણ દોષ લાગ્યો' એમ ન માનવું, કારણ કે 'જ્યાંસુધી આત્મરૂપનું મારૂં તેજ પતિવ્રતા ધારણ કરે' (૩–૨૨–૧૯) એમ તેણે જે પ્રતિજ્ઞા કરેલી, તેમાં 'મારૂં' શબ્દથી અહંકાર જણાવેલો છે, અને તે ત્રણ ત્રણ પ્રકારના ત્રણ ગુણોવાળો હોવાથી, તેનાં નવ રૂપો છે. વળી આ પ્રક્રિયા પણ સાંખ્યમતની છે. તેણે પ્રતિજ્ઞામાં 'તેજ' એમ જે એકવચન યોજેલું તે તો જાતિના અભિપ્રાયથી યોજેલું. મનુ 'તેની મહારાણી' તથા દેવહૂતિનાં ચિત્તની પરીક્ષા કરવા માટેજ તેણે એવા પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરેલી.

'કર્દમ આવો સમર્થ યોગી હોવાથી યોગથી પણ પોતાના દેહનો ત્યાગ કરી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકત, છતાં તે ઘરનો ત્યાગ કરી વનમાં શામાટે ગયો?' એવી શંકા પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે દેવહૂતિને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તે માટે તે વનમાં ગએલો. વળી યોગમાં પણ વાસ્તવિક રીતે ત્યાગની જરૂર છે. ઘરનો ત્યાગ કરવાથી અર્ધમોક્ષ થાય છે. પછી દેહ અને અંતઃકરણના ભેદથી જૂદો જૂદો બે પ્રકારે ત્યાગ કરે, ત્યારે જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે (જૂઓ ૩–૨૪–૪૨, ૪૩). સાંખ્ય અને યોગનું આવું જ તાત્પર્ય છે. ભક્તિમાર્ગમાં મોક્ષ માટે ભગવાનનો આધાર રાખવાનો હોવાથી, તેમાં ત્યાગની જરૂર નથી.

ચોવીસમા અધ્યાયમાં કર્દમને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલ છે (જૂઓ અધ્યાયના આરંભની શ્રીસુબોધિનીની કારિકા). જેને વૈરાગ્ય થએલ છે તેવો પુરુષ પોતાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે જો

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતન કરે, તો જ્ઞાનનો અંશ (અંશાવતાર) પ્રકટ થાય છે. કર્દમે ૩–૨૨–૧૯ માં કહેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે જે તેજ દેવહૂતિમાં સ્થાપન કરેલ, તેથી જ કપિલની ઉત્પત્તિ થએલી. નવ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરાવનાર નવ રૂપો તો જૂદાં (અહંકારનાં) હતાં. તેથી વાસ્તવિક રીતે કપિલની ઉત્પત્તિથી જ કર્દમની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થએલી. આ સર્વ બ્રહ્માએ પણ ઇચ્છેલું હોવાથી બ્રહ્મા પણ કપિલનો જન્મ થતાં ત્યાં આવે છે (શ્લો. ૯–૧૦). વળી ભગવાનનો જ્યારે જ્યારે અવતાર થાય છે, ત્યારે ત્યારે બ્રહ્મા પોતે ત્યાં આવે છે. બ્રહ્માએ ૩–૯–૨૩ માં ભગવાનની પ્રાર્થના કરેલી, અને તે પ્રમાણે ભગવાને તેમને ૩–૯–૩૫માં વરદાન કરેલ. તેથી જ્યાં જ્યાં ભગવાનનો અવતાર થાય છે, ત્યાં બ્રહ્મા જાય છે. તેથી કપિલ પાસે આવેલા બ્રહ્માએ અહિં કપિલની સ્તુતિ કરી નથી, કારણ કે પૂર્ણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં પ્રાકટ્ય સમયે જ મુખ્ય રીતે તે સ્તુતિ કરે છે. પરંતુ કર્દમને કન્યાદાન કરવાનો બોધ કરવા, અને કપિલ ભગવાનનો અવતાર છે એવી સર્વને જાણ કરવા બ્રહ્મા ત્યાં આવેલા. કપિલ ભગવાન છે એ કર્દમ અને દેવહૂતિને તો પહેલાંથી જ જાણવામાં આવેલ, પરંતુ સર્વને તે જાણવામાં આવે તે માટે બ્રહ્મા તે કહે છે.

પછી કર્દમે મરીચિ વિગેરે ઋષિઓને પોતાની કન્યાઓ પરણાવી, ત્યારપછી તેઓ પોતપોતાના આશ્રમે ગયા. જો તેઓ પોતપોતાની પત્નીને લઈ પોતાના આશ્રમે ન જતાં અહિં જ રહે, તો સર્વને એમ જણાત કે આ કલ્પમાં સ્ત્રીઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પતિનો સંબંધ કરી શકે છે. કર્દમને ભગવાન કપિલ પુત્ર થએલ, છતાં સર્વનો ત્યાગ કરી ભગવાનનું ભજન કરવાની આવશ્યકતા હોવાથી તે જ્ઞાનાવતારરૂપ કપિલને તજી ભગવાનનું ભજન કરવા વનમાં ગયો. એ પ્રમાણે ૨૧ માથી ૨૪ મા સુધીના ચાર અધ્યાયોથી પુરુષના સંબંધમાં ભોગથી આરંભી મુક્તિ સુધીનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે પચીસમા અધ્યાયથી આરંભી નવ અધ્યાયોથી એટલે આ સ્કંધ પૂરો થતાં સુધી સ્ત્રીની મુક્તિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આમાં વૈરાગ્ય વિગેરે સાધનો ઉત્તમ પ્રકારે કહેવાનાં હોવાથી, દેવહૂતિને ત્રણ પુરુષાર્થો કર્દમ સાથે જ પ્રાપ્ત થએલ હોવા છતાં આ સ્ત્રીની મુક્તિ એક અધ્યાયથી કહેવાઈ શકે તેવી નથી. છતાં આ પુરુષની મુક્તિથી હલકા પ્રકારની નથી, પરંતુ સાધનના પ્રકારથી આ ઉત્તમ છે. આ મુક્તિના પ્રકરણમાં ભક્તિ યોગ સાંખ્ય અને જ્ઞાન સાધનો પણ કહેલાં છે.

અહિં કપિલ દેવહૂતિને જ્ઞાન આપે છે, પરંતુ તે ઉપનિષદોમાં જણાવેલું જ્ઞાન ન આપતાં સાંખ્યનું જ જ્ઞાન આપે છે, કારણ કે ઉપનિષદોમાં તથા શ્રીભાગવતમાં જણાવેલાં જ્ઞાનનો બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પુરુષોને જ અધિકાર છે, સ્ત્રી તથા શૂદ્રોને એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર નથી. ગાર્ગી મૈત્રેયી વિગેરે સ્ત્રીઓએ ઉપનિષદોમાં જણાવેલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું, પણ ગાર્ગીને પતિ સાથે વેદનો સંબંધ હતો અને મૈત્રેયીને યજ્ઞનો સંબંધ હતો, કારણ કે તેમના યુગમાં સ્ત્રીઓને પણ જનોઈ અપાતી એમ ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહેલું છે, તેથી તેઓને મુખ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલું; પરંતુ કર્દમને યજ્ઞનો સંબંધ થએલો નથી, તેમજ દેવહૂતિને વેદનો સંબંધ થએલો ન હોવાથી દેવહૂતિને મુખ્ય જ્ઞાન આપેલ નથી. સ્ત્રીઓનો વિવાહસંસ્કાર વૈદિક મંત્રોથી થાય છે, પરંતુ માત્ર તેથી તેમને મુખ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી જ 'સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો અને નામમાત્ર બ્રાહ્મણોને' (૧–૪–૨૫) મુખ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી, એમ સ્ત્રીઓનો પણ મુખ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કરનારમાં સમાવેશ કરેલો છે. વાસ્તવિક રીતે ભગવાને જે બ્રહ્માને કહેલ તે જ ભાગવત છે, અને તે ભાગવતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પણ સ્ત્રીઓ તથા શૂદ્રોને અધિકાર નથી. તે ભાગવતજ્ઞાનમાં ઉપાસનાનું પ્રધાનપણું હોવાથી તે પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર પણ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પુરુષોનો જ છે.

વિદુર પણ દાસીનો પુત્ર હોઈ શૂદ્ર હોવાથી તેને પણ મુખ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર નહતો. તેને મૈત્રેયે ૩–૫–૨૩ થી આરંભી ભાગવતમાં જણાવેલ જ્ઞાન આપવા માંડ્યું, છતાં તેને તે જ્ઞાનનો અધિકાર ન હોવાથી તેને તે હૃદયમાં ઉતર્યું નહિ. વિદુરે તેમાં શંકા કરી તે ઉપરથી તેનો તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર નથી એમ જાણી, ૩–૮–૧૦ થી આરંભી મૈત્રેયે તેને સાંખ્યના

મિશ્રણવાળું સગુણના સંબંધવાળું જ્ઞાન આપ્યું, કારણ કે તેનો એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો જ અધિકાર હતો. સંપૂર્ણ પ્રકારે શૂદ્ર હોય તેને સાંખ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પણ અધિકાર નથી, પરંતુ વિદુર બ્રાહ્મણ વ્યાસથી ઉત્પન્ન થએલો અને ક્ષત્રિય વિચિત્રવીર્યના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો, તેથી એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો તેને અધિકાર હતો. વળી ભગવાને ઉદ્ધવને જ્ઞાન આપ્યું ત્યારે મૈત્રેય ત્યાં હતો, તેને ભગવાને વિદુરને જ્ઞાન આપવાની આજ્ઞા કરેલી. પરંતુ પોતે કહેલું તે જ જ્ઞાન આપવાની આજ્ઞા કરેલી નહિ, તેથી મૈત્રેયે વિદુરને સાંખ્યમિશ્રિત જ્ઞાન આપેલ, કારણ કે હરકોઈ પ્રકારે આત્માને જાણવો એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રયોજન છે. સાધન દૃઢ થતાં જ્ઞાન ભક્તિ અથવા યોગ હરકોઈ માર્ગથી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અમુક પ્રકારનું જ જ્ઞાન આપવું એવો આગ્રહ જરૂરી નથી. અહિં કપિલ યોગ જ્ઞાન અને ભક્તિનો દેહહૂતિને ઉપદેશ કરે છે, તે પૈકી યોગમાર્ગથી દેવહૂતિ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી જ ભગવાન કપિલ જવાની રજા માગે છે ત્યારે દેવહૂતિ તેમને જવાની રજા આપે છે (૩–૩૩–૧૨) તેમાં દોષ નથી, કારણ કે આવી રજા આપવી એ ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે પણ સાંખ્ય અથવા યોગથી વિરુદ્ધ નથી.

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા આરંભમાં દેવહૂતિ કપિલને પોતે જે તજવા યોગ્ય છે તે જણાવે છે. ઇંદ્રિયોનાં તર્પણથી પોતે ખેદ પામેલી છે એમ જણાવે છે અને પોતાનો મોહ તથા મમતા દૂર કરવા વિનતિ કરે છે (૩–૨૫–૭ તથા ૧૦), કારણ કે સંસારમાં જેને વૈરાગ્ય થયો હોય તેણે ગુરુ પાસે જઈ પોતાના તજવા યોગ્ય દોષ ગુરુને શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી જણાવવા જોઇએ. જે એ પ્રમાણે શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી પોતાના દોષ જણાવે તેને ગુરુએ તત્ત્વનો ઉપદેશ કરવો જોઇએ, પરંતુ જો ન જણાવે તો તેને ગુરુ ઉપદેશ ન કરે. કર્દમનાં અને બ્રહ્માનાં વચનથી દેવહૂતિએ જાણેલું કે કપિલ ભગવાન છે અને સાંખ્યના પ્રવર્તક છે. તેથા તેણે કપિલને એ રીતે પોતે તજવા યોગ્ય પોતાના દોષ કહ્યા. ભગવાનને તે એ પ્રમાણે પોતાના દોષ જણાવે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્યકારક નથી. દેવહૂતિને સામાન્ય રીતે સાંખ્યનો પ્રકાર કર્દમે ૩–૨૪–૩ તથા ૪ માં કહેલો, તેથી તે જાણતી હતી કે " 'દેહ વિગેરે આત્મા છે' એવી માન્યતાને લીધે તેમનો મોહ થાય છે અને મોહથી આ ભવસાગરમાં ભટકવું પડે છે. તેથી મોહ દૂર કરવો જોઈએ અને તે સાંખ્ય તથા યોગથી દૂર થાય." તેથી તેણે પ્રકૃતિ તથા પુરુષનું જ્ઞાન એટલે સાંખ્યનું જ્ઞાન આપવા વિનતિ કરી (૩–૨૫–૧૧). એ પ્રમાણે દેવહૂતિએ વિનતિ કરી, ત્યારે કપિલે તેને સાધનો સહિત પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જ્ઞાન થાય તે માટે યોગ વિગેરે કહેવા માંડયાં, કારણ કે માત્ર શબ્દથી સાંખ્યનું જ્ઞાન કરાવવાથી તે ઉપયોગી થાય નહિ. શબ્દથી થએલ સાંખ્યનું જ્ઞાન માત્ર ચિત્તને સાહાય્ય કરનારું છે. જ્ઞાનમાં શંકા થાય તેને દૂર કરવાથી પણ ચિત્તને સાહાય્ય થાય છે. તેથી (આત્માનો) સાક્ષાત્કાર કરવા માટે જેવું ચિત્ત જોઈએ, તેવું પ્રથમ સાધનોથી ચિત્તને કરવું જોઈએ. તેથી ગુરુ કપિલ દોષ દૂર કરવા માટે આરંભમાં યોગરૂપ સાધનનો દેવહૂતિને ઉપદેશ કરે છે, કારણ કે દોષરહિત ચિત્ત જ (આત્મામાં) રમણ કરે છે, અને ચિત્ત સર્વને સમાન જાણે એ તે દોષરહિત થએલ હોવાનું ચિહ્ન છે. દોષ દૂર કરવાનું યોગ મુખ્ય સાધન હોવાથી જ્યાંસુધી દોષો દૂર થાય ત્યાંસુધી યોગ આચરવો જોઇએ, તેથી કપિલ આરંભમાં યોગનો ઉપદેશ કરે છે (૩-૨૫–૧૩ થી ૧૭).

ભક્તિ વિનાનો લૂખો યોગ પણ ચિત્તને શુદ્ધ કરી શકતો નથી. એવો યોગ આચરવો પણ કઠણ છે. તેથી તેવી રીતે યોગ પણ થઈ શકે તેવો ન હોવાથી કપિલ દેવહૂતિને ભક્તિનો ઉપદેશ કરે છે. ભગવાનની જ ભક્તિ કરવી જોઈએ અને એ ભક્તિ સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરાવનારી છે (શ્લો. ૧૮-૧૯). તે ભક્તિ પણ પોતાની મેળે કરેલી હોય અથવા સત્પુરુષો સિવાયના બીજાઓ ઉપદેશ કરે તે પ્રમાણે કરેલી હોય, તો તેનાથી પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતા નથી. તેથી સત્પુરુષો (ભક્તો)ના સંગ વિના ભક્તિ પણ કોઇ સ્થલે થતી નથી, કારણ કે નવા નવા સંદેહો ઉત્પન્ન થાય તેનું સત્પુરુષો જ નિવારણ કરી શકે છે. સત્પુરુષોને પણ તેમનાં લક્ષણો જોઈને જ ઓળખવા જોઈએ (શ્લો. ૨૦

થી ૨૪). તેઓનો સંગ પણ ભગવાનની કથા માટે જ અથવા કથાનાં સાધનો પ્રાપ્ત થાય તે માટે જ કરવો જોઈએ (શ્લો. ૨૫–૨૬). એ પ્રમાણે સાધનો કહ્યાં. તેમને ઉલટા ક્રમથી કરવાથી–એટલે પ્રથમ સત્પુરુષોનો સંગ કરી ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરવું. અને તેમણે જણાવેલા પ્રકારે યોગ આચરી ચિત્ત નિર્મલ કરવું, પછી તેઓના ધર્મોમાં આનંદ થતાં સત્પુરુષની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય અને તેથી સર્વજ્ઞપણું થતાં (આત્માનાં) સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, એ પ્રમાણે સાધનો કરવાથી–આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

એ પ્રમાણે સાંખ્યમત પ્રમાણે ભક્તિ સાંખ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન જ છે, પરંતુ પોતાના (કપિલના) માર્ગ પ્રમાણે તે સત્પુરુષોનું સર્વસ્વ છે એમ શ્લો. ૨૫–૨૬માં કહેલ છે એમ દેવહૂતિએ જાણ્યું. તેણે માન્યું કે ભકિત સત્પુરુષોનું સર્વસ્વ છે, પરંતુ મને તો કપિલે પ્રસંગને લીધે જ તે જણાવેલી છે. તેથી સત્પુરુષોના સંગ માટે તેણે પ્રયત્ન ન કર્યો, પરંતુ આ મને પ્રસંગથી જ કહેલી છે એમ જાણી તેણે ભકિત અને યોગ સંબંધી વિશેષ પ્રશ્ન જ કર્યા (૩–૨૫–૨૮થી ૩૦). મારે ભકિત કરવી કે યોગ આચરવો, જેનો ઉપદેશ તે કરે તે કરવું, એવા અભિપ્રાયથી કપિલને તેણે આ પ્રશ્ન કર્યા. તેણે શ્રદ્ધાથી આ પ્રશ્ન કર્યા એટલે તે પોતાનો પુત્ર છે એમ તે માનતી નથી એમ જાણી કપિલે પ્રસન્ન થઈ તેને (૧) ભકિત (૨) આત્મા અને અનાત્મા (આત્મા ન હોય તેવા પદાર્થો)નો ભેદ (૩) જ્ઞાન અને (૪) યોગ એ ચાર સાધનોનો ઉપદેશ કર્યો. તે પૈકી આત્મા અને અનાત્માનો ભેદ એ જ્ઞાનનું અંગ હોવાથી તેનો જ્ઞાનમાં સમાવેશ થતો હોવાથી કપિલે ૩–૨૫–૩૧માં તેને ત્રણ સાધનો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. (૧) 'તત્ત્વામ્નાય' એટલે સાંખ્ય (૨) ભકિત અને (૩) યોગ. સાંખ્યનું ફલ જ્ઞાન છે, તેથી જ્ઞાન કહેવાની પણ પ્રતિજ્ઞા થઈ, કારણ કે (સાંખ્યમાં) જ્ઞાન જ મુખ્ય છે. તેથી જ્ઞાન વિના માત્ર સાંખ્ય કહેવાની પ્રતિજ્ઞા તો વ્યર્થ જ ગણાય. તેથી પચીસમાથી અઠ્ઠાવીસમા સુધીના ચાર અધ્યાયોમાં આ ચાર સાધનોનો ઉપદેશ કપિલે દેવહૂતિને કરેલ છે. સાધન સહિત જ્ઞાનના સંબંધમાં ઘણું જ કહેવાનું હોવાથી આરંભમાં પચીસમા અધ્યાયમાં ભકિતનો ઉપદેશ કરે છે, અને પછીના દરેક અધ્યાયમાં અનુક્રમે સાંખ્ય, જ્ઞાન અને યોગનો ઉપદેશ કરે છે.

ભક્તિ એકલી જ સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવવાની શક્તિવાળી હોવા છતાં બીજાં સાધનોનો પણ ઉપદેશ કપિલ દેવહૂતિને કરે છે, કારણ કે ભક્તિ કરવાનો દેવહૂતિને અધિકાર નથી. દેવહૂતિ સ્ત્રી હોવાથી, તે સત્પુરુષોનો સંગ કરી શકે તેમ ન હોવાથી ભક્તિનું નિરૂપણ કપિલે દેવહૂતિ માટે કરેલું નથી, કારણ કે ૩–૨૬–૧થી જૂદો આરંભ કરી દેવહૂતિ માટે જ સાંખ્યનું નિરૂપણ કરેલું છે. સાંખ્ય અને યોગમાં પણ પ્રકારનો ભેદ છે, અને ભક્તિમાર્ગ પેઠે સાંખ્ય પણ દેવહૂતિ માટે ઉપયોગી ન હતું, એમ ૩–૨૮–૧ થી યોગનું નિરૂપણ કર્યું તેથી અને ૩–૩૩–૧૩ માં યોગમાર્ગ તેણે ગ્રહણ કરેલ હોવાનું કહ્યું તેથી જણાય છે. તેથી સાંખ્યનું નિરૂપણ પણ અંગ તરીકે જ કરેલું, અને યોગમાર્ગથી જ દેવહૂતિએ મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો.

પચીસમા અધ્યાયમાં ૩૨ થી ૪૪ સુધીના તેર શ્લોકથી બધા ભક્તિમાર્ગનું નિરૂપણ કરેલું છે. માત્ર ભક્તિનું સ્વરૂપ કહેલું નથી, પરંતુ બધો ભક્તિમાર્ગ જણાવેલ છે. તેમાં પહેલા બે શ્લોકો (૩૨–૩૩) થી (૧) ભક્તિનું સ્વરૂપ અથવા લક્ષણ કહેલ છે. ત્યાર પછીના ત્રણ શ્લોકો (૩૪–૩૬) થી (૨) ભક્તિની સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતાં તેનાં ફલ કહેલાં છે. ત્યાર પછીના બે શ્લોકો (૩૭–૩૮) થી (૩) સાલોકચ મોક્ષરૂપ ફલથી લોકમાં ભય ન થવાનું કહેલ છે. ત્યાર પછીના બે શ્લોકો (૩૯–૪૦) થી (૪) સર્વ ભાવથી ભગવાનનું ભજન કરવાથી પ્રાપ્ત થતો મોક્ષ કહેલો છે. ત્યાર પછીના બે શ્લોકો (૪૧–૪૨) થી (૫) ભય દૂર કરવાથી થતો મોક્ષ કહેલો છે. એ રીતે સર્વ ભાવથી ભજન કરવાથી થતો મોક્ષ અને વૈરાગ્યથી એટલે લોકમાં ભય ન રહેવાથી થતો મોક્ષ એવા મોક્ષના બે પ્રકાર કહેલા છે. આમ હોવાથી ૩૭–૩૮,

૩૯–૪૦ તથા ૪૧–૪૨ એ બએ શ્લોકોથી ત્રણ પ્રકારના મોક્ષ થવાનું કહ્યું. શ્લોક ૪૨ માં જ (૬)વૈરાગ્ય થવાના કારણરૂપ ભગવાનનો ભય જણાવેલ છે. શ્લોક ૪૩ માં આ સિદ્ધાંતમાં (૭) મોટા પુરુષોની સંમતિ જણાવી છે અને તેમણે આ માર્ગથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરેલ હોવાનું કહેલું છે. શ્લોક (૪૪) માં (૮) સર્વનો નિર્ધાર કરી શું કરવું યોગ્ય છે તે દર્શાવેલ છે. એ રીતે આઠ પદાર્થો આ ભકિતમાર્ગમાં દર્શાવેલા છે. તે પૈકી છઠ્ઠાનો સમાવેશ પાંચમામાં કરીએ તો સાત કહેલા જાણવા.

પણ દેવહૂતિને ભક્તિનો અધિકાર નહતો, કારણ કે તેનાથી સત્પુરુષોનો સંગ થઈ શકે તેમ ન હતું. વળી તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હતી, એ ઇચ્છા પણ ભક્તિ કરવામાં નડતર હતી. વળી શ્લોક ૩૯–૪૦ માં જણાવેલી સર્વભાવથી કરવાની ભક્તિમાં ત્યાગ કરવો પણ જરૂરી છે, પણ દેવહૂતિ સ્ત્રી હોવાથી તેને વૈરાગ્ય થવો પણ કઠણ હતો. તેથી મુખ્ય ભક્તિ કરવાનો તેને અધિકાર ન હતો, તેથી કપિલે તેને સાંખ્ય વિગેરેનો ઉપદેશ કર્યો.

છવીસમા અધ્યાયમાં કપિલ દેવહૂતિને સાંખ્યનો ઉપદેશ કરે છે. અહિં શ્લોક ૧ તથા ૨ થી અનુક્રમે તે તેને તત્ત્વોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણ (સાંખ્ય) અને જ્ઞાન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. દેહ વિગેરે આત્માથી જૂદા હોય તો અધ્યાસ થાય. તેથી એવું જ્ઞાન થવા માટે અધ્યાસ પણ જરૂરી હોવાથી શ્લો. ૩ થી ૮ થી અધ્યાસનું નિરૂપણ કરે છે. તેથી આ શ્લોકો પણ સંગતિવિનાના નથી.

અહિં કપિલ દેવહૂતિને એવું જ્ઞાન કહે છે કે આત્મા દેહ વિગેરેથી જૂદો છે. આ ખંડજ્ઞાન છે. ‘આ સર્વ બ્રહ્મ જ છે’ એ મુખ્ય જ્ઞાન છે, પણ દેવહૂતિ સ્ત્રી હોઈ તેને મુખ્ય જ્ઞાનનો અધિકાર નથી, કારણ કે જેમને વેદનો અધિકાર નથી તેમને એ મુખ્ય જ્ઞાનનો અધિકાર નથી. તેથી જ ખંડજ્ઞાન કહેલું છે. આત્મા દેહ વિગેરેથી જૂદો હોય, તો જ દેહ વિગેરેમાં ‘આ આત્મા છે’ એવો અધ્યાસ થઈ શકે. તેથી અધ્યાસ (થાય છે એ) દૃઢ કરવા જૂદાઈ દર્શાવનાર સાંખ્ય કહેલ છે. તેથી સર્વનો ભેદ આમાં જણાવવો જોઇએ. ઉત્પત્તિથી સર્વ તત્ત્વો જૂદાં છે એમ શ્લો. ૧૧ થી ૫૨ સુધીના શ્લોકોથી કહેલ છે અને ઉપપત્તિ અથવા તર્ક પ્રમાણે પણ તે જૂદાં હોવાનું ૫૩ થી ૭૨ સુધીના શ્લોકોથી જણાવે છે. આ ભેદ જાણવા જ દેવહૂતિએ શ્લો. ૧૦માં પ્રશ્ન કરેલો. આ ભેદનાં જ્ઞાનથી એવું જ્ઞાન થાય છે કે આત્મા આ અનર્થરૂપ સંસારથી જૂદો છે. મુખ્ય જ્ઞાનનો જેમને અધિકાર ન હોય તેમને આવું જ્ઞાન નડતર થતું નથી.

આત્મા બીજાં તત્ત્વોથી જૂદો છે એવું સાંખ્યથી જ્ઞાન થતાં, હવે આત્મા બ્રહ્મ છે એવું જ્ઞાન સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં કપિલ દેવહૂતિને આપે છે. તેમાં પહેલા પાંચ શ્લોકોથી આત્મા બ્રહ્મ હોવા છતાં તેને અધ્યાસ કેવી રીતે થાય છે એ તર્કથી દર્શાવેલ છે, અને આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાનાં સાધનો ૬ થી ૧૦ સુધીના શ્લોકોથી કહેલ છે. આ સંબંધી વિચાર ૧૧ થી ૧૬ સુધીના શ્લોકોથી કરેલ છે. દેવહૂતિ ૧૭ થી ૨૦ સુધીના શ્લોકોથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાના વિષયમાં શંકાઓ દર્શાવે છે તે કપિલ ૨૧ થી ૩૦ સુધીના શ્લોકોથી દૂર કરે છે.

અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયમાં કપિલ દેવહૂતિને યોગનો ઉપદેશ કરે છે. આ આઠ અંગવાળો યોગ દેવહૂતિએ આચરવાનો હોવાથી તેનું આ અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલું છે.

ઓગણત્રીસથી બત્રીસમા સુધીના ચાર અધ્યાયોમાં મુખ્યત્વે વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરેલું છે. દેવહૂતિએ યોગ આચરવાનો છે. યોગનાં મુખ્ય સાધન ભક્તિ અને વૈરાગ્ય છે. તેથી ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં આરંભમાં દેવહૂતિ ભક્તિયોગ અને વૈરાગ્ય સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે (શ્લો. ૨ થી ૪), કારણ કે ભક્તિ અને વૈરાગ્ય ન થાય તો યોગ થઈ શકે નહિ. (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય ભક્તિનું પણ અંગ છે, એમ જણાવવા કપિલ આ અધ્યાયમાં ભક્તિનું નિરૂપણ કરતાં માહાત્મ્યનું પણ નિરૂપણ કરે છે. પ્રથમ (૭ થી ૩૪) સુધીના સાડી* અઠ્ઠાવીસ શ્લોકોથી ભક્તિમાર્ગનું નિરૂપણ કરે છે અને ૩૬ થી ૪૫ સુધીના દશ શ્લોકોથી કાલરૂપ ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તે માટે કાલનું

* ૩૩ મા શ્લોકમાં અર્ધ શ્લોક વધારે મૂકેલ છે.

માહાત્મ્ય કહેલું છે. પછી ૩૦ મા અને ૩૧ મા અધ્યાયથી વૈરાગ્યનો બોધ કરે છે. ત્રીસમા અધ્યાયમાં કાલથી મરણ થવાનું દર્શાવી વૈરાગ્યનો બોધ કરે છે અને એકત્રીસમા અધ્યાયમાં જન્મના દોષ દર્શાવી વૈરાગ્યનો બોધ કરેલો છે. ભયને લીધે વૈરાગ્ય થાય છે. ત્રીસમા અધ્યાયમાં મૃત્યુનો ભય દર્શાવી વૈરાગ્યનો બોધ કરેલો છે. મૃત્યુના અંતે પાછો ફરી જન્મ થાય છે એમ એ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોક ૩૪માં કહેલું છે એકત્રીસમા અધ્યાયમાં જન્મનું નિરૂપણ કરી તેના ભયથી વૈરાગ્યનો બોધ કરેલો છે. અહિં ગર્ભમાં રહેલ જીવ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે (શ્લો. ૧૨ થી ૨૧). તે સર્વજ્ઞ થએલો છે. તેને જ્ઞાન થએલું છે, પરંતુ સત્સંગ અને ત્યાગ વિનાનું જ્ઞાન ઉપયોગી નથી એમ આ સ્તુતિ જણાવે છે (શ્લો. ૧૫–૨૦). ગર્ભમાં સર્વને જ્ઞાન થાય છે. તેમ ન હોય તો તેવા (અજ્ઞાની જીવ)ને જ સંસાર થયા કરે છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. તેથી વૈરાગ્યના પ્રકરણમાં જ્ઞાન ઉપયોગી નથી એમ આ ગર્ભમાં રહેલા જીવની સ્તુતિથી દર્શાવેલ છે. તેથી સર્વનો ત્યાગ કરી (તીર્થો વિગેરેમાં) પરિભ્રમણ કરવું એ ઉત્તમ સાધન છે. એ પ્રમાણે ઓગણત્રીસમાથી એકત્રીસમા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોથી ભક્તિ અને વૈરાગ્ય એ બે જણાવ્યાં.×

બત્રીસમા અધ્યાયમાં રાજસ સાત્વિક અને તામસ એવા ત્રણે પ્રકારના ધર્મનું ફલ કહેલું છે. રાજસ+ ધર્મનાં સ્વરૂપ તથા ફલનો નિર્ણય પહેલા ચાર શ્લોકોથી કહેલો છે. ૫ થી ૮ સુધીના શ્લોકોથી સાત્વિક ધર્મનાં સ્વરૂપ તથા ફલનો નિર્ણય કહેલો છે. ભગવાનના ભક્તોને જ તેમની પ્રાપ્તિ થાય છે બીજાને થતી નથી, બીજાનો તો પ્રકૃતિમાં જ લય થાય છે, એમ ૯ થી ૧૫ સુધીના શ્લોકોથી જણાવતાં ભગવાનને શરણ જવા દેવહૂતિને શ્લો. ૧૧માં કહેલ છે. તામસધર્મનાં સ્વરૂપ સાધન અને ફલનો નિર્ણય ૧૬ થી ૨૧ સુધીના શ્લોકોથી કહેલ છે. શ્લોક ૨૨ થી આરંભી નિર્ગુણાવસ્થા જણાવેલી છે. એ પ્રમાણે વિસ્તારથી સર્વનો નિર્ણય આ બત્રીસમા અધ્યાયમાં કરેલો છે. શ્રીભાગવત વિગેરેમાં વ્યાસ વિગેરે જરૂર આ સંવાદનો સમાવેશ કરવાના, તેથી આમાં દર્શાવેલ ઉપદેશ કોને આપવો અને કોને ન આપવો એ ૩૯ થી ૪૨ સુધીના શ્લોકમાં કહી, ૪૩મા શ્લોકમાં આવાં શ્રવણ અને કીર્તનનું ફલ કહેલું છે. એ પ્રમાણે ૨૫ થી ૩૨ મા સુધીના આઠ અધ્યાયોથી સર્વ વસ્તુઓનો વિસ્તારથી નિર્ણય કર્યો. તે સ્હેલાઈથી સમજાય તે માટે તેત્રીસમા અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી કહેલ છે. આ અધ્યાયમાં તે સર્વનો સાર કાઢી જણાવેલ છે, તેથી આથી પણ ફલ તરત જ પ્રાપ્ત થાય છે અને આ નિષ્ફલ નથી.

આ તેત્રીસમા અધ્યાયમાં ગુરુ કપિલની કૃપા થાય તે માટે દેવહૂતિ તેમની સ્તુતિ કરે છે (શ્લોક ૨ થી ૮). કપિલ જ્ઞાનાવતાર હોઈ વાણીની દેવતા સરસ્વતીરૂપ હોવાથી માત્ર સ્તુતિથી જ દેવહૂતિ ઉપર પ્રસન્ન થાય છે, અને કપિલના ઉપદેશ પ્રમાણે દેવહૂતિ ભક્તિ તથા ત્યાગરૂપ સાધન કરી સમાધિ સુધીનો યોગ આચરી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે (શ્લો. ૧૩ થી ૩૦). તેનો દેહ પણ જલ થઇ સરસ્વતીમાં ભળી જાય છે, અને તે સ્થાન પણ પ્રસિદ્ધ તીર્થરૂપ થાય છે (શ્લો. ૩૧-૩૨), એ તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થએલ હોવાનું દર્શાવે છે.

—— ० ——

× 'ત્રણથી બે જણાવ્યાં' એમ નિબંધમાં છે. મૃત્યુ, જન્મ અને (ગર્ભમાં રહેલ જીવની) સ્તુતિ એ ત્રણથી વૈરાગ્ય અને પરિભ્રમણરૂપ સાધન એ બે જણાવ્યાં એમ પ્રકાશકાર કહે છે.

+ શ્રીસુબોધિનીમાં આ પહેલા શ્લોકના આભાસમાં તામસ ધર્મ કહેલ છે, પરંતુ તામસ ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનારનાં સ્વરૂપ સાધન અને ફલ ૧૬ થી ૨૧ સુધીના શ્લોકમાં કહેલ છે એમ સોળમા શ્લોકના આભાસમાં કહેલું છે અને નિબંધમાં રાજસ સાત્વિક અને તામસનો નિર્ણય કહેલ હોવાનું લખેલ છે, તેથી આરંભમાં આ રાજસ ધર્મનાં સ્વરૂપ અને ફલનો જ નિર્ણય કહેલ છે એમ જણાય છે.

શુદ્ધિપત્ર

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૧	भक्त वं	भक्तत्वं
	૨	कर्तृ वं	कर्तृत्वं
૧૨	૨૭	वृद्ध	वृद्धि
૧૪	૨૮	જેમકે (૨)	જેમકે (૧)
૧૬	૯	તો વિષય)	તે (વિષય)
..	૩૩	दवो	देवो
૨૦	૧૩	કે (જે)	કે[1] (જે)
	૧૬	જણાવે છે[1]	જણાવે છે[2]
૨૭	૩૮	તેથી....કરષાથી	+તેથી....કરવાથી
૨૮	૫	કોશો	કૈશો
૨૯	૨૫	हृषीकेशः	हृषीकेशः
૩૩	૫	પ્રેકારની	પ્રકારની
૩૬	૨૨	રાખેલી	રાખેલા
૪૦	૩૭	પ્રકારે	અને
૪૨	૧૦	તે મૂકી	તો મૂકી
૪૪	૨૯	मदाज्ञान्यास	मदाज्ञा न्यास
	૩૭	स्तवयेवाहं	स्तवयैवाहं
૪૮	૪	तार्थीकृताः	तीर्थीकृताः
૫૪	૩૩	प्रकृष्टा	प्रकृष्टाः
૫૬	૮	कदम	कर्दम
૫૭	૧૧	ધ્રૂજવાનું	ધ્રુજાવવાનું
૬૦	૧૬	પર્યાપ્ત	પર્યાપ્તિ
૬૬	૬	वध्यादर	विध्यादर
૬૯	૧૫	संबन्धाकृति	संबन्धात्कृति
૭૫	૧૫	સારરિહત	સારરહિત
૭૬	૧૬	वयासे	वैयासे
૭૮	૧૯	भर्येच्छया	मार्येच्छया
૮૧	૩૨	કરેલા ને	કરેલા છે
૮૪	૧	નીકળતો	નીકળતાં
	૨	આજે	આ જે
૮૬	૪	ऋद्वय	ऋद्वयः
	૯	विंचत्रा	विंचित्रा
૮૭	૧૧	भात	भातं
૮૮	૩૨	અખોડામાં	અ ખોડામાં
૯૦	૯	चवामृता	चैवामृता
૯૧	૨૧	कुजन्ति	कुजन्ती
	૩૧	ऋषभ	ऋषभ
૯૨	૮	સંતાપ	સંશય
૯૪	૧	धुधुनि	धुधुनी

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૯	૩૦	રહેલું જ્ઞાન	રહેલું. જ્ઞાન
૧૦૩	૨૬	પ્રમાણે	પ્રમાણે[4]
૧૦૪	૧૩	પોતાથી	પોતાની
૧૦૮	૧૧	વચનવાળા	નયનવાળા
૧૧૪	૨૧	परिव्रज	परिव्रज
૧૧૫	૨૮	હોવાથી	હોવાની
૧૧૬	૮	વિરોધ નથી?	વિરોધ નથી.
૧૧૯	૨૧	સમ	સમ,
૧૨૧	૪	ચારિત્રનું	ચરિત્રનું
	૨૭	કરેલા	કહેલા
૧૨૨	૧	સત્પુરૂષો	સત્પુરુષો[1]
૧૨૬	૬	પ્રાપ્ર	પ્રાપ્ત
૧૩૩	૧૧	તો	તો સર્વને સિદ્ધિઓ (પ્રાપ્ત) ન થાય. ભૌતિ (ગુણો) ન હોય, તો
	૧૮	કરે	કરે તે
૧૩૬	૧૦	મિશ્રણ	શ્રવણ
૧૩૭	૧૯	યોગના	યોગના સરલ
૧૩૯	૩૫, ૩૭	गोचर	गोचरा
૧૪૦	૧	ભક્તિમાગો	ભક્તિમાર્ગો
૧૪૧	૧૩	તેમની	તેમની[5]
	૩૬	તેને.... આત્માને	તેમની.... આત્માની
૧૪૨	૧૩	ગોલક[2]	ગોલક+
૧૪૪	૧	સાધના	સાધનો
	૨૭	કા. ૩૦[1]	કા. ૩૦.
૧૪૭	૧૮	વકુંઠમાં	વૈકુંઠમાં
૧૪૮	૭	આવો	આમનો
	૨૯	રહે છે એ	રહે છે. એ
૧૫૧	૯	।સ્થતિ	સ્થિતિ[3]
૧૫૩	૨૪	પ્રાકૃત	પ્રાકૃત[3]
૧૫૯	૧૮	મુખ્ય તે	મુખ્ય. તે
૧૬૦	૩૪	हक	हक्
૧૬૬	૧૩	થઈ.[3]	થઈ.
૧૭૨	૫	થતાં ભાન-	થતાં--ભાન
	૩૧	એને	અને
૧૭૪	૩૫	થતું હોવાથી	થતું ન હોવાથી
૧૭૮	૧૯	धिष्ण्य	धिष्ण्यं
૧૮૮	૪	प्राणोऽतो	प्राणोता
	૨૨	श्वादय	श्वादय

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯૦	૬	तिष्टत्ततो	तिष्ठत्ततो
	૧૫	विरा	बिराट्
૧૯૩	૨૬	થાય છે[૫]	થાય છે[૪]
	૨૭	મૂઢ[૬]	મૂઢ[૫]
	૩૦	માને છે[૭]	માને છે[૬]
	૩૬	'તે'	'મૂઢ'
૧૯૪	૫	ङ्क्येत्य नि	ङ्क्येत्यनि
૧૯૪	૩૨	આવા	આના
૨૦૩	૧૨	બાળતી	બળતી
૨૦૫	૧૦	છે[૧]	આ નોટ માટે જૂઓ પાના. ૨૦૬
૨૦૬	૭	તેની[૧] પેઠે	તેની[૨] પેઠે
૨૦૮	૨૬	પરધમો છે	પરધર્મો છે,[૪]
	૨૮	શક્તિથી	શક્તિથી[૭]
૨૧૩	૩૯	સંસાર	આ બેથી સંસાર
૨૧૯	૧૬	સપર્ણુ	સુપર્ણુ
૨૨૦	૧૭, ૨૩	જીવન	ભુવન
૨૨૧	૬	વિભૂત	વિભૂતિ
૨૨૩	૩૩	તે તે જ	તે તેજ
૨૨૪	૧૪	કરનારાં બે	કરનારાં, બે
૨૩૧	૮	હોવાથી	હોવાની
૨૩૬	૨૧	ધ્યાનથી	દયાથી
૨૪૧	૨૩	શબ્દો	શબ્દ
	૨૫	આ (૧૫)	(૧૫)
૨૪૭	૫	कर्मकृत	कर्मकृत्

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૫૦	૧૬	भूतर	भूतैर
૨૫૫	૯	અહિ	અહિં
૨૫૮	૨૬	તેવો	તેવા
૨૬૦	૧૬	વિગેરથી	વિગેરેથી
૨૬૫	૭	तस्मा	तस्मात्
૨૭૨	૩૪	कतम	कतमः
૨૭૬	૩૭	પદાથો	પદાર્થો
૨૮૭	૩૨	*	આ નોટ માટે જૂઓ પાનું ૨૮૮
૨૯૧	૩૨	તાત્પર્થ[૬]	તાત્પર્ય[૬]
૨૯૫	૯	विडभुजः	विड्भुजः
	૩૦	યાક્ય	વાક્ય
૨૯૭	૩૩	૨	૧
૩૦૦	૫	પ્રમેયન.	પ્રમેયના
૩૦૧	૧૨	स्वरा	स्वराट्
	૨૫	અન્યથાખ્યેતિ	અન્યખ્યાતિ
૩૦૫	૧૧	ભક્ત ન	મારો ભક્ત ન
૩૦૭	૮	शाधा	शाद्विधा
	૧૯	નિગેરેથી	વિગેરેથી
૩૦૯	૨૪	પ્રયક્ષ	પ્રત્યક્ષ
૩૧૧	૪	भूत	भूतः
૩૧૩	૧૮	(તે) આ	આ
૩૧૬	૨૪	પહેરલા	પહેરેલા
૩૨૦	૧	(.૫)	(૨૫)
	૨૮	જેમાં	જેનાં
૩૨૧	૧૮	(अप्सरोगणै)	(अप्सरोगणैः)

અનુક્રમણિકા

ભગવદર્થસૂચિ

श्रीमद्भागवत-तृतीयस्कन्ध-सुबोधिनी

अथ विंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય વીસમો.

भगवत्कृतसर्गस्तु सोपोद्घातो निरूपितः ॥
चतुर्दशभिरध्यायैरुच्यते हरये परः ॥१॥

[1]ભગવાને રચેલા સર્ગનું તો ઉપોદ્‌ઘાત[2] સાથે નિરૂપણુ[3] કર્યું. ચૌદ અધ્યાયોથી બીજો હરિ માટેનો[4] (સર્ગ) કહેવામાં આવે છે. કા. ૧.

गुणवैषम्यभावेन सर्गाः पूर्वं निरूपिताः ॥
गुणवैषम्यभावोऽत्र द्विविधो वर्ण्यते स्फुटः ॥२॥

ઉપર ગુણોનાં વિષમપણાની સ્થિતિથી[5] સર્ગો (થયાનું) કહેલ છે. અહિં બે પ્રકારનું ગુણોનું વિષમપણું સ્પષ્ટ વર્ણવેલું છે. કા. ૨.

आधिदैविकभावोऽत्र नास्तीति द्वैधवर्णनम् ॥
आधिभौतिकमेकेन चतुर्भिश्च तथा परम् ॥३॥

આધિદૈવિક પ્રકાર અહિં ન હોવાથી બે પ્રકારનું હોવાનું[7] કહેલું છે. એક (અધ્યાય) થી આધિભૌતિક[8] અને ચાર (અધ્યાયો) થી બીજું. કા ૩.

भूतमात्रेन्द्रियधियां हरौ ज्ञानोपयोगिनाम् ॥
गुणाः स्वभावतः केऽत्र पुष्टिमार्गोपयोगिनः ॥४॥
निरूप्यन्ते हरेरुक्ताः प्रत्येकं त्रिविधा यथा ॥

હરિ (નાં પ્રાકટ્ય) માટેના જ્ઞાનમાં ઉપયોગી (થાય તેવો) મહાભૂત, તન્માત્રા ઈંદ્રિય અને બુદ્ધિનો (જન્મ કહેલ છે).[9] અહિં સ્વભાવથી પુષ્ટિમાર્ગમાં ઉપયોગી ગુણો કયા? તે હરિએ

---

૧ બીજા પ્રકરણનો આરંભ કરવાનો હોવાથી, સંગતિ જણાવવા પહેલાં પ્રકરણનો અનુવાદ કરેલો છે. (प्र)

૨ ઉપોદ્‌ઘાત (બે પ્રકરણોની) વચ્ચે કહેલ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ કર્તા હોવાનું જણાવનારો હોવાથી, આ પ્રકરણના પણ કારણરૂપ છે. (प्र)

૩. ઓગણીસ અધ્યાયોથી નિરૂપણ કર્યું. (प्र)

૪. પોતાને માટે કરેલો, અને બીજાને માટે કરેલો, એવા સર્ગના બે ભેદો હોવાથી, પહેલાં બીજાને માટે કરેલ સર્ગ કહી, હવે પોતાને માટે કરેલ સર્ગ કહે છે. તેથી અવસર સંગતિ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૫. 'ગુણનાં વિષમપણાંને પણ વચલા પ્રકરણમાં સર્ગનું સાધન કહેલું હોવાથી તે પણ (સર્ગ) કરાવનારૂં કેમ નહિ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. (प्र)

૬. વીસમા અને છવીસમા અધ્યાયોમાં 'ખળભળાટ' કહેલ છે. એમ તે ફરીથી કહેલ હોવાથી, પહેલાં કહેલ ગુણોનું વિષમપણું આ સર્ગમાં કારણરૂપ નથી, પણ પહેલા સર્ગોનાં જ કારણરૂપ હતું, એવો અર્થ છે. (प्र)

૭. ૩. ૫. ૫૭ માં દેવોનો તત્ત્વોમાં સમાવેશ કરેલો છે, તેવું આ પ્રકરણમાં નથી, તેથી આ સર્ગ પહેલાના કરતાં જૂદા પ્રકારનો હોવાથી, પહેલાં કહેલ તે બધું અહિં લઇ શકાય તેમ નહિ હોવાથી અહિં આધિદૈવિક ગુણોનું વિષમપણું નથી. તેથી બે જ પ્રકારનું વિષમપણું હોવાનું કારણ કહેલ છે. (प्र)

૮. ઓગણીસમા (વીસમા?) અધ્યાયથી આધિભૌતિક વિષમપણું કહેલ છે અને ચાર અધ્યાયોથી હરિને માટે (કરેલો) સર્ગ કહેલો છે. (प्र)

૯. ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તે માટે યોગ્ય થવાય તે માટેના જ્ઞાનમાં ઉપયોગી થાય તેવા મહાભૂત તન્માત્રા ઇંદ્રિય તથા બુદ્ધિનો તેમના ગુણોના સંસ્કારરૂપ જન્મ કહેલો છે. તેથી (૨૦ થી ૨૫ સુધીના પાંચ અધ્યાયોનું) પહેલું પેટા-પ્રકરણ છે. (प्र)

કહેલા (આધિદૈવિક વિગેરે પ્રકારથી) દરેક ત્રણ પ્રકારના યથાર્થ રીતે કહેલા છે.[1] કા. ૪½.

आधिदैविकमाध्यात्ममाधिभौतिकमेव च ॥५॥
चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च तथैकेनोच्यते क्रमात् ॥

ચાર ચાર અને એક (અધ્યાય) થી આધિદૈવિક, આધ્યાત્મિક, અને આધિભૌતિક અનુક્રમે કહેલા[2] છે. કા. ૫½.

भक्तिसांख्यात्मविज्ञानयोगैश्चत्वार आद्यके ॥६॥
आध्यात्मिकः काल एव माहात्म्यकरणे तथा ॥
तदधीनं जगत्सर्वमित्यन्यथाऽस्तु द्वितीयके ॥७॥

પહેલામાં ભક્તિ સાંખ્ય આત્માનું જ્ઞાન અને યોગથી ચાર (અધ્યાયો થએલા છે).[3] બીજામાં આધ્યાત્મિક જ કાલ, માહાત્મ્ય અને કરણ અને તેને અધીન બધું જગત્[4] એવાં જુદા પ્રકારે હો. કા. ૭.

मुक्त एव हरेरर्थे भूतत्वेनोपयुज्यते ॥
अतो मुक्तिः स्त्रियाश्चैव पूर्वेषु द्विविधेष्वपि ॥८॥

હરિને માટે મુક્ત જ મહાભૂત તરીકે ઉપયોગી થાય છે.[5] તેથી પહેલાના બંને પ્રકારનામાં સ્ત્રીની પણ મુક્તિ (કહેલી) છે. કા. ૮.

धर्मादयोऽपि द्विविधास्तत्रोच्यन्ते क्रमादिमे ॥
सर्गे तेषामनुत्पत्तौ मार्गस्तेषां न वै भवेत् ॥९॥

તે (અધ્યાયો) માં આ ધર્મ વિગેરે (પુરુષાર્થો) પણ બે પ્રકારના અનુક્રમે કહેલા છે.[6] સર્ગમાં તેઓની ઉત્પત્તિ ન હોય, તો માર્ગ તેમનો ન જ થાય (ગણાય).[7] કા. ૯.

यादृशा भगवन्मार्गे जीवचिन्तनचिन्तिताः ॥
एकविंशतिभिस्तेऽत्र निरूप्यन्ते क्रमात्स्फुटाः ॥१०॥

---

१. આ પ્રકરણમાં સ્વભાવથી પુષ્ટિમાર્ગમાં ઉપયોગી થાય તેવા મહાભૂત તન્માત્રા ઇંદ્રિયો તથા બુદ્ધિના સંસ્કારરૂપ ગુણો કયા ? એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી કપિલે જે ગુણો કહેલા છે તે યથાર્થ રીતે આધિદૈવિક વિગેરે પ્રકારે દરેક ત્રણ પ્રકારના છે. (प्र)

૨. તેથી (૨૫ થી ૨૮) ચાર આધ્યાયોથી આધિદૈવિક, (૨૯ થી ૩૨) ચારથી આધ્યાત્મિક અને (૩૩) એકથી આધિભૌતિક એવા ત્રણ પ્રકારના તે કહેલા છે. તેથી આ નવ અધ્યાયોનું બીજું પેટા-પ્રકરણ છે એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. ભક્તિ વિગેરે ચાર ગુણો મહાભૂત વિગેરેનો સંસ્કાર કરનારા છે. (प्र)

૪. આ ચાર આધ્યાત્મિકમાં મહાભૂત વિગેરેનો અનુક્રમે સંસ્કાર કરનારા છે. આધ્યાત્મિક (કાલ) એટલે સંવત્સરરૂપ (કાલ). 'કરણ' એટલે મુક્તોનો સંગ. 'જગત્ બધું તેને અધીન છે' એવી બુદ્ધિ બુદ્ધિના સંસ્કારરૂપ છે. 'બીજામાં' એટલે આધ્યાત્મિકમાં. કાલ વિગેરેથી સંસ્કાર પામેલાં મહાભૂતો વિગેરે અનુક્રમે સર્ગરૂપ હો (થાય છે), એવો અર્થ છે. (प्र)

૫. આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિકના ભેદથી બંને પ્રકારના મહાભૂત વિગેરેના હરિના માટે સંસ્કારો થાય, ત્યારે બાકી રહેલ 'મુક્ત' થાય છે. મુક્ત દેહ જ મહાભૂત તરીકે ઉપયોગી થાય છે. તેથી આકાંક્ષા ન રહેવાથી ત્રીજા (આધિભૌતિક) માં એક જ અધ્યાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૬. એક પ્રકારે વિભાગ કરીને આથી બીજા પ્રયોજનથી બીજા પ્રકારે બીજા વિભાગ કરે છે. તેથી (૨૧ થી ૨૪ અને ૨૫ થી ૨૮) અધ્યાયોમાં અનુક્રમે આ ધર્મ વિગેરે પુરુષાર્થો બે પ્રકારના કહેલ છે. (प्र)

૭. ધર્મ વિગેરે કહેવાનું પ્રયોજન આથી કહેલું છે. તેમના માર્ગનો પ્રચાર થાય તે માટે બે પ્રકારના તે પણ કહેલા છે. (प्र)

ભગવન્માર્ગમાં જેવા (ધર્મ વિગેરે પુરુષાર્થો) જીવના ચિંતનથી વિચારેલા છે તે અહિં એકવીસ(મા અધ્યાય)થી (આરંભી) અનુક્રમે સ્પષ્ટ કહેલા છે. કા. ૧૦.

भगवच्चिन्तिता ये वै पञ्चविंशतिभिस्तु ते ॥
अन्यत्सर्वं कालकृतं चत्वारस्तेऽपि वर्णिताः ॥११॥

જે ભગવાને વિચારેલા (ધર્મ વિગેરે) છે તે તો ખરેખર પચીસ(મા અધ્યાય)થી આરંભી (કહેલા છે). બીજું[1] બધું કાલે કરેલ છે. તે ચારનું પણ વર્ણન કરેલું છે. કા. ૧૧.

त्रिविधा अपि तेऽप्युक्ता मुख्यो मोक्षस्तथाऽन्तिमः ॥
मूलं सर्गस्त्रयाणां तु मुख्यो मोक्षः फलं तथा ॥१२॥

ત્રણે પ્રકારના તે પણ કહેલા છે. છેવટનો[2] મોક્ષ તેમાં મુખ્ય છે. આરંભનો[3] તો ત્રણેનો[4] સર્ગ છે, અને છેવટનો મોક્ષ (તેઓનું) ફલ (હોવાનું) કહેલ છે. કા. ૧૨.

चतुर्दशभिरध्यायैरतः सर्गो निरूपितः ॥
तद्विंशतितमेऽध्याये संकीर्णः सर्ग उच्यते ॥१३॥
षड्विधो हरिकार्यार्थमत्रोक्ताः सकला हरौ ॥

તેથી ચૌદ અધ્યાયોથી સર્ગ કહેલો છે. તેમાં વીસમા અધ્યાયમાં છ પ્રકારનો અસ્પષ્ટ[5] સર્ગ કહેલો છે. હરિના કાર્ય માટે અહિં કહેલા સર્વ હરિમાં (રહેલા)[6] છે. કા. ૧૩½.

सर्गमेकविधं ज्ञात्वा विसर्गे प्रश्न ईदृशः ॥१४॥
तथापि शास्त्रमेवात्र वक्तव्यमिति निश्चयः ॥

એક પ્રકારનો સર્ગ જાણીને વિસર્ગ વિષે આવો પ્રશ્ન કર્યો,[7] છતાં પણ આ વિષયમાં શાસ્ત્ર જ કહેવા યોગ્ય છે,[8] એવો નિશ્ચય છે. કા. ૧૪½.

अभिप्रेतं न तस्यापि तथैवेत्यन्यथोच्यते ॥१५॥

તેણે પણ તેવું જ ઇચ્છેલું ન હતું.[9] તેથી જૂદા પ્રકારે કહેલ છે. કા. ૧૫.

प्रश्नद्वयं तु कुरुते शौनकः प्रकृतौ महान् ॥
विसर्गविषयं त्वाद्यं भक्तानां तु तथापरम् ॥१६॥
एकेन पञ्चभिश्चैव मूलारम्भो हि भेदकः ॥

ઉદાર શૌનક પ્રકૃતિના વિષે બે પ્રશ્નો કરે છે;[10] પહેલો એક (શ્લોક)થી વિસર્ગના

---

૧. ભગવન્માર્ગ સિવાયના તે ચારે કાલે કરેલા છે એમ જણાવવા ઓગણત્રીસમાથી આરંભી ચાર અધ્યાયોથી ધર્મ વિગેરે ચાર વર્ણવેલા છે. (प्र)
૨. 'છેવટનો' એટલે તેત્રીસમો (અધ્યાય). (प्र)
૩. 'આરંભનો' એટલે (આ પ્રકરણનો પહેલો) ઉત્પત્તિરૂપ (વીસમો અધ્યાય). (प्र)
૪. ત્રણેનો એટલે ત્રણ પ્રકારના ધર્મ વિગેરેનો. (प्र)
૫. ભેદ હોવા છતાં, સ્વરૂપ સમાન હોવાથી જૂદો જાણી ન શકાય તેવો. (प्र)
૬. 'હરિમાં (રહેલા)' એટલે ઐક્યપણાથી સાક્ષાત્ હરિમાં રહેલા. (प्र)
૭. 'આવો' એટલે ભગવાનનાં ઉપયોગી કાર્યસંબંધી. કહેવા ઇચ્છેલા સર્ગને અનુકૂલ હોવાથી તે કહે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)
૮. 'સર્ગને અનુકૂલ હોય છતાં પણ વિસર્ગ સંબંધી પ્રશ્ન હોવાથી, મૈત્રેયે વિસર્ગ જ કહેવો જોઇએ, સર્ગ કહેવો ન જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)
૯. પ્રશ્ન કર્યો ન હોય તોપણ શાસ્ત્ર જ કહેવું જોઈએ. તેથી પ્રસંગને લીધે તે કહેલ છે. (प्र)
૧૦. 'એ પ્રસંગને લીધે કહેલું કેમ જાણવું?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે વિદુરે પણ તે (વિસર્ગ) ઇચ્છેલ ન હતો. તેથી તેના પ્રશ્નની અવગણના કરીને કહ્યું, તેથી તે પ્રસંગને લીધે કહેલું જણાય છે. (प्र) જૂઓ શ્લો. ૨ તથા ૫ નો આભાસ.

સંબંધનો, અને તે જ પ્રમાણે બીજો પાંચ (શ્લોકો)થી ભક્તોના સંબંધનો છે, કારણ કે મૂલથી કરેલો આરંભ (સૂતના અધિકારને) જૂદો જણાવનારો[1] છે. કા. ૧૬½.

परीक्षिच्छुकयोरत्र विरामो नैव दृश्यते ॥१७॥
सूत एव ततो वक्ता तुल्यार्थत्वान्न दूषणम् ॥

અહિં પરીક્ષિત્ અને શુક (કથાથી) અટકયા હોય તેવું દેખાતું નથી જ. તેથી સૂત જ (કથા) કહે છે. સમાન અર્થવાળી હોવાથી (તેમાં) દોષ નથી. કા. ૧૭½.

સર્ગ (તેના) અસાધારણ ગુણો[2] સાથે સાંભળેલ હોવાથી, શૌનક નીચેના શ્લોકથી તે સંબંધમાં વિસર્ગ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

॥ **शौनक उवाच** ॥ શૌનક કહે છે:—

महीं प्रतिष्ठामध्यस्य सौते स्वायंभुवो मनुः ॥
कान्यन्वतिष्ठद् द्वाराणि मार्गायावरजन्मनाम् ॥१॥

હે સૂતપુત્ર! ભૂમિરૂપ સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને સ્વાયંભૂ મનુએ પાછળથી જન્મનારાઓના માર્ગ માટે કયાં દ્વારો કર્યાં? ૧.

પહેલાં કહેલું કહીને પ્રશ્ન કરવો જોઈએ. હિરણ્યાક્ષનો વધ ઉપોદ્ઘાત હોવાથી, તે પહેલાં કહેલ તરીકે સ્વીકારેલો નથી, અને ભૂમિ મનુને માટે (જલમાંથી) આણેલી હોવાથી મનુનાં ચરિત્ર સંબંધી જ પ્રશ્ન કરે છે. '**प्रकर्षेण**' ઉત્તમ પ્રકારે '**स्थिता**' સ્થિતિ કરેલ હોય તે '**प्रतिष्ठा**' (સ્થાન). અથવા બધાએ જીવોનું આ જ (ભૂમિ જ) સ્થાન છે, કારણ કે દેહની ઉત્પત્તિનું તે સ્થાન છે. તે (મનુ)ને માટે જ તેનો ઉદ્ધાર કરેલો હોવાથી તે જ તેને સ્થાન કરી રહ્યો. સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ (પુરુષ) સર્વ (કાર્ય) કરે છે, તેથી (તેનાં) કાર્ય સંબંધી પ્રશ્નનો યોગ્ય સમય છે. 'શુક વિગેરેએ કહેલ ન હોવાથી તમારે કહેવું જોઇએ' એમ જણાવવા '**सौते**' 'હે સૂતપુત્ર' એવું સંબોધન કરેલું છે. કથા કહેવી એ તેનો કુલની પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો ધર્મ છે. મનુથી સૃષ્ટિ (થવી) જરૂરી હોવાથી 'સ્વાયંભૂ' શબ્દ યોજેલો છે. 'મનુ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે તે) ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવાથી (તેણે) ધર્મથી વિરુદ્ધ કરેલ નહિ હોય. બ્રહ્માએ તો મન અને શરીર (એ) બે જ (સૃષ્ટિનાં) દ્વાર કરેલાં. જો બીજાઓ પણ શરીરથી તથા મનથી ઉત્પન્ન થએલા હોય, તો તેઓ પણ તે જ પ્રકારે ઉત્પન્ન કરે, ત્યારે જગત્ ત્રણ પ્રકારનું ન થાય. તેથી 'કયાં દ્વારો કર્યાં' એવો પ્રશ્ન (પૂછયો છે). '**अवरजन्मनाम्**' એટલે મનુથી પાછળથી જન્મનારાઓના. ૧.

એ પ્રમાણે ધર્માત્મા મનુનાં કાર્યનો પ્રશ્ન કરીને, પોતાના કરતાં વિદુરને (મોટો) ભક્ત જાણીને, તેણે પૂછેલું હોય તે જ તમારે (સૂતે) કહેવું એવા અભિપ્રાયથી, તેણે સંપૂર્ણ રીતે પ્રશ્ન કરેલ હશે એ વિષયનું પ્રમાણ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી કહે છે:—

क्षत्ता महाभागवतः कृष्णस्यैकान्तिकः सुहृत् ॥
यस्तत्याजाग्रजं कृष्णे सापत्यमघवानिति ॥२॥

(વિદુર) સંયમી, મોટો ભક્ત, શ્રીકૃષ્ણનો સુનિશ્ચિત મિત્ર, જેણે પુત્ર સહિત મોટાભાઈનો શ્રીકૃષ્ણનો અપરાધ કરેલ હોવાથી ત્યાગ કરેલો. ૨.

---

૧. 'છતાં શૌનક અને સૂતને સંવાદમાં લાવવાનું શું પ્રયોજન?' એવો પ્રશ્ન થાય, તો તે (શૌનક?) ઘણો સાત્વિક હતો એમ જણાવવા તેનો ઉલ્લેખ કરેલ છે, અને સૂતનો અધિકાર જૂદો હોવાનું દર્શાવવા તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. (प्र)

૨. અસાધારણ ગુણો એટલે તે(સર્ગ)ને ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયાઓ. (प्र)

सोपपत्तिकभक्तत्वं तस्य मूलं निरूप्यते ॥

उत्कृष्टप्रश्नकर्तृत्वं सोपपत्तिकमाह हि ॥१८॥

તેનું[1] કારણ યોગ્યતા સાથે ભક્ત હોવાનું કહેવામાં આવે છે, કારણ કે યોગ્યતા સાથે (તે) ઉત્તમ પ્રશ્ન કરનાર હોવાનું કહે છે. કા. ૧૮.

આરંભમાં વિદુર ભક્ત હોવાનું કહે છે. જે અસિધારાવ્રત આચરે તે મોટો ભક્ત છે. વિદુર ભક્ત થવાનું આ[2] મુખ્ય કારણ છે. તે (અર્થ) 'સંયમી મોટો ભક્ત' શબ્દોથી કહેલો છે, કારણ કે અસિધારાવ્રત આચરનાર સંયમી છે. બીજા પુરાણમાં રાજસૂય (યજ્ઞ)ના પ્રસંગમાં ભગવાને યુધિષ્ઠિરને આ વ્રત (નીચે પ્રમાણે) કહેલું છે:—'પોતે પુષ્ટ અને જુવાન, કામનાવાળી સ્ત્રીઓની સમીપ સદા રહેતો હોવા છતાં પણ મનથી પણ જેને વિકાર થતો નથી. સર્વ અવયવોથી આનંદ આપનારી, સર્વ આભરણોથી શોભતી, જેમની કામના પૂર્ણ થઈ નથી તેવી સ્ત્રીઓ તેને પ્રાપ્ત કરી, પોતે તેની ઇચ્છા કરતી હોય છતાંપણ, પોતાની સ્ત્રીઓ તેમજ બીજી પોતાની પત્નીઓની વચ્ચે પાંચ અગ્નિઓની વચ્ચે હોય તેમ રહેવું તે અસિધારાવ્રત છે.' સંયમી તેવો હોય છે, તેથી તે મોટો ભક્ત છે. 'શ્રીકૃષ્ણનો સુનિશ્ચિત મિત્ર' શબ્દોથી જણાઈ આવે તેવા પ્રકારે પણ તે મોટો ભક્ત હોવાનું કહેલ છે. સંપૂર્ણ પ્રકારે હિત કરનારો સુનિશ્ચિત (મિત્ર) છે.

स्वामिकार्यप्रसङ्गानां तथात्वेऽपि यतो दृढः ॥१९॥

यः केवलं हरेरर्थे सर्वथा यत्नवान् स्वतः ॥

प्रसङ्गादपि न स्वार्थे महाभागवतस्तु सः ॥२०॥

સ્વામી, (તેમનું) કાર્ય અને પ્રસંગ તેવાં[3] હોય, છતાં જે દૃઢ રહી માત્ર હરિને માટે જ સંપૂર્ણ રીતે પોતાની મેળે પ્રયાસ કરે, અને કોઈ પણ પ્રસંગે પોતાના માટે (પ્રયાસ) ન કરે, તે મોટો ભક્ત છે. કા. ૨૦.

વળી **सुष्ठु** સારૂં **हृदयं** હૃદય છે જેનું તેવો '**सुहृत्**' મિત્ર હતો, તેથી બીજા દોષો પણ તેનામાં નહતા. સંબંધને લીધે પ્રાપ્ત થતો દોષ પણ તેનામાં નહતો, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. પહેલાં જન્મેલો (મોટો ભાઈ) પિતાની સમાન છે. 'એકથી ઉત્પન્ન થએલા ભાઈઓનાં (સંતાનો)' એ નિયમ પ્રમાણે તેનો પુત્ર પોતાનો પુત્ર જ છે, એવો (અર્થ છે). નાના મોટાના વિચારનો ત્યાગ કરીને, ભગવાનથી વિરુદ્ધ છે એટલું જ જોઈને દુર્યોધન વિગેરે સાથે (વિદુરે) ધૃતરાષ્ટ્રનો ત્યાગ કર્યો એવો અર્થ છે. વાસ્તવિક રીતે તેણે શ્રીકૃષ્ણનો અપરાધ પણ કર્યો નહતો, છતાં પણ ભગવાને અંગીકાર કરેલા પાંડવોનો વિરોધ કરેલ હોવાથી (તે) અપરાધી થએલ. '**इति**' શબ્દ પ્રકાર જણાવનારો અથવા સંભવ જણાવનારો છે. ૨.

એવી રીતે તર્કસહિત (વિદુર) ભક્ત હોવાનું સિદ્ધ કરીને, તે તેવો હોય તે યોગ્ય જ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

द्वैपायनादनवरो महित्वे तस्य देहजः ॥

सर्वात्मना श्रितः कृष्णं तत्परांश्चाप्यनुव्रतः ॥३॥

વ્યાસના દેહથી ઉત્પન્ન થએલો, ઉત્સવ કરવામાં તેમનાથી ન્યૂન નહિ, સંપૂર્ણ રીતે શ્રીકૃષ્ણના આશ્રયવાળો, અને તેમના સેવકોની પણ સેવા કરનારો. ૩.

---

૧. 'તેનું' એટલે પોતે જે પ્રશ્ન કરવાનો છે તેનું. (प्र) 'તેનુ' એટલે વિદુરે તેવો પ્રશ્ન કરેલ હોવો જોઈએ, તેનું; એવો અર્થ જણાય છે.

૨. 'આ' એટલે સંયમીપણું. (प्र)

૩. 'તેવાં' એટલે (પોતાથી) વિરુદ્ધ. (प्र)

ભગવાનનો અંશ જ મોટો ભક્ત હોય છે, તેથી (વિદુર) ભગવાનનો અંશ હતો એમ જણાવવા વેદવ્યાસથી 'ઉત્સવ કરવામાં ન્યૂન નહિ,' ઓછો ન ઊતરે, ન્યૂન ન થાય તેવો હતો, એવો અર્થ છે. '**महः**' ઉત્સવ આનો છે તે '**मही**' 'ઉત્સવ કરનાર.' તેની સ્થિતિ તે '**महित्वम्**' 'ઉત્સવ કરનાર હોવાપણું.' તેવા ગુણનો વિચાર કરવામાં આવે, ત્યારે જેવું ઉત્સવ કરનાર હોવાપણું વેદવ્યાસમાં હતું, તેવું જ વિદુરમાં હતું. અહિં ભગવાનનું સ્મરણ વિગેરેને 'ઉત્સવ' કહેલ છે. 'મહ, ઉદ્ધવ, ઉત્સવ' એ શબ્દકોશ પ્રમાણે '**मह**' શબ્દ અંતે 'અ'વાળો છે. જેવું જ્ઞાન, ભગવાનનું સ્મરણ, અને ભગવાનના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ કરાવવાનું વેદવ્યાસમાં હતું, તેવું (વિદુરમાં હતું) એમ (કહેલું છે). તેનું કારણ 'તેના (વ્યાસના) દેહથી ઉત્પન્ન થએલો' વિશેષણથી કહેલું છે. આ વેદવ્યાસના બીજથી ઉત્પન્ન થએલો તેમનો પ્રિય પુત્ર હતો, તેથી તેવો હોય તે યોગ્ય જ છે એવો (અર્થ છે). 'સંપૂર્ણ રીતે શ્રીકૃષ્ણના આશ્રયવાળો' એ તો તે (વ્યાસ)થી પણ અધિક (વિદુરમાં) હતું. વેદવ્યાસ અધિકારી હોવાથી સંપૂર્ણ આશ્રયવાળા નહતા. (વિદુર) આ લોકનાં તથા પરલોકનાં, દેહનાં તથા પોતાના (સંબંધી)-ઓનાં કાર્ય તથા ફલ માટે સંપૂર્ણ રીતે ભગવાનનો જ આશ્રય રાખતો હોવાથી, તેવો હતો. (તેણે આશ્રય કરેલ તે) ભગવાન સર્વરૂપ[1] છે એમ કહેવા, તેમનું અમુક નામ કહેલું છે. વળી આ (વિદુર) ભક્તિમાર્ગમાં આનંદ લેનાર હતો એવું (તેનું) અધિકારવાળા જ્ઞાની ભક્ત કરતાં ઉત્તમપણું 'અને તેમના સેવકોની પણ સેવા કરનારો' વિશેષણથી કહેલું છે. ભગવાનમાં આસક્તિવાળા ભક્તોની '**अनुव्रतः**' સેવા કરનારો હતો. એ રીતે સર્વ પ્રકારે તે ભક્ત હોવાનું સિદ્ધ કર્યું. ૩.

એ પ્રમાણે વિદુરની ભક્ત તરીકે સ્તુતિ કરી, નીચેના શ્લોકમાં તેનો પ્રશ્ન ઉત્તમ હોવાનું કહે છેઃ—

किमन्वपृच्छन्मैत्रेयं विरजास्तीर्थसेवया ॥
उपगम्य कुशावर्त्त आसीनं तत्त्ववित्तमम् ॥४॥

તીર્થનું સેવન કરવાથી રજોગુણરહિત થએલાએ કુશાવર્તમાં બેઠેલા ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાની મૈત્રેય પાસે આવીને (તેને) શા પ્રશ્ન કર્યા? ૪.

પૂછવામાં આવે ત્યારે કહે અને ક્રોધ ન કરે એમ જણાવવા 'મૈત્રેય' એમ કહેલું છે, કારણ કે તે મિત્રાનો પુત્ર હતો. 'ભગવાનનો અત્યંત ભક્ત હોય તે પણ ગુણોને વશ થઈ અથવા કાલને વશ થઈ લૌકિક અથવા પ્રાકૃત પ્રશ્ન કરે' એવી શંકા દૂર થાય તે માટે 'તીર્થનું સેવન કરવાથી રજોગુણરહિત થએલાએ' એમ કહેલું છે. જે સાધનથી પાપરહિત અથવા રજોગુણરહિત થએલો હોય તે (ભગવાન સિવાય) બીજો પ્રશ્ન ન કરે. રજોગુણ જ દૂર કરેલ હોવાથી, તમોગુણ ઘણો દૂર (રહ્યો). તેમાં પણ ઘણા કષ્ટથી ગહન પ્રદેશમાં જઈ સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે બીજો પ્રશ્ન કેમ કરે? એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. હરિદ્વારસ્થાનની અંદર રહેલો અમુક પ્રદેશ 'કુશાવર્ત' છે, ત્યાં બેઠેલાને, અને તેમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠને પ્રશ્ન (કર્યા), એમ (કહેલું છે), કારણ કે તેવા પ્રદેશમાં તેવો (મોટો ભક્ત) બીજો પ્રશ્ન ન કરે. છૂપું અલૌકિક (વિજ્ઞાન) તે (મૈત્રેય) જ જાણતો હતો, તેથી (તેને) 'ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાની' કહેલો છે. ૪.

'શું પ્રશ્ન જ કર્યું કે ઉત્તર, અથવા બંને? તેમ (કહેવાના) હોય તો તે[2] તરીકેનો આગ્રહ હોવાથી ભગવાનની કથાના રસમાં આસક્તિ નહિ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી ભગવાનની

---

૧. 'સર્વરૂપ' એટલે ભજન કરવા યોગ્ય સર્વરૂપવાળા.—આ શ્લોકમાં 'સંપૂર્ણ રીતે' અને 'સર્વરૂપ' શબ્દોથી શરણમાર્ગીય સર્વાત્મભાવ, અને ભક્તિમાર્ગીય સર્વાત્મભાવનો ભેદ દર્શાવેલો જાણવો. (प्र)

૨. 'તે તરીકેનો' એટલે તેમના સંવાદ તરીકેનો. (प्र)

કથા માટે કહેવાનું છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तयोः संवदतोः सूत प्रवृत्ता ह्यमलाः कथाः ॥
आपो गाङ्गा इवाघघ्नीर्हरेः पादाम्बुजाश्रयाः ॥५॥

હે સૂત! તે બે સંવાદ કરતા હતા ત્યારે ગંગાના જલના જેવી હરિના ચરણકમલના આશ્રયવાળી પાપ હરનારી પવિત્ર કથાઓ થઇ હતી. ૫.

'તે બે' વિદુર અને મૈત્રેય સંવાદ કરતા હતા, ત્યારે વચ્ચે કથાઓ પોતાની મેળે જ થઈ હતી. (સૂતને) તેની કથાઓનું જ્ઞાન છે, કારણ કે તે જ તેનો ધંધો છે એમ જણાવવા 'હે સૂત!' એવું સંબોધન કરેલું છે. જેમ શૂરવીરોના યુદ્ધમાં લોહીના પ્રવાહો થાય (તેમ કથાઓ થઈ હતી). તે (લોહીના પ્રવાહો) મલવાળા હોય છે, પરંતુ આ પવિત્ર (મલ વિનાની) થઈ હતી. પવિત્રપણું કેવા પ્રકારનું, તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'ગંગાના જલના જેવી' એ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે. જલ સ્વભાવથી જ પવિત્ર હોય છે, તેઓમાં પણ સાક્ષાત્ ભગવદ્રૂપ ગંગા(જલ) ઉત્તમ છે, એવો અર્થ છે. 'अघघ्नीः' પાપનો નાશ કરનારી અથવા અપરાધ દૂર કરનારી, પોતે નિર્મલ જ રહી બીજાને પણ તેવો (નિર્મલ) કરે છે, કારણ કે બ્રાહ્મણે કરેલી શિક્ષાથી બળી મરેલા (સગરના પુત્રો) પણ ગંગાથી પવિત્ર થએલા. બંને* તેવાં હોવાનું એક કારણ 'હરિના ચરણકમલના આશ્રયવાળી' વિશેષણથી કહેલું છે. બંને* ચરણકમલના આશ્રયવાળી છે.

તેથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

ता नः कीर्तय भद्रं ते कीर्तन्योदारकर्मणः ॥
रसज्ञः को नु तृप्येत हरिलीलामृतं पिबन् ॥६॥

કીર્તન કરવા યોગ્ય ઉદાર કર્મવાળાની તે (કથાઓ) અમને કહો. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. હરિની લીલારૂપ અમૃતનું પાન કરતાં રસ જાણનાર કોણ જ તૃપ્ત થાય? ૬.

'(હું) સૂત (કથા કહેનારો) હોવાથી (મને કાંઈ) આપવું જોઇએ' એમ કહે, તો 'તમારૂં કલ્યાણ થાઓ' એમ કહેલું છે. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ, (એવી) બ્રાહ્મણોએ તો આશિષો જ આપવાની હોય. કથાઓ ઉત્તમ હોવાનું કારણ 'કીર્તન કરવા યોગ્ય ઉદાર છે કર્મો જેમનાં' (તેમની એ) શબ્દથી કહેલું છે. ભગવાનનાં કર્મોના બે કુદરતી ગુણો છે: (૧) ફલની ઇચ્છા ન રાખનાર અને ફલની ઈચ્છા રાખનાર હરકોઈ તેમનું કીર્તન જ કરે. ફલની ઇચ્છા ન રાખનારે (તે) કીર્તન કરવા યોગ્ય છે એવી સદાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. ફલની ઇચ્છા રાખનારને તો બધાં ફલો (આપે છે). (ફલ માટે) યોગ્ય છે કે અયોગ્ય એવો વિચાર કર્યા વિના જ સર્વ ફલ આપે તે 'ઉદાર.' તેથી (ફલની ઇચ્છા રાખનારે) કીર્તન કરવા યોગ્ય છે. (૨) બધા પદાર્થોમાં રસો હોય છે, અને રસ જાણનાર પ્રાપ્ત થતાં તેઓ પ્રકટ થાય છે. ભગવાનનાં કર્મો તો પ્રકટ જ છે, માત્ર રસ જાણનારની જરૂર છે. કથાઓ પોતાના વિષય ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવનારી છે એમ અમે[1] પહેલાં કહેલું છે. જેમ પાચક ઔષધથી ભૂખ લાગે છે, અને એ પ્રમાણે અન્નથી (તે) તૃપ્ત થાય છે. જો અન્ન જ ભૂખ લગાડનારૂં હોય તો તે કેમ તૃપ્ત થાય? તે પ્રમાણે નુ નિશ્ચયપૂર્વક રસ જાણનાર કોણ જ તૃપ્ત થાય? કારણ કે પાન કરેલું અમૃત ભવિષ્યમાં (તેની) ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે, કારણકે તે (હરિ) સ્મરણ કરતાં તરત જ દુ:ખ હરે છે, અને દુ:ખ આત્માનો તિરોભાવ થવાથી થાય છે, અને પ્રાકૃત (પદાર્થો)નો

---

* 'બંને' એટલે ૧. ગંગાનાં જલ અને ૨. કથાઓ. સંસ્કૃતમાં જલ માટે आपः શબ્દ યોજેલ છે, તે સ્ત્રીલિંગનો છે અને સદા બહુવચનમાં યોજાય છે.

૧. 'પહેલાં' એટલે ૨. ૩. ૧૨ (ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની)માં. (प्र)

સમૂહ (આત્માનો) તિરોભાવ કરાવનારો છે, તે કઠોર છે. કાલ વિગેરે પણ (આત્માનો તિરોભાવ કરાવનારા છે). તેથી સદાએ ઉત્પન્ન થયાં કરતું દુઃખ દૂર થાય તે માટે હરિનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. વળી લોકમાં આળસ વિગેરે દુઃખ હોય ત્યારે–પોતાની અથવા બીજાની કરવામાં આવતી અથવા કહેવામાં આવતી–રમતથી સ્વસ્થપણું પ્રાપ્ત થાય છે. બધાને મૃત્યુનો ભય હોય છે, તેવા સંજોગોમાં અમૃત અવશ્ય ઇચ્છવા યોગ્ય છે, વળી (અમૃત) પાન કરવાનું કેટલાક સમય સુધી બંધ રહે ત્યારે અથવા (તે) ન સાંભળવાથી વચ્ચે (ના સમયમાં) કાલ વિગેરે અથવા પ્રાકૃત (પદાર્થો) બીજો (બીજામાં) રસ ઉત્પન્ન કરે ત્યારે, (પાન કરનાર એટલે કથાનું શ્રવણ કરનાર) 'બહુ (થયું)' એમ માને પણ ખરો, પરંતુ જે પાન કર્યા જ કરતો હોય તે કેમ તૃપ્ત થાય? એવો અર્થ છે. ૬.

સર્ગલીલાનો પહેલેથી આરંભ કરવામાં આવે છે, એમ જણાવવા વ્યાસ પોતે નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

एवमुग्रश्रवाः पृष्ट ऋषिभिर्नैमिषायनैः ॥
भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाह श्रूयतामिति ॥७॥

નૈમિષ સ્થાનમાં રહેનારા ઋષિઓએ એ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરેલા ઉગ્ર કીર્તિવાળા ભગવાનને અર્પણ કરેલ અધ્યાત્મવાળા (સૂતે) તેમને કહ્યું કે 'સાંભળો.' ૭.

ઉગ્ર હતી શ્રવઃ કીર્તિ જેની તે (ઉગ્રશ્રવા સૂત). આ ઉગ્રપણું ભગવાનની કીર્તિના વિરોધીઓનો નાશ કરવા માટે હતું. આ 'ઉગ્રશ્રવા' નામનો રોમહર્ષણનો પુત્ર હતો. (તેને પૂછેલ) કારણ કે આનાથી કાર્ય સિદ્ધ થશે, એમ જાણીને ઋષિઓ પ્રશ્ન કરે છે. નૈમિષ જ હતું સ્થાન જેઓનું તેવા (ઋષિઓ હતા), કારણ કે વૈષ્ણવના સ્થાનમાં રહેલાઓ દેશના ગુણથી પણ વૈષ્ણવ થાય છે. પોતાની અંદર બહાર અને અંદરના ભેદથી દેહ વિગેરે અથવા બુદ્ધિ વિગેરે જેટલાં કાર્ય કરનારાં હતાં, તે સર્વ ભગવાનને જ અર્પણ કરેલાં હતાં જેણે તેવા(સૂત)નું આજ કાર્ય હતું. તેથી તેણે તેમને કહ્યું કે 'સાંભળો.' પોતે કહેનાર હોવાનું સિદ્ધ થયું, 'સાંભળો' શબ્દથી તેઓ શ્રવણ કરનારા હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. શુક (કથાની) વચ્ચે અટક્યો ન હતો, તેથી તેના પ્રશ્નોત્તર (કહેલા) નથી. વિદુરનું વાક્ય (શ્લોક ૯ થી આરંભી) શુકે પણ કહેલું એમ જાણવું.[1]. ૭.

સૂત તો વિદુરે પ્રશ્ન કરેલો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

हरेर्धृतक्रोडतनोः स्वमायया निशम्य गोरुद्धरणं रसातलात् ॥
लीलां हिरण्याक्षमवज्ञया हतं संजातहर्षो मुनिमाह भारतः ॥८॥

પોતાની માયાથી સૂકરનું શરીર ધારણ કરનાર હરિની રસાતલમાંથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવારૂપ અને અવગણનાથી હણેલા હિરણ્યાક્ષરૂપ લીલાનું શ્રવણ કરીને હર્ષ પામેલા ભારત (વિદુરે) મુનિને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૮.

શુકે તો પ્રશ્ન જ કહેલો. આ (સૂત) તો ઉપોદ્ઘાત કહે છે, કારણ કે હિરણ્યાક્ષનો વધ ખાસ કરીને વિદુરના પ્રશ્નને લીધે જ કહેલો. સર્વનાં દુઃખ હરવા માટે જ ભગવાને સૂકરનું શરીર ધારણ કરેલું. 'પોતાની માયાથી' એટલે પોતાને અધીન માયાથી, (પોતાની) ઇચ્છા પ્રમાણે ફરતી (માયા)થી લોકને દેખાડવા માટે તેની સ્થિતિ જણાવે છે અથવા ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી જ માયાથી સૂકરનું શરીર ધારણ કરનાર તેમના (૧) પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવારૂપ ઇચ્છેલા પ્રકારનું,

---

૧. ૩. ૧. ૩. માં પરીક્ષિતે મૈત્રેય અને વિદુરનો બન્નેનો સંવાદ પૂછેલ હોવાથી, શુક પણ આ કહે છે એમ જાણવું. (प्र) સૂત ઋષિઓને કહે છે, તે જ શુકે પરીક્ષિતને પણ કહેલું. બંનેએ એક જ વાત કરેલ હોવાથી ઇચ્છા પ્રમાણે એકનાં કહેનાર તથા શ્રવણ કરનાર તરીકે નામ કહેલાં છે. જૂઓ નિબંધ ૩. ૩. ૧૪૭.

અને (૨) હિરણ્યાક્ષના વધરૂપ અનિષ્ટ દૂર કરવાના પ્રકારરૂપ બે ચરિત્રો કહેલાં છે. બંનેનું શ્રવણ કરીને (વિદુરને) હર્ષ થયો. અનુવાદ કરતાં પણ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવવા માટે, (બેની) વચ્ચે 'लीलाम्' શબ્દ યોજીને બંને લીલા હોવાનું કહેલું છે. બંને લીલા છે. હિરણ્યાક્ષ ભગવદીય[૧] હોવાથી, તેને જ લીલા તરીકે કહેલો છે.[૧] વિશેષણમાં ('લીલા' શબ્દ) પરિણમતો હોય તો લક્ષણા અને નિરર્થક લંબાણ થાય.[૨] વળી હિરણ્યાક્ષનું ચરિત્ર વધારે (કહેલું) થાય.[૩] એ રીતે (કહેલું) સર્વ લીલા જ છે. (વિદુરને) આનંદ ઉત્પન્ન કરાવનારું હોવાથી (તેને) હર્ષ ઉત્પન્ન થયો. ભવિષ્યનો (વૃત્તાંત મૈત્રેય) જાણે છે એમ જણાવવા 'મુનિને' એમ (કહેલું છે). ચાલુ પ્રસંગમાં બીજો (બીજામાં) રસ ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે (વિદુરને) 'ભારત' કહેલો છે. ૮.

॥ विदुर उवाच ॥ વિદુર કહે છે:—

प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्रजापतीन् ॥
किमारभत मे ब्रह्मन् प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ॥९॥
ये मरीच्यादयो विप्रा यस्तु स्वायंभुवो मनुः ॥
ते वै ब्रह्मण आदेशात्कथमेतदभावयन् ॥१०॥
सद्वितीयाः किमसृजन्स्वतंत्रा उत कर्मसु ॥
आहोस्वित् संहताः सर्व इदं स्म समकल्पयन् ॥११॥

હે બ્રહ્મન્! પ્રજાઓની સૃષ્ટિમાં પ્રજાપતિઓના પતિએ પ્રજાપતિઓને ઉત્પન્ન કરીને શું આરંભ્યું? અવ્યકતના માર્ગને જાણનાર આપ મને (તે) કહો. મરીચિ વિગેરે જે વિપ્રો, અને જે સ્વાયંભૂ મનુ, તેઓએ નિશ્ચયપૂર્વક બ્રહ્માની આજ્ઞાથી આ કેવા પ્રકારે ઉત્પન્ન કર્યું? ભાર્યાઓ સાથે મળી રચ્યું? અથવા કાર્યોમાં સ્વતંત્ર રહી (રચ્યું)? અથવા બધાએ ભેગા મળી આ રચ્યું? ૯–૧૦–૧૧.

વિદુર તો એમ માનતો હતો કે 'ભક્ત બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ તો રચી જ, (અને) હવે પછી ભક્તિમાં ઉપયોગી થાય તેવું જ કાંઈક કાર્ય કરશે.' 'શું આરંભ્યું?' એવો બ્રહ્માનાં કાર્ય સંબંધી પહેલો પ્રશ્ન છે. ભક્તે (બ્રહ્માએ) ભગવાન માટે જ ઉત્પન્ન કરેલા હોવાથી, મરીચિ વિગેરેએ પણ કેવા ભકતોને ઉત્પન્ન કર્યા? એવો બીજો પ્રશ્ન છે. તેમાં પણ ભકતોની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં ભેદ જણાવવા નીચેના ત્રણ પ્રકારો છે. (૧) '**सद्वितीयाः**'. '**सद्वितीयाः**' એટલે ભાર્યાઓ સાથેના. તેમ હોય તો પ્રાકૃત ભકતોની ઉત્પત્તિ થાય. (૨) '**સ્વતંત્ર**' એટલે એકલા. એમ હોય તો જ્ઞાની ભકતોની ઉત્પત્તિ થાય. (૩) '**संहताः**' ભેગા મળીને. એમ હોય તો પરમ ભકતોની ઉત્પત્તિ થાય. જો બ્રહ્મા પ્રજાપતિઓને ઉત્પન્ન કર્યા પછી બીજું કાંઈ ન

---

૧. 'લીલા કર્મરૂપ હોવાથી ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવો એ લીલા છે, પરંતુ હિરણ્યાક્ષ પુરુષ હોવાથી તે લીલા નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'ભગવદીય' એટલે ભગવાનની ક્રીડાનાં સાધનરૂપ–તેને પણ (ભગવાનની) યુદ્ધલીલા કરવાની ઇચ્છાએ શરીર પ્રાપ્ત કરાવેલું હોવાથી, તેનો લીલામાં સમાવેશ થતો હોવાથી, તેને 'લીલા' કહેલ છે. (प्र)

૨. 'એમ શા માટે માનવું? તેને હણ્યો એને જ લીલા કહો' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. અહિં '**हतं**' 'હણાએલા' વિશેષણ કર્મ થએલું છે. તે (સન્નભેદથી,) ભાવરૂપ થએલું માનવું જોઈએ. 'હિરણ્યાક્ષ' શબ્દનો તેની સાથે અન્વય થાય તે માટે તેની બીજી વિભક્તિને છઠ્ઠીના અર્થવાળી માનવી જોઈએ, એટલે લક્ષણા થઇ, એટલે તે વિશેષણ ત્યાં પરિણમવાથી લક્ષણા અને નિરર્થક લંબાણ (ગૌરવ) થાય. (प्र)

૩. વળી હિરણ્યાક્ષનાં કર્મનો ભગવાનની લીલામાં સમાવેશ થતો ન હોવાથી, સર્ગલીલા ન થાય, અને તેથી તે વધારાનું કહેલું થાય. હણનારનાં કર્મને લીલા ગણવાનો મત યોગ્ય નથી. (प्र)

કરે, તો તે પ્રજાપતિ જ રહે, પરંતુ પ્રજાપતિના પતિ ન થાય. સૃષ્ટિ પ્રવાહની પેઠે ચાલી જતી હોવાથી, મરીચિ વિગેરેથી જૂદો પ્રકાર ન થાય. પ્રજાપતિઓની ઉત્પત્તિ કર્યા વિના માત્ર પ્રજા જ ઉત્પન્ન કરે, તો રક્ષણ કરનાર (કોઈ) ન હોવાથી પ્રજાઓ મર્યાદારહિત થાય. તેમને ઉત્પન્ન કરવામાં આવે ત્યારે તો તેઓથી જ પ્રજા ઉત્પન્ન થવાની, તેથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા પ્રજાપતિઓને જ ઉત્પન્ન કર્યા. 'ઉત્પન્ન કરીને' એટલું જ (પહેલાં કરેલું કાર્ય) ફરી કહેલું છે. પહેલાંનું (કાર્ય) બાકી રહેલ નથી એમ જણાવવા 'આરંભ્યું?' એમ કહેલું છે. (મૈત્રેયને) જ્ઞાન છે એમ જણાવવા 'હે બ્રહ્મન્!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). પોતે (જાણવા માટે) અધિકારી છે એમ જણાવવા 'મને' શબ્દ (યોજેલ છે). બ્રહ્માને તેથી પણ અલૌકિક (સૃષ્ટિ) કરવાનું જ્ઞાન હતું, એમ જણાવવા 'અવ્યક્તના માર્ગને જાણનાર' એમ કહેલું છે. 'અવ્યક્ત' એટલે કારણરૂપ બ્રહ્મ, તેનો માર્ગ—તે(બ્રહ્મ)માંથી આ કેવી રીતે આવે છે (ઉત્પન્ન થાય છે) અને કેવી રીતે (તેમાં) પ્રવેશ કરે છે, એવો ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનો પ્રકાર. આ બ્રહ્મા જ જાણે છે. 'બધાએ'નું કારણ અવ્યક્ત હોવાથી એમ કહેલું છે.

'મરીચિ વિગેરે....'થી બીજો પ્રશ્ન કહેલો છે. મરીચિ વિગેરેને એકલા (પત્નીઓ વિનાના) ઉત્પન્ન કરેલા. મનુને તો પત્ની સાથે (ઉત્પન્ન કરેલો). તે બધા સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામાં કામે લગાડેલા. નિશ્ચયપૂર્વક બ્રહ્માની આજ્ઞાથી આ જગત્ તેઓએ કેવા પ્રકારે **अमावयन्** ઉત્પન્ન કર્યું ? એવો અર્થ છે. 'કાર્યોમાં' એટલે ઉત્પન્ન કરવું તે અને બીજાં(કાર્યો)માં પણ—એ જૂદું વાક્ય છે, કારણ કે માત્ર ઉત્પન્ન કરવાથી જ બધું થતું નથી. 'બધાએ' શબ્દથી એવો પ્રશ્ન (કર્યો) છે કે ત્રણ ચારે અથવા બધાએ (ભેગા મળીને રચ્યું)? 'આ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) સર્વ બાજુએ દેખાતું કાર્ય (જગત્) હયાત હોવાથી અવશ્ય (તે) કરેલું. (તે કરવાના) પ્રકારમાં સંદેહ હોવાથી પ્રશ્ન (કરેલો છે). આ જગત્ ખોટું નથી અને ભ્રમથી રચાએલું નથી એમ કહેવા માટે '**स्म**' શબ્દથી (તેની) પ્રસિદ્ધિ (કહેલી છે). તેથી સારી રીતે રચ્યું છે. કયા પ્રકારે તે સંપૂર્ણતાથી પ્રકટ કર્યું, એવો પ્રશ્ન છે. ૯—૧૦—૧૧.

સૃષ્ટિના પ્રકારો કહેવા માટે, સાધારણ[1] સૃષ્ટિ ભગવાનનો ગુણ છે એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોથી (તે) કહે છે.

महत्तत्त्वमहङ्कारः सकार्योऽण्डं तथैव च ॥
नारायणस्त्वं पद्मं च ब्रह्मा चेत्यत्र षट् क्रमात् ॥२१॥

મહત્તત્વ, (તેનાં) કાર્યો સાથે અહંકાર, અને તે જ પ્રમાણે બ્રહ્માંડ, નારાયણ, કમલ અને બ્રહ્મા એમ અહિં અનુક્રમે છ કહેલાં છે. કા. ૨૧.

प्राकृताः षडिमे सृष्टा एकादश तु वैकृताः ॥
सगुणास्तु नवैतेषु पुरुषो भगवत्कृतः ॥२२॥
निर्गुणः प्रोच्यते पुम्भिः शब्दब्रह्मात्मन ऋषिः ॥

આ છ પ્રાકૃત[2] ઉત્પન્ન કરેલા છે. વૈકૃત[3] તો અગીઆર (ઉત્પન્ન કરેલા છે); આમાં નવ તો સગુણ[4] છે, પુરુષ ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલો. (તેની પહેલાં ઉત્પન્ન થએલ) પુરુષોએ તેને નિર્ગુણ કહેલો છે. શબ્દબ્રહ્મમાંથી ઋષિ ઉત્પન્ન થયા.[4] કા. ૨૨½.

---

૧. 'સાધારણ' એટલે સર્વ કલ્પોમાં એકસરખી. (प्र)
૨. 'પ્રાકૃત ઉત્પન્ન કરેલા છે' એટલે ભગવાને સર્વ સૃષ્ટિઓનાં કારણ તરીકે ઉત્પન્ન કરેલા છે. (प्र)
૩. 'વૈકૃત' એટલે જૂદી જૂદી સૃષ્ટિઓનાં કારણ બનેલા. (प्र)
૪. ...૪ 'અવિદ્યાથી આરંભી ઋષિ સુધી ગણાતાં સર્ગો ઘણા થાય છે, છતાં અગીઆર કેમ કહો છો?' એવી શંકા થાય, તેથી વિભાગ કરનારી ઉપાધિનો વિચાર કરી ગણતાં અગીઆર છે એમ કહે છે.

एवं सप्तदश प्रोक्ता यज्ञात्मानो मता इमे ॥२३॥

એ પ્રમાણે સત્તર કહેલા છે. આ યજ્ઞરૂપ મનાએલા છે.[1] કા. ૨૩.

तेनैव प्रथमं देवस्तृप्यते सर्गलीलया ॥

अतस्तदर्थसर्गोऽयं नान्यथेति निरूपितम् ॥२४॥

દેવ સર્ગલીલાથી આરંભમાં તેનાથી જ તૃપ્ત થાય છે. તેથી આ સર્ગ તેમના માટેનો છે,[2] બીજા પ્રકારનો નથી[3] એમ જણાવેલું છે. કા. ૨૪.

वेदे सर्गोऽयमेवोक्तस्तस्मादुभयतो महान् ॥

આને જ વેદમાં સર્ગ કહેલો છે.[4] તેથી બંને તરફથી[5] તે ઉત્તમ છે. કા. ૨૪½.

આરંભમાં[6] નીચેના શ્લોકમાં મહત્‌ની ઉત્પત્તિ કહે છે:—

॥ **मैत्रेय उवाच** ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

दैवेन दुर्वितर्क्येण परेणानिमिषेण च ॥

जातक्षोभाद्भगवतो महानासीद् गुणत्रयात् ॥१२॥

કળી ન શકાય તેવા દૈવથી, પરથી અને કાલથી ખળભળેલા ભગવાનના ત્રણ ગુણોમાંથી મહત્‌ની ઉત્પત્તિ થઈ. ૧૨.

આ મહત્ પ્રકૃતિના ગુણોના વિષમપણામાંથી નહિ, પરંતુ બ્રહ્મના જ ગુણોના વિષમપણામાંથી ઉત્પન્ન થએલ. અહિં દૈવ, પર અને કાલ એ ત્રણ ગુણો[7] છે. (૧) દૈવ એટલે ભગવાનની ઇચ્છા, કામ, એવો અર્થ છે. તેનું સ્વરૂપ તો 'આ આવું છે' એમ કહી શકાય તેવું ન હોવાથી, (તેને) 'કળી ન શકાય એવું' કહેલું છે. 'તેણે કામના કરી' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તે કામ દેવના સંબંધવાળો છે, અને તે કામ વર્ણવેલો નહિ હોવાથી,[8] વર્ણન કરનારાઓથી કળી ન શકાય તેવો છે. (૨) અહિં 'પર' એટલે પુરુષ અથવા અક્ષર છે. તે રાજસ[9] છે. (૩) '**अनिमिषः**' કાલ તામસ છે. '**च**' 'અને' શબ્દ હોવાથી કર્મ સ્વભાવ વિગેરે કાલના વિભાગો પણ કારણ બને છે. આ ત્રણ ગુણોથી પણ ખળભળાટ થએલો છે જેમને, તેવા ભગવાન પુરુષોત્તમમાંથી મહત ઉત્પન્ન થયું. આ (ત્રણે) ભગવદ્રૂપ જ હોવાથી,[10] 'તત્ત્વ' શબ્દ યોજેલો

આ અગીઆરમાં (નવ સગુણ), પુરુષ એટલે મનુને તેની પહેલાં ઉત્પન્ન થએલાઓએ 'નિર્ગુણ' કહેલો છે, અને શબ્દબ્રહ્મમાંથી ઋષિ ઉત્પન્ન થએલા છે. એમ અગીઆર (વૈકૃત) થાય છે. (प्र)

૧. કુલ સત્તર થયા 'આ પ્રજાપતિ (યજ્ઞ) સત્તર છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે યજ્ઞના જેટલા હોવાથી આ યજ્ઞરૂપ છે, એમ ભેગી (૬+૧૧=૧૭) થએલી સંખ્યાનું પ્રયોજન કહેલું છે. (प्र)

૨. 'દેવ' ભગવાન સર્ગની લીલાથી આરંભમાં તે યજ્ઞથી જ તૃપ્ત થાય છે, તેથી આ સર્ગ તેમના એટલે ભગવાનના માટેનો છે. (प्र)

૩. 'બીજા પ્રકારનો' એટલે જીવના માટેનો નથી એમ સંખ્યા (સત્તર) થી જણાવેલું છે. (प्र)

૪. માત્ર સંખ્યાથી નિર્ણય થઈ ન શકે. તેથી આ ભગવાન માટેનો સર્ગ હોવાનું બીજું કારણ આથી કહેલું છે. (प्र)

૫. 'બંને તરફથી' એટલે પ્રમાણ તરફથી અને પ્રમેય તરફથી. અથવા સંખ્યાથી અને શબ્દથી. (प्र)

૬. પહેલાં કહેલા સર્ગો અને આ સર્ગનો ભેદ અહિંથી સ્પષ્ટ કરે છે. (प्र)

૭. સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ ને સ્થાને આ ત્રણ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૮. 'હું બહુ થાઉં,' એ શ્રુતિમાં સામાન્ય રીતે વર્ણવેલ હોવા છતાં, સારી રીતે વર્ણવેલ નથી, કારણ કે કયા પ્રકારે બહુ થયા, કયા પ્રકારે ઉત્તમ તથા હલકા થયા, એવું કહેલ નથી. (प्र)

૯. રાજસ એટલે રજોગુણના સ્થાને રહેલો. (प्र)

૧૦. 'તત્ત્વ' એટલે તેનો ભાવ અથવા તેનો ગુણ. અહિં તો ધર્મી (ભગવાન, ગુણી) પોતે જ તે પ્રકારે પ્રકટ થતા હોવાથી, 'તત્ત્વ' શબ્દ યોજેલો નથી. એ પ્રમાણે પહેલાંના સર્ગો કરતાં આ સર્ગનો ભેદ નીચે પ્રમાણે કહ્યોઃ (૧) ગુણોમાં ભેદ (૨) સાક્ષાત્ ભગવાન (આ સર્ગમાં) કારણ બને છે અને (૩) 'તત્ત્વ' શબ્દ યોજેલ નથી. (प्र)

નથી. ત્રણ ગુણોમાંથી એટલે સત્ ચિત્ અને આનંદમાંથી, અથવા તેમના અંશોમાંથી.[1] ૧૨.

નીચેના શ્લોકમાં મહત્માંથી, (પોતાનાં) કાર્યો સાથે અહંકાર ઉત્પન્ન થયાનું કહે છે:–

रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिङ्गो दैवचोदितात् ॥
जातः ससर्ज भूतादिर्वियदादीनि पञ्चशः ॥१३॥

દૈવે પ્રેરેલા રજોગુણ જેમાં મુખ્ય છે તેવા મહત્માંથી ઉત્પન્ન થએલા ત્રણ ગુણવાળા ભૂતાદિ (અહંકારે) પાંચ પાંચની સંખ્યામાં આકાશ વિગેરે ઉત્પન્ન કર્યાં. ૧૩.

મહત્ ત્રણ ગુણવાળું હોવા છતાં અહંકાર ઉત્પન્ન કરવા જેમાં રજોગુણ મુખ્ય છે તેવું થયું. રજોગુણના ભેદથી[2] જ તે ત્રણે પ્રકારનો થએલો.[2] તેમાં પણ ભગવાનની ઇચ્છા (તેને) [illegible] કરનારી હતી એમ 'દૈવે પ્રેરલા' વિશેષણથી કહેલું છે. તે ઉત્પન્ન થતાં જ ત્રણે પ્રકારના [illegible]ણે[3] પાંચ પાંચની સંખ્યામાં ઉત્પન્ન કર્યાં, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. તેમાં (૧) ભૂતાદિ તામસ હતો. તેણે આકાશ વિગેરે પાંચ મહાભૂતો, અને પાંચ તન્માત્રાઓ (ઉત્પન્ન કર્યાં). એવી રીતે (૨) ઇંદ્રિયાદિએ પણ જ્ઞાન કરાવનારી ઇંદ્રિયો અને કર્મ કરાવનારી ઇંદ્રિયો, પ્રાણ વિગેરે અને નાગ વિગેરે (પાંચ પાંચ) ઉત્પન્ન કર્યાં. અને (૩) દેવાદિએ (તેમના) જૂદા જૂદા અભિમાન-વાળા દેવોને, દિશાઓ વિગેરેને અને પાંચ અગ્નિઓ વિગેરેને, તથા મન અને અંતઃકરણના ચાર દેવોને[4] (ઉત્પન્ન કર્યા). એવી રીતે ત્રણે ગુણાવાળાએ પાંચ પાંચની સંખ્યામાં ઉત્પન્ન કર્યાં, એવો અર્થ છે. ૧૩.

નીચેના શ્લોકમાં તેમનાથી બ્રહ્માંડ રચાયાનું કહે છે:—

तानि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्थानि भौतिकम् ॥
संहत्य दैवयोगेन हैममण्डमवासृजन् ॥१४॥

અને તેઓ એક એક બ્રહ્માંડ રચવા શક્તિવાળાં ન હોવાથી તેઓએ સદ્ભાગ્યે ભેગા મળીને સુવર્ણમય બ્રહ્માંડ રચ્યું. ૧૪.

અશક્તિવાળા હોવાથી નપુંસક જણાવેલા છે. 'च' 'અને' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે દેવો વિગેરે પણ એક એક રહી (બ્રહ્માંડ રચવાનાં) કાર્ય માટે ખળભળાટ કરવાની શક્તિવાળા ન હતા, કારણ કે બ્રહ્માંડ સર્વ ભૂતોનું બનેલું હોય છે. તેથી ભેગા મળીને ભગવાનની ઇચ્છાથી તેઓએ ઘણા પ્રકાશવાળું સુવર્ણમય બ્રહ્માંડ રચ્યું. 'अव' ઉપસર્ગ જૂદા જૂદા અર્થવાળો હોવા છતાં પણ, અહિં (**अवासृजन** શબ્દમાં) રક્ષણના અર્થવાળો છે, એટલે તેઓએ દૃઢ, નાશ ન પામે તેવું, વૃદ્ધ અથવા ક્ષય ન થાય તેવું બ્રહ્માંડ રચ્યું. ૧૪.

તેમાં ભગવાન નારાયણે પ્રવેશ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सोऽशयिष्टाब्धिसलिले आण्डकोशो निरात्मकः ॥
साग्रं वै वर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः ॥१५॥

તે આત્મા વિનાનો આંડકોશ સમુદ્રના જલમાં પૂરેપૂરાં એક હજાર વર્ષ રહ્યો. પછી તેમાં ઈશ્વરે નિવાસ કર્યો. ૧૫.

---

૧. સત્ ચિત્ અને આનંદ માટે ગુણ શબ્દ યોજવાનું પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી આ બીજો મત દર્શાવેલો છે. 'તેમના અંશોમાંથી' એટલે બીજા સ્કંધમાં કહેલા સત્ત્વ વિગેરેથી. (प्र)

૨. આ વાક્યથી પણ (પહેલાના સર્ગથી આ સર્ગનો) ભેદ કહેલો છે, કારણ કે પહેલાના સર્ગમાં 'તત્ત્વ' શબ્દ યોજેલો હતો, અને બીજા સ્કંધમાં 'રજ અને સત્ત્વથી પુષ્ટ થએલા, તમઃ જેમાં મુખ્ય છે એવા મહત્માંથી' (૨-૫-૨૩) એમ મહત્નું વિશેષણ કહેલું છે. અહિં તેને જેમાં રજોગુણ મુખ્ય છે તેવો' કહેલો છે, અને બીજા ગુણોથી તે પુષ્ટ થએલ હોવાનું કહેલું નથી. (प्र)

૩. 'ત્રણે પ્રકારના તેણે' એટલે ત્રણે પ્રકારના અહંકારે. (प्र)

૪. આ ચાર ચંદ્ર, રુદ્ર, બ્રહ્મા અને ચૈત્ય છે. (प्र)

સમુદ્રના જલમાં એટલે પ્રલયના જલમાં; અથવા '(આરંભમાં) જલ જ ઉત્પન્ન કર્યું' એ વાક્ય પ્રમાણે પહેલાં સમુદ્ર બનાવેલો (તેના જલમાં), તેજ બ્રહ્માંડ કમલની કલી જેવો થયો. જેમ ઇંડામાંથી પક્ષી થાય છે, તેમ (તે ઇંડું) કલીરૂપ થયો. તેને 'આંડકોશ' કહે છે. તે ભગવાનને માટે રચાએલો હોવાથી, બીજો (કોઈ) તેમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય નથી. તેથી આત્મા વિનાનો જ તે પૂરેપૂરાં એક હજાર વર્ષ રહ્યો. પછી ભગવાને अनु (તેની) ઉત્પત્તિ પછી **अवात्सीत्** તેમાં જ નિવાસ કર્યો, અથવા તેમાં પ્રવેશ કર્યો એવો (અર્થ છે). 'ઇશ્વર' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તે વિષયમાં (ભગવાનનું તેમાં પ્રવેશ કરવાનું) પ્રયોજન વિગેરે જાણવાની ઇચ્છા ન કરવી. ૧૫.

એ પ્રમાણે નારાયણ થવાનું કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેમનામાંથી કમલની ઉત્પત્તિ કહે છે:—

तस्य नाभेरभूत्पद्मं सहस्रार्कोरुदीधिति ॥
सर्वजीवनिकायौको यत्र स्वयमभूत्स्वराट् ॥१६॥

તેમની નાભિમાંથી એક હજાર સૂર્યો કરતાં અધિક તેજવાળું સર્વ જીવોના સમૂહોના રહેઠાણરૂપ કમલ ઉત્પન્ન થયું, જેમાં (ભગવાન) પોતે બ્રહ્મા થયા. ૧૬.

પ્રાકૃત કમલની પેઠે તેને વિકાસ કરાવનાર સૂર્ય વિગેરેની જરૂર હોય, તેથી 'એક હજાર સૂર્યો', તેઓના 'કરતાં પણ અધિક તેજ છે જેનું' એવું (કમલનું વિશેષણ) કહેલું છે. તે જગતનો માત્ર પ્રકાશ કરનારૂં ન હતું, પરંતુ જગતનો આધાર પણ હતું, એમ સમૂહમાં રહેલા 'સર્વ જીવોના (રહેઠાણરૂપ)' શબ્દથી કહેલું છે. 'જે કમલમાં ભગવાન **स्वयम्** પોતે જ **स्वराट्** બ્રહ્મા થયા' એમ ઉત્પન્ન કરનારૂં પણ તે જ હોવાનું કહેલું છે. તેમાંથી સર્વ (ઉત્પન્ન) થશે, એવો ભાવ છે. ૧૬.

બ્રહ્મામાંથી જે પ્રકારે સૃષ્ટિ (ઉત્પન્ન) થાય, તેનો ઉપાય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सोऽनुविष्टो भगवता यः शेते सलिलाशये ॥
लोकसंस्थां यथापूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया ॥१७॥

જે જલરૂપ ગૃહમાં રહ્યા હતા તે ભગવાન સાથે પ્રવેશ કરેલા તેમણે, પોતાની સ્થિતિ વડે પહેલાંની પેઠે લોકોની વ્યવસ્થા કરી. ૧૭.

ભગવાન સાથે **अनुविष्टः** પ્રવેશ કરેલા (બ્રહ્માએ લોકોની વ્યવસ્થા કરી). 'કયા ભગવાન?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'જે (જલરૂપ ગૃહમાં) રહ્યા હતા' એમ કહેલું છે. જલ જ હતું **आशयः** ગૃહ (જેમનું તે) 'નારાયણ' એવો અર્થ છે. પછી શું થયું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'લોકોની વ્યવસ્થા (કરી)' એમ કહેલું છે. જાતિ, ગુણો અને સ્થાનના વિભાગથી જેવી પહેલાંના કલ્પમાં હતી, તેવી લોકોની સારી વ્યવસ્થા (કરી). 'આ સૃષ્ટિ તેવી હોય, તો (તેમાં અને આમાં) ભેદ શો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાની સ્થિતિ વડે' શબ્દો યોજેલા છે. આમાં[1] ભગવાન પોતે જ તેવી રીતે રહ્યા. પહેલાંની (સૃષ્ટિ) સાથે તો માત્ર આકારનું જ સમાનપણું હતું. એ રીતે છ પ્રકારની મૂલ* સૃષ્ટિ કહી. ૧૭.

કાર્યોની સૃષ્ટિ કહેતાં આરંભમાં, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકથી કાર્ય, (તેનું) સાધન[2], અને (તેના) પરિણામના ભેદથી તામસી સૃષ્ટિ કહે છે:—

---

૧. પહેલાંની સૃષ્ટિથી આનો ભેદ અહિં પણ કહેલો છે (प्र).

*. 'મૂલ' એટલે કારણની.

૨. 'સાધન' શબ્દથી છાયા જાણવી. તેથી અહિં પણ ભેદ જણાવ્યો. ૩-૧૦-૧૭ માં તામસ સર્ગને જાણ વિના કરેલો કહેલો છે. ૩-૧૨-૨ માં આ પાંચ અવયવોને 'અજ્ઞાનની વૃત્તિઓ' કહેલી હોવાથી, ત્યાં અજ્ઞાન જ (સૃષ્ટિનું) સાધન છે. (प्र) સાધન આ ત્રણ પૈકી બીજા એટલે ઓગણીસમા શ્લોકથી કહેલ હોવાથી, જે મૂર્તિની આ છાયા છે, તે મૂર્તિને 'સાધન' કહેલું છે એમ જણાય છે.

ससर्जच्छायया॒ऽविद्यां पञ्चपर्वाणमग्रतः ॥
तामिस्रमन्धतामिस्रं तमो मोहो महातमः ॥१८॥

પહેલાં છાયાથી તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, તમઃ, મોહ અને મહાતમઃ (એ) પાંચ અવયવોવાળી અવિદ્યા ઉત્પન્ન કરી. ૧૮.

તે પૈકી આરંભમાં પોતાની અંદર રહેલા તમઃથી (થએલું) પાંચ પ્રકારનું તામસ કાર્ય આ શ્લોકથી કહેલું છે.

आत्मा देहस्तथा छाया सात्त्विकादिविभेदजाः ॥२५॥
तामसी तत्र वै छाया तस्यामपि हरिः स्वयम् ॥
ततश्छाया हि करणमविद्यां प्रति नान्यथा ॥२६॥

આત્મા દેહ અને છાયા સાત્ત્વિક વિગેરેના ભેદથી ઉત્પન્ન થએલાં છે. તેમાં છાયા ખરેખર તામસી છે. તેમાં પણ હરિ પોતે (રહેલા). તેથી છાયા અવિદ્યા ઉત્પન્ન થવામાં સાધન થઈ, નહિ તો ન થાય. કા. ૨૬

एतस्याः पञ्च पर्वाणि, पूर्वस्यास्तु विशिष्यते ॥
ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्रमिति पूर्वप्रकल्पना ॥२७॥
अन्यथेयं समाख्याता महामोहफला मता ॥

આના પાંચ અવયવો છે. પહેલાંની કરતાં (આ) ઉત્તમ[1] છે, 'પહેલાં અંધતામિસ્ર રચ્યું' એવી પહેલાંની બનાવટ હતી. આ જૂદા પ્રકારની કહેલી છે (અને) મહામોહરૂપ ફલવાળી[2] મનાએલી છે. કા. ૨૭½.

આમાં અવિદ્યાના અવયવોમાં પહેલું (૧) તામિસ્ર છે. ભગવાનથી વિમુખ હોઈએ ત્યારે મહાભોગની ઇચ્છા મોટી નડતરરૂપ[3] છે. (૨) ત્યારપછી ભોગની ઇચ્છા, (૩) તેથી પણ ઓછું (નડતર) અજ્ઞાન, (૪) નિર્બલ પુત્રો વિગેરે બધામાં 'હું જ નિર્બલોનું મૂલ છું' એવો (મોહ) તેથી પણ ઓછું (નડતર છે). આ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારો હોવાથી અજ્ઞાનથી સારો છે. (૫) તેનાથી પણ (ઓછું નડતર) દેહનો અહંકાર છે, કારણ કે આ ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી હોવાથી ઉત્તમ છે. આ ક્રમ તો આ[4] (અવિદ્યા)માં જ છે. 'પહેલાં' શબ્દથી એમ જણાય છે કે આ છાયા આગળની[5] હતી. તેમ ન હોય તો[6] પહેલો કહેલો પહેલો થાય જ.[6] ૧૮.

---

૧. આ અવિદ્યા પહેલાંના કરતાં જૂદી અને તેથી ઉત્તમ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'મહામોહ' તેનો ઉત્તમ અવયવ છે. (प्र)

૩. આ અવયવો નડતરરૂપ હોવા છતાં ભગવાન માટે ઉપયોગી છે એમ જાણવું. જેમકે (૨) ઇંદ્રે યજ્ઞનો ભંગ કર્યો અને પારિજાતક વૃક્ષ ભગવાન લઈ ગયા ત્યારે ક્રોધ કર્યો એ તેનું મહાભોગની ઇચ્છારૂપ તામિસ્ર (અજ્ઞાન) ગોવર્ધનને ધારણ કરવા વિગેરેમાં ઉપયોગી થયું. એવી રીતે (૨) બભ્રુ અને ઉગ્રસેનની ભોગની ઇચ્છારૂપ અંધતામિસ્ર ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી હતું (જુઓ ૩-૨-૨૨). (૩) દેવકીજીનું અજ્ઞાનરૂપ તમઃ પણ ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી હતું એમ ૧૦-૮-૪૪ નાં શ્રીસુબોધિનીમાં દર્શાવેલું છે, અને તે પુષ્ટિમાં ઉપયોગી હોવાનું ૧૦-૮-૫૧ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં સિદ્ધ કરેલું છે. (प्र)

૪. '**प्रकृते**' એમ સાતમી વિભક્તિવાળો શબ્દ છે. (प्र) ચાલુ પ્રસંગમાં એટલે જેની વાત ચાલે છે તે 'આ અવિદ્યામાં' એવો અર્થ છે.

૫. 'આગળની' એટલે પોતાથી જોઈ શકાય તેવી. જેમ સૂર્ય પાછળ હોય, ત્યારે આપણે જોઈ શકીએ તેમ આપણી છાયા પડે છે તેવી. (प्र)

૬...૬ એટલે 'પહેલાં' 'આગળની' '**अग्रतः**' શબ્દ અર્થરહિત થાય, એવો અર્થ છે. (प्र)

જે મૂર્તિ(દેહ)થી આ છાયા થઈ, તે મૂર્તિનો ત્યાગ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

विससर्जात्मनः कायं नाभिनन्दंस्तमोमयम् ॥
जगृहुर्यक्षरक्षांसि रात्रिं क्षुत्तृट्समुद्भवाम् ॥१९॥

પોતાની તમોમય કાયાનું અભિનંદન ન કરતાં (બ્રહ્માએ તેને) તજી. ભૂખ અને તરસ જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય તેવી (તે) રાત્રિને યક્ષો અને રાક્ષસોએ ગ્રહણ કરી. ૧૯.

તે (કાયા)નું તામસપણું (તેનાં) કાર્યથી જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો આ સૃષ્ટિ માટે ઉપયોગી હોવાથી તેનું અભિનંદન (કરવું) યોગ્ય હતું, તે પણ (બ્રહ્માએ) ન કર્યું. તેનું કારણ 'તમોમય' શબ્દથી કહેલું છે. આ રહેશે તો હું ભગવાનથી વિમુખ થઈશ,[1] એવા વિચારથી તે કાયાનો ત્યાગ કર્યો. તેજરહિત (પ્રાણીઓ)ને હરિથી વિમુખ રહેવાથી સુખ થાય છે, તેથી તેને બીજાઓ–યક્ષો અને રાક્ષસોએ ગ્રહણ કરી. તે રાત્રિના અભિમાનવાળી દેવતા થઈ. તજેલી તે (કાયા)નું કાર્ય 'ભૂખ અને તરસ જેનાથી ઉત્પન્ન થાય તેવી' વિશેષણથી કહેલું છે. યક્ષો અને રાક્ષસો પહેલાના કલ્પમાં જ ઉત્પન્ન થએલા, કારણ કે આઠ પ્રકારની દેવોની સૃષ્ટિમાં તેમને ગણેલા* છે. અથવા પહેલાં કહેલી પાંચ અવયવોવાળી અવિદ્યાની આ+ દેવતાઓ છે. તેથી પાંચ અવયવોવાળી (પોતાના) દેવો સાથે ઉત્પન્ન થએલી. તેઓની અહિં જ ઉત્પત્તિ થઈ. તેથી જ પોતાના કારણરૂપ (કાયા)ને તેઓએ ગ્રહણ કરી. ૧૯.

તે (કાયા)ના માત્ર સ્પર્શથી યક્ષો અને રાક્ષસોને ભૂખ અને તરસ ઉત્પન્ન થયાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्ते तं जग्धुमभिदुद्रुवुः ॥
मा रक्षतैनं जक्षध्वमित्यूचुः क्षुत्तृडर्दिताः ॥२०॥

ભૂખ અને તરસના સંબંધવાળા થએલા તેઓ તેમને ખાવા દોડ્યા. ભૂખ અને તરસથી પીડાએલાઓએ કહ્યું કે 'આમનું રક્ષણ ન કરો, ખાઈ જાઓ.' ૨૦.

તેથી પહેલાંના કલ્પમાં ભૂખ અને તરસની ઉત્પત્તિ ન હતી. તે બે હતાં, તોપણ દેવના અધિષ્ઠાનવાળાં ન હોવાથી પહેલાં કામની પેઠે, વૃક્ષોને હોય છે તેવાં સહન કરી શકાય તેવાં હતાં. તેથી ઘણી ભૂખ અને તરસના સંબંધવાળા થએલા (યક્ષો અને રાક્ષસો), બીજું કાંઈ ખાવાનું ઉત્પન્ન કરેલું ન હોવાથી બ્રહ્માને જ ખાઈ જવા દોડ્યા. પહેલાં નપુંસક તરીકે કહેલાં હોવા છતાં પણ, બ્રહ્માના કરતાં પણ તેઓ ઘણા બલવાન હોવાથી, ફરીથી જણાવતાં (આ શ્લોકમાં) પુરુષ તરીકે (નરજાતિના) કહેલા છે. આ પ્રસંગે કેટલાકોએ કહ્યું કે 'આમનું (બ્રહ્માનું) રક્ષણ ન કરો.' આ બ્રહ્માનું રક્ષણ ન કરો. અત્યારે માયાથી અથવા અવિદ્યાથી (તે આપણી) ભૂખ તથા તરસની શાંતિ કરે પણ ખરા, છતાં પણ તેમનું રક્ષણ ન કરો, કારણ કે ફરીથી બીજી પીડા ઉત્પન્ન કરશે. બીજાઓએ તો કહ્યું કે 'ખાઈ જાઓ.' 'जक्ष् ધાતુ ખાવાના અને હસવાના અર્થવાળો છે.' તેથી અહિં **जक्ष** ખાવાના અર્થમાં યોજેલો છે. અથવા ખાવાના અર્થવાળો '**यक्ष्**' ધાતુ છે. 'પિતાને એમ કેમ કહ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભૂખ અને તરસથી પીડાએલાઓએ' એમ કહેલું છે, કારણ કે પીડાએલો કાંઈ ધર્મ અથવા અધર્મ જાણતો નથી. ૨૦.

પછી શું થયું, એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છે:—

૧. જેમ વાછડાં હરાતાં થયાનું ક્ષેપક ત્રણ અધ્યાયોમાં કહેલું છે, તેવું થશે (એવો અર્થ છે). અહિં તેવી તામસ કાયાનો ત્યાગ કર્યાનું કહેલું હોવાથી તે (વાછડાં હરવાનું) કાર્ય આ કલ્પના બ્રહ્માનું નહતું એમ સ્પષ્ટ થયાનું જાણવું. (प्र)

* ૩-૧૦-૨૮ માં તેઓને દેવસૃષ્ટિમાં ગણેલા છે.

\+ 'આ' એટલે યક્ષો અને રાક્ષસો.

देवस्तानाह संविग्नो मा मां जक्षत रक्षत ।
अहो मे यक्षरक्षांसि प्रजा यूयं बभूविथ ॥२१॥

દુ:ખી થએલા દેવે તેઓને કહ્યું (કે):–'મને ખાઓ નહિ, (મારૂં) રક્ષણ કરો. અહો, યક્ષો અને રાક્ષસો મારા પુત્રો છે. તમે મારાં સંતાન થયાં.' ૨૧.

(બ્રહ્મા) દેવ હોવાથી (તેમને) તેવું જ્ઞાન હતું, અને તામસોને ઉત્પન્ન કરેલા હોવાથી તેમને તેવો ભય થયો ભગવાનની ઇચ્છાથી જ તેમ થએલું, તેથી તેની[1] અવગણના કરવા પોતે દેહ તજતાં, ભગવાનના કોપથી એમ થયું[2] એવું જણાય છે. તેમ ન હોત,[3] તો માત્ર દીનતા કરવાથી તેઓ (બ્રહ્માને) મૂકી ન દે. (બ્રહ્માએ) કહ્યું કે: 'મને ખાઓ નહિ, (મારૂં) રક્ષણ કરો.' મને '**मा जक्षत**' ખાઓ નહિ, એવો અર્થ છે; પરંતુ (મારૂં) રક્ષણ કરો. તો વિષય)ની યોગ્યતા 'અહો! યક્ષો અને રાક્ષસો મારા (પુત્રો છે)' શબ્દોથી કહેલી છે. 'અહો!' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે, કારણ કે પુત્રો પિતાને ખાઈ જતા નથી, કેમ કે યક્ષો અને રાક્ષસો મારા '**प्रजाः**' પુત્રો છે, એવો અર્થ છે. 'યક્ષો અને રાક્ષસો (તમારા) પુત્રો હોય, તેમાં અમારે શું?' એવો પ્રશ્ન કરે, તેથી 'તમે જ યક્ષો અને રાક્ષસો છો' એમ કહેલું છે. "આમનું '**मा रक्षत**' રક્ષણ ન કરો, '**यक्षद्ध्वम्**' ખાઈ જાઓ" એ (તમારાં) વચનને લીધે તમે યક્ષો અને રાક્ષસો છો, તેથી જ મારી પ્રજા થયા છો. 'પ્રજા' શબ્દથી જાતિ કહેલી છે. (તમે) બધાએ મારી પ્રજા જ છો, તેથી (એવો અર્થ હોવાથી) (**बभूविथ** એ) બીજા પુરુષનું એકવચન ઘટે છે. એ પ્રમાણે (આ શ્લોકમાં કહેલી) પ્રાર્થના સાથે ચાર (શ્લોકો)થી પહેલી સૃષ્ટિ કહી.૨૧.

નીચેના શ્લોકમાં સાત્ત્વિક સૃષ્ટિ કહે છે:—

देवताः प्रभया या या दीव्यन्प्रमुखतोऽसृजत् ॥
तेऽहारिषुर्देवयन्तो विसृष्टां तां प्रभामहः ॥२२॥

જે જે દેવતાઓ સન્મુખ ક્રીડા કરે છે તેમને પોતાની પ્રભાથી ઉત્પન્ન કર્યા. તજી દીધેલ તે પ્રભારૂપ દિવસને ક્રીડા કરતાં તેઓએ ગ્રહણ કર્યું. ૨૨.

જેવી દીવાની પ્રભા, અથવા જેવી મણિની અથવા સૂર્ય વિગેરેની પ્રભા, તેવી બ્રહ્માની પણ પ્રભા (હોય છે). તેથી તે પ્રભાથી તેમણે દેવતાઓ સર્જ્યા. પ્રભાથી સર્જેલાં દેવતાઓનો ગુણ 'જે જે સન્મુખ ક્રીડા કરે છે'* શબ્દોથી કહે છે. જે જે દેવતાઓ સન્મુખ ક્રીડા કરે છે. સૂર્ય વિગેરે રૂપવાળા દેવતાઓની ઉપાસના કરવામાં આવે છે, તેઓ જ ઉપાસના કરનારની સન્મુખ ક્રીડા કરે છે. એ પ્રમાણે તેઓને ઉત્પન્ન કરીને, દોષ ન હોવા છતાં જૂદા પ્રકારની મનોવૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાથી (બ્રહ્માએ) તે શરીરનો પણ ત્યાગ કર્યો. પછી બ્રહ્માએ તજી દીધેલ તે પ્રભારૂપ (શરીર)ને, પહેલાં સ્ત્રી તરીકે જણાવેલા, તે જ દેવોએx **अहारिषुः** ગ્રહણ કર્યું, લીધું, એવો અર્થ છે. (તે) '**अहोरूपाम्**' દિવસરૂપ હતું. '**अहाविपुः**। એવો પાઠ હોય, ત્યારે પણ અર્થ તે જ છે. ૨૨.

રજોગુણથી રચેલી સૃષ્ટિ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

देवोऽदेवाञ्जघनतः सृजति स्मातिलोलुपान् ॥
त एनं लोलुपतया मैथुनायाभिपेदिरे ॥२३॥

---

૧. 'તેની અવગણના' એટલે તામસોની ઉત્પત્તિની અવગણના. (**प्र**) ભયની અવગણના.
૨. 'એમ થયું' એટલે (બ્રહ્માને) માત્ર ભય થયો. (**प्र**)
૩. 'તેમ ન હોત તો' એટલે બ્રહ્માને હણવાની જ પૂરેપૂરી ઇચ્છા હોત તો. (**प्र**)
* આચાર્યશ્રીએ '**अदीव्यन**' પાઠ લીધેલો જણાય છે. '**अ**' '**याः**' પછી આવતો હોવાથી '**या अदीव्यन**' એમ જોઇએ; છતાં અને '**आ**'માં ભેળવેલ જણાય છે.
x પહેલાં '**देवताः**' સ્ત્રીલિંગ વાપરેલ, પછી '**ते**' એમ પુલ્લિંગ યોજેલ છે.

દેવે જઘનમાંથી અત્યંત કામી દૈત્યોને ઉત્પન્ન કર્યા. તેઓ અત્યંત કામી હોવાથી એમની તરફ મૈથુન કરવા દોડયા. ૨૩.

પહેલાં જૂદી જૂદી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, (બ્રહ્મા) તે તે પ્રકારની સૃષ્ટિ કરતા, પણ દૈત્યની સૃષ્ટિ તો દેવની સ્થિતિમાં રહેલા તેમણે કરી, એમ 'દેવ' શબ્દથી કહેલું છે. '**अदेवान्**' એટલે દેવોના વિરોધીઓને (દૈત્યોને). 'જઘનમાંથી' એટલે ગુહ્ય સ્થાનમાંથી અથવા કેડમાંથી અથવા કેડથી આરંભી ઢીંચણ સુધીના ભાગમાંથી, જ્યાં કામથી સંબંધ થાય છે તેમાંથી. '**अतिलोलुपान्**' અત્યંત કામીઓને (ઉત્પન્ન કર્યા). કામ તો સ્ત્રીના સંભોગરૂપ મુખ્ય છે. મૈથુન પુરુષ સાથે પણ થાય, તેથી તે અસુરો 'એમની' પ્રજાપતિની તરફ મૈથુન કરવા દોડયા. જેમ માતા સાથે સંગ કરવાની મના છે, તેમ પિતા સાથેના સંગની પણ (મના છે), છતાં પણ અત્યંત કામી હોવાથી તેઓએ તેમ કર્યું. અત્યંત કામી હોવું એટલે કામને લીધે અસ્થિર થવું. **કામ વિવેક વિગેરેનો નાશ કરનારો છે.** ૨૩.

'પછી શું થયું?' (એવો પ્રશ્ન થાય) તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છેઃ–

ततो हसन् सभगवानसुरैर्निरपत्रपैः ॥
अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः परापतत् ॥२४॥

પછી હસતાં ભગવાનવાળા (બ્રહ્મા) નિર્લજ્જ અસુરો ઝડપથી (તેમની) પાછળ પડતાં, ક્રોધ કરી ભય પામી નાઠા. ૨૪.

આરંભમાં (બ્રહ્મા) હસ્યા. તેઓમાં લજ્જા ન હોવાથી હસવું (આવ્યું). ત્યારપછી '**सभगवान्**' ભગવાનવાળા થયા (એટલે) ભગવાનનો ગુણ જ તેમનામાં સ્થિર થયો, દૈત્યનો ગુણ (સ્થિર) ન થયો. તેમ થયું ન હોત, તો (બ્રહ્મા) તેઓની સાથે ક્રીડા કરત. દેખાવના રસથી પ્રવૃત્તિ કરી, તેથી તેઓ '**निरपत्रपाः**' નિર્લજ્જ હતા. બીજાથી લજ્જા થાય તે '**अपत्रपाः**' (કહેવાય છે.) વળી અસુરોમાં સ્વભાવથી રજોગુણ મુખ્ય હોય છે, તેથી તેઓથી ઝડપથી પાછળ પડાએલા (બ્રહ્મા)એ આરંભમાં એવા હેતુથી ક્રોધ કર્યો કે (મારા) ક્રોધથી (તેઓના) કામને દૂર કરૂં. ત્યારપછી (તેઓને) ભયરહિત અને પાછા ન ફરતા જોઈને, (બ્રહ્મા) ભય પામ્યા. પછી **परापतत्** નાઠા, એવો અર્થ છે. ૨૪.

તે ફરતાં, ભગવાન જ્યાં રહેતા હતા, ત્યાં વૈકુંઠમાં ગયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

स उपव्रज्य वरदं प्रपन्नार्तिहरं हरिम् ॥
अनुग्रहाय भक्तानामनुरूपात्मदर्शनम् ॥२५॥

તેમણે વરદાન કરનારા, શરણ આવેલાઓના દુઃખને હરનારા, (અને) ભક્તો ઉપર કૃપા કરવા ભક્તોને અનુકૂલ આત્માનું દર્શન કરાવનારા હરિ પાસે જઈને (નીચે પ્રમાણે કહ્યું). ૨૫.

લૌકિક ઉપાયથી આ (દૈત્યો) શાંત થશે નહિ, (અને) અલૌકિક ઉપાય તો ભગવાનથી જ થઈ શકે, એમ જણાવવા 'વરદાન કરનારા' વિશેષણ કહેલું છે, કારણ કે વર અલૌકિક પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય છે. તે વરો લોકમાં ઇચ્છેલા (પદાર્થ)ની પ્રાપ્તિરૂપ હોવાથી, તેવા આ નથી એમ કહેવા 'શરણ આવેલાઓનાં દુઃખને હરનારા' એમ કહેલું છે. દૈત્યો પણ (ભગવાન પાસે) ગએલા હોવાથી, તેઓનાં પણ દુઃખને કોઈ સમયે (ભગવાન) હરે, તે માટે 'શરણ આવેલાઓના' એમ કહેલું છે, કારણ કે (તે) 'હરિ' છે. વળી ભક્તો ઉપર કૃપા કરવા જ તે વૈકુંઠમાં ઘર કરી રહેતા હતા, તે (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. ભક્તો ઉપર (કૃપા કરવા, ભક્તોનું જેવું રૂપ, તે અનુરૂપ, તેવું આત્માનું દર્શન છે જેમના તેવા (ભગવાન છે). 'આત્મા' એટલે સ્વરૂપ. લોકમાં (તે) દેહરૂપ છે. અહિં (ભગવાનમાં) તો તે સચ્ચિદાનંદ-રૂપ જ છે, બીજો અંતરાત્મા નથી. પૌરાણિકો તો (બીજો અંતરાત્મા) છે, એમ કહે છે. ૨૫.

એવી રીતે ભગવાન પાસે જઈ, અસુરોથી દુઃખી થએલ હોવાથી સ્તુતિ નમસ્કાર વિગેરે કર્યા વિના જ નીચે પ્રમાણે વિજ્ઞપ્તિ જ કરી:—

पाहि मां परमात्मंस्ते प्रेरणेनासृजं प्रजाम् ॥
ता इमा यभितुं पापा उपाक्रामन्ति मां प्रभो ॥२६॥

હે પરમાત્મા ! મારૂં રક્ષણ કરો. આપની પ્રેરણાથી મેં પ્રજા ઉત્પન્ન કરી. તે આ પાપીઓ, હે પ્રભો ! મૈથુન કરવા મારી પાસે આવે છે. ૨૬.

આપની પ્રેરણાથી મેં પ્રજા ઉત્પન્ન કરી, તે પૈકી આ દૈત્યરૂપ પ્રજાઓ મૈથુન કરવા મારી પાસે જ આવે છે, તેથી મારૂં રક્ષણ કરો, એવો સંબંધ છે. (આપનાં) પાલન કરવાનાં સામર્થ્યમાં, હું પ્રેરાએલો હોવામાં અને આપ પ્રેરણા કરનારા હોવામાં શંકા નથી, કારણ કે આપ 'પરમાત્મા',–**परः** વશ રાખનાર અને તે **आत्मा** આત્મા–એટલે વશ રાખનારા આત્મા છો. તેથી જ આપે મને પ્રેરણા કરેલી. આ (દૈત્યો) આવા ઉત્પન્ન થશે, એમ આપ જ જાણતા હતા, હું (જાણતો) નહતો, તેથી દોષની શાંતિ પણ આપે જ કરવી જોઈએ, એવા વિચારથી દોષ જણાવ્યો. વળી અપરાધ તરતમાં જ થવાનો (કરવાના) છે, તેથી તરત શાંતિ (કરવી જોઇએ). 'હે પ્રભો !' એ સંબોધન તે વિષયમાં (ભગવાનનું) સામર્થ્ય જણાવનારૂં છે. ૨૬.

'તેં પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી. તું પિતા છે અને તેઓ પુત્રો છે. તેથી એમાંથી એકનું હિત કરવું અશક્ય છે અને (એમાં) વિરોધ છે ત્યારે બંનેનું હિત તો કેવી રીતે થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી દૈત્યો ઉપર પ્રીતિ ન હોવાથી એકનું જ હિત કરવાની પ્રાર્થના કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

त्वमेकः किल लोकानां क्लिष्टानां क्लेशनाशनः ॥
त्वमेकः क्लेशदस्तेषामनासन्नपदां तव ॥२७॥

આપ એકલા જ ખરેખર દુઃખી લોકોનાં દુઃખનો નાશ કરનારા છો. આપ, એકલા જ ચરણ સમીપ ન આવેલા આપના તે (સેવકો)ને દુઃખ દેનારા છો. ૨૭.

વિરુદ્ધ (પક્ષ)માં 'ચરણ સમીપ ન આવેલાને' એમ કહેલું હોવાથી, જેઓ ચરણે આવેલા છે, તેઓના અદૃષ્ટ વિગેરેની પણ દરકાર કર્યા વિના, આપ **एकः** બીજા કોઈ સાહાય્ય કરનાર વિના (એકલા)જ તે દુઃખી લોકોનાં દુઃખનો નાશ કરનારા છો. 'ખરેખર' શબ્દથી (આ વિષયની) પ્રસિદ્ધિ દર્શાવી છે. વળી દુઃખ કાલ વિગેરેએ કરેલું હોય છે. 'ત્યારે બીજાઓની (ભગવાન) દરકાર નહિ રાખતા હોય' એમ જણાય, તેથી તેમ નથી, એમ 'આપ એકલા જ દુઃખ દેનારા છો' શબ્દોથી કહેલું છે. 'ચરણ સમીપ ન આવેલાઓને' એવું વચન હોવાથી, અહિં 'સુખ દુઃખ જન્મવૃત્તિ...' વગેરે શાસ્ત્ર પ્રમાણે દુઃખ દેવાનું કહેલું નથી, પરંતુ ભક્તિની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર સ્વરૂપથી (દુઃખ દેવાનું કહેલું છે). જેમ કાલ વિગેરે અધિકારીઓ દુઃખ દેનારા છે, તેમ ભગવાન પણ સ્વતંત્ર રીતે દુઃખ દેનારા છે, તેથી 'આપ એકલા જ દુઃખ દેનારા છો' એમ કહેલું છે. ચરણ સમીપ ન આવેલાને આપ એકલા જ દુઃખ દેનારા છો. 'એ રીતે શાસ્ત્રનો અર્થ પક્ષપાત કરાવનારો કેમ હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આપના (સેવકો)ને' એમ કહેલું છે. આપના સેવકો થઈ જેઓ ચરણે આવેલા નથી, તેઓને (આપ દુઃખ દેનારા છો), એવો અર્થ છે. આથી એમ કહેલું છે કે **આપના સેવકોને બીજો કોઈ સુખ અથવા દુઃખ આપનારો નથી, પણ આપ જ છો.** કાલ (સર્વને) સમાન હોવાથી દુઃખ આપે, તોપણ આપ (તેનો) નાશ કરનારા છો. તેથી (આપે) મારૂં દુઃખ દૂર કરવું જોઇએ, અને આમને અટકાવવા જોઈએ, એવો (અર્થ છે). ૨૭.

તે ભગવાનને બહુ પસંદ ન હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં બંનેના સમાધાન (નો ઉપાય) કહે છેઃ—

सोऽवधार्यास्य कार्पण्यं विविक्ताध्यात्मदर्शनः ॥
विमुञ्चात्मतनुं घोरामित्युक्तो विमुमोच ह ॥२८॥

વિવેકપૂર્વક બ્રહ્માના દેહમાંના (પદાર્થો)ને જોનાર તેમણે આમની દીનતા જોઈને (કહ્યું કે):– 'પોતાના ઘોર દેહનો ત્યાગ કર.' એમ કહેલા બ્રહ્માએ, અહો! (તેનો) ત્યાગ કર્યો. ૨૮.

દોષનું કારણ જાણ્યા વિના તે દૂર કરે, તો ભગવાન મર્યાદાનો નાશ કરનારા થાય, તેથી તે (કારણ જાણ્યાનું કહેવા) માટે, 'વિવેકપૂર્વક બ્રહ્માના દેહમાંના (પદાર્થો)ને જોનાર' એમ કહેલું છે. **विविक्तः** સારી રીતે બીજાથી ભેદપૂર્વક છૂટા કરેલ **अध्यात्मा** બ્રહ્માના દેહમાં રહેલ સર્વ પદાર્થો, તેમનું **दर्शनं** પ્રત્યક્ષ પ્રકારે જ્ઞાન છે જેમને, આવા ભગવાને બ્રહ્માને કહ્યું કે 'પોતાના દેહનો ત્યાગ કર.' જે દેહથી દૈત્યો ઉત્પન્ન થયા તે ઘોર છે, કારણ કે કારણ તેવું (ઘોર) ન હોય તો તેવું કાર્ય ઉત્પન્ન ન થાય. એમ કહેલા બ્રહ્માએ તેનો ત્યાગ કર્યો. અથવા (બ્રહ્મા) દેહનો ત્યાગ કરે તે માટે 'વિવેકપૂર્વક દેહમાંના (પદાર્થો)ને જોનાર' એ બ્રહ્માનું વિશેષણ (લેવું). '**ह**' 'અહો!' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. ૨૮.

જૂદા સ્વભાવથી ઉત્પન્ન કરાએલી હોવાથી તે દેવતા પણ દૈત્યોનું હિત કરનારી અને દેવ હોવાથી ભ્રમ કરાવનારી થઈ, એમ નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી તેનું વર્ણન કરી કહે છેઃ—

तां क्वणच्चरणाम्भोजां मदविह्वललोचनाम् ॥
काञ्चीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसम् ॥२९॥
अन्योन्यश्लेषणोत्तुङ्गनिरन्तरपयोधराम् ॥
सुनासां सुद्विजां स्निग्धहासलीलावलोकनाम् ॥३०॥
गूहन्तीं व्रीडयाऽऽत्मानं नीलालकवरूथिनीम् ॥
उपलभ्यासुरा धर्म सर्वे संमुमुहुः स्त्रियम् ॥३१॥

હે ધર્મ! ઝંકાર કરતા ચરણરૂપ કમલવાળી, મદથી વિહ્વલ થએલાં નેત્રોવાળી, કંદોરારૂપ કલાપથી શોભતા રેશમી વસ્ત્રથી ઢાંકેલ કેડના ભાગવાળી, પરસ્પર ભેટતાં ઘણાં ઉંચા અને અંતર વિનાનાં સ્તનોવાળી, સુંદર નાસિકાવાળી, સુંદર દાંતવાળી, સ્નેહવાળાં હાસ્ય સાથે વિલાસવાળી દૃષ્ટિવાળી, લજ્જાને લીધે આત્માને છૂપાવતી, શ્યામ કેશના સમૂહવાળી તે સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરીને સર્વ અસુરો ઘણો મોહ પામ્યા. ૨૯–૩૦–૩૧.

કારણ કે દેવતાને જેવી ભાવનાથી જોવામાં આવે તેવી તે થાય છે, અને કામાતુર તેઓ (અસુરો)એ તેને સ્વરૂપવતી સ્ત્રી જોઈ. વળી જેવા પ્રકાર તેઓના મનમાં રુચતા, તે (પ્રકારો) (તે) દેવતા હોવાથી તેનામાં જોએલા વર્ણવવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી દૈત્યોએ તેનો સ્પર્શ કર્યો નહતો, ત્યાંસુધી બહાર રહેલી તેણે પોતાને તેવી દેખાડી. પછી જ્યારે તેનો સ્પર્શ કર્યો ત્યારે સંધ્યાના અભિમાનવાળી (તે) દેવતાએ તેઓમાં જ પ્રવેશ કર્યો; એવું જોએલી (દેવતા)નું વર્ણન, સ્તુતિ, (અસુરોનું તેની) સમીપ જવું, અને કામલીલાથી પ્રશ્ન કરી વર્ણન કરવું– એવી રીતે આઠ (શ્લોકો)થી તેની પ્રશંસા કહેલી છે. પછી એક (શ્લોક)થી તેને પકડવાનું અને અર્ધાથી (તેનો) અનુભવ કર્યાનું (કહેલ છે).

ઝંકાર કરતા ચરણો જ કમલ જેવા હતા જેના, તેવી (તે હતી.) તેના દેહમાં, બે ચરણો અને મુખ જ ઢાંક્યાં વિનાનાં હતાં. બીજું (બીજે) વસ્ત્ર વિગેરે હતાં. તેથી તે (અસુરો)ની હલકાં અંગમાં લાલસા હોવાથી, આરંભમાં ચરણોનું વર્ણન (કરેલું છે). તેનાં (ચરણો)

(દૈત્યોનાં) નેત્રોને સુખ કરનારાં હોવાથી કમલ (જણાયાં). પછી પોતે ઇચ્છેલા પ્રકારથી મુખનું વર્ણન કરેલું છે. મદથી વિહ્વલ થએલાં હતાં નેત્રો જેનાં તેવી (તે હતી). કંદોરારૂપ કલાપ (આભરણ)થી શોભતું જે રેશમી વસ્ત્ર, તેનાથી ઢંકાએલો હતો रोघः કેડનો ભાગ જેનો તેવી (તે હતી). આ (વિશેષણ)થી પ્રકટ આભરણ અને વસ્ત્ર જણાવેલાં છે. कलां કલાનું पाति રક્ષણ કરે તે 'कलापः', એમ કંદોરો ઢીલાં પડતાં વસ્ત્રને પકડી રાખનારો હોવાથી 'कलापः' કહેલો છે, અથવા (તેના) અંશો પણ ઉત્તમ હોવાથી કલાપ (સમૂહ)ની પેઠે સમૂહરૂપ (હોવાથી તેને 'કલાપ' કહેલ છે). કામરૂપ કુંડમાં સ્નાન કરનારાઓ માટે 'रोघः' (કિનારો) શબ્દ તટ જણાવનારો છે. પરસ્પર ભેટતાં, उत्तुंगौ ઘણાં ઉંચાં निरन्तरौ મધ્યે છિદ્ર (અંતર) વિનાનાં હતાં पयोधरौ સ્તનો જેનાં તેવી (તે હતી). ૨૯–૩૦.

એ પ્રમાણે બે શ્લોકોથી રૂપ જણાવીને (તેના) સ્ત્રીભાવનું વર્ણન કરે છે. લજ્જાને લીધે આત્માને છૂપાવતી (હતી). અહિં (તેના) આત્માએ (દેહે) સ્ત્રીભાવ પ્રાપ્ત કરેલો. જે ક્રિયાથી તે છૂપો રહી જણાય, તેવી જ ક્રિયા તે લજ્જાને લીધે કરતી હતી, એવો અર્થ છે. કેટલાક એમ કહે છે કે (જે) અવયવો દેખાતા હતા તેમને વસ્ત્રથી છૂપાવતી હતી. જેમ બહારના પદાર્થો (અસુરોની) બુદ્ધિથી કલ્પેલા છે, તેમ લજ્જા પણ અહિં (કલ્પેલી જાણવી). વળી શ્યામરંગના જે કેશો, તેમના સમૂહવાળી હતી. આથી તેનાં પોતાનાં લક્ષણો કહ્યાં.

કેટલાક આ આધ્યાત્મિક હોવાનું જણાવે છે.[1] પક્ષીઓ વિગેરેના શબ્દો (એ) ચરણોનો ઝંકાર; અર્ધ ઉગતો ચંદ્ર અને અર્ધ આથમતો સૂર્ય (એ) બે લોચન; સહેજ લાલ મેઘો (એ) કંદોરો; આકાશ (એ) જ વસ્ત્ર; દિશાઓ (એ) તટ (કેડના ભાગ); કામાંધ સ્ત્રી અને કામાંધ પુરુષ, અથવા બે ચક્રવાક (એ) બે સ્તનો; પોપટો (એ) ઉત્તમ નાસિકા; કુંદ વિગેરે (શ્વેત પુષ્પો) અથવા સુંદર છે द्विजाः (પક્ષીઓ, દાંતો) જેના, એવી વ્યુત્પત્તિને લીધે પક્ષીઓ (એ) દાંતો, પુરુષ સાથે સંબંધ સૂચવનારૂં સ્નેહવાળું જે હાસ્ય, તેની અંદર જે વિલાસ, તે સાથેની જ હતી દૃષ્ટિ જેની તેવી (સંધ્યાને સ્ત્રી કહેલી છે); અથવા તે સમયે કામીઓના અથવા વિકસેલાં પુષ્પો ઉપર બેઠેલા ભ્રમરાઓના ભાવો (કહેલા છે). ક્ષણે ક્ષણે સંધ્યાનો તિરોભાવ થાય એ જ (દેહ) છૂપાવવાનું છે. તે સમયનાં સત્કર્મો (એ) લજ્જા. અંધકાર એ જ કેશોનો સમૂહ.[2]

[3]આ ગુણો ઓળખાવનારા જ છે, પરંતુ આટલું જ (હતું એમ) નથી. તેમ (અર્થ) ન લઇએ, તો વાક્યનો અર્થ ખોટો ઠરે, અને બધાં વાક્યોનો વિરોધ થાય. તેથી ઓળખાવનારા તરીકે જ આમનું વર્ણન (કરેલ હોવાનું કહેવું) યોગ્ય છે. દેવતા જો તેવી (સ્ત્રી) ન હોય, તો લોકમાં સંધ્યા સમયે તેવા ભાવો* ન હોય.[3]

એ પ્રમાણે તેનું વર્ણન કરીને, તેના દર્શનનું કાર્ય, એકત્રીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'હે ધર્મ !' એવું વિદુરનું સંબોધન (તેને) મોહ ન થાય તે માટે કરેલું છે. 'હે ધર્મરાજ !' એવો (તેનો) અર્થ છે. હમણાં (વિદુરમાં) રાજાપણું ન હોવાથી, તેનામાં જે

---

૧. આ શ્રીધરનો મત કહેલો છે. (प्र)

૨...૨ આ પણ શ્રીધરનો અથવા બીજા કોઈનો મત કહેલો છે. (प्र) વિશ્વનાથ ચક્રવર્તીની ટીકામાં આના જેવો અર્થ દેખાય છે.

૩...૩ આ ભાગથી ૨...૨ વાળો અર્થ યોગ્ય નથી એમ જણાવે છે. સ્ત્રીનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ જણાવનારા આ ગુણો જ છે, પણ આવા ગુણો જ હતા, (સ્ત્રી ન હતી) એમ કહેવું યોગ્ય નથી. આવો અર્થ ન લઈએ, તો સ્ત્રી હતી, એવો વાક્યનો અર્થ ખોટો ઠરે, તેમ જ મોહ, ધીરજ રાખવાનું વિગેરે આ પછીના શ્લોકમાં કહેલાં છે, તે વાક્યોનો વિરોધ થાય. (प्र)

* પક્ષીઓ, મેઘો વિગેરે પદાર્થો, એવો અર્થ જણાય છે.

ધર્મ હતો તે જ જણાવનારૂં એક ભાગ (ના ગુણ)થી સંબોધન કરેલું છે. સર્વ અસુરો ઘણો મોહ પામ્યા. મોહનું કારણ સ્ત્રીપણું જ હતું તેથી તે છેવટે (**स्त्रियम्** શબ્દથી) કહેલું છે. ૩૧.

તે (સ્ત્રી)ભાવથી મોહ પામેલા, (તેણે) જોએલા (અસુરો)ની મનોવૃત્તિ જણાવનારૂં વાક્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अहो रूपमहो धैर्यमहो अस्या नवं वयः ॥
मध्ये कामयमानानामकामेव प्रसर्पति ॥३२॥

અહો આનું રૂપ! અહો આનું ધૈર્ય! અહો આની ઉગતી જુવાની! કામના રાખનારાઓની (આપણી) મધ્યે કામના વિનાની હોય તેવી ઘણું ફર્યા કરે છે. ૩૨.

(૧) 'અહો રૂપ!' શબ્દોથી રૂપનો ઉલ્લેખ કરીને આશ્ચર્ય કરેલું (જણાવેલું) છે.

(૨) 'અહો ધૈર્ય!'નો પણ તેવો જ (અર્થ) છે. (આની) ક્રિયાથી કામ તો આને પણ ઘણો જ હોય તેમ જણાય છે, છતાં પણ જે કામાંધ થતી નથી, તેથી આનું ધૈર્ય આશ્ચર્યકારક છે, એવો અર્થ છે.

(૩) 'જેણે ભોગ કરેલો હોય અથવા જે ઘરડી હોય, તેનામાં આ બંને (ગુણો હોવાનું) આશ્ચર્યકારક નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'અહો! આની ઉગતી જુવાની!' એમ કહેલું છે. 'ઉગતી' શબ્દથી ભોગ કર્યા વગરનાં અથવા તાજાં ખીલેલાં વયને લક્ષમાં રાખીને આશ્ચર્ય કરેલું (જણાવેલું) છે. એવી રીતે તેનામાં કામરૂપ સંનિપાત ઉત્પન્ન કરનારા ત્રણ દોષ છે, તે કામ વિનાની કેવી રીતે હોઈ શકે? ઘણું ફર્યા કરે છે[1] એ જ આનું કામરહિતપણું જણાવનારૂં છે. (તેમાં) મુખ્ય ક્રિયારહિતપણું જરૂરી છે. ભાવ વિગેરે દેખાતા હોવાથી 'કામના વિનાની હોય તેવી' કહેલી છે. વળી આનામાં અંદરના જ દોષો છે એમ નથી, પરંતુ બહારના પણ છે, એમ 'કામના રાખનારાઓનો મધ્યે (ફર્યા કરે છે)' શબ્દથી કહેલું છે. આપણે બધાએ કામના રાખનારા છીએ, તેથી કામ જરૂરી હોવાથી અને વીંટાઇ રહેનારો હોવાથી*, (આપણી) મધ્યે કામના વિનાની હોય તેવી કેમ હોય (હોઈ શકે)? એવો અર્થ છે. ૩૨.

'પરિચય ન હોવાથી (કામ વિનાની હોય તેમ ફર્યા કરે છે)' એમ કહેવામાં આવે, તો 'અમે વાતચિત કરી (તેનો) પરિચય કરશું' એવા અભિપ્રાયથી, તેઓએ (તેની સાથે) વાતચિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

वितर्कयन्तो बहुधा तां संध्यां प्रमदाकृतिम् ॥
अभिसंभाव्य विश्रम्भात्पर्यपृच्छन्कुमेधसः ॥३३॥

તે પ્રમદાની આકૃતિવાળી સંધ્યા સંબંધી ઘણા પ્રકારે વિતર્ક કરતાં દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓએ વિશ્વાસથી (તેને) આદર આપી પ્રશ્ન કર્યો. ૩૩.

પ્રમદાની આકૃતિવાળી તે સંધ્યા સંબંધી ઘણા પ્રકારે વિતર્ક કરતાં (તેને) પ્રશ્ન કર્યા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'ઘણા પ્રકારે' એટલે સ્વરૂપ, સંબંધ વિગેરે (જાણવા) માટે, પરંતુ તે સ્ત્રી હોવામાં અથવા ભોગ કરવા યોગ્ય હોવામાં (તેઓને) સંદેહ નહતો; પરંતુ સંદેહના પ્રકારના પ્રશ્નો આગળ કરશે. પ્રશ્ન (કર્યા) પહેલાં, પોતાની મેળે જ જાણવા વિતર્ક (કરેલા). વળી **प्रकर्षेण** ઘણો **मदः** મદ થએલો જેની સમીપમાં, તેવી તે સ્ત્રી (પ્રમદા)રૂપ દેવતા હતી. (તેને) આદર આપી' એટલે સર્વ તરફથી (તેની) સ્તુતિ કરી અને (તેનાં)

૧. '**विशेषसर्पणं**' એટલે પોતાનો દેહ છૂપાવવો તે. (**प्र**). ઘણું ફર્યા કરવું તે, એવો **અર્થ** જણાય છે, કારણ કે કામમાં મુખ્ય ક્રિયારહિતપણું છે એમ આગળ કહેલું છે.

* રૂપ, અને ઉગતી જુવાની હોવાથી કામ જરૂર હોવો જોઈએ, વળી આપણી કામીઓની મધ્યે ફર્યા કરે છે એટલે કામ તેને વીંટી તેની ચોતરફ રહેલો છે, એવો અર્થ છે.

કુશલ વિગેરે પૂછીને, એવો અર્થ છે. 'विश्रम्भात्' એટલે આ અમારા ઉપર પ્રેમ કરશે એવા
વિશ્વાસથી परितः નામ ગોત્ર વિગેરેના ભેદથી (પ્રશ્ન કર્યા). તે દેવતા છે એ જાણવાને લીધે
તેઓ 'દુષ્ટબુદ્ધિવાળા' હતા, કારણ કે દેવતા ભોગ કરવા યોગ્ય હોતી નથી. તે દર્શન કરવા
યોગ્ય જ હોય છે, પરંતુ સ્પર્શ કરવા યોગ્ય હોતી નથી, એવો અર્થ છે. ૩૩.

નીચેના શ્લોકથી (તેઓએ તેને કરેલા) ત્રણ પ્રશ્નો કહે છે:—

कासि कस्यासि रम्भोरु को वाऽर्थस्तेऽत्र भामिनि ॥
रूपद्रविणपण्येन दुर्भगान्नो विबाधसे ॥३४॥

હે કેળના જેવા સાથળવાળી! તું કોણ છે? કોની છે? હે ભામિનિ! તારે અહિં
(આવવાનું) શું પ્રયોજન છે? રૂપરૂપી દ્રવ્યરૂપ વેચવાના પદાર્થથી તું અમને દરિદ્રોને પીડા
કરે છે. ૩૪.

(૧) 'તું કોણ છે?' એ જાતિ અને કુલ સંબંધી પ્રશ્ન છે. (૨) 'કોની છે?' એ
સંબંધીઓ, પિતા અને પતિ સંબંધી (પ્રશ્ન છે). (૩) અહિં આવવાનું શું પ્રયોજન છે? એ
ત્રીજો (પ્રશ્ન છે). તે પ્રશ્નો પરિચય કરવા જ (પૂછેલા છે), પરંતુ ઉત્તર જાણવાનું કાંઈ જ
પ્રયોજન નથી. 'હે ભામિનિ!' સંબોધનથી (તેની) સ્તુતિ કરી છે. હે ઉત્તમ સ્ત્રી! ઉપર
ઉપરથી તું ઉત્તમ જણાય છે, કારણ કે ઉત્તમ (સ્ત્રી)નું તારૂં કાર્ય ઉત્તમ છે, પરંતુ તારૂં
એક જ (કાર્ય) અયોગ્ય છે કે 'રૂપરૂપી દ્રવ્યરૂપ વેચવાના પદાર્થથી તું અમને દરિદ્રોને પીડા કરે
છે;' રૂપ જ સુવર્ણ વિગેરે દ્રવ્ય છે, અને તે જ વેચવાનો પદાર્થ છે, અને તે ઘણા દ્રવ્યથી પ્રાપ્ત
થઈ શકે તેવો છે. વળી અમે દરિદ્રો, તેના મૂલ્ય જેટલાં દ્રવ્ય વિનાના છીએ, તેથી તું અમને
પીડા કરે છે. કેટલાક તામસ (અસુરોએ) ઉપાય ન જાણવાથી એમ કહ્યું. ૩૪.

બીજાઓએ તો (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું:—

या वा कास्त्वित्त्वमबले! दिष्ट्या संदर्शनं तव ॥
उत्सुनोषीक्षमाणानां कन्दुकक्रीडया मनः ॥३५॥

હે અબલા! તું ગમે તે હો. સદ્‌ભાગ્યે તારાં દર્શન થયાં. દડાની રમતથી (તને) જોનારનાં
(અમારાં) મન તું નીચોવી લે છે. ૩૫.

તું ગમે તે હો. 'वा' શબ્દ અનાદર દર્શાવે છે. 'स्वित्' શબ્દ વિચાર દર્શાવે છે.
સંબંધ અને વિચારની દરકાર નથી. 'હે અબલા!' એ સંબોધનથી એમ જણાવ્યું છે કે બલહીનની
સેવા કરવી જોઈએ, તેથી (અમે તારા) ચરણ ચાંપવાનું વિગેરે કરીશું. અમે કમનસીબ નથી,
પણ સદ્‌ભાગી છીએ એવો નિર્ણય થાય છે, કારણ કે અમને તારાં દર્શન થયાં. આ સદ્‌ભાગ્યથી
થયું. ઉત્તરાર્ધથી તે અપરાધી હોવાનું કહે છે, (અને) એમ પણ સૂચવે છે કે તું સંપૂર્ણરીતે
દેવતા છે અને દેવતાની સેવા તથા દેવતાનું દર્શન અલ્પ ભાગ્યથી થતાં નથી. તું દડાની રમતથી
नः અમારાં મન નીચોવી લે છે. જેમ પથરાઓથી સોમ નીચોવવામાં આવે છે, તેવી રીતે તું
મનને ઉપરથી નીચોવી લે છે, જેથી તે ઉંચું જાય જ નહિ.* દડાની રમત તો દેહ ફેરવવાથી
થાય. તેમાં અવયવો ઢંકાય છે અને ખુલ્લા થાય છે. તેથી જે (તારાં) દર્શનની ઇચ્છા રાખનારૂં
(અમારૂં) ચિત્ત, તે ક્ષણે ક્ષણે હરાઈ જાય છે, તેથી મનને દુઃખ થાય છે. ૩૫.

બીજા સાત્ત્વિકો હતા, તેઓએ 'આ ઠપકો દેવા યોગ્ય નથી, પરંતુ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય
છે; તેથી સ્તુતિથી પ્રસન્ન થશે' એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોકથી સ્તુતિ કરી:-

नैकत्र ते जयति शालिनि पादपद्मं घ्नन्त्या मुहुः करतलेन पतत्पतङ्गम् ॥
मध्यं विषीदति बृहत्स्तनभारभीतं शान्तेव दृष्टिरलसा सुशिखासमूहः ॥३६॥

* 'ઊંચું જાય જ નહિ' એટલે તારાથી દૂર થાય જ નહિ, એવો અર્થ જણાય છે.

હે મનોહર સ્ત્રી ! હથેળીથી વારંવાર ઉડતા ભ્રમરોને પ્રહાર કરનારીનાં તારાં ચરણ કમલનો સર્વત્ર જય થાય છે. મોટાં સ્તનોના ભારથી ભય પામેલી કેડને ખેદ થાય છે. દૃષ્ટિ થાકેલા જેવી, આળસવાળી છે. કેશનો સમૂહ સુંદર છે. ૩૬.

કારણ કે 'તેમની સ્તુતિ કરૂં છું' એ વાક્ય પ્રમાણે કામશાસ્ત્રમાં કામિની જ દેવતા છે. અલૌકિક રૂપનું વર્ણન, ઉત્તમ તરીકે કહેવું એ જ સ્તુતિ છે, તેથી તે કહે છે. '**हे शालिनि**' મનોહર અથવા વિજયવાળી સ્ત્રી ! તારાં ચરણકમલનો '**पकत्र**' એક સ્થલે '**न जयति**' જય થતો નથી. પ્રસિદ્ધ કમલ તો જલમાં જ શોભે છે, પણ તારૂં (ચરણકમલ) તો સર્વ સ્થલે શોભે છે એવો ભેદ છે. વળી 'ચરણકમલ' ભક્તિ સૂચવનારૂં છે. તેનો[1] એક સ્થલે વિજય થતો નથી, પરંતુ સર્વ સ્થલે (વિજય થાય છે). અથવા '**नेकत्र**' એટલે અનેક સ્થલે (વિજય થાય છે). ચરણકમલને ફરવાનું કારણ '(ઉડતા ભ્રમરોને) પ્રહાર કરનારી' વિશેષણથી કહેલું છે. **मुहुः** વારંવાર હથેળીથી ઉડતા ભ્રમરોને પ્રહાર કરનારી (તું છે). દડો લેવા જતાં, વચ્ચે આવતા ભ્રમરોને હથેળીથી પ્રહાર કરનારી (તું છે). તે ભ્રમરો પણ ઉડતા હોય છે. જાતિના વિચારથી (**पतंगम्** એમ) એકવચન યોજેલું છે. અથવા (આ અસુરો) સાત્ત્વિક હોવાથી સૂર્યને જ તેવો માને છે, કારણ કે આથમતા સૂર્યને સંધ્યાના કિરણો પ્રહાર કરે છે. '(મોટાં સ્તનોના ભારથી ભય પામેલી) કેડને ખેદ થાય છે' શબ્દોનો એવો ભાવ છે કે ખેદ દૂર કરવા માટે અમારે બે કલશો (સ્તનો) પકડી રાખવા. (કેડ) પાતળી હોવાથી (તેને) ખેદ થાય છે. વળી પાતળી કેડ હોવી એ ઉત્તમ સ્ત્રીનું લક્ષણ છે. તેમ ન હોય, તો ત્રીજા શાસ્ત્ર (કામશાસ્ત્ર)માં કોઇપણ બંધો ઘટે નહિ. 'મોટાં સ્તનોના ભારથી ભય પામેલી' વિશેષણથી ખેદ (થવા)નું કારણ (કહેલું છે). માત્ર ખેદ જ થતો નથી, પરંતુ ભંગ થશે એવો ભય પણ (રહે છે). તેથી (તારે) સૂઇને જ (સૂતેલી જ) રહેવું જોઇએ, એવો ભાવ છે. વળી તારી દૃષ્ટિ પણ થાકેલી જેવી, અને રસથી ભરેલી આળસવાળી થએલી છે. થાક બહારનાં કાર્યથી શરીરને થાય, આળસ મનને થાય. સુંદર છે કેશોનો સમૂહ જેનો તેવી (તું છે), તેથી (તારે અમારા) ખોળામાં શયન કરવું, એવો ભાવ છે. ૩૬.

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને, શાંત રહેલીએ તેણે 'નાકબુલ કરેલું ન હોય તે કબુલ થાય (ગણાય)' એમ જાણીને બધાએ તેને પકડી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

इति सायंतनीं सन्ध्यामसुराः प्रमदायतीम् ॥
प्रलोभयन्तीं जगृहुर्मत्वा मूढधियः स्त्रियम् ॥३७॥
प्रहस्य भावगम्भीरं जिघ्रन्त्यात्मानमात्मना ॥

એ પ્રમાણે સ્ત્રીની પેઠે આચરણ કરતી, અને લોભાવતી સાંજની સંધ્યા (દેવી)ને મૂઢબુદ્ધિવાળાઓએ સ્ત્રી માની પકડી, (અને) (ચિત્તને) આનંદ થાય તેમ હસીને પોતાની મેળે પોતાને સૂંઘવા લાગ્યા. ૩૭½.

સ્ત્રીની પેઠે આચરણ કરતી, અને પોતાને 'લોભાવતી' એટલે કામ ઉત્પન્ન કરતી સાંજની પશ્ચિમમાં દેખાતી સંધ્યાને, 'સ્ત્રી જ્યારે લોભાવનારી થઈ ત્યારે પ્રાપ્ત થઇ' એમ જાણીને પકડી, એટલે (તેનું) આલિંગન કર્યું, કારણ કે આ મૂઢબુદ્ધિવાળા હતા. બ્રહ્માના પુત્રો હોવા છતાં સત્ય જાણતા નહતા, તેથી તેવા કહેલા છે. 'તેથી શું થયું ?' એવો સંશય રહે, તેથી કહે છે (કે), તે બધાએ તેને આલિંગન કરીને, તેણે પોતાની અંદર પ્રવેશ કરતાં, ભૂતના આવેશવાળાઓની પેઠે તેઓ પોતાની મેળે પોતાને સૂંઘવા લાગ્યા. આરંભમાં તેણે આલિંગન કર્યું હોય તેમ પ્રસન્ન થયા, ક્ષણ પછી તેને ન જોતાં, 'અમને ઠગવા સંતાઈ ગઇ' એવા વિચારથી (ચિત્તને)

---

૧. '**न**' શબ્દ સાથે '**पकत्र**'નો સમાસ છે, એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલું છે. (**प्र**)

આનંદ થાય તેમ હસીને, પછી પોતાને જ સ્ત્રી માનીને, (સ્ત્રીપણાંનો) નિર્ણય કરાવનારાં રૂપ વિગેરે ન જોતાં, (તેને) કમલના જેવી ગંધવાળી માનીને, ગંધથી ઓળખવા માટે સૂંઘવા લાગ્યા. ૩૭½.

એ રીતે આરંભમાં એક પ્રકારથી[1] ત્રણ જાતની સૃષ્ટિ કહીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી બીજા પ્રકારથી (ત્રણ જાતની સૃષ્ટિ) કહે છે :–

कान्त्या ससर्ज भगवान्गन्धर्वाप्सरसां गणान् ॥३८॥
विससर्ज तनुं तां वै ज्योत्स्नां कान्तीमयीं प्रियाम् ॥
त एव चाददुः प्रीत्या विश्वावसुपुरोगमाः ॥३९॥

ભગવાને કાંતિથી ગંધર્વો અને અપ્સરાઓના સમૂહો ઉત્પન્ન કર્યા. તે ચંદ્રિકારૂપ કાંતિવાળા પ્રિય શરીરનો ખરેખર ત્યાગ કર્યો, અને વિશ્વાવસુ વિગેરે જેઓમાં મુખ્ય હતા તેઓએ જ પ્રીતિથી તે ગ્રહણ કર્યું. ૩૮–૩૯.

'કાંતિ' એટલે લાવણ્ય. આ [2]સાત્ત્વિક સૃષ્ટિ છે. કેટલાક આ રાજસી (સૃષ્ટિ) કહે[3] છે. સાધ્યો અને પિતૃઓ સાત્ત્વિક હોવાથી* શંકાવાળું[4] છે. 'ભગવાને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે બ્રહ્મામાં) ફરી મૂલ (ભગવાને) પ્રવેશ કર્યો, કારણ કે આરંભ કરેલા ગુણો સમાપ્ત થએલા. 'ગંધર્વો અને અપ્સરાઓના સમૂહો' શબ્દથી (તેઓની) પેટા–જાતિઓના પ્રકારો (કહેલા છે). ૩૮.

તે શરીરનો પણ (બ્રહ્માએ) ત્યાગ કર્યો. તે ચંદ્રિકા થયું, કારણ કે તે (ચંદ્રિકા) કાંતિવાળી છે. '**कान्तीमतीम्**' એવો પાઠ હોય ત્યારે પણ તેવો જ અર્થ (થાય છે). તે (ચંદ્રિકા) બ્રહ્માને પ્રિય છે. અથવા ગંધર્વો અને અપ્સરાઓને પ્રિય છે, કારણ કે તેઓ ચંદ્રિકામાં જ રમણ કરે છે. તેથી જ તે જ સમૂહોએ તેને ગ્રહણ કરી. '**च**' 'અને' શબ્દ હોવાથી ભૌતિક ચંદ્રિકાને પણ (ગ્રહણ કરી). 'વિશ્વાવસુ શ્રેષ્ઠ થયો' એ શ્રુતિ પ્રમાણે, અને 'ગંધર્વો અને અપ્સરાઓમાં (હું) વિશ્વાવસુ અને પૂર્વચિત્તિ છું' એ વિભૂતિ વર્ણવનારાં વાક્ય પ્રમાણે, વિશ્વાવસુ વેદમાં મુખ્ય (કહેલો છે) ૩૯.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી તામસી (સૃષ્ટિ) કહે છે:—

सृष्ट्वा भूतपिशाचांश्च भगवानात्मतन्द्रिणा ॥
दिग्वाससो मुक्तकेशान् वीक्ष्य चामीलयद् दृशौ ॥४०॥

વળી ભગવાને (બ્રહ્માએ) પોતાની આળસ અને નિદ્રાથી ભૂતો અને પિશાચોને ઉત્પન્ન કરીને, (તેઓને) નગ્ન અને છૂટા કેશવાળા જોઈને બંને નયનો બંધ કર્યાં. ૪૦.

'**तन्द्री**' એટલે આળસ અને નિદ્રા. તેનાથી ભૂતો અને પિશાચોને ઉત્પન્ન કર્યા. વળી આ સૃષ્ટિ આટલી જ નથી, પરંતુ વધારે પણ છે એમ જણાવવા '**सृष्ट्वा**' 'ઉત્પન્ન કરીને' એમ '**क्त्वा**' (સંબંધક ભૂતકૃદંતનો) પ્રત્યય લગાડેલ છે. વળી નયનો બંધ કરવાં એ આળસ અને નિદ્રાનું વચલું સાધન છે. ઉત્પન્ન કરેલા પિશાચો નગ્ન અને છૂટા કેશવાળા હતા. તેઓને

૧. 'એક પ્રકારથી' એટલે તામસતામસ, તામસસાત્ત્વિક અને તામસરાજસ પ્રકારથી. (प्र) તામસના પેટાના ત્રણ ગુણોથી એવો અર્થ થયો.

૨. આ (સૃષ્ટિ) ઉત્પન્ન કરનાર શરીર પ્રકાશ કરનારૂં હોવાથી અને પ્રિય હોવાથી, તેના કાર્યરૂપ આ સૃષ્ટિ પણ સાત્ત્વિક છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. આ શ્રીધરનો મત નથી. (प्र)

* જૂઓ ૩–૧૦–૨૮.

૪. તર્ક (નો આધાર) ન હોવાથી શંકાવાળું છે એમ દોષ દર્શાવે છે. (प्र)

અમંગળ (અશુભ) જોઇને બંને નયનો બંધ કર્યાં, અને નયનો બંધ કરવાથી ઉન્માદનો સમૂહ ઉત્પન્ન થયો, તેથી બંને શરીરોનો ત્યાગ[1] કર્યો. ૪૦.

તે પૈકી એક (શરીર)નો ઉપયોગ નીચેના (અર્ધ) શ્લોકમાં કહે છેઃ—

जगृहुस्तद्विसृष्टां तां जृम्भणाख्यां तनुं प्रभोः ॥
निद्रामिन्द्रियविक्लेदो यया भूतेषु दृश्यते ॥
येनोच्छिष्टान् धर्षयन्ति तमुन्मादं प्रचक्षते ॥४१॥

તેમણે તજેલાં પ્રભુનાં તે જૃંભણ નામના શરીરને તેઓએ ગ્રહણ કર્યું, જેનાથી પ્રાણીઓમાં ઇંદ્રિયોનો વિક્લેદ જોવામાં આવે છે, તે નિદ્રાને જે (સમૂહે ગ્રહણ કરી) તેને ઉન્માદ કહે છે, કારણ કે ઉચ્છિષ્ટોનો તેઓ અત્યાચાર કરે છે. ૪૧.

ભૂતો અને પિશાચોએ જ તે (શરીર) ગ્રહણ કર્યું. **विशेषेण** સારી રીતે **सृष्टा** તજેલ તે **विसृष्टा**, એ વ્યુત્પત્તિથી પહેલાંની પેઠે ગ્રહણ કરેલ હોવાનું* પણ સૂચવેલું છે. '**विसृष्टा**' એટલે તજેલાં તે બે (શરીરો)નો ભેદ દર્શાવવા 'જૃંભણ નામનાં' શબ્દથી પહેલા (શરીર)નું નામ કહેલું છે, કારણ કે આળસ અને નિદ્રા આવે, ત્યારે જૃંભા (બગાસાં) આવે છે. અશુભ હોવા છતાં ગ્રહણ કરવાનું કારણ 'પ્રભુના' શબ્દથી કહેલું છે. હવે પહેલાં જેને વિષે સંદેહ હતો તે બીજા (શરીર)ને 'નિદ્રા' શબ્દથી જણાવે છે. નિદ્રા જ બીજું શરીર હતું. પહેલું તો જૃંભણ નામનું હતું. 'જેનાથી પ્રાણીઓમાં ઇંદ્રિયોનો વિક્લેદ જોવામાં આવે છે' શબ્દોથી દેવતારૂપ નિદ્રાનું કાર્યદ્વારા લક્ષણ કહે છે; કારણ કે (૧) નિદ્રાથી બધી ઇંદ્રિયોનો લય થાય છે અને (૨) નિદ્રાથી નાશ થાય છે. (૩) આધિદૈવિક તે (નિદ્રા)થી જ નયનોમાંથી (આંસુઓનો) સ્રાવ વિગેરે પણ થાય છે. તેથી ત્રણે પ્રકારનાં (તે) કાર્યને 'ઇંદ્રિયોનો વિક્લેદ' કહે છે. તે (નિદ્રા)ને જેમણે ગ્રહણ કરી તેઓને (ઉન્માદ કહે છે), કારણ કે ઉચ્છિષ્ટોનો (તેઓ અત્યાચાર કરે છે)' શબ્દોથી કહેલા છે. તે સમૂહ તો 'ઉન્માદ' નામનો છે, 'જેણે તે (નિદ્રા)ને ગ્રહણ કરી' એમ ભાવાર્થથી કહેલું છે. તેમ ન હોય, તો વર્ણન નકામું થાય. 'તેઓનું નામ ઉન્માદ કેમ પડયું?' એવી શંકા થાય, તેથી જે કારણથી તેઓ ઉચ્છિષ્ટોનો—એટલે ભોજન વિગેરેથી અથવા મલત્યાગ વિગેરેથી અપવિત્ર થએલા હોય તેઓનો—અત્યાચાર કરે છે, તેથી તે કારણથી તે સમૂહને ઉન્માદ કહે છે. **उद्गतः** વધી ગએલું છે **मादः** ગાંડપણ જેનું તે (ઉન્માદ), કારણ કે ગાંડાઓ જ સાવધાન ન હોય તેઓનો અત્યાચાર કરે છે. તેથી તે સમૂહને 'ઉન્માદ' કહે છે.

અથવા ભૂતો અને પિશાચોએ જ જૃંભણ નામનાં અને નિદ્રા શરીરોને ગ્રહણ કરેલાં, અને નિદ્રાથી બીજા દેહે ઉત્પન્ન કરેલા સમૂહને અત્યાચાર કરવા સાધન તરીકે ગ્રહણ કરેલું. તેમ હોય, ત્યારે તે સમૂહનો પણ પિશાચોમાં જ સમાવેશ થએલો જાણવો. પિશાચો અત્યાચાર કરે છે. ઓળખનારાઓ (તેઓને ઉન્માદ) કહે છે. ૪૧.

નીચેના શ્લોકમાં રાજસી સૃષ્ટિ કહે છેઃ—

ऊर्जस्वन्तं मन्यमान आत्मानं भगवानजः ॥
साध्यान् गणान् पितृगणान् परोक्षेणासृजत्प्रभुः ॥४२॥

પોતાને શક્તિમાન માનનાર સમર્થ ભગવાન અજે સાધ્યોના સમૂહોને અને પિતૃઓના સમૂહોને અદૃષ્ટ પ્રકારે ઉત્પન્ન કર્યા. ૪૨.

इट् અને ऊर्जः શબ્દો અમુક શક્તિના અર્થવાળા છે. ઇંદ્રિયોને વિષયો ગ્રહણ કરવાનું

---

૧. 'ત્યાગ કર્યો' એટલે નયનો બંધ કરેલી સ્થિતિનો ત્યાગ કર્યો. (प्र) બગાસાંવાળાં અને નયનો બંધ કરેલાં એ બંને શરીરો (સ્થિતિઓ)નો ત્યાગ કર્યો, એવો અર્થ જણાય છે.

* બીજો નિદ્રાવાળો દેહ બ્રહ્માએ ગ્રહણ કર્યો હોવાનું સૂચવેલું છે, એવો અર્થ જણાય છે.

અમુક સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરાવનારી, આત્મામાં રહેલી, વિચાર (કરવા)ના કારણરૂપ શક્તિ
'ઊર્જ:' કહેવાય છે, જ્યારે ભૂખ અને તરસને ઘણું વધારનારી શક્તિ 'ઇટ્' કહેવાય છે.
તેથી જ 'ઇટ્ (પ્રાપ્ત) કરીને ઊર્જ: (પ્રાપ્ત) કરીને' એ વાક્ય પ્રમાણે શાખાનો છેદ
કરવામાં આ બે શક્તિઓ ઇચ્છેલી છે. આ બે શક્તિઓ ભગવાનની જ છે, અને જીવોમાં
'અન્નમાં આદ્ય દહીં ખરેખર ઊર્જ: છે' 'ઉદુંબર (વૃક્ષ) ખરેખર ઊર્જ: છે' 'પ્રાણને ઇટ્,
અપાનને ઊર્જ:' એ વાક્યો[1] પ્રમાણે ઓષધિઓ અને વનસ્પતિઓમાં રહેલી છે. જેનામાં ઊર્જ:
હોય, તે 'ઊર્જવાળો' (શક્તિમાન). જ્યારે બ્રહ્માને અભિમાન થયું—ભગવાન શબ્દ મૂલ ઊર્જ:નો
સંબંધ દર્શાવનારો છે, (અને) 'અજ' શબ્દથી અભિમાનનું કારણ કહેલું છે; તેમ ન હોય
તો સર્વરૂપ (સર્વ પદાર્થ બનેલા) ભગવાન પોતે તેવા (અજ—જન્મરહિત) હોવાનું અભિમાન
ન કરે—ત્યારે તેમણે અદૃષ્ટ પ્રકારે સાધ્યોને અને પિતૃઓના સમૂહને ઉત્પન્ન કર્યા. જે જોએલું ન હોય
તે બધું પરોક્ષ (અદૃષ્ટ) છે. તેથી જ 'અને શરમાએલાઓ ન દેખાતા (પદાર્થ)ના ભાગવાળા
છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સાધ્યો વધેલા (પદાર્થ)ના ભાગવાળા થયા, અને પિતૃઓ ન્યુબ્જ×(માં
રહેલ પદાર્થ)ના ભાગવાળા. તેથી તે બંનેની સૃષ્ટિ (બ્રહ્માએ) જોયા વિના જ કરેલી. તેવી
રીતે સૃષ્ટિ કરવાનું સામર્થ્ય 'સમર્થ' વિશેષણથી કહેલું છે. ૪૨.

તે શરીરનો પણ (બ્રહ્માએ) ત્યાગ કર્યો, (એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે):—

तं त्वात्मसर्गं तत्कायं पितरः प्रतिपेदिरे ॥
साध्येभ्यश्च पितृभ्यश्च कवयो यद्वितन्वते ॥४३॥

તે તેમને ઉત્પન્ન કરનાર તેમનાં શરીરને તો પિતૃઓએ પ્રાપ્ત કર્યું, જેથી કવિઓ
સાધ્યોને અને પિતૃઓને આપે છે. ૪૩.

તેથી જ आत्मसर्ग પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર, 'તેમનાં' બ્રહ્માના कायं શરીરને, તે
બંનેએ—અને મુખ્ય રીતે પિતૃઓએ—પ્રાપ્ત કર્યું, કારણ કે લોકમાં પિતૃઓ જ અત્યંત
પ્રસિદ્ધ છે. તે શરીરને લીધે બંનેને થતી પ્રાપ્તિ ઉત્તરાર્ધથી કહેલી છે. यद् જે શરીરને લીધે
લોકો વધારાના (પદાર્થના યજ્ઞ)થી અને શ્રાદ્ધથી (સાધ્યોને અને પિતૃઓને) આપે છે. ૪૩.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ફરીથી ત્રીજી[2] ત્રણ ગુણોની સૃષ્ટિ કહે છે:—

सिद्धान्विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन सोऽसृजत् ॥
तेभ्योऽददात्तमात्मानमन्तर्धानाख्यमद्भुतम् ॥४४॥

તેમણે સિદ્ધો અને વળી વિદ્યાધરોને તિરોધાનથી ઉત્પન્ન કર્યા, (અને) તેઓને પોતાનું
તે અદ્ભુત અન્તર્ધાન નામનું શરીર આપ્યું. ૪૪.

આ સાત્ત્વિકો છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા સિદ્ધો અને કર્મ કરેલા વિદ્યાધરો. બંનેને પણ
તિરોધાનથી જ ઉત્પન્ન કર્યા. તિરોધાન (અદૃશ્ય) થવાની વિદ્યારૂપ જે દૈવી શક્તિ, તેનાથી
ઉત્પન્ન કર્યા, એવો અર્થ છે. વળી તે શરીરનો (બ્રહ્માએ) પહેલાંની પેઠે ત્યાગ ન કર્યો, પણ
તેઓને આપ્યું, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. आत्मानं શરીર આપ્યું. સંદેહ ન રહે તે માટે તે
(શરીર)નું નામ કહે છે (કે) અંતર્ધાન એવું નામ છે જેનું. 'અદ્ભુત' વિશેષણથી પોતે દાન
કરવાનું કારણ કહેલ છે. ૪૪.

---

૧. આ વાક્યોથી એ શક્તિઓ ઓષધિઓ અને વનસ્પતિઓમાં હોવાનું પ્રમાણ કહેલું છે. (प्र)

× 'ન્યુબ્જ' એ શ્રાદ્ધમાં વપરાતું એક વાસણ છે. તેમાં રહેલા પદાર્થ પિતૃઓને પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. રાજસ રાજસ, રાજસ સાત્ત્વિક, અને રાજસ તામસ પ્રકારની (प्र). રાજસના પેટાના ત્રણ ગુણોની એવો અર્થ થયો.

નીચેના શ્લોકમાં રાજસી (સૃષ્ટિ) કહે છે:—

स किन्नरान्किम्पुरुषान्प्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः ॥
मानयन्नात्मनाऽऽत्मानमात्माभासं विलोकयन् ॥४५॥

તે સમર્થે (પોતાના) પ્રતિબિંબરૂપથી (પોતાના) આત્મા(શરીર)નો આદર કરતાં, પ્રતિબિંબ જોતાં પ્રતિબિંબથી કિન્નરો અને કિંપુરુષોને ઉત્પન્ન કર્યા. ૪૫.

કિન્નરો અને કિંપુરુષો દેવોના ગવૈયાઓ છે, તેઓને **प्रत्यात्म्येन** પ્રતિબિંબથી ઉત્પન્ન કર્યા. 'સમર્થે'નો અર્થ પહેલાં કર્યો છે તેવો છે. માત્ર પ્રતિબિંબથી તેઓની સૃષ્ટિ કરી ન હતી, પરંતુ સન્માન આપીને કરેલી એમ '(પ્રતિબિંબથી આત્માનો) આદર કરતાં' શબ્દથી કહેલ છે. **आत्मना** પ્રતિબિંબના રૂપથી, બિંબરૂપ આત્માનો આદર કરતાં ઉત્પન્ન કર્યા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. લોકમાં પણ દર્પણ વિગેરેમાં મુખ જોતાં (લોક) પોતાનો ઘણો આદર કરે છે. વળી માત્ર સન્માન સાથેના (પ્રતિબિંબથી ઉત્પન્ન કર્યા) ન હતા, પરંતુ પ્રતિબિંબ જોતાં જ ઉત્પન્ન કરેલા. તેને જોઈને સન્માન સાથેના પ્રતિબિંબથી ઉત્પન્ન કર્યા, એવો અર્થ છે. ૪૫.

તેને લીધે કાર્ય ત્રણ *પ્રકારનું થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ते तु तज्जगृहू रूपं त्यक्तं यत्परमेष्ठिना ॥
मिथुनीभूय गायन्तस्तमेवोषसि कर्मभिः ॥४६॥

તેઓએ તો સ્ત્રીપુરુષનાં જોડકાં થઈને પ્રાતઃકાલે કર્મો વડે તેમનું જ ગાન કરતાં જે શરીર પરમેષ્ઠીએ તજી દીધેલું તેને જ ગ્રહણ કર્યું. ૪૬.

આ શરીર બ્રહ્માએ તજી જ દીધું, કારણ કે તે પરમેષ્ઠી, 'તેથી તેમણે ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી' એ શ્રુતિ પ્રમાણે, ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા હતા. તેથી જે થયું તે ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. તે બંને પણ સ્ત્રી અને પુરુષના શરીરથી (પ્રકટ) થયા. આ [1]પ્રતિબિંબનો ગુણ છે. અને **उषसि** પ્રાતઃકાલે રસ પ્રકટ થાય તે માટે સ્ત્રી પુરુષનાં જોડકાં થઈને જ બ્રહ્માએ કરેલાં સરસાઈનાં કારણરૂપ કર્મો વડે તે જ બ્રહ્માનું ગાન કરતાં (તે શરીરને) ગ્રહણ કર્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ગાન દર્શનથી[2] થએલું. ૪૬.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી તામસી સૃષ્ટિ કહે છે:—

देहेन वै भोगवता शयानो बहुचिन्तया ॥
सर्गेऽनुपचिते क्रोधादुत्ससर्ज ह तद्वपुः ॥४७॥

સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ ન થતાં ઘણી ચિંતાને લીધે ખરેખર સ્થૂલ દેહથી (બ્રહ્માએ) સૂઈ જઈ ક્રોધને લીધે તે શરીરનો ત્યાગ કર્યો. ૪૭.

भोगवता એટલે સ્થૂલ દેહથી (સૂતા). भोगः વિષયોનો ભોગ, તે જેને હોય તે સ્થૂલ થાય જ. આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, એમ **वै** 'ખરેખર' શબ્દથી કહેલું છે. ઘણી ચિંતાને લીધે બ્રહ્મા સૂઈ ગયા, લાંબા થઈને પડયા, એવો અર્થ છે. ચિંતાનું કારણ 'સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ ન થતાં' શબ્દથી કહેલું છે. ઇચ્છા પૂર્ણ ન થતાં (બ્રહ્માને) ક્રોધ થયો, અને ક્રોધને લીધે તે શરીરનો ત્યાગ કર્યો. ૪૭.

તજી દીધેલા શરીરમાંથી સૃષ્ટિ થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

---

* (૧) સ્ત્રી અને પુરુષ શરીરવાળા થવું. (૨) સ્ત્રી અને પુરુષના રસ પ્રકટ થાય તે માટે જોડકાં કરવાં અને (૩) બ્રહ્માનાં કર્મોનું ગાન કરવું એ ત્રણ પ્રકારનું કાર્ય થયાનું કહેલ જણાય છે.

૧ 'આ' એટલે સ્ત્રી અને પુરુષ થવું તે. (प्र) ૨ 'દર્શનથી થએલું' એટલે દર્શનનો ગુણ છે. (प्र) 'તેથી' એટલે બ્રહ્માએ તજી દીધેલ આ શરીર ગ્રહણ કરવાથી, એવો અર્થ જણાય છે.

येऽहीयन्तामुतः केशा अहयस्तेऽङ्ग जज्ञिरे ॥
सर्पाः प्रसर्पतः क्रूरा नागा भोगोरुकन्धराः ॥४८॥

આ (શરીર)માંથી કેશો ખેરવાયા, તે અહિઓ થયા. હે વહાલા ! હરતાફરતા (શરીર)-માંથી ક્રૂર સર્પો થયા, (અને) મોટી ફેણ અને ગરદનવાળા નાગો થયા. ૪૮.

આ (બ્રહ્માના) શરીરમાંથી જે કેશો ખેરવાયા (તે અહિઓ થયા). આથી એમ જણાય છે કે (બ્રહ્માએ) ક્રોધને લીધે પોતાના કેશો પણ ખેંચી કાઢેલા. તે કેશો જ અહિઓ થયા અહિઓ, સર્પો અને નાગો એ પેટાભેદો છે.

क्रियावन्तोऽफणाद्याश्च सफणास्तु तथा परे ॥२८॥
नागा अजगराः प्रोक्ता मध्यमाः सविषाः स्मृताः ॥

ફેણ વિનાના પહેલા કહેલા ક્રિયાવાળા છે. તેમજ છેલ્લા (કહેલા) ફેણવાળા નાગો તો અજગર કહેવાએલા છે. વચલા વિષવાળા મનાએલા છે. કા. ૨૮½.

કારણ કે '**अहीयन्त**' 'ખેરવાયા' તેથી 'અહિઓ' થયા. (બ્રહ્માએ) ક્રોધને લીધે જે હરફર કરી, તે (**प्रसर्पतः**) હેરફેર કરતા દેહમાંથી જે ઉત્પન્ન થયા તે 'સર્પો' (અને) પડી રહેલા ક્રિયાવિનાના દેહમાંથી જે ઉત્પન્ન થયા તે 'નાગો' છે. (નાગો) સ્થૂલ આકારવાળા ક્રિયા વિનાના દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયા, તેથી મોટી ફેણ અને ગરદનવાળા છે. મોટી છે ફેણ અને મોટી છે ગરદન જેઓની તેવા થયા. ગરદન ફેણનું (ફેણ ધારણ કરવાનું) સ્થાન છે. ('**भोगोरुकन्धराः**' શબ્દમાં) 'ઉરુ' 'મોટી' શબ્દ વચ્ચે યોજેલો હોવાથી (ફેણ અને ગરદન) બંને સાથે (તેનો) સંબંધ છે. અથવા ભોગ માટે અથવા ભોગની જરૂરીઆતને લીધે મોટી ગરદનવાળા (એવો અર્થ લવો). ૪૮.

એવી રીતે નવ પ્રકારની સૃષ્ટિ કહીને, (બ્રહ્માએ) પોતાને ગુણથી પર વિચારી કોઇ એક સૃષ્ટિ રચી; તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मभूः ॥
तदा मनून् ससर्जान्ते मनसा लोकभावनान् ॥४९॥

પછી ભગવાનથી ઉત્પન્ન થએલા (બ્રહ્મા)એ પોતાને કૃતકૃત્ય જેવા માનતાં અંતે લોકોને આનંદ કરાવનાર મનુઓને મનથી ઉત્પન્ન કર્યા. ૪૯.

यदैव पुरुषः स्वस्मिन्गुणातीतेऽवतिष्ठते ॥२९॥
तदैव कृतकृत्योऽहमित्यात्मानं स मन्यते ॥

જ્યારે પુરુષ ગુણથી પર પોતાની અંદર સ્થિતિ કરે છે, ત્યારે જ 'હું કૃતકૃત્ય છું' એમ તે પોતાને માને છે. કા. ૨૯½.

ચિંતનથી તેવા (કૃતકૃત્ય) હોવાથી '**इव**' 'કૃતકૃત્ય જેવા' એમ કહેલું છે. એવા થવાનું કારણ '**आत्मभूः**' શબ્દથી કહેલું છે. **आत्मनः** ભગવાનમાંથી તે ઉત્પન્ન થએલા હતા. પછી શરીરને ઠેકાણે રહેલા મનથી તેમણે મનુઓને ઉત્પન્ન કર્યા. આ સંબંધમાં મુખ્ય મનુઓ ચૌદ છે, (અને) બીજા પણ તેમના જેવા ઘણા છે. પોતાની (પોતે રચેલી) સૃષ્ટિના અંતે (મનુઓને ઉત્પન્ન કર્યા). હવે પછી બ્રહ્માની (રચેલી) સૃષ્ટિ નથી. ઋષિઓની (નીચે શ્લોક પર માં કહેલી) સૃષ્ટિ તો વેદરૂપ ભગવાનમાંથી (થએલી છે). આ મનુઓ)ની સરસાઈ 'લોકોને આનંદ કરાવનાર' વિશેષણથી કહેલી છે, કારણ કે તેઓ લોકોને ધર્મ વિગેરેથી આનંદ કરાવે છે. ૪૯.

પછી બ્રહ્માએ પોતાનું સામર્થ્ય તેઓને આપ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तेभ्यः सोऽत्यसृजत्स्वीयं पुरं पुरुष आत्मवान् ॥
तान्दृष्ट्वा ये पुरा सृष्टाः प्रशशंसुः प्रजापतिम् ॥५०॥

પ્રસન્ન થએલા તે પુરુષે પોતાનું પુર તેઓને આપ્યું. જેઓને પહેલાં ઉત્પન્ન કરેલા, તેઓએ તેમને જોઈને પ્રજાપતિની (નીચે પ્રમાણે) પ્રશંસા કરી. ૫૦.

(બ્રહ્માનું) બ્રહ્માંડરૂપ 'પુર', તેજ કાલના વિભાગ કરી તેઓને આપ્યું, કારણ કે તે (બ્રહ્મા) પુરુષ* છે, તેથી 'તેઓ પુરનું પાલન કરશે (અને) પોતે શયન કરશે' એવા વિચારથી આપ્યું. પછી બ્રહ્માને ઠેકાણે ઘણા મનુઓ થયા, તેથી પહેલાં જેમને ઉત્પન્ન કરેલા તેઓને સુખ થયું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. મનુઓ કરતાં પહેલાં જેઓને ઉત્પન્ન કરેલા તેઓએ પ્રજાપતિની પ્રશંસા કરી. ૫૦.

નીચેના શ્લોકમાં (તેમણે કરેલી બ્રહ્માની) પ્રશંસા જ કહે છે:—

अहो एतज्जगत्स्रष्टः सुकृतं बत ते कृतम् ॥
प्रतिष्ठिताः क्रिया यस्मिन्साकमन्नमदामहे ॥५१॥

અહો ! હે જગત્ રચનાર ! આનંદની વાત છે કે તમારૂં આ કાર્ય ઉત્તમ કાર્ય છે, જેની (તેની) અંદર ક્રિયાઓ સ્થાપન થએલી છે. અમે સાથે અન્નનું ભોજન કરશું. ૫૧.

સૃષ્ટિ ઘણી આશ્ચર્યરૂપ છે. અમને પણ તેમણે (બ્રહ્માએ) જ ઉત્પન્ન કર્યા, આમને (મનુઓને) પણ, (તેમણે જ ઉત્પન્ન કર્યા). તેમ છતાં કારણ સરખું હોવા છતાં પણ (આ મનુઓ) ઉત્તમ થયા તેથી જગત રચનારનું આ કાર્ય જ ઉત્તમ કાર્ય છે. પોતાનાં શરીર કરતાં પણ આ ઉત્તમ થયું, તેથી હર્ષ જણાવવા 'बत' 'આનંદની વાત છે કે' શબ્દ (યોજેલ છે). 'જેની અંદર ક્રિયાઓ સ્થાપન થએલી છે' શબ્દોથી બીજું કારણ પણ કહેલું છે. જે મનુરૂપ કાર્યમાં ધર્મ વિગેરે ક્રિયાઓ ઉત્તમ પ્રકારે સ્થાપન થએલી છે. આથી ધર્મ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયાનું કહ્યું; અને 'અમે સાથે અન્નનું ભોજન કરીશું' શબ્દોથી અર્થ અને કામ (પ્રાપ્ત થયાનું કહ્યું). એ રીતે (મનુઓ) સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. ૫૧.

નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનની ઉત્તમ દિવ્ય શક્તિથી (થએલી) સૃષ્ટિ કહે છે:-

तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना ॥
ऋषीनृषिहृषीकेशः ससर्जाभिमताः प्रजाः ॥५२॥

તપ, વિદ્યા અને ઉત્તમ સમાધિ સુધીના યોગવાળા ઋષિ હૃષીકેશે (પોતાને) પ્રિય પ્રજારૂપ ઋષિઓને ઉત્પન્ન કર્યા. ૫૨.

જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ વડે હૃષીકેશ ભગવાને સર્વ વેદો વિગેરેની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા, પ્રિય પ્રજારૂપ ઋષિઓને ઉત્પન્ન કર્યા. અહિં (આ શ્લોકમાં) જ્ઞાનને તપ (અને) ભક્તિને વિદ્યા (કહેલ છે). 'યોગવાળા' એટલે ભગવાનની દિવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલા, અથવા ઉત્તમ સમાધિ સુધીના યોગવાળા, અથવા (સૃષ્ટિ) રચનાર ઇંદ્રિયોના પતિ હોવાથી (આ) સર્વ (સાધનો)થી ભગવાને (ઉત્પન્ન કર્યા). 'ઋષિઓ' ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલા અને જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળા, કર્મમાં શ્રદ્ધાવાળા તથા ભક્તિમાં શ્રદ્ધાવાળા એવા ત્રણ પ્રકારના હોય છે. વળી તે× પણ ઋષિ અને હૃષીકેશ એટલે શબ્દ અને (તેના) અર્થરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, એવો અર્થ છે. ૫૨.

ભગવાનના છ ગુણો ભેગા થઈ (આ સૃષ્ટિ) રચનારના વિશેષણ થએલા હોવાથી, ઉત્પન્ન કરેલાઓને (તેમણે) એક એક અંશ આપ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

---

* **पुरि** પુરમાં **शेते** શયન કરે, તે 'પુરુષ'. તેથી બ્રહ્માએ શયન કરવા મનુઓને બ્રહ્માંડનું રક્ષણ કરવા તે સોંપી દીધું, એવો અર્થ જણાય છે.

× 'તે' એટલે ઋષિઓને ઉત્પન્ન કરનાર.

तेभ्यो ह्येकैकशः स्वस्य देहस्यांशमदादजः ॥
यत्तत्समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ॥५३॥

જન્મરહિતે પોતાના દેહનો એક એક અંશ–જે સમાધિ, યોગ, ઋદ્ધિ, તપ, વિદ્યા અને વૈરાગ્યવાળો તે તેઓને આપ્યો ૫૩.

'हि' આ અર્થ યોગ્ય જ છે, કે જે અંશના આદરથી જેમને ઉત્પન્ન કરેલા હોય, તેઓને તે અંશ આપવો જોઈએ. પોતાને માટે તો (કોઈ અંશની) જરૂર નથી, કારણ કે આ જન્મરહિત છે, એટલે હવે પછી પુત્ર વિગેરેના પ્રકારથી ઉત્પન્ન નથી થવાના. ઉત્તરાર્ધથી તે અંશો જ કહે છે. જે જેનો (જેને આપ્યો) તે જ તેનો (થયો), એવો અર્થ છે. ઐશ્વર્ય વિગેરે (ભગવાનના) છ ગુણોમાં સમાધિ વિગેરે (છ)નો સમાવેશ કરવો; અથવા તેમનો (દરેકનો) તે (એક એક ગુણ) તરીકે અર્થ કરવો; અથવા ચાલુ વિષયમાં ઉપયોગી 'ભગ' શબ્દથી ઓળખાતા આ જૂદા (જાણવા). (૧) સમાધિ એટલે ચિત્તનું એકાગ્રપણું, (૨) યોગ તેનો ઉપાય, (અને) (૩) ઋદ્ધિ (વૈભવ) તેનું ફલ એ ત્રણ એક વર્ગના છે; અને તપ એટલે જ્ઞાન, વિદ્યા એટલે ભક્તિ અને વૈરાગ્ય બીજા વર્ગના છે. (૧) વિદ્યા જ 'યશ' છે. (૨) ઋદ્ધિ જ 'શ્રી' છે, (૩) યોગ 'બલ (વીર્ય)' છે, (૪) સમાધિ 'ઐશ્વર્ય' છે એમ (જાણવું),+ અને सम्यग् ઘણી છે શત્રુઓને आधिः મનની પીડા જેનાથી, (તે સમાધિ) એવી (તેની) વ્યુત્પત્તિ છે. ઋષિઓ ભગવાનનો એક એક અંશ પ્રાપ્ત કરે છે, એવો અર્થ છે. ૫૩.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના વીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

\+ ભગવાનના છ ગુણો પૈકી ચાર ગણાવ્યા. (૫) તપ જ્ઞાન છે એમ ઉપર જણાવેલ છે. (૬) વૈરાગ્ય તો શ્લોકમાં જ કહેલો છે.

अथ एकविंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય એકવીસમો.

एकविंशे तु सफलो धर्ममार्गो निरूप्यते ॥
भूतसंस्कारकर्तृत्वाद् भूतसर्गोऽयमुच्यते ॥१॥

એકવીસમા(અધ્યાય)માં તો ધર્મમાર્ગનું[1] ફલ સાથે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. મહાભૂતોનો સંસ્કાર કરનારો હોવાથી, આ 'ભૂતસર્ગ' કહેવાય છે. કા. ૧.

षड्विधं रूपमस्यापि तपोदर्शनसंस्तवाः ॥
त्रिविधाः कारणे युक्ता वाक्यागमसमृद्धयः ॥२॥
फलेऽपि त्रिविधाः प्रोक्ता ऋषिवाक्यं समृद्धये ॥

આના પણ છ પ્રકાર છે. તપ, દર્શન અને સ્તુતિ એ ત્રણ પ્રકારોનો કારણમાં[2] ઉપયોગ છે. ફલની અંદર પણ[3] વાકય, આગમન અને સમૃદ્ધિ એ ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે. ઋષિનું વચન[4] સમૃદ્ધિ જણાવનારૂં છે. કા–૨½.

એવી રીતે બધી બ્રહ્માની સૃષ્ટિનું ગયા અધ્યાયમાં શ્રવણ કરીને, મનુના વંશનો ખાસ ગુણ જાણવા માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ (શ્લોકો)થી તે (વંશ) સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:–

॥ विदुर उवाच ॥ વિદુર કહે છે:—

स्वायंभुवस्य च मनोर्वंशः परमसंमतः ॥
कथ्यतां भगवन् यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः ॥१॥

હે ભગવન્! અને સ્વાયંભુવ મનુનો ઘણી પ્રશંસા પામેલો વંશ જેમાં મૈથુનથી પ્રજાઓની વૃદ્ધિ થઈ, તે કહો. ૧.

મૈથુનથી ઉત્પન્ન થવું એ જ આનો ખાસ ગુણ છે. બ્રહ્માના વંશનું શ્રવણ કર્યું, અને સ્વાયંભુવ મનુના વંશનું શ્રવણ કરવું છે, તેનું કારણ 'ઘણી પ્રશંસા પામેલો' વિશેષણથી (કહેલું છે). **परमम्** ઘણો જ પ્રશંસા પામેલો છે, અને સર્વની પ્રશંસા પામેલ હોય, તેનું શ્રવણ કરવું જોઈએ, કારણ કે અત્યારના (પ્રાણીઓ)નો તેવી જ રીતે જન્મ થાય છે. તે (અર્થ) '(જેમાં) મૈથુનથી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થઈ' શબ્દોથી કહેલ છે. મૈત્રેયને (તેનું) જ્ઞાન છે એમ જણાવવા 'હે ભગવન્' એવું (તેનું) સંબોધન કરેલું છે. ૧.

એ રીતે સામાન્ય રીતે (વંશ સંબંધી) પ્રશ્ન કરી, નીચેના શ્લોકથી (મનુના) બે પુત્રો સંબંધી ખાસ પ્રશ્ન કરે છે:—

प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य वै ॥
यथाधर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवतीं महीम् ॥२॥

સ્વાયંભુવના પુત્રો પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદે નિશ્ચય ધર્મને અનુસરી સાત દ્વીપોવાળી પૃથ્વીનું પાલન કર્યું. ૨.

સ્વાયંભુવના પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ (એ) બે જે પુત્રો કહ્યા, તેઓએ નિશ્ચય ધર્મનું

---

૧. 'આ' એટલે ધર્મમાર્ગ. (प्र)
૨. 'કારણમાં' એટલે મહાભૂતોના સંસ્કારના કારણરૂપ ધર્મમાં. (प्र)
૩. 'ફલ' એટલે મહાભૂતોના સંસ્કારરૂપ ફલ. (प्र)
૪. 'ઋષિનું વચન', એટલે કર્દમે મનુને કહેલ વચન. (प्र)

ઉલ્લંઘન ન થાય તેમ સાત દ્વીપોવાળી પૃથ્વીનું પાલન કર્યું. (તેઓનાં) માત્ર જન્મનું શ્રવણ કર્યું, અને તર્કથી (તેઓએ કરેલ પૃથ્વીનાં) પાલનનો નિર્ણય કર્યો, પરંતુ તે એનો વંશ કહો, એવો ભાવ છે. ૨.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી કન્યાઓના વંશ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

तस्य वै दुहिता ब्रह्मन् देवहूतीति विश्रुता ॥
पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयाऽनघ ॥३॥
तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ॥
ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद ।४॥

હે બ્રહ્મન્! તેની પુત્રી દેવહૂતિ નામની ખરેખર પ્રસિદ્ધ છે. હે દોષરહિત! આપે (તેને) પ્રજાપતિ કર્દમની પત્ની કહેલી છે. તે મહાયોગીએ યોગનાં લક્ષણોવાળીમાં તેનામાં, નિશ્ચય કેટલા પ્રકારે વીર્યનું આધાન કર્યું, તે શ્રવણ કરવા ઇચ્છનાર મને કહો. ૩-૪.

વચેટ (પુત્રી દેવહૂતિ) સંબંધી (આ) બે શ્લોકોથી (અને) બાકીની બે સંબંધી એક (પાંચમા શ્લોક)થી (પ્રશ્ન કરે છે). વચેટ સદા ઉત્પત્તિનું સ્થાન હોવાથી તેની પ્રશંસા (થએલી છે). તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થતાં સુધી જ સર્ગ છે. 'હે બ્રહ્મન્!' એ સંબોધન વિકાર-રહિતપણું દર્શાવે છે. **देवानां દેવોનું છે हूतिः** આમંત્રણ જેને તે (દેવહૂતિ), સર્વ દેવોવાળી અથવા સર્વ દેવો જેમાં રહેલા છે તેવી હતી. અથવા આનંદ માટે અથવા ઉપભોગ માટે દેવોનું આમંત્રણ થતું, કારણ કે મોહ પામેલા (દેવો)ને (તેનું) રૂપ બોલાવતું. (દેવહૂતિ) સદા સારી રીતે જણાએલી પ્રસિદ્ધ છે, અને તેનો વિવાહ (મારા) જાણવામાં આવ્યો છે. તે પ્રજાપતિ કર્દમની પત્ની છે એમ (આપે) જણાવેલું છે. 'હે દોષરહિત!' એ સંબોધનથી એમ કહેલું છે કે સ્ત્રીથી થતી વૃત્તિ (મૈત્રેયનાં) હૃદયમાં ઉત્પન્ન નહિ થાય. પાપીઓને જ જે લૌકિકથી ખળભળે તેવો કામ થાય છે. ૩.

(તેને) જણાવીને, (તેના સંબંધી) પ્રશ્ન કરે છે. તે (કર્દમ) મહાયોગી હોવાથી (અને) બીજ વાવવું એ યોગમાં વિઘ્ન કરનારૂં હોવાથી, તેવાએ પણ ઘણાં સંતાનો ઉત્પન્ન કર્યાં એ આશ્ચર્યકારક હોવાથી પ્રશ્ન (કરે છે). તે (દેવહૂતિ) પણ યોગનાં લક્ષણોવાળી હતી. બત્રીસ લક્ષણવાળામાં યોગ રહે છે, તેથી કર્દમને તો યોગ પ્રાપ્ત થયો. તે(દેવહૂતિ)માં (યોગનાં) ચિહ્નો છે, યોગ તો તેને ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થશે. તેથી બંને સૃષ્ટિના વિરોધી હોવાથી પ્રશ્ન (થાય છે), કારણ કે (કર્દમ) 'મહાયોગી' હોવાથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે તોપણ કાંઇપણ દોષ નથી. 'वै' એટલે નિશ્ચય. 'તેનામાં કેટલા પ્રકારે વીર્યનું આધાન કર્યું' એ (સંતાનોની) સંખ્યા સંબંધી અને ઉત્તમ પ્રકાર સંબંધી પ્રશ્ન છે. ઉત્તર આપવાનું કારણ 'शुश्रूषवे' શ્રવણ કરવા ઇચ્છનાર' વિશેષણથી (કહેલું છે). 'કહો' શબ્દથી પ્રાર્થના (કરેલી છે). ૪.

નીચેના શ્લોકથી બાકીની બે કન્યાઓના પણ વંશ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

रुचिर्यो भगवान् ब्रह्मन् दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः ॥
यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीम् ॥५॥

અને હે બ્રહ્મન્! જે બ્રહ્માનો પુત્ર ભગવાન રુચિ તથા દક્ષ-(તેમણે) મનુની પુત્રીને પત્ની તરીકે પ્રાપ્ત કરીને જે પ્રકારે સંતાનો ઉત્પન્ન કર્યાં (તે કહો). ૫.

રુચિ જ્ઞાનથી ભરપૂર હોવાથી પહેલાંના કલ્પોમાં જીવતો રહેલો. (મૈત્રેય) સંપૂર્ણ રીતે સર્વ વૃત્તાંત જાણે છે એમ દર્શાવવા 'હે બ્રહ્મન્!' એવું સંબોધન કરેલું છે. દક્ષ ત્રીજી (પુત્રી)નો (પતિ હતો). 'સંતાનો' શબ્દથી કન્યાઓમાં જૂદા જૂદા પ્રકારની ઉત્પત્તિ

(થયાનું) સૂચવેલ છે. 'मानवीम्' એટલે મનુની પુત્રીને પ્રાપ્ત કરીને (જે પ્રકારે સંતાનો ઉત્પન્ન કર્યાં તે કહો). ૫.

સર્ગમાં કર્દમનો જ ઉપયોગ હોવાથી, ચાર અધ્યાયોથી દેવહૂતિથી થએલી સૃષ્ટિ કહે છે:

साधनं च विवाहश्च सृष्टिर्द्वेधा विभेदतः ॥३॥

(૧) સાધન અને (૨) વિવાહ અને (૩-૪) જૂદી જૂદી બે પ્રકારની સૃષ્ટિ (કહેલ છે[1]). કા. ૩.

विसर्गे सर्ववस्तूनां धर्मादावुपयोगिनाम् ॥
निरूपणं हि, सर्गे तु सर्वं सर्गार्थमेव हि ॥४॥

કારણ કે વિસર્ગમાં ઉપયોગી સર્વ વસ્તુઓનું ધર્મ વિગેરે માટે[2] નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, સર્ગમાં તો બધું સર્ગ માટે જ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.[3] કા. ૪.

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

प्रजाः सृजेति भगवान्कर्दमो ब्रह्मणोदितः ॥
सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणि समा दश ॥६॥

'પ્રજા ઉત્પન્ન કર' એમ બ્રહ્માએ કહેલા ભગવાન કર્દમે દશહજાર વર્ષ સુધી સરસ્વતીના તીરે તપ કર્યું. ૬.

બ્રહ્મા ભગવદ્રૂપ હતા. કર્દમ પણ ભગવદ્રૂપ હતો, તેથી પોતે કરવાનું કરવા માટે (બ્રહ્માએ) કર્દમને જ પ્રેરણા કરી, કારણ કે તે પોતાની સમાન હતો. બ્રહ્મા જેના દેવ છે તે સરસ્વતી સૃષ્ટિ રચવા માટે ઉપયોગી છે, તેના તીરે (કર્દમે) દશ હજાર દિવ્ય વર્ષો સુધી તપ કર્યું. આટલા (સમય)માં ચાર યુગો થઈ ગયા. સ્વતંત્ર બ્રહ્માની સૃષ્ટિ માટે પણ માત્ર એક હજાર વર્ષ તપ (કરવામાં આવેલું). આ તો તેથી પણ અધિક હોવાથી, તેનું કારણ કહેશે. ૬.

માત્ર તપથી ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી, પરંતુ ભક્તિથી (પ્રસન્ન થાય છે). તેથી નીચેના શ્લોકમાં (કર્દમે) ભગવાનનું ભજન (કર્યાનું) કહે છે:—

ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः ॥
संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम् ॥७॥

પછી સમાધિ સાથેના ક્રિયાયોગથી (તેમજ) ભક્તિથી કર્દમે શરણે આવેલાને વરદાન કરનારા હરિને પ્રાપ્ત કર્યા. ૭.

સમાધિમાં ભગવાન પ્રકટ કરાવ્યા, તેનું (સાધન) 'ક્રિયાયોગ' એટલે સેવા. તેથી 'સમાધિ સાથેના ક્રિયાયોગથી' એમ કહેલું છે. એ રીતે સેવાથી (હરિને) ઉત્તમ પ્રકારે પ્રાપ્ત કર્યા. પછી ભજન કરવા યોગ્ય (ભગવાન)ના ગુણને લીધે ભજનથી દુ:ખ દૂર થયું. તે (અર્થ) 'હરિ' શબ્દથી કહેલ છે. પછી પ્રેમરૂપ ભક્તિ થઈ, તેનાથી પણ (ભગવાનને) પ્રાપ્ત કર્યા, અથવા તેને લીધે (ભગવાન) શરણે આવેલાને વરદાન કરનારા થયા. '**दाशुषम्**' એટલે દાન કરનારા. ૭.

---

૧. આ અર્ધકારિકાથી ચાર અધ્યાયોનો અર્થ કહેલો છે. બે પ્રકારની સૃષ્ટિમાં ત્રીજા અધ્યાયમાં કન્યાઓની સૃષ્ટિ અને ચોથામાં પુત્રની સૃષ્ટિ કહેલી છે (प्र).

૨. 'धर्मादौ' એટલે ધર્મ વિગેરે માટે. વચ્ચે મૈત્રેયનાં વાક્યોનો વિચાર કરતાં, આ સર્વ વિસર્ગ માટે કહેલું હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે વિદુરનો પ્રશ્ન વિસર્ગ સંબંધી હોવાથી તે જ પેટા-પ્રકરણ થાય છે. તેમાં ધર્મ વિગેરે માટે સર્વનું નિરૂપણ કરેલું જણાય. (प्र).

૩. અહિં સર્ગમાં બધા પદાર્થોનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, બધું સર્ગ માટે જ નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે આ પ્રકરણ સર્ગનું છે. (प्र).

પછી (કર્દમને) ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तावत्प्रसन्नो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे ॥
दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुः ॥८॥

હે સંયમી ! તેટલા સમયમાં પ્રસન્ન થએલા કમલના જેવાં નયનવાળા ભગવાને કૃતયુગમાં શબ્દબ્રહ્મરૂપ દેહ ધારણ કરતાં તેને દર્શન કરાવ્યાં. ૮.

તેટલા સમયમાં (ભગવાન) પ્રસન્ન થયા; અથવા જ્યારે શરણે આવેલાને વરદાન કરનારની પ્રેમથી સેવા કરવા માંડી, ત્યારે મનને સંતોષ થાય તેટલી સેવા જેટલા સમયમાં ન થઈ, તેની મધ્યે જ ભગવાન પ્રસન્ન થયા, એવો અર્થ છે. વિલંબ થવાનું કારણ 'કૃતયુગમાં' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે તે સત્યયુગમાં તપ કરવા બેઠેલ. સત્ય(યુગ)માં તપથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થયો, પછી ત્રેતા(યુગ)માં યોગ પ્રાપ્ત કરેલો (યોગી) થયો. તપ તો સર્વ (યુગમાં) ચાલુ જ છે. પછી ભગવાન (સમાધિમાં) પ્રકટ થયા. પછી દ્વાપરમાં (ભગવાનની) સેવા (કરી), પછી કલિ(યુગ)માં પ્રેમ થયો. તે સમયે જો ભગવાન પ્રકટ થાય, તો કલિમાં ઉત્પન્ન થએલી સૃષ્ટિ ઉદ્ધત થાય. તેથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો, છતાં પણ (ભગવાન) શરણે આવેલાને વરદાન કરનારા હોવાથી, તે (કર્દમને આપવાના વર)નો નાશ ન થાય તે માટે કૃતયુગમાં પ્રકટ થયા. (કૃતયુગ થયો) ત્યારે તો વિલંબ ન કર્યો, એમ 'તેટલા સમયમાં' શબ્દથી કહેલું છે. (ભગવાન) કમલ જેવાં નયનવાળા હોવાથી દૃષ્ટિથી જ પુષ્ટિ કરાવનારા છે. શબ્દબ્રહ્મ એટલે વેદે ઉત્પન્ન કરેલું (રૂપ) વેદના મંત્રથી ભરપૂર હોય છે. વેદપુરુષ ભગવાને તેવું રૂપ ધારણ કરી, પ્રકટ થઈ, તેને દર્શન આપ્યાં. અંતઃપુરમાંથી પ્રભુ (રાજા) ઘણા પ્રકારે પ્રકટ થાય છે, તેથી ભગવાનનાં (આ) ઉત્તમ રૂપમાં (વિદુરને) સંદેહ ન રહે, તે માટે 'હે સંયમી' એવું (તેનું) સંબોધન કરેલું છે. જો કે તે (ભગવાનનું રૂપ) ઇંદ્રિયોથી પર છે, છતાં પણ ભગવાને જ (તેનાં) દર્શન કરાવ્યાં, કારણ કે બહાર અનેક પ્રકારે સ્વરૂપ (દેહ) ધારણ કરનાર ભગવાનથી કાંઈ પણ ન થઈ શકે તેવું નથી. ૮.

એ પ્રમાણે દર્શન કરેલાં ભગવાનનાં સ્વરૂપનું નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી વર્ણન કરે છેઃ—

स तं विरजमर्काभं सितपद्मोत्पलस्रजम् ॥
स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जं विरजाम्बरम् ॥९॥

તેણે રજરહિત, સૂર્યના જેવી પ્રભાવાળા, શ્વેત દિવસના અને રાત્રિના કમલની માલાવાળા, સ્નેહવાળા શ્યામ કેશના સમૂહોથી વીંટાએલા મુખકમલવાળા, શ્વેત વસ્ત્રવાળા તેમને (જોઈને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. શ્લો. ૧૨). ૯.

આરંભમાં સ્વરૂપ અને આભરણોને યોગ્ય વિશેષણોથી સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. સઃ તે કર્દમે તં પ્રસિદ્ધ તેમને જોઈને, હર્ષ પામી દંડવત્ પ્રણામ કર્યા એવો (શ્લો ૧૨ સાથે) સંબંધ છે.

सृष्ट्यर्थं पुरुषार्थार्थं चतुर्दशविधो हरिः ॥
सृष्टिश्च द्विविधा तस्मात्तो द्वाभ्यां तु पञ्चधा ॥६॥

સૃષ્ટિ માટે (૧૦) અને પુરુષાર્થ માટે (૪) હરિ ચૌદ પ્રકારના (થયા[1]); અને તેનાથી સૃષ્ટિ બે પ્રકારની[2] છે. તેથી બે શ્લોકોથી પાંચ પાંચ પ્રકારના (કહ્યા છે[3]). કા. ૫.

૧. ભગવાનનાં ચૌદ વિશેષણો કહેવાનું તાત્પર્ય આ વાક્યથી કહેલું છે.
૨. 'તેનાથી' એટલે કર્દમથી સ્ત્રી અને પુરુષના ભેદથી, અથવા ગુણવાળી અને નિર્ગુણના ભેદથી બે પ્રકારની સૃષ્ટિ કહેલી છે. (प्र).
૩. આ અને દશમા એ બે શ્લોકમાં પાંચ પાંચ વિશેષણો કહેલાં છે. (प्र).

दशापत्यानि तस्माद्धि एक एव पुमान् यतः ॥
सर्गे च दोषव्यावृत्तिः पुरुषार्थे च स्वयम् ॥६॥
शुक्लो हरिः प्रादुरासीदाद्या नव हिताः सताम् ॥

તેથી દશ સંતાન થયાં. એક જ પુરુષ (પુત્ર) થયો[1]; કારણ કે સૃષ્ટિમાં દોષ દૂર કરવાના, અને પુરુષાર્થમાં તેજસ્વી હરિ પોતે પ્રકટ થયા. પહેલી નવ (કન્યાઓ) સત્પુરુષોનું હિત કરનારી છે.[2] કા ૬ર્ફ.

આરંભમાં દોષ ન હોવાનું (૧) 'રજરહિત' વિશેષણથી કહે છે. રજોગુણ રાગ (આસક્તિ) અને મલિનતા નથી, એવો અર્થ છે. (૨) અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર અને જડપણું નથી એમ જણાવવા 'સૂર્યના જેવી પ્રભાવાળા' વિશેષણ કહેલું છે, કારણ કે સૂર્ય દેવતાઓનો સમૂહ અને નારાયણ છે. સૂર્યના જેવી જે પ્રભા છે જેમની તેવા (ભગવાનને જોઈને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા). (૩) શ્વેત દિવસનાં કમલો અને રાત્રિનાં કમલો, તેઓની (બનેલી) માલા છે જેમની તેવા (એમ) દિવસે અને રાત્રે ખીલતા વર્ગના સમૂહવાળા ભગવાન કહેલા છે. (૪) સ્નેહવાળા અને શ્યામ જે કેશોના સમૂહો, તેમનાથી વીંટાએલું છે મુખકમલ જેમનું, આ વિશેષણથી સર્વ સુખો સાથે ભક્તિ તેમનામાં ઝળકી રહેલી (કહેલી છે), અને સુખ આ લોકનું અને પરલોકનું હોવાથી કેશોનાં બે વિશેષણો[3] કહેલાં છે. (૫) **विरजं** શ્વેત છે વસ્ત્ર જેમનું તેવા, કારણ કે શુદ્ધ જ વેદના ભાગો તેમણે સ્વીકારેલા. આ (વિશેષણ)થી પૂરેપૂરી જ્ઞાનશક્તિ કહી. એ રીતે આ (શ્લોક)થી દોષ ન હોવાનું* અને ત્રણ* પ્રકારના ગુણો હોવાનું કહ્યું. ૯.

ફરી બીજા (નીચેના) શ્લોકથી રાજસ ગુણો અને દોષ ન હોવાનું કહે છેઃ—

किरीटिनं कुण्डलिनं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मितेक्षणम् ॥१०॥

(૬) મુકુટવાળા (૭) કુંડલોવાળા, (૮) શંખ ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનારા, (૯) શ્વેત રાત્રિકમલરૂપ ક્રીડનક (રમકડાં)વાળા (૧૦) મનનો સ્પર્શ કરતાં સ્મિત અને દૃષ્ટિવાળાને (જોઈને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. શ્લો. ૧૨). ૧૦.

મુકુટવાળા, કુંડલવાળા અને શંખચક્ર વિગેરે ધારણ કરેલાને (જોઈને....).

वेदान्ते परमं वेद्यं प्रमेयबलमीरितम् ॥७॥
सांख्ययोगौ प्रमाणं च तत्त्वानां कार्यतो बलम् ॥
त्रिविधान्यपि तत्त्वानि प्रोक्तानि त्रिभिरायुधैः ॥८॥

વેદાંતમાં ઉત્તમ જાણવા યોગ્ય પ્રમેયબલ× કહેલું છે, અને સાંખ્ય અને યોગ+ પ્રમાણ (કહેલ છે). તત્ત્વોનું (તેઓનાં) કાર્યથી બલ કહેલું છે. ત્રણ આયુધોથી ત્રણે પ્રકારનાં તત્ત્વો કહેલાં છે.** કા. ૮.

---

૧. બીજા સાંખ્યમાં ઘણા પુરુષો હોવાનું કહેલ છે, તેમ અહિં નથી. (प्र).

૨. 'સત્પુરુષોનું હિત કરનારી' એટલે સમાન સૃષ્ટિ કરનારી. તેથી સંખ્યાથી અને સૃષ્ટિના પ્રકારથી બીજા સાંખ્યોથી ભેદ કહેલો છે, એવો ભાવાર્થ છે. (प्र).

૩. 'સ્નેહવાળા' વિશેષણથી વયરૂપ આ લોકનું સુખ કહેલું છે, અને 'नील) એટલે **निकृष्टा** હલકી છે **इला** ભૂમિ જેનાથી એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પરલોકનું સુખ કહેલું છે. એવો ભાવ જણાવવા બે વિશેષણો કહેલાં છે. (प्र).

* પાંચ પૈકી પહેલા અને પાંચમા વિશેષણોથી દોષ ન હોવાનું કહેલું છે, અને બાકીનાં ત્રણ વિશેષણોથી ગુણો કહેલા છે. × મુકુટથી પ્રમેયબલ કહ્યું. + સાંખ્ય અને યોગ એ કુંડલો છે. તે પ્રમાણ છે.

** ભૂમિ જલ અને તેજ તત્ત્વોનાં કાર્યરૂપ ગદા, શંખ અને ચક્રથી તત્ત્વોનું બલ કહેલ છે.

ભૂમિ ઉપર અવતરેલા (ભગવાન) લીલા કરતાં તે (ભૂમિ)માં રહેલા દોષવાળા થાય, તેથી તેમ થએલ નથી એમ જણાવવા ચોથા આયુધ કમલને પડતું મૂકી, શ્વેત જે રાત્રિકમલ, તે જ છે ક્રીડનક (ક્રીડાનું સાધન) જેમનું તેવા થયા. 'ક્રીડનક' શબ્દ યોજેલ હોવાથી (ભગવાન તેને) ભમાવતા હતા એમ જણાય છે; અને કમલ ભમાવવામાં આવે, ત્યારે જગત્ જ ભમેલું થાય; પણ રાત્રિકમલ (ભમાવવામાં આવે, ત્યારે) અજ્ઞાન ભમેલું થાય.[1] તેથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાનની) લીલા* પણ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારી જ છે. મનનો સ્પર્શ કરે તેવું મનોહર જે સ્મિત, તે સાથેની છે દૃષ્ટિ જેમની તેવા (હતા). ભગવાનની માયાસૃષ્ટિ× પણ મનમાં જ સ્હેજ જ વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ દેહ વિગેરેનો (વિકાર) કરતી નથી. આથી એમ પણ સૂચવેલું છે કે આ પુત્ર (કપિલ) યોગ ભક્તિ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવશે. ૧૦.

નીચેના શ્લોકમાં પુરુષાર્થોમાં રહેલા દોષોને દૂર કરતા (ભગવાન) કહેલા છેઃ—

विन्यस्तचरणाम्भोजमंसदेशे गरुत्मतः ।।
दृष्ट्वा खेऽवस्थितं वक्षःश्रियं कौस्तुभकन्धरम् ।।११।।

(૧૧) ગરુડના ખભાના પ્રદેશ ઉપર ચરણકમલ સ્થાપન કરેલા (૧૨) આકાશમાં ઉભેલા (૧૩) છાતી ઉપર લક્ષ્મીવાળા (અને) (૧૪) ગરદન ઉપર કૌસ્તુભવાળા જોઈને...(દંડવત પ્રણામ કર્યા. શ્લો. ૧૨). ૧૧.

મૃત્યુ–શ્રમરૂપ મૃત્યુરૂપ અને (મૃત્યુનું) નિમિત્ત બનેલ કાલ–ધર્મમાં વિઘ્ન કરે છે, તેથી તેને દૂર કરવા માટે કાલરૂપ ગરુડ ઉપર ચરણકમલનું એટલે ભક્તિમાર્ગનું સ્થાપન કરી (ભગવાન) રહ્યા હતા. 'ખભાના પ્રદેશ ઉપર' શબ્દથી મોક્ષ સુધીની ભક્તિ કહેલી છે, કારણ કે (ખભા ઉપરનું) માથું (દેહનો) ચોથો ભાગ છે. खे આકાશમાં ઉભેલા હતા. (આથી) તેને એકાએક (પ્રાપ્ત થવાનો) અર્થ કહેલો છે. છાતી ઉપર હતી લક્ષ્મી જેમની, (એ વિશેષણથી) ઇચ્છા પ્રમાણેનો કામ કહેલો છે. કૌસ્તુભ મણિ હતો ગરદન ઉપર જેમની તેવા (ભગવાન હતા). બધા જીવોને** સુખપૂર્વક લઈ જવા માટે પોતાની ઉપર રાખેલી, એમ સર્વપ્રકારની મુક્તિ કહેલી છે. ૧૧.

जातहर्षोऽपतन्मूर्ध्ना क्षितौ लब्धमनोरथः ।।
गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्प्रीतिस्वभावात्मा कृताञ्जलिः ।।१२।।

આનંદ પામેલા, મનોરથ પ્રાપ્ત કરેલા તેમણે (કર્દમે) ભૂમિ ઉપર મસ્તકથી દંડવત્ પ્રણામ કર્યા, (અને) ભગવાન ઉપર પ્રેમ જેનો સ્વભાવ હતો તેવા આત્માવાળા તેણે બે હાથ જોડી વાણીથી (તેમની નીચે પ્રમાણે) સ્તુતિ કરી. ૧૨.

તેથી જ ઉત્પન્ન થયો છે આનંદ જેને, તેવા તેણે ભૂમિ ઉપર મસ્તકથી દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. ઉભા રહીને જ ઉપર રહેલા (ભગવાન)ના ચરણનો સ્પર્શ ન કર્યો, અને દર્શન કરવા ઇચ્છનારે મસ્તક નીચું કરવું ન જોઈએ, એવો+ દોષ પણ દૂર કર્યો. 'મારા માટે જ (ભગવાન) પધારેલા છે' એવા વિચારથી પ્રાપ્ત કરેલો હતો ભગવદ્રૂપ મનોરથ જેણે તેવો (તે થયો). એ પ્રમાણે દેહથી થતું અને મનથી થતું ભજન કહીને, 'વાણીથી સ્તુતિ કરી' શબ્દોથી વાણીથી થતું ભજન કહેલું છે. अभितः સર્વ તરફથી गृणन् સ્તુતિ કરવી, એટલે સર્વ સિદ્ધાંત જણાવીને (સ્તુતિ કરવી). ભગવાનમાં પ્રીતિ સ્વભાવ જ હતો જેનો. તેથી ભક્તિથી સ્તુતિ કરી, એમ કહેવું નહિ, કારણ કે બધાંએ કર્મોમાં ભક્તિનો ઉપયોગ (કરેલો) (ભગવાનમાં પ્રીતિ સ્વભાવ-

---

૧ રાત્રિએ વિકાસ પામતાં કમલને ફેરવવાથી અંધકારરૂપ અજ્ઞાન ભમે એટલે નાશ પામે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

* 'લીલા' એટલે ક્રીડા, રમત. × 'સ્મિત' માયારૂપ હોઈ માયા સૃષ્ટિ છે.

** કૌસ્તુભ સર્વ જીવોરૂપ છે.

+ મસ્તક નીચું નમાવે તો ઉપર રહેલ ભગવાનનાં દર્શન ન થાય, તેથી એ દોષ છે. ચત્તા જમીન ઉપર પડી બે હાથ જોડવાથી મસ્તક નમાવ્યું ન ગણાય, દર્શન પણ થાય, એટલે એ દોષ ન થાય.

જ હતો જેનો) તેવો આત્મા હતો જેનો, તેવો (તે હતો). જીવનો અને અંતઃકારણનો સ્વભાવ જ તેવો હોવાથી, દેહના કાર્યમાં અને દાસના કાર્યમાં અટકયા વિનાનો સ્નેહ કહેલો છે. પ્રાર્થના કરવા માટે 'બે હાથ જોડી' એમ કહેલું છે. (ભગવાનના) પ્રસાદનો સ્વીકાર કરવા પ્રસારેલ ખોબાવાળા કહેલો છે. ૧૨.

नवधा वर्णयामास सृष्ट्यर्थं गुणभावतः ॥
आद्यास्तु रजसा सत्त्वे तमसाऽप्यत्र योजितम् ॥९॥

સૃષ્ટિને માટે ગુણોના પ્રકારથી નવ પ્રકારે વર્ણન કરેલું છે. પહેલા[1] (શ્લોકો)માં તો રજો(ગુણ) સાથે સત્ત્વ (વિગેરે) ભળેલા છે.* આમાં તમઃ પણ ભેળવેલું છે.+ કા. ૯.

द्वाभ्यां सत्त्वं रजःसत्त्वात् त्रिभिरन्तिम ईर्यते ॥
सत्त्वमिश्रं रजःपूर्वं तमोमिश्रं तथा परम् ॥१०॥

સત્ત્વ× અને રજઃસત્ત્વ હોવાથી તે બે (શ્લોકો)થી (કહેલાં છે). છેવટ[2]નું ત્રણ (શ્લોકો)થી[3] કહેલ છે. પહેલાં સત્ત્વ સાથે ભળેલું રજઃ અને છેવટે તમઃ સાથે ભળેલું રજઃ (કહેલાં છે)[4] કા. ૧૦.

फलं तु भगवानेव सर्वोत्कृष्टमिति स्थितिः ॥
तं परित्यज्य तस्माद्धि प्राप्यं प्रथममुच्यते ॥११॥

સર્વથી ઉત્તમ ફલ તો ભગવાન જ છે, એવો સિદ્ધાંત છે. તેમને મૂકી દઈ, તેમની પાસેથી પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવાનો (પદાર્થ) કહે છે.[5] કા. ૧૧.

दोषज्ञाने तथा कामे विद्यमाने तु मध्यमः ॥
विचार्य भगवान् दातेत्यस्य वै शरणं गतः ॥

(તેથી પોતાના) દોષનું જ્ઞાન તેમજ કામના હોવાથી તો (કર્દમ) મધ્યમ હતો. ભગવાન (કામના) આપનારા છે એમ વિચારીને તે આમને શરણ ગયો.[6] કા. ૧૨.

આરંભમાં ભગવાનજ પરમપુરુષાર્થ છે એમ સત્ત્વ સાથે ભળેલા રજો(ગુણ)ના પ્રકારથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

---

૧. 'પહેલા' એટલે પહેલા ચાર. (प्र).

* પહેલા ત્રણ શ્લોકથી સત્ત્વરજઃ રજોરજઃ અને તમોરજઃ ગુણવાળી સ્તુતિ કરી છે.

+ ચોથા શ્લોકમાં સત્ત્વતમઃ ગુણવાળી સ્તુતિ કરી છે.

× 'સત્ત્વ' એટલે સત્ત્વસત્ત્વ, અને રજઃસત્ત્વ ગુણવાળી સ્તુતિ પાંચમા તથા છઠ્ઠા શ્લોકથી કરી છે.

૨. 'છેવટનું' એટલે નવમા શ્લોકમાં રજઃસત્ત્વ (ગુણવાળી સ્તુતિ છે). (प्र) 'છેવટનું' એટલે પછીના ગુણો અથવા બાકીના ગુણોવાળી સ્તુતિ કહેલી છે. તમઃસત્ત્વ, રજસ્તમઃ અને તમસ્તમઃ એ ગુણોવાળી સ્તુતિ કહેલી છે એવો અર્થ જણાય છે.

૩. 'ત્રણ શ્લોકથી' એટલે છઠ્ઠા પછીના ત્રણ શ્લોકોથી. (प्र).

૪. પહેલાં સાતમામાં સત્ત્વથી ભળેલું રજઃ, અને પછીના આઠમામાં તમઃ સાથે ભળેલું રજઃ કહેલાં છે. (प्र) સત્ત્વરજઃ તો પહેલા જ શ્લોકમાં આવી ગયાનું તે શ્લોક ઉપરના આભાસમાં સુબોધિનીમાં જ કહેલું હોવાથી આ અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. પહેલા અને ત્રીજા શ્લોક સંબંધમાં આ કહેલું છે. આ ક્રમ પહેલા ત્રણ શ્લોકોની સ્તુતિ સંબંધી ગુણો જણાય તે માટે કહેલો જણાય છે.

૫. આ કારિકાના પહેલા અર્ધ શ્લોકથી પહેલા શ્લોકનો, અને બીજા અર્ધથી બીજા શ્લોકનો અર્થ કહેલા છે. (प्र).

૬. આ કારિકાના પહેલા અર્ધથી ત્રીજા શ્લોકનો અને બીજા અર્ધથી ચોથા શ્લોકનો અર્થ કહેલ છે. (प्र) અહિં સ્તુતિના નવ (૧૩–૨૧) શ્લોકોને જ અનુક્રમે નંબર આપેલા છે.

॥ ऋषिरुवाच ॥ ઋષિ કહે છેઃ—

जुष्टं बताद्याखिलसत्त्वराशेः सांसिद्ध्यमक्ष्णोस्तव दर्शनान्नः ॥
यद्दर्शनं जन्मभिरीड्य सद्भिराशासते योगिनो रूढयोगाः ॥१३॥

હે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય ! સર્વ સત્ત્વના સમૂહરૂપ આપનાં દર્શનથી આજે અમને નયનોની દિવ્ય શક્તિનો અનુભવ થયો એ આનંદની વાત છે, જે (તે) દર્શનની યોગમાં પ્રવીણ યોગીઓ ઉત્તમ જન્મોથી ઇચ્છા કરે છે. ૧૩.

અમારાં નયનોની सांसिद्ध्यम् દિવ્ય શક્તિવાળી સ્થિતિનો અમને આપનાં દર્શનથી જ जुष्टम् અનુભવ થયો. સર્વ ફલ કરતાં દિવ્ય શક્તિ ઉત્તમ છે, (કારણ કે) જેને (તેને) લીધે ફલો સ્વાધીન જ થાય છે. તે શક્તિનો અમને (અનુભવ) થયો, તેથી સર્વ પ્રકારથી તે પ્રાપ્ત થશે એમ જણાય છે; (કારણ કે) જેનાથી[1] આરંભમાં નયનોની દિવ્ય શક્તિ થઈ, (તે) અમારા જાણવામાં આવી, કેમકે દિવ્ય શક્તિ વિનાની દૃષ્ટિ ઇંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવાં (આપ)નાં દર્શન કરવા યોગ્ય નથી. તેથી× જણાય છે કે सांसिद्ध्यम् આધિદૈવિક શક્તિનો અનુભવ થયો. તેથી જ 'बत' શબ્દ આનંદ દર્શાવવા (યોજેલો છે). 'આજે' શબ્દથી ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો લાભ (થયાનું) કહેલ છે. બધી દિવ્ય શક્તિઓ સત્ત્વથી ઉત્પન્ન થએલી હોય છે, અને સર્વ સત્ત્વો આપની અંદર એકઠાં થએલાં છે. તેમનાં જ્યારે સમીપમાં દર્શન થાય છે, ત્યારે કઈ દિવ્ય શક્તિ (પ્રાપ્ત કરવી) બાકી રહે ? એવા અભિપ્રાયથી 'સર્વ સત્ત્વના સમૂહરૂપ' વિશેષણ કહેલું છે. બધાએ દિવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલાઓને પોતા તરીકે જાણી 'અમને' એમ કહે છે. એ રીતે (ભગવાનનાં) દર્શન બીજા પ્રકારે થવાનું સંભવતું ન હોવાથી, નયનોની દિવ્ય શક્તિ કહેલી છે. હવે ઉત્તરાર્ધથી દર્શન જ સર્વ સિદ્ધિઓનું ફલ હોવાનું કહે છે. 'હે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય' સંબોધનથી એમ જણાવેલું છે કે આ [2]સ્તુતિ કરી નથી, પરંતુ વસ્તુનું (આપનું) સ્વરૂપ જ તેવું છે. ભગવાનની સ્તુતિ બધાએ કરતા હોવાથી સદા થતી હોય છે. તેથી સ્તુતિ આશ્ચર્યકારક ન હોવાથી (આ) વાકયો સ્તુતિના અર્થવાળાં નથી. જે (તે આપનાં) દર્શનની યોગમાં પ્રવીણ (યોગીઓ) પણ ઘણા જન્મોથી (જન્મો સુધી) કાયાની (જૂદા જૂદા પ્રકારની) ગોઠવણ કરીને પણ, દેહ દેશ અને કાલથી થતા સંદેહ ન રહે તે માટે ઉત્તમ જન્મોથી પણ ઇચ્છા કરે છે. તે (યોગી)ઓને દિવ્ય શક્તિઓ પોતાનો મેળે પ્રાપ્ત થએલી હોય છે, પરંતુ (આપનાં) દર્શન દુર્લભ હોવાથી ઇચ્છેલાં જ રહે છે. ૧૩.

એ પ્રમાણે ભગવાનનું દર્શન સૂચવનારૂં[3] અને ફલરૂપ હોવાનું કહીને, જેઓ દર્શન થયા પછી દર્શન આપનાર પાસે બીજા (પદાર્થ)ની કામના કરે છે, તેઓની નીચેના શ્લોકમાં નિંદા કરે છેઃ—

ये मायया ते हतचेतसस्त्वत्पादारविन्दं भवसिन्धुपोतम् ॥
उपासते कामलवाय तेषां रासीश कामान्निरयेऽपि ये स्युः ॥१४॥

હે ઈશ ! માયાથી હરાએલાં ચિત્તવાળા જેઓ સંસારરૂપ સાગરના મછવારૂપ આપનાં ચરણકમલની નજીવી અભિલાષા માટે ઉપાસના કરે છે, તેઓને આપ નરકમાં પણ જે મળે તેવી (તે) અભિલાષાઓ આપો છો. ૧૪.

જેઓ નજીવી અભિલાષા માટે આપનાં ચરણકમલની ઉપાસના કરે છે, તેઓ માયાથી હરાએલાં ચિત્તવાળા છે, કારણ કે માયાથી મોહિત થએલા

---

૧. 'જેનાથી' એટલે જે દિવ્યશક્તિથી. (प्र) × 'તેથી' એટલે આપનાં દર્શન મને થયાં તેથી.
૨. 'સ્તુતિ' એટલે ન હોય તેવા (ગુણો) હોવાનું કહેવું તે. (प्र).
૩. 'સૂચવનારૂં' એટલે સિદ્ધિ સૂચવનારૂં. (प्र)

બાળક ઘણું સુવર્ણ આપી મૂઠી ચવેણું લે છે, તેની પેઠે (તેઓ કરે છે) તેવી રીતે લેવાનું કારણ 'માયાથી હરાએલાં ચિત્તવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. 'ચરણકમલ' શબ્દથી સ્હેલાઈથી સેવા થઈ શકે તેવા હોવાનું (કહેલું છે). 'જેઓ ઉપાસના કરે છે તેઓ પ્રયોજનને લીધે જ (કરે છે), તેથી વર માગવાનું યોગ્ય જ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સંસાર-રૂપી સાગરના મછવારૂપ' એમ કહેલું છે. સાગરમાં તેના કાંઠે રહેનારાઓને તેના સામા કિનારે જવા મછવો હોય છે, કારણ કે તે પ્રયોજનથી જ તે બનાવેલો હોય છે, પરંતુ ગામની પેઠે ભોગ કરવા (બનાવેલો) હોતો નથી. તેથી જેઓ સામે કાંઠે જવા ઇચ્છતા હોય, તેઓએ જ તેમાં બેસવું જોઈએ, પરંતુ ગામની પેઠે રહેવા માટે (તેમાં બેસવું) ન જોઈએ. તેવા પ્રયો-જનથી બેસે તો સૂકાનીને ક્રોધ થાય. વળી જેઓને તેમાં પ્રયોજન (સામે કાંઠે જવા) માટે બેસાડેલા હોય, તેઓને ભોગ પ્રાપ્ત થતો હોવા છતાં, બગડેલા વાસી ભોગ જ ભોગવે છે. તે (તેવા ભોગ) તો નરકમાં પણ બંધન વિગેરે હોવાથી મળે છે. તેથી મછવામાં બેઠેલાએ હરકોઈ પ્રકારે સામે કાંઠે જ જવું જોઈએ, પરંતુ તેણે વિષયભોગની અભિલાષા કરવી ન જોઈએ. તેમાં[1] કુદરતી નિરોધ હોવાથી, ત્યાં ભોગથી નજીવી અભિલાષા જ (પૂર્ણ) થાય. જેમ ઘણા દુઃખથી મછવામાં બેઠેલો તે તે (મછવા)માં રહેલ સૂકાની પાસેથી માત્ર ખાવાનું પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ ઘણા દયાળુ ભગવાન તો તે (નજીવી અભિલાષા) પણ આપે છે, (પણ) મોટા શહેરમાં મળે તે કરતાં તો તે અન્ન વિગેરે હલકાં જ હોય છે, તેની પેઠે (થાય છે), એવો અર્થ છે. ૧૪.

એ રીતે (ભગવાનના ચરણારવિંદના) ગુણો અને (કામનાના) દોષો જાણીને પણ બીજો માર્ગ ન હોવાથી, અને પ્રવૃત્ત થએલા કામનો ઉપાય નહિ હોવાથી નીચેના શ્લોકમાં પોતાને માટે પણ ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે:—

तथा स चाहं परिवोढुकामः समानशीलां गृहमेधिधेनुम् ॥
उपेयिवान्मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदुघाङ्घ्रिपस्य ॥१५॥

અને હું તે (તેવો) છું. (હું) દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો (મારી) સમાન સ્વભાવવાળી ગૃહ-સ્થોની ગાયરૂપ (પત્ની)ને પરણવાની ઇચ્છાથી કામનાઓ આપનાર વૃક્ષનાં મૂલ, સર્વનાં મૂલરૂપ (આપના ચરણારવિંદ) સમીપ આવ્યો છું. ૧૫.

અને હું તેવો છું. એમ જાણવા છતાં પણ પ્રકટ કામવાળો છું. તેથી જ પરણવાની ઇચ્છાવાળો છું. (મારા) પોતાના યોગનાં બલથી સ્ત્રીઓ ઉત્પન્ન કરીને ભોગ કરવાની ઇચ્છાવાળો નથી, તેમજ તેવી રીતે ઉત્પન્ન કરેલી (સ્ત્રીઓ) બ્રહ્માના કાર્યમાં ઉપયોગી પણ ન થાય. તે[2] હલકી હોય. તેવી જોઈતી નથી એમ જણાવવા 'સમાન સ્વભાવવાળી' એમ કહેલું છે. સમાન છે સ્વભાવ જેનો તેવી (સ્ત્રી જોઈએ.) ત્યારે સંતાન પૂર્ણ થાય. આથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાન સદાનંદે જ તેને ઉત્પન્ન કરેલી છે. વળી માત્ર કામની ઇચ્છાવાળી જ નહિ, પરંતુ ધર્મ વિગેરેની પણ જરૂર છે; કારણ કે જે **गृहमेधिन:** ઘરમાં જેમની બુદ્ધિ રહેલી છે અને જેઓ ધર્મ અર્થ અને કામમાં આસક્તિવાળા છે, તેઓને ધર્મ વિગેરે આપનારી (જે) ગાય, તેવી (પત્ની)ને પરણવાની ઇચ્છાવાળો હું આપ કામનાઓ આપનાર વૃક્ષનાં મૂલ પાસે આવ્યો છું. કલ્પવૃક્ષનાં મૂળ પાસે ગએલાને, ભગવાને કલ્પવૃક્ષમાં જેટલી શક્તિ મૂકેલી છે તે સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિષયમાં પ્રવીણ ભગવાનનાં બે ચરણારવિંદ તો તેથી પણ ઉત્તમ છે, એમ 'સર્વના મૂલરૂપ'

---

૧. 'તેમાં' એટલે મછવામાં. (प्र)

* 'નિરોધ' એટલે બંધન. મછવાની બહાર દરીઓ હોવાથી તેની બહાર જવાતું નથી.

૨. 'તે' એટલે પોતાને માટે યોગથી ઉત્પન્ન કરેલ પદાર્થો (સ્ત્રીઓ) (प्र).

શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે કલ્પવૃક્ષ સર્વનું મૂલ નથી, તેમજ દેવહૂતિ આપવાની તેની શક્તિ નથી. 'ચિત્તશુદ્ધિ માટે પ્રાર્થના કર, અથવા (તે) પ્રાપ્ત કર. આ (દેવહૂતિ)થી શું વળવાનું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો' એમ કહેલું છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિ (થએલી) ન હોવાથી, તે સ્થિતિ થવાની નથી. જેમ આપ સંસારરૂપ સાગરના મછવા છો, તેમ કલ્પવૃક્ષ પણ છો. તેથી પત્ની માટે પણ (આપનું) ભજન (કરવું) યોગ્ય જ છે એવો ભાવ છે. ૧૫.

'વરથી (વર તરીકે) અંતઃકરણની શુદ્ધિ જ કેમ માગતો નથી? અભિલાષા પૂર્ણ કરવાથી શું વળવાનું?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

प्रजापतेस्ते वचसाऽधीश तन्त्या लोकः किलायं कामहतोऽनुबद्धः ॥
अहं च लोकानुगतो वहामि वलिं च शुक्लानिमिषाय तुभ्यम् ॥१६॥

હે અધીશ! ખરેખર કામથી દુઃખી થએલો આ લોક આપના પ્રજાપતિની વાણીરૂપ દોરડાંથી બંધાએલો છે, અને હે વિશુદ્ધ! લોકને અનુસરનારો હું કાલરૂપ આપનું પૂજન કરૂં છું. ૧૬.

માત્ર કામ નથી, પરંતુ (મારા) પિતાની આજ્ઞા પણ છે, અને તે વૈષ્ણવ, આપના પુત્ર છે. તેથી આપના જે પ્રજાપતિ, તેમની વાણીથી (બંધાએલ છે); અથવા લોકના વિચાર પ્રમાણે —જેમ ગામડામાં રહેનારાઓને ગામડાનો પતિ જ મહારાજા છે તેમ—તે આપ જ છો. લોકોથી બ્રહ્માના વાક્યનું ઉલ્લંઘન ન થાય, એમ 'આપનાં (પ્રજાપતિ)ની વાણીરૂપ દોરડાંથી આ બધોએ કામથી દુઃખી થએલો લોક બંધાએલો છે' શબ્દોથી કહે છે. 'ત્રણ ઋણ ફેડીને મોક્ષમાં મન કરવું' અને 'જન્મતો બ્રાહ્મણ ખરેખર ત્રણ ઋણો સાથે જન્મે છે,' એવા પ્રકારનાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં વચનો કામવાળાઓના સંબંધમાં છે. તેથી કામવાળો જો જૂદા પ્રકારે વર્તે તો જરૂર પડે. તેથી જેમનાં સામર્થ્યનું ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવા હે અધીશ! બધોએ લોક કામથી દુઃખી થએલો બંધાએલો જ છે.

એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે કામથી દુઃખી થએલાએ ત્રણ ઋણો ફેડવાં જોઈએ એમ કહીને, પોતે લોકમાં ન હોવા છતાં કામવાળો અને લોકને અનુસરનારો છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. હે વિશુદ્ધ! વળી હું આપનું પૂજન કરૂં છું. આ (મારામાં) અધિક છે, કારણ કે હું પણ (આપનો) ભક્ત છું. તેથી ત્રણ+ કાર્યો માટે મને પત્ની આપવી જોઈએ, એવો ભાવ છે. 'હે વિશુદ્ધ' એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે (પત્ની આપવાથી મને) સંસારમાં થતું કાંઈ પણ દુઃખ થશે નહિ. ૧૬.

એ પ્રમાણે પોતે લોકને અનુસરનારો સકામ ભક્ત હોવાનું કહીને, મુખ્ય ભક્તોનું નિરૂપણ કરવા નીચેના શ્લોકમાં તેઓના ગુણ કહે છે:—

लोकांश्च लोकानुगतान् पशूंश्च हित्वाश्रितास्ते चरणातपत्रम् ॥
परस्परं त्वद्गुणवादसिन्धुपियूषनिर्यापितदेहधर्माः ॥१७॥

જેઓએ લોકોનો અને લોકોને અનુસરનારા પશુઓનો ત્યાગ કરી, આપનાં ચરણછત્રમાં આશ્રય કરેલો છે અને પરસ્પર આપના ગુણોની વાણીરૂપ સમુદ્રમાંથી નીકળેલાં અમૃતથી દેહના ધર્મોને દૂર કરેલા છે... ૧૭.

ભગવાનના મુખ્ય ભક્તો ત્રણ ગુણવાળા હોય છે. (૧) પહેલાં તેઓ લોકોનો ત્યાગ કરે છે, (૨) ત્યારપછી આપનાં ચરણછત્રનો આશ્રય કરે છે, પ્રકારે (૩) જે

+ (૧) બ્રહ્માની આજ્ઞા પળાય તે માટે (૨) ત્રણ ઋણો ફેડાય તે માટે અને (૩) આપની ભક્તિ થાય તે માટે, એવો અર્થ જણાય છે.

પ્રકારે દેહ વિગેરે ભૂલી જવાય તેવી રીતે સદા તેવા (મુખ્ય ભક્તો) સાથે ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરે છે. જો આમાંથી એક પણ (ગુણ) ઓછો હોય, તો તે વૈષ્ણવ મુખ્ય નથી. (૧) **જેમ લોકોનો ત્યાગ કરવાનો છે, એવી જ રીતે ભગવાનના ભક્તો પણ જો લોકને જ અનુસરનારા હોય તો તેઓનો પણ ત્યાગ કરવો જ જોઈએ લોકોના કરતાં પણ આમનો ખાસ ત્યાગ કરવો જોઈએ, એ વિષયનું કારણ 'પશુઓ' શબ્દથી કહેલું છે.** જો આંધળો કૂવામાં પડે તો તે યોગ્ય છે. જો આંખવાળો (દેખતો) પડે, તો તે મોટો આંધળો છે એમ જાણવું. (૨) પછી છત્ર (રૂપ ચરણ) ગ્રહણ કરીને ચરણનું શરણ લેવું જોઈએ. અત્યારની* પેઠે ભગવાન્ જેના ઉપર પ્રસન્ન થાય, તે જો તેમ થતાં (ભગવાનને) શરણ આવે, તો મુખ્ય (ભક્ત) થાય છે. (૩) પોતાની+ મેળે ગુણો કહેવાથી રસ પ્રકટ થતો નથી અને અભિમાન થાય, તેથી જો સમાન (ભક્તો) હોય તો પરસ્પર (ગુણો) કહેવા. તેમાં પણ આપના ગુણોનું જેમાં કથન છે, તેવી વાણી સમુદ્ર જ છે, તેમાંથી મથનથી જેમ ઉત્પન્ન થએલું હોય તેવું જે અમૃત, તેને લીધે સારી રીતે જો ભૂખ તરસ વિગેરે દૂર કરેલાં હોય (તો મુખ્ય ભક્ત થવાય). **જેઓ કથારૂપ અમૃતનું પાન કરતાં દેહના ધર્મ રહિત થાય તેઓ જ ભગવાનના ભક્તો છે, અને જે દેહના ધર્મોને દૂર કરે તે જ અમૃત છે,** અને જેમનો (દેહનો ધર્મ) દૂર થાય તેમણે જ લોકોનો ત્યાગ કરેલો છે, કારણ કે બીજાઓને તેમની (લોકોની) જરૂર રહે છે. જો (ભક્ત ભગવાનનાં) ચરણની છાયાનો આશ્રય કરે, તો જ (ભગવાનના ગુણોની) વાણી અંદરના તાપને દૂર કરે. જેનો તાપ બીજાની છાયાથી દૂર થાય, અને ભૂખ અન્ન વિગેરેથી દૂર થાય, તેઓ જો લોકને અનુસરનારા હોય, તો પતિત જ છે, કારણ કે તેવા સંજોગોમાં બંનેથી× ભ્રષ્ટ થએલા છે. તેથી (ભગવાનના મુખ્ય ભક્તનાં) ત્રણ લક્ષણો કહેલાં છે.

નીચેના શ્લોકમાં તેવા (ભક્તો)ને પ્રાપ્ત થતું ફલ કહેતાં, (તેઓને) કાલ વિગેરે પીડા કરતા નથી, એમ કહે છે:—

न तेऽजराक्षभ्रमिरायुरेषां त्रयोदशारं त्रिशतं षष्टिपर्व ॥
षण्नेम्यनन्तच्छदि यत्त्रिणाभि करालस्रोतो जगदाच्छिद्य धावत् ॥१८॥

જરારહિત અક્ષ ઉપર ફરતું, તેર આરાવાળું, ત્રણસો સાઠ સાંધાવાળું, છ નેમિવાળું, અનંત પત્રોવાળું, ત્રણ નાભિવાળું, ભયંકર પ્રવાહવાળું જગતને ઝડપી લઈ દોડતું આપનું ચક્ર—એમના આયુષ્યને ઝડપી દોડતું નથી. ૧૮.

આપનું ત્રણ નાભિવાળું કાલચક્ર આમનાં (મુખ્ય ભક્તોનાં) આયુષ્યને ઝડપી લઈ દોડતું નથી એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. કાલ સર્વથી બલવાન છે અને બીજા કોઈથી પ્રેરાએલો હોતો નથી એમ કહેવા, (તેનાં) સ્વરૂપને પ્રવાહ તરીકે કહેલું છે. ચક્ર તો બીજાએ પ્રેરેલું હોય છે. અથવા ચક્રના જેવી અમુક પ્રકારની ગતિને પ્રવાહ કહેલો છે. સંવત્સરરૂપ કાલચક્ર નાશ કરનારૂં હોવાથી વિકારરહિત અક્ષરરૂપ 'અક્ષ' (ધરા) ઉપર ભરાવેલું છે. મલ** સહિત તેર આરાવાળું કહેલું છે. તેર માસો જ (તેના) આરા છે. આ ચક્ર અખંડ છે, પણ પરિધ-વાળું નથી. એક એક આરાને ત્રીસ સાંધાઓ છે. તેમ હોવાથી ત્રણસો સાઠ છે સાંધાઓ જેના

---

* અત્યારે જેમ કપિલ ઉપર પ્રસન્ન થયા છો અને દર્શન દીધાં છે તેમ પ્રસન્ન થઇ દર્શન દો, એવો અર્થ જણાય છે.

\+ 'પોતાની મેળે' એટલે એકલા.

× લોકથી અને ભગવાનના માર્ગ (ભક્તિ)થી, એવો અર્થ જણાય છે.

** 'મલ' એટલે અધિક માસ. અધિક માસ આવે તે વર્ષ તેર માસનું થાય છે.

(તેવું છે).[1]આ આધિદૈવિક ચક્ર એકસરખું જ છે. તેમ ન હોય, તો તે જ ફરી ન આવે; કારણ કે આધિભૌતિક (વર્ષરૂપ ચક્ર)માં વૃદ્ધિ અને ક્ષય થાય છે. તેથી તે (આધિદૈવિક) તેટલા (ત્રણસો સાઠ) સાંધાવાળું હોવાનું ખોટું નથી.[1] છ ઋતુઓ જ છે નેમિ (પરિઘ) જેની (તેવું છે). આરાઓ તો નાભિમાં અને નેમિમાં પ્રવેશ કરે છે, અને આ ત્રણ નાભિવાળું છે; સર્પના ગુંચળા પેઠે ત્રણ નાભિઓ છે, પરંતુ ચાર જ આરાઓ એક નાભિમાં પ્રવેશ કરે છે. તેથી જ[2] આ (ચક્ર) ભયંકર છે, અને તે ચોમાસું, ઉનાળો અને શીઆળો નાભિના સ્થાને છે; અને વળી તે અનંત પત્રોવાળું છે; અને આ સંવત્સર(રૂપ ચક્ર) અંકુરવાળું છે, કારણ કે આનાં પત્રો (પાંદડાં) હોય છે, પરંતુ (આ) પ્રાકૃત ચક્રની પેઠે સૂકાં લાકડાંનું બનેલ નથી. તેથી આનો કોઈ પણ સમયે નાશ થતો નથી. આનો પ્રવાહ પણ ભયંકર છે. તેથી જ તે જગતને ઝડપી લઈ દોડે છે. જો તે લોકની અંદર ×રહે, તે મૂકી ન દેવાય તેવા તરીકે પણ તેનાં આયુષ્યને ઝડપી લે. કિનારાની+ છાયાનો આશ્રય કરે, તોપણ તે (કિનારાની છાયા)માં રહેનારાઓને મુંઝવણ (થવા)નો સંભવ હોવાથી, ફરી આવે ત્યારે કોઈ સમયે (લોકમાં) પાડી નાખે. તેની (લોકની) ઇચ્છાથી તેની સમીપ જાય, તો જરૂર પડે અને (લોકની) ઇચ્છા રહે છે. જો કથાથી દેહના ધર્મો દૂર થાય, તો જ (ઇચ્છા) દૂર થાય. એ રીતે એ *(શ્લોક)થી ભક્તિમાર્ગની સરસાઈ કહી. ૧૮.

તામસ પ્રકારથી (ભગવાન) જગતના કર્તા છે એમ કહીને અને તેમને લીલાથી ધારણ કરેલ દેહવાળા જાણીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી તેમની પાસેથી ઇચ્છેલું માગે છેઃ—

एकः स्वयं सन् जगतः सिसृक्षया द्वितीययात्मन्नधियोगमायया ॥
सृजस्यदः पासि पुनर्ग्रसिष्यसे यथोर्णनाभिर्भगवान्स्वशक्तिभिः ॥१९॥

(આપ) પોતે એકલા છો. જગતને રચવાની ઇચ્છાથી પોતાની અંદર (બનાવેલી) યોગમાયાથી—જેમ કરોળીઓ (જાળ રચે છે) તેમ—(આપ) ભગવાન પોતાની શક્તિઓથી એ જગત્ રચો છો, (તેનું) પાલન કરો છો, અને પછી સંહાર કરશો. ૧૯.

આપ પોતે એકલા જ છો. જ્યારે જગત્ રચવાની (આપને) ઇચ્છા થઈ, ત્યારે તેવા (એકલા) હોવા છતાં પણ आत्मनि પોતાના સ્થાનમાં (આપે) વધારાની યોગમાયા બનાવી ત્યારે તે બીજી (જગત્ રચવાનાં) સાધનરૂપ પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે બધુંએ 'એ' અસ્પષ્ટસ્વરૂપ-વાળું પણ જગત્ આપ રચો છો, (તેનું) પાલન કરો છો અને પછી (તેનો) સંહાર કરશો. સાહાય્ય કરનાર ન હોય ત્યારે માત્ર સાધનની જરૂર હોવાનું દૃષ્ટાંત 'જેમ કરોળીઓ' શબ્દોથી (કહેલું છે), તેમ કરવાની શક્તિ (હોવાનું) 'ભગવાન' શબ્દથી (કહેલું છે). પોતાની સત્ત્વ વિગેરે શક્તિઓ (કરોળીઆની જાળના) તાંતણાના અંશરૂપ છે. ૧૯.

૧...૧. અધિક માસ આવે ત્યારે ૩૬૦થી અધિક દિવસ વર્ષના થવા છતાં, વર્ષના સાંધા (દિવસો) ૩૬૦ જ કેમ કહ્યા છે તેનો આ ભાગથી ખુલાસો કરે છે. (प्र).

૨. 'તેથી જ' એટલે સર્પનાં કુંડલાં જેવા આકારવાળું હોવાથી જ. (प्र).

× લોક સર્વને ઝડપી જાય છે તેથી ભક્ત લોકનો ત્યાગ ન કરતાં લોકમાં રહે તો તેને પણ કાલ ઝડપી જાય, એવો અર્થ જણાય છે.

+ લોક અને લોક બહારના પ્રદેશના કિનારા ઉપર રહે, તોપણ ત્યાંથી કદાચ લોકમાં પડાય એવી તેને મુંઝવણ રહે છે, કારણ કે ભગવાનની કથાથી દેહના ધર્મો દૂર થએલા નથી. તેથી કાલ ફરી ફરી આવતાં કોઇવાર તેનાં આયુષ્યને ઝડપી લે, એવો અર્થ જણાય છે.

* 'એ' એટલે સત્તરમા અને આ શ્લોકોથી.

(ભગવાન્) સર્વ રચનાર હોવાથી અને પાલન કરનાર હોવાથી સ્ત્રી વિગેરે આપીને સૃષ્ટિ કરાવે તે આશ્ચર્યકારક નથી, છતાં પણ ભક્તિમાર્ગમાં તે પ્રમાણે કરાવે તે તેમને માટે પણ આશ્ચર્યકારક છે; એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

नैतद् बताधीश पदं तवेप्सितं यन्मायया नस्तनुषे भूतसूक्ष्मम् ॥
अनुग्रहायास्त्वयि यर्हि मायया लसत्तुलस्या तनुवा विलक्षितः ॥२०॥

હે અધીશ્વર! આપ માયાથી જે અમને ભૂતસૂક્ષ્મ પ્રાપ્ત કરાવો છો, તે સ્થિતિ, અરેરે! આપની ઇચ્છેલી નથી. હે પ્રભુ! જ્યારે માયાથી પ્રકાશતી તુલસીવાળા દેહથી આપે દર્શન દીધાં છે ત્યારે (અમારા ઉપર) કૃપા (કરવા) માટે ભલે તેમ હો. ૨૦.

'આ' વિવાહ વિગેરે ચિહ્નોવાળી સ્થિતિ આપની ઇચ્છેલી નથી, કારણ કે આપ અધીશ્વર છો, બીજા પ્રકારથી પણ બધી સૃષ્ટિ રચવા શક્તિવાળા છો. 'बत' 'અરેરે' શબ્દ ખેદ દર્શાવવા (યોજેલ છે). અને અમો ભક્તોને સંસાર પ્રાપ્ત કરાવનારાં 'ભૂતસૂક્ષ્મ' એટલે અહંકાર અથવા તન્માત્રાઓ આપ જે **तनुषे** પ્રાપ્ત કરાવો છો, આ આપનું ઇચ્છેલું નથી. સહજ જગત્ ઉત્પન્ન કરતાં આપે ભક્તો માટે વિષયો બનાવેલા નથી, એવો અર્થ છે. 'એમ છે, ત્યારે બીજાઓ માટે ઉત્પન્ન કરેલા વિષયો તું શા માટે માગે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કૃપા (કરવા) માટે ભલે હો' એમ કહેલું છે. બીજા માટે કરેલ હોવા છતાં પણ કૃપા કરીને બીજાને દેવા યોગ્ય છે, તેથી જ કૃપા (કરવા) માટે તેમનું દાન હો. '**अयि**' 'હે પ્રભુ' એ સંબોધન સ્નેહથી (કહેલું છે), અને આ (શબ્દ) અવ્યય છે. 'કૃપાથી પણ (એક માટે રચેલું બીજાને આપવારૂપ) ફેરફાર કેમ કરી શકાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જ્યારે માયાને લીધે પ્રકાશતી તુલસીવાળા દેહથી આપે ઉત્તમ પ્રકારે દર્શન દીધાં છે' એમ કહેલું છે. આપે ભક્તો માટે અથવા પોતાને માટે કાંઈ પણ રચેલું નથી. તેવા સંજોગોમાં બીજાઓને માટે જ રચેલાં સત્ત્વનાં કાર્યોથી પોતાનો દેહ ઉત્પન્ન કરી, અને તુલસી વિગેરે આભરણો ધારણ કરી, 'આ વિષ્ણુ છે' એમ જ્યારે આપને પ્રસિદ્ધ કરો છો, ત્યારે (મને) ભક્તને પણ જેવા ઇચ્છેલા તેવા વિષયો પ્રાપ્ત કરાવો એવો અર્થ છે. તામસ પ્રકારમાં તો આવા પ્રકારની[1] જ સૃષ્ટિ થાય છે. ૨૦.

એ પ્રમાણે પોતાનું ઇચ્છેલું જણાવીને, (ભગવાન) તે આપે તે માટે નીચેના શ્લોકમાં (તેમને) નમન કરે છે:—

तं त्वानुभूत्योपरतक्रियार्थं स्वमायया ऽऽवर्तितलोकतन्त्रम् ॥
नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपादसरोजमल्पीयसि कामवर्षम् ॥२१॥

અનુભૂતિથી જેમને ક્રિયાનાં પ્રયોજન નથી, જેમનાથી પોતાની માયાથી લોકની રચના વારેવારે થએલી છે, જેમનાં ચરણકમલ નમન કરવા યોગ્ય છે, જે નજીવાને પણ ઇચ્છેલું આપનાર તે આપને વારંવાર નમન કરૂં છું ૨૧.

સર્વ પ્રકારથી વર્ણવેલા આપને હું નમન કરૂં છું, એવો વાક્યનો સંબંધ છે. ભગવાન પોતે અનુભવ કરાતા પોતાના આનંદથી જ પૂર્ણ હોવાથી, પોતાને માટે કાંઈ પણ ક્રિયા કરતા નથી, તેથી અનુભૂતિ (પોતાના આનંદના અનુભવ)થી જ જેમને ક્રિયાનાં પ્રયોજન નથી તેવા છે, અને (૧) દુઃખ ન હોવું તે અને (૨) સુખ (થવું) એવાં ક્રિયાનાં બે પ્રયોજન હોય છે. જગતનાં કારણ (થવા)ની ક્રિયા પણ (ભગવાન) પોતાની મેળે કરતા નથી, પરંતુ માયાથી (કરે છે), એમ 'પોતાની માયાથી' શબ્દથી કહેલું છે. ઘણા પ્રકારે વારંવાર થએલી છે

૧. 'આવા પ્રકારની' એટલે બીજા માટે રચેલાં સત્ત્વના કાર્યોની બનાવેલી. (प्र) વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લઈ અર્થ કરેલો છે.

लोकतन्त्रं લોકની રચના જેમનાથી તેવા (ભગવાન છે), કારણ કે પોતાને અધીન માયાથી જ તે ઘણા પ્રકારે સૃષ્ટિ કરે છે. તેથી આવા (ભગવાન)ને હું વારંવાર નમન કરૂં છું. વળી આ નમન નવું નથી, એમ બધાએ 'નમન કરવા યોગ્ય જ છે ચરણકમલ જેમનું' એ વિશેષણથી કહેલું છે. ચાલુ કામમાં ઉપયોગ થાય તે માટે, 'નજીવાને પણ ઇચ્છેલું આપનાર' એ ગુણ કહે છે. નજીવા વિષયમાં પણ, અથવા (નજીવા) પુરુષને પણ જે ઇચ્છેલું હોય તે (ભગવાન) આપે છે, એવો અર્થ છે. મેં તો ગૃહસ્થપણું જ માગ્યું, અને (આપ) અલૌકિક (ફલ) આપશો, એવો ભાવ છે. ૨૧.

(તેણે) માગણી કરી, ત્યારે અદ્દભુત કર્મ કરનાર ભગવાને શું કર્યું ? એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહેલો છેઃ—

॥ **मैत्रेय उवाच** ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ—

इत्यव्यलीकं प्रणुतोऽब्जनाभस्तमावभाषे वचसामृतेन ॥
सुपर्णपक्षोपरि रोचमानः प्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः ॥२२॥

એ પ્રમાણે નિષ્કપટ રીતે પ્રણામ કરાએલા, ગરુડની પક્ષ ઉપર શોભતા, પ્રેમ અને સ્મિતવાળી દૃષ્ટિને લીધે ભમતી ભ્રમરવાળા કમલનાભે અમૃતવાણીથી તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૨.

જેવું (કર્દમના) હૃદયમાં હતું તેવું કહેલ હોવાથી (તેનું) નિષ્કપટપણું હતું. આ (તેનું) સ્વરૂપ કહ્યું. ભગવાનને તો સારી રીતે પ્રણામ કર્યા. (કર્દમનાં) તપ ભક્તિ વિગેરે તો ભવિષ્યમાં ફળશે, આ તો સ્તુતિ (કરી તે)નું ફલ (થયું) એમ જણાવ્યું. કમલનાભ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે ભગવાન) જગત્ રચનારા હોવાથી, (તેનું) સાધન (વિવાહ વિગેરે) ઇચ્છેલ જ છે. 'વિષયોનું દાન કરવાથી કદાચ (કર્દમનું) મૃત્યુ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'અમૃત વાણીથી' એમ કહેલું છે. તેવાપણું (અમૃતપણું) પ્રાપ્ત થાય તે માટે 'ગરુડની પક્ષ (પાંખ) ઉપર શોભતા જ' (ભગવાને) કહ્યું. '**पक्ष**' 'પક્ષ' શબ્દથી કાલનો પક્ષપાત પણ જણાવેલો છે, જેને લીધે તેણે પરિત્યાગ વિગેરે (અમૃતપણાનાં) સાધનો પણ કર્યાં. ભગવાન સાથે સંવાદ થાય, ત્યારે આની માયા દૂર ન થાય એવા વિચારથી, (ભગવાને) સ્મિત કરી (તેના ઉપર) દૃષ્ટિ કરી, અને તેને સંસારની સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય તે માટે પ્રેમ(વાળી દૃષ્ટિ કરી). દૃષ્ટિ સરસાઈ કરાવનારી છે, તે માટે ભમતી હતી ભ્રમર જેમની તેવા (ભગવાન થયા). દેહનો ત્યાગ મોક્ષમાં સરસાઈ કરાવનારો છે. એ રીતે બધોએ ભવિષ્યનો વૃત્તાંત સૂચવતાં (ભગવાને) કહ્યું, એવો અર્થ છે. ૨૨.

स्वसिद्धान्तं कामनायाः पूरणं द्विविधं तथा ॥
तव च त्वत्पितुश्चैव मदाज्ञान्यास एव च ॥१३॥
एवं कृते त्वहं तुष्टः पुत्रस्ते भविता शुभः ॥

પોતાનો સિદ્ધાંત, તથા તારી અને તારા પિતાની એવી બે પ્રકારની કામનાઓને પૂર્ણ કરવાનું, અને સંન્યાસ (લેવાની) મારી આજ્ઞા. એ પ્રમાણે કરવામાં આવતાં પ્રસન્ન થએલો હું તારો પ્રસિદ્ધ પુત્ર થઈશ. કા. ૧૩૩.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી ભગવાનના શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત કહે છેઃ—

॥ **श्रीभगवानुवाच** ॥ **શ્રીભગવાન કહે છેઃ—**

विदित्वा तव चैत्यं मे पुरैव समयोजि तत् ॥
यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाहं समर्चितः ॥२३॥

તારો ચિત્તનો ભાવ જાણીને, જેને માટે દેહને વશ રાખીને તેં જ મારૂં પૂજન કરેલું છે તે મેં પહેલેથી જ ગોઠવી રાખેલું છે. ૨૩.

भक्तस्य हृदये कामस्तदैव स्याद्यदा पुरा ॥१४॥
भगवान्पूरकं कुर्यात्सिद्ध एव हि साधनम् ॥

જ્યારે ભગવાન પહેલાં (ભક્તની ઈચ્છા) પૂર્ણ કરવાનું કરે, ત્યારે જ ભક્તના હૃદયમાં ઈચ્છા થાય, કારણ કે (કામ) સિદ્ધ થએલ હોય ત્યારે જ સાધન (કરાવે છે). કા. ૧૪½.

अतो हि सर्वमार्गाणां भगवन्मार्ग उत्तमः ॥१५॥
सफलान्येव सर्वाणि साधनान्यत्र सर्वदा ॥

તેથી બધા માર્ગોમાં ભગવન્માર્ગ ઉત્તમ છે, કારણ કે આ (માર્ગ)માં સર્વ સાધનો સદા સફલ જ હોય છે. કા. ૧૬½.

તારો चैत्यं ચિત્તનો ભાવ જાણીને તેં માગ્યું તે પહેલાં જ મેં તે ગોઠવી રાખેલું છે. 'આપે શું ગોઠવી રાખેલું છે?' એવી શંકા થાય, તેથી (કર્દમને) ભય ન રહે તે માટે ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે, જે ઇચ્છા (પૂર્ણ થાય તે) માટે તપ વિગેરે દેહને વશ રાખનારાં (કાર્યો) સાથે ભક્તિથી તેં જ મારૂં પૂજન કરેલું છે. જો મેં તે કરેલું (ગોઠવી રાખેલું) ન હોત, તો અંતર્યામીની પ્રેરણાને લીધે તેં મારૂં જ પૂજન કેવી રીતે કર્યું હોત ? તેથી મારૂં પૂજન સફલ થાય તે માટે, '(તારી ઇચ્છા) સફલ જ ઉત્પન્ન થાઓ' એવા વિચારથી મેં પહેલાંથી જ કરેલું (ગોઠવેલું) છે. ૨૩.

'પૂજન પાછલથી કેમ ન ફલ આપે ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

न वै जातु मृषैव स्यात्प्रजाध्यक्ष मदर्हणम् ॥
भवद्विधेष्वतितरां मयि संगृभितात्मसु ॥२४॥

હે પ્રજાધ્યક્ષ ! મારૂં પૂજન ખરેખર નિષ્ફલ થતું નથી જ. મારામાં જેમનો આત્મા પ્રસન્ન થાય છે તેવા તમારા જેવા માટે જરાએ (નિષ્ફલ થતું નથી). ૨૪.

મારૂં પૂજન કોઈ પણ સમયે मृषा ફલ વિનાનું હોતું નથી. કાલના ભેદથી પણ[1] મારાં ભજનને ફલનો સંબંધ ન હોવાનું બનતું નથી. ભગવચ્છાસ્ત્રમાં અદૃષ્ટ વિગેરે ન હોવાથી, (અને) ભગવાન ક્રિયારૂપ* ન હોવાથી, તે સમયે ભજન બંધ થએલ હોવાથી (ભજનનાં) ફલ પ્રાપ્ત ન થાય. પહેલાં તૈયાર કરેલી સામગ્રી માગેલી હોવાથી, સમાન સમયમાં[2] પણ ફલ ઉત્પન્ન ન થાય. જો પહેલેથી (ફલ) (ઉત્પન્ન) કરવામાં ન આવે, તો બધાએ મતો પ્રમાણે ફલનો એક ભાગ અટકી પડે. તેથી મારાં ભજનનો સ્વભાવ જ તેવો (ફલ આપવાનો) હોવાથી, પહેલાં જ ફલ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી ભક્ત ન હોય તેવાઓમાં ભક્તિનો વિરોધ હોવાથી મારૂં પૂજન જૂદા પ્રકારનું (ફલ વિનાનું) પણ થાય, પરંતુ તમારા જેવામાં તો તે જૂદા પ્રકારનું થવાની શંકા નથી જ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'अतितराम्' એટલે સંપૂર્ણ રીતે (નિષ્ફલ થતું નથી), કોઈ પણ ભાગથી જૂદા પ્રકારનું થતું નથી. 'મારામાં જેઓનો આત્મા પ્રસન્ન થાય છે તેવા' શબ્દોથી તે (ભજન નિષ્ફલ ન થવા દેવાનો) પ્રકાર જ કહેલો છે. મારામાં સારી રીતે गृभितः પ્રસન્ન થએલો છે આત્મા જેમનો, તેઓ માટે (નિષ્ફલ થતું નથી). ૨૪.

---

૧. જીવ માગે છે, તેનાં સાધન કરવાના પહેલાના સમયનાં રૂપથી પણ (મારૂં ભજન ફલરહિત નથી), એવો અર્થ છે, અને તેથી ભગવાનના ભજનના વિષયમાં ફલ અને સાધનનાં જ્ઞાન અને વ્યવહાર, સર્વત્ર રહેલ છે તેને બોલાવવામાં આવે ત્યારે ઉપયોગી થાય છે એવો ભાવ છે. (प्र).

* ફલ ભવિષ્યમાં આપનારૂં અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થતું નથી, અને ભગવાન પણ ક્રિયારૂપ ન હોવાથી પૂજન પછીના સમયે ફલ આપવાની ક્રિયા થતી નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. 'સમાન સમયમાં' એટલે ફલ માગે તે સમયે. (प्र).

એ પ્રમાણે સિદ્ધાંત કહીને, સામાન્ય રીતે તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી ખાસ પ્રકારથી (તેની કામના) પૂર્ણ કરે છે:—

प्रजापतेः सुतः सम्राट् मनुर्विख्यातमङ्गलः ॥
ब्रह्मावर्तं योऽधिवसन् शास्ति सप्तार्णवां महीम् ॥२५॥
स चेह विप्र राजर्षिर्महिष्या शतरूपया ॥
आयास्यति दिदृक्षुस्त्वां परश्वो धर्मकोविदः ॥२६॥

પ્રજાપતિનો પુત્ર, ચક્રવર્તી, પ્રખ્યાત સદાચારવાળો મનુ, જે બ્રહ્માવર્તમાં રહી સાત સાગરવાળી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરે છે, તે ધર્મમાં પ્રવીણ રાજર્ષિ, હે વિપ્ર ! મહારાણી શતરૂપા સાથે તને મળવાની ઇચ્છાથી પરમ દિવસે અહિં આવશે. ૨૫–૨૬.

श्वसुराधिक्यकथनं तत्समागम एव च ॥१६॥
कन्यादानं ततः कन्यारुचिस्त्वयि च वर्ण्यते ॥

સસરાની સરસાઈ કહેવી (૨૫), અને તેની સાથે સમાગમ જ (થવાનું કહેવું) (૨૬), કન્યાદાન (૨૭) અને પછી તારી (કર્દમની) કન્યામાં રુચિ (૨૮) વર્ણવવામાં આવે છે. કા. ૧૬ા.

આરંભમાં મનુની સરસાઈ કહે છે. પ્રજાપતિ બ્રહ્માનો (તે) પુત્ર છે. આથી ઉત્તમ વંશ કહ્યો. ' ચક્રવર્તી ' રાજા છે. (આથી) સંપત્તિ કહી. ' મનુ ' શબ્દથી ધર્મ (કહ્યો). ' પ્રખ્યાત સદાચારવાળો ' વિશેષણથી કીર્તિ (કહી). પ્રસિદ્ધ છે **मंगलं** સદાચાર જેનો, તેવો (તે છે). બ્રહ્માવર્ત દેશમાં રહી, સાત સાગરવાળી બધીએ પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરે છે, એમ દેશ અને સ્વ (મનુનો પોતાનો) ધર્મ કહ્યા. **' સરસ્વતી અને દૃષદ્વતી બે દેવનદીઓની વચ્ચેનો જે પ્રદેશ, તે દેવોએ રચેલા દેશને બ્રહ્માવર્ત કહે છે. '** એ હાલ ' કુરુક્ષેત્ર ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે મનુ સર્વ પ્રકારથી ઉત્તમ (હોવાનું) કહ્યું. ૨૫.

છવીસમા શ્લોકમાં તે આવશે એમ કહે છે, કારણ કે ભક્તો પોતે માગતા નથી. આવે ત્યારે (તેનું) સ્વાગત કરવા ' હે વિપ્ર ! ' એવું સંબોધન કરેલું છે, કારણ કે વિપ્રો પાછલથી બુદ્ધિવાળા થાય છે. સત્કાર ન કરે તો અભિમાન દોષ થાય. તે ન થાય તે માટે સંબોધનથી ઉપદેશ કરે છે. ' રાજર્ષિ ' શબ્દથી (મનુની સત્કાર માટે) યોગ્યતા (કહેલી છે). પત્નીની પણ સંમતિ થાય તે માટે, તેની સાથે આવશે. તે વિઘ્ન નહિ કરે એમ જણાવવા તેની ચતુરાઈ કહેવા ' શતરૂપા ' એમ કહેલું છે. (તું) વિવાહ* (કરવાનો છે કે નહિ તે) જાણેલ ન હોવાથી તને મળવાની ઇચ્છાથી જ આવશે, અને આ વૃત્તાંત બહુ દૂર નથી એમ ' પરમ દિવસે ' શબ્દથી કહેલું છે. ' ધર્મમાં પ્રવીણ ' વિશેષણથી (એમ જણાવ્યું છે કે) " પોતે (વર પાસે) આવીને વિધિ પ્રમાણે કન્યાને શણગારીને જે ઉત્તમ વરને (કન્યા) આપે છે તે ' કુકુદ ' કહેવાય છે. " તેથી (મનુ) કન્યાદાન કરવાના ધર્મને જાણે છે. ૨૬.

આવીને (તે તને) કન્યા આપશે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

आत्मजामसितापाङ्गीं वयःशीलगुणान्विताम् ॥
मृगयन्तीं पतिं दास्यत्यनुरूपाय ते प्रभो ॥२७॥

હે પ્રભો ! શ્યામ નેત્રવાળી, વય શીલ અને ગુણવાળી, પતિને શોધતી પુત્રીને તેના જેવા તને તે આપશે. ૨૭.

* કર્દમ વિવાહ કરવા ઇચ્છે છે એમ મનુએ સાંભળેલું (૩–૨૨–૧૪), પરંતુ તે તેના જાણવામાં ન હતું, એવો અર્થ જણાય છે.

કારણ કે કન્યાદાન કરવામાં પિતા મુખ્ય અધિકારી છે. 'શ્યામ નેત્રવાળી' છે. કુદરતી નેત્રના અંત સુધી શ્યામપણું હોય, તે સર્વ ઉત્તમ લક્ષણો સૂચવનારૂં છે. 'વય' જુવાની, 'શીલ' પતિવ્રતાપણું, 'ગુણો' સ્ત્રીનાં લક્ષણો (વાળી તે છે). વૈરાગ્યવાળી સાથે વિવાહ (કરવો) યોગ્ય ન હોવાથી 'પતિને શોધતી' વિશેષણ કહેલું છે. તું પણ તેવો પત્નીને શોધતો) હોવાથી, તેના જેવાને તને તે આપશે. (ભગવાને) પોતાનું સામર્થ્ય તેને આપેલું છે એમ જણાવવા 'હે પ્રભો!' એવું સંબોધન કરેલું છે. તેથી તેને એમ જણાવેલું છે કે 'સ્ત્રીઓને ભોગના જેટલા પદાર્થની જરૂર છે તે બધાએ મેં તને આપેલ છે'. ૨૭.

આ ન જાણવા છતાં પણ તે તારી સેવા કરશે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

समाहितं ते हृदयं यत्रेमान् परिवत्सरान् ॥

सा त्वां ब्रह्मन् नृपवधूः काममाशु भजिष्यति ॥२८॥

હે બ્રહ્મન્! તારૂં હૃદય જેનું આ વર્ષો સુધી ચિંતન કરતું હતું તે નૃપવધૂ (તને) સુખ થાય તે પ્રમાણે સત્વર તારી સેવા કરશે. ૨૮.

જે દેવહૂતિનું તારૂં હૃદય ચિંતન કરતું હતું (તે તારી સેવા કરશે). 'આ વર્ષો' ગણત્રીનાં દશ હજાર વર્ષો સુધી (ચિંતન કરતું હતું). ઘણો સંયોગ જણાવવા બીજી (વિભક્તિ) (યોજેલી છે).

તે દેવહૂતિ તારી સેવા કરશે. રાજાની કન્યાને ઋષિ ગમતો નથી, છતાં પણ મારી ઇચ્છાથી તારી સેવા કરશે. કહેલા વિષયમાં (કર્દમની) સંમતિ જણાવવા 'હે બ્રહ્મન્' એવું સંબોધન કરેલું છે. 'નૃપવધૂ' એટલે વધૂની પેઠે સારી રીતે રક્ષણ કરાએલી, રાજાની કન્યા, પિતાના ઘરમાં ચંચલપણું સંભવતું હોવાથી, તે ન હતું એમ જણાવવા ('નૃપવધૂ' એમ) કહેલ છે. 'कामम्' એટલે (તને) સુખ થાય તે પ્રમાણે, પરંતુ (તારી) અવગણના કરીને નહિ (સેવા કરે). (પરસ્પર) પ્રેમવાળાં બેને રતિસુખ થાય, તેથી બંનેનો પ્રેમ કહેલો છે. ૨૮.

या त आत्मभृतं वीर्यं नवधा प्रसविष्यति ॥

वीर्ये त्वदीये ऋषय आधास्यन्त्यञ्जसात्मनः ॥२९॥

જે પોતાની અંદર ધારણ કરેલાં તારાં વીર્યનો નવ પ્રકારે પ્રસવ કરશે. ઋષિઓ તારાં વીર્યમાં સ્હેલાઈથી પુત્રો ઉત્પન્ન કરશે. ૨૯.

પછી તારે સંપૂર્ણ રીતે તેનો ભોગ કરવો. જૂદા જૂદા પ્રકારે સ્થાપન કરેલાં બીજોને પણ પોતાની શક્તિથી એક પ્રકારે એકપણું પ્રાપ્ત કરેલાંને પોતાની અંદર ધારણ કરેલાંનો તે નવ પ્રકારે પ્રસવ કરશે. તે નવે કન્યાઓ જ થશે. પછી તારાં વીર્યમાં એટલે (તે) કન્યાઓમાં મરીચિ વિગેરે ઋષિઓ **आत्मनः** પુત્રો ઉત્પન્ન કરશે. તેથી (તે કન્યાઓ) તે (ઋષિ)ઓને પરણાવવી, એવો ભાવ છે. ૨૯.

પછી તારે તો સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

त्वं च सम्यगनुष्ठाय निदेशं म उशत्तम ॥

मयि तीर्थीकृताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे ॥३०॥

હે સુંદર! તું તો મારી આજ્ઞાનું સારી રીતે પાલન કરીને, હું તીર્થમાં સમર્પણ કરેલાં છે સર્વ કર્મનાં ફલ જેણે તેવો થઈ મને પ્રાપ્ત કરીશ. ૩૦.

પણ શ્રુતિને અનુસરી જીવતાં સુધી ગૃહસ્થની સ્થિતિમાં જ ન રહેવું, એવો ભાવ છે. મારી આજ્ઞા ઉપર કહેલી જ છે. તું તો (મને પ્રાપ્ત કરીશ). '**च**' શબ્દ '**तु**' 'તો' અર્થવાળો છે. તે (દેવહૂતિ) પણ (મને) પ્રાપ્ત કરશે એમ જણાવ્યું છે. **निदेशम्** આજ્ઞાનું (ઉપર) કહેલા પ્રકારથી સારી રીતે પાલન કરીને મને પ્રાપ્ત કરીશ, એવો (વાક્યનો)

સંબંધ છે. 'હે સુંદર!' એ સંબોધન મારી અંદર પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા જણાવવા (કરેલું છે). 'કર્મ (કરેલાં) હોવાથી ભગવાનમાં પ્રવેશ કેવી રીતે થશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હું (તીર્થમાં સમર્પણ કરેલાં છે સર્વ કર્મનાં ફલ જેણે તેવો થઈ)' એમ કહેલું છે. **तीर्थीकृताः** તીર્થમાં સમર્પણ કરેલાં છે સર્વ કર્મનાં ફલ જેણે, તેવો તું મને પ્રાપ્ત કરીશ, એવો અર્થ છે. ૩૦.

તે પહેલાં (બ્રહ્મ) જણાવનારૂં જ્ઞાન તને થશે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

कृत्वा दयां च जीवेषु दत्त्वा चाभयमात्मवान् ॥
मय्यात्मानं सह जगद्रक्ष्यस्यात्मनि चापि माम् ॥३१॥

જીવો ઉપર દયા કરીને તથા (તેમને) અભય આપીને આત્માવાળો તું મારી અંદર જગત્ સાથે પોતાને જોશે, અને (તારા) પોતામાં મને જોશે. ૩૧.

સર્વનો સાક્ષાત્કાર (થાય, તે) જ તે જણાવનારૂં (જ્ઞાન) છે. બ્રહ્મ જાણનારને જ ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને 'જે જાણવામાં આવતાં આ સર્વ જાણેલું થાય છે' એ જ્ઞાનનું દૃષ્ટાંત છે. 'જીવો ઉપર દયા કરીને તથા (તેમને) અભય આપીને' એમ તેનું પણ દૃષ્ટાંત કહેલું છે. વળી (તું) પોતે બ્રહ્મની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલો (હોઈશ), બીજાઓ તો તે (સ્થિતિ) વિનાના દીન દયાપાત્ર હશે, અને આત્માપણું (તને) સ્ફુરશે, ત્યારે તો અભયનું દાન કરીશ, કારણ કે આત્માને જાણનારનું તે કામ છે. તે (અર્થ) 'આત્માવાળો' શબ્દથી કહેલો છે. 'આત્માવાળો' હોવું, એટલે મૂલ ચિદ્ રૂપનું પોતાની અંદર પ્રકટ થવું. [1]ઇંદ્રિયો ઉપરનો વિજય તેમાં ઉપયોગનો નથી જ, કારણ કે (તે તો) પહેલાં જ પ્રાપ્ત કરેલો છે. [1]પછી સર્વનાં ધામ તરીકે મને (ભગવાનને) જોશે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ભગવાનમાં પોતાના આત્માને અને જગતને તું જોઈશ. પોતામાં, અને 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી જગતમાં તું મને જોઈશ. આટલાથી આધાર અને આધેય બનેલા, અને પોતાના આધારરૂપ ભગવાનનું જ્ઞાન થયું. એ રીતે પૂર્ણબ્રહ્મનું જ્ઞાન તેને થયું એમ કહેલું છે. ૩૧.

એ પ્રમાણે તેને આજ્ઞા કહીને (કરીને) તેનો અંગીકાર થતાં પોતે કૃપા (કરશે તે) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सहाहं स्वांशकलया त्वद्वीर्येण महामुने ॥
तव क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्ये तत्त्वसंहिताम् ॥३२॥

હે મોટા મુનિ! તારાં વીર્ય સાથે પોતાનાં અંશ અને કલાથી હું તારી પત્ની દેવહૂતિને તત્ત્વસંહિતા કહીશ. ૩૨.

'પોતાનાં અંશ અને કલાથી'. (અહિં) અંશો આનંદરૂપ છે. તે (આનંદરૂપ) જ ભગવાનના પોતાના અંશો છે. જીવો તો (ભગવાનના ચિદ્રૂપના) અંશો છે. 'કલા' એટલે જ્ઞાન અને ક્રિયાની શક્તિઓ. તેમાં જ્ઞાનકલા સાથેના આનંદ અંશરૂપ (હું) તારાં વીર્ય સાથે તારી પત્ની દેવહૂતિને સાંખ્ય સિદ્ધાંતનો બોધ કરનારી તત્ત્વસંહિતા **प्रकर्षेण** સારી રીતે **नेष्ये** કહીશ; કારણ કે (મને) વીર્ય અને ક્ષેત્રનો સંબંધ જ થશે, પરંતુ (મારી) જીવની પેઠે ઉત્પત્તિ થતી નથી.* વેદની પેઠે પુરાણોમાં (૧) સાંખ્ય (૨) યોગ (૩) પશુપતિનો મત અને

૧...૧. '**आत्मवान्**'નો અર્થ ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો કરવામાં જે દોષ થાય, તે આ ભાગથી કહેલો છે. (**प्र**) વીરરાઘવાચાર્યે એવો અર્થ કરેલો છે.

* ઋક્, સામ, યજુસ્ અને અથર્વ એ ચાર વેદોની ચાર સંહિતાઓ (મંત્રો) છે, તેવી ચાર પુરાણોની સંહિતાઓ છે. વેદમાં સંહિતાઓ પછી બ્રાહ્મણો (યજ્ઞ કરવાની વિધિ જણાવનારા મંત્રો) હોય છે, તેવાં બ્રાહ્મણો બધાં પુરાણો છે એવો અર્થ જણાય છે.

(૪) વૈષ્ણવ સિદ્ધાંતનો બોધ કરનાર મંત્રોરૂપ ચાર મૂલ સંહિતાઓ છે. બધાંએ પુરાણો તેમને જરૂરી છ અંગ બનેલ કાલ વિગેરેનો બોધ કરનારાં બ્રાહ્મણના સ્થાને છે.* તે પૈકી મૂલ સંહિતાઓ કાલથી ગૂમ થએલી હોવાથી, તેઓ પૈકીની પહેલી હું પ્રસિદ્ધ કરીશ, એવો અર્થ છે. પોતાના અંશમાં અને (કર્દમના) વીર્યમાં ભેદ નથી એમ જણાવવા (શ્લોકના) આરંભમાં જ '**सह**' 'સાથે' શબ્દ યોજેલો છે. 'હે મહામુનિ!' એ સંબોધન (કર્દમનો) તેવા હોવાનો અધિકાર જણાવવા (કરેલું છે). ૩૨.

એ પ્રમાણે (કર્દમની) કામના પૂર્ણ કરીને, પોતાની હાજરીમાં જીવની કામના પૂર્ણ થતી ન હોવાથી ભગવાન વરદાન કરી પધારી ગયા એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોક)થી કહે છે:—

॥ **मैत्रेय उवाच** ॥ મૈત્રેય કહે છે—

एवं तमनुभाष्याथ भगवान्प्रत्यगक्षजः ॥
जगाम बिन्दुसरसः सरस्वत्या परिश्रितात् ॥३३॥

એ પ્રમાણે તેને કહીને, પછી અંદર વળેલી ઇંદ્રિયોથી પ્રકટ થતા ભગવાન સરસ્વતીથી વીંટાએલાં બિંદુ સરોવરમાંથી પધારી ગયા. ૩૩.

'તેને' કર્દમને કહીને, (પધારી ગયા). (કર્દમ) બધું પોતે જ કરશે, પણ (તેને) કહેવાનું જ (ભગવાન) કરે છે. '**अथ**' 'પછી' જૂદા આરંભથી (પધારી ગયા). પહેલાં દયાથી ભરપૂર (થઈ) પધારેલા, હવે ભક્તનો ઉદ્ધાર કરીને પૂર્ણ થએલ મનોરથવાળાની પેઠે પધારી ગયા. તેથી જૂદો આરંભ (કહેલો છે). તે (કર્દમ)ની અંદર મૂકેલ બ્રહ્મભાવ લઈને પધારી ગયા, એમ જણાવવા 'ભગવાન' એમ કહેલું છે. 'ફરીથી (ભગવાન) ક્યારે પ્રકટ થશે' એવી શંકા થાય, તેથી તે જ સ્થિતિ દર્શાવતો હોય તેમ 'અંદર વળેલી ઇંદ્રિયોથી પ્રકટ થતા' વિશેષણથી ભગવાનને ઓળખાવે છે, કારણ કે ઇંદ્રિયો અંદર વળેલી થાય, ત્યારે ભગવાન પ્રકટ થાય છે. જ્યારે આ (કર્દમ) અંતર્મુખ થશે, ત્યારે તરત જ ભગવાન પ્રકટ થશે એવો અર્થ છે, કારણ કે તે 'બિંદુ સરોવર' તીર્થ ભગવાને જ બનાવેલું અને બ્રહ્મ જેની દેવતા છે તેવી સરસ્વતી છે, અને તે (સરસ્વતી)થી વીંટાએલું છે. ભગવદ્‌ભાવ અને સૃષ્ટિ (એ) બે ત્યાં પ્રાપ્ત થએલાં હોવાથી, સ્થાનને લીધે જ તેને બંને પ્રાપ્ત થશે એવા અભિપ્રાયથી સરસ્વતીથી વીંટાએલાં બિંદુસરોવરમાંથી (ભગવાન) પધારી ગયા એમ કહેલું છે. ૩૩.

જો (કર્દમનું) ચિત્ત બીજામાં પરોવાય તો દેશ પણ (તેને) ઉપયોગી થાય નહિ તેથી, અને તેના હૃદયમાં ભગવાનનું સ્થાપન કરવા તે દર્શન કરતો રહ્યો ત્યારે (તેમ) જ ભગવાન પધારી ગયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

निरीक्षतस्तस्य ययावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः ॥
आकर्णयन्पत्ररथेन्द्रपक्षैरुच्चारितस्तोममुदीर्णसाम ॥३४॥

સર્વ સિદ્ધેશ્વરોએ સ્તુતિ કરેલા પોતાથી જ સિદ્ધ થતા માર્ગવાળા (ભગવાન) ગરુડની પાંખોથી ગવાએલાં સામ, જેમાં સ્તુતિઓના સમૂહનો ઉચ્ચાર થતો હતો તેનું શ્રવણ કરતાં, તેના દેખતાં જ પધારી ગયા. ૩૪.

સર્વ સિદ્ધેશ્વરોએ સંપૂર્ણ રીતે સ્તુતિ કરેલો, (અને) **सिद्धः** પોતાથી જ પૂર્ણ થતો હતો માર્ગ જેમનો તેવા (ભગવાન પધારી ગયા). અથવા **सिद्धैः** સિદ્ધોથી **मृग्यते** શોધવામાં આવે છે તે વૈકુંઠ માર્ગ છે જેમનો તેવા (ભગવાન પધારી ગયા). સિદ્ધોથી શોધવામાં આવે છે, એટલે ભગવાનનું પધારી જવું અને પધારવું સિદ્ધોએ ઇચ્છેલાં છે. તેથી ભગવાન પધારી જતાં તે (કર્દમ)ની કાંઈ અપકીર્તિ (થતી) નથી, કારણ કે (તે) ફરી પધારવાનો સંભવ છે.

સિદ્ધો સાથે ભગવાનનો વ્યવહાર જ તેવા પ્રકારનો છે. સર્વ (સિદ્ધો)ની આમાં સંમતિ હતી એમ જણાવવા 'अशेष' 'સર્વ' શબ્દ (યોજેલો છે). જેઓને સિદ્ધિની* પ્રાપ્તિ થએલી છે. અને પોતે પણ સિદ્ધિઓ આપનારા* છે, તેઓને પણ ભગવન્માર્ગ ઇચ્છેલું આપનારો છે, કારણ કે (તેઓને) તેથી પણ અધિક ફલની ઇચ્છા હોય છે. 'સિદ્ધોના ઈશ્વરો ભગવાનની સદા સ્તુતિ કરે છે, તેથી તેઓનાં સ્તુતિવચનોનું શ્રવણ કર્યા વિના ભગવાન કેમ પધારી ગયા ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **पत्ररथस्य**+ ગરુડની પીઠરૂપ[1] પાંખોથી રથંતર વિગેરેએ ઉચ્ચારેલો **स्तोमः** બૃહત્ વિગેરે સ્તુતિના મંત્રોનો સમૂહ[2] છે જેમાં, તેવું ગવાએલું જે **साम** ઋગ્વેદના મંત્રના આધારવાળાં ગીત (નું શ્રવણ કરતાં પધારી ગયા). ત્રિવૃત્ વિગેરે ચાર[3] સ્તોમ છે. બૃહત્[4] વિગેરે પણ (સામવેદના મંત્રો છે), તેઓમાં[5] ઋગ્વેદના મંત્રો મુખ્ય છે. (ગરુડની) પાંખોથી ગવાએલું જે સામ, તેનું શ્રવણ કરતાં (પધારી ગયા), એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. '**उच्चारितस्तोमम्**' 'જેમાં સ્તુતિઓના સમૂહોનો ઉચ્ચાર થતો હતો' એ વિશેષણ છે. તેથી વેદો સાક્ષાત્ ભગવાનની જ સ્તુતિ કરે છે, અને (ભગવાન) તેનું જ શ્રવણ કરે છે, બીજાઓ તો માર્ગોની જ સ્તુતિ કરે છે એવો ભાવ છે. ૩૪.

એ પ્રમાણે ભગવાને કરેલું કહીને, આ તેવી જ રીતે બન્યું એમ નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કહે છેઃ—

अथ संप्रस्थिते शुक्ले कर्दमो भगवानृषिः ॥
आस्ते स्म बिन्दुसरसि तं कालं प्रतिपालयन् ॥३५॥

પછી શુકલ નીકળ્યા ત્યારે ભગવાન ઋષિ કર્દમ તે સમયની રાહ જોતા બિંદુસરોવરમાં રહ્યા. ૩૫.

'**अथ**' 'પછી' શબ્દ તરતનો પાછલનો સમય દર્શાવનારો છે. જે ક્ષણે શુકલનારાયણ (ભગવાન બિંદુસરોવરમાંથી) નીકળ્યા, તે જ સમયે મનુ પોતાના ઘરમાંથી નીકળ્યો. કર્દમ પણ 'ઋષિ' હોવાથી તે વૃત્તાંતને જાણતો, અને 'ભગવાન' હોવાથી ચિંતારહિત રહી, 'ક્યારે એ દિવસ વીતશે' એમ તે સમયની રાહ જોતો જ રહ્યો, કારણ કે ચિંતાવાળો હોય તે તે વિષયમાં પ્રયત્ન કરે. જેણે ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરેલ હોય તેને જ કામના કરતાં પણ ભગવાનનું વાક્ય ઉત્તમ છે, એવો વિશ્વાસ હોય છે. ૩૫.

મનુ તો પત્ની સાથે આવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

मनुः स्यन्दनमास्थाय शातकौम्भपरिच्छदम् ॥
आरोप्य स्वां दुहितरं सभार्यो व्यचरन्महीम ॥३६॥

---

* 'સિદ્ધિ' એટલે અલૌકિક શક્તિ. જેઓને તે પ્રાપ્ત થઈ તે સિદ્ધો. જેઓ સિદ્ધિ આપનારા છે તે સિદ્ધેશ્વરો, અથવા સિદ્ધોના ઈશ્વરો.

\+ **पत्रं** પાંખ છે **रथः** રથ જેનો તે **पत्ररथः** પક્ષી, તેઓનો **इन्द्रः** ઇન્દ્ર ગરુડ છે.

૧. મધ્યાહ્ન સમયે સોમરસ કાઢતાં ગવાતાં ચાર સૂક્તો '**पृष्ट**' કહેવાય છે. 'સ્પર્શ' થાય તે '**पृष्ट**' એવી વ્યુત્પત્તિ '**पृष्ट**' શબ્દની કરવી. (**प्र**) એમ કરવાથી તેનો અર્થ 'પીઠ' થાય, કારણ કે ભગવાન ગરુડની પીઠ ઉપર વિરાજે છે.

૨. પૃષ્ટમાં સત્તર સ્તોમ (સ્તુતિઓના સમૂહ) છે. (**प्र**).

૩. ત્રિવૃત, પંદર, સત્તર અને એકવીસ એવા ચાર (સ્તોમ) છે. (**प्र**).

૪. આ સર્વ જૂદા જૂદા સામવેદના મંત્રો છે. (**प्र**). તેમાં બૃહત્ ઉત્તમ છે. જૂઓ ભગવદ્ગીતા ૧૦-૩૫.

૫. 'તેઓમાં' એટલે સામોમાં (સામવેદના મંત્રોમાં). (**प्र**). ઋગ્વેદના મંત્રો મુખ્ય છે. સામવેદના મંત્રો તેના ઉપરથી ગવાય તે રીતે રચેલા છે.

तस्मिन् सुधन्वन्नहनि भगवान् यत्समादिशत् ॥
उपायादाश्रमपदं मुनेः शान्तव्रतस्य तत् ॥३७॥

હે ઉત્તમ ધનુષ્યવાળા! મનુ તો સુવર્ણની સામગ્રીવાળા રથમાં બેસી, પોતાની પુત્રીને (તેમાં) બેસાડી, પત્ની સાથે પૃથ્વી ઉપર ફરતાં ભગવાને જે કહેલ હતો તે જ દિવસે સમાપ્ત થએલ વ્રતવાળા મુનિના તે આશ્રમના પ્રદેશ સમીપ આવ્યો. ૩૬–૩૭.

'**शातकौम्भपरिच्छदम्**' 'સુવર્ણની સામગ્રીવાળો' રથ વિવાહ સૂચવે છે. વિવાહ કરવા માટે નિશ્ચય કરેલો (મનુ), અંતર્યામીની પ્રેરણાથી 'તે તેમ જ થશે' એવો નિશ્ચય કરીને, પોતાની કન્યા સિવાય બીજા કોઈને પૂછવાનું ન હોવાથી, (વિવાહ કરવામાં) દંપતી (માબાપ) મુખ્ય હોવાથી (પોતાની) પત્નીની સાથે પરણાવવાની તરીકે તે (પુત્રી)ને લઈ, તેને (વિવાહ કરવાનો વૃત્તાંત) ન જણાવતાં, તેને પાછલથી આશ્ચર્યકારક (જોવા લાયક) સ્થાનોનું દર્શન થશે નહિ એવા વિચારથી પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. તેણે બધાં ઉત્તમ સ્થાનો દેખાડયાં, એવો અર્થ છે. ૩૬.

એ રીતે બે દિવસો વીત્યા. ત્રીજે દિવસે કુરુક્ષેત્રથી બિંદુસરોવર આવ્યો એમ સાડત્રીસમા શ્લોકમાં કહે છે. પોતાનું (વિદુરનું) પુરુષાતન જણાવતાં, પોતે ઇંદ્રિયો ઉપર કરેલ વિજય જણાવે છે એમ વિદુરને ભાન થાય તે માટે 'હે ઉત્તમ ધનુષ્યવાળા!' એવું વિદુરનું સંબોધન કરેલું છે. ભગવાનની આજ્ઞા ખોટી ન પડે તે માટે ભગવાને જે કહેલ તે જ દિવસે (મનુ) આવ્યો, પરંતુ 'કાગડાનું બેસવું અને તાડનું પડવું' એવા અકસ્માતથી તે સમયે આવ્યો ન હતો. આવું (અકસ્માતથી તે જ સમયે આવવાનું) થયું ન હતું, એમ જણાવવા માટે જ ભગવાનની આજ્ઞા કહેલી છે. આશ્રમ જે **पदे** પ્રદેશમાં હતો **तमुपायात्** તેની સમીપ આવ્યો. 'તપને લીધે તે (પ્રદેશ) તપતો હતો, ત્યારે તેના તેજને લીધે તે (તેની) સમીપ કેવી રીતે ગયો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં 'સમાપ્ત થએલ વ્રતવાળા' એમ કહેલું છે. પરિસમાપ્ત થએલું હતું તપરૂપ વ્રત જેનું તેવા (કર્દમનું) '**तत्**' 'તે' પ્રસિદ્ધ (સ્થાન હતું.) (તેનું) જ્ઞાન થાય તે માટે (કોઈને) પ્રશ્ન કરવાની જરૂર ન હતી. ૩૭.

ભગવાને જણાવેલો કાલ તે જ હતો એમ કહીને, સ્થાન પણ ભગવાને રચેલું હતું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यस्मिन्भगवतो नेत्रान्न्यपतन्नश्रुबिन्दवः ॥
कृपया संपरीतस्य प्रपन्नेऽर्पितया भृशम् ॥३८॥

જેની અંદર શરણ આવેલાને સંપૂર્ણ રીતે આપેલી કૃપાથી તરબોળ થએલા ભગવાનના નેત્રમાંથી આંસુનાં બિંદુઓ પડેલાં... ૩૮.

बिन्दवः બિંદુઓ છે જે **सरसि** સરોવરમાં, તે (બિંદુસરોવર), એવી બિંદુસરોવરની વ્યુત્પત્તિ તેથી જ થએલી. 'જે સરોવરની અંદર ભગવાનનાં નેત્રમાંથી આંસુનાં બિંદુઓ પડયાં' શબ્દોથી તે બિંદુઓની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. 'કૃપાથી તરબોળ થએલા' વિશેષણથી બિંદુઓ પડવાનું કારણ (કહેલું છે). 'શરણ આવેલાને આપેલી' શબ્દોથી કૃપા (કરવા)નું કારણ કહેલું છે. **શરણ આવેલો જ્યારે દુઃખી થાય, ત્યારે તેના ઉપર કૃપા થાય છે.** કૃપાથી જે તરબોળ થાય, તે પોતાનાં સ્થાનથી ધસી આવે ત્યારે (તેનાં) નેત્રમાંથી બિંદુઓ થાય છે (પડે છે). **ભગવાને પોતાની કૃપા શરણ આવેલાઓને જ આપેલી છે. તેથી સર્વ ગરીબડાઓ ઉપર ભગવાનની દયા (થતી) નથી, કારણ કે તેમણે તે શરણ આવેલાઓને આપેલી છે.** તે (અર્થ) 'આપેલી' વિશેષણથી કહેલો છે. '**भृशम्**' એટલે સંપૂર્ણ રીતે. ૩૮.

એ પ્રમાણે (તે) દેશ અને કાલ ભગવાને કરેલા (હોવાનું) કહીને, કન્યા ત્યાં સુખપૂર્વક રહી શકે તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી તે દેશમાં (થએલ) ભગવાનની કૃપાનું ફલ કહે છે:—

तद्वै विन्दुसरो नाम सरस्वत्या परिश्रितम् ॥
पुण्यशिवामृतजलं महर्षिगणसेवितम् ॥३९॥

સરસ્વતીથી વીંટાએલું તે ખરેખર બિંદુસરોવર નામનું, પવિત્ર આરોગ્યકારક અને સ્વાદિષ્ટ જલવાળું, મોટા ઋષિઓના સમૂહે આશ્રય કરેલું (સ્થલ) છે. ૩૯.

ભગવાનના ગુણથી બનેલું છે એમ જણાવવા 'બિંદુસરોવર' એવું (તેનું) નામ પ્રસિદ્ધ છે. 'સરસ્વતીથી વીંટાએલું' હોવાથી ત્યાં ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. '**परिप्लुतम्**' 'ડૂબેલું' એવો પાઠ હોય, ત્યારે સરસ્વતીની અંદર જ કાલીયના ધરાના જેવો તે કુંડ (હોવાનું જાણવું). આરંભમાં જલનું વર્ણન કરે છે. 'પુણ્ય' (ઉત્તમ) અદૃષ્ટ* ઉત્પન્ન કરનારૂં, **शिवं** આરોગ્યકારક, **अमृतं** સ્વાદિષ્ટ (જલવાળું છે). 'મોટા ઋષિઓના સમૂહે આશ્રય કરેલું' વિશેષણથી (તે વિષયનું) પ્રમાણ કહેલું છે. મોટા ઋષિઓ, જેઓ સર્વ પદાર્થોનું સત્ય સ્વરૂપ જાણે છે, તેઓના સમૂહે આશ્રય કરેલું છે, તેથી આ જલ ઉત્તમ ફલ આપનારું જ છે. ૩૯.

જલના કીનારાનો ભાગ ઋષિઓના સમૂહે આશ્રય કરેલો હોવાનું કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેની પણ વાડરૂપ વનનું વર્ણન કરે છે:—

पुण्यद्रुमलताजालैः कूजत्पुण्यमृगद्विजैः ॥
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं वनराजिश्रियान्वितम् ॥४०॥

જેમના વિષે કૂજન કરતાં પવિત્ર મૃગો અને પક્ષીઓ હતાં તેવાં પવિત્ર વૃક્ષો અને લતાઓના સમૂહોને લીધે સર્વ ઋતુઓનાં ફલ અને પુષ્પોથી ભરપૂર, વનની હારથી શોભતું (તે સ્થલ હતું). ૪૦.

સ્વભાવથી પણ પવિત્ર અને પવિત્રપણું કરાવનારા આંબો વિગેરે **द्रुमाः** વૃક્ષો અને દ્રાક્ષ વિગેરે લતાઓ, તેમનાં ફલોનું ભક્ષણ કરનારાં પવિત્ર અને કૂજન કરતાં હરણ વિગેરે મૃગો અને મોર વિગેરે પક્ષીઓ જેમના વિષે હતાં તેવાં—(હતાં). તેવા પ્રકારનાં વૃક્ષો અને લતાઓના સમૂહો—તેમને લીધે સર્વ ઋતુઓમાં તે સ્થલ ફલો અને પુષ્પોથી ભરપૂર રહેતું, અને ત્યાં સર્વ તરફ વનની શોભતી હાર હતી. તે (અર્થ) 'વનની હારથી શોભતું' વિશેષણથી કહેલ છે. ૪૦.

વન એ રીતે ધર્મ કરાવનારૂં (હોવાનું) કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તે રસાલ હોવાનું કહે છે:—

मत्तद्विजगणैर्जुष्टं मत्तभ्रमरविभ्रमम् ॥
मत्तबर्हिनटाटोपमाह्वयन्मत्तकोकिलम् ॥४१॥

મદવાળા પક્ષીઓના સમૂહોથી સેવાએલું, મદવાળા ભમરાઓનો જેમાં વિલાસ થતો હતો તેવું, મદવાળા મોરરૂપ નાચનારાનું અભિમાન જેમાં (દેખાતું) હતું તેવું, ટૌકા કરતી મદવાળી કોયલોવાળું (તે સ્થાન હતું). ૪૧.

બધાએ **द्विजगणाः** પક્ષીઓના સમૂહો તે (વન)માં રહેલા રસને લીધે મદવાળા થએલા, તેથી જ તે (રસ)ના લોભથી (તેને) સેવ્યા જ કરતા, તેથી તેઓથી, સેવાએલું તે હતું. મદવાળા ભમરાઓનો **विभ्रमः** વિલાસ, મધુર ગુંજાર અથવા ઉત્તમ પ્રકારની ગતિ જેમાં હતાં,

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'अदृष्टजनकम्' પાઠ લીધેલો છે.

તેવું (તે હતું). મદવાળા જે મોરો, તેઓ જ **नटाः** નાચનારા, તેમનું **आटोपः** અભિમાન જેમાં હતું, તેવું (તે હતું). (ત્યાં) હિંસા કરનાર કોઈ ન હોવાથી તેઓ (મોરો)નું નિશ્ચિતપણું કહેલું છે. ટૌકા કરતી મદવાળી કોયલો હતી જેમાં તેવું (તે હતું). ૪૧.

એવી રીતે રસાલપણું જણાવીને, નીચેના શ્લોકમાં જેઓમાં પુષ્પો મુખ્ય છે તેવાં (તેમાંનાં) વૃક્ષો કહે છે:—

कदम्बचम्पकाशोककरञ्जबकुलासनैः ॥
कुन्दमन्दारकुटजैश्चूतपोतैरलंकृतम् ॥४२॥

કદંબ, ચંપો, આસોપાલવ, કણઝી, બોરસલી, અસન, મોગરો, મંદાર, કુટજ, અને નાના આંબાઓથી શોભતું (તે હતું). ૪૨.

અસન પણ જેમાં પુષ્પો પ્રધાન છે તેવું વૃક્ષ છે. '**चूतपोताः**' એટલે નાના આંબાઓ તેઓથી પણ શોભતું (તે હતું). ૪૨.

कारण्डवैः प्लवैर्हंसैः कुररैर्जलकुक्कुटैः ॥
सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गु कूजितम् ॥४३॥

બતકો, પ્લવો, હંસો, ટીટોડીઓ, જલકૂકડાઓ, સારસો, ચક્રવાકો અને ચકોરોથી મનોહર રીતે ગાજતું (તે હતું). ૪૩.

બતકો વિગેરે પક્ષીઓ છે. મનોહર જે પ્રકારે થાય તેવી રીતે તેઓથી ગાજતું (તે હતું). ૪૩.

तथैव हरिणैः क्रोडैः श्वाविद्गवयकुञ्जरैः ॥
गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतम् ॥४४॥

તે જ પ્રમાણે હરણો, ભૂંડો, શાહુડીઓ, રોઝો, હાથીઓ, વાંદરાઓ, હરિઓ, માંકડાઓ, નોળીઆ અને કસ્તૂરીમૃગોથી ભરપૂર (તે હતું). ૪૪.

હરણો વિગેરે અમુક પ્રકારનાં પશુઓ છે, તેઓથી તે ભરપૂર હતું. '**क्रोडः**' એટલે ભૂંડ. '**श्वावित्**' એટલે શાહુડી. વાંદરાઓ વિગેરે જૂદી જૂદી જાતના વાંદરા છે: 'હરિઓ' એટલે સિંહો અથવા વાંદરાઓ. '**नाभिभिः**' એટલે કસ્તૂરીમૃગોથી. ૪૪.

તેવા વનમાં સંકોચ વિના પ્રવેશ કરીને (મનુએ) ત્યાં રહેલા ઋષિને જોયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

प्रविश्य तत्तीर्थवरमादिराजः सहानुगः ॥
ददर्श मुनिमासीनं तस्मिन्हुतहुताशनम् ॥४५॥

આદિ રાજાએ સેવકો સાથે તે ઉત્તમ તીર્થમાં પ્રવેશ કરીને, તેમાં અગ્નિમાં હોમ જેણે કરેલ હતો તેવા મુનિને બેઠેલા જોયા. ૪૫.

બિંદુસરોવરની નજીક જ તે (કર્દમ)ની પર્ણકુટી હતી, તેથી જ 'ઉત્તમ તીર્થમાં પ્રવેશ કરીને (જોયા)' એમ કહેલું છે. 'પ્રવેશ કરીને' શબ્દથી એમ જણાય છે કે નદી ઊતરીને (મનુ) તેના આશ્રમે પહોંચ્યો. (તે) તીર્થનાં ઉત્તમપણાનું (મનુને) જ્ઞાન હતું એમ જણાવવા 'આદિરાજા' એમ કહેલું છે. 'આદિરાજા' એટલે મનુ. '**सहानुगः**' 'સેવકો સાથે' વિશેષણ (તે) રાજા હોવાનું જણાય તે માટે (યોજેલું છે). દૂરથી જ (તેણે) મુનિને જોયા. 'હોમ કરેલો હતો અગ્નિમાં જેણે' આ (વિશેષણ)થી કર્મ પૂરું થયાનું સૂચવેલું છે. ૪૧

(કર્દમ) કન્યાદાન માટે યોગ્ય છે એમ જણાવવા નીચેના દોઢ શ્લોકથી તેનું વર્ણન કરે છે:—

विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम् ॥
नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गावलोकनात् ॥
तद्व्याहृतामृतकलापीयूषश्रवणेन च ॥४६॥

લાંબા સમય સુધીના તપના ગાઢ સંબંધવાળા દેહથી પ્રકાશતા, ભગવાનના સ્નેહવાળા કટાક્ષવાળી દૃષ્ટિને લીધે અને તેમનાં વચનરૂપ ચંદ્રના અમૃતનાં શ્રવણને લીધે બહુ દૂબળા નહિ તેવા (મુનિને જોયા). ૪૬.

તપના ગાઢ સંબંધવાળા દેહથી પ્રકાશતા (મુનિને જોયા). ગાઢ **યુક્** સંબંધ હતો જેને તેવો (તેનો દેહ હતો). તેને તપનો ગાઢ સંબંધ હતો. તપ ઉત્તમ ધર્મ હોવાથી લાંબા સમય સુધી તપ કરેલું હોવા છતાં, (તેનો) દેહ પ્રકાશતો જ હતો. આથી (તેનો) વર્ણ (દેહનો રંગ) ઉત્તમ હોવાનું કહ્યું. ‘ બહુ દૂબળા નહિ ’ એ વિશેષણથી દૂબળાપણું ન હતું એમ જણાવે છે. ભગવાનની જે સ્નેહવાળાં કટાક્ષવાળી દૃષ્ટિ, તેને લીધે તે બહુ દૂબળો ન હતો. ‘ જેમના કટાક્ષનું પડવું એ અનંત સૃષ્ટિ છે ’ વિગેરે વાકય પ્રમાણે ભગવાનનો કટાક્ષ સર્વ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરનારો છે. તે દેહને પણ પુષ્ટ કરે. (દેહની પુષ્ટિનું) અનંતપણું કર્યું ન હતું એમ જણાવવા સ્નેહવાળો (કટાક્ષ) કહેલો છે. દેહમાં સ્થૂલપણું કરાવનારા અવયવો ભગવાનની સ્નેહ સાથેની દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયા, તેથી ભવિષ્યમાં (તેમનામાં) ફેરફાર થવાનો નહિ, અને તે અવયવો થોડા જ હતા, તેથી બહુ દૂબળાપણું ન હતું. (તે ભગવાનની) સાક્ષાત્ દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થએલા હતા એમ જણાવવા, બધા અવયવોને દૃષ્ટિનો સંબંધ થએલો એમ જણાવવા બહુવચન* (યોજેલું છે).

છતાં પણ પ્રાણને તૃપ્તિ ન થાય, તેથી ‘ તેમનાં વચનરૂપ ચંદ્રના અમૃતનાં શ્રવણને લીધે ’ એમ (બહુ દૂબળા ન હોવાનું) બીજું પણ કારણ કહેલું છે, અને ભગવાનનું જે **વ્યાહૃતં** વચન, તે જ **અમૃતકલઃ** ચંદ્ર, તેની **આ** આસપાસ (રહેલું) જે અમૃત, તેના શ્રવણને લીધે (બહુ દૂબળો ન હતો). ભગવાનનું વચન જેમાંથી સદા અમૃતની ઉત્પત્તિ થયા કરે તેવું હોવાથી, (તે) વચનનાં શ્રવણથી પણ પુષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે તે માટે, (તેને) ચંદ્ર તરીકે વર્ણવેલું છે. તેથી અહિં દ્રવિડમંડક+ નથી. તેમાં પણ ઉપયોગી રૂપ (હતું એમ) કહેવા માટે ‘ **અમૃતકલઃ** ’ શબ્દ યોજેલો છે; અને તે (વચન)નું માત્ર શ્રવણ (કરેલ) હોવાથી બહુ દૂબળાપણું ન હોવાનું (કહેલું છે). તેમ ન હોત, તો પુષ્ટ હોવાનું જ કહેત. ‘ **च** ’ ‘ અને ’ શબ્દથી (ભગવાનની) અલૌકિક કૃપા (કહેલી છે). ૪૬.

એ પ્રમાણે દોષ ન હોવાનું કહીને, નીચેના શ્લોકમાં (તેના) ગુણોનું વર્ણન કરે છે.:—

प्रांशुं पद्मपलाशाक्षं जटिलं चिरवाससम् ॥
उपसंसृत्य मलिनं यथार्हणमसंस्कृतम् ॥४७॥

મોટા અવયવોવાળા, કમલની પાંખડી જેવાં નેત્રવાળા, જટા ધારણ કરેલા, ફાટેલાં વસ્ત્રવાળા, યોગ્યતા પ્રમાણેની શુદ્ધિ વિનાના ગંદા (મુનિ) પાસે જઈને (તેમને જોયા શ્લો. ૪૫). ૪૭.

प्रकृष्टाः મોટા **अंशवः** અવયવો હતા જેમના તેવા (મુનિને જોયા એમ) ઢીંચણ સુધીના બાહુવાળાપણું અને પૂજ્યપણું કહ્યાં. કમલની પાંખડી જેવાં નેત્રો હતાં જેમનાં, (એમ) ચાલુ

---

* શ્રીસુબોધિનીમાં જ ‘ અવયવો ’ શબ્દ બહુવચનમાં યોજેલ છે એમ કહેલ છે મૂળ શ્લોકમાંનો ‘ **अपाङ्ग** ’ શબ્દ સમાસ છોડતાં બહુવચનમાં લેવાનું જણાવેલ હોવાનું જણાય છે.

\+ દ્રવિડ દેશનો માલપુવો. માલપુવો ન હોય, પણ માલપુવાનો આકાર કરી વચ્ચે છિદ્ર કરી, બાળકને માલપુવો કહી આપે તે દ્રવિડમંડક છે. ભગવાનનાં વચનનાં શ્રવણથી ખરેખર પુષ્ટિ થાય છે. દ્રવિડમંડક જેવું આ ખોટું કહેલું નથી, એવો ભાવ જણાય છે.

પ્રસંગમાં ઉપયોગિ સૌંદર્ય કહ્યું. 'જટા ધારણ કરેલા, ફાટેલાં વસ્ત્રવાળા' વિશેષણોથી સત્ત્વ (ગુણ છે એમ) જણાવવા ઋષિપણું જણાવનારૂં તપ (કહ્યું). उपसृत्य પાસે જઈને જોયા, એમ પહેલાનાં વાક્ય (શ્લો. ૪૫) સાથે સંબંધ છે; અથવા उप સમીપમાં संसृत्य સંસાર પ્રાપ્ત કરીને ગંદા બનેલા (મુનિને જોયા), કારણ કે 'ધૂમાડાથી અગ્નિ વીંટાએલો હોય છે' એ વાકય પ્રમાણે કામથી પ્રાણીઓ ગંદા થાય છે. 'યોગ્યતા પ્રમાણે શુદ્ધિ કર્યા વિનાના' વિશેષણથી કુદરતી દોષ ન હતો એમ જણાવવા તે (વિષય)નું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. શુદ્ધ કર્યા વિનાનું ઉત્તમ રત્ન જેમ સ્વભાવથી સ્વચ્છ હોવા છતાં બહારથી શુદ્ધ કર્યા વિનાનું હોવાથી સુવર્ણમાં જડી શકાતું નથી, તેવા ચાલુ પ્રસંગમાં આ (મુનિ હતા). 'પ્રકાશતા (શ્લો. ૪૫)' વિશેષણના વિરોધને લીધે અને ઋષિ તેવા (ગંદા) હોય તેમાં ક્ષતિ ન હોવાથી, બીજો* મત (અર્થ) (લીધેલ છે). ૪૭.

એ પ્રમાણે દૂરથી જોએલા તેમનું વર્ણન કરીને, તેમના લૌકિક ધર્મ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

अथोटजं प्रत्यायान्तं नृदेवं प्रणतं पुरः ॥
सपर्यया पर्यगृह्णात्प्रतिनन्द्यानुरूपया ॥४८॥

પછી પર્ણકુટી તરફ આવતા, (પોતાની) આગળ પ્રણામ કરેલા રાજાને આવકાર આપી (મુનિએ) યોગ્ય પૂજાથી (તેનો) સત્કાર કર્યો. ૪૮.

પર્ણકુટી તરફ આવતા, (પોતાની) આગળ પગ પાસે ક્ષત્રિયનો તેવો જ ધર્મ હોવાથી પ્રણામ કરેલા રાજાને, (આવકાર આપી), રાજાનાં પૂજન માટે પહેલેથી જ પ્રાપ્ત કરેલી પૂજા(ની સામગ્રી)થી (તેનો) સત્કાર કર્યો. આશીર્વાદ અથવા કુશલતાના પ્રશ્નોથી આવકાર આપી, (પોતાની) સમાનપણું જણાવામાં આવે તે માટે अनुरूपया મહારાજાને યોગ્ય પૂજનની સામગ્રીથી (સત્કાર કર્યો) એવો અર્થ છે, કારણ કે પોતાના (સંબંધી) તરીકે ઘરમાં લઈ જવું તે સત્કાર છે. ૪૮.

એ પ્રમાણે બહારથી તેની પૂજા કરીને, (તેનાં) મનની ચિંતા દૂર કરવા અને (તેના) સર્વ સંદેહો દૂર થાય તે માટે, વાણીથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

गृहीतार्हणमासीनं संयतं प्रीणयन्मुनिः ॥
स्मरन्भगवदादेशमित्याह श्लक्ष्णया गिरा ॥४९॥

ભગવાનની આજ્ઞાનું સ્મરણ કરતાં મુનિએ પૂજનનો સ્વીકાર કરી સાવધાન થઈ બેઠેલા (રાજા)ને પ્રસન્ન કરતાં મનોહર વાણીથી નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૪૯.

ઋષિએ કરેલ પૂજનનો સ્વીકાર કરી (મનુ) રહેલ છે એમ જાણીને, ભવિષ્યમાં (જે કહેવાનું છે તે)નો પણ સ્વીકાર કરવો એવો નિશ્ચય કરીને, સારી રીતે પ્રયાસ કરી રહેલા એટલે સાવધાન વિનયવાળાને, પ્રસન્ન કરતાં એટલે આરંભમાં (તેની) સ્તુતિ કરતાં (મુનિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું). મુનિ હોવાથી ભવિષ્યમાં થનાર વૃત્તાંત જાણતા હતા, છતાં પણ 'નિશ્ચય તરીકે તેણે (મનુએ) કહેલું હું કેવી રીતે કરીશ?' એવા વિચારથી (નીચે પ્રમાણે) કહે છે. 'કદાચ તે (મનુ) બીજું જ કાંઈક કહે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાનની આજ્ઞાનું સ્મરણ કરતાં' શબ્દો કહેલા છે. 'શ્યામ નેત્રવાળી પુત્રીને...'(શ્લો. ૨૭) એમ ભગવાને કહેલ હોવાથી આ કન્યા

* ગંદા હોય તે પ્રકાશતા ન હોય. તેથી સંસાર પ્રાપ્ત કરીને કામને લીધે ગંદા થએલા એવો બીજો અર્થ કરેલ છે. પોતે ગંદા નહિ, પણ કામને લીધે ગંદા થએલા, અને પ્રકાશતા મુનિને જોયા, એવો અર્થ જણાય છે.

આપવા જ આવેલા છે, અને (પણ) લજ્જાને લીધે બોલશે નહિ. તેથી (મુનિએ) પોતે જ **श्लक्ष्णया** મનોહર વાણીથી હવે આવશે તે વાક્ય (શ્લોક)રૂપ આ (વચન) કહ્યું. ૪૯.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત (શ્લોકો) થી (મુનિનાં) વચનો જ કહે છે. જો કે 'તમે શા માટે આવ્યા છો?' એમ પૂછવું યોગ્ય ન હતું, કારણ કે (કાર્યના) પ્રસંગને લીધે પણ આવેલ હોવાનું સંભવે, અને છ શ્લોકથી પ્રસંગ કહો (એમ કહે છે). છતાં પણ 'મારી પાસે અમુક દેખાવથી આવેલા હો એમ જણાઓ છો, તેથી તેમ હોય તો તમે જેવી આજ્ઞા કરશો તેમ હું કરીશ' એવો (સાત શ્લોકના) સમૂહનો અર્થ છે. નીચેના શ્લોકમાં (કાર્યનો) પ્રસંગ કહે છે:—

॥ **कदम उवाच** ॥ કર્દમ કહે છે:—

नूनं चङ्क्रमणं देव सतां संरक्षणाय ते ॥
वधाय चासतां यत्त्वं हरेः शक्तिर्हि पालिनी ॥५०॥

હે દેવ! ખરેખર, તમારૂં પર્યટન સત્પુરુષોના રક્ષણ માટે અને દુષ્ટોના નાશ માટે હોય છે, કારણ કે તમે હરિની પાલન કરનારી શક્તિ છો. ૫૦

હે દેવ! તમારૂં પર્યટન સત્પુરુષોના રક્ષણ માટે અને દુષ્ટોના નાશ માટે હોય છે; '**यत्** કારણ કે તમે હરિની પાલન કરવાની શક્તિ છો.' શબ્દોથી 'હે દેવ!' એ સંબોધન સિદ્ધ કરે 'વે વસ્તુતઃ ધર્મ....' એ વાક્ય પ્રમાણે સત્પુરુષો ઉપરની કૃપા અને દુષ્ટોનો નાશ ધર્મરૂપ હોવાથી સ્વતંત્ર છે, પરંતુ એકને માટે બીજું નથી. ૫૦

'લોકપાલોથી જ પાલન થાય છે, મનુ વિગેરેનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી પાલન કરનારી શક્તિ કહીને, તેમ (પાલન) કરનાર ભગવાનને નીચેના શ્લોકથી નમન કરે છે:—

योऽर्केन्द्वग्नीन्द्रवायूनां यमधर्मप्रचेतसाम् ॥
रूपाणि स्थान आधत्ते तस्मै शुक्लाय ते नमः ॥५१॥

જે યોગ્ય અવસરે સૂર્ય ચંદ્ર અગ્નિ ઇંદ્ર વાયુ યમ ધર્મ અને વરુણનાં સ્વરૂપો ધારણ કરે તેવા આપ શુકલને નમસ્કાર. ૫૧

જે સૂર્ય વિગેરે લોકપાલોનાં સ્વરૂપો **સ્થાને** જૂદાં જૂદાંના કામના અવસરે અથવા મનુના દેહમાં ધારણ કરે છે તે આપ શુકલને નમસ્કાર, એમ આ શુકલનારાયણ જ મનુમાં રહેલા હોવાથી તેમને નમસ્કાર (કરે છે). (શુકલનારાયણ વિના) બીજો કોઈ તે(મનુ)માં બધાં સ્વરૂપો મૂકી શકે નહિ, તેમજ ભગવાન (તેની અંદર) રહેલા ન હોય તો તેનામાં બધા દેવોની હાજરી ન હોય. તેથી પાલન કરવા માટે મનુને રહેઠાણ કરી ભગવાન જ (તેમાં) રહેલા છે. ૫૧.

(તેથી) ઉલટું હોય તો થતું સંકટ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકથી કહે છે, બે સાધનોથી અને બે ફલથી (થતાં સંકટ કહે છે). બે (શ્લોકો)થી (મનુથી) પોતાથી અને સૈન્યથી થતું પાલન (કહે છે), અને ફલમાં મર્યાદાધર્મનું રક્ષણ અને અધર્મનો નાશ (જણાવેલ છે). આરંભમાં બાવનમા શ્લોકથી (મનુ) પોતાથી રક્ષણ ન કરે તેને સંકટ તરીકે કહે છે:—

न यदा रथमास्थाय जैत्रं मणिगणार्पितम् ॥
विस्फूर्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासयन्नघान् ॥५२॥
स्वसैन्यचरणक्षुण्णं वेपयन्मण्डलं भुवः ॥
विकर्षन्बृहतीं सेनां पर्यटस्यंशुमानिव ॥५३॥

જો તમે મણિઓના સમૂહથી જડેલા વિજય પ્રાપ્ત કરવાના સ્વભાવવાળા રથમાં બેસીને ટંકાર કરતું પ્રચંડ ધનુષ્ય લઈ રથ વડે પાપીઓને ત્રાસ કરતાં; પોતાની સેનાના ચરણથી ઘવાએલાં પૃથ્વીનાં મંડલને ધ્રૂજાવતાં, મોટી સેનાને ફેરવતાં સૂર્યની પેઠે ફરો નહિ.... ૫૨-૫૩.

જો તમે વિજયં પ્રાપ્ત કરવાના સ્વભાવવાળા રથમાં બેસીને ફરો નહિ, તો મર્યાદાઓનો નાશ થાય (શ્લો. ૫૪) એવો (વાક્યોનો) સંબંધ છે. રથ મુખ્ય આસન છે. 'जैत्रम्' એટલે વિજય પ્રાપ્ત કરવાના સ્વભાવવાળો. આથી (એમ જણાવ્યું કે) ક્યાંયે પણ પરાજય થવાનો ભય નથી. (રથ) મહારાજાને યોગ્ય થાય તે માટે મણિઓના સમૂહથી જડેલો છે. (તેને) જોવાથી જ દુષ્ટોને ભય (થાય છે એમ) જણાવેલું છે. સારી રીતે ટંકાર કરતું પ્રચંડ છે ધનુષ્ય જેનું તેવો (મનુ છે.) આથી એમ જણાવ્યું છે કે તે ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને દૂરથી જ ભય ઉત્પન્ન કરે છે. પાપીઓને–ઘણા પાપીઓને શસ્ત્રથી હણતો નથી, પરંતુ રથથી જ (તેઓને) ત્રાસ ઉત્પન્ન કરતાં (ફરે છે.). ૫૨.

દુષ્ટો ઘણા હોવાથી તે(ઓને ત્રાસ ઉત્પન્ન કરવા) માટે ત્રેપનમા શ્લોકમાં બીજું પણ સાધન કહેલું છે. પોતાની ચાર પ્રકારની સેનાનાં ચરણોથી ઘવાએલાં પૃથ્વીનાં મંડલને ધ્રૂજાવતાં–મોટી સેનાને જોઇને જ મોટા દોષો દૂર થતા હોવાથી ભૂમિ ધ્રૂજવાનું બીજું પ્રયોજન નથી એમ જણાવવા મોટી સેના **विकर्षत्** જૂદા જૂદા સ્થળે ફેરવતાં (તમે ફરો છો). પહેલાં કહેલો ગુણ* ધર્મ કરાવનારો અને અધર્મનો નાશ કરનારો હોવાનું જણાવતાં; 'સૂર્યની પેઠે' શબ્દોથી (તેનું) દૃષ્ટાંત કહે છે, કારણ કે એક હજાર કિરણવાળો તે (સૂર્ય) અંધકારનો નાશ કરે છે અને અગ્નિહોત્ર વગેરે ધર્મ ઉત્પન્ન કરે છે, કેમકે સૂર્ય ઉગ્યો ન હોય ત્યારે કોઈ પણ ધર્મ વિગેરે સિદ્ધ થતા નથી. ૫૩.

तदैव सेतवः सर्वे वर्णाश्रमनिवन्धनाः ॥
भगवद्रचिता राजन् भिद्येरन् बत दस्युभिः ॥५४॥

તો હે રાજન્! ભગવાને રચેલી વર્ણના અને આશ્રમના બંધનરૂપ બધી મર્યાદાઓનો લૂંટારાઓથી નાશ થાય. ૫૪

તો ભગવાને રચેલી વર્ણોથી થતી અને આશ્રમોથી થતી બધી **सेतवः** મર્યાદાઓનો તરત જ નાશ થાય. (મનુ આમ ફરવામાં) ઉદાસીન ન રહે તે માટે (કરેલાં) 'હે રાજન્!' એવાં સંબોધનથી (તે) તેનો સ્વધર્મ છે એમ જણાવેલું છે. લૂંટારાઓથી જ (મર્યાદાઓનો) નાશ થાય, કારણ કે લૂંટારાઓનો ભય હોય ત્યારે વર્ણાશ્રમવાળાઓ ભય પામેલા હોવાથી (તેઓથી) મર્યાદા સચવાય નહિ. ૫૪.

अधर्मश्च समेधेत लोलुपैर्व्यङ्कुशैर्नृभिः ॥
शयाने त्वयि लोकोऽयं दस्युग्रस्तो विनंक्ष्यति ॥५५॥

અને તમે સૂઈ રહો ત્યારે લોભી નિરંકુશ મનુષ્યોથી અધર્મ વધે. લૂંટારાઓનું ભક્ષ્ય બનેલો આ લોક નાશ પામે. ૫૫.

માત્ર ધર્મનો નાશ થાય એટલું જ નહિ, પણ અધર્મ પણ **समेधेत** વૃદ્ધિ પામે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી પાખંડ ધર્મો પણ (વૃદ્ધિ પામે). તેનું કારણ 'લોભી (નિરંકુશ પુરુષોથી)' શબ્દથી કહેલું છે. ધર્મ સદા કરવામાં આવે, ત્યારે ઇંદ્રિયો (ધર્મ કરવામાં) રોકાએલી રહે છે. તેવા સંજોગોમાં તે લૌકિક ભોગમાં આસક્ત થતી નથી. તેમ ન હોય ત્યારે તો (લૌકિક ભોગમાં) આસક્ત થઈ, યોગ્ય ઇચ્છેલા પદાર્થોથી સંતોષ ન પામતાં અયોગ્ય (પદાર્થો)નો લોભ કરે છે. છતાં પણ જો રાજાનો ભય હોય, તો (અયોગ્ય પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાના લોભનું) કાર્ય સફલ ન થાય. તેમ (રાજાનો ભય)

* પૃથ્વીના મંડલ ઉપર ફરવાનો ગુણ. સૂર્ય જેમ એક હજાર કિરણો સાથે ફરતાં ધર્મ કરાવે છે અને અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ તમે મોટી સેના સાથે ફરતાં ધર્મ કરાવો છો (સંતોનું રક્ષણ કરો છો), અને અધર્મનો (દુષ્ટોનો) નાશ કરો છો, એવો અર્થ જણાય છે.

ન હોય, તો તો-અનીતિ થાય જ; એમ 'નિરંકુશ ' વિશેષણથી કહેલું છે. જતો રહેલ છે અંકુશ એટલે વશ રાખનાર જેમનો તેવા (મનુષ્યો થાય). 'મનુષ્યો' શબ્દ (યોજેલ છે), કારણ કે ખોરાકના પ્રસંગમાં[1] વેદે તેઓને જ ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા કહેલા છે (૧) વિષયોનો ભોગ (કરવાની), અને (૨) પાલન (કરવાની) એવી બે રાજાની અવસ્થાઓ છે. (તેમાંની) પહેલી (અવસ્થા) જ શયન છે. જો બંને (અવસ્થાઓ) સરખી હોય, અથવા જો કાલના ભેદથી (જૂદી જૂદી અવસ્થાની) વ્યવસ્થા (કરે), અથવા જો ભોગનું મુખ્યપણું (રાખે), એમ સર્વ (હરકોઈ) પ્રકાર-થી પણ તમે સૂઈ રહો, તો આ લોક લૂંટારાઓનું જ ભક્ષ્ય બની, સ્ત્રી અને ધન ગુમાવી, સ્વરૂપથી પણ નાશ પામે. તેથી તમારે અવશ્ય ફરવું જોઇએ. તેથી (એ કાર્યના) પ્રસંગને લીધે, અને અહિં પણ ચોર વિગેરેનો નાશ કરવા (તમે) આવ્યા છો. ૫૫.

अथापि पृच्छे त्वां वीर यदर्थं त्वमिहागतः ॥
तद्वयं निर्व्यलीकेन प्रतिपद्यामहे हृदा ॥५६॥

છતાં પણ હે વીર! તમે જે પ્રયોજનથી અહિં આવ્યા છો તે તમને હું પૂછું છું. હું નિષ્કપટ હૃદયથી તેનો સ્વીકાર કરીશ. ૫૬.

છતાં પણ પોતાના ધર્મમાં રહેનાર હે વીર! જે પ્રયોજનથી તમે અહિં આવેલ છો તે તમને હું પૂછું છું. જો મારી પાસે માગણી કરવા આવ્યા છો, એવું હોય, તો તમારાં વચનનો હું નિષ્કપટ હૃદયથી **प्रतिपद्यामहे** સ્વીકાર કરીશ; પરંતુ તમારા માગ્યા પ્રમાણે નહિ કરૂં એવો સંદેહ (ન રાખવો). એવું વચન (કર્દમે) ભગવાનની કૃપા હોવાથી જ કહેલું છે, કારણ કે મહારાજા (મનુ)થી પણ (પોતાની) સરસાઈનું વચન છે. ૫૬

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધમાં એકવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત

૧. તૈત્તિરાય બ્રાહ્મણના પહેલા અષ્ટકમાં 'તેથી દિવસમાં ત્રણ વાર પશુઓ મોકલાતા', વિગેરેથી સર્વનો ખોરાક (લેવા)નો સમય કહેતાં, 'તેથી મનુષ્યોને દિવસમાં બે વાર ખોરાક આપવામાં આવે છે' એમ કહેલું છે, તે પ્રસંગમાં. (प्र).

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય બાવીસમો.

द्वाविंशे कर्दमस्यार्थः *सिद्धः स्त्रीधनरूपवान् ॥
अयमेवैन्द्रियगणः कृष्णार्थं सुविनिश्चितः ॥१॥

બાવીસમા (અધ્યાય)માં કર્દમને સ્ત્રી અને ધનરૂપ અર્થ પ્રાપ્ત થયો. આ જ શ્રીકૃષ્ણ માટેનો સારી રીતે નિશ્ચિત કરેલો ઐન્દ્રિયોનો[1] સમૂહ છે. કા. ૧.

[2]अर्थस्य सत्त्वं चाख्यातुं मनोर्धर्मस्य वर्णनम् ॥
भगवत्कृपयैवार्थ उत्तमो नान्यथेति च ॥२॥

અને અર્થ [3]ઉત્તમ હતો એમ કહેવા મનુના ધર્મનું વર્ણન કરેલું છે. ભગવાનની કૃપાથી જ ઉત્તમ અર્થ (પ્રાપ્ત) થાય છે, નહિ તો નથી થતો એમ (કહેલું છે). કા. ૨

आकूतिः पुत्रिकात्वेन दत्ता येन निजेच्छया ॥
स एवात्यन्तदैन्येन देवहूतिं प्रयच्छति ॥३॥

જેણે પોતાની ઈચ્છાથી આકૂતિને પુત્રિકા તરીકે પરણાવેલી, તે (મનુ) જ અત્યંત દીનતાથી દેવહૂતિને પરણાવે છે. કા. ૩

कृतकृत्यं च मनुते ततो धर्मं च सेवते ॥
यज्ञश्रवणभेदेन द्विरूपमपि सर्वदा ॥ ४ ॥

અને (પોતાને) કૃતકૃત્ય માને છે; અને પછી સદા યજ્ઞ અને શ્રવણના ભેદથી બંને પ્રકારનો ધર્મ આચરે છે. કા. ૪

ગયા અધ્યાયના અંતે 'તારા વચનનો હું સ્વીકાર કરીશ' એમ ઋષિના મુખથી સાંભળીને પ્રસન્ન થએલો (મનુ), વિજ્ઞપ્તિ કરવા માટે આરંભમાં તેની સ્તુતિ કરે છે એમ (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ—

एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयो मुनिम् ॥
सव्रीड इव तं सम्राडुपारतमुवाच ह ॥१॥

અહો ! એવી રીતે જેના સર્વ ગુણો અને કર્મોની સમૃદ્ધિ પ્રકટ કરાએલી હતી તેવા ચક્રવર્તીએ લજ્જા પામતો હોય તેમ (બોલતાં) બંધ રહેલા તે મુનિને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧.

आविष्कृताः પ્રકટ કરાએલાં હતાં સર્વ ગુણો કર્મો અને સમૃદ્ધિ જેનાં, અથવા ગુણો અને કર્મોની સમૃદ્ધિ જેની તેવો (મનુ હતો). (તે) સર્વ દેવોનું ધામ હોવાથી ગુણોની સમૃદ્ધિ હતી. ધર્મનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરતો હોવાથી કર્મોની સમૃદ્ધિ હતી. 'મુનિ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તે ખોટું બોલ્યા ન હતા. પોતાની કીર્તિનાં શ્રવણને લીધે, અથવા કન્યાને માટે પ્રાર્થના

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

૧. ઇંદ્રિયોથી ગ્રહણ થતી તન્માત્રાઓ 'ઐન્દ્રિય' છે, તેઓનો સમૂહ. (प्र)

૨. અહિંથી પેટા-સંગતિ દર્શાવી છે. (प्र). નોટ ૧ માં સૃષ્ટિ પ્રકરણમાં તન્માત્રાઓની સૃષ્ટિ જણાવી. અહિં ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ પુરુષાર્થોમાંથી બીજો 'અર્થ' પુરુષાર્થ જણાવ્યો. એમ બંને સંવાદની સંગતિ દર્શાવી.

૩. ભગવદ્‌ગીતા ૧૭–૨૬ પ્રમાણે सत् એટલે 'સાધુ'. (प्र). ઉત્તમ.

કરવામાં આવવા છતાં પણ (કર્દમ) ના પાડે તેવી શંકાને લીધે, (મનુ) 'લજ્જા પામતો હોય તેવો' (જણાતો હતો). 'ચક્રવર્તી' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) મોટા (પુરુષ) નું બધું એ વચન શોભા કરાવનારૂં હોય છે. '**उपारतम्**' એટલે બોલતો બંધ રહેલો, અથવા **उप** સમીપમાં કન્યાના સંબંધમાં આ સર્વ તરફથી **रतम्** રસવાળો. '**ह**' 'અહો' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા (યોજેલો છે), કારણ કે મહારાજા કોઈને પણ એવી રીતે પ્રાર્થના કરતો નથી. ૧.

'બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયનો વિવાહ યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આરંભમાં તે એનો સંબંધ ભગવાને જ કરેલો છે, તેથી એક બીજા ઉપર ઉપકાર કરનારા હોવાથી તેઓ સમાન છે એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી સિદ્ધ કરે છે:—

॥ **मनुरुवाच** ॥ મનુ કહે છે:—

ब्रह्माऽसृजत्स्वमुखतो युष्मानात्मपरीप्सया ॥
छन्दोमयस्तपोविद्यायोगयुक्तानलम्पटान् ॥२॥

છંદોમય બ્રહ્માએ પોતાની પૂર્તિ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના મુખમાંથી અલંપટ, તપવાળા વિદ્યાવાળા અને યોગવાળા તમને ઉત્પન્ન કર્યા. ૨.

આરંભમાં વેદમય બ્રહ્માએ પોતાના મુખમાંથી તમને બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા. **आत्मपरीप्सया** પોતાની પોતાના વેદને પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છાથી અથવા (તેનું) રક્ષણ કરવા માટે (તમને ઉત્પન્ન કર્યા). **બ્રાહ્મણો વિના વેદોની અથવા યજ્ઞોની 'પર્યાપ્ત' એટલે પૂર્તિ થતી નથી.** 'છંદોમય' એટલે સર્વ વેદરૂપ. તે બ્રાહ્મણો ત્રણ પ્રકારના છે (૧) વિદ્યાવાળા (૨) તપવાળા (અને) (૩) યોગવાળા અથવા ભગવાનની ઉપાસના કરનારા–ત્રણ (ગુણો)વાળા જ મુખ્ય છે. 'અલંપટ' વિશેષણથી (એમ જણાવ્યું છે કે) વિષયોમાં લંપટપણું (એ) બ્રાહ્મણોનો દોષ છે. તપ વગેરે (તેમના) ગુણો છે. ૨.

એ રીતે બ્રાહ્મણોને ગુણવાળા અને દોષ વિનાના કહીને, નીચેના શ્લોકથી ક્ષત્રિયોનું નિરૂપણ કરે છે:—

तत्त्राणायासृजच्चास्मान् दोःसहस्रात्सहस्रपात् ॥
हृदयं तस्य हि ब्रह्म क्षत्रमङ्गं प्रचक्षते ॥३॥

અને તેઓનું રક્ષણ કરવા માટે સહસ્ર ચરણવાળાએ (ભગવાને) સહસ્ર બાહુઓમાંથી અમને ઉત્પન્ન કર્યા. બ્રહ્મ તેમનું હૃદય છે, ક્ષત્રને (તેમનું) અંગ કહે છે. ૩.

બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવા માટે 'અમને' ક્ષત્રિયોને એક હજાર બાહુઓમાંથી (ઉત્પન્ન કર્યા). વરદાનથી (ભગવાન સિવાય) બીજાને પણ એક હજાર બાહુઓ હોય, તેથી તે (બીજો) ઉત્પન્ન કરનાર નથી એમ જણાવવા 'સહસ્ર ચરણવાળાએ' એમ કહેલું છે. બ્રાહ્મણોમાં રહેલ વેદનું ભગવાન રક્ષણ કરે છે, અને રક્ષણ (કરવા)માં બાહુઓ સાધન છે. તેમાંથી ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થયા. શબ્દના મુખ્યપણાથી બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ થઈ,*અર્થના પ્રધાનપણાથી ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિ થઈ, એમ (તે એની) જૂદી જૂદી યોનિ હોવાનું પણ વિવાહ માટે સૂચવેલું છે. ઉત્તરાર્ધથી બંનેને એકબીજાનો ઉપયોગ (હોવાનું) કહેલ છે. '**ब्रह्म**' બ્રાહ્મણના અભિમાનવાળી દેવતા 'તેમનું' એટલે ભગવાનનું 'હૃદય' અંતઃકરણ, આત્મા, અંદરનો ભાગ, (છે), એવો અર્થ છે. **क्षत्रं** ક્ષત્રિયોના અભિમાનવાળી દેવતા

---

* 'અર્થ' એટલે બીજો પુરુષાર્થ ધન. તેનું રક્ષણ કરવા ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિ થઈ. 'અર્થ' એટલે શબ્દના અર્થ. બ્રાહ્મણો વેદ અથવા શબ્દ માટે ઉત્પન્ન થયા, ક્ષત્રિયો અર્થ માટે ઉત્પન્ન થયા. શબ્દ અને અર્થનો સદાનો સંબંધ હોવાથી, તેઓમાંથી ઉત્પન્ન થએલા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોનો સંબંધ (વિવાહ) થવો યોગ્ય જ છે એમ વિવાહ સૂચવેલો છે, એવો અર્થ જણાય છે.

(ભગવાનના) 'અંગ' અવયવો છે. 'प्रचक्षते' 'કહે છે' શબ્દથી પ્રમાણ (કહેલું છે). જેમ અવયવો વિના આત્મા ઉત્સાહરહિત થાય છે, એવી રીતે આત્મા વિના અવયવોનો પણ નાશ થાય છે. ૩.

अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षतः ॥
रक्षति स्माव्ययो देवः स यः सदसदात्मकः ॥४॥

તેથી બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર એક બીજાનું પોતાનું રક્ષણ કરે છે. જે સર્વરૂપ છે તે વિકારરહિત દેવ (બંનેનું) રક્ષણ કરે છે. ૪.

તેથી બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર એક બીજાનું રક્ષણ કરે છે. તેમ હોવાથી (બંને) પોતાનું જ રક્ષણ કરે છે. 'हि' શબ્દથી (એમ કહ્યું છે કે) આ અર્થ યોગ્ય છે, કારણ કે જે પોતાને માટે બીજાઓનું રક્ષણ કરે છે તે પોતાનું જ રક્ષણ કરે છે. એવી રીતે એકબીજાનું રક્ષણ (કરતા હોવાનું) કહીને, બંને એકબીજાની જરૂર રાખીને પાલન કરતા હશે એવી શંકા થાય, તેથી સ્વતંત્ર રીતે ભગવાનથી પાલન કરાતા એકબીજાનું પાલન કરે છે એમ કહેવા ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે, કારણ કે તે, દેવ (ભગવાન) સ્વતંત્ર હોઈ બધાઓનું પાલન કરે છે. પાલન કરવાનું કારણ 'સર્વરૂપ' શબ્દથી કહેલું છે. સર્વરૂપ હોવા છતાં પણ વિકારરહિત છે, એમ 'વિકારરહિત' વિશેષણથી કહેલું છે. 'स्म' શબ્દથી (તે વિષયનું) પ્રમાણ (કહેલું છે), અને એવી રીતે ભગવાનને લીધે જેમ એકબીજાનું રક્ષણ થાય છે, તેમ કામ અને કન્યાથી પણ બંનેનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. તમારો કામ મારે કન્યા આપીને પૂર્ણ કરવો જોઇએ, (અને) મારી ઇચ્છા પણ વિવાહથી (વિવાહ કરીને) તમારે પૂર્ણ કરવી જોઇએ, એવો ભાવ છે. ૪.

બીજાં બધાં ફલો (તમારાં) વચનથી જ પ્રાપ્ત થએલાં હોવાથી, તે (મારી) ઇચ્છા વિવાહરૂપ જ છે એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી તે (બીજાં ફલો) ગણાવે છે:—

तव संदर्शनादेव च्छिन्ना मे सर्वसंशयाः ॥
यत्स्वयं भगवान्प्रीत्या धर्ममाह रिरक्षिषोः ॥५॥

તમારાં દર્શનથી જ મારા સર્વ સંશયો દૂર થએલા છે, કારણ કે (આપ) ભગવાને પોતે પ્રેમથી (મને) રક્ષણ કરનારનો ધર્મ કહેલો છે. ૫.

બ્રાહ્મણોના સ્થાનમાં રાજા વિગેરે ધર્મનો નિર્ણય કરાવવા પણ આવે છે, તે મને પહેલાંથી જ (પ્રાપ્ત) થયું, કારણ કે (તમે કર્યાં) એવી રીતે જ તપ અને ભગવાનની સેવા કરવાં. 'તેમ થતાં એવી રીતે ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે બધાએ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થશે, બીજા પ્રકારે (પ્રાપ્ત) નહિ થાય ' એમ 'તમારાં દર્શનથી જ સર્વ સંશયો દૂર થયા.' પહેલાં બધા વિષયોમાં જે સંદેહો રહેલા તે સર્વે તમારૂં દર્શન થયું કે તરત જ નિશ્ચયપૂર્વક દૂર થયા, એવો અર્થ છે. 'રાજાઓનો શો ધર્મ ?' એ સંદેહ પણ દૂર થયો, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. यत् કારણ કે (તમારાં) દર્શન પછી પ્રેમથી रिरक्षिषोः રક્ષણ કરનારનો અથવા રક્ષણ કરવા ઇચ્છનારનો ધર્મ (આપ) ભગવાને જ કહ્યો. 'તેથી પ્રજાનું પાલન એ ઉત્તમ ધર્મ છે ' એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. તેથી (તમારાં) વચનથી જ ધર્મ સંબંધી સંદેહ દૂર થયો. ૫.

'મહાપુરુષોનું દર્શન જ સ્વતંત્ર ફલરૂપ છે' એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ વચન વિના જ (પ્રાપ્ત) થયું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

दिष्ट्या मे भगवान् दृष्टो दुर्दर्शो योऽकृतात्मनाम् ॥
दिष्ट्या पादरजः स्पृष्टं शीर्ष्णा मे भवतः शिवम् ॥६॥

મારૂં મોટું ભાગ્ય કે જેમનાં દર્શન (ભગવાન માટે) અંતઃકરણ ન ધારણ કરનારાઓને

દુર્લભ છે તેવા (આપ) ભગવાનનાં મને દર્શન થયાં, (અને) આપનાં ચરણની કલ્યાણકારક
રજનો (મારાં) શિરથી મને સ્પર્શ થયો. ૬.
આપ ભગવાનનાં દર્શન **अकृतात्मनां** જેમણે (ભગવાન માટે) અંતઃકરણ ધારણ કરેલ નથી
તેઓને દુર્લભ હોવા છતાં મેં મને (મારાં) મોટાં ભાગ્યથી થયાં, જેઓએ દેહથી આત્માને જૂદો
કરેલ (અનુભવેલ) નથી, અથવા ભગવાન માટે અંતઃકરણ (ધારણ) કરેલ નથી, અથવા ભગવાન-
ને યોગ્ય દેહ (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે (દેહમાં રહેલાં) મહાભૂતોને શુદ્ધ કરેલાં નથી, તેઓ
अकृतात्मनः છે. તેવાને (મને) તમારાં દર્શન થતાં, પરલોક (પ્રાપ્ત કરવા) માટે ઉપયોગી બધું-
એ કાર્ય સિદ્ધ થએલું હોવાથી, (મારો) પરલોક સંબંધી સંદેહ પણ દૂર થયો. 'પાપનો નાશ
થાય તે માટે પ્રાયશ્ચિત્ત (કર્યું)?' એવો કાંઈ પણ પ્રશ્ન ન કરવો, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તમારાં
ચરણની **शिवं** કલ્યાણકારક રજનો જ મેં શિરથી સ્પર્શ કર્યો, અથવા મારા શિરથી સ્પર્શ કર્યો.
'બ્રાહ્મણના ચરણની રજ મને પવિત્ર કરો' એ વાક્ય પ્રમાણે બધાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં આ જ
ઉત્તમ છે. વળી તે માત્ર પાપ દૂર કરનારી નથી, પરંતુ કલ્યાણ કરનારી પણ છે, તેથી '**शिवम्**'
'કલ્યાણકારક' એમ કહેલું છે. જ્યારે (તેનો) શિરથી સ્પર્શ કર્યો, ત્યારે (બીજાં) અંગોનાં
પાપનો પણ નાશ થયો જ, કારણ કે (શિર) મુખ્ય (અંગ) છે. (આ) અકસ્માત્ થયું એ
(મારૂં) મોટું ભાગ્ય. ૬.
જેમ આચાર્ય શિષ્યને 'સત્ય બોલ' વિગેરે વાક્યોથી બોધ કરે છે, તેમ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયને
બોધ કરે છે, તે (લાભ) પણ મને વચન વિના જ (પ્રાપ્ત) થયો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

दिष्ट्या त्वयानुशिष्टोऽहं कृतश्चानुग्रहो महान् ॥
अपावृतैः कर्णरन्ध्रैर्जुष्टा दिष्ट्योशतीर्गिरः ॥७॥

(મારૂં) મોટું ભાગ્ય કે તમે મને બોધ કર્યો અને (મારા ઉપર) મોટી કૃપા કરી.
(તમારી) સુંદર વાણી મેં ખુલ્લા કાનનાં છિદ્રોથી સાંભળી એ (મારૂં) મોટું ભાગ્ય. ૭.
[1]વચન વિના જ 'પ્રજાનું પાલન કરવુ' એવા ધર્મનો તમે બોધ કર્યો, અને 'હું નિષ્કપટ
(હૃદયથી) તેનો (સ્વીકાર કરીશ)' (અ. ૨૧ શ્લો. ૫૬) એ વચનથી કૃપા કરી. ઉત્તમ
(પુરુષો)નાં મુખથી ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કરવું એ (લાભ) પણ મને (પ્રાપ્ત) થયો
એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'જે (યોગ્ય અવસરે) સૂર્ય ચંદ્ર...' (અ. ૨૧ શ્લો. ૫૧) એમ
આ સર્વનું પાલન કરનાર ભગવાનના ગુણો (કહ્યા), તે જણાવનારી (તમારી) વાણી સુંદર જ
હતી, અને તે (મારાં) ભાગ્યથી જ બીજા શબ્દોના આવરણ વિનાના (મારા) કાનનાં છિદ્રોથી
અકસ્માત્ મેં સાંભળી. ૭.
એ રીતે ઉત્તમ (પુરુષ)નાં દર્શનથી જેટલો (લાભ) થવો જોઇએ, તે બધો થયો. હવે
પછી હું બીજી વિજ્ઞપ્તિ કરૂં છું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स भवान् दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनो मम ॥
श्रोतुमर्हसि दीनस्य श्रावितं कृपया मुने ॥८॥

હે મુનિ! તે આપ પુત્રી ઉપરના સ્નેહને લીધે દુઃખી અંતઃકરણવાળાનું મારૂં મંદભાગી-
નું શ્રવણ કરાવવા કહેલું કૃપાથી શ્રવણ કરો. ૮.
આ પ્રાર્થના સામાન્ય રીતે કરે છે. આપ 'તે' ઉત્તમ (પુરુષ) છો. 'કન્યાના પિતા
હોવાથી દુઃખ થાય છે.' એ નિયમ પ્રમાણે 'પુત્રી ઉપરના સ્નેહને લીધે સર્વ તરફથી દુઃખી
છે અંતઃકરણ જેનું' તેવો (હું છું). માત્ર પુત્રી હોવી તે દુઃખ નથી, પરંતુ (તેના ઉપરનો)

---

[1] 'વચન વિના' એટલે પ્રશ્ન વિના જ. (प्र).

સ્નેહ (દુઃખકારક) હોવાથી તેમ કહેલું છે. 'મારૂં' શબ્દથી મંદભાગ્ય માટે અયોગ્યતા (જણાવેલી છે), તેથી કૃપા (કરવા કહે છે). ચાલુ પ્રસંગનો વૃત્તાંત (કર્દમ) જાણે છે એમ જણાવવા 'હે મુનિ!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). श्रावितम् એટલે વિજ્ઞપ્તિ, અથવા નારદ વિગેરે દ્વારા ભગવાને (કર્દમને) શ્રવણ કરાવેલું, અથવા શ્રવણ કરાવવા (મેં) કહેલું. ૮.

એ પ્રમાણે 'શ્રવણ કરો' એમ કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી તે (શ્રવણ કરવાનું) વચન કહે છે:—

प्रियव्रतोत्तानपदोः स्वसेयं दुहिता मम ॥
अन्विच्छति पतिं युक्तं वयःशीलगुणादिभिः ॥९॥

આ પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદની બેન (અને) મારી પુત્રી વય આચાર ગુણ વિગેરેથી (પોતાને) યોગ્ય પતિ શોધે છે. ૯.

'જેને ભાઈ ન હોય (અને જેનો) પિતા જાણવામાં ન હોય, તેને જ્ઞાની પુરુષે ખરેખર પુત્રિકાધર્મની* શંકાથી પરણવી નહિ'. (મનુસ્મૃતિ. ૩-૧૧ પ્રમાણે) ભાઈ ન હોય તો વિવાહ કરવા યોગ્ય ન હોય (ગણાય); તેથી 'પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદની બેન' એમ કહેલું છે, અને 'એક પુત્ર પુત્ર નથી, એ વાક્યને લીધે બંને (નાં નામ) કહેલાં છે. પિતા પ્રસિદ્ધ છે એમ કહેવા, 'મારી પુત્રી' એમ કહેલું છે. કામના વિનાની (સ્ત્રી)ની કામના કરવી યોગ્ય ન હોવાથી 'પતિને શોધે છે' એમ (કહેલું છે). (પતિ) દોષ વિનાનો હોવો જોઇએ, એમ જણાવવા 'યોગ્ય' વિશેષણ (યોજેલું છે). (માત્ર) કામ માટે સંબંધ ન થાઓ તેમ કહેવા 'વય આચાર ગુણ વિગેરેથી (યોગ્ય)' એમ કહેલું છે. કામ માટે વય, ધર્મ માટે આચાર, અર્થ માટે ગુણો, (અને) મોક્ષ માટે 'વિગેરે' શબ્દથી (જણાવેલાં) જ્ઞાન વિગેરે; એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય તે માટે—સ્ત્રીનું સર્વ પુરુષને અધીન હોવાથી—તેવો પતિ ઇચ્છે છે. ૯.

તેવો કોઈ બીજો (પતિ) તેણે મનથી સ્વીકારેલો હોય, તોપણ (તે કન્યા) પરણવા યોગ્ય નથી, તેથી (બીજા કોઈનો) સ્વીકાર કરેલ નથી એમ કહેતાં, તમો ન પરણો તો આનો પતિ જ નથી એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

यदा तु भवतः शीलश्रुतरूपवयोगुणान् ॥
अशृणोन्नारदादेषा त्वय्यासीत्कृतनिश्चया ॥१०॥

જ્યારે નારદ પાસેથી તમારાં શીલ, શ્રુત, રૂપ, વય અને ગુણો સાંભળ્યા ત્યારથી તમારા વિષે (તમને પતિ કરવાનો) આણે નિશ્ચય કર્યો છે. ૧૦.

પોતાને યોગ્ય બધા વરોનું શ્રવણ કરવાનો ઉદ્યમ કરતી આણે જ્યારે તમારાં શીલ વિગેરે સાંભળ્યાં, ત્યારથી તમારા વિષે જ આણે નિશ્ચય કરેલો છે. 'શીલ' એટલે આચાર, 'શ્રુત' એટલે વિદ્યા વિગેરેથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન, 'રૂપ' એટલે સૌંદર્ય, 'વય' એટલે જુવાની, ઉદારપણું વિગેરે ગુણો. આ જ્યારે આણે શ્રવણ કર્યાં-કારણ કે દેવોનું કાર્ય કરનાર નારદ પ્રસંગ ઉત્પન્ન કરીને કહેતો હતો-ત્યારે તેણે તમારા વિષે જ નિશ્ચય કર્યો કે આ જ મારા પતિ. ૧૦.

આમ હોવા છતાં પણ કન્યા પિતાને અધીન હોવાથી, પિતાએ (તેને) પરણાવવાની હોવાથી, મારાથી અપાતી (તેને) સ્વીકારો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तत्प्रतीच्छ द्विजाग्र्येमां श्रद्धयोपाहृतां मया ॥
सर्वात्मनानुरूपां ते गृहमेधेषु कर्मसु ॥११॥

---

* જે કન્યાને ભાઈ ન હોય તેનો પિતા તેને પરણાવતી વખતે એવો સંકલ્પ કરે કે 'આ કન્યામાં જે પુત્ર થાય તે મારો પુત્ર ગણાય' તો એ કન્યાનો પુત્ર પિંડદાન કરે તે તે કન્યાના પિતાને પ્રાપ્ત થાય છે. આવી કન્યા પુત્રિકા કહેવાય છે.

તેથી હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! મેં શ્રદ્ધાથી આપેલી, ગૃહસ્થનાં કર્મોમાં સંપૂર્ણ રીતે તમને યોગ્ય આ (કન્યા)ને સ્વીકારો. ૧૧.

'હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ!' એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે બ્રાહ્મણો માટે પિતા વિગેરેએ આપેલી (સાથે)નો જ વિવાહ મુખ્ય છે, પણ ગાંધર્વ વિગેરે (વિવાહ મુખ્ય) નથી. 'આ' શબ્દથી (એમ કહે છે કે) અમુક સમય પછી વિવાહ કરવાનો નથી, અને (કન્યાનું) રૂપ દેખાડીને લોભાવે છે. 'શ્રદ્ધાથી આપેલું ન ઇચ્છેલું હોય, તે પણ ગ્રહણ કરે' એવા વિચારથી 'શ્રદ્ધાથી આપેલી' એમ કહેલું છે. 'સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય' વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે (આ) ભગવાને તમારા માટે જ ઉત્પન્ન કરેલી છે, પરંતુ (કોઈ) સાધારણ (કન્યા) નથી. માત્ર કામ માટે જ યોગ્ય છે એમ નથી, પરંતુ ગૃહસ્થનાં કર્મોમાં (યોગ્ય છે). **गृहेषु** ઘરોમાં **मेधा** બુદ્ધિ થાય છે જેમનાથી, અને જે કર્મોથી ગૃહસ્થાશ્રમ સિદ્ધ થાય, તે (ગૃહસ્થનાં કર્મો), એવો અર્થ છે ૧૧.

એ રીતે કન્યાના સંબંધનું સર્વ કહી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી વર સંબંધનું કહે છે:-

उद्यतस्य हि कामस्य प्रतिवादो न शस्यते ॥
अपि निर्मुक्तसंगस्य कामरक्तस्य किं पुनः ॥१२॥

જેણે સંગનો ત્યાગ કરેલ હોય, તેનાથી પણ સદા પ્રવૃત્ત રહેતા કામનો અનાદર કરી શકાતો નથી, પછી કામમાં આનંદ માનનારથી તો તે (અનાદર) કેમ જ થાય? ૧૨.

बहिर्गतो हि विषयः कामे सत्येव गृह्यते ॥
उभयोर्योगसिद्धौ हि विश्लेषोऽशक्य एव च ॥५॥

કામ હોય ત્યારે જ બહાર રહેલો વિષય ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, અને બંનેનો[1] સંબંધ થાય, ત્યારે છૂટા પડવાનું અશક્ય જ છે. કા. ૫.

કામ અને ઇચ્છેલો પદાર્થ બંને એક છે એમ જણાવવા (તેમને) એક શબ્દથી ('બંને' શબ્દથી) જણાવેલા છે. **उद्यतस्य** સદા કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત રહેતા (કામ)નો **प्रतिवादः** અનાદર **न शक्यते** કરી શકાતો નથી એવો અર્થ થાય છે; અથવા તે (સદા પ્રવૃત્ત રહેતો કામ જ) (આપણી) શક્તિનો વિષય નથી.* **उद्यतस्य** પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલા કામનો અથવા ઇચ્છેલા કામના વિષયનો અનાદર (થઈ શકતો) નથી. 'સંગનો ત્યાગ કરવાથી કામનો અથવા ઇચ્છેલા પદાર્થનો અનાદર કરી શકાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેણે સંગનો ત્યાગ કરેલ હોય તેનાથી પણ' એમ કહેલું છે. કામથી આનંદ માનનાર, (તેમાં) રચ્યાપચ્યા રહેનારથી જરાએ અનાદર ન થઈ શકે, તેમાં કહેવું જ શું? એવો અર્થ છે. ૧૨.

કામ હોય ત્યારે સ્વતઃ પ્રાપ્ત થએલનો સ્વીકાર ન કરવાથી થતું દુઃખ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

य उद्यतमनादृत्य कीनाशमभियाचते ॥
क्षीयते तद्यशः स्फीतं मानश्चावज्ञया हतः ॥१३॥

જે પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલનો અનાદર કરી કૃપણ પાસે માગે છે, તેના વિપુલ યશનો નાશ થાય છે અને સ્વાભિમાન અનાદરથી હણાય છે. ૧૩.

જે **उद्यतं** પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલાનો અંગીકાર ન કરતાં, ન પ્રાપ્ત થએલ માગે છે,

---

૧. 'બંનેનો' એટલે કામ અને ઇચ્છેલા પદાર્થનો. (प्र)
* 'આપણી શક્તિનો વિષય નથી' એટલે આપણાથી થઈ શકે તેવો નથી.

તેનો યશ વિપુલ હોવા છતાં નાશ પામે છે, અને સ્વાભિમાન આદરથી હણાય છે. 'ન પ્રાપ્ત થએલ' એમ કહેવાનું હતું, ત્યાં 'कीनाशं' 'કૃપણ' એમ કહ્યું, તે મોટા પુરુષને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી એમ સૂચવવા (કહેલું છે). કૃપણ પાસે રહેલો પદાર્થ જ બધાને (કોઈ ને પણ) પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવો છે, કારણ કે કૃપણ પદાર્થ ન આપવા ઉપરાંત પોતાની સરસાઇ દર્શાવવા [1]અપકીર્તિ પ્રસિદ્ધ કરે છે. તેથી તે (માગનાર)ના યશનો નાશ થાય છે. (યશ) વિપુલ હોવા છતાં પણ, કૃપણે કરાવેલી અપકીર્તિ પ્રબલ હોવાથી તેનો નાશ થાય છે. એવી રીતે બહારની અપકીર્તિ કહીને 'અને સ્વાભિમાન (અનાદરથી હણાય છે)' શબ્દોથી અંદરનું *દુઃખ પણ કહેલું છે. 'સ્વાભિમાન મોટા પુરુષોનું ધન છે' એ વાકય પ્રમાણે દુઃખનો અંગીકાર કરવામાં ન આવે, ત્યારે સ્વાભિમાનનો નાશ સહન થઈ શકે નહિ તેવો હોય છે. તે (સ્વાભિમાન) ની ફરી ઉત્પત્તિ થતી નથી, એમ જણાવવા 'હણાય છે' એમ (કહેલું છે). ૧૩.

એ રીતે ઇચ્છેલા પદાર્થનો સ્વીકાર ન કરવાથી થતું દુઃખ કહીને, તે (કર્દમ) કામનાવાળો છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

अहं त्वाऽश्रृणवं विद्वन् विवाहार्थं समुद्यतम् ॥
अतस्त्वमुपकुर्वाणः प्रत्तां प्रतिगृहाण मे ॥१४॥

હે વિદ્વન્! મેં તમને વિવાહ માટે તત્પર થએલા સાંભળ્યા છે. તેથી ઉપકાર કરનાર આપ મેં આપેલી (આ કન્યાને) સ્વીકારો. ૧૪

તમે વિવાહ માટે તત્પર થયા છો, એમ સાક્ષાત્ મેં જ સાંભળ્યું છે. વિવાહ કરીને જ કામ પૂર્ણ કરવો જોઇએ, તેથી અયોગ્ય (માર્ગ) નો (તમે) સ્વીકાર નહિ કરો એમ જણાવવા 'હે વિદ્વન્!' એવું સંબોધન કરેલું છે. તેથી વિવાહ કરવા ઇચ્છનાર બ્રહ્મચારી '**उपकुर्वाणः**' ઉપકાર કરનાર છે, કારણ કે તે જ પિતા વિગેરે ઉપર ઉપકાર કરે છે. બ્રહ્મચર્યના અંતે પહોંચેલ બ્રહ્મચારી ઉપકાર કરનારો છે. मे મેં प्रत्तां સારી રીતે આપેલી (પરણાવેલી) (કન્યાને) પત્ની તરીકે સ્વીકારો, એવો (અર્થ છે). ૧૪.

અહિં (કન્યાનો) સ્વીકાર કરવામાં ભગવાનના ગુણો જ કારણરૂપ હોવાથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોક) થી સ્વીકાર (કર્યાનું) કહે છેઃ—

॥ **कर्दम उवाच** ॥ કર્દમ કહે છેઃ—

बाढमुद्वोढुकामोऽहमप्रत्ता च तवात्मजा ॥
आवयोरनुरूपोऽसावाद्यो वैवाहिको विधिः ॥१५॥

સત્ય છે કે હું પરણવાની ઇચ્છાવાળો છું અને તમારી કન્યા (કોઇને) આપેલી નથી. અમારા બેનો તે પ્રથમ યોગ્ય વિવાહસંબંધી વિધિ (થાઓ). ૧૫.

इयं हि भगवद्दासी भगशब्दनिरूपिता ॥
ऐश्वर्यादिप्रसिद्ध्यर्थमरया वर्णनमुच्यते ॥६॥

કારણ કે આ 'ભગ' શબ્દથી જણાવેલી[2] ભગવાનની દાસી છે. (આના) ઐશ્વર્ય વિગેરે

---

૧. મોટી ઉમરના કર્દમને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી, એમ સૂચવવા આ કહેલ છે. તેથી જો હમણાં તમે મારો અનાદર કરશો તો ભવિષ્યમાં તમારો બીજો અનાદર થશે નહિ. (प्र) 'મોટા' એટલે ઉત્તમ સ્થિતિવાળાને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી હમણાં કર્દમ આ કન્યાનો અનાદર કરશે તો બીજી કન્યા તેને પ્રાપ્ત થશે નહિ, અને કોઇની કન્યા માગવા જશે તો તે ન આપતાં સ્વાભિમાનની હાનિ થશે, એવો અર્થ જણાય છે.

* વૃંદાવનના દેવકીનંદન પ્રેસવાળી પ્રતના પાઠ લીધેલા છે.

૨. 'જણાવેલી' એટલે 'ભગ' શબ્દથી કહેલા ગુણોના એક આશ્રય 'શ્રી' શબ્દથી જણાવેલી. (प्र).

(ગુણો) પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે આનું વર્ણન કહેવામાં (કરવામાં) આવે છે.[1] કા. ૬.

अनङ्गीकरणे त्वस्याः स्वतः कामेन बाधनात् ॥
तुल्यत्वं चाभिलषितमत आद्यो निरूपितः ॥७॥

આનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે, તો કામ પોતાની મેળે (કર્દમને) પીડા કરે, અને સમાનપણું ઇચ્છેલું છે, તેથી પહેલો (ગુણ) કહેલો છે. કા. ૭.

धर्मो वीर्यं द्वितीयेन वध्यादरणवर्णनात् ॥
यशो हि वर्ण्यते तस्या विश्वावसुनिरूपणात् ॥८॥

વિધિના આદરનું વર્ણન કરેલું હોવાથી બીજા (સોળમા શ્લોક)થી 'વીર્ય' ગુણ (કહેલો છે). વિશ્વાવસુના નિરૂપણથી તેના યશનું વર્ણન કરેલું છે. કા. ૮

कान्त्याधिक्यस्य कथनाल्लक्ष्म्याश्चैव निराकृतेः ॥
सोमसम्बन्ध एवोक्तो गन्धर्वस्तु ततः स्फुटः ॥९॥

કાંતિ અધિક કહેલી હોવાથી અને વળી લક્ષ્મીની અવગણના કરેલી [3]હોવાથી, ચંદ્ર *સાથે જ સંબંધ કહ્યો. ગંધર્વ (નો *સંબંધ) તો તેથી સ્પષ્ટ થયો. કા. ૯.

लक्ष्मीवद्वर्णनं तस्याः श्रियमिच्छेद्धुताशनात् ॥
इति वाक्याच्च तस्यापि सम्बन्धो विनिरूपितः ॥१०॥

લક્ષ્મીની પેઠે તેનું વર્ણન કરેલું, અને 'અગ્નિ પાસેથી શ્રીની ઇચ્છા કરવી' વાક્ય પ્રમાણે તેનો (અગ્નિનો) સંબંધ+ પણ જણાવેલો છે. કા. ૧૦.

ज्ञानवैराग्ययोर्वाक्ये स्पष्ट एव निरूपिते ॥
अतोऽस्या वर्णनं तत्र न निषिद्धमिति स्थितिः ॥११॥

જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનાં વચનો સ્પષ્ટ જ કહેલાં છે[4] તેથી તે વિષયમાં આનું વર્ણન (કરવાનું) મના કરેલું નથી, એવી સ્થિતિ છે. કા. ૧૧.

'बाढम्' એ વચન વિવાહમાં પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે 'સુખ થાય તેમ પસંદ કરો' એમ કહેલું (હોય છે). 'સુખ પ્રમાણે' એવા અથવા 'સત્ય'ના અર્થવાળો આ અવ્યય છે. હું તો પરણવાની ઇચ્છાવાળો જ છું, અને તારી आत्मजा કન્યા કોઈને પણ આપેલી નથી.

दत्तायास्तु विवाहोऽत्र लौकिकः परिकीर्तितः ॥
अप्रत्ताया विवाहो हि ब्राह्म एव निरूपितः ॥१२॥

---

૧. 'પિતાની' પાસે (તેની) પુત્રીનાં સૌંદર્યનું વર્ણન કરવું એ લોકથી વિરુદ્ધ છે. વળી લક્ષ્મીની અવગણના કહેવી એ વૈષ્ણવપણાંથી વિરુદ્ધ છે' એવી શંકા થાય, તેથી કર્દમ દોષરહિત છે એમ જણાવવા આ કારિકાઓ કહેલી છે. (प्र).

૨. 'પહેલો (ગુણ)' એટલે ઐશ્વર્ય. (प्र).

૩. લક્ષ્મીની અવગણના કરનારી કહેવાનું બીજું પ્રયોજન આથી કહેલું છે. (લક્ષ્મી સર્વની બેન હોવાથી) આ (કર્દમની) બેન નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (प्र).

* ચંદ્રમાં કાંતિ ઘણી હોવાથી, કાંતિ કહી તેથી ચંદ્ર સાથે સંબંધ કહેવાયો. ગંધર્વ કન્યાઓને મધુર વાણી આપનાર છે. કાંતિ કહી તેથી મધુર વાણી પણ કહેવાઈ એવો અર્થ જણાય છે.

\+ શ્લો. ૧૯ માં 'તેજ ધારણ કરે ત્યાંસુધી' એમ કહેલ હોવાથી અગ્નિનો સંબંધ પણ જણાવાયો, એવો ભાવ જણાય છે.

૪. 'તેથી' એટલે આ લક્ષણોથી તે ભગવાનની દાસી હોવાથી. (प्र).

અહિં આપેલીના* વિવાહને લૌકિક કહેલો છે, કારણ કે નહિ આપેલીના વિવાહને જ બ્રાહ્મ કહેલો છે. કા. ૧૨

'પરણવાની ઇચ્છાવાળો' એમ કહેલું હોવાથી, મારો (કર્દમનો) પણ પહેલો વિવાહ થએલો નથી. તેથી અમારા બંનેનો આ પ્રથમ **'वैवाहिको विधिः'** વિવાહ સંબંધી અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરનારો પ્રકાર (વિધિ) (થાઓ). 'જો ઉત્તમ વર આવે તો (વચનથી) આપેલી હોવા છતાં કન્યા (તેને) પરણાવવી. પતિ ગૂમ થાય, મરણ પામે, સંન્યાસ લે, નપુંસક હોય અથવા પતિત થાય, (એ) પાંચ સંકટોમાં સ્ત્રીઓનો બીજો પતિ કરવામાં આવે છે' એ વાક્યથી દુઃખમાં (બીજો) વિવાહ કરવાનું અને સંતતિ (ઉત્પન્ન કરવા) માટે પ્રાજાપત્ય (વિવાહ) (કરવાનું) કહેલું છે, તે અહિં કરવાનો નથી એમ 'વિધિ થાઓ' શબ્દથી (કહેલું છે). ૧૫.

માત્ર અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન કરનારો (વિવાહ) શોભા કરનારો થતો નહિ હોવાથી, સુખ થાય તે પ્રમાણે શોભા પણ ભલે થાઓ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

कामः स भूयान्नरदेव तेऽस्याः पुत्र्याः समाम्नायविधौ प्रतीतः ॥
क एव ते तनयां नाद्रियेत स्वयैव कान्त्या क्षिपतीव श्रियम् ॥१६॥

હે રાજા! તમારી આ પુત્રીનો (વિવાહ વિધિ) વારંવાર નામ લેવાની વિધિમાં સ્વીકારેલો ઇચ્છા પ્રમાણેનો થાઓ. પોતાની કાંતિથી જ જાણે કે લક્ષ્મીની અવગણના કરતી હોય તેવી તમારી પુત્રીનો કોણ જ આદર ન કરે? ૧૬

તે જ વિધિ **कामः** ઇચ્છેલા પ્રકારનો **भूयात्** થાઓ, એવો અર્થ છે. તેનું કારણ 'રાજા' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે બ્રાહ્મણોની પેઠે રાજાઓનો વિવાહ શોભા વિનાનો થતો નથી, પરંતુ તે સંપૂર્ણ રીતે લૌકિક ન કરવો, પણ સમામ્નાય વિધિમાં સ્વીકારાએલ પ્રકારનો કરવો. 'સમામ્નાય' એટલે વારંવાર નામ લેવું તે. જેમ પહેલાં બધાએ કરેલ તેવા પ્રકારના વિધિમાં સ્વીકારાએલ (વિધિ કરવો). કેટલાક 'સમામ્નાય'નો અર્થ 'વેદ' કરે છે. 'તેવા સંજોગામાં× કન્યાનું ઉત્તમપણું જણાવાથી (તેને) ઈર્ષ્યાને લીધે (તમે કદાચ) ન સ્વીકારો' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. તમારી પુત્રીનો કોણ જ આદર ન કરે? '**एव**' 'જ' શબ્દ અનાદરના અર્થમાં (યોજેલો છે). 'પોતાની અસાધારણ કાંતિ જ જાણે કે **श्रियम्** લક્ષ્મીની અવગણના કરતી હોય તેવી' શબ્દોથી તે (અનાદર ન કરવા)નું કારણ (કહેલું છે). આ (દેવહૂતિ) પણ ભગવાનની શક્તિ હોવાથી તેમ કહેવામાં દોષ નથી. 'જાણે કે લક્ષ્મીની અવગણના કરતી હોય તેવી' શબ્દોથી આ શક્તિના ચિહ્નરૂપ હોવાનું પણ સૂચવેલું છે. ૧૬.

નીચેના શ્લોકમાં તેની કીર્તિ કહે છેઃ—

यां हर्म्यपृष्ठे क्वणदङ्घ्रिशोभां विक्रीडतीं कन्दुकविह्वलाक्षीम् ॥
विश्वावसुर्न्यपतत्स्वाद्विमानाद्विलोक्य संमोहविमूढचेताः ॥१७॥

મહેલના ધાબા ઉપર ઝંકાર કરતા ચરણોથી શોભતી, ક્રીડા કરતી, દડાને લીધે વિહ્વલ નેત્રોવાળીને જેને જોઈને ઘણા મોહને લીધે ભાનવગરના ચિત્તવાળો વિશ્વાવસુ પોતાના વિમાનમાંથી પડી ગયો હતો. ૧૭.

વિશ્વાવસુ ગંધર્વ જે દેવહૂતિને મહેલના ધાબા ઉપર ક્રીડા કરતી, દડાને લીધે વિહ્વલ થયાં હતાં નેત્રો જેનાં તેવી (જોઈને વિમાનમાંથી પડી ગયો હતો). અપ્સરાઓની હાજરીમાં પણ (દેવહૂતિની) શોભાથી આકર્ષાએલ ચિત્તવાળો થઈ ઉપર (આકાશમાર્ગે) જતાં વિમાનમાંથી (દેવહૂતિ)ની સમીપ પડી ગએલો, એમ નારદ વિગેરેનાં વચનોથી જાણવામાં આવેલું છે. મહેલના ધાબા ઉપર

---

* વચનથી બીજાને આપેલી, એટલે બીજા સાથે સગપણ કરેલી, એવો અર્થ જણાય છે.

× 'તેવા સંજોગોમાં' એટલે શોભાવાળો વૈભવથી વિવાહ કરવામાં આવે તો.

ઢાંકણુ હોતું નથી. 'ઝંકાર કરતા ચરણોથી શોભતી' વિશેષણથી ઉદ્દીપન વિગેરે (વિભાવો) કહેલા છે. 'દડાને લીધે વિહ્વલ નેત્રોવાળી' વિશેષણથી ચંચલપણું અને ભોળપણુ કહેલાં છે. ઘણા મોહને લીધે ભાનવગરનું થએલું હતું ચિત્ત જેનું, તેવો (વિશ્વાવસુ થયો). તે ગંધર્વ હોવાથી દોષ (થએલ)નથી.૧૭.

નીચેના શ્લોકમાં તે (દેવહૂતિ)નું શ્રીપણું કહે છે:—

तां प्रार्थयन्तीं ललनाललामामसेवितश्रीचरणैरदृष्टाम् ॥
वत्सां मनोरुच्चपदः स्वसारं को नाभिमन्येत बुधोऽभियाताम् ॥१८॥

સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ, ભગવાનનાં ચરણો જેમણે સેવેલાં નથી તેમણે ન જોએલી, મનુની વહાલી પુત્રી, ઉત્તાનપાદની બેન, પોતાની મેળે આવી પ્રાર્થના કરતીનો તેનો કયો વિદ્વાન આદર ન કરે ? ૧૮.

આરંભમાં પ્રાર્થના કરતી અને પોતાની મેળે જ આવેલીનો જે વિદ્વાન હોય તેવો કોણ આદર ન કરે ? હરકોઇ પ્રાર્થના કરતી (સ્ત્રી)નો સદા સ્વીકાર કરવો જોઈએ, તેમાં પણ 'ઉત્તમ સ્ત્રીને ખરાબ કુલમાંથી પણ (સ્વીકારવી)' એ નિયમ પ્રમાણે પણ તેને સ્વીકારવી જોઈએ, એમ 'સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ' વિશેષણથી કહેલું છે. **ललना** સ્ત્રી (જાત), તેઓની મધ્યે **ललामा** શ્રેષ્ઠ (તે છે). વળી તે ભગવાનની કૃપારૂપ હોવાથી સંપૂર્ણ રીતે તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ, એમ કહે છે કે, નથી સેવેલાં **श्रीयुक्तौ** લક્ષ્મીવાળાં ભગવાનનાં ચરણારવિંદો જેમણે તેઓએ ન જોએલી (તે છે). તેઓ તેને જોઇ પણ શકતા નથી, તેથી આ ભગવાનની કૃપારૂપ છે. મનુ ધર્મરૂપ છે; તે જ્યારે ફલનું દોહન કરે, ત્યારે આ **वत्सा** પ્રિય પુત્રી હોય છે, એવો અર્થ છે. 'ઉત્તાનપાદની બેન' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે આ) ભાઈવાળી અને પ્રસિદ્ધ કન્યા છે. સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થ જાણનારો કોણ જ (આનો) આદર ન કરે ? કારણ કે આવી સ્ત્રી બ્રહ્મવિદ્યાથી પણ અધિક છે. સાથે ચાલીને (પોતાની મેળે) આવેલી હોવાથી, આવી (કન્યા)નો ત્યાગ કરવાથી દોષ થવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ૧૮.

પરંતુ એક અનિષ્ટ છે. તે જો (દેવહૂતિ) સ્વીકારે તો હું (તેનો) સ્વીકાર કરીશ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं यावत्तेजो बिभृयादात्मनो मे ॥
अतो धर्मान् पारमहंस्यमुख्यान् शुक्लप्रोक्तान् बहु मन्येऽविहिंस्रान् ॥१९॥

જ્યાંસુધી (તેના) આત્મસ્વરૂપનું મારૂં તેજ (આ) પતિવ્રતા ધારણ કરે ત્યાં સુધીના નિયમથી હું આનો સ્વીકાર કરીશ. પછી શુકલનારાયણે કહેલા સંન્યાસમાં જે મુખ્ય છે તે હિંસારહિત ધર્મોનો હું ઘણો આદર કરીશ. ૧૯

કારણ કે આ સર્વથી ઉત્તમ છે, તેથી હું (આનો) સ્વીકાર કરીશ, પરંતુ **समयेन** કાલના નિયમથી (સ્વીકાર કરીશ). 'આરંભમાં જ એ પ્રકારનો આગ્રહ કેમ કરો છો ? જ્યારે (તમને) વૈરાગ્ય થાય, ત્યાર પછી તરત જ (આનો) ત્યાગ કરજો' એવી શંકા થાય, તેથી 'પતિવ્રતા' એમ કહેલું છે, કારણ કે આ પતિવ્રતા છે. '(પતિ) મરણ પામે ત્યારે જે નારી મરે તે પતિવ્રતા જાણવી.' તેથી મરણ સુધી* તેના ધર્મનું રક્ષણ થાય તે માટે (તેનું) રક્ષણ કરવું જોઈએ. તેમ કરવામાં ન આવે, તો (મારે) શરણ આવેલીના તેના ધર્મનો નાશ થાય તેથી પહેલાંથી જ કરાર કર્યો હોય, તો પરણવાના સમયે તે તેવું વ્રત ન લે. 'જ્યાંસુધી આત્મસ્વરૂપનું મારૂં તેજ ધારણ કરે' શબ્દોથી કરાર જ કહેલો છે. હું બ્રાહ્મણ હોવાથી મારું તેજ બીજરૂપ છે. તેટલાથી જ તે કૃતાર્થ થશે એમ જણાવવા 'આત્મસ્વરૂપ' એમ કહેલું છે. હું તેનો પણ આત્મા છું. આત્મસ્વરૂપ તેજ ધારણ કરવામાં આવે ત્યારે જ પતિવ્રતા-

* મારા (કર્દમના) મરણ સુધી તેનું રક્ષણ કરવું પડે, એટલે સંન્યાસના ધર્મો આચરી શકાય નહિ, એવો ભાવ જણાય છે.

પણ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે પતિ પોતાની અંદર જ રહેલો (થાય છે). ત્યારપછી હું સંન્યાસના ધર્મોનો જ સ્વીકાર કરીશ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. સંન્યાસ આશ્રમમાં (જે ધર્મો) મુખ્ય છે (તેમનો સ્વીકાર કરીશ). 'શુકલનારાયણે કહેલા' વિશેષણથી પ્રમાણ કહેલું છે. શુકલનારાયણે કહેલા તે (ધર્મો)નો જ હું ઘણો આદર કરીશ. 'હિંસારહિત' વિશેષણથી પ્રમેયથી પણ તે ધર્મોની સરસાઇ કહેલી છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં યજ્ઞો વિગેરે હિંસાકારક (ધર્મો) છે. ૧૯.

" 'જીવતાં સુધી અગ્નિમાં હોમ કરવો' એવી શ્રુતિ અને 'અહિંથી જ બ્રહ્મચર્યમાંથી સંન્યાસ લેવો' એવી સ્મૃતિ હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમ પછી સંન્યાસ ન લેવાય" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

यतोऽभवद्विश्वमिदं विचित्रं संस्थाप्यते यत्र चावतिष्ठते ॥
प्रजापतीनां पतिरेष मह्यं परं प्रमाणं भगवाननन्तः ॥२०॥

જેમનામાંથી આ વિચિત્ર વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું, જેમની અંદર લય પામે છે અને જેમની અંદર રહેલું છે તે પ્રજાપતિઓના પતિ આ અનંત ભગવાન મારા માટે ઉત્તમ પ્રમાણ છે. ૨૦

આ વિષયમાં 'આ ભગવાન' જ પ્રમાણ છે.

सर्वथाऽऽदरणीयो यः स प्रमाणमिहोच्यते ॥
तत्संबन्धाकृतिस्तस्य प्रमाणं वाक्यमेव च ॥१३॥

સંપૂર્ણ રીતે જે આદર કરવા યોગ્ય છે, તે (ભગવાન) અહિં પ્રમાણ કહેલા છે. તેમના સંબંધને લીધે જ તેમનું કાર્ય અને વચન પ્રમાણ છે. કા. ૧૩

વેદો ભગવાનનાં વાક્ય હોવાથી પ્રમાણ છે. તે (ભગવાન) અનંત, અનંત મૂર્તિવાળા અને દેશ વિગેરેની હદવિનાના છે. તેમણે જૂદા જૂદા (પુરુષો)ના અધિકાર પ્રમાણે ઘણા પ્રકારે શાસ્ત્રાર્થ કહેલો છે; અને ભક્તોને જૂદો જૂદો કહેલો છે. તેથી તેમણે જે મને વિશેષ પ્રકારથી કહ્યો, તે જ (મારે) પ્રમાણ છે, કારણ કે ખાસ (કહેલું) બળવાન છે. સ્વતંત્ર વેદ કરતાં પણ ભગવાન ઉત્તમ છે, એમ કહેવા, (તે) જગતના કર્તા છે એમ કહે છે. (૧) જે ભગવાનમાંથી આ વિશ્વ **अभवत्** ઉત્પન્ન થયું. 'વિચિત્ર' વિશેષણથી તે (ભગવાન) અલૌકિક કર્તા હોવાનું જણાવેલું છે. ×'**यतः**' 'જેમનામાંથી' શબ્દથી કારણ (ભગવાન) વિકારરહિત (હોવાનું કહેલ છે), ચિંતામણિ વિગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થએલા ઘડા વિગેરે (પદાર્થો)નું કાંઈ પણ સમવાયિ વિગેરે બીજું કારણ જોવામાં આવતું નથી, તે પ્રમાણે જેટલાં કારણોની જરૂર હોય તે ભગવાન જ છે, બીજું કાંઇ નથી, એમ જણાવવા અવ્યય યોજેલો છે. (૨) જેમની અંદર જ **संस्थाप्यते** લય પામે છે, અને (૩) (જેમની અંદર) **अवतिष्ठते** રહેલું છે. ગુણો અને તેઓના અભિમાનીઓ [1]એકના કારણ હોવાનું સંભવતું હોવાથી, ત્રણે કહેલાં છે. વળી 'પ્રજાપતિઓના પતિ' શબ્દથી (ભગવાન) વશ રાખનાર હોવાનું કહેલું છે. તે પણ 'આ,' હમણાં પણ સમીપમાં પ્રકાશે છે. આથી એમ કહેલું છે કે (તેમની આજ્ઞાનું) ઉલ્લંઘન પણ થઇ શકે તેમ નથી. તેથી જ વેદ વિગેરે કરતાં પણ, (તે) ઉત્તમ પ્રમાણ છે. 'ભગવાન' શબ્દથી વિકારરહિત બ્રહ્મ એમ (કહેલું છે). 'અનંત' વિશેષણથી (ભગવાન) પ્રમાણ હોવાનું કારણ (કહેલું છે), કારણ કે બીજો (અનંત ન હોય તે) આદર કરવા યોગ્ય નથી. ૨.

આટલું કહીને, જો (શરત) સ્વીકારશે તો વિવાહ કરાવીશ એવો નિશ્ચય કરીને (કર્દમ) શાંત રહ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

× આ 'અવ્યય' (જેનાં રૂપ ન થાય તેવો શબ્દ) છે. 'અવ્યય' એટલે જેમાં ફેરફાર ન થાય તેવું, વિકાર (ફેરફાર) રહિત.

૧. ઉત્પત્તિ, લય અથવા સ્થિતિ ત્રણમાંથી એકના. (प्र).

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

स उग्रधन्वन्नियदेवाऽऽबभाष आसीच्च तूष्णीमरविन्दनाभम् ॥
धियोपगृह्य स्मितशोभितेन मुखेन चेतो लुलुभे देवहूत्याः ॥२१॥

'હે ઉગ્ર ધનુષ્યવાળા!' તે આટલું જ બોલ્યા અને કમલનાભને બુદ્ધિથી ધારણ કરી શાંત રહ્યા. (તેમનાં) સ્મિતથી શોભતાં મુખથી દેવહૂતિનું ચિત્ત લોભાયું. ૨૧.

(વિદુરને) ખળભળાટ ન થાય તે માટે 'હે ઉગ્ર ધનુષ્યવાળા!' એવું સંબોધન (કરેલું છે), કારણ કે **સ્ત્રીનું ચિંતન પણ ખળભળાટ કરાવનારૂં છે.** તે **इयदेव** આટલું જ બોલ્યા. 'અને શાંત રહ્યા' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે આને સિદ્ધ કરનારૂં પણ કહેવું અથવા જૂદો (ન પરણવાનો) વિચાર હોય તો બીજું કહેવું, એવું તેમનું મન ન હતું. તર્ક સંબંધી દોષ હોવાથી તે દૂર કરવા 'કમલનાભને બુદ્ધિથી ધારણ કરી (શાંત રહ્યા)' એમ કહેલું છે, કારણ કે તે કમલનાભ હોવાથી બધુંએ જગત્ ફેરવી નાખવા શક્તિવાળા છે, (તેમને) આટલામાં જ શું અશક્ય હોય? એવો (અર્થ છે). તેટલામાં જ ભગવાને કાંઇક ઉપાય કર્યો એમ કહે છે (કે), જેવા (તેણે કમલનાભને) બુદ્ધિથી ધારણ કર્યા કે તરત જ સ્મિતથી શોભતું જે (તેનું) મુખ, તેનાથી દેવહૂતિનું ચિત્ત લોભાયું. ૨૧.

માયાથી મોહ પામેલો અથવા વસ્તુની લાલસાવાળો ભવિષ્યમાં થવાના ગુણો અથવા દોષોને જાણતો નથી, તેથી મનુનું મન સંદેહવાળું હોવા છતાં પણ 'પુત્રી માટે (આ) યોગ્ય પતિ છે' એવી પત્નીની ઇચ્છા અને પુત્રીનું ચિત્ત જાણીને તે સંદેહરહિત થયું, એટલે તેણે તેને કન્યા આપી, એ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सोऽनुज्ञात्वा व्यवसितं महिष्या दुहितुः स्फुटम् ॥
तस्मै गुणगणाढ्याय ददौ तुल्यां प्रहर्षितः ॥२२॥

તેણે મહારાણીનો (અને) પુત્રીનો સ્પષ્ટ નિશ્ચય જાણીને, હર્ષ પામી, ગુણોના સમૂહવાળાને તેને (તેની) સમાન (કન્યા) પરણાવી. ૨૨.

'**स्फुटम्**' વચન વિગેરેથી સ્પષ્ટ થએલો વ્યવસાયઃ નિશ્ચય (જાણ્યો), તેથી જ તેને (કન્યા) પરણાવી. પોતે (લગ્ન) ન રોકવાનું કારણ 'ગુણોના સમૂહવાળાને' વિશેષણથી (કહેલું છે), અને અનિષ્ટ હતું તે (લગ્ન) કરાવનારૂં જાણ્યું એમ '(તેની) સમાન' વિશેષણથી કહેલું છે. આ (દેવહૂતિ) પણ મુક્તિ પામશે, એવો અર્થ છે. તેમ ન હોત, તો ભગવાને (તેની) સમાન ઉત્પન્ન કરી ન હોત. તેથી જ તે હર્ષ પામ્યો. ૨૨.

સંકલ્પ કરીને આણે પરણાવી. ઉત્સવ તો શતરૂપાએ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

शतरूपा महाराज्ञी पारिबर्हान्महाधनान् ॥
दम्पत्योः पर्यदात्प्रीत्या भूषावासःपरिच्छदान् ॥२३॥

મહારાણી શતરૂપાએ દંપતીને આભૂષણ, વસ્ત્રો, ઘરવખરીનો ઘણો કિંમતી દાયજો પ્રીતિથી આપ્યો. ૨૩.

(આપવાની) શક્તિ 'મહારાણી' શબ્દથી (કહી છે). '**महाधनान्**' ઘણો કિંમતી **पारिबर्हान्** વિવાહ સમયે આપવા યોગ્ય (દાયજો), માત્ર પુત્રીને નહિ, પરંતુ દંપતીને, સંકલ્પથી નહિ તેમજ દયાથી નહિ પરંતુ પ્રીતિથી આપ્યો. **भूषा** કુંડલ વિગેરે આભરણો, જાતજાતનાં વસ્ત્રો (અને), **परिच्छदाः** ઘરવખરીનો (દાયજો આપ્યો). ૨૩.

કન્યા પરણાવીને, ઘેર જતાં મનુનું કૃત્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

प्रत्तां दुहितरं सम्राट् सदृक्षाय गतव्यथः ॥
उपगुह्य च बाहुभ्यामौत्कण्ठ्यमथिताशयः ॥२४॥

અને (તેના) જેવાને પુત્રી પરણાવીને દુઃખરહિત થએલા, પ્રેમને લીધે વિહ્વલ થએલા અંતઃકરણવાલા ચક્રવર્તી (પુત્રીને) બે બાહુઓથી ભેટ્યા.... ૨૪.

પરણાવેલી હોવા છતાં કન્યા અયોગ્યને (પરણાવી હોય તે) દુઃખદાયક થાય છે. તેવું ન હોવાથી (મનુ) નિશ્ચિંત થયો એમ '(તેના) જેવાને (પરણાવીને) દુઃખરહિત થએલા' શબ્દોથી કહેલું છે. '**दत्त्वा**' 'પરણાવીને' એમ કહેવું જોઈએ, તે થઈ ગએલ હોવાથી ન કહેતાં, ભેટવામાં (પુત્રી) ઇચ્છેલી હોવાથી '**प्रत्ताम्**' 'પરણાવેલીને' એમ બીજી (વિભક્તિ)જ કહેલી છે. તરત જવાનું કારણ 'ચક્રવર્તી' શબ્દથી (કહેલું છે). '**च**' 'અને' શબ્દથી બીજાં તે સમયને યોગ્ય (મનુનાં) વચનો પણ સૂચવેલાં છે. '**उपगृह्य**' 'પકડીને' એવો પાઠ હોય, ત્યારે માત્ર 'સમીપમાંથી પકડી' (એવો અર્થ થાય). બંને પ્રકારે માથાંથી પકડેલી. દ્વિવચનથી× ઘણો સ્નેહ જણાવેલો છે; વળી (મનુ) પ્રેમથી વિહ્વલ થયો, એમ 'પ્રેમને લીધે વિહ્વલ થએલા અંતઃકરણવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. **उन्मथितः** ઘણું જ વિહ્વલ થએલું હતું **आशयः** અંતઃકરણ જેનું તેવો (મનુ). ૨૪.

તે જવાને પણ અશક્ત થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अशक्नुवंस्तद्विरहं मुञ्चन्बाष्पकलां मुहुः ॥
आसिञ्चन्नम्ब वत्सेति नेत्रोदैर्दुहितुः शिखाम् ॥२५॥
आमन्त्र्य तं मुनिवरमनुज्ञातः सहानुगः ॥
प्रतस्थे रथमारुह्य सभार्यः स्वपुरं नृपः ॥२६॥

તેનો વિરહ સહન કરવા અશક્ત થતાં, વારંવાર અશ્રુકલાને પાડતાં, 'હે માતા! હે પુત્રી!' એવા શબ્દો વચ્ચે પુત્રીના ચોટલાને નયનનાં જલોથી સિંચતાં, તે ઉત્તમ મુનિની રજા લઈ, રજા પામેલો રાજા પત્ની સાથે રથમાં બેસી સેવકો સાથે પોતાના શહેર જવા નીકળ્યો. ૨૪–૨૫.

(વિરહ) 'સહન કરવા' (અશક્ત) એમ અર્થથી પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે વિરહ પોતાની સાથે સંબંધવાળો જ થયો, તે (સહન કરવો) શકય હોય કે અશકય હોય. તેથી (વિરહ સહન કરવો અશકય હોવાથી) જ (તે) વારંવાર અશ્રુકલા પાડતો હતો; કારણ કે અંદરના દુઃખને લીધે મુખ (નયન)માંથી અશ્રુ બહાર નીકળતાં હતાં. અશ્રુ શોભતાં હોવાથી (તેને) 'કલા' કહેલ છે. 'વારંવાર' શબ્દ જ્યારે જ્યારે સ્મરણ થાય ત્યારે ત્યારે અધિક વિરહ થયાનું સૂચવે છે, અને નેત્રમાંથી ઘણું જલ નીકળ્યું એમ *પચીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. તે (પુત્રી) પણ રડતી હતી, ત્યારે 'હે માતા! હે પુત્રી!' એવાં સંબોધન થતાં હતાં. 'રડ નહિ' વિગેરે કહેવાની શક્તિવિનાનો (મનુ) નયનમાં ઉત્પન્ન થએલાં જલોથી પુત્રીના ચોટલાને સિંચતો હતો, અને ઉત્તમ મુનિની રજા લઈ, તેની પાસેથી જ રજા પામેલો (રાજા) પત્ની સાથે રથમાં બેસી સેવકો સાથે પોતાના શહેર જવા નીકળ્યો, એવો ત્રણ *શ્લોકોનો સંબંધ છે. (કર્દમ) ઉત્તમ મુનિ હોવાથીજ (તેને પુત્રીની) ખાસ સોંપણ કરી નહિ. 'રાજા' શબ્દથી રક્ષણ કરવા માટે પોતાના શહેર તરફ જવાનું જરૂરી હોવાનું કહેલું છે. ૨૫–૨૬.

પુત્રીને (કોઈનો) સહવાસ નથી એવી શંકા પણ નીચેના શ્લોકથી ખોટી ઠરાવે છે:—

उभयोर्ऋषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसोः ॥
ऋषीणामुपशान्तानां पश्यन्नाश्रमसम्पदः ॥२७॥

× '**बाहुभ्याम्**' 'બે બાહુઓથી' એ શબ્દમાં યોજેલ દ્વિવચનથી.

* ૨૪, ૨૫ અને ૨૬ શ્લોકોનો સંબંધ છે. ૨૭ મા શ્લોક સાથે ચારે શ્લોકનું એક વાકય થાય છે.

ઋષિઓનાં કુલને યોગ્ય સરસ્વતીના બંને કીનારા ઉપર આવેલા શાંત ઋષિઓના આશ્રમોની સંપત્તિને જોતો (રાજા પોતાના શહેર જવા નીકળ્યો. શ્લો. ૨૬.) ૨૭.

ઋષિઓનાં કુલને યોગ્ય સરસ્વતીના બંને કીનારા ઉપર આવેલા શાંત ઋષિઓના આશ્રમોની સંપત્તિને માર્ગમાં જોતો (નીકળ્યો), એમ પહેલાંના (શ્લો. ૨૬.) સાથે જ સંબંધ છે. એક બીજા દેખાતા હોવાનું જણાવવા 'બંને કીનારા ઉપરના' (એમ કહેલું છે). સરસ્વતી ઋષિઓનાં કુલને યોગ્ય હોવાથી, સરસ્વતીની પ્રાર્થનાથી પણ જમાઈ પોતાની નજીક (શહેરમાં) ગયો ન હતો એમ કહેલું છે. વળી તે (સરસ્વતી) સૃષ્ટિ માટે ઉપયોગી હોવાથી 'સરસ્વતીના' એમ (કહેલું છે). સારી રીતે વ્યવહાર થઈ શકે તે માટે 'સુંદર કીનારા' (કહેલા છે). (ઋષિઓમાં) કજીઓ ન હતો એમ જણાવવા 'શાંત' વિશેષણ (યોજેલું છે). 'સંપત્તિ' શબ્દથી સમૃદ્ધિ જણાવેલી છે. ૨૭.

એ પ્રમાણે અહિંથી જવાનું કહી, તેણે પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે (તેનો થએલ) આદર નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

तमायान्तमभिप्रेत्य ब्रह्मावर्तात्प्रजापतिम् ॥
गीतसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः ॥२८॥

તે રાજાને બ્રહ્માવર્તમાંથી આવતા જાણીને. ઘણો હર્ષ પામેલી (પ્રજા) ગીત સ્તુતિ અને વાજીંત્રોથી વધાવવા આવી. ૨૮.

સરસ્વતીનો આખોય કીનારો 'બ્રહ્માવર્ત' તરીકે ઓળખાય છે, તેથી 'બ્રહ્માવર્તમાંથી' એમ (કહેલું છે). 'બ્રહ્માવર્ત+ (આવતા જાણીને)' એ પાઠ સ્હેલાઇથી જણાય છે. *'**प्रजापतिम्**' એટલે (રાજા) મનુને. અહિં સરવાળો (કરેલો છે). '**प्रजाः पतिम्**' 'પ્રજાઓ પતિને (આવતા જાણીને)' એવો પાઠ છે. હર્ષ પામેલી પ્રજા ગીત વિગેરેથી **प्रत्युदीयुः** (વધાવવા) સામી આવી. ૨૮.

'બિન્દુ સરોવરનો ત્યાગ કરી મનુ બીજા સ્થલે કેમ ગયો ? ત્યાં જ તેણે રાજધાની કેમ ન કરી ?' એવી શંકા થાય, તેથી મનુ જેમાં રહેતો હતો તે નગરી પણ બિન્દુસરોવરની સમાન હતી એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોક)થી તેનું વર્ણન કરે છેઃ—

बर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसम्पत्समन्विता ॥
न्यपतन्यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः ॥२९॥

બર્હિષ્મતી નામની નગરી સર્વસંપત્તિવાળી છે, જેની અંદર અંગ ધૂણાવતા યજ્ઞવરાહનાં રૂંવાડાં પડયાં હતાં. ૨૯.

જેવું આ બિંદુસરોવર છે, તેવી તે બર્હિષ્મતી નામની (નગરી) છે. 'સરખાં હોય, તો (મનુ) અહિં જ કેમ ન રહ્યો ?' એવો પ્રશ્ન થાય; તેથી 'નગરી' શબ્દ કહેલો છે, કારણ કે રાજાઓ નગરીમાં જ રહે છે, પણ હરકોઈ સ્થાનમાં (રહેતા) નથી. વળી આ સર્વ સંપત્તિ-વાળી હતી. પ્રાણીઓને ચાર પુરુષાર્થ હોય છે, અને તે પણ ઘણા પ્રકારના હોય છે. સર્વ પ્રકારના (પુરુષાર્થો)ની સર્વ સંપત્તિ આ (નગરી)માં હતી, તેથી રાજા સર્વ ઉપર ઉપકાર કરનાર હોવાથી અહિં રહે તે યોગ્ય છે. ઉત્તરાર્ધથી (તે નગરી) બર્હિષ્મતી હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. **बर्हिः** બર્હિઃ **वर्तते** છે જેની અંદર, એવી તે બર્હિષ્મતી નગરી છે, અને બર્હિ વૈદિક યજ્ઞના અવયવોમાંથી ઉત્પન્ન થએલું છે. જેમ બ્રાહ્મણોમાં પિતાઓનો આરોપ કરવામાં આવે છે, તેમ મંત્ર વિગેરેથી

+ 'બ્રહ્માવર્ત' એટલે સરસ્વતી અને દષદ્વતી દેવનદીઓ વચ્ચેનો મનુનો પ્રદેશ. ત્યાં મનુને આવતા જાણીને.

કુશ કાશ (ઘાસ)માં તેનો (બર્હિષનો) આરોપ કરવામાં આવે છે, કારણ કે તે દેવોનું આસન છે. તે જ્યાં હોય છે ત્યાં જ દેવો (રહે છે), પરંતુ જ્યાં તે કુદરતથી છે ત્યાં (દેવોનું) આવાહન કરવાની પણ જરૂર નથી. વળી તે બર્હિષ્ તે જ નગરીમાં ઉત્પન્ન થએલું, એમ જણાવવા 'અંગ ધૂણાવતા યજ્ઞવરાહનાં રૂંવાડાં જેની અંદર પડ્યાં હતાં' એવી કથા કહેલી છે, કારણ કે તે (વરાહ) યજ્ઞરૂપ છે અને (તેમનાં) રૂંવાડાં બર્હિષ્ છે. ૨૯.

कुशाः काशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्चसः ॥
ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे ॥३०॥

તે જ સદા લીલા રંગવાળા કુશ અને કાશ થયાં, જેમનાથી ઋષિઓએ યજ્ઞનો ધ્વંસ કરનારાઓનો પરાભવ કરી યજ્ઞનું પૂજન કરેલું. ૩૦.

તે જ કુશ અને કાશ થયાં. તે યજ્ઞના સંબંધવાળા જણાય તે માટે 'સદા લીલા રંગવાળા' વિશેષણથી તેઓનું અલૌકિક સ્વરૂપ કહેલું છે. બધાએ કાલમાં કુશ ઉત્પન્ન થાય છે, અને લીલા રંગના હોય છે, પરંતુ બીજાં ડાંગર જવ વિગેરે (તેવાં) હોતાં નથી. તેથી તે જ થયા, એટલે રૂંવાડાં જ કુશ અને કાશ થયાં એવો અર્થ છે. 'યજ્ઞના સંબંધવાળા પશુ વિગેરે ઘણાએ પદાર્થો છે અને તેઓ સર્વે સ્થલે યોગ્ય પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી બર્હિષને જ કેમ ઉત્તમ (ગણાય) અને તેમનાથી બર્હિષ્મતીની સરસાઈ કેમ થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જે કુશ અને કાશોથી યજ્ઞનો ધ્વંસ કરનાર રાક્ષસોનો પરાભવ કરી (ઋષિઓએ) યજ્ઞનું પૂજન કરેલું. કુશો યજ્ઞના વિરોધીઓનો નાશ કરનાર હોવાનું બીજી શાખાઓમાં સમજાય તેવું છે. ૩૦.

એ પ્રમાણે બર્હિષ્મતીપણું સિદ્ધ કરી, નીચેના શ્લોકમાં તેમાં ખાસ રહેવાનું પ્રયોજન કહે છે:—

कुशकाशमयं बर्हिरास्तीर्य भगवान्मनुः ।
अयजद्यज्ञपुरुषं लब्ध्वा स्थानं यतो भुवः ॥३१॥

ભગવાન મનુએ ભૂમિનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને, કુશ અને કાશરૂપ બર્હિષ્ બીછાવીને, જેમની પાસેથી (ભૂમિનું સ્થાન) પ્રાપ્ત કરેલ તે યજ્ઞપુરુષનું પૂજન કર્યું. ૩૧.

ઘોડાના વાળ 'કાશ' છે, કારણ કે તેનું પશુ વિગેરેનું અને પરોણાગત વિગેરેમાં આસન થાય છે. કુશ અને કાશના રૂપવાળું બર્હિષ્ બીછાવીને, પોતે દીક્ષા લીધેલો ભગવદ્રૂપ થઈ મનુએ યજ્ઞપુરુષનું પૂજન કર્યું, કારણ કે તેણે ભૂમિ પ્રાપ્ત કરેલી. અધિકારી હોવામાં ભેદ ન હોવા છતાં પણ, ઈંદ્ર વિગેરે સ્વર્ગમાં અધિકારવાળા છે, (અને) મનુ તો ભુમિ ઉપર (અધિકારવાળો છે,) અને તે (ભૂમિ) દેવનાં યજ્ઞ (કરવા)નાં સ્થાનરૂપ છે. યજ્ઞ કરવાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને અવશ્ય યજ્ઞો કરવા જોઈએ, તેથી 'પ્રાપ્ત કરીને પૂજન કર્યું' એમ (કહેલું છે). (ભૂમિની) પ્રાપ્તિ માત્ર યજ્ઞ માટે ઉપયોગી હોવાથી (સંબંધક ભૂતકૃદંતનો) '**क्त्वा**' પ્રત્યય (લગાડેલો છે.). અથવા '**यतः**' એટલે યજ્ઞ (પુરુષ) પાસેથી. યજ્ઞવરાહે જ તે (ભૂમિ) આપેલી, તેથી યજ્ઞ માટે જ મેં પ્રાપ્ત કરી છે, એવા વિચારથી (યજ્ઞપુરુષનું) પૂજન કર્યું. ૩૧.

એવી રીતે બર્હિષ્મતીમાં રહેવાનું પ્રયોજન કહીને, તેમાં (મનુએ) પ્રવેશ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

बर्हिष्मतीं नाम विभुर्यां निर्विश्य समावसत् ॥
तस्यां प्रविष्टो भवनं तापत्रयविनाशनम् ॥३२॥

બર્હિષ્મતી નામનું (ભૂમિનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને પૂજન કર્યું. શ્લો. ૩૧). જેમાં પ્રવેશ કરીને સમર્થ (મનુ) રહ્યો, તેમાં ત્રણ તાપનો નાશ કરનારાં ભવનમાં તેણે પ્રવેશ (કર્યો). ૩૨.

તેવાં સ્થાનમાં રહેવાની તેની શક્તિ જણાવવા 'સમર્થ' વિશેષણ (યોજેલું છે). તેથી જ ઉત્તમ સ્થલમાં શત્રુઓની પીડા થતી ન હોવાથી એક જ સ્થલે તે સદા રહ્યો, એમ 'જેમાં પ્રવેશ કરીને રહ્યો' શબ્દોથી કહેલું છે. ભૂમિનું પ્રસિદ્ધ બર્હિષ્મતી સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને, એમ ગયાં વાક્ય (શ્લો ૩૧) સાથે જ સંબંધ છે. 'જેમાં (પ્રવેશ કરીને....)' વિગેરે જૂદું છે. (મનુ ત્યાં) સારી રીતે રહ્યો. વળી નગરી જ સર્વથી ઉત્તમ હતી એમ ન હતું, પરંતુ તેમાં ભવન પણ સર્વથી ઉત્તમ હતું એમ (કહેલું છે). 'તેમાં પ્રવેશ કર્યો' એટલે તે (નગરી)માં રહેલાં ભવનમાં પ્રવેશ કર્યો. 'ત્રણ તાપનો નાશ કરનારાં' વિશેષણથી (ભવનની) સરસાઇ (કહેલી છે), કારણ કે તે સ્થાન ભક્તિ ઉત્પન્ન કરાવનારૂં હતું. ૩૨.

सभार्यः सप्रजः कामान् बुभुजेऽन्याविरोधतः ॥
संगीयमानसत्कीर्तिः सस्त्रीभिः सुरगायकैः ॥
प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन हृदा शृण्वन् हरेः कथाम् ॥३३॥

સ્ત્રીઓ સહિત સુરોના ગાન કરનારાઓ જેની સત્કીર્તિનું સારી રીતે ગાન કરતા હતા તેવો (મનુ) દર પ્રાતઃકાલે એકાગ્ર હૃદયથી હરિની કથાનું શ્રવણ કરતાં પ્રજા સાથે (અને) પત્ની સાથે બીજા (પુરુષાર્થ)નો વિરોધ ન થાય તેવી રીતે વિષયોનો ભોગ કરતો હતો. ૩૩.

કારણ કે ત્રણ તાપ ન હોય ત્યારે બહારની અને અંદરની પીડા ન હોવાથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તે (અર્થ) 'પ્રજા સાથે (અને) પત્ની સાથે ધર્મ વિગેરેનો વિરોધ ન થાય તેવી રીતે **कामान्** વિષયોનો ભોગ કરતો હતો' શબ્દોથી કહેલો છે. પુરુષાર્થ-(પ્રાપ્તિ)નો વિરોધ થતો હોય, ત્યારે અડચણ કરનારા હોવાથી જ પત્ની અને પુત્રોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. '(સ્ત્રીઓ સહિત સુરોના ગાન કરનારાઓ જેની સત્કીર્તિનું) સારી રીતે ગાન કરતા હતા' શબ્દથી (મનુ) તેવો હોવાનું ચોક્કસ (ચિહ્ન) કહેલું છે. ગંધર્વો વિગેરે સુરોના ગાન કરનારાઓથી ગાન કરાતી હતી સત્કીર્તિ જેની તેવો (મનુ હતો). દેવો તો અસત્ય ગાન કરતા નથી, તેમજ ધર્મ વિગેરેથી વિરુદ્ધ કીર્તિનું ગાન કરતા નથી અને શ્રવણ કરતા નથી. આ કીર્તિ ચાર પુરુષાર્થરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. મોક્ષમાં પરિણમતી હોવાથી 'સારી રીતે (ગાન કરાતી) હતી, ઉદારતાને લીધે (અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાથી તેનું) ગાન થતું હતું, 'સત્ (ઉત્તમ)' હોવાથી ધર્મરૂપ હતી અને 'કીર્તિ' હોવાથી કામરૂપ હતી. તેથી કામ ઉત્પન્ન કરતી હોવાથી, સ્ત્રીઓ સાથે (ગંધર્વો તેનું) ગાન કરતા હતા; કારણ કે સુરો (દેવો)ને ધર્મ ફલરૂપ છે, ગાન કરનારાઓને કામ અને અર્થ (ધન) મુખ્ય હોય છે, અને ઉત્તમ (હોય તે) મોક્ષ (પ્રાપ્તિ)માં ઉપયોગી થાય છે. '**प्रत्यूषेषु** દર પ્રાતઃકાલે (એકાગ્ર હૃદયથી હરિની કથાનું શ્રવણ કરતાં)' શબ્દથી ઉપર કહેલાં સર્વને (પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં) સાહાય્ય કરનારૂં કહેલું છે. એકાગ્ર ચિત્તથી હરિની કથાનું શ્રવણ કરતાં (વિષયોનો) ભોગ કરતો હતો, એમ ઉપરના વાક્ય સાથે જ સંબંધ છે. ૩૩.

પ્રેમથી ભગવાનની કથાનું શ્રવણ સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોવાથી વચ્ચે (તેનું) દૃષ્ટાંત નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

निष्णातं योगमायासु मुनिं स्वायंभुवं मनुम् ॥
यदा भ्रंशयितुं भोगा न शेकुर्भगवत्परम् ॥३४॥
अयातयामास्तस्यासन् यामाः स्वान्तरयापनाः ॥
शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो ब्रुवतः कथाः ॥३५॥

યોગમાયામાં પ્રવીણ સ્વયંભૂના પુત્ર ભગવત્પરાયણ મનુને ભોગો ભ્રષ્ટ કરી શકયા નહિ,

કારણ કે વિષ્ણુની કથાઓનું શ્રવણ કરતાં, ધ્યાન કરતાં, રચતાં અને કહેતાં પોતાનાં મન્વન્તરનો વ્યતીત થતો તેનો સમય સારરહિત થતો ન હતો. ૩૪. ૩૫.

યોગમાયાઓમાં પ્રવીણ સ્વયંભૂના પુત્ર મનુને ભોગો ભ્રષ્ટ કરી શકયા નહિ, કારણ કે તેનો સમય સારરહિત થતો ન હતો, એમ આગળના (પાંત્રીસમા શ્લોકના વાકય) સાથે સંબંધ છે. યોગમાયાઓ અણિમા વિગેરે જૂદા જૂદા પ્રકારના વિષયના ભોગોના પ્રકારવાળી છે, તેમાં (મનુ) 'પ્રવીણ' એટલે સર્વ ભોગોને ભોગવનાર હતો. મનન (કરવા)ના સ્વભાવવાળો હોવાથી, (તેનો) મોક્ષ (થવાનો) હતો, તેથી મોક્ષ (ન થવાના) ભયથી પણ તે ભોગ કરતાં અટકતો નહિ. સ્વયંભૂ (બ્રહ્મા)નો પુત્ર હોવાથી, (તેને) પરલોકનો ભય તો ન હતો જ. તેથી જ (તેને) ઋણ ફીટાડવાની જરૂર ન હતી, તેમજ પરલોકનો ભય પણ ન હતો. એ પ્રમાણે હોવાથી (તેને) ચિંતાવિનાનો ભોગ થતો અને તેમ થાય ત્યારે તેમાં આસક્તિ થવાથી ભ્રષ્ટ થવાનું સંભવે, પરંતુ તે (ભોગો તેને) ભ્રષ્ટ કરી શકયા નહિ, તેનું કારણ 'ભગવત્પરાયણ' વિશેષણથી (કહેલું છે). કથાનાં શ્રવણ વિગેરેથી (તે) ભગવત્પરાયણ (રહેતો), અને ભગવત્પરાયણ હોય તેને વિષયોમાં આસક્તિ થતી નથી. આસક્તિ ન થાય, તેથી ભ્રષ્ટ થતા નથી. મનન અને બ્રહ્માના પુત્ર હોવાપણું વિગેરે યોગમાયાઓમાં પ્રવીણ હોવાનું કારણ છે. **વિષયોમાં આસક્તિ હોવાથી જ સમય વ્યર્થ (સારરહિત) થાય છે ન હોય તો (તેવો જતો) નથી.** ચાલુ વિષયમાં તે (વિષયોમાં આસક્તિ) ન હોવાથી તેના **यामाः** ઉત્તમ સમયો **अयातयामाः** સારરહિત ન થએલા જ હતા. (તેનો) સંપૂર્ણ જ સમય તેવો હતો, એમ '**स्वान्तरयापनाः (यामाः)**' શબ્દથી કહેલું છે. પોતાના મન્વન્તરનો વ્યતીત થતો (સમય), (મન્વંતરને) **यापयन्ति** સમાપ્ત કરે છે. તે કાલના અવયવો. તે બધાએ સારરહિત થતા ન હતા. મન્વન્તર ઇકોતેર યુગનો હોય છે. ભોગો ભ્રષ્ટ કરતા નહિ એટલાથી જ (સમય) સારરહિત ન થતો એમ ન હતું, પરંતુ (તેનું) બીજું પણ કારણ હતું એમ પાંતરીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. વિષ્ણુની કથાઓનું તે શ્રવણ કરતો, (તે) કથાઓનું જ ધ્યાન કરતો, યોગના બલથી ભગવાનના ગુણો જાણીને તેમને એકત્ર કરીને કથાઓ રચતો, વાતચિતમાં તથા રાજસભામાં તેમની કથા જ રચતો, અને શ્રવણ કરનારાઓની ઇચ્છા થતાં (તે) કહેતો. (પરોઢમાં) ઉંઘી ઊઠયા પછી દેહશુદ્ધિ (કર્યા) પહેલાં કથાઓ સાંભળતો, પછી સભા (માં જવા)ની જરૂર પડે ત્યાંસુધી (તેમનું) ધ્યાન કરતો, અને ત્યાં ઉત્તમ (પુરુષો) સાથે તે કથા રચતો, પછી બોધ કરવા માટે ઉંઘ આવે ત્યાંસુધી ભગવાનની કથાઓ કહેતો. એ પ્રમાણે દરરોજ કરતો. ૩૪–૩૫.

'પછી શું થયું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

स एव स्वान्तरं निन्ये युगानामेकसप्ततिम् ॥
वासुदेवप्रसङ्गेन परिभूतगतित्रयः ॥३६॥

ત્રણ ગતિઓનું ઉલ્લંઘન કરનાર તેણે જ પોતાનો ઇકોતર યુગનો મન્વન્તર વાસુદેવના પ્રસંગથી વીતાડયો હતો. ૩૬.

તે સમયે પહેલા મન્વન્તરમાં મનુ જ રાજા થએલો. પોતાના અધિકારના સમયમાં બીજો (કોઈ) તે પ્રમાણે ધર્મનું પાલન કરશે નહિ એવા વિચારથી તેણે જ પોતાનો મન્વન્તર એવા પ્રકારથી **निन्ये** વીતાડયો હતો. પ્રિયવ્રતના રાજ્યની કથા* કલ્પની અંદરની છે. ઉત્તાનપાદના (રાજ્યની કથા) તો બીજા મન્વન્તરની છે, અથવા પ્રિયવ્રતના પુત્રો જ બીજા મન્વન્તરના અધિપતિ હોવાથી, +બીજા કલ્પમાં (તે કથા થએલી). આથી એમ જણાવેલું છે કે મનુ ઘણા

* આ કથા પાંચમા સ્કંધના પહેલા અધ્યાયમાં કહેલી છે.

+ પ્રિયવ્રતના પુત્ર ત્રીજા અને ચોથા મનુ થએલ. જૂઓ ૮–૧–૨૩ અને ૮–૧–૨૭.

કલ્પો સુધી જીવેલો, અને કાલ તેને પીડતો નહિ; કારણ કે ભગવાને અધિકાર આપેલો હોય, ત્યારે અધિકારના સમયનો આયુષ્ય ગણવામાં સમાવેશ થતો નથી. તેથી અધિકાર ન હોય તેવો સમય જ સો વર્ષના આયુષ્યમાં (ગણવાનો) છે; અથવા પિતૃઓ દેવો તથા મનુષ્યોમાં આ (મનુ)નો સમાવેશ થયો નથી. '(ઇકોતેર) [1] યુગનો ' શબ્દથી મન્વન્તરનું માપ કહેલું છે. એક હજાર (યુગોના) કલ્પોના× (ઇકોતેર ઇકોતેરના) ચૌદ ભાગ કરતાં નવસો ચોરાણું યુગો થાય છે, અને (બાકીના) છ યુગો (નો ભાગ) ઉચિત સંખ્યાનો થતો ન હોવાથી,× (તેમને) ગણેલા નથી. અથવા આ જૂદી સૃષ્ટિ હોવાથી (આ છ યુગો) ભગવાનના ગુણો ઉપભોગ કરે તે માટે છ ગુણવાળા છે. ' તેથી શું થયું ? ' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ' વાસુદેવના પ્રસંગથી ' એમ કહેલું છે. વાસુદેવનો જ મનનો વાણીનો અને કાયાનો જે ધ્યાન કીર્તન સેવા વિગેરેરૂપ સંગ, તેનાથી જ **परिभूतं** ઉલ્લંઘન કરેલું છે ત્રણ ગતિઓનું જેણે તેવો (મનુ થયો). ઉંચી નીચી અને વચ્ચેની ગતિઓ ત્રણ ગુણોથી પ્રાપ્ત થાય તેવી છે, તે ત્રણે ટળી ગઈ, અને તેથી ભગવાન વિષે જ ગતિ બાકી રહી, કારણ કે મોક્ષ આપનારનો એવી રીતે સંગ કરવામાં આવે, ત્યારે ધર્મ અર્થ અને કામરૂપ ગતિ થતી નથી. ૩૬.

' દુઃખ વિગેરે (કથામાં) વિઘ્ન કરનારાં હોવાથી, ભગવાનની કથા વિગેરે સદા કેમ થઈ શકે ? ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છે:—

शारीरा मानसा दिव्या वैयासे ये च मानुषाः ॥
भौतिकाश्च कथं क्लेशा बाधन्ते हरिसंश्रयम् ॥३७॥

હે વ્યાસપુત્ર ! જેણે હરિનો આશ્રય કરેલો છે તેને શરીરનાં, મનનાં દેવતાઈ, જે મનુષ્યનાં છે તે અને આધિભૌતિક દુઃખો કેમ પીડા કરે ? ૩૭.

વ્યાધિરૂપ શરીરનાં, આધિરૂપ મનનાં, વીજળી વૃષ્ટિ વિગેરેથી થએલાં દેવતાઈ (દુઃખો છે). (વિદુરને) વિશ્વાસ રહે તે માટે ' હે વ્યાસપુત્ર ! ' એવું સંબોધન (કરેલું છે), કારણ કે વ્યાસે તે(મનુ)નું ચરિત્ર ઘણા પ્રકારે કહેલું. આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન વિગેરે મનુષ્યનાં (દુઃખો છે). જો કે શરીરનાં અને મનનાં (દુઃખો)માં બધાંએ (દુઃખોનો) સમાવેશ થાય છે, છતાં પણ ધન વિગેરે ન હોય, આજ્ઞા પાળવામાં ન આવે અને પ્રજાને ભૂતો વિગેરેનો ઉપદ્રવ થાય ત્યારે, બીજાઓની દૃષ્ટિ પ્રમાણે રાજા હોવાથી અને તે (દુઃખો)નો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરતો હોવાથી, રાજા દુઃખી છે એમ લોકો માને છે. તેથી **क्लेशाः** દુઃખો અને અહંકાર અજ્ઞાન વિગેરે કેમ પીડા કરે ? તે (દુઃખ ન કરવા)નું કારણ ' જેણે હરિનો આશ્રય કરેલો છે તેને ' શબ્દથી કહેલું છે. કારણ કહેલું હોવા છતાં, આકસ્મિક (કારણ) નથી એમ જણાવવા, ઘણા પ્રકારે કહે છે. ૩૭.

નીચેના શ્લોકમાં સંદેહ ન રહે તેવી રીતે તેણે ભગવાનનો આશ્રય કરેલ હોવાનું ફલથી સિદ્ધ કરે છે:—

यः पृष्टो मुनिभिः प्राह धर्मान्नानाविधान् शुभान् ॥
नृणां वर्णाश्रमाणां च सर्वभूतहितः सदा ॥३८॥

સદા સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનાર તેણે મુનિઓના પૂછવાથી જાતજાતના શુભ ધર્મો અને મનુષ્યોના વર્ણોના અને આશ્રમોના (ધર્મો) કહ્યા. ૩૮.

કારણ કે ભગવાનના ભક્તો જ છૂપો ધર્મ જાણે છે. તેથી મુનિઓએ ' આ ભક્ત છે '

---

૧. ભગવદ્ગીતા ૮–૧૭ પ્રમાણે અહિં ' યુગ ' એટલે ચાર યુગોનો સમૂહ જાણવો. (प्र).

× ૭૧×૧૪ = ૯૯૪, બાકીના ૬ ને ૧૪ થી ભાંગતાં પૂર્ણાંક આવતો નહિ હોવાથી તેમને મૂકી દીધા છે, એવો અર્થ જણાય છે.

એમ જાણીને (તેને) ધર્મો પૂછેલા. તેથી મુનિઓને તેણે ધર્મો કહ્યા. એક પ્રકારનો ધર્મ કહેવાથી, જૂદા જૂદા સ્વભાવ અને ગુણવાળાઓના બધા (ધર્મો)નો સમાવેશ ન થાય, તેથી જાતજાતના (ધર્મો) કહ્યા, અને (તે) બધાએ કલ્યાણકારી (શુભ) હતા. ખાસ ધર્મો પણ કહેલા, તેથી અને ' नृणां મનુષ્યોના વર્ણોના અને આશ્રમોના (ધર્મો) ' શબ્દોથી ખાસ ધર્મો ગણાવેલા છે. લાભ, પૂજન અથવા ખ્યાતિ થાય તે માટે આ (ધર્મો) કહેલા નહિ, પરંતુ સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનાર હોવાથી કહેલા, કારણ કે રાજાએ સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવું જોઈએ, એવો જ અભિપ્રાય ચિત્તમાં રાખીને તેવી રીતે (ધર્મો) કહેલા; અથવા આ સદા તેવો (સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનાર) હતો. ૩૮.

એ પ્રમાણે મનુનું ચરિત્ર કહીને, નીચેના શ્લોકથી (તેનો) ઉપસંહાર કરે છે:—

एतत्त आदिराजस्य मनोश्चरितमद्भुतम् ।।
वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्योदयं शृणु ।।३९।।

વર્ણન કરવા યોગ્ય આદિરાજા મનુનાં આ અદ્ભુત ચરિત્રનું તારી પાસે વર્ણન કર્યું. તેનાં સંતાનના ઉદયનું શ્રવણ કર. ૩૯.

' આદિરાજા ' શબ્દથી રાજાઓમાં પ્રથમ (કહી) સરસાઈ (જણાવી). ' મનુ ' શબ્દથી બ્રાહ્મણોમાં* (સરસાઈ જણાવી). (મનુનું ચરિત્ર) ' અદ્ભુત ' છે, કારણ કે વિષયોનો ભોગ, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય ત્રણે એકમાં રહેલાં છે. તેથી (વિદુરે) મનુનું જ ચરિત્ર પૂછેલું, એમ (કહેલું છે). ' વર્ણન કર્યું ' શબ્દથી તેનો જ ઉપસંહાર (કરેલો છે). માત્ર પ્રશ્નને અનુસરીને જ વર્ણન કર્યું એમ નથી, પરંતુ વર્ણન કરવા યોગ્ય હોવાથી (વર્ણન કર્યું), કારણ કે તેનું ચરિત્ર ભગવાનનાં ચરિત્ર ઉપર આધાર રાખતું હોવાથી વર્ણન કરવા યોગ્ય જ છે. ભવિષ્યમાં (આ સંબંધી) બીજો પ્રશ્ન પૂછે નહિ તે માટે, ' તેનાં સંતાનના ઉદયનું શ્રવણ કર ' એમ કહેલું છે. તેને પાંચ+ સંતાનો હતાં. તે પૈકી દેવહૂતિનો પ્રસંગ ચાલે છે. તેનો ' ઉદય ' એટલે કન્યા વિગેરેની ઉત્પત્તિ અને વિવાહ, અને તે (દેવહૂતિ)ની મુક્તિ. (આ) સર્વ ' ઉદય ' શબ્દથી કહેલ છે. તેમાં આદર થાય તે માટે ' શ્રવણ કર ' એવી આજ્ઞા (કરે છે). ૩૯.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધનો બાવીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

---

* મનન કરવાનું કાર્ય બ્રાહ્મણનું હોવાથી, મનુ તે સદા કરતો હોવાથી એ શબ્દથી બ્રાહ્મણોમાં તેની સરસાઈ જણાવાઈ.

\+ જૂઓ ૩-૧૨-૫૪-૫૫.

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય તેવીસમો.

कर्दमस्य हि कामोऽत्र स्वीकृतत्वात्तदिच्छया ॥
त्रयोविंशतिमेऽध्याये वैराग्यावधिरुच्यते ॥१॥

[1]કર્દમે તેની ઇચ્છાથી કામનો સ્વીકાર કરેલો હોવાથી અહિં ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં (તેને) વૈરાગ્ય થયો ત્યાંસુધીના તેના કામનું વર્ણન કરેલું છે. કા. ૧.

भगवद्भोगसृष्टौ हि पूर्वं मात्रा निरूपिताः ॥
तद्ग्राहकाणीन्द्रियाणि निरूप्यन्तेऽधुना स्फुटम् ॥२॥

ભગવાનના ભોગની સૃષ્ટિમાં ઉપર (ગયા અધ્યાયમાં) તન્માત્રાઓનું નિરૂપણ કર્યું.[2] હવે (આ અધ્યાયમાં) તેમને ગ્રહણ કરનારી ઇંદ્રિયોનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ થાય છે.[1] કા. ૨.

भगवत्कृतभोगो हि नाल्पसत्त्वेन भुज्यते ॥
अतस्तस्या योग्यतायै पतिसेवा निरूप्यते ॥३॥

ભગવાને રચેલો ભોગ થોડાં સત્ત્વવાળાથી ભોગવી શકાતો નથી. તેથી તે (દેવહૂતિ એવો ભોગ કરવા) યોગ્ય થાય તે માટે પતિસેવાનું નિરૂપણ કરેલું છે. કા. ૩.

ततः प्रसादो विज्ञप्तिर्भोग्यसाधननिर्मितिः ॥
अन्तःस्थितहरेर्बुद्ध्या तथात्वज्ञापनं तथा ॥४॥

ત્યારપછી (કર્દમની) પ્રસન્નતા, (દેવહૂતિની) વિજ્ઞપ્તિ, (કર્દમની) અંદર રહેલા હરિની બુદ્ધિથી ભોગ કરવા યોગ્ય સાધનોનું નિર્માણ, અને તેવું હોવાનું[3] જણાવવાનું.....કા. ૪.

भोगो नानाविधश्चैव सर्वभावेन चैव हि ॥
भार्येच्छया कन्यकानां जननं चापि वर्ण्यते ॥५॥
वैराग्यमुभयोश्चैव कामस्तेनैव पूर्यते ॥

તેમ જ વળી જાતજાતનો સંપૂર્ણ પ્રકારથી ભોગ, અને વળી પત્નીની ઇચ્છાથી કન્યાઓનાં જન્મ વર્ણવેલ છે. તેમ જ બંનેનો વૈરાગ્ય (વર્ણવેલો છે). કામ તે (વૈરાગ્ય)થી જ પૂર્ણ થાય છે. કા. ૫½.

તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) તેણે કરેલી પતિની સેવા કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

पितृभ्यां प्रस्थिते साध्वी पतिमिङ्गितकोविदा ॥
नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या भवानीव भवं प्रभुम् ॥१॥

માતપિતા ગયાં ત્યારે ચેષ્ટાથી અભિપ્રાય જાણવામાં પંડિત સાધ્વીએ–જેમ ભવાનીએ પ્રભુ શંકરની સેવા કરી હતી તેમ–પતિની પ્રેમથી સદા સેવા કરવા માંડી. ૧.

માતપિતા નીકળી ગયાં, ત્યારે દુઃખી થએલી હોવા છતાં સતીએ ખેદ ન કરતાં પતિની સેવા કરવા માંડી. પતિનો સંબંધ થયો, ત્યાંસુધી જ માતાપિતાનો તેને સંબંધ હતો, કારણ કે તે 'સાધ્વી' હતી. પતિવ્રતાનો તે જ ધર્મ છે. જે પતિને રુચે તે જ સેવા, અને ઉત્તમ (પુરૂષ) બોલતા નહિ હોવાથી (તેની) રુચિ તેની ચેષ્ટાથી જ જાણવી જોઈએ. 'ચેષ્ટાથી અભિપ્રાય

૧...૧. પહેલાંની પેઠે અવસર જ સંગતિ છે એમ આ પહેલી બે કારિકાઓથી જણાવેલ છે. (प्र).
૨. ભગવાનનાં વચન, કર્દમનાં વચન અને મનુના ધર્મોથી દેવહૂતિની સંસ્કારવાળી માત્રાઓનું નિરૂપણ કર્યું અને ભગવાનનાં દર્શન તપ વિગેરેથી કર્દમની સંસ્કારવાળી માત્રાઓનું નિરૂપણ કર્યું. (प्र).
૩. 'તેવું હોવાનું' એટલે ભગવાને (ભોગ ઉત્પન્ન) કરેલા હોવાનું. (प्र).

જાણવામાં પંડિત' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તે (રુચિ)નું જ્ઞાન (તેને) પાતિવ્રત્યથી જ થયું. ચેષ્ટાથી જણાતો અભિપ્રાય જાણવામાં (તે) कोविदा પંડિત હતી. લાંબા સમય સુધીના પ્રેમ સાથે ચાલુ રહેલી સેવા ફલ આપનારી થાય છે. તે (અર્થ) 'પ્રેમથી સદા (સેવા કરવા માંડી)' શબ્દોથી કહેલો છે. 'સદા' એટલે લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહેતી, અને प्रीतिः પ્રેમ અને આદર, જેની સેવા કરવામાં આવે તેને વશ કરવાનાં સાધન છે. (સેવા) નિષ્કામ કામનાવાળી અને આવશ્યક હોવાનું દષ્ટાંત 'જેમ ભવાનીએ શંકરની સેવા કરી હતી તેમ' શબ્દોથી કહેલું છે. વિવાહ પહેલાં પાર્વતીએ પ્રભુ તરીકે જ (શંકરની) સેવા કરેલી. માત્ર મનથી અને પૂર્વના સંસ્કારથી તે જાણતી હતી કે આ મારા પતિ છે. તેની પેઠે આ (દેવહૂતિ) પણ સંબંધ (કર્યા) વિના અને ઇચ્છવા યોગ્ય અલંકાર વિગેરેની કામના વિના, (સેવા કરવી) જરૂરી હોવાથી જ સેવા કરવા લાગી, એવો અર્થ છે. ૧.

સેવામાં (દેવહૂતિના) ગુણો અને દોષ ન હોવાનું બે (શ્લોકો)થી કહે છે. (તે પૈકી) ગુણો નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

विश्रम्भेणात्मशौचेन गौरवेण दमेन च ॥
शुश्रूषया सौहृदेन वाचा मधुरया च भोः ॥२॥

હે (વિદુર)! વિશ્વાસથી અંતઃકરણની શુદ્ધિથી ગૌરવથી અને ઇંદ્રિયના નિગ્રહથી સેવાથી સૌહૃદથી અને મધુરવાણીથી.... ૨.

विश्रम्भेण આનાથી મારો સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થશે, એવા વિશ્વાસથી, **आत्मनः** દેહની (અને) અંતઃકરણની **शौचेन** શુદ્ધિથી, (કારણ કે) ઉત્તમ (પુરુષો) શુદ્ધિથી જ પ્રસન્ન થાય છે. સર્વ (ગુણો)માં વિશ્વાસ અંગ છે. '**गौरव**' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) પુત્ર અને પિતાની સેવા કરાય તેમ સેવા કરતી ન હતી, પણ દેવની પેઠે (સેવા કરતી હતી). 'ગૌરવ' એટલે માહાત્મ્ય સાચવીને ઉત્તમ પ્રકારનું (અપાતું) માન, જેવું ગુરુને અપાય છે. **दमः** ઇંદ્રિયનો નિગ્રહ. ઇંદ્રિય ચંચલ હોય ત્યારે સેવા ફલતી નથી એ લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે. 'સેવા' એટલે ચરણ ચાંપવા વિગેરે અંદરના ભાગની સેવા. સુહૃદ્ (મિત્ર)નો ભાવ તે સૌહૃદ. છૂપું રાખવા યોગ્ય છૂપું રાખવું, ગુણો પ્રકટ કરવા વિગેરે બધાએ મિત્રના ગુણોથી, એવો અર્થ છે; અને 'મધુર વાણી' ઉપર કહેલા બધાએ ગુણોના પ્રાણરૂપ છે, કારણ કે 'અપ્રિય બોલનારીનો તો તરત જ (ત્યાગ કરવો)' એ વાક્ય પ્રમાણે તેથી વિરુદ્ધ ગુણ ત્યાગ(કરવા)ના કારણરૂપ છે. '**च**' 'અને' શબ્દથી શાંતિ વિગેરે બીજા (ગુણો) પણ કહેલા છે). '**भोः**' 'હે (વિદુર)! એ (વિદુર) સાવધાન રહે તે માટે માત્ર સંબોધન (કરેલું છે). ૨.

નીચેના શ્લોકથી દોષ ન હોવાનું કહે છે:—

विसृज्य कामं दम्भं च द्वेषं लोभमघं मदम् ॥
अप्रमत्तोद्यता नित्यं तेजीयांसमतोषयत् ॥३॥

કામનો, દંભનો અને દ્વેષનો, લોભનો, પાપનો અને મદનો ત્યાગ કરી સદા સાવધાન અને ઉદ્યમી રહી તેણે ઘણા તેજસ્વી (મુનિ)ને પ્રસન્ન કર્યા. ૩.

કામ વિગેરે છ દોષો અને વધારાના અપરાધ અને પાપ (નો ત્યાગ કર્યો); તે પૈકી (૧) પહેલો કામ છે. કામ પૂર્ણ કરવા જ કામિનીનો આશ્રય કરે છે. '**मानम्**' 'અભિમાન' એવો પાઠ હોય, ત્યારે 'હું રાજાની પુત્રી છું' એવું અભિમાન કામને ઠેકાણે છે. (૨) દંભ લોભરૂપ છે. ધન કીર્તિ વિગેરેનો લોભ ન હોય તો દંભ ન કરે. અહિં તો તે (કર્દમ)નું સર્વ તેનું જ હોવાથી સાક્ષાત્ લોભ હોવાનું સંભવતું નથી, તેથી રાજપુત્રી તે(કર્દમ)ની સમીપ અને (તેણે સંન્યાસ લીધા) પછી સેવામાં એકસરખી રહેવાનું સંભવતું ન હોવાથી, 'દંભ' કહેલો છે. (૩)

'च' 'અને' શબ્દથી અપરાધ ન હોવાનું કહેલું છે. (૪) દ્વેષ અદેખાઈરૂપ છે, અને (૫) ક્રોધનો (તેમાં) સમાવેશ કરેલો છે (૬) લોભ સ્પષ્ટ છે. (૭) 'પાપ' અપરાધરૂપ છે. (૮) 'મદ' એટલે ગર્વ. એ પ્રમાણે આઠે (દોષ) ન હોવાનું કહેલું છે. સાવધાન અને વળી ઉદ્યમી. સદાનો ઉદ્યમ અને ગફલતનો અભાવ (સેવાના) અંદરનાં અંગ છે. એમ કરવાથી જે (પરિણામ) થયું તે 'ઘણા તેજસ્વીને પ્રસન્ન કર્યા' શબ્દોથી કહેલું છે. ઘણા તેજસ્વી, સમીપ ન જઈ શકાય તેવાને પણ પ્રસન્ન કર્યા, એવો અર્થ છે. ૩.

પ્રસન્ન થએલા (કર્દમ)ની કૃપા કહેવા માટે, ઘણી કૃપા જણાવવા તેણે અનુભવેલી તે (દેવહૂતિ)ની દીનતા* નીચેના બે (શ્લોકો)થી કહે છે:—

स वै देवर्षिवर्यस्तां मानवीं समनुव्रताम् ॥
दैवाद्गरीयसः पत्युराशासानां महाशिषः ॥४॥
कालेन भूयसा क्षामां कर्शितां व्रतचर्यया ॥
प्रेमगद्गदया वाचा पीडितः कृपयाऽब्रवीत् ॥५॥

ખરેખર! (પોતાને) સારી રીતે અનુસરનારી, દૈવથી પણ મોટા પતિ પાસેથી ઘણા લાભની રાહ જોતી, લાંબા સમયથી દુર્બલ થએલી અને વ્રત આચરવાથી દુ:ખી થએલી તે મનુની પુત્રીને (જોઈને) કૃપાથી દુ:ખી થએલા તે ઉત્તમ દેવર્ષિએ પ્રેમને લીધે ગળગળી વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૪૫.

કારણ કે દીનતા સાથે સરસાઈ દયા ઉત્પન્ન કરાવનારી થાય છે. તેથી આરંભમાં (ચોથા શ્લોકમાં) 'મનુની પુત્રી' વિગેરે ત્રણ વિશેષણોથી સરસાઈ કહેલી છે. (કર્દમને) તેવું જ્ઞાન હોવાનું કારણ 'ઉત્તમ દેવર્ષિ' શબ્દથી કહેલું છે. કારણ કે દેવો (બીજાનાં) હૃદયમાં રહેલું જાણે છે, (અને) ઋષિઓ અલૌકિક જાણે છે, તેઓથી પણ (वर्यः) ઉત્તમ (આ) બહારનું અંદરનું અને અલૌકિક જાણતો હતો. તે પૈકી (૧) 'મનુની પુત્રી' શબ્દથી બહારની સરસાઈ (કહેલી છે). (૨) 'સારી રીતે અનુસરનારી' વિશેષણથી જેવો પોતાનો અનુભવ વિગેરે થએલ તે અથવા અંત:કરણના બહારના ગુણો કહેલા છે. (૩) 'દૈવ' એટલે અદૃષ્ટ અથવા કાલ, તેનાથી પણ પતિ (કર્દમ) મોટો હતો, દૈવને પણ ફેરવી નાખવાની શક્તિવાળો હતો, એવો અર્થ છે. તે દુર્લભ કામનાને પણ પૂર્ણ કરશે એવા (વિશ્વાસથી) તેની પાસેથી ઘણા લાભની રાહ જોતી' હતી. આ અંદરનું છે. ૪.

પાંચમા શ્લોકથી દીનતા (હોવા)નાં બે કારણો કહેલાં છે. (૧) લાંબા સમયથી વિષય(ભોગ) વિનાની હોવાથી ક્ષામાં દુર્બલ થએલી હતી, અને (૨) વ્રત આચરવાથી દુ:ખી થએલી હતી. જેમ પતિ ભારે તપ આચરતો હતો, તેમ આ પતિના વ્રતવાળી થઈ રહેલી હોવાથી ક્લિષ્ટા ઘણી દુ:ખી થએલી હતી. આવી (દેવહૂતિ)ને જોઈને કૃપાને લીધે તે દુ:ખી થયો અને તેના ઉપરના પ્રેમને લીધે ગળગળી વાણીથી આગળ કહેવામાં આવશે તે પ્રસાદરૂપ વચન તેણે કહ્યું, એવો અર્થ છે. ૫.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી તે વચનો કહે છે:—

॥ कर्दम उवाच ॥ કર્દમ કહે છે:—

तुष्टोऽहमद्य तव मानवि मानदायाः शुश्रूषया परमया परया च भक्त्या ॥
यो देहिनामयमतीव सुहृत्स्वदेहो नावेक्षितः समुचितः क्षपितुं मदर्थे ॥६॥

હે મનુની પુત્રી! માન આપનારીની તારી ઘણી સેવાથી અને ઉત્તમ ભક્તિથી આજે હું

* વૃંદાવનના દેવકીનંદન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

ઘણો પ્રસન્ન થયો છું. દેહીઓનો આ જે ગાઢ મિત્ર સુખકારી પોતાનો દેહ, તેનો મારા માટે ક્ષય કરવામાં તેં વિચાર કર્યો નથી ૬.

संतोषः सर्वदानं च दुर्लभत्वं च तस्य वै ॥६॥

त्रयं भगवता देयं नान्येनेति निरूप्यते ॥

(૧) સંતોષ અને (૨) સર્વનું દાન અને (૩) તેનું ખરેખર દુર્લભપણું* એ ત્રણ ભગવાનથી અપાવા યોગ્ય છે, બીજાથી (અપાવા યોગ્ય) નથી એમ જણાવવામાં આવે છે. કા. ૬½.

આરંભમાં (આ શ્લોકથી) સંતોષ કહે છે. 'મિત્ર' એટલે પ્રિય (દેહ) 'સુખકારી' હોવાથી આદરવા કરવા યોગ્ય હોવા છતાં, મારા માટે (તેનો) ક્ષય કરવામાં '**न अपेक्षितः**' તેં ગણેલો (વિચાર કરેલો) નથી, મારી સેવા કરીને+ તેની અવગણના કરી છે, એવો અર્થ છે. (૧) હે માનવિ! મોટા (પુરુષ મનુ)ની પુત્રી! આજે હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. માત્ર પિતા અને માતાની સરસાઈને લીધે (તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું) એમ નથી, પરંતુ (૨) તારી પોતાની સરસાઈને લીધે પણ (પ્રસન્ન થયો છું) એમ 'માન આપનારીની' વિશેષણથી કહેલું છે; કારણ કે જે સદા **मानं** સન્માન કરે છે, તે પાત્રને દાન કરવાને લીધે પોતે પણ માન પામે છે. એ રીતે આધાર(દેવહૂતિ)માં રહેલા એ ગુણો પ્રસન્ન થવાનાં કારણ છે. 'ઘણી સેવાથી અને ઉત્તમ ભક્તિથી ' શબ્દોથી (પ્રસન્ન કરવાનાં) બે સાધનો કહેલાં છે. (૧) 'ઘણી' અલૌકિક **शुश्रूषा** અંતરંગ સેવા. આ બહારનું સાધન છે. (૨) '**परां**' માહાત્મ્યનાં જ્ઞાન સાથેની ઉત્તમ ભક્તિ એટલે પ્રીતિ. (આ) અંદરનું સાધન છે. વળી જન્મથી આરંભીને જ જો ભજન થએલું ન હોય તો માત્ર બે સાધનોથી જ કાર્ય પાર પડતું નથી; પરંતુ જન્મથી આરંભીને જ આ બે (સાધનો) જેની અંદર રહેલાં છે,[1] તે (દેહ)નો પણ ક્ષય તેં (મારી સેવા) માટે ઇચ્છેલો છે; એવો અર્થ છે, તે ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તે (દેહ)માં ઉપર કહેલાં બે સાધનો સંપૂર્ણ પ્રકારે રહેલાં છે એમ કહેવા- "આ દેહ દેહીઓને એટલે દેહનાં આવરણવાળાઓને ગાઢ 'મિત્ર' એટલે પ્રિય છે, પોતાનું સ્વરૂપ બનેલા જેવો છે, તેનો પણ મારા માટે **क्षपितुं** ક્ષય કરવામાં, એમ બંને કર્તા એક જ હોવાથી **णिच्** પ્રત્યયનો ('**क्षपितुम्**'માં) સમાવેશ કરેલો છે.× પોતાને માટે ઉપયોગ ન હોય તેનો લોક ઉપર ઉપકાર કરવા ક્ષય કરાવવાનું જોવામાં આવે છે, તેથી તેમ ન હતું એમ જણાવવા 'લાભકારી' વિશેષણ યોજેલું છે. '**समुचितः**' એટલે સારી રીતે યોગ્ય, (પોતાને) સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર. તેથી પૂરી પ્રસન્નતા (થવા)નાં કારણરૂપ ત્રણ ગુણો (તારામાં) ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી, હું પ્રસન્ન થયો છું. ૬.

નીચેના શ્લોકમાં પ્રસન્ન થએલા કર્દમનું કૃત્ય કહે છે:—

ये मे स्वधर्मनिरतस्य तपःसमाधिविद्यात्मयोगविजिता भगवत्प्रसादाः ॥

तानेव ते मदनुसेवयाऽवरुद्धान् दृष्टिं प्रपश्य वितराम्यभयानशोकान् ॥७॥

સ્વધર્મમાં રહેલાએ મેં તપ સમાધિ ભક્તિ અને આત્મયોગથી જે ભગવાન પાસેથી મારા પ્રસાદો પ્રાપ્ત કરેલા ને તેઓ જ મારી સેવાથી વશ કરાએલા હું તને આપું છું, (અને) દૃષ્ટિ આપું છું. ભયરહિત અને શોકરહિત (તેઓને) તું જો. ૭.

मे મારા જે ભગવાન પાસેથી (પ્રાપ્ત કરાએલા), જે ભગવાને મને આપેલા પ્રસાદો છે

---

* તેવા દુર્લભ પદાર્થ ભગવાનથી જ અપાય તેવા છે, એવો અર્થ જણાય છે.

\+ વૃંદાવનના દેવકીનંદન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

1. જે રહેઠાણમાં ક્રિયા તરીકે રહેલાં છે તે રહેઠાણરૂપ દેહનો અને અંતઃકરણનો તેને માટેની ક્રિયારૂપ સેવા અને પ્રીતિ (ભક્તિ)ના પ્રયોજનથી ક્ષય કરાવ્યો. (**प्र**).

× '**क्षपितुम्**'માં '**क्षपयितुम्**' એ કારકના અર્થનો સમાવેશ કરેલો છે, એવો અર્થ જણાય છે.

તેઓ જ હું તે તને આપું છું, કારણ કે જે પ્રસન્ન થયો હોય તે (પોતાનું) સર્વસ્વ અથવા જે ઉત્તમ હોય તે આપે છે. મારૂં તો સર્વસ્વ અને ઉત્તમ બધુંએ ભગવાન પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલા પ્રસાદો જ છે, અને તે (પ્રસાદો) પણ પ્રસિદ્ધ છે, પણ નમાલા નથી. તેનું કારણ 'સ્વધર્મમાં રહેલાએ' વિશેષણથી કહેલું છે. 'સ્વધર્મ' એટલે ભગવદ્ધર્મ, તેમાં (હું) **निरतः** રહેલો છું. તે (પ્રસાદો) જો દયાથી પ્રાપ્ત કરેલા હોય, તો બીજાને આપવામાં આવતાં કાર્ય કરવા શક્તિવાળા ન રહે. તેથી તેવા ન હતા એમ 'તપ સમાધિ ભક્તિ અને આત્મયોગથી પ્રાપ્ત કરેલા' વિશેષણથી કહેલું છે. 'તપ' ધર્મરૂપ છે. ધર્મથી જે કોઈ પ્રસાદો પ્રાપ્ત થાય તે તેનાથી વશ કરેલા ગણાય. 'સમાધિ' યોગની શ્રેષ્ઠતા છે, તેનાથી અણિમા વિગેરે પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રકારના પણ ભગવાનના પ્રસાદો તેનાથી વશ થએલા છે. 'વિદ્યા' એટલે ભક્તિ અથવા વાનપ્રસ્થ લઇ પ્રાપ્ત કરાતી ઉપાસના, તેનાથી પણ જ્ઞાન વિગેરેરૂપ ભગવાનના પ્રસાદો પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ વશ થએલા છે. 'આત્મયોગ' એટલે જેનાથી મોક્ષ[1] પ્રાપ્ત કરાય તે સંન્યાસીનો ધર્મ, તેનાથી પણ વશ કરેલા (ભગવાનના પ્રસાદો) તેવા છે તેઓ જ તને આપું છું. '**एव**' 'જ' શબ્દ બીજા (પદાર્થો)ને જૂદા પાડનારો* નથી, પરંતુ પદાર્થોના ખાસ ગુણ જોતાં તે પદાર્થો ન આપવા યોગ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે એમ તેઓની સરસાઈ જણાવનારી છે.[2]

'ભગવાનના પ્રસાદો સ્વતંત્ર છે. (તમે) આપો તોપણ મને કેમ પ્રાપ્ત થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મારી સેવાથી વશ કરાએલા' વિશેષણ કહેલું છે. મારી જે (તેં કરેલી) સેવા તેણે મનેજ વશ કરેલો છે, તો પછી (મારી) પાછળ આવતા ગુણોનું તો કહેવું જ શું? અને જેમને વશ કરેલા છે તે પોતાને અધીન હોય છે. અલૌકિક (વિષય)માં વિશ્વાસ રહે, તે માટે 'દૃષ્ટિ (આપું છું) તું જો' શબ્દો યોજેલા છે. તેમને જોવા માટે (તને) દૃષ્ટિ આપું છું, તેથી તું જો, એવો અર્થ છે. આરંભમાં તે (પ્રસાદો)નું દાન કરે , અને ફલ (ભગવાનના પ્રસાદો) પોતાની અંદર રહેલ હોવાથી પછી દૃષ્ટિનું દાન કરે છે.

'પ્રસાદો પણ વિષયો હોવાથી, ઉત્પત્તિના દોષવાળા જ હશે' એવી શંકા થાય, તેથી એ દોષ (તેઓમાં) નથી એમ જણાવે છે. (તેઓ) 'ભયરહિત' આ લોકના અને પરલોકના ભય વિનાના અને શોકરહિત, પોતે જતા રહેવાથી શોક ઉત્પન્ન ન કરે તેવા છે, એવો અર્થ છે. ૭.

'(દેવહૂતિ) રાજાની કન્યા હોવાથી રાજ્યના સંબંધવાળા તેઓ (પદાર્થો)નો જ ઘણો આદર કરે, પરંતુ અલૌકિક (પદાર્થો)નો આદર ન કરે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી પહેલાં ભોગ કરવા યોગ્ય તરીકે જ જાણેલા (પદાર્થો)ની નિંદા કરે છેઃ—

अन्ये पुनर्भगवतो भ्रुव उद्विजृम्भविभ्रंशितार्थरचनाः किमुरुक्रमस्य ॥
सिद्धासि भुङ्क्ष्व विभवान्निजधर्मदोहान् दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः ॥८॥

મોટાં પગલાં ભરનાર ભગવાનની ભ્રમરનાં બગાસાંથી જેમનાં પ્રયોજનની રચનાનો નાશ થાય છે તેવા બીજા (પદાર્થો) તો શું હિસાબના? તેં સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે. પોતાના ધર્મનો લાભ કરાવનારા, દિવ્ય, રાજા હોવાના વ્યામોહથી મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવા વિભવોનો તું ભોગ કર. ૮.

બીજા રાજ્ય વિગેરે અથવા સ્વર્ગ વિગેરે (પદાર્થો) શું હિસાબના? કાંઇપણ (હિસાબના) નહિ, એવો અર્થ છે. તેનું કારણ 'મોટાં પગલાં ભરનાર ભગવાનની ભ્રમરના બગાસાંથી જેમનાં

---

૧. 'ઇંદ્રિયોની વ્યાકુલતા બંધ અને એમનો સંયમ મોક્ષ છે' એ ભગવાનનાં વાક્ય પ્રમાણે ઇંદ્રિયોના સંયમરૂપ મોક્ષ જેનાથી પ્રાપ્ત કરાય તેવો છે. (**प्र**).

* બીજા પદાર્થો ન આપે, એમ જણાવતો નથી, એવો અર્થ છે.

૨. સદાનો સંબંધ હોવાથી તે પદ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં તે કહે છે તે તેની સરસાઇ જણાવવા કહે છે. તેમ હોવાથી તે સદા હાજર હોવાથી 'જ' શબ્દ પણ તેમની સરસાઈ જ કહે છે, એવો અર્થ છે. (**प्र**).

પ્રયોજનની રચનાનો નાશ થાય છે તેવા' વિશેષણથી કહેલું છે. 'ભગવાન' શબ્દથી શક્તિ (જણાવેલી છે). 'મોટાં પગલાં ભરનાર' શબ્દથી અદ્ભુત કર્મ કરનાર હોવાનું (કહેલું છે), કારણ કે (ભગવાન) તેવા ન હોય, તો પોતે આપેલા (પદાર્થો)નો પોતે જ નાશ કેમ કરે? અને અપકાર કરનારા કેમ થાય? અને આત્મા થઈને એવું (એવો અપકાર) કેમ કરે? આથી સર્વ દોષો દૂર કરેલા છે અને (ભગવાને) કરવા ઇચ્છેલું ન જણાવાનું કારણ કહેલું છે. તેથી જ તેમની ભ્રમરરૂપ કાલનું જે 'બગાસું' એટલે આળસથી પણ ગ્રહણ કરવું, તેનાથી જ નાશ થએલો છે જેનાં પ્રયોજનની રચનાનો, તેવા રાજ્ય વિગેરે (પદાર્થો છે). સ્વરૂપથી પણ તેઓનો નાશ થાય છે, અને જે પ્રયોજનથી કરવામાં આવ્યાં હોય તે પણ સિદ્ધ કરાવતા નથી. પ્રયોજન માટે તેમનું **रचना** નિર્માણ (થએલું).

'હું પણ તેવી જ હોવાથી (મને) યોગ્યતા પ્રમાણે જ ફલ ભલે પ્રાપ્ત થાય' એમ (દેવહૂતિ) કહે, તેથી કહે છે કે 'તેં સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરેલી છે' પણ તું પહેલાંના જેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા વિનાની નથી; તેથી પહેલાં પ્રાપ્ત થએલા વિષયોનો ભોગ કર તો પતિત થા. પહેલાંના (વિષયો) ન ભોગવવાનું માત્ર કહેતો નથી, પણ 'તું વિભવોનો ભોગ કર.' **विगतः** જતો રહેલ છે **भवः** જન્મ જેમનાથી તેવા (વિભવો) વિષયો હોવા છતાં પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. વળી આ ધર્મનાં ફલરૂપ નથી. તેવા હોય, તો કરેલા ધર્મનો ક્ષય *થાય. ઉલટા પોતાના ધર્મ પતિવ્રતાપણું વિગેરેનો લાભ કરાવનારા છે, એમ 'પોતાના ધર્મનો લાભ છે જેમનાથી' વિશેષણથી કહેલું છે. માત્ર ફલથી જ તેઓ ઉત્તમ છે એમ નથી, (પણ) સ્વરૂપથી પણ ઉત્તમ છે એમ 'મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવા' વિશેષણથી કહે છે. 'અમે રાજા છીએ' એવો વ્યામોહ સંનિપાતનું પરિણામ છે. તેવાં સાધનોથી ભોગ કરનારા મનુષ્યો તે (દિવ્ય) વિષયોને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, એવો અર્થ છે. ૮.

એ પ્રમાણે વર આપ્યો ત્યારે તેના હૃદયમાં એકાએક બધું આવ્યું (સમજાયું) નહિ, તેથી પહેલાં વિચારેલ તેના જેવું કાંઇક માગવાનો આરંભ કરે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં (મૈત્રેય) કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

एवं ब्रुवाणमबलाऽखिलयोगमायाविद्याविचक्षणमवेक्ष्य गताधिरासीत् ॥
संप्रश्रयप्रणयविह्वलया गिरेषद्व्रीडावलोकविकसद्धसिताननाऽऽह ॥९॥

એ પ્રમાણે બોલતા સર્વ યોગમાયાની વિદ્યામાં નિપુણ (કર્દમ)ને જોઈને અબલા ચિંતારહિત થઇ. સ્હેજ લજ્જાવાળી દૃષ્ટિને લીધે વિકસતા હાસ્યવાળા મુખવાળીએ તેણે વિવેક અને સ્નેહને લીધે ગળગળી થએલી વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૯.

આરંભમાં તે (દેવહૂતિ)નો ખેદ જતો રહ્યો એમ 'એ પ્રમાણે બોલતા (કર્દમ)ને જોઈને ચિંતારહિત થઈ' શબ્દોથી કહેલું છે. 'સ્ત્રીઓને અસત્ય કહેવાથી દોષ થતો નથી' એ નિયમ પ્રમાણે માત્ર (કર્દમનું) માહાત્મ્ય જણાવનારૂં (એ) વચન ન હતું. તેવી (શંકા) દૂર થાય તે માટે 'સર્વ યોગમાયાની વિદ્યામાં નિપુણ' વિશેષણ કહેલું છે. સર્વ જૂદા જૂદા બધા વિષયોરૂપ જે યોગમાયા, તેને વશ કરનારા મંત્રો વિગેરેરૂપ વિદ્યા, તેમાં **विचक्षणः** ઘણો નિપુણ (કર્દમ હતો). તેથી તેવાને જોઈને, અને તેમ કહેનારને **विचक्ष्य** 'આ સત્ય કહે છે' એમ વિચાર કરતાં જાણીને, (દેવહૂતિ) ચિંતારહિત થઇ.

(દેવહૂતિ) પ્રાર્થના કરે તે માટે ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. '**प्रश्रय**' એટલે વિનય, '**प्रणयः**' એટલે સ્નેહ. '**प्रश्रित**' એવો પાઠ હોય, ત્યારે સારી રીતે **प्रकर्षेण** ઉત્તમ પ્રકારે આ જેનો **श्रितः** આશ્રય કરેલો, તેનો જે પ્રેમ, તેનાથી ગળગળી થએલી વાણી (થી કહ્યું). વિનય પણ અક્ષરોને (કંઠ-

* ધર્મના ફલરૂપ વિષયોનો ભોગ થાય તેમ ધર્મનો ક્ષય થતો જાય છે. આ દિવ્ય વિષયો તો ઉલટા ધર્મનો લાભ કરાવનારા છે, એવો અર્થ છે.

માંથી) બહાર નીકળતો રોકનારો છે, સ્નેહ પણ તેવો છે. (કર્દમની વાણીથી) કહેલા અર્થનું સ્મરણ થવાથી (દેવહૂતિ) કુલવધૂ હોવાથી સ્હેજ જે હાસ્ય થયું, તેને લજ્જા સાથેની આજે થનારા વૃત્તાંતને સૂચવનારી દૃષ્ટિ, તેને લીધે વિકસતા અને હાસ્યવાળા મુખવાળી થઈ તેણે (નીચે) કહેવામાં આવશે તે કહ્યું. ૯.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી દેવહૂતિ (પોતાનું) ઇચ્છેલું સાધન સાથે કહે છે:—

॥ देवहूतिरुवाच ॥ દેવહૂતિ કહે છે:—

राद्धं बत द्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपे त्वयि विभो तदवैमि भर्तः ॥
यस्तेऽभ्यधायि समयः सकृदङ्गसंगो भूयाद्गरीयसि गुणप्रसवः सतीनाम् ॥१०॥

હે ઉત્તમ દ્વિજ ! હે શક્તિમાન્ ! અમોઘ યોગમાયાના અધિપતિ આપને વિષે, અહો ! આ સિદ્ધ થએલું છે. હે પતિ ! હું તે જાણું છું. જે આપે શરત કહેલી, તે એકવારનો અંગસંગ થાઓ. ઉત્તમ (પતિ) વિષે (તેજ) પતિવ્રતાઓના ગુણોનો પ્રસવ છે. ૧૦.

જો કે પતિએ 'ભગવાનના પ્રસાદો' એમ કહેલું હતું, છતાં પણ આણે તેની ભગવાન તરીકેજ સેવા કરેલી હોવાથી, તેણે કહેલા ગુણો તેનામાં સ્વાભાવિક રીતે હોવાનું કહીને, તે વિષય પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે સત્ય હોવાનું કહે છે.

હે ઉત્તમ દ્વિજ ! 'આ' આપે કહ્યું તે આપને વિષે '**राद्धम्**' સિદ્ધ થએલું જ છે. '**बत**' 'અહો !' શબ્દ હર્ષ દર્શાવવા (યોજેલો છે). દ્વિજોની અંદર જે ઉત્તમ, બ્રહ્મ જાણનારાઓ છે, તેઓને આ સર્વ સિદ્ધ થએલું છે એમ જણાવવા (હે ઉત્તમ દ્વિજ ! એ) સંબોધન (કરેલું છે) અથવા (પતિ) કામ પૂર્ણ કરે તે માટે (એ સંબોધન કરેલું છે), કારણ કે કામ પશુ યોગ્ય છે. અમોઘ (કોઇ સમયે અફલ નહિ થનારી) જે યોગમાયા, તેના અધિપતિ આપને વિષે સર્વ સિદ્ધ થએલું જ છે. કોઈક યોગમાયા દેખાડવા માટેની પણ હોય છે, તેવી નહિ એમ જણાવવા 'અમોઘ' કહેલી છે. તેવા (બ્રહ્મ જાણનાર ઉત્તમ દ્વિજ)નું જ તેવું વચન સત્ય હોય છે, તેથી તેમ કહેલું છે. 'હું તે જાણું છું' શબ્દોથી પ્રમાણ (કહેલું છે), અને 'હે શક્તિમાન્ !' એ સંબોધન તે સાબિત કરનારૂં છે. 'હે પતિ !' એ સંબોધન પોતાને તેવું જ્ઞાન થાય તે માટે (પોતામાં) શક્તિ ઉત્પન્ન કરાવવા (કરેલું છે), કારણ કે પતિના ગુણથી જ પત્નીને શક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય છે. વિવાહમાં શરત કરેલી હોવાથી, તેનાથી અધિક માગવામાં પોતાના ધર્મનો ક્ષય થાય, તેથી પહેલાં કહેલી (શરત)નું જ 'આપે જે (શરત) કહેલી' શબ્દોથી સ્મરણ કરાવે છે. 'જ્યાંસુધી મારૂં તેજ ધારણ કરે....' (૩-૧૨-૧૯) એમ જે આપે શરત કરેલી, તે એક પરિણામવાળો સંગ (થાઓ). વળી આપ અમોઘ વીર્યવાળા છો, તેથી વાસ્તવિક રીતે એક જ વાર અંગસંગ કહેલ, અને તે શરત, કરારનું બંધન, બંનેએ ઉલ્લંઘન ન કરવા માટે (કરેલું). તે (અંગસંગ) થાઓ, એવી પ્રાર્થના છે. 'તેથી શું થશે ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે એકવારનો અંગસંગ જ પતિવ્રતાઓના ગુણોનો પ્રસવ છે. પતિવ્રતાઓ તો કામાતુર હોતી નથી, અને પતિનું વ્રત (એ) જ તેઓનું વ્રત છે. તેથી (મારે) તેટલું જ જોઈએ છીએ. તેમનામાં (પ્રતિવ્રતાઓમાં) રહેલા આનંદ વિગેરે ગુણો ત્યારે જ પતિ પાસે પ્રકટ થાય છે, અને ભવિષ્યમાં પુત્રદ્વારા સારી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, અને ત્યારે જ તેઓનો જન્મ સફલ થાય છે, એવો (અર્થ છે). ૧૦.

નીચેના શ્લોકમાં સાધન કહે છે:—

तत्रेतिकृत्यमुपशिक्ष यथोपदेशं येनैष मे कर्शितोऽतिरिरंसयात्मा ॥
सिद्ध्येत ते कृतमनोभवधर्षिताया दीनस्तदीशभवनं सदृशं विचक्ष्व ॥११॥

તે વિષયમાં શું કરવું તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે જાણી લો કે જેનાથી આપે ઉત્પન્ન કરેલા કામથી પરા-

ભવ પામેલીનો મારો આ ઘણું રમણ કરવાની ઇચ્છાથી ઘણો દુઃખી થએલો તુચ્છ દેહ (રમણ માટે) તૈયાર થાય. તેથી હે ઈશ! યોગ્ય ભવન જૂઓ. ૧૧.

તે વિષયમાં શું કરવું તે જાણી લો. તે સંગ જો રસરૂપ થાય, તો પુરુષાર્થ સાથેનો થાય. એકવાર ભોગ કરનાર જ સાધન સહિત (ભોગ કરનાર) હોય. વળી રસ વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી* (ભાવો)થી ઉત્પન્ન થાય છે, તે બધા કામશાસ્ત્રમાં વિસ્તારથી કહેલા છે. તે સમીપ-(ના સમય)માં જ જ્ઞાન દૃઢ થાય તે માટે જૂઓ, એવો ભાવ છે. તેથી જ ' શાસ્ત્ર પ્રમાણે ' એમ કહેલું છે. ' ચંદ્ર, મંદિર, લક્ષ્મી કસ્તૂરી ' વિગેરે (સાધનો) કહેલાં છે. ઉત્પન્ન થએલી કામની વૃત્તિ બીજા પ્રકારે દૂર થતી નથી, એમ 'જેનાથી (મારો દેહ રમણ માટે તૈયાર થાય)' શબ્દથી કહેલું છે. આ મારો દેહ રમણ કરવાની ઇચ્છાથી ઘણો દુઃખી થએલો છે. આ '**आत्मा**' એટલે દેહ અથવા અંતઃકરણ, કામશાસ્ત્ર વિના આ રસ (ભોગવવા) માટે યોગ્ય નહિ થાય. આવો રમણ કરવાની ઇચ્છાથી દુઃખી થએલો દેહ પણ જેનાથી (રમણ માટે) તૈયાર થાય તે જ ઉપાય કરવો યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. વળી તે આપે ઉત્પન્ન કરેલો જે કામ તેનાથી પરાભવ પામેલી (હું છું). કામે મારો પરાભવ કરેલો છે, તે પરાભવ પણ દૂર કરવો જોઈએ, અને આ દેહ પોતાને અધીન (કરવો જોઈએ). બીજી વિજ્ઞપ્તિ કહે છે (કરે છે), કે હે ઈશ! યોગ્ય ભુવન જૂઓ. ૧૧.

પછી કર્દમે વિચાર્યું કે આને માત્ર રસ જોઈતો નથી, પરંતુ વૈભવ સાથે (રસ જોઈએ છીએ). તેથી તેમ જ કરવું જોઈએ એવા અભિપ્રાયથી, ભગવાને આપેલી યોગની શક્તિથી તેણે તેમ જ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકથી (આરંભી મૈત્રેય) કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

प्रियायाः प्रियमन्विच्छन् कर्दमो योगमास्थितः ॥
विमानं कामगं क्षत्तस्तर्ह्येवाऽऽविरचीकरत् ॥१२॥

હે સંયમી! પ્રિયાનું પ્રિય કરવા ઇચ્છતા કર્દમે યોગમાયાનો આશ્રય કરી તે જ ક્ષણે ઇચ્છા પ્રમાણે જનારૂં વિમાન પ્રકટ કર્યું. ૧૨.

જેના ઉપર પ્રેમ છે તે પત્ની ' પ્રિયા,' તેને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છતા કર્દમે ભગવાને આપેલ યોગનો આશ્રય કર્યો. યોગના બલથી તેણે ઇચ્છા પ્રમાણે જનારૂં વિમાન **आविरचीकरत्** પ્રકટ કર્યું. યોગમાં સર્વ રહેલું જ છે, (અને) ઇચ્છાથી પ્રકટ થાય છે. તે (વિમાન) ભવનરૂપ હતું છતાં ઇચ્છા પ્રમાણે જનારૂં હતું. (વિદુર) અંતઃપુરના વૈભવનો સાક્ષી છે એમ જણાવવા 'હે સંયમી' એ સંબોધન કરેલું છે. ૧૨.

નવ ભાવથી× નવ પ્રકારની ક્રીડા થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી નવ શ્લોકથી તે વિમાનનું વર્ણન કરે છે:—

सर्वकामदुघं दिव्यं सर्वरत्नसमन्वितम् ॥
सर्वर्द्ध्युपचयोदर्कं मणिस्तम्भैरुपस्कृतम् ॥१३॥

---

* (૧) દેહની અથવા અંતઃકરણની અમુક સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનાર અથવા તેની વૃદ્ધિ કરનાર ભાવ 'વિભાવ' કહેવાય છે. રતિ વિગેરે ઉત્પન્ન કરનાર વિભાવો છે. તે બે પ્રકારના છે. આલંબનવિભાવ અને ઉદ્દીપનવિભાવ (૨) અંતઃકરણની વૃત્તિને જણાવનારૂં બહારનું ચિહ્ન 'અનુભાવ' કહેવાય છે, જેમકે ભ્રમરનો ભંગ કોપ સૂચવનારો છે. (૩) થોડા સમય સુધી રહેનારી મનની વૃત્તિ 'વ્યભિચારી ભાવ' કહેવાય છે. આ 'સ્થાયી ભાવ'થી વિરુદ્ધ છે. સ્થાયીભાવ માટે-રસ માટે આની ખાસ જરૂર નથી, પરંતુ આ વ્યભિચારી ભાવ પણ રસનું પોષણ કરે છે.

× નવ પ્રકારના રસ પ્રકટ કરનાર નવ સ્થાયી ભાવો છે, તેમનાથી.

(તે) સર્વ કામનાઓ આપનારૂં, દિવ્ય, સર્વ રત્નોવાળું, સર્વ ઘણી સંપત્તિઓ જેમાં વધ્યા કરતી હતી તેવું, મણિના સ્તંભોથી શણગારેલું (હતું). ૧૩.

બધીએ કામનાઓને दोग्धि આપે તેવું, 'દિવ્ય' એટલે અલૌકિક, 'સર્વ રત્નોવાળું' વિશેષણ સ્પષ્ટ (અર્થવાળું) છે, સર્વ ऋद्धय: સંપત્તિઓ તેઓનું उपचय: ઘણી હોવાપણું, તે જ વધ્યા કરવાપણું હતું જેનું તેવું. તે ઘરમાં સંપત્તિઓનો ભોગ થવાથી (તેમની) વૃદ્ધિ જ થતી હતી, ક્ષય થતો ન હતો. લોકમાં સર્વ સ્થલે (ભોગની) પછીનું ફલ ક્ષય હોય છે. મણિના બનાવેલા સ્તંભોથી (તે) શોભતું હતું. જે પ્રકારે ઉત્તમ શોભા થાય, તે પ્રકારે રચેલું હતું. ૧૩.

दिव्योपकरणोपेतं सर्वकालसुखावहम् ॥
पट्टिकाभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलङ्कृतम् ॥१४॥

દિવ્ય સામગ્રીવાળું, સર્વ સમયમાં સુખ આપનારૂં, વિચિત્ર તોરણો અને ધજાઓથી શણગારેલું (તે હતું). ૧૪.

દિવ્ય વસ્ત્રો, તકીઆ વિગેરે જે સામગ્રી, તે સાથેનું, શીઆળો વિગેરે સર્વ સમયમાં સુખ આપનારૂં (હતું). ઉત્તરાર્ધથી બહારની ઉત્તમ શોભા કહેલી છે. पट्टिका: લટકતાં રેશમી વસ્ત્રના બનાવેલાં (તોરણો)–જયના લખાણનાં ચિહ્નવાળી ધજાઓ–બધાંએ વિચિત્ર હતાં. તેમનાથી શણગારેલું (તે હતું). ૧૪.

स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मञ्जुसिञ्जत्षडङ्घ्रिभिः ॥
दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् ॥१५॥

જેમાં મનોહર ગૂંજાર કરતા ભ્રમરો હતા તેવાં વિચિત્ર પુષ્પોની માલાઓથી અને દુકૂલ, ક્ષૌમ, કૌશેય, અને જૂદા જૂદા પ્રકારનાં વસ્ત્રોથી શોભતું (તે હતું). ૧૫.

વિચિત્ર माल्यानि પુષ્પો હતાં જેઓમાં, તેવી स्रग्भिः માલાઓથી (શોભતું). (પુષ્પો) સદા કરમાયા વિનાનાં રહે અને (તેમાં) સુગંધ અને મકરંદ રહે તે માટે મનોહર ગૂંજાર કરતા 'षडङ्घ्रयः' ભ્રમરો હતા જેમાં તેવાં (તે હતાં). દુકૂલ, ક્ષૌમ અને કૌશેય (અનુક્રમે) કીડાઓએ બનાવેલાં, ઘાસમાંથી બનાવેલાં અને છાલમાંથી બનાવેલાં અમુક પ્રકારનાં રેશમી વસ્ત્રો છે. (તેઓ) અને જૂદા જૂદા પ્રકારનાં વસ્ત્રો, તેમનાથી યોગ્ય પ્રકારે શોભતું (તે હતું).૧૫.

उपर्युपरि विन्यस्तनिलयेषु पृथक् पृथक् ॥
क्षिप्तैः कशिपुभिः कान्तं पर्यङ्कव्यजनासनैः ॥१६॥

ઉપરાઉપર બનાવેલ ઓરડાઓમાં જૂદાં જૂદાં રાખેલ શય્યાઓ પલંગો પંખાઓ અને આસનોને લીધે રમણીય (તે હતું). ૧૬.

उपर्युपरि એક પછી એક ઉપરાઉપર બનાવેલા ઓરડાઓ તેમાં સેંકડો હતા. બધાએ ઓરડાઓમાં જૂદી જૂદી ગોઠવેલી कशिपुभिः ઉત્તમ શય્યાઓને લીધે રમણીય (તે હતું), પરંતુ બીજા ઓરડામાં રહેલી શય્યા પાછી અહિં (આ ઓરડામાં) લાવવાની ન હતી. पर्यङ्का: ઉત્તમ પલંગો, ઉત્તમ પંખાઓ અને ઉત્તમ આસનો, તે બધાઓને લીધે कान्तं રમણીય (તે હતું). ૧૬.

તેમાં કામશાસ્ત્ર પ્રમાણેના સર્વ બંધોનો બોધ કરનારાં ચિત્રો (હતાં), તેમનું નીચેના શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે:—

तत्र तत्र विनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितम् ॥
महामरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः ॥१७॥

જૂદાં જૂદાં સ્થલે મૂકેલ જાતજાતનાં કલાચિત્રોથી શોભતું, મોટા મરકતમણિના તલવાળું, પરવાળાંની બેઠકોવાળું (તે હતું). ૧૭.

ઉત્તમ પ્રકારે મૂકેલાં જે જાતજાતનાં કલાચિત્રો, તેઓથી શોભતું (હતું), અને જૂદા જૂદા ઓરડાઓમાં મોટા મરકત મણિઓનું બનાવેલું તલ હતું, તે (તલ)વાળું હતું, અને **विद्रुमाः** પરવાળાંઓ, તેમની બનાવેલી **वेद्यः** બેઠકો હતી. અહિં '**वेदिः**' એટલે ઉંચી બેસવાની જગ્યા. ૧૭.

द्वाःसु विद्रुमदेहल्या भातं वज्रकपाटवत् ॥
शिखरेष्विन्द्रनीलेषु हेमकुम्भैरधिश्रितम् ॥१८॥

બારણાંઓમાં વિદ્રુમમણિના ઉંબરાઓથી શોભતું, હીરા જડેલાં કમાડોવાળું, ઇંદ્રનીલમણિનાં બનાવેલાં શિખરો ઉપર સુવર્ણના કુંભો સ્થાપેલું (તે હતું). ૧૮.

બારણાઓમાં પરવાળાંના જ ઉંબરા હતા. તેનાથી પણ **भात** શોભતું (તે હતું), અને હીરા જડેલાં કમાડવાળું હતું. ઇંદ્રમણિના બનાવેલા **शिखरेषु** ઓરડાઓના ઉપરના ભાગમાં સ્થાપન કરેલા સુવર્ણના કુંભોવાળું હતું. સુવર્ણના કુંભો તેના આધારે જ રહેલા, તેઓની પણ તેનાથી જ શોભા (જણાતી) હતી. ૧૮.

चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषु निर्मितैः ॥
जुष्टं विचित्रवैतानैः सहारैर्हैमतोरणैः ॥१९॥

હીરાની બનાવેલી ભીંતોમાં જડેલાં ઘણા તેજસ્વી ઉત્તમ માણેકવાળું, હારવાળા અને સુવર્ણના તોરણોવાળા વિચિત્ર ચંદરવાવાળું (તે હતું). ૧૯.

'**चक्षुष्मतः**' ઘણા તેજસ્વી, જૂએ છે એવા જણાતા ઉત્તમ માણેક હીરાની બનાવેલી ભીંતોમાં જડેલાં, તેઓવાળું પણ (તે હતું). મોતીના હારો સાથેના, અને પાંદડાના ઘાટના તોરણના આકારના સુવર્ણો સાથેના વિચિત્ર **वैतानाः** ચંદરવા, તેઓવાળું પણ (તે હતું). ૧૯.

हंसपारावतव्रातैस्तत्र तत्र निकूजितम् ॥
कृत्रिमान् मन्यमानैः स्वानधिरुह्याधिरुह्य च ॥२०॥

(જેમાં) જૂદાં જૂદાં સ્થલે હંસ અને કબૂતરોનાં ટોળાંઓ બનાવટી (હંસ અને કબૂતરો)ને સાચાં માની, તેમના ઉપર ચઢી ચઢીને કૂજન કરતાં હતાં તેવું (તે હતું). ૨૦.

હંસ વિગેરે અમુક પ્રકારનાં પક્ષીઓ છે, તેઓનાં ટોળાંઓ જેમાં જૂદાં જૂદાં સ્થલે કૂજન કરતાં હતાં તેવું (તે હતું). તે હંસ વિગેરે (પક્ષીઓ) ચિત્રોમાં પણ બનાવેલાં હતાં. આ (કૂજન કરનારાં) સાચાં હતાં. ચિત્રમાં રહેલાં બનાવટી (પક્ષીઓ)ને **स्वान्** કુદરતી (સાચાં)જ માનીને કૂજન કરતાં હતાં એમ ઉપરના (પૂર્વાર્ધ) સાથે સંબંધ છે. 'ઉપર ચઢી ચઢીને' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) હંસ વિગેરે (પક્ષીઓ) લાકડાનાં તથા પથ્થરનાં બનાવેલાં પણ હતાં, (તેમના) ઉપર એકવાર ચઢીને પણ ભુલ કરે (જાણે); (છતાં) અ**धिरुह्याधिरुह्य** એમ ઘણીવાર ઉપર ચઢી ચઢીને ભૂલ કરતાં હતાં, એવું કારીગરીનું નિપુણપણું (જણાવેલું છે). ૨૦.

विहारस्थानविश्रामसंवेशप्राङ्गणाजिरैः ॥
यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्मनः ॥२१॥

યોગ્ય પ્રકારે રચેલાં વિહારસ્થાન, વિશ્રામસ્થાન, બેઠક, ઓરડા બહારનાં આંગણાં અને આંગણાંઓથી પોતાને પણ વિસ્મય પમાડતું હોય તેવું (તે હતું). ૨૧.

'વિહારસ્થાન' એટલે ક્રીડા કરવાનું સ્થાન. 'વિશ્રામસ્થાન' એટલે બાહુયુદ્ધ વિગેરે કરીને થાક ઉતારવા માટે બેસવાનું સ્થાન. 'બેઠક' એટલે સુખપૂર્વક બેસવાનું સ્થાન. '**प्राङ्गणम्**' ઓરડા

બહારનું આંગણું, **अजिरम्** આંગણું. **यथोपजोषं रचितैः** યોગ્ય પ્રકારે રચેલાં તેઓથી 'પોતાને' યોગના અધિપતિ કર્દમને પણ વિસ્મય પમાડતું હોય તેવું, (તે હતું). જો કે (કર્દમ) યોગ-માયાનો વૈભવ જાણતો હતો, છતાં પણ તેવું (વિમાન) તેણે કોઇપણ સમયે જોએલું ન હતું. તેથી 'વિસ્મય પમાડતું હોય તેવું' એમ કહેલું છે. ૨૧.

ઇચ્છેલું ભવન જોયું, છતાં પણ 'પોતાનું શરીર તેને યોગ્ય નથી' એવો તે (દેવહૂતિ)નો અભિપ્રાય જાણીને, તે (દેવહૂતિનું શરીર) પણ તેવું (વિમાનને યોગ્ય) થાય, તે માટે તેને ઉપદેશ કરે છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ईदृग्गृहं तत्पश्यन्तीं नातिप्रीतेन चेतसा ॥
सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रावोचत् कर्दमः स्वयम् ॥२२॥

બહુ પ્રસન્ન નહિ તેવાં ચિત્તથી આવાં તે ભવનને જોઇ રહેલીને સર્વ પ્રાણીઓના અભિ-પ્રાય જાણનાર કર્દમે પોતે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૨.

ઉપર જણાવેલા પ્રકારનું ભવન બહુ પ્રસન્ન નહિ તેવાં ચિત્તથી જોઈ રહી શાંત જ ઉભી રહેલી તેને પોતાના યોગના બલથી સર્વ પ્રાણીઓનો અભિપ્રાય જાણનાર કર્દમે પોતે જ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૨.

નીચેના શ્લોકમાં તે (કર્દમનું) વચન કહે છે:—

निमज्ज्यास्मिन्ह्रदे भीरु विमानमिदमारुह ॥
इदं शुक्लकृतं तीर्थमाशिषां यापकं नृणाम् ॥२३॥

હે ભીરૂ! આ સરોવરમાં સ્નાન કરીને, આ વિમાન ઉપર ચઢ. આ શુકલનારાયણે કરેલું તીર્થ મનુષ્યોને કામનાઓ આપનારૂં છે. ૨૩.

અને '**भीरु**' 'હે ઉત્તમ (સ્ત્રી)!' સંબોધનથી બીકણપણું જાણીને જ કહે છે કે ભય ન રાખવો, કારણ કે સ્નાન (કરવા) માટે મોકલવામાં આવે છે. 'આ સરોવરમાં સ્નાન કરીને આ વિમાન ઉપર ચઢ.' 'શુદ્ધ થયા વિનાની થંડા જલમાં સ્નાન કરૂં તેથી શું (લાભ)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આ તીર્થ શુકલનારાયણે કરેલું છે' એમ કહે છે. શુકલનારાયણે કરેલું તીર્થ બધાની **आशिषाम्** કામનાઓ આપનારૂં છે. આમાં પ્રવેશ કરતાં, જેવો તારો મનોરથ હશે, તેવું તારૂં શરીર થશે, એવો ભાવ છે; અને સદા (તેમાં) સ્નાન કરવામાં મોટા (પુરુષો)ની તેવી સંમતિ ન હોવાથી, પહેલાં (તેમ) થયું ન હતું. ૨૩.

નીચેના બે (શ્લોકો)થી કહે છે કે તેણે તેમ જ કર્યું:—

सा तद्भर्तुः समादाय वचः कुवलयेक्षणा ॥
सरजं बिभ्रती वासो वेणीभूतांश्च मूर्धजान् ॥२४॥
अङ्गं च मलपङ्केन संछन्नं शबलस्तनम् ॥
आविवेश सरस्वत्याः सरः शिवजलाशयम् ॥२५॥

રજવાળું વસ્ત્ર, અને અંબોડામાં ગૂંથાએલા કેશ, તથા મેલના કીચડથી ઘણો ઢંકાએલો, અને ફીક્કાં સ્તનોવાળો દેહ ધારણ કરતી તે કમલનાં પત્રનાં જેવાં નેત્રવાળીએ પતિનું તે વચન સારી રીતે ગ્રહણ કરીને સરસ્વતીનાં કલ્યાણકારક જલનાં ધામરૂપ સરોવરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૪–૨૫.

પતિનું વચન સારી રીતે ગ્રહણ કરીને, રજવાળું વસ્ત્ર અને અંબોડામાં ગૂંથાએલા કેશ તથા મેલના કીચડથી ઘણો ઢંકાએલો દેહ ધારણ કરતી તે દેવહૂતિએ સરસ્વતીનાં સરોવરમાં પ્રવેશ કર્યો. વચન ગ્રહણ કરવાનું કારણ 'પતિનું' શબ્દથી (કહેલું છે), કારણ કે બધાએ પ્રભાવ તેનો જ હતો. 'સારી રીતે ગ્રહણ કરવું' એટલે (સુંદર) દેહ પ્રાપ્ત થવાનું સાધન

આંજ છે, એવાં જ્ઞાન સહિત ગ્રહણ કરવું. 'कुवलयेक्षणा' એટલે કમલનાં પત્રના જેવાં વિસ્તારવાળાં નેત્રવાળી. આથી એમ કહેલું છે કે તેનામાં ક્રોધ, અદેખાઈ, ખેદ વિગેરે ગુણો ન હતા. (પતિનાં) વચન ઉપર વિશ્વાસ હોવાથી જ, નેત્રો સ્વચ્છ હતાં, પરંતુ સામગ્રી તેવી ન હતી, એમ કહેવા, (તેથી) વિરુદ્ધ પ્રકારની સામગ્રીનું વર્ણન કરે છે. રજવાળું મલિન વસ્ત્ર (હતું). બહારનું જરૂરી સાધન ખરાબ હતું એમ (આથી) સૂચવ્યું. અંબોડામાં ગૂંથાએલા કેશ બહારનું અંગ બનેલ છે. અને દેહ (ગંદો હતો). દરરોજ ઉત્પન્ન થતો મેલ જલની સાથે સંબંધમાં આવતાં કીચડ જેવો થએલો, તેથી તેને દૂર કરવો કઠણ હતો, એવો અર્થ છે. **शबलौ** ફીક્કાં હતાં સ્તનો જેનાં, એ દેહનું વિશેષણ છે. ઉપભોગ કરવાના અવયવો ઘણા જ અયોગ્ય હોવાનું સૂચવેલું છે. સરસ્વતી સૃષ્ટિ કરાવનારી છે, તેથી આનાથી (દેહ) ઉત્પન્ન થશે, એમ માની તેમાં પ્રવેશ કર્યો. **शिवं** કલ્યાણકારક, સ્નાન કરવાથી પણ નુકશાન ન કરે તેવું. ઉપકાર તો (પતિનાં) વચનથી થવાનો જ, અને નુકશાન તો થવાનું નથી જ, એવો અર્થ છે. ૨૪–૨૫.

પછી શું થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

साऽन्तःसरसि वेश्मस्थाः शतानि दश कन्यकाः ॥
सर्वाः किशोरवयसो ददर्शोत्पलगन्धयः ॥२६॥

સરોવરની અંદર ઘરમાં રહેલી એક હજાર કન્યાઓ તેણે જોઈ. (તે) બધી કિશોર વયની લાલ કમલના જેવી સુગંધવાળી (હતી). ૨૬.

પોતાનો (કર્દમનો) આનંદાંશ દેવહૂતિ હતી, તેનું તત્ત્વ[1] અહિંથી અદૃશ્ય થઈ, યોગને નિમિત્ત બનાવી,* એક હજાર સ્ત્રીરૂપ થયું; તેથી તે (સ્ત્રી)ઓથી કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી. સરોવરની અંદર એક અદ્ભુત ઘર હતું. ઋષિએ બનાવેલું નહિ હોવાથી, આ તો ભગવાને જ બનાવેલું હતું. પોતે બનાવેલી સ્ત્રીઓનો ઉપભોગ કરવાથી દોષ થાય, અને દેવહૂતિ (સાથે કરેલો) વિવાહ નકામો થાય. વળી તે (સ્ત્રી)ઓમાં રહેલો આનંદ પણ આ (દેવહૂતિ)માં જ પાછો આવશે. બહારની સેવાઓ તો (આ સ્ત્રીઓથી) થશે. વળી તે ભગવદીય (ભગવાને બનાવેલી) હોવાથી દેવહૂતિનો દેહ રહે ત્યાંસુધી જ રહી પાછી ભગવાનની યોગમાયામાં જ પ્રવેશ કરશે. તે ઘરમાં રહેલી એક હજાર કન્યાઓ (દેવહૂતિએ) જોઈ. બધીએ એક (સરખી) વયવાળી હોવાનું ભગવાને જ કરેલું એમ જણાવવા, 'બધી કિશોર વયની' એમ કહેલું છે.

એક હજારની સંખ્યા કામશાસ્ત્ર પ્રમાણે તે સ્થાન(ઘર)ની સરસાઈ જણાવવા (કહેલી છે). 'લાલ કમલ (ના જેવી ગંધવાળી)' શબ્દથી સ્ત્રીના સ્વભાવમાં રાગ (રજોગુણ)માં આસક્તિ હોવાનું સૂચવેલું છે. બીજામાં તેનો પ્રવેશ થાય, તે માટે ગંધ કહેલી છે.+ ૨૬.

પછી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तां दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रोचुः प्राञ्जलयः स्त्रियः ॥
वयं कर्मकरीस्तुभ्यं शाधि नः करवाम किम् ॥२७॥

તેને જોઈને સ્ત્રીઓએ એકાએક ઉભા થઈ બે હાથ જોડી તેને કહ્યું કે 'અમે તમારી દાસીઓ છીએ. અમને આજ્ઞા કરો, અમે શું કરીએ ?' ૨૭.

દેવહૂતિને જોઇને (તેને) વિશ્વાસ આવે અને (તેની) સેવા થઈ શકે તે માટે, તે સ્ત્રીઓએ

---

૧ 'તત્ત્વ' એટલે દેવોને બોલાવવાનું સાધન. (प्र)

* યોગને નિમિત્ત એટલે કારણ બનાવી. યોગને લીધે તે તત્ત્વ એક હજાર કન્યાઓરૂપ થયું, એવો અર્થ જણાય છે.

× ગંધ પોતાના આધારમાંથી નીકળી બીજા સ્થળે જાય છે, તેમ આ સ્ત્રીઓ (નો આનંદ) વળી દેવહૂતિમાં જશે, એમ જણાવવા ગંધ કહેલી છે, એવો અર્થ જણાય છે.

બે હાથ જોડીને (તેને) કહ્યું. ઉત્તરાર્ધથી તેઓનાં વચન કહે છે. '**तुभ्यं** તમારી સેવા થાય તે માટે અમે **कर्मकरीः** દાસીઓ છીએ, તેથી જ (અમને) '**शाधि**' આજ્ઞા કરો કે અમે તમારું શું (કાર્ય) કરીએ. તમે ઇચ્છેલો પદાર્થ કહો. શરીરની શુદ્ધિ (કરવી એ) તો અમારો ધર્મ જ હોવાથી, તે જ જો (ઇચ્છેલો પદાર્થ) હોય, તો તે કહેવાની જરૂર નથી, એવો અર્થ છે. ૨૭.

તેથી તેઓએ તે પ્રમાણે જ સેવા કરી, એમ નીચેના બે શ્લોકમાં કહે છે:—

स्नानेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनस्विनीम् ॥
दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यै च मानदाः ॥२८॥
भूषणानि परार्घ्याणि वरीयांसि द्युमन्ति च ॥
अन्नं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवम् ॥२९॥

માન આપનારીઓએ તે મનસ્વિનીને ઘણાં કિંમતી સ્નાન કરવાનાં દ્રવ્યોથી સ્નાન કરાવીને આને બે નિર્મલ નવાં વસ્ત્રો, ઘણા કિંમતી ઉત્તમ કાંતિવાળાં આભૂષણો, સર્વ ગુણોવાળું અન્ન અને સ્વાદિષ્ઠ મદ કરાવે તેવું પીણું આપ્યાં. ૨૮–૨૯.

આરંભમાં 'ઘણાં કિંમતી સ્નાન કરવાનાં દ્રવ્યોથી સ્નાન કરાવીને' એટલે પહેલાં મેલ દૂર કરાવનારૂં સ્નાન, (૨) બીજું સુખકારક શરીર ચોળીને વિગેરે પ્રકારનું સ્નાન (અને ૩) કપૂર વિગેરે ઘણાં કિંમતી દ્રવ્યોથી સ્નાન (કરાવીને) 'સ્નાન' શબ્દ 'અગ્નિહોત્ર' શબ્દની પેઠે ક્રિયા જણાવનારો છે, અને તે (કરવા)નાં દ્રવ્યોના અર્થવાળો પણ છે. તેથી '**स्नानेन स्नापयित्वा**' 'સ્નાન કરવાનાં દ્રવ્યોથી સ્નાન કરાવીને' એમ કહેલું છે. 'મનસ્વિનીને' અને માનવાળીને, અથવા '**मानवीम्**' એવો પાઠ હોય, ત્યારે 'મનુની પુત્રીને.' '**च**' 'અને' શબ્દ હોવાથી વિલેપન વિગેરે સર્વ સંસ્કારો; અંદર પહેરવાનાં અને ઉપર પહેરવાનાં વસ્ત્ર માટે બે વસ્ત્રો (આપ્યાં). નવાં વસ્ત્રો ઉત્પન્ન થતાં મેલાં થવાનો સંભવ હોવાથી (આ વસ્ત્રો) 'નિર્મલ' હોવાનું કહેલું છે. બીજો પક્ષ (વસ્ત્રો ધોએલાં હોવાનો) ન હતો એમ જણાવવા 'નવાં' એમ કહેલું છે. 'અને આને આપ્યાં' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) તે(દેવહૂતિ)નું સન્માન કરવા, 'બધી સખીઓને (વસ્ત્રો) આપી પહેરો' એમ જણાવવા (તેની) પાસે ઘણાંએ વસ્ત્રો મૂક્યાં. તેમ થાય, ત્યારે તેનું સન્માન થાય; કારણ કે આ (સ્ત્રીઓ) 'માન આપનારીઓ' હતી. વળી જાતજાતનાં આભૂષણો આપ્યાં. તે **परार्घ्याणि** ઘણાં કિંમતી હતાં. ગુણથી પણ ઘણાં કિંમતી હતાં, તેથી 'ઉત્તમ' એમ કહેલું છે. (તે) ઘણાં સુંદર અને કાંતિવાળાં હતાં. ભોજન માટે અન્ન (આપ્યું). (તેમાં) અથાણાં વિગેરે સર્વ ગુણો હતા, અને **पानं** પીણું વિગેરે સ્વાદિષ્ઠ અને મદ કરાવે તેવાં (આપ્યાં); કારણ કે રસ ઉત્પન્ન થાય તે માટે કામશાસ્ત્રમાં મદ કરાવનારાં દ્રવ્યો (લેવાનો) ઉપદેશ કરેલો છે. જાયફળ વિગેરે (મદ કરાવનારાં દ્રવ્યો) જેમનો શાસ્ત્રમાં પ્રતિબંધ કરેલ નથી તે (આપ્યાં), પરંતુ મદિરા વિગેરે જેમનો શાસ્ત્રમાં પ્રતિબંધ કરેલો છે તે (આપ્યાં) ન હતાં. તેમ કર્યું ન હોય (જાયફળ વિગેરે લીધાં ન હોય) તો પતિ સાથે સુરતસંગ્રામ ન થાય (થઈ શકે). ૨૮–૨૯.

(મુખ) જોવા માટે દર્પણ આપ્યું. કામની સેનારૂપ તે (દેવહૂતિ) ચાર અંગવાળી હોવાથી નીચેના ચાર (શ્લોકો)થી સત્ય જણાય તે માટે તેણે જોએલાં જ તેનાં રૂપનું વર્ણન કરે છે:—

अथादर्शे स्वमात्मानं स्रग्विणं विरजाम्बरम् ॥
विरजं कृतस्वस्त्ययनं कन्याभिर्बहुमानितम् ॥३०॥
स्नातं कृतशिरःस्नानं सर्वाभरणभूषितम् ॥
निष्कग्रीवं वलयिनं कूजत्काञ्चननूपुरम् ॥३१॥

श्रोण्योरध्यस्तया काञ्च्या काञ्चनया बहुरत्नया ॥
हारेण च महार्हेण रुचकेन च भूषितम् ॥३२॥
सुदता सुभ्रुवा श्लक्ष्णस्निग्धापाङ्गेन चक्षुषा ॥
पद्मकोशस्पृधा नीलैरलकैश्चोपशोभितम् ॥३३॥

પછી દર્પણમાં (તેણે) પોતાના દેહને માલા ધારણ કરેલો, સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરેલો, નિર્મલ, સેવા કરાએલો, કન્યાઓથી ઘણું માન અપાએલો, સ્નાન કરેલો, માથાંબોળ સ્નાન કરેલો, સર્વ આભરણોથી શણગારેલો, ડોકમાં પદકવાળો, કડાંવાળો, ઝણકાર કરતાં સુવર્ણનાં ઝાંઝરવાળો, અને નિતંબ ઉપર ધારણ કરેલાં સુવર્ણનાં ઘણાં રત્નોવાળા કંદોરાથી ઘણા કિંમતી હારથી અને કંકુના ચાંદલાથી શોભતો, અને સુંદર દાંતથી સુંદર ભ્રમરથી મનોહર સ્નેહાળ કટાક્ષવાળાં નેત્રથી (અને) શ્યામ કેશોથી કમલની કળીની સ્પર્ધા કરતાં (મુખ)થી શોભતો જોયો. ૩૦. ૩૧. ૩૨. ૩૩.

સર્વ તૈયારી થયા પછી '**अथ**' જુદા આરંભથી, પોતાની રુચિ પ્રમાણે (અલંકારોની) રચના થાય તે માટે '**अथ**' એમ કહેલું છે. **स्वं** પોતાના **आत्मानं** દેહને (જોયો). સખીઓમાં પણ (દેવહૂતિને) આત્મભાવ (પોતાપણું) થએલ હોવાથી તેઓ (ના દેહ)નું વર્ણન નથી એમ જણાવવા '**स्वं**' 'પોતાના' વિશેષણ યોજેલું છે. **स्रग्विणं** માલા ધારણ કરેલો, સ્વચ્છ છે (પહેરેલાં) વસ્ત્રો જેનાં તેવો, દેહ પણ સ્વચ્છ (જોયો). કરેલી છે **स्वस्त्ययनं** સેવા જેની તેવો, અને (દર્પણમાં પડતાં) પ્રતિબિંબમાં પણ કન્યાઓ સમીપ હોવાથી કન્યાઓથી ઘણું માન અપાએલો (હતો). સ્નાન કરેલો, (અને) ફરી કરેલું હતું માથાંબોળ સ્નાન જેણે તેવો (હતો). આથી બે સ્નાન જૂદા જૂદા પ્રકારે કરેલાં હોવાનું અને સ્ત્રીઓ સદા માથાંબોળ સ્નાન કરતી નથી એમ સૂચવેલું છે. (પછી) સદા (પહેરવા)નાં અને જરૂરી આભરણો (પહેર્યાં). **निष्कं** પદક હતું ડોકમાં જેના તેવો (હતો). 'કડાંવાળો' વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે) કડું સ્વાભાવિક આભરણ વિગેરેથી જૂદું છે. **कूजन्ति** ઝણકાર કરતાં સુવર્ણના બનાવેલાં ઝાંઝરો હતાં જેનાં તેવો (હતો). નિતંબ ઉપર ધારણ કરેલ જે સુવર્ણનો ઘણાં રત્નોવાળો કંદોરો, અને મોતીનો ઘણો કિંમતી હાર અને '**रुचकः**' કંકુનો ચાંદલો, (અને) '**च**' 'અને' શબ્દ હોવાથી ન કહેલાં બધાંએ (શૃંગારો) તે બધાંએથી શોભતો (હતો). કમળની કળીની સ્પર્ધા કરતાં મુખથી શોભતો (હતો), જે (મુખ)માં સુંદર દાંતો હતા. સુંદર જે ભ્રમર (તેથી અને) મનોહર સ્નેહાળ કટાક્ષ જેમાં હતા તેવાં નેત્રથી અને મુખ ઉપર રહેલા શ્યામ કેશોથી, (મુખની) સમીપ રહેલાં બધાંએથી શોભતું મુખ હતું જેનું તેવો (દેહ જોયો). ૩૦. ૩૧. ૩૨. ૩૩.

એવા દેહને જોઈ તે ભોગ કરવા યોગ્ય હોવાનું વિચારી, તેણે ભોગ કરવાનું સ્મરણ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यदा सस्मार ऋषभमृषीणां दयितं पतिम् ॥
तत्र चास्ते सह स्त्रीभिर्यत्रास्ते स प्रजापतिः ॥३४॥

જ્યારે ઋષિઓમાં ઉત્તમ (પોતાના) પ્રિય પતિનું તેણે સ્મરણ કર્યું, ત્યારે જ્યાં તે પ્રજાપતિ હતા ત્યાં તે સ્ત્રીઓ સાથે રહી (પહોંચી). ૩૪.

(૧) પોતાના 'પતિ' (૨) 'પ્રિય' ઘણા પ્રેમના સ્થાનરૂપ (૩) 'ઋષિઓમાં ઉત્તમ' એવાં ત્રણ વિશેષણો કર્દમ (૧) સ્વધર્મ પ્રમાણે (૨) લૌકિક ધર્મ પ્રમાણે અને (૩) વૈદિક ધર્મ પ્રમાણે સેવા કરવા યોગ્ય હોવાથી યોજેલાં છે. (તે આશ્રમ) દિવ્ય સ્થલ હોવાથી ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. પહેલાં જ્યાં પ્રજાપતિ હતા, ત્યાં જ પોતે પણ સ્ત્રીઓ સાથે રહી (પહોંચી). ૩૪.

એ પ્રમાણે પોતે અનુભવેલો વૈભવ જોઇને, પતિનાં માહાત્મ્ય વિષે તેને ઘણું આશ્ચર્ય થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

भर्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रवृतं तदा ॥
निशाम्य तद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत ॥३५॥

ત્યારે પતિની સમીપ એક હજાર સ્ત્રીઓથી વીંટાઈ રહેલી પોતાને જોઈ, તે યોગનાં ફલને જોઇને, તેને આશ્ચર્ય થયું. ૩૫.

પતિની સમીપ પોતાના દેહને જ્યારે એક હજાર સ્ત્રીઓ સહિત જોયો, ત્યારે તેમના યોગનાં ફલને જોઇને (તેનું) સાધન જાણેલ ન હોવાથી તેને ઘણો સંતાપ થયો, અથવા સંશયના કાર્યરૂપ આશ્ચર્ય થયું. ૩૫.

પોતાનું માહાત્મ્ય (દેવહૂતિએ) જાણ્યું, ત્યાર પછી (કર્દમે) તેની સાથે સંગ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:—

स तां कृतमलस्नानां विभ्राजन्तीमपूर्ववत् ॥
आत्मनो बिभ्रतीं रूपं संवीतरुचिरस्तनीम् ॥३६॥
विद्याधरीसहस्रेण सेव्यमानां सुवाससम् ॥
जातभावो विमानं तदारोहयदमित्रहन् ॥३७॥

હે શત્રુને સંહારનાર! જેનો મેલ ધોવાઇ ગએલો છે તેવી, અદ્ભુત હોય તેવી પ્રકાશતી, પોતાનું રૂપ ધારણ કરેલી, ઢંકાએલાં મનોહર સ્તનોવાળી, એક હજાર વિદ્યાધરીઓથી સેવાતી, સુંદર વસ્ત્રવાળીને તેને જોઈને, કામ જેને ઉત્પન્ન થએલો છે તેવા તેણે તે વિમાનમાં બેસાડી ૩૬. ૩૭.

કરેલું છે મેલ ધોવાઇ જાય તેવું સ્નાન જેણે, એમ (દેવહૂતિની) બહારની શુદ્ધિ કહી. 'તેને' શબ્દથી (તેની) અંદરની શુદ્ધિ (કહી). 'अपूर्ववत्' 'અદ્ભુત હોય તેવી પ્રકાશતી' એમ નવો રસ ઉત્પન્ન થાય તે માટે કહેલું છે. આટલા શૃંગારથી પણ વિવાહના સમયનું સ્વરૂપ જ (તેને) પ્રાપ્ત થયું, પરંતુ કાંઇ પણ અલૌકિક થયું નહિ એમ 'પોતાનું રૂપ ધારણ કરેલી' વિશેષણથી કહેતાં તેના કુદરતી સૌંદર્યનું વર્ણન કરેલું છે. સારી રીતે **वीतौ** ચોળી વિગેરેથી ઢંકાએલાં મનોહર સ્તનો હતાં જેનાં તેવી (તેને જોઈ). ૩૬.

પોતે (કર્દમે) આપેલો વૈભવ અધિક થયો, એમ સાડત્રીસમા શ્લોકમાં કહે છે. 'એક હજાર વિદ્યાધરીઓથી (સેવાતી)'. 'સિદ્ધો અને વિદ્યાધરીઓ યોગમાં જ પ્રસિદ્ધ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે તે વિદ્યાધરીઓ ભગવદીય (ભગવાને બનાવેલી) હતી. 'સુંદર વસ્ત્રવાળી' વિશેષણ, કામ થાય ત્યારે તેની વૃદ્ધિ થાય તે માટે (કહેલું છે). તેવાં વર્ણનનું ફલ 'કામ જેને ઉત્પન્ન થએલો છે' એ વિશેષણથી કહેલું છે. ઉત્પન્ન થએલો છે **भाव:** કામ જેને તેવો (કર્દમ) થયો. તેણે તેને તે વિમાનમાં બેસાડી. શ્રવણ કરનાર (વિદુર)ને કામ ન થાય તે માટે, 'હે શત્રુને સંહારનાર!' એ સંબોધન (કરેલું છે). **બીજાના કામની ક્રીડાનું શ્રવણ કરવાથી ઉત્પન્ન થતો કામ દુષ્ટ હોવાથી તે શત્રુ છે. ૩૭.**

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી તેની કામલીલા કહે છે :—

तस्मिन्नलुप्तमहिमा प्रिययानुरक्तो विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने ॥
बभ्राज उत्कचकुमुद्गणवानपीच्यस्ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभःस्थः ॥३८॥

જેમ તારાઓથી વીંટાએલો ખીલેલા કુમુદોના સમૂહવાળો આકાશમાં રહેલો ચંદ્ર પ્રકાશે તેમ—તે વિમાનમાં કેશવાળી સુખ આપનારી (સ્ત્રી)ઓના સમૂહમાં રહેલો, ક્ષીણ ન થએલ

મહિમાવાળો, પ્રિયાથી રંગાએલો, વિદ્યાધરીઓથી સેવાતા દેહવાળો ઘણો સુંદર (કર્દમ) પ્રકાશતો હતો. ૩૮.

જાણવામાં આવેલ અને ન જણાય તેવા પ્રકારથી કામવિકાર મહિમાનો નાશ કરનારો* છે, તેવું થયું ન હતું એમ જણાવવા 'ક્ષીણ ન થએલ મહિમાવાળો' વિશેષણ કહેલું છે. (કર્દમનો) પોતાનો દેહ પણ વિદ્યાધરીઓથી સેવાતો હતો. જેમ રંગનાર દ્રવ્યથી રંગાય, તેમ* (તે) પ્રિયાથી રંગાએલો હતો. પ્રિયા પ્રિય હોવાથી, તેમાં રહેલા રાગ (રંગ, પ્રેમ)થી રંગાએલો હતો, એવો અર્થ છે. '**उत्कचकुमुद्गणवान्**' વિકાસ પામેલા કુમુદોના સમૂહવાળો ચંદ્ર (પ્રકાશે તેમ), **उद्गताः** પ્રસરેલા છે **कचाः** કેશ જેમના, **कौ** ભૂમિ ઉપર **मुद्** આનંદ થાય છે જેમનાથી, તેવી કેશવાળી આ સુખ આપનારી જે સ્ત્રીઓ તેઓના સમૂહથી વીંટાએલો (કર્દમ પ્રકાશતો હતો). 'ઘણો સુંદર' હોઇ સ્ત્રીઓને પ્રિય હતો. (આ વિશેષણથી) ગુણ સૂચવનારૂં સૌંદર્ય (કહ્યું). સ્ત્રી (દેવહૂતિ) ઉપર પ્રેમ* રસનો આધાર હતો. તે (વિદ્યાધરી)-ઓ પણ રસની વૃદ્ધિ કરનારી અને તે શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોવાનું જણાવે છે. વળી (કર્દમનો) દેહ સ્ત્રીઓથી સેવાતો હતો, કારણ કે તેઓ તે કાર્યમાં ઉપયોગી કોમલતા પ્રાપ્ત કરાવનારી હોય છે. તેઓમાં (કર્દમને) કામવિકાર ન હતો એમ જણાવવા તે (દેવહૂતિ)થી રંગાએલો હોવાનું કહેલું છે, વળી તે 'તે' પ્રસિદ્ધ વિમાનમાં શોભતો હતો, કારણ કે રાજાની કન્યાને વૈભવની ઇચ્છા હોય છે, તેથી આરંભમાં ઘણા વૈભવનું વર્ણન કરેલું છે. વળી તેઓ સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયા એમ 'જેમ તારાઓથી વીંટાએલો આકાશમાં રહેલો ચંદ્ર (પ્રકાશે)' એ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે. વળી આકાશની પેઠે વિમાન વિશાલ હોવાનું (એ દૃષ્ટાંત) સૂચવે છે. જેમ જૂદા પ્રદેશમાં બીજા જ તારાઓ ચંદ્રને ઢાંકી દેનારા હોય છે, તેમ અહિં (કર્દમને) પણ હતું એવો અર્થ છે.+ જેમ જૂદા જૂદા સ્થલે શય્યા વિગેરે પદાર્થો હતા, તેમ સ્ત્રીઓ પણ હતી એમ જણાવેલું છે. ૩૮.

નીચેના શ્લોકમાં (કર્દમનો) વિહાર કહે છે:—

तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेन्द्रद्रोणीष्वनङ्गसखमारुतसौभगासु ॥
सिद्धैर्नुतो द्युधुनिपातशिवस्वनासु रेमे चिरं धनदवल्ललनावरूथी ॥३९॥

×તેનાથી સ્ત્રીઓના સમૂહમાં રહેલા સિદ્ધોથી સ્તુતિ કરાએલા તેણે (કર્દમે) કામદેવના મિત્ર વાયુથી સુખકર થએલી, ગંગાના પડવાથી ઉત્પન્ન થએલા કલ્યાણકારક અવાજવાળી, આઠ લોકપાલકોનું વિહારસ્થાન બનેલી મેરુની ગુફાઓમાં કુબેરની પેઠે લાંબા સમય સુધી આનંદ કર્યો. ૩૯.

આઠ જે લોકપાલો, તેમનું વિહારસ્થાન બનેલી **कुलाचलेन्द्रस्य** મેરુની ગુફાઓ, તેઓમાં આનંદ કર્યો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. દેશ વિગેરે જેમ ધર્મનાં અંગ છે, તેમ કામનાં પણ (અંગ છે), કારણ કે જેમ ખાણોમાં ખૂટે નહિ તેટલું ધન પ્રકટ છે, તેમ તે (દેશ વિગેરે)માં જૂદે જૂદે સ્થલે અક્ષય કામ પ્રકટ થાય છે. રસ ઉત્પન્ન કરવાનો તે દેશમાં પ્રભાવ હતો, એમ કહે છે (કે) 'કામદેવનો મિત્ર વાયુ' એટલે દક્ષિણમાંથી આવતો વાયુ અથવા બીજો કામ ઉત્પન્ન કરનારો વાયુ,—અને રમણમાં તેની ઘણી જરૂર હોય છે તેથી,—તેનાથી સુખકર થએલી (ગુફાઓમાં આનંદ કર્યો); વળી સિદ્ધોની સ્તુતિ ઉત્સાહ વધારતી હતી, તેમ

* વૃંદાવનના દેવકીનંદન પ્રેસની પ્રતવાળો પાઠ લીધો છે.

+ જેમ ચંદ્રને ઢાંકનારા તારાઓ જૂદા જૂદા પ્રદેશમાં જૂદા જૂદા હોય છે, તેમ કર્દમની સેવા કરનારી સ્ત્રીઓ વિમાનના જૂદા જૂદા ઓરડાઓમાં જૂદી જૂદી હતી એવો અર્થ જણાય છે.

× 'તેનાથી' એટલે વિમાનથી.

ન હોય તો વૈરાગ્ય વિગેરેથી રસની હાનિ થાય. **द्युधुनि** ગંગા, તેના 'સીતા' વગેરે જે પ્રવાહો (તે) પડેલા (પ્રવાહો)ના સંબંધવાળા વાયુઓથી થતો હતો કલ્યાણકારક અવાજ જેઓમાં તેવી (ગુફાઓમાં આનંદ કર્યો); કારણ કે અશુદ્ધ (સ્થલ)માં લૌતિક પાપો પ્રવેશ કરે છે, તેમ થાય તેવું ન હતું એમ જણાવવા (તે) કહેલું છે. 'કુબેરની પેઠે' શબ્દથી દ્રવ્યનો તૂટો ન હોવાનું (કહેલું છે). **ललना** એટલે સ્ત્રી. તેઓના સમૂહવાળો (કર્દમ હતો). સર્વ તરફ (તેને) સ્ત્રીનાં દર્શન થતાં હતાં. ૩૯.

માત્ર તે સ્થાનો જોયાં એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓમાં રમણ પણ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

वैश्रम्भके सुरसने नन्दने पुष्पभद्रके ॥
मानसे चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया रतः ॥४०॥

રામાએ રમણ કરાવેલા તેણે વૈશ્રંભક, સુરસેન, નંદન, પુષ્પભદ્રક, માનસ અને ચૈત્રરથ્યમાં રમણ કર્યું. ૪૦

દિક્પાલોનાં ભોગના ઉપવનોનાં વૈશ્રંભક વિગેરે છ સ્થાનો એમ જણાવવા કહેલાં છે કે તે ભગવાને આપેલાં છે, કારણ કે તે (દેવહૂતિ) રામા થઈ અને (કર્દમને) પોતાને પણ બંધ વિગેરે કરીને તેણે રમણ કરાવ્યું. ૪૦.

એવી રીતે અલૌકિક સરસાઇ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં ત્યાં રહેલા પોતાની જાતનાઓથી સરસાઈ કહે છે :—

भ्राजिष्णुना विमानेन कामगेन महीयसा ॥
वैमानिकानत्यशेत चरँल्लोकान् यथाऽनिलः ॥४१॥

પ્રકાશતા, ઇચ્છા પ્રમાણે ફરતા મોટા વિમાનથી પવનની પેઠે લોકોમાં ફરતાં તેણે વિમાનમાં ફરનારાઓનો પરાભવ કર્યો. ૪૧

આણે વિમાનમાં ફરનારાઓનો પરાભવ કર્યો, એટલે સર્વ પ્રકારથી તેઓનું અતિક્રમણ કરીને રહ્યો. તેઓનાં વિમાનો (૧) પોતાની મેળે પ્રકાશતાં ન હતાં. વળી (૨) તેઓનાં વિમાનને હદ હતી, કારણ કે તેઓ ભૂમિ ઉપર આવતાં નહિ, તેમજ સિદ્ધોનાં સ્થાનની ઉપર જતાં નહિ, જ્યારે (૩) આ (કર્દમનું વિમાન) તો ઇચ્છા પ્રમાણે ફરનારૂં હતું. વળી (૪) આ હદવિનાનું (મોટું) હતું, તેથી ચાર ગુણોથી (આણે બીજાં વિમાનોનો) પરાભવ કર્યો. 'લોકોમાં ફરતાં' શબ્દોથી ક્રિયાથી પણ પરાભવ (કર્યાનું) કહેલ છે. એક લોકમાંથી બીજા લોકમાં પવનની પેઠે જતાં, તે(બીજાં વિમાનો)નો પરાભવ કર્યો, એવો અર્થ છે. ૪૧.

એ પ્રમાણે ભોગ જણાવીને, જેમાંથી આટલું થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

किं दुरापादनं तेषां पुंसामुद्दामचेतसाम् ॥
यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणो व्यसनात्ययः ॥४२॥

તીર્થો જેમનાં ચરણમાં છે તેમનાં દુઃખનો નાશ કરનારાં, ચરણનો જેઓએ આશ્રય કરેલો છે, તે બંધનરહિત ચિત્તવાળા પુરુષોને ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું શું છે ? ૪૨.

'હરકોઇને નિશ્ચિત ભોગો પ્રાપ્ત થતા નથો. તેમ (થતા) હોય, તો મર્યાદાનો નાશ થાય; અને સર્વ તેની * સાથે (પ્રાપ્ત) થાય છે તેમાં પણ મર્યાદા છે. તેથી આ (કર્દમ)ને આટલું (આટલા ભોગ) કેમ પ્રાપ્ત થયા ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તીર્થો જેમનાં ચરણમાં છે તેમનાં ચરણનો જેઓએ આશ્રય કરેલો છે....' શબ્દોથી તે સિદ્ધ કરે છે. '(ભગવાનનું) ચરણ પવિત્ર, વિસ્તારવાળું અને પુરાણ છે' શ્રુતિ પ્રમાણે ચરણ સર્વત્ર રહેલું, સર્વ કાલમાં રહેનારૂં અને

* ભોગના સર્વ પદાર્થો તે ભોગની સાથે પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ જણાય છે.

પાપરહિત અને પોતાનો આશ્રય કરેલાઓને પણ તેવા બનાવનારૂં છે. તેથી ચરણનો આશ્રય હોય ત્યારે સર્વમાં રહેલ ભોગ (પ્રાપ્ત થવામાં) વિરોધ નથી. વળી (ભોગની) હદ પાપને લીધે થાય છે, (અને ચરણ) 'પાપરહિત' હોવાથી તે (પાપ) પણ થતું નથી; વળી (ચરણ) 'પુરાણ' હોવાથી કાલ પણ વિઘ્ન કરતો નથી. તેથી **ચરણનો આશ્રય થતાં, સ્વભાવથી જ સર્વ ભોગો પ્રાપ્ત થાય છે.** વળી ઇચ્છેલા (ભોગો) પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇચ્છેલા (ભોગ)નું દાન કરવા તીર્થો બનાવેલાં છે, તેઓ પણ ચરણમાં છે એમ 'તીર્થો જેમનાં ચરણમાં છે' શબ્દથી કહેલું છે. વળી વિચિત્ર દુ:ખવાળા સંસારમાં બધાં ફલો ભોગવી શકાતાં નથી, કારણ કે દુ:ખો વિઘ્ન કરનારાં છે. તેમનો પણ ચરણ નાશ કરે છે એમ 'દુ:ખનો નાશ કરનારાં' વિશેષણથી કહેલું છે. દુ:ખોનો નાશ થાય છે જેનાથી, તેવું (ચરણ છે). 'ઘણા પાપી શત્રુનું અતિક્રમણ કરીએ' એ વાક્ય પ્રમાણે ચરણ દુ:ખનો નાશ કરનારૂં હોવાનું, અને તેનો આશ્રય બધાને થતો નથી પણ કેટલાકને જ થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે. (તેનો આશ્રય થાય) તે માટે (જરૂરી) દેહ અને અંત:કરણના બે ગુણો કહે છે. 'પુરુષો' શબ્દથી સ્વાતંત્ર્યપણું અને 'તે' શબ્દથી પ્રસિદ્ધિ (કહેલાં છે). તે બંને ગુણોથી કેટલાક જ લોક વિગેરેથી સ્વતંત્ર થાય છે. અંત:કરણનો ગુણ કહે છે (કે) **उद्गत** જતું રહેલું છે **दाम** બંધન ચિત્તમાંનું જેમના તેવા, કારણ કે બંધન કરાવનારૂં **दाम** દોરડું છે, અને ચરણ હદરહિત છે, (તેનું) બંધાએલાં હદવાળાં (ચિત્ત)માં સ્થાપન કરી શકાતું નથી. તેથી (બંધનરહિત પુરુષોને) અંત:કરણ અને દેહ પણ (ભોગ પ્રાપ્ત થવામાં) વિઘ્ન કરનારાં ન હોવાથી, ભોગ કરવા યોગ્ય કોઈ પણ (પદાર્થ) તેઓથી પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તેવો નથી. હદવાળાને જ 'દુ:ખથી પ્રાપ્તિ છે જેની' તેવો (પદાર્થ) હોય છે. ૪૨.

એ પ્રમાણે તર્ક સહિત ભોગ કહીને (સિદ્ધ કરીને), નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:—

प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान् स्वसंस्थया ॥
बह्वाश्चर्यं महायोगी स्वाश्रमाय न्यवर्तत ॥४३॥

પત્નીને ઘણાં આશ્ચર્યવાળો પૃથ્વીનો ગોળ પોતાની અવસ્થાથી જેટલો છે તેટલો દેખાડીને મોટો યોગી (કર્દમ) પોતાના આશ્રમે પાછો આવ્યો. ૪૩.

તે (દેવહૂતિ)નો કામ પૂર્ણ કરનારૂં (સાધન) પત્નીપણું જ હતું. યોગના બલથી એક સ્થલે (પૃથ્વીનો ગોળ) દેખાડયો નહિ, પરંતુ પોતાની અવસ્થાથી જેટલો છે, જે જે સ્થલે જેટલો છે, ત્યાં જ તેને લઈ જઈને દેખાડયો. ઘણાં આશ્ચર્ય જેમાં છે તેવો (તે ગોળ) છે. તેવો ન હોય, તો તો (દેવહૂતિ) જૂએ નહિ. તેવી રીતે દેખાડવાની શક્તિ 'મોટો યોગી' શબ્દથી (જણાવેલી છે). પોતાના આશ્રમે એટલે સિદ્ધોના રહેઠાણે. ૪૩.

અંતરિક્ષમાં સંતાન ઉત્પન્ન કરવામાં આવે, તો રુદ્રનો પૂજક થાય, તેથી ઋષિઓની (પત્નીઓની) ઉત્પત્તિ થઈ શકે તે માટે ભૂમિ ઉપર આવીને તેણે પ્રજા ઉત્પન્ન કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

विभज्य नवधाऽऽत्मानं मानवीं सुरतोत्सुकाम् ॥
रामां निरमयन् रेमे वर्षपूगान्मुहूर्तवत् ॥४४॥

પોતાના નવ વિભાગ કરીને, સુરત ઇચ્છતી રામા માનવીને રમણ કરાવતાં એક મુહૂર્ત હોય તેમ તેણે ઘણાં વર્ષો સુધી રમણ કર્યું. ૪૪.

પોતાના નવ વિભાગ કરીને એટલે જૂદા જૂદા સ્વભાવથી (પોતાનાં) નવ રૂપો કરીને (રમણ કર્યું). તે (દેવહૂતિ)ની તેવું સહન કરવાની શક્તિ 'માનવી' શબ્દથી (કહેલી છે). ઘણા પ્રકારે (વિભાગથી રમણ) કરવાનું કારણ 'સુરત ઇચ્છતી' વિશેષણથી (કહેલું

છે). જૂદો સ્વભાવ થતાં જૂદાં (રૂપ) થવાનું જાણવામાં આવવા છતાં, તેને ભય ન થાય તે માટે 'રામા' એમ કહેલું છે, કારણ કે રામાને લજ્જા અને ભય થતાં નથી. તેવી હોવાથી જ તે 'રામા' હતી. તેથી તેને સદા રમણ કરાવતાં, તેણે પણ એક મુહૂર્ત હોય તેમ ઘણાં વર્ષ સુધી રમણ કર્યું, કારણ કે કાલની ગણત્રી કરતાં વર્ષો થાય છે, અને આનંદનો અનુભવ થતો ન હોય ત્યારે (કાલની) ગણત્રી (થાય છે). તેથી સુરતમાં વીતેલો સમય સુખનો અનુભવ કરાવનારો હોવાથી એક મુહૂર્ત જ (જણાયો), તેથી તેણે (તે) બધા સમયને તેવો (તેટલો) જ માન્યો. ૪૪.

તે (દેવહૂતિ)ને પણ કાલનું જ્ઞાન ન રહ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तस्मिन् विमान उत्कृष्टां शय्यां रतिकरीं श्रिता ॥
न चाबुध्यत तं कालं पत्याऽपीच्येन संगता ॥४५॥

અને તે વિમાનમાં ઉત્તમ રતિ કરાવનારી શય્યા ઉપર રહેલી, સુંદર પતિના સંગવાળી તેણે તે સમય જાણ્યો નહિ. ૪૫.

આશ્રયના[1] ગુણથી જ (સર્વ) પ્રકાશતું હોવાથી સૂર્ય વિગેરેની ગતિથી કાલનું જ્ઞાન થતું ન હતું, અને શય્યા ઉંઘ વિગેરે કરાવતી હોવાથી મોહ કરાવતી હતી. તેમાં વળી તે રતિ કરાવનારી હોઈ અંદર રહેલો આનંદ પ્રકટ કરાવતી હતી. તેથી ભોગમાં જેટલો સમય થયો તે તેણે જાણ્યો નહિ, (અને) પોતાનું તથા પહેલાંની (પોતાની) અવસ્થાનું[2] (તેને) ભાન રહ્યું નહિ. વળી પતિ ઘણો સુંદર, તે (સુરતના) કાલના ગુણોને અનુકૂલ હતો. ૪૫.

બંનેને કાલનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં, નીચેના શ્લોકમાં (મૈત્રેય) પોતે ભોગનો સમય કહે છે:—

एवं योगानुभावेन दंपत्यो रममाणयोः ॥
शतं व्यतीयुः शरदः कामलालसयोर्मनाक् ॥४६॥

એવી રીતે પતિપત્ની યોગના પ્રભાવથી રમણ કરતાં હતાં એટલામાં એક સો શરદ્ વીતી. (તે સમય) કામની લાલસાવાળાંને અલ્પ (જણાયો). ૪૬.

યોગના પ્રભાવથી પતિપત્ની રમણ કરતાં હતાં, એટલામાં એક સો શરદ્ વીતી. એક સો વર્ષ થયાં. ભોગ માટે શરદનો સમય ઉત્તમ હોવાથી 'શરદ્' શબ્દ યોજેલો છે. (એક સો વર્ષ થયાં) છતાં પણ કામ અગ્નિરૂપ હોવાથી, તેની તૃપ્તિ થઈ નહિ. તેથી તેટલો સમય પણ 'અલ્પ' જ થયો. 'અલ્પ' એટલે ઘણો થોડો સમય. ૪૬.

એવાં રમણના અંતે, તે(દેવહૂતિ)માં વીર્યનું આધાન કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तस्यामाधत्त रेतस्तां भावयन्नात्मनाऽऽत्मवित् ॥
नोधा विधाय रूपं स्वं सर्वसंकल्पविद्विभुः ॥४७॥

સર્વના સંકલ્પ જાણનાર સમર્થ આત્મવેત્તાએ પોતાના રૂપને નવ પ્રકારનું કરીને પોતાની મેળે તેનું ચિંતન કરતાં તેનામાં વીર્યનું આધાન કર્યું. ૪૭.

---

૧. આશ્રય (વિમાન)નો જે પ્રકાશતો અભિમાનના અભાવરૂપ ગુણ, તેને પ્રાપ્ત કરીને, એવો અર્થ છે. (प्र). વિમાનનો ગુણ પ્રકાશ હતો, તેને લીધે, એવો અર્થ ઘટે છે. તેથી 'અભિમાનના અભાવરૂપ ગુણ પ્રાપ્ત કરી' એવો અર્થ કરવાની જરૂર જણાતી નથી. વળી સુરતમાં અભિમાનનો અભાવ થવાનું સંભવે કે કેમ એ પણ વિચારવા યોગ્ય થાય છે.

૨. આ 'च' 'અને' શબ્દનો અર્થ કહેલો છે. (प्र).

સ્ત્રી સંતાનો થાય તે માટે 'તેનું જ ચિંતન કરતાં' એમ કહેલું છે. 'માત્ર ચિંતન કરવાથી તેમ થતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'આત્મવેત્તાએ' એમ કહેલું છે, કારણ કે તે આત્માને જાણતો હતો, તેથી સર્વજ્ઞ હોવાથી પણ તેણે તેમ કર્યું. વળી આ તેણે પોતાની મેળે જ કર્યું, પરંતુ બીજાના ઉપદેશથી (કર્યું) ન હતું, તે (અર્થ) 'પોતાની મેળે' શબ્દથી કહેલો છે. વળી (પોતાનું) સ્વરૂપ નવ પ્રકારનું કરીને (વીર્યનું આધાન કર્યું). તેમ (કર્યું) ન હોય, તો એક જ કન્યા અથવા એક જ સ્વભાવની કન્યાઓ થાય. તેથી નવ પ્રકારનું સ્વરૂપ કરીને (વીર્યનું આધાન કર્યું). અદૃશ્ય (વૃત્તાંત) કહેવા માટે '**नवधा**' 'નવ પ્રકારનું' એ શબ્દમાં સંપ્રસારણનો પ્રયોગ* કરેલો છે. પોતાનાં જ સ્વરૂપને (નવ પ્રકારનું) કરેલું હોવાથી, દોષ (થયો) નથી. મરીચિ વિગેરે સર્વનો પત્નીની પ્રાપ્તિના વિષયનો સંકલ્પ (કર્દમ) જાણતો હતો, એ તેમ (નવ પ્રકારનું સ્વરૂપ) કરવાનું કારણ હતું. 'સમર્થ' વિશેષણથી (તેની તેવી) શક્તિ (કહેલી છે). ૪૭.

એ રીતે પિતાથી (થએલી) ઉત્પત્તિ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં માતાથી (ઉત્પત્તિ) કહે છે:–

अतः सा सुषुवे सद्यो देवहूतिः स्त्रियः प्रजाः ॥
सर्वास्ताश्चारुसर्वाङ्ग्यो लोहितोत्पलगन्धयः ॥४८॥

તેથી તે દેવહૂતિએ તરત જ સ્ત્રી પ્રજાઓને જન્મ આપ્યો. તે સર્વ સુંદર સર્વ અંગવાળી (અને) લાલ કમલના જેવી સુગંધવાળી હતી. ૪૮.

તરત જ જન્મ આપ્યો, પરંતુ દશ માસ પછી (જન્મ આપ્યો) ન હતો. દેહનો પરિપાક તો આધાન કરનાર (કર્દમ) શક્તિવાળો હોવાથી થએલ. તે (તે કારણથી પરિપકવ દેહવાળી થએલ હોવાનું) 'તેથી' શબ્દથી કહેલું છે. ઉત્તમ પ્રકારે જન્મેલી પણ સ્ત્રીઓને જ જન્મ આપ્યો, કારણ કે તે દેવહૂતિ દેવના જેવા સ્વભાવવાળી જ હતી. ઉત્તરાર્ધથી તે (સ્ત્રી સંતાનો)નું વર્ણન કરે છે. 'સુંદર સર્વ અંગવાળી' વિશેષણથી અંગમાં ખોટ ન હોવાનું અને ઘણું જ સૌંદર્ય હોવાનું કહેલું છે. વળી 'લાલ કમલના જેવી સુગંધવાળી' વિશેષણથી કુલવતી સ્ત્રીઓ જન્મ્યાનું કહેલું છે. રાગ (લાલાશ, પ્રેમ) માટે અને ભોગના સમયે જ સુગંધ પ્રકટ થાય તે માટે 'લાલ કમલ' શબ્દ યોજેલ છે. ૪૮.

એમ કરીને કર્દમે ચાલી નીકળવાનો આરંભ કર્યો, ત્યારે તેને તેનું જ્ઞાન થયું એમ નીચેના બે શ્લોકથી કહે છે:—

पतिं सा प्रव्रजिष्यन्तं तदालक्ष्योशती सती ॥
स्मयमाना विक्लवेन हृदयेन विदूयता ॥४९॥
लिखन्त्यधोमुखी भूमिं पदा नखमणिश्रिया ॥
उवाच ललितां वाचं निरुध्याश्रुकलां शनैः ॥५०॥

પછી પતિ સંન્યાસ લેવાનો છે એમ જાણીને કમનીય સતીએ દુઃખવાળાં હૃદયથી પીડાતાં, હસતાં, નીચે મુખ રાખી નખરૂપ મણિની કાંતિવાળા પગથી ભૂમિ ખોતરતાં, ધીરે ધીરે આંસુના બિંદુને રોકી (નીચે પ્રમાણે) મનોહર વાણી કહી. ૪૯–૫૦.

'**प्रव्रजिष्यन्तम्**' એટલે સંન્યાસના પ્રકારથી (ઘેરથી) જવાનો જેણે નિશ્ચય કરેલો છે, એવો તે (પતિ) જવાનો છે એમ **आलक्ष्य** (તેનાં) ચિહ્નોથી જાણીને, કમનીય સતીએ (તેમાં) વિઘ્ન ન કરતાં વિજ્ઞપ્તિ જ કરી, એમ 'મનોહર વાણી કહી' એવો બીજા (પચાસમા)

* 'व'નું સંપ્રસારણ 'उ' થાય છે. '**नवधा**'માં 'व'નું સંપ્રસારણ કરતાં '**न+उ+धा**' એમ '**नोधा**' થયું.

શ્લોક સાથે સંબંધ છે. પોતાનો જ તેવો દોષ થએલ એવા વિચારથી (તેને) **विक्लवः** ચિત્તમાં દુઃખ થયું. **स्मयमाना** કષ્ટથી હાસ્ય કરતાં અને **विशेषेण दूयता** ઘણું દુઃખ કરાવતા હૃદયથી (હૃદયવાળી) જણાતી તેણે પોતાની ચિંતા જણાવવા નીચે મુખ રાખી ભૂમિ ખોતરતાં (મનોહર વાણી કહી). દેહની કાંતિવાળી હોય તે જ તેમ કહે એમ જણાવવા 'નખરૂપ મણિની કાંતિવાળા પગથી' એમ ખોતરવાનું સાધન કહેલું છે. નખો જ મણિ, અને તેઓની તેવી (મણિ જેવી) જ કાંતિ હતી જેમાં, તેવા (પગથી ખોતરતાં વાણી કહી). **ललितां** એટલે મનોહર. રુદન (કરવા)થી કાર્ય સિદ્ધ થશે નહિ એમ (જાણી) આંસુના બિંદુને રોકી (વાણી કહી). 'ધીરે ધીરે' શબ્દથી પહેલાંની (રુદનની) સ્થિતિ જતી રહેલી હોવાનું સૂચવેલું છે.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત (શ્લોકો)થી તે (દેવહૂતિ)નાં વચનો કહે છે:—

॥ **देवहूतिरुवाच** ॥ દેવહૂતિ કહે છે:—

सर्वं तद्भगवान्मह्यमुपोवाह प्रतिश्रुतम् ॥
अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दातुमर्हसि ॥५१॥

(આપ) ભગવાને વચન આપેલું તે સર્વ મને લાવી આપ્યું. છતાં પણ શરણ આવેલીને મને આપ અભય આપો. ૫૧.

परलोकार्थविज्ञप्तिर्विवाहः कन्यकासु च ॥७॥
भोगाभावस्य कथनं सत्सङ्गश्च प्रसंगतः ॥

પરલોક (પ્રાપ્ત કરાવવા)ની વિજ્ઞપ્તિ (૫૧), અને કન્યાઓનો વિવાહ (૫૨), ભોગ નથી માગતી એવું વચન (૫૩), પ્રસંગથી સત્પુરુષનો સંગ થયાનું વચન (૫૪). કા. ૭½.

फलमावश्यकं तस्य सर्वं व्यर्थं ततोऽन्यथा ॥८॥
स्वदोषाभावकथनं कृपासिद्ध्यै निरूपितम् ॥

તેનું ફલ જરૂરી હોવું (૫૫), તેમ ન થાય તો સર્વ વ્યર્થ હોવાનું (૫૬), (કર્દમની) કૃપા પ્રાપ્ત થાય તે માટે પોતાનો દોષ ન હોવાનું વચન કહેલું છે (૫૭). કા. ૮½.

જેમ પહેલાં સુરત માગેલું, તેમ હવે અભય માગે છે. સત્પુરુષોએ એક જ વાર માગવું યોગ્ય છે, છતાં પણ પોતાની લાચારીને લીધે ફરી માગે છે એમ જણાવવા, પહેલાં માગેલ તેમાં કાંઈ બાકી રહેલું નથી એમ પૂર્વાર્ધથી કહે છે. આપ ભગવાને જે વચન આપેલું તે સર્વ મને લાવી **उपोवाह** સમીપ લાવીને આપ્યું છે, અને તેથી હવે આપવાનું બાકી રહેતું નથી. 'છતાં પણ શરણ આવેલીને અભય આપો.' જેમ શરણ આવેલાએ માગેલું વચન આપવામાં આવે છે, તેમ શરણ આવ્યાનું ફળે તે માટે અભય પણ આપવું જોઈએ, કારણ કે તેમ કરવામાં ન આવે તો શરણે આવેલાનું પાલન કરેલું ન થાય. આથી એવી વિજ્ઞપ્તિ કરેલી છે કે મને પરલોક પ્રાપ્ત થાય તે માટે ઉપાય કરો. ૫૧.

અને પુત્રીઓનો વિવાહ કરો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ब्रह्मन् दुहितृभिस्तुभ्यं विमृग्याः पतयः समाः ॥
कश्चित् स्यान्मे विशोकाय त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥५२॥

હે બ્રહ્મન્! આપની પુત્રીઓ માટે તેઓની સમાન પતિઓ શોધવા જોઇએ. આપ વનમાં જાઓ ત્યારે મારો શોક દૂર કરનાર કોઈ એક હો. ૫૨.

तुभ्यं આપની પુત્રીઓ માટે પોતાની (પુત્રીઓની) સમાન પતિ શોધવા જોઈએ. કેટલાક કહે છે કે (દેવહૂતિએ આ) દીનતા જણાવેલી છે

कन्यानां पतिसम्बन्धस्त्वन्मनोरथसिद्धये ॥९॥
तथापि संशयो भावी तस्मात्त्वं ताः प्रयच्छ हि ॥

આપનો મનોરથ ફલે તે માટે કન્યાઓને પતિનો સંબંધ (કરાવવાનો છે). છતાં પણ સંશય થશે, તેથી આપ તેઓને પરણાવો. કા. ૯½.

'આપ વનમાં જાઓ ત્યારે મારો શોક દૂર કરનાર કોઈ એક હો' શબ્દોથી બીજી પ્રાર્થના કહેલી છે. કન્યાઓ તો (સાસરે) જશે, પુત્ર આપો, એવો અર્થ છે. ૫૨.

'આ બાનાથી ફરી ભોગ માગે છે ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

एतावतालं कालेन व्यतिक्रान्तेन मे प्रभो ॥
इन्द्रियार्थप्रसङ्गेन परित्यक्तपरात्मनः ॥५३॥

હે પ્રભો ! ઇંદ્રિયોના વિષયોના ઘણા સંગને લીધે જેમાં પરમાત્માનો ત્યાગ થએલો હતો તેવા મારા વીતેલા આટલા કાલથી ઘણું થઈ ગયું. ૫૩.

વ્યર્થ વીતેલા આટલા કાલથી જ ઘણું થઈ ગયું. હવેથી બાકી રહેલા કાલમાં પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવો છે, એવો અભિપ્રાય છે. ઉત્તરાર્ધથી વીતેલા કાલનો દોષ કહે છે. ઇંદ્રિયોના વિષયોનો ઘણો સંગ હતો જેને લીધે, તેવા કાલને લીધે **परित्यक्तः** ત્યાગ કરેલ હતો **परः** ભગવાનરૂપ આત્મા આત્માનો જેમાં, તેવા પોતાના પુરુષાર્થનો નાશ કરનાર આટલા–(કાલ)થી જ ઘણું થઈ ગયું. ૫૩.

'ત્યારે શું કરવું ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

इन्द्रियार्थेषु सज्जन्त्या प्रसङ्गस्त्वयि मे कृतः ॥
अजानन्त्या परं भावं तथाप्यस्त्वभयाय मे ॥५४॥

ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ રાખનારીએ મેં આપનો ઘણો સંગ (આપનું) ઘણું સામર્થ્ય જાણ્યા વિના કર્યો, છતાં પણ તે મને અભય આપનારો થાઓ. ૫૪.

સાધન તો સત્સંગ છે, તે મને અકસ્માતથી જ (પ્રાપ્ત) થયો. જેમ કોઇકને ભોગ માટે ખાધેલી સાકર ઔષધરૂપ થાય છે, તેમ **इन्द्रियार्थेषु** વિષયોના ભોગમાં આસક્તિ રાખનારીએ મેં આપનો ઘણો સંગ કર્યો, છતાં પણ (મને) સત્સંગ થયો જ. જોકે (આપ) સત્પુરુષ છો એવું જ્ઞાન (મને) થયું ન હતું, અને (તેથી) સત્પુરુષના (સંગના) પ્રકારનો (તે) સંગ ન થયો, છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે સત્સંગ થયો. તેથી તે ફલ આપશે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. આપનું **परमो भावः** ઘણું સામર્થ્ય જો કે (મેં) જાણ્યું ન હતું, (છતાં હું) પતિવ્રતા હોવાથી (આપની) સેવા વિગેરેમાં સત્સંગના પ્રકારનો સંગ પણ થએલો. સેવાનો ભોગ માટે ઉપભોગ ન હતો, અને (પતિ સાથે) ભોગ શાસ્ત્રમાં મના કરેલો નથી, પરંતુ (આપના) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન જ બાકી રહેલું જ્ઞાન ન હોવા છતાં, તે સફલ થાઓ, એવી પ્રાર્થના 'છતાં પણ તે મને અભય આપનારો થાઓ' શબ્દથી (કહેલી છે). ૫૪.

'ક્રિયાથી ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે), પરંતુ દ્રવ્યથી (પ્રાપ્ત થતું) નથી, કારણ કે ઉત્તમ દ્રવ્યથી પણ દુષ્ટ કાર્ય કરવામાં આવે તો ખરાબ જ ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે), (અને) ખરાબ (દ્રવ્ય)થી પણ સારૂં કાર્ય કરવામાં આવે તો સારૂં જ (ફલ પ્રાપ્ત થાય છે). તેથી (તેં) સત્સંગ કરેલો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

सङ्गो यः संसृतेर्हेतुरसत्सु विहितोऽधिया ॥
स एव साधुषु कृतो निःसङ्गत्वाय कल्पते ॥५५॥

અજ્ઞાનથી દુષ્ટો સાથે કરેલો જે સંગ તે સંસાર કરાવનારો છે. સત્પુરુષો સાથે કરેલો તે જ સંસાર ફીટાડનારો થાય છે. ૫૫.

જો સત્પુરુષો અને દુષ્ટો પ્રતિ જૂદા પ્રકારનું કાર્ય[1] કરવામાં આવે તો તેમ ભલે થાઓ. દ્રવ્યની શક્તિથી જ કાર્ય સારું થાય છે. (દ્રવ્યની શક્તિ) તેમ ન હોય, તો તો દુષ્ટ જ થાય છે, કારણ કે (ભલો પુરુષ છે કે દુષ્ટ તેનાં) અજ્ઞાનથી કરેલો બધોએ સંગ સંસાર કરાવનારો છે. સંજોગો પ્રમાણે તે દુષ્ટો સાથે થએલો હોય છે. તેથી સંગ પોતે સારો નથી. તે* જ જો સત્પુરુષો સાથે કરવામાં આવે, તો સંસાર ફીટાડનારો થાય છે, કારણ કે સત્પુરુષો પોતાના સંબંધથી ક્રિયાપણું જ થવા દેતા નથી, (એટલે) ફલ સંબંધમાં શી ચિંતા (હોય)? તેથી સત્પુરુષો ઘણા બલવાન[2] હોવાથી, ક્રિયા ફલ આપતી નથી. તેથી મને સત્સંગ થાઓ (થયો), એમ સાબિત થયું. ૫૫

'ત્યારે એવા બીજા (સંગ)ની પણ શા માટે ઇચ્છા કરે છે? એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

नेह यत्कर्म धर्माय न विरागाय कल्पते ।।
न तीर्थपदसेवायै जीवन्नपि मृतो हि सः ।।५६।।

જેનું કર્મ ધર્મ ઉત્પન્ન કરતું નથી, વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરતું નથી (અને) તીર્થો જેમનાં ચરણમાં છે તેમની સેવા કરાવનારૂં નથી, તે જીવતો હોવા છતાં મૂએલો છે. ૫૬.

જે કર્મથી, ધર્મ વૈરાગ્ય અથવા ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય, (એ) ત્રણ પ્રકારનું કર્મ જ સફલ છે. વળી જે તેવું કર્મ કરતો નથી, તે જીવતો હોવા છતાં મૂએલો જ છે. જીવતાં અને મૂએલામાં કર્મ કરવાનો જ ભેદ છે. તે કર્મ જો પોતાના માટે, સ્વામીને માટે અથવા પ્રિયને માટે (કરેલું) હોય, તો સફલ છે. (પોતાને) ગમે તે માટે કરેલું હોય, તો ઉલટું ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે), કારણ કે તેવાં (કર્મો)થી મરણ જરૂર થાય છે. તેથી (તેવાં કર્મ કરનાર) 'મૂએલો જ છે' એમ કહેલું છે. ૫૬.

અને તેવું (કર્મ) મેં કરેલું છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

साऽहं भगवतो नूनं वञ्चिता मायया दृढम् ।।
यत्त्वां विमुक्तिदं प्राप्य न मुमुक्षेय बन्धनात् ।।५७।।

તે હું ખરેખર (આપ) ભગવાનની માયાથી ઘણી ઠગાઇ છું, કારણ કે મુક્તિ આપનાર આપને પ્રાપ્ત કરીને બંધનથી મુક્ત થઈ નથી. ૫૭.

તેવાં (કર્મ મેં) કર્યાં તેનું કારણ આપની માયાથી (હું) મોહિત થઈ તે જ છે. તે

---

૧. 'કાર્ય' એટલે 'ક્રિયારૂપ કાર્ય.' (प्र)

* 'તે' એટલે અજ્ઞાનથી કરેલો સંગ.

૨. જૈમિનિના શાસ્ત્ર પ્રમાણે ક્રિયા અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરનારી હોઇ, ક્રિયા જ મુખ્ય રીતે ફલ (પ્રાપ્ત) કરાવનારી છે. લોકમાં પણ ન્યાયથી પ્રાપ્ત થએલાં દ્રવ્યથી દ્યૂત વિગેરે રમવામાં આવે, તો રાજા દંડે છે, અને અન્યાયથી પ્રાપ્ત થએલાં દ્રવ્યથી ગાયોનું પાલન કરવામાં આવે અને અન્ન આપવામાં આવે, તો (તેમ કરનારના) સત્કાર વિગેરે થાય છે. તેથી જો કે ફલ આપનારી ક્રિયા જ છે એમ જોવામાં આવે છે, તોપણ આ વાક્યોમાં કહેલ સંગરૂપ ક્રિયાના સંબંધમાં દ્રવ્ય જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોવાનું જણાવેલ છે અને લોકોમાં પણ તેવું જોવામાં આવે છે. તેથી ક્રિયા ફલ કરાવનારી છે એવો નિયમ રહેતો નથી, પરંતુ દ્રવ્ય અને ક્રિયા પૈકી જે વિષય બલવાન હોય તે ફલ આપે છે. તેથી બલવાન હોય તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવો નિયમ થાય છે. તેથી વરદાનના સમય વિગેરેમાં ઉદ્ધત થવાથી અસુર થાય છે, અને શિવે યજ્ઞ વિગેરેનો નાશ કરેલ એ વૃત્તાંત પણ ઘટે છે. (प्र)

(અર્થ) આ શ્લોકમાં કહે છે. હું વિવેકવાળી હોવા છતાં પણ '**मा**' (તે) આવી (આવાં કર્મ કરનારી થઇ તેથી) મારાથી પણ અધિક આપ ભગવાનની માયાથી ખરેખર ઠગાઈ છું. (આનો) પરિણામને લીધે નિશ્ચય થાય છે. તેમ ન હોય, તો મુક્તિ આપનાર આપને પ્રાપ્ત કરીને હું સંસારનાં બંધનમાંથી પણ કેમ '**न मुमुक्षेय**' મુક્ત થઈ નથી? (આપ) સત્પુરુષ હોઈ મોક્ષ આપનારા છો. કામ વિગેરે બંધન છે. '**विमुक्तिः**' 'મોક્ષ' એટલે કાલથી મુક્તિ. તેથી માત્ર પોતાના દોષથી હું એવી થઈ છું એમ નથી, પરંતુ આપે મોહ કરાવેલો હોવાથી આપે જ (મારો) ઉદ્ધાર કરવો જોઇએ, એવો ભાવ છે. ૫૭.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના ત્રેવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય ચોવીસમો.

चतुर्विंशे तथाऽध्याये मोक्षो बुद्धिश्च वर्ण्यते ॥
कपिलो हि हरिर्बुद्धिरुपदेशो भजिस्तथा ॥१॥

વળી ચોવીસમા અધ્યાયમાં મોક્ષ અને બુદ્ધિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. કપિલ હરિ છે એ બુદ્ધિ છે અને ભજન કરવું એ ઉપદેશ છે. કા. ૧.

ऋणत्रयपरित्यागो मोक्षार्थं तस्य वर्ण्यते ॥

તેનો (કર્દમનો) મોક્ષ થયો એમ જણાવવા (તેના) ત્રણ ઋણના ત્યાગ (ભરપાઇ)નું વર્ણન કરવામાં આવે છે.[1] કા. ૧½

ગયા અધ્યાયમાં દેવહૂતિનાં વૈરાગ્ય અને પ્રાર્થના કહ્યાં અને છેવટે તેને (મોક્ષની) આશા ન હોવાનું સૂચવ્યું. તે પૈકી આરંભમાં આશા ન હોવાના વિષયનું ખંડન કરે છે:—

॥ **मैत्रेय उवाच** ॥ **મૈત્રેય કહે છે:—**

निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः ॥
दयालुः शालिनीमाह शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन् ॥१॥

એ રીતે વૈરાગ્યની વાત કરતી વિનયવાળી મનુની પુત્રીને, શુકલનારાયણનાં વચનનું સ્મરણ કરતાં દયાળુ મુનિએ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું ૧.

निर्वेद: એટલે વૈરાગ્ય. તે (દેવહૂતિ) વિષયોના ભોગથી વૈરાગ્યવાળી થઈ હતી. પોતે (કર્દમ) ત્યાંસુધી જ પતિ હતો એવી શરત કરેલી હોવાથી, આ 'મનુની પુત્રી' હતી, એમ કહેલું છે. (કર્દમ) મુનિ હોવાથી ભવિષ્યમાં થનારો વૃત્તાંત જાણતો હતો. 'દયાળુ' વિશેષણથી (દેવહૂતિનું) સાંત્વન કરવાનું કારણ (કહેલું છે). '**शालिनी**' એટલે વિનયવાળી અથવા મનોહર. જો કે દેવની છૂપી (વાત) કહેવી ન જોઈએ, છતાં પણ આ વૈરાગ્યવાળી, ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલી અને વિનયવાળી હોવાથી (આને તે) છૂપી વાત કહે છે. વળી 'શુકલ-નારાયણનાં વચનનું સ્મરણ કરતાં' (કહ્યું). શુકલનારાયણે 'પછી× હું પોતાના અંશ અને કલાથી....' (૩–૨૧–૩૨) એમ હું પુત્ર થઈશ એમ કહેલું, તેનું પણ સ્મરણ કરતાં કહ્યું.

સત્પુરુષો પણ ભગવાનનો સંબંધ (ઉત્પન્ન) કરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે. ૧.

મોક્ષ આપનાર તો ભગવાન જ છે. તે જો પુત્ર થાય, તો (દેવહૂતિનું) બધુંએ કાર્ય સિદ્ધ થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેને તેમ જણાવતાં આશ્વાસન આપે છે:–

ऋषिरुवाच ॥ ઋષિ કહે છે:—

मा खिदो राजपुत्रीत्थमात्मानं मत्यनिन्दिते ॥
भगवांस्तेऽक्षरो गर्भमदूरात्संमपत्स्यते ॥२॥

હે નિંદારહિત રાજપુત્રિ! પોતાના વિષે તું આવી રીતે ખેદ ન કર. થોડા જ સમયમાં અક્ષર ભગવાન તારા ગર્ભમાં આવશે.

હે રાજપુત્રિ! પોતાનો જન્મ વિફલ થશે વિગેરે વચનોથી આવી રીતે તું **आत्मानं** પોતાના વિષે અથવા મને લક્ષમાં રાખી ખેદ ન કર, કારણ કે કરેલું કર્મ (ફલનો) નાશ કરનારૂં થતું નથી. તેવું થતું હોય, તો (તને) છેવટે વૈરાગ્ય ન થાત. તે (અર્થ) 'હે નિંદારહિત!' સંબોધનથી કહેલો છે. 'થોડા જ સમયમાં ભગવાન તારા ગર્ભમાં આવશે' શબ્દોથી (તે)

---

૧. આ દોઢ કારિકાથી પહેલાંની પેઠે સંગતિ દર્શાવેલી છે. (**प्र**)

× અહિં '**अथाहं**' છે. ૩–૨૧–૩૨માં '**सहाहं**' પાઠ છે.

નિંદારહિત હોવાનું પ્રમાણ કહેલું છે. 'થોડા જ સમયમાં' એટલે હું (વનમાં) જાઉં તે પહેલાં જ. 'ગર્ભમાં (આવશે)' એટલે પુત્ર થશે. જો સ્વચ્છંદ રમણથી કાંઈ પણ દૂષણ થયું હોત, તો ભગવાન (તારા) પુત્ર તરીકે પ્રકટ ન થાત, અને (તે) જરૂર (પુત્ર તરીકે) પ્રકટ થશે એવો ભગવાનનાં વચનથી નિશ્ચય થએલો છે, એવો ભાવ છે. ૨.

'ત્યારે (મારે) સાધન ન કરવું' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

धृतव्रताऽसि भद्रं ते दमेन नियमेन च ।
तपोद्रविणदानैश्च श्रद्धया चेश्वरं भज ॥३॥

તેં વ્રત ધારણ કરેલું છે. તારૂં કલ્યાણ થાઓ; અને સંયમથી તથા નિયમથી તપથી દ્રવ્યથી અને દાનોથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ઈશ્વિરનું ભજન કર. ૩.

ભગવાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સાધનો અડચણ વિના થાય છે.[1] જેમ લોકમાં સ્વભાવથી ભોજન કરનારને અતિથિ તરીકે આમંત્રણ કરી વિગેરે (ઉપાયો)થી વશ કરી ભોજન કરાવે છે, પરંતુ ભોજન ન કરનારને સેંકડો ઉપાયોથી પણ ભોજન કરાવાતું નથી, તેમ જ્યારે 'હું પોતે આવીશ' એમ ભગવાન વિચારે છે ત્યારે કરવામાં આવેલાં સાધનો ભગવાનને જણાવે છે, પ્રાપ્ત કરાવે છે, વશ કરે છે (અને) સમીપ લાવે છે.[1] તેથી ભગવાન પોતે પધારવાના હોવાથી સાધનો કરવાં જોઇએ. તે પૈકી કેટલાંક (સાધનો) આરંભમાં દેહને શુદ્ધ કરવા કરવાં જોઈએ, તે તારે કરવાનાં નથી, એમ 'તેં વ્રત ધારણ કરેલું છે' શબ્દોથી કહેલું છે. પતિવ્રતપણાનું વ્રત તેં ધારણ કરેલું જ છે. 'હવે પછી આપ (વનમાં) જશો ત્યારે (મારૂં વ્રત) જતું રહેશે' એમ (દેવહૂતિ) કહે, તેથી 'તારૂં કલ્યાણ થાઓ' એમ કહેલું છે. તું વ્રત નહિ રાખ, તોપણ મારાં વચનથી જ વ્રત કરનારની પેઠે તને ફલ પ્રાપ્ત થશે એવો (આ) આશીર્વાદ છે. વ્રત સિદ્ધ થાય ત્યારે ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા પાંચ સાધનો કરજે એમ કહે છે. (૧) **दमः** ઇંદ્રિયોનો 'સંયમ' કરવો. (૨) 'ભગવાનના ગુણોથી જ વ્યવહાર કરવો એવો 'નિયમ.' અથવા સ્નાન વિગેરે દેહના નિયમો. (આ બીજો અર્થ લેવામાં આવે) ત્યારે **च**' 'તથા' શબ્દથી પહેલા કહેલા (નિયમો) સમજવા. (૩) (દેહને) કષ્ટ વિગેરે રૂપ 'તપ' પ્રસિદ્ધ છે. (૪) સુવર્ણ વિગેરે 'દ્રવ્યો' ભગવાન માટે (પ્રાપ્ત) કરવાં, એ એક સાધન. (૫) બીજું દ્રવ્યોનું દાન કરવું તે; અથવા દાન જ [2](બીજું સાધન). તેમ ન હોય, તો ગૌણ (પદાર્થ) ઘણા હોવાથી, બહુવચન નકામું થાય[3]. 'સંયમવાળાં અંતઃકરણવાળાનું' (ભ. ગી. ૯. ૨૬) એ વાક્ય પ્રમાણે સંયમ આવશ્યક છે. વ્રતો હરિની પ્રસન્નતા કરાવનારાં હોવાથી, હરિ પ્રકટ થાય ત્યારે તે[5] પણ ઉપયોગી છે. 'યજ્ઞ દાન અને (તપ બુદ્ધિવાળાઓને પવિત્ર કરનારાં છે)' (ભ. ગી. ૧૮-૪) એમ ભગવાને કહેલ શાસ્ત્રાર્થ પ્રમાણે (આચરણ) કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થતા હોવાથી, તપ વિગેરેને સ્વીકારેલાં છે.[4] વળી 'દ્રવ્ય' શબ્દથી ભગવાનનાં પૂજનની વિધિરૂપ યજ્ઞો કહેલા છે. અહિં સર્વ (સાધનો)માં શ્રદ્ધા અંગ છે. 'ભગવાન પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે આટલાં સાધનો શા માટે (કરવાનાં)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ઈશ્વર' શબ્દ યોજેલો છે. કોઈપણ (ઉપાય)થી તે વશ

૧—૧. ભગવાન પ્રસન્ન થયા હોય, ત્યારે પણ સાધનો (કરવાં) જરૂરી છે, એમ આ ભાગથી સિદ્ધ કરે છે. (प्र)

૨. દાન જ પાંચમું સાધન, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'દ્રવ્યનો દાન સાથે સંબંધ લેવામાં શું દોષ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. 'દ્રવ્ય'ને 'દાન'નું વિશેષણ ગણીએ, તો શ્લોકમાં બહુવચન છે તેનો સંબંધ ગૌણ દ્રવ્ય સાથે થાય. તેમ લેતાં પણ દ્રવ્ય અને દાન એ જ મુખ્ય થાય, તેથી દ્વિવચન લેવું જોઇએ. તેથી 'બહુવચન નકામું થાય' એમ કહેલું છે. (प्र)

૪—૪. શ્રીમદ્ભાગવત ભગવદ્ગીતાના વિસ્તારરૂપ હોવાથી ગીતા પ્રમાણે સંયમ વિગેરે પાંચ સાધનો જરૂરી હોવાનું આ ભાગથી સિદ્ધ કરે છે. (प्र)

૫. 'તે' એટલે નિયમો. (प्र)

થતા નથી, તેથી પ્રાપ્ત થયા ન હોય તેની પેઠે જ સાધનો કરવાં જોઈએ, એવો અર્થ છે. ૩.

'તેથી શું થશે ?' એવી શંકા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

स त्वयाऽऽराधितः शुक्लो वितन्वन् मामकं यशः ॥
छेत्ता ते हृदयग्रन्थिमौदर्यो ब्रह्मभावनः ॥४॥

તેં પ્રસન્ન કરેલા, તારા ઉદરમાં ઉત્પન્ન થએલા, બ્રહ્મનો અનુભવ કરાવનારા તે શુક્લનારાયણ મારો યશ વિસ્તારતાં તારી હૃદયમાંની ગાંઠ છેદશે. ૪.

મેં પ્રસન્ન કરેલા હોવા છતાં પણ જો તું પ્રસન્ન કરીશ, તો દોષરહિત અને ગુણોથી ભરપૂર દેહવાળા તે શુક્લનારાયણ મારો યશ વિસ્તારતાં, લોકમાં 'કર્દમને પુત્ર થયો' એમ મારી કીર્તિ પ્રસારતાં તારી હૃદયમાંની ગાંઠને છેદશે. દોષરહિત હોવાનું જણાવવા જરૂરી* હોવાનું જણાવવા, અને (દેવહૂતિને) વિશ્વાસ રહે તે માટે '**औदर्यः**' 'ઉદરમાં ઉત્પન્ન થએલા' એમ કહેલું છે. ઉદરમાં ઉત્પન્ન થએલો (તે) '**औदर्यः**'. 'મારા તે પુત્રમાં મારું અજ્ઞાન દૂર કરવાની શક્તિ કેમ હોય ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી '**ब्रह्मभावनः**' એમ કહેલું છે. **ब्रह्म** બ્રહ્મનો **भावयति** પોતાથી અંદર અને બીજાની અંદર અનુભવ કરાવે તેવા (તે થશે). તેથી તારામાં પણ બ્રહ્મ પ્રકટ કરીને (તારી) હૃદયની ગાંઠ છેદશે. એવી રીતે આશ્વાસન (નાં વચન) કહ્યાં. ૪.

પતિનાં વચનને લીધે (દેવહૂતિએ) તેમ જ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ **मैत्रेय उवाच** ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

देवहूत्यपि संदेशं गौरवेण प्रजापतेः ॥
सम्यक् श्रद्धाय पुरुषं कूटस्थमभजद् गुरुम् ॥५॥

દેવહૂતિએ પણ આદરથી પ્રજાપતિના સંદેશામાં સારી રીતે શ્રદ્ધા રાખી કૂટસ્થ પુરુષ ગુરુનું ભજન કર્યું. ૫.

વચલા (સમય)માં કર્દમે પણ ધ્યાન ધરેલું એમ જાણવું.+ દેવહૂતિએ પણ ઘણા આદરથી પ્રજાપતિના સંદેશામાં 'સારી રીતે શ્રદ્ધા રાખી' એટલે તેનાં વચનમાં વિશ્વાસ રાખી, તે જ 'કૂટસ્થ' એટલે અંતર્યામી અથવા વિકારરહિત, જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ ભગવાન તરીકે સેવા કરવા યોગ્ય શુક્લનારાયણરૂપ પુરુષ ગુરુનું ભજન કર્યું. (કર્દમે) કહેલા પ્રકારથી જ (ભજન કર્યું) એમ જાણવું. ૫.

પછી ભગવાન પ્રકટ થયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तस्यां बहुतिथे काले भगवान् मधुसूदनः ॥
कार्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञेऽग्निरिव दारुणि ॥६॥

ઘણો સમય થયો ત્યારે જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ પ્રકટ થાય તેમ કર્દમના વીર્યમાં પ્રવેશ કરેલા ભગવાન મધુસૂદન તે (દેવહૂતિ)માં પ્રકટ થયા. ૬.

ઘણા સમય સુધી તેણે ભજન કર્યું ત્યારે તે (દેવહૂતિ)માં ભગવાન **जज्ञे** પ્રકટ થયા. અથવા તેની અંદર ઘણા સમય સુધી રહીને ભગવાન બહાર પ્રકટ થયા, એવો મુખ્ય જ અર્થ છે. 'આ કોણ પ્રકટ થયા ?' એવી શંકા ન રહે તે માટે 'ભગવાન મધુસૂદન' એમ કહેલું છે, કારણ કે યોગમાયાએ જેમનાં નયનો બંધ કરેલાં છે તે મધુસૂદન છે, (અને) આ તે જ છે.

* દેવહૂતિ તેની માતા હોવાથી તેનાં હૃદયની ગાંઠ (અજ્ઞાન) છેદવાનું કપિલ માટે જરૂરી હતું, એવો અર્થ જણાય છે.

+ આ '**अपि**' 'પણ' શબ્દનો અર્થ કરેલો જણાય છે.

'કર્દમના વીર્યમાં પ્રવેશ કરેલા' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તે પુત્રના પ્રકારથી પ્રકટ થશે, કારણ કે તે ગુરુ થવાના છે, તેથી મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા પ્રથમ તે કર્દમના વીર્યમાં પ્રકટ થયા, પછી (દેવહૂતિમાં) પ્રકટ થશે. વળી 'એમ હોવાથી તે પ્રાકૃત છે' એવી શંકા ન કરવી, એમ 'જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ પ્રકટ થાય તેમ' એ દૃષ્ટાંતથી કહેલું છે. કાષ્ઠ અથવા છાણાંને પ્રાપ્ત કરી પ્રકટ થતો અને ઉંચાપણું અને નીચાપણું, વૃદ્ધિ અને ક્ષય પ્રાપ્ત કરતો હોવા છતાં અગ્નિ પ્રાકૃત નથી, તેમજ જન્મતો નથી, પણ માત્ર પ્રકટ થાય છે. ત્યાં જ રહેલો (હતો તે) ત્યાં જ પ્રકટ થાય છે એમ જણાવવા 'કાષ્ઠમાં' એમ કહેલું છે. ૬.

ભગવાનનો અવતાર થયો એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેનાં ચિહ્નો કહે છે. ભગવાનનો સમાગમ **એક (ચિહ્ન)**, અને દેવોએ વગાડવાના વિગેરે ઘણાં **વાજીંત્રો (બીજું ચિહ્ન)** છે, તે એ (શ્લોક)થી કહે છે:—

अवादयंस्तदा व्योम्नि वादित्राणि घना घनाः ॥
गायन्ति तं स्म गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसो मुदा ॥७॥

તે સમયે આકાશમાં ગાઢ વાદળાંઓએ વાજીંત્રો વગાડ્યાં. ગંધર્વોએ આનંદથી તેમનું ગાન કર્યું. અપ્સરાઓએ આનંદથી નૃત્ય કર્યું. ૭.

આકાશમાં **घना घनाः** ગાઢ વાદળાંઓએ મેઘરૂપ જ વાજીંત્રો વગાડ્યાં અને ગંધર્વોએ ગાન કર્યું, અને અપ્સરાઓએ નૃત્ય કર્યું. જેમ ઉત્સવમાં બીજાથી પ્રેરાએલાં (ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ ગાન અને નૃત્ય) કરે છે તેમ નહિ, એમ '**मुदा**' 'આનંદથી' શબ્દથી કહેલું છે. ૭.

અને પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઇ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

पेतुः सुमनसो दिव्याः खेचरैरपवर्जिताः ॥
प्रसेदुश्च दिशः सर्वा अम्भांसि च मनांसि च ॥८॥

દેવોએ નાખેલાં દિવ્ય પુષ્પો પડ્યાં અને સર્વ દિશાઓ જલો અને મનો પ્રસન્ન થયાં. ૮.

બીજાઓએ (પુષ્પોની વૃષ્ટિ) કરેલી ન હતી, એમ જણાવવા 'દિવ્ય' એમ (કહેલું છે). દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી આવેલા **खेचरैः** દેવોએ **अपवर्जिताः** નાખેલાં (પુષ્પો પડ્યાં).× (પુષ્પોની) વૃષ્ટિ કરવામાં પ્રેમથી તેઓ વિહ્વલ થએલા એમ પણ સૂચવેલું છે. દિશાઓ અને જલો અને પ્રાણીઓનાં મનો પ્રસન્ન થયાં. ત્રણની પ્રસન્નતા અલૌકિક આધિદૈવિકરૂપ છે. વાજીંત્રો આધિભૌતિક છે. ૮.

બ્રહ્માનો સમાગમ આધિદૈવિક છે, તે નીચેના ત્રણ (શ્લોકોથી) કહે છે:—

तत्कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्या परिश्रितम् ॥
स्वयंभूः साकमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ॥९॥
भगवन्तं परं ब्रह्म सत्त्वेनांशेन शत्रुहन् ॥
तत्त्वसंख्यानविज्ञप्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट् ॥१०॥
सभाजयन् विशुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितम् ॥
प्रहृष्यमाणैरसुभिः कर्दमं चेदमभ्यधात् ॥११॥

હે શત્રુઓને સંહારનાર! પરબ્રહ્મ જન્મરહિત ભગવાન સાંખ્ય શાસ્ત્ર જણાવવા (પોતાના) સત્ત્વના અંશથી પ્રકટ થએલા છે એમ જાણનાર, પોતાથી પ્રકાશેલા સ્વયંભૂ, વિશુદ્ધ ચિત્તથી તેણે કરવા ઇચ્છેલાંનો અંગીકાર કરતાં, સરસ્વતીથી વીંટાએલાં કર્દમના તે આશ્રમના સ્થાનમાં

× **अपवर्जिताः** 'નાખેલાં' વિશેષણથી એમ સૂચવેલ હોવાનું જણાય છે.

મરીચિ વિગેરે ઋષિઓ સાથે આવ્યા અને હરખાતી ઇંદ્રિયોથી કર્દમને આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૯–૧૦–૧૧.

કર્દમનાં 'તે' બિંદુસરોવરરૂપ આશ્રમનાં સ્થાનમાં (બ્રહ્મા આવ્યા). 'સરસ્વતીથી વીંટાએલાં' વિશેષણથી બ્રહ્માએ શંકા વિના આવવાનું કારણ (કહેલું છે). તેમને અલૌકિક જ્ઞાન છે એમ જણાવવા 'સ્વયંભૂ' એમ કહેલું છે.'ऋषिभिः'સનક વિગેરે અને મરીચિ વિગેરે ઋષિઓ સાથે (બ્રહ્મા) આવ્યા. ૯.

તે માત્ર કર્દમને મળવા આવ્યા ન હતા, પરંતુ ભગવાન પ્રકટ થયા છે એમ જાણીને આવેલા એમ દશમા શ્લોકમાં કહેલું છે. ભગવાન પોતે પરબ્રહ્મ જ છે. 'પોતાના સત્ત્વના અંશથી' એટલે સત્ત્વ અંશ ગ્રહણ કરીને, જ્ઞાનની કલાથી तत्त्वानां संख्यानं સાંખ્ય શાસ્ત્ર, તે विज्ञप्त्यै જણાવવા, પોતે 'જન્મરહિત' રહીને જ પ્રકટ થયા છે એમ જાણનાર (બ્રહ્મા હતા), કારણ કે આ (બ્રહ્મા) स्वराट् પોતાથી જ પ્રકાશતા હતા. ૧૦.

આવીને આરંભમાં તેમણે કર્દમનો આદર કર્યો; એમ અગીઆરમા શ્લોકમાં કહે છેઃ— જેટલું તે કર્દમે કરેલું તે સર્વનો વિશુદ્ધ ચિત્તથી 'सभाजयन्' 'સારૂં જ કર્યું છે' એમ કહી અંગીકાર કરતાં, અને તેણે કરવા ઇચ્છેલ સંન્યાસ લેવાનું વિગેરેનો પણ અંગીકાર કરતાં, હરખાતી 'असुभिः' ઇંદ્રિયોથી અથવા પ્રફુલ્લ થએલા પ્રાણોથી જ નીચે કહેવામાં આવશે તે કર્દમને કહ્યું. ૧૧.

કારણ કે તેણે (કર્દમે) પહેલાં ત્રણ ઋણો ફીટાડ્યાં, તે પૈકી પિતૃના ઋણના સંબંધમાં બ્રહ્મા પિતા હોવાથી તેમનું ઇચ્છેલું કરવું જોઈએ તે કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

ब्रह्मोवाच ॥ બ્રહ્મા કહે છેઃ—

त्वया मेऽपचितिस्तात कल्पिता निर्व्यलीकतः ॥
यन्मे संजगृहे वाक्यं भवान् मानद मानयन् ॥१२॥

હે વહાલા! તેં નિષ્કપટ હૃદયથી મારૂં પૂજન કરેલું છે, કારણ કે હે માન આપનારા! તેં મારાં વચનનો આદર કરી (તેનો) સારી રીતે સ્વીકાર કરેલો છે. ૧૨.

મને ઘણા પુત્રો થયા, પરંતુ મારૂં 'अपचितिः' પ્રત્યુપકાર કરવારૂપ પૂજન તેં જ કરેલું છે, અને તે પણ નિષ્કપટ હૃદયથી (કરેલું છે). ભગવાન પ્રસન્ન થયા અને શાસ્ત્રાર્થ જાણવામાં આવ્યો અને કામ તીવ્ર ન હતો, ત્યારે મારાં વચનના આદરથી જેણે (તેં) પ્રતિકૂલ જેવાં(કાર્ય)ની પણ મારી આજ્ઞા હાલાકી સહન કરીને પણ ઘણાં કષ્ટથી પાળી. ઉત્તરાર્ધથી તે જ (અર્થ) કહેલો છે. અંતઃકરણપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો એટલે (તેનો) આદર કરતાં (સ્વીકાર કર્યો), આ જ 'સારી રીતે સ્વીકાર' થશે. 'હે માન આપનારા!' સંબોધનથી (એમ જણાવ્યું છે કે મારી આજ્ઞા) પ્રતિકૂલ હોવા છતાં પણ 'બ્રહ્માએ મોટો ઉપકાર કર્યો' એમ હૃદયમાં સન્માન (કર્યું). (૧) વચનનું (પાલન) કરવું, (૨) પોતામાં કામની લાલસા ન હોવા છતાં (તેનું પાલન) કરવું, (૩) તે(બ્રહ્મા)ને દોષ દીધા વિના (તેમ) કરવું, (૪) તેમના ઉપર ઉપકાર કરનાર તરીકે (તેમ) ન કરવું, અને (૫) પોતાના ઉપર ઉપકાર કરતા હોય તેમ કરવું, એ રીતે પાંચ (પ્રકાર)નો અંગીકાર સર્વથી ઉત્તમ છે. ૧૨.

આટલું જ ધર્મનું કાર્ય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

एतावत्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः ॥
बाढमित्यनुमन्येत गौरवेण गुरोर्वचः ॥१३॥

પુત્રોએ પિતાની આટલી જ સેવા કરવી જોઈએ. ગુરુનાં વચનને 'બહુ સારૂં' એમ કહી માનપૂર્વક સ્વીકારવું જોઈએ. ૧૩.

પુત્રોએ પિતાની આટલી જ સેવા કરવી જોઇએ. જે કાયાથી સેવા કરવાની તે પ્રેમને લીધે કરવાની હોવાથી લૌકિક છે. તેથી પિતા તરીકે અથવા ગુરુ તરીકે (તેમના પ્રતિ) જે કરવાનું તે અલૌકિક જ કરવું જોઇએ, તે (તેમનું) વચન જ છે. આમનું મન તો તેમાં જ હોય છે એવો નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે (તે) પહેલાંનું સ્વરૂપ* છે. 'પુત્રોએ' એ બહુવચનથી એમ જણાવેલું છે કે એક એક (પુત્ર આજ્ઞા પાળવા) અશક્ત હોય, તો બધાએ ભેગા મળીને પાળવી જોઈએ.+ ગુરુનાં વચનને 'બહુ સારૂં' એમ કહી સ્વીકારવું જોઈએ. 'માનપૂર્વક' સ્વીકારવાથી પોતે કૃતાર્થ થાય છે. 'બહુ સારૂં' કહેવાથી પોતામાં અહંકાર ન હોવાનું (જણાય છે). 'સ્વીકારવું' એટલે તે પ્રમાણે જ કરવું. 'ગુરુ' શબ્દથી તેમનામાં દોષ ન હોવાનું (કહેલું છે), અને પાછલથી જ વચન કહેલ હોવાથી, પોતામાં કામની લાલસા ન હોવાનું (જણાવ્યું છે). તેં સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૩.

તે (બ્રહ્માનું વચન પાળ્યું તે)નો ઉપયોગ નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:—

इमा दुहितरः सभ्य तव वत्स सुमध्यमाः ॥
सर्गमेतं प्रभावैः स्वैर्बृंहयिष्यन्त्यनेकधा ॥१४॥

હે સદાચારી! હે પુત્ર! આ તારી સુંદર કટિવાળી પુત્રીઓ પોતાના પ્રભાવોથી આ સૃષ્ટિની અનેક પ્રકારે વૃદ્ધિ કરશે. ૧૪.

'હે સદાચારી' સંબોધનથી તેને પોતાથી કામ લાલસા ન હોવાનું જણાવેલું છે. 'હે પુત્ર!' સંબોધનથી આદર (દર્શાવ્યો છે). 'સુંદર કટિવાળી' વિશેષણથી સૌંદર્યને લીધે ગુણો કહેલા છે. તેથી જ પોતાના જ પ્રભાવોથી એટલે પતિનો અંગીકાર કરવાના ગુણોથી આ સૃષ્ટિની અનેક પ્રકારે વૃદ્ધિ કરશે. તેથી કન્યાઓથી જ જગત્ ભરપૂર થશે એટલે હવે પછી (તારે) કાંઇ કરવાનું (રહ્યું) નથી. ૧૪.

તેથી તે (કાર્ય) માટે ઋષિઓને પરણાવ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अतस्त्वमृषिमुख्येभ्यो यथाशीलं यथारुचि ॥
आत्मजाः परिदेह्यद्य विस्तृणीहि यशो भुवि ॥१५॥

તેથી તું મુખ્ય ઋષિઓને (તેઓના) સ્વભાવ પ્રમાણે અને રુચિ પ્રમાણે પુત્રીઓ હમણાં પરણાવ. (તારા) યશનો ભૂમિ ઉપર વિસ્તાર કર. ૧૫.

મરીચિ વિગેરે મુખ્ય ઋષિઓને, '(તેઓના) સ્વભાવ પ્રમાણે અને રુચિ પ્રમાણે' એટલે ભગવાને કરેલા સંબંધનું અને સ્વાભાવિક સંબંધનું ઉલ્લંઘન ન થાય તેવી રીતે (તારી પુત્રીઓ પરણાવ). 'હમણાં' શબ્દથી ઉત્તમ કાલ (હોવાનું કહેલું છે). જો કે સંબંધ ભગવાને કરેલો અને કુદરતી હોવાથી, તારાં કાર્યની (તેમાં) જરૂર નથી, છતાં પણ તું પોતે (કન્યાઓનું) દાન કરીને ભૂમિ ઉપર (તારા) યશનો વિસ્તાર કર. ૧૫.

એ પ્રમાણે ભવિષ્યની આજ્ઞા આપી, નીચેના શ્લોકમાં 'આ ભગવાન છે' એમ કપિલને ઓળખાવે છે:—

वेदाहमाद्यं पुरुषमवतीर्णं स्वमायया ॥
भूतानां शेवधिं देहं बिभ्राणं कपिलं मुनिम् ॥१६॥

---

* મન પહેલાંનું સ્વરૂપ છે અને વાણી તેનું પાછલનું સ્વરૂપ છે. તેથી મનમાં આવેલ હોય તે જ વાણીથી કહેલું હોય, એવો ભાવ જણાય છે.

+ 'ગુરુ' એટલે દોષરહિત થઇને જ વચન (સંતાન ઉત્પન્ન કરવાનું) કહેલું. તેથી તે પ્રમાણે કરવાનું આવશ્યક હોવાથી કર્યું, પણ કામ લાલસા (કર્દમમાં) ન હતી, એવો ભાવ જણાય છે.

હું જાણું છું કે પોતાની માયાથી પ્રાણીઓના નિધિરૂપ દેહ ધારણ કરીને આદ્ય પુરુષ કપિલ મુનિ (થઈ) અવતરેલા છે. ૧૬.

'હું જાણું છું' શબ્દોથી પ્રમાણ (જણાવ્યું). 'આદ્ય પુરુષે' એટલે ભગવાને પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનારી અને લોકોને ખોટું જણાવનારી પોતાની માયા (છે), તેવી માયાથી પ્રાણીઓના નિધિરૂપ દેહ ધારણ કરેલો છે. લોકમાં (તે) 'કપિલ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આથી (કર્દમના) પુત્રમાં રહેલા બધા ગુણો કહેલા છે. 'મુનિ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તારે તેમના વિષે કાંઈએ કરવા યોગ્ય નથી. ૧૬.

પોતાનું (કપિલનું) સ્વરૂપ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં (તેમનું) કાર્ય કહે છેઃ—

ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणामुद्धरन् जटाः ॥
हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममुद्रापदाम्बुजः ॥१७॥

સુવર્ણવર્ણના કેશવાળા, કમલના જેવાં વચનવાળા અને ચરણકમલમાં કમલનાં ચિહ્નવાળા (કપિલ) જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને યોગથી કર્મોની ગૂંચોનો મૂલમાંથી નાશ કરશે. ૧૭.

તે જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને યોગ પ્રકટ કરશે. 'જ્ઞાન' એટલે સાંખ્ય, 'વિજ્ઞાન' એટલે સાધન સાથેનો અનુભવ, (અને) આઠ અંગોવાળો* યોગ. જે આધિભૌતિક કર્મો છે તેમનો સાંખ્ય વડે મૂલમાંથી નાશ થાય છે, જે આધ્યાત્મિક (કર્મો) છે તેમનો અનુભવથી, (અને) જે આધિદૈવિક કર્મો છે તેમનો યોગ વડે (મૂલમાંથી નાશ થાય છે). એવી રીતે ત્રણ (સાધનોથી) કર્મોનું પરસ્પર મિશ્રણ થવાથી જે ગૂંચો (થએલી છે), તેમનો **उद्धरन्** મૂલમાંથી નાશ કરનાર થશે, એમ અર્થથી (સમજાય છે). ત્રણની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવાનાં લક્ષણો ઉત્તરાર્ધથી કહેલાં છે. સુવર્ણવર્ણના કેશો સાંખ્યની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે. કમલ જેવાં નયનો છે જેમનાં તેવા, આ અનુભવનું લક્ષણ છે. કમલનું ચિહ્ન છે ચરણકમલમાં જેમનાં તેવા, આ યોગનું લક્ષણ છે. ૧૭.

એ પ્રમાણે કર્દમને કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી દેવહૂતિનું આશ્વાસન કરે છેઃ—

एष मानवि ते गर्भं प्रविष्टः कैटभार्दनः ॥
अविद्यासंशयग्रन्थिं छित्त्वा गां विचरिष्यति ॥१८॥

હે મનુની પુત્રિ! તારા ગર્ભમાં આવેલા, આ કૈટભાર્દન અવિદ્યાથી થએલા સંશયની ગાંઠને છેદી પૃથ્વી ઉપર ફરશે. ૧૮.

'હે મનુની પુત્રિ! એ સંબોધનથી (એમ જણાવ્યું કે) પોતાના વંશમાં ભગવાન પ્રકટ થાય તેમાં દોષ નથી. 'કૈટભાર્દન'* નામથી મૂલ પુરુષ કહેલા છે. ક્રિયામાં તત્પર રહેનાર મધુસૂદન* છે અને જ્ઞાનમાં તત્પર રહેનાર કૈટભાર્દન છે, તેથી (ક્રિયા અને જ્ઞાન) બંનેનાં વિઘ્નોનો નાશ (થશે). તેથી જ 'અવિદ્યાથી થએલા સંશયની ગાંઠને' એટલે સર્વ શાસ્ત્રાર્થનું શ્રવણ થયા પછી પણ હૃદયમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરનારી મોહથી થએલી ગાંઠને છેદી, પોતે પણ લોકમાં તે (સાંખ્ય)નો પ્રચાર કરતાં, પૃથ્વી ઉપર ફરશે. ૧૮.

વળી આ (કપિલ) વાસ્તવિક રીતે ઉત્તમ થશે, અને લૌકિક તથા અલૌકિક પ્રસિદ્ધિથી પણ ઉત્તમ થશે. તે પૈકી વાસ્તવિક ઉત્તમપણું નીચેના શ્લોક(ના પૂર્વાર્ધ)થી કહે છેઃ—

अयं सिद्धगणाधीशः सांख्याचार्यैरभिष्टुतः ॥
लोके कपिल इत्याख्यां गन्ता ते कीर्तिवर्धनः ॥१९॥

---

* યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ યોગનાં અંગો છે.

× 'કૈટભાર્દન' એટલે કૈટભ દૈત્યનો નાશ કરનારા. પાછલ શ્લોક ૬માં મધુસૂદન નામ કહેલ છે. મધુનો નાશ કરનાર 'મધુસૂદન.' મધુ અને કૈટભ બંને વિષ્ણુ પોઢેલા ત્યારે તેમના કાનમાંથી નીકળેલા, તે દૈત્યોનો વિષ્ણુએ નાશ કરેલો.

આ સિદ્ધોના સમૂહના ઈશ્વર, સાંખ્યાચાર્યોએ સ્તુતિ કરેલા, લોકમાં 'કપિલ' એ નામથી ઓળખાશે, (અને) તારી કીર્તિની વૃદ્ધિ કરશે. ૧૯.

યોગ વિગેરે (ઉપાયો)થી જેમણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી છે, તેમને જે વશ રાખનારા, તે વાસ્તવિક રીતે જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલા છે. સાંખ્યાચાર્યો જે સાંખ્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છે, તેઓએ 'સ્તુતિ કરેલા', એમ અલૌકિક ઉત્તમપણું કહ્યું. અને લોકમાં 'કપિલ' એ નામથી ઓળખાશે. એવા (કપિલ) હોવા છતાં પણ 'કપિલ દેવહૂતિના પુત્ર છે' એમ તારી કીર્તિની વૃદ્ધિ કરશે.*

એ પ્રમાણે આશ્વાસન કરીને, પછીનું કાર્ય થાય તે માટે (બ્રહ્મા) ત્યાંથી ગયા, એમ (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ—

तावाश्वास्य जगत्स्रष्टा कुमारैः सहनारदः ।।
हंसो हंसेन यानेन त्रिधाम परमं ययौ ॥२०॥

તે બેનું આશ્વાસન કરીને જગત રચનાર હંસ (બ્રહ્મા) કુમારો અને નારદ સાથે હંસ વાહનથી ઉત્તમ ત્રિધામ ગયા. ૨૦.

'નજીવા કામ માટે બ્રહ્મા એવી રીતે પોતે કેમ આવીને ગયા?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જગત રચનાર' એમ કહેલું છે જે કાર્ય કરવામાં આવવાથી જગતની સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ થાય, તે જ (બ્રહ્માએ) કરવું જોઈએ. તેથી (કર્દમના આશ્રમે) ગયા, અને બીજું કાર્ય (કરવા) માટે પાછા આવ્યા, એવો અર્થ છે. સનક વિગેરે કુમારો સાથે અને નારદ સાથે (ત્રિધામ) ગયા, કારણ કે આમનો વિવાહમાં ઉપયોગ નહતો. (બ્રહ્મા પોતે) 'હંસ' એટલે દૂધ અને જલને છૂટાં કરનારા હતા, તેથી આ (બ્રહ્મા) મરીચિ વિગેરેને (કર્દમના આશ્રમમાં) રાખીને અને બીજાઓને લઈને (ત્રિધામ) ગયા. હંસ જ (તેમનું) વાહન હતો, તેના ઉપર બેસી 'त्रिधाम' ત્રણ લોકોનાં તેજરૂપ ધામમાં, અથવા (ત્રણ) ગુણો જ્યાં સમાન હતા તેવા (સ્થાને) ગયા. બ્રહ્માનાં ઘણાં સ્થાનો હોવાથી, તે (બીજાં) ધામોએ ગયા નહોતા એમ જણાવવા 'ઉત્તમ (ત્રિધામ)' એમ કહેલું છે. (બ્રહ્મા) સત્યલોકમાં ગયા. ૨૦.

गते शतधृतौ क्षत्तः कर्दमस्तेन चोदितः ।।
यथोदितं स्वदुहितॄः प्रादाद्विश्वसृजां ततः ॥२१॥

હે સંયમી! શતધૃતિ ગયા પછી તેમણે પ્રેરેલા કર્દમે તેમણે જેમ કહેલું તેમ પોતાની પુત્રીઓ વિશ્વ રચનારા(ઋષિઓ)ને પરણાવી. ૨૧.

પછી शतधृतौ બ્રહ્મા ગયા પછી, બ્રહ્માએ પ્રેરેલા (કર્દમે) બ્રહ્માએ જેમ કહ્યું હતું તેવી રીતે (સ્વભાવનાં) સમાનપણાં અને રુચિનો વિચાર કરીને વિશ્વ રચનારાઓ પૈકી એક એકને એક એક (પુત્રી) પરણાવી. બ્રહ્માનું ગંભીરપણું કહેવા માટે (તેમને માટે) 'શતધૃતિ' (શબ્દ) યોજેલો છે. शतं એકસો धृतयः ધૃતિઓ છે જેમની તેવા (બ્રહ્મા છે.) ૨૧.

નીચેના અઢી (શ્લોકો)થી વિવાહો કહે છેઃ—

मरीचये कलां प्रादादनसूयामथात्रये ॥
श्रद्धामङ्गिरसेऽयच्छत्पुलस्त्याय हविर्भुवम् ।।२२॥
पुलहाय गतिं युक्तां क्रतवे च क्रियां सतीम् ॥
ख्यातिं च भृगवेऽयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुन्धतीम् ।।२३॥
अथर्वणेऽदाच्छान्तिं च यया यज्ञो वितन्यते ॥

* આ લૌકિક ઉત્તમપણું કહ્યું.

મરીચિને કલા પરણાવી, અને અત્રિને અનસૂયા, અંગિરસને શ્રદ્ધા પરણાવી, પુલસ્ત્યને હવિર્ભૂ, પુલહને (તેને) યોગ્ય ગતિ, અને ક્રતુને સતી ક્રિયા, અને ભૃગુને ખ્યાતિ પરણાવી અને વસિષ્ઠને અરુંધતી, (અને) જેનાથી યજ્ઞનો વિસ્તાર થાય છે તે શાન્તિ અથર્વાને પરણાવી ૨૨. ૨૩. ૨૩½.

'હવિર્ભૂ' કન્યાનું નામ છે. 'ગતિ' કન્યાનું નામ છે. 'युक्तां' 'યોગ્ય' એટલે યોગ્યતા પ્રમાણે, (કારણ કે) બીજું પ્રયોજન ગણતાં પુલહ અને પુલસ્ત્ય રાક્ષસસ્વભાવના હતા. 'ક્રિયા' (કન્યાનું) નામ છે. ક્રતુ દક્ષિણાને જ યોગ્ય હોવા છતાં પણ, સત્ય ક્રિયાને પણ યોગ્ય હોવાથી 'સતી ક્રિયા' એમ કહેલું છે. અથર્વા વેદના અભિમાનવાળો દેવ છે, કારણ અથર્વાંગિરસ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવનાર છે. તેની પત્ની 'શાંતિ' છે. તે પણ બ્રહ્માનો જ પુત્ર હતો એમ જાણવું. 'આ નિવૃત્તિ*પરાયણ હોવાથી (આને) પત્નીનું શું કામ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેનાથી યજ્ઞનો વિસ્તાર થાય છે' એમ કહેલું છે. જેમ તે બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવનાર હતો, તેમ જ યજ્ઞમાં પણ ઉપયોગી હતો. તેમ હોવાથી જે શાંતિથી યજ્ઞનો વિસ્તાર થાય તે આ (કન્યા) હતી, એવો અર્થ છે. ૨૨. ૨૩. ૨૩½.

તેઓને કન્યાઓ આપીને, ભૂષણો વિગેરેથી (તેમનું) લાલન કર્યું એમ નીચેના અર્ધ શ્લોકથી કહે છેઃ—

विप्रर्षभान् कृतोद्वाहान् सदारान् समलालयत् ॥२४॥

લગ્ન કરેલા ઉત્તમ વિપ્રર્ષિઓનું પત્નીઓ સાથે લાલન કર્યું. ૨૪.

તે બ્રાહ્મણોએ પોતપોતાના મત પ્રમાણે વિવાહ કરેલા. તેથી સ્વતંત્ર રીતે વિવાહ કરવાની શક્તિ 'ઉત્તમ વિપ્રર્ષિઓ' શબ્દથી કહેલી છે. પોતાની કન્યાઓ પણ તેઓની સ્ત્રીઓ જ થઈને રહી, તેથી **सदारान्** પત્નીઓ સાથે (તેઓનું) લાલન કર્યું. ૨૪.

ततस्त ऋषयः क्षत्तः कृतदारा निमन्त्र्य तम् ॥
प्रातिष्ठन्नन्दिमापन्नाः स्वं स्वमाश्रममण्डलम् ॥२५॥

પછી હે સંયમી! સ્ત્રી પરણેલા તે ઋષિઓ તેની રજા લઈને આનંદ પામી પોતપોતાનાં આશ્રમસ્થાને જવા ઉપડયા. ૨૫.

પછી તે બધા મંત્ર જાણનાર (ઋષિઓ) અલૌકિક જાણીને, તે (સ્ત્રીઓ)માં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાવાળા થઇ, **कृतदाराः** તે કન્યાઓને સ્ત્રીઓ કરેલી હતી જેઓએ તેવા થએલા. ધર્મ અને ધર્મીમાં ભેદ ન હોવાથી+ '**कृतदाराः**' એમ કહેલું છે. 'તેની' એટલે સસરાની 'રજા લઇને' 'હું જાઉં છું' એમ કહીને **नन्दिं** ઘણો આનંદ પામીને ત્યાંથી જ દરેક છૂટા પડી પોતપોતાનાં આશ્રમસ્થાને જવા ઉપડયા. ૨૫.

એ પ્રમાણે આ લોકનું (કાર્ય) સમાપ્ત કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી અધ્યાય પૂરો થાય ત્યાંસુધી તે (કર્દમ)ની મુક્તિ (થયાનું) કહે છેઃ—

आज्ञां भगवतो लब्ध्वा तस्यैवाज्ञानुसारतः ॥२॥
यदा सर्वं परित्यज्य विचरेत्स हि मुच्यते ॥

ભગવાનની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી, જો સર્વ તજીને તેને અનુસરીને જ આચરણ કરે તો તે મુક્ત થાય છે. કા. ૨½.

---

* 'નિવૃત્તિ' એટલે કર્મ ન કરવાં તે.
\+ ધર્મ એટલે ગુણ, અને ધર્મી એટલે જેનો તે ગુણ છે તે. અહિં સ્ત્રીને ધર્મ અને તેના પતિ ઋષિને ધર્મી કહેલા જણાય છે. પતિપત્ની એક ગણાય છે. તેમનામાં ભેદ નથી.

આ સિદ્ધોના સમૂહના ઈશ્વર, સાંખ્યાચાર્યોએ સ્તુતિ કરેલા, લોકમાં 'કપિલ' એ નામથી ઓળખાશે, (અને) તારી કીર્તિની વૃદ્ધિ કરશે. ૧૯.

યોગ વિગેરે (ઉપાયો)થી જેમણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી છે, તેમને જે વશ રાખનારા, તે વાસ્તવિક રીતે જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલા છે. સાંખ્યાચાર્યો જે સાંખ્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છે, તેઓએ 'સ્તુતિ કરેલા', એમ અલૌકિક ઉત્તમપણું કહ્યું. અને લોકમાં 'કપિલ' એ નામથી ઓળખાશે. એવા (કપિલ) હોવા છતાં પણ 'કપિલ દેવહૂતિના પુત્ર છે' એમ તારી કીર્તિની વૃદ્ધિ કરશે.*

એ પ્રમાણે આશ્વાસન કરીને, પછીનું કાર્ય થાય તે માટે (બ્રહ્મા) ત્યાંથી ગયા, એમ (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

तावाश्वास्य जगत्स्रष्टा कुमारैः सहनारदः ॥
हंसो हंसेन यानेन त्रिधाम परमं ययौ ॥२०॥

તે એનું આશ્વાસન કરીને જગત રચનાર હંસ (બ્રહ્મા) કુમારો અને નારદ સાથે હંસ વાહનથી ઉત્તમ ત્રિધામ ગયા. ૨૦.

'નજીવા કામ માટે બ્રહ્મા એવી રીતે પોતે કેમ આવીને ગયા?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જગત રચનાર' એમ કહેલું છે જે કાર્ય કરવામાં આવવાથી જગતની સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ થાય, તે જ (બ્રહ્માએ) કરવું જોઇએ. તેથી (કર્દમના આશ્રમે) ગયા, અને બીજું કાર્ય (કરવા) માટે પાછા આવ્યા, એવો અર્થ છે. સનક વિગેરે કુમારો સાથે અને નારદ સાથે (ત્રિધામ) ગયા, કારણ કે આમનો વિવાહમાં ઉપયોગ નહતો. (બ્રહ્મા પોતે) 'હંસ' એટલે દૂધ અને જલને છૂટાં કરનારા હતા, તેથી આ (બ્રહ્મા) મરીચિ વિગેરેને (કર્દમના આશ્રમમાં) રાખીને અને બીજાઓને લઈને (ત્રિધામ) ગયા. હંસ જ (તેમનું) વાહન હતો, તેના ઉપર બેસી 'ત્રિધામ' ત્રણ લોકોનાં તેજરૂપ ધામમાં, અથવા (ત્રણ) ગુણો જ્યાં સમાન હતા તેવા (સ્થાને) ગયા. બ્રહ્માનાં ઘણાં સ્થાનો હોવાથી, તે (બીજાં) ધામોએ ગયા નહોતા એમ જણાવવા 'ઉત્તમ (ત્રિધામ)' એમ કહેલું છે. (બ્રહ્મા) સત્યલોકમાં ગયા. ૨૦.

गते शतधृतौ क्षत्तः कर्दमस्तेन चोदितः ॥
यथोदितं स्वदुहितॄः प्रादाद्विश्वसृजां ततः ॥२१॥

હે સંયમી! શતધૃતિ ગયા પછી તેમણે પ્રેરેલા કર્દમે તેમણે જેમ કહેલું તેમ પોતાની પુત્રીઓ વિશ્વ રચનારા(ઋષિઓ)ને પરણાવી. ૨૧.

પછી शतधृतौ બ્રહ્મા ગયા પછી, બ્રહ્માએ પ્રેરેલા (કર્દમે) બ્રહ્માએ જેમ કહ્યું હતું તેવી રીતે (સ્વભાવનાં) સમાનપણાં અને રુચિનો વિચાર કરીને વિશ્વ રચનારાઓ પૈકી એક એકને એક એક (પુત્રી) પરણાવી. બ્રહ્માનું ગંભીરપણું કહેવા માટે (તેમને માટે) 'શતધૃતિ' (શબ્દ) યોજેલો છે. शतं એકસો धृतयः ધતિઓ છે જેમની તેવા (બ્રહ્મા છે.) ૨૧.

નીચેના અઢી (શ્લોકો)થી વિવાહો કહે છે:—

मरीचये कलां प्रादादनसूयामथात्रये ॥
श्रद्धामङ्गिरसेऽयच्छत्पुलस्त्याय हविर्भुवम् ॥२२॥
पुलहाय गतिं युक्तां क्रतवे च क्रियां सतीम् ॥
ख्यातिं च भृगवेऽयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुन्धतीम् ॥२३॥
अथर्वणेऽदाच्छान्तिं च यया यज्ञो वितन्यते ॥

---

* આ લૌકિક ઉત્તમપણું કહ્યું.

મરીચિને કલા પરણાવી, અને અત્રિને અનસૂયા, અંગિરસને શ્રદ્ધા પરણાવી, પુલસ્ત્યને હવિર્ભૂ, પુલહને (તેને) યોગ્ય ગતિ, અને ક્રતુને સતી ક્રિયા, અને ભૃગુને ખ્યાતિ પરણાવી અને વસિષ્ઠને અરુંધતી, (અને) જેનાથી યજ્ઞનો વિસ્તાર થાય છે તે શાન્તિ અથર્વાને પરણાવી ૨૨. ૨૩. ૨૩½.

'હવિર્ભૂ' કન્યાનું નામ છે. 'ગતિ' કન્યાનું નામ છે. 'युक्तां' 'યોગ્ય' એટલે યોગ્યતા પ્રમાણે, (કારણ કે) બીજું પ્રયોજન ગણતાં પુલહ અને પુલસ્ત્ય રાક્ષસસ્વભાવના હતા. 'ક્રિયા' (કન્યાનું) નામ છે. ક્રતુ દક્ષિણાને જ યોગ્ય હોવા છતાં પણ, સત્ય ક્રિયાને પણ યોગ્ય હોવાથી 'સતી ક્રિયા' એમ કહેલું છે. અથર્વા વેદના અભિમાનવાળો દેવ છે, કારણ અથર્વાંગિરસ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવનાર છે. તેની પત્ની 'શાંતિ' છે. તે પણ બ્રહ્માનો જ પુત્ર હતો એમ જાણવું. 'આ નિવૃત્તિ*પરાયણ હોવાથી (આને) પત્નીનું શું કામ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેનાથી યજ્ઞનો વિસ્તાર થાય છે' એમ કહેલું છે. જેમ તે બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવનાર હતો, તેમ જ યજ્ઞમાં પણ ઉપયોગી હતો. તેમ હોવાથી જે શાંતિથી યજ્ઞનો વિસ્તાર થાય તે આ (કન્યા) હતી, એવો અર્થ છે. ૨૨. ૨૩. ૨૩½.

તેઓને કન્યાઓ આપીને, ભૂષણો વિગેરેથી (તેમનું) લાલન કર્યું એમ નીચેના અર્ધ શ્લોકથી કહે છેઃ—

विप्रर्षभान् कृतोद्वाहान् सदारान् समलालयत् ॥२४॥

લગ્ન કરેલા ઉત્તમ વિપ્રર્ષિઓનું પત્નીઓ સાથે લાલન કર્યું. ૨૪.

તે બ્રાહ્મણોએ પોતપોતાના મત પ્રમાણે વિવાહ કરેલા. તેથી સ્વતંત્ર રીતે વિવાહ કરવાની શક્તિ 'ઉત્તમ વિપ્રર્ષિઓ' શબ્દથી કહેલી છે. પોતાની કન્યાઓ પણ તેઓની સ્ત્રીઓ જ થઈને રહી, તેથી **सदारान्** પત્નીઓ સાથે (તેઓનું) લાલન કર્યું. ૨૪.

ततस्त ऋषयः क्षत्तः कृतदारा निमन्त्र्य तम् ॥
प्रातिष्ठन्नन्दिमापन्नाः स्वं स्वमाश्रममण्डलम् ॥२५॥

પછી હે સંયમી! સ્ત્રી પરણેલા તે ઋષિઓ તેની રજા લઈને આનંદ પામી પોતપોતાનાં આશ્રમસ્થાને જવા ઉપડ્યા. ૨૫.

પછી તે બધા મંત્ર જાણનાર (ઋષિઓ) અલૌકિક જાણીને, તે (સ્ત્રીઓ)માં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાવાળા થઈ, **कृतदाराः** તે કન્યાઓને સ્ત્રીઓ કરેલી હતી જેઓએ તેવા થએલા. ધર્મ અને ધર્મીમાં ભેદ ન હોવાથી+ '**कृतदाराः**' એમ કહેલું છે. 'તેની' એટલે સસરાની 'રજા લઈને' 'હું જાઉં છું' એમ કહીને **नन्दिं** ઘણો આનંદ પામીને ત્યાંથી જ દરેક છૂટા પડી પોતપોતાનાં આશ્રમસ્થાને જવા ઉપડ્યા. ૨૫.

એ પ્રમાણે આ લોકનું (કાર્ય) સમાપ્ત કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી અધ્યાય પૂરો થાય ત્યાંસુધી તે (કર્દમ)ની મુક્તિ (થયાનું) કહે છેઃ—

आज्ञां भगवतो लब्ध्वा तस्यैवाज्ञानुसारतः ॥२॥
यदा सर्वं परित्यज्य विचरेत्स हि मुच्यते ॥

ભગવાનની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી, જો સર્વ તજીને તેને અનુસરીને જ આચરણ કરે તો તે મુક્ત થાય છે. કા. ૨½.

---

* 'નિવૃત્તિ' એટલે કર્મ ન કરવાં તે.

\+ ધર્મ એટલે ગુણ, અને ધર્મી એટલે જેનો તે ગુણ છે તે. અહિં સ્ત્રીને ધર્મ અને તેના પતિ ઋષિને ધર્મી કહેલા જણાય છે. પતિપત્ની એક ગણાય છે. તેમનામાં ભેદ નથી.

ભગવાનને ઓળખી, (તેમની) સ્તુતિ કરી પછી વર માગવો જોઈએ એવો નિયમ હોવાથી, આરંભમાં (તેણે ભગવાનને) ઓળખ્યા એમ કહેવા તેનો પુત્ર વિષેનો આદર નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:—

स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् ॥
विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत ॥२६॥

અને તેણે અવતરેલા ઉત્તમ દેવ ત્રિયુગને ઓળખીને, એકાંતમાં સમીપ જઇ, પ્રણામ કરી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૬.

'ત્રિયુગ' એટલે ધર્મ, યજ્ઞરૂપ ભગવાન*, કારણ કે સૃષ્ટિમાં જેમ ક્રિયારૂપ વરાહ છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ કપિલ છે. તેમ ન હોય, તો સૃષ્ટિ ભગવાનની લીલા હોવાથી અનંત હોય. '**विबुधर्षभम्**' એટલે ઉત્તમ દેવ વિષ્ણુ, કારણ કે તે જ ઉત્તમ દેવ છે. વૈદિક માર્ગમાં દેવતા જ સર્વથી ઉત્તમ છે. બ્રહ્મા પણ દેવતા જ છે. તેવી રીતે આત્મા (દેવતા છે). તેથી (કપિલ) ઉત્તમ દેવ હોવાનું કહેલું છે. (ત્યાં) રહેનારા ઋષિઓને (કપિલ ભગવાન છે એવું) જ્ઞાન ન થાય તે માટે, અને પત્નીને દુ:ખ ન થાય+ તે માટે **विविक्ते** એકાંતમાં **उपसंगम्य** સમીપ જઈ, (કપિલનાં) ચરણોનો સ્પર્શ કરી, (તે) ભગવાન છે એવો નિશ્ચય કરી પ્રણામ કરી, સારી રીતે સ્તુતિરૂપ (નીચેનું) વાકય કહ્યું. ૨૬.

अहो पापच्यमानानां निरये स्वैरमङ्गलैः ॥
कालेन भूयसा नूनं प्रसीदन्तीह देवताः ॥२७॥

અહો ! પોતાનાં પાપોથી નરકમાં દુ:ખ ભોગવતા (લોક) ઉપર આ લોકમાં દેવતાઓ ઘણા સમયે ખરેખર પ્રસન્ન થાય છે. ૨૭.

પોતાના ઘરમાં ભગવાનનો અવતાર થયો તે પોતાના ધર્મને લીધે થએલો નથી, કારણ કે તેવો ધર્મ (કરેલ) નથી; પણ બધા દેવોની પ્રસન્નતાથી થએલો છે, કારણ કે તેઓ (દેવો) ભગવાનના અવયવો છે, તેઓની પ્રસન્નતા પણ આપણા ધર્મથી થતી નથી, પરંતુ ઘણા સમય સુધી દુ:ખનો અનુભવ થતાં આપણે લાચાર થઈએ, ત્યારે દયાથી (તેઓ) પ્રસન્ન થાય છે. શાસ્ત્રમાં તો દેવો દયાથી પ્રસન્ન થતા હોવાનું (કહેલું) નથી, પણ કર્મથી જ (પ્રસન્ન થતા હોવાનું કહેલું) છે. તેથી (શાસ્ત્રથી) ઉલટું જોવામાં આવતું હોવાથી 'અહો !' શબ્દથી આશ્ચર્ય (જણાવેલું છે). બીજાથી ભોગવી ન શકાય તેવાં પોતાનાં **अमंगलैः** પાપોથી ઘણા દુ:ખી થતા (લોક) ઉપર દેવતાઓ ઘણા સમયે ખરેખર પ્રસન્ન થાય છે, કારણ કે તેઓ સાત્ત્વિક સ્વભાવના છે, અને આ (જીવ)ને (પોતાનો) ઉદ્ધાર કરવાના ઉપાયનું જ્ઞાન ન હોવાથી, (દેવોની) પ્રસન્નતાની જરૂર છે. ૨૭.

'આ (કપિલનો તારા પુત્ર તરીકે જન્મ થવો તે) શું દુર્લભ છે, કે જેથી (તું તેનું દેવતાઓની) પ્રસન્નતાના ફલ તરીકે વર્ણન કરે છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

बहुजन्मविपक्वेन सम्यग्योगसमाधिना ॥
द्रष्टुं यतन्ते यतयः शून्यागारेषु यत्पदम् ॥२८॥
स एव भगवानद्य हेलनं न गणय्य नः ॥
गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः ॥२९॥

---

* યજ્ઞરૂપ ભગવાન જ હવે જ્ઞાનરૂપ ભગવાન કપિલ થઈ અવતરેલા છે, એવો અર્થ જણાય છે.

\+ પોતે સંન્યાસ લેવાનો છે તેમ કહેવાનું હોવાથી, તે સાંભળવાથી દેવહૂતિને દુ:ખ ન થાય તે માટે.

ઘણા જન્મોથી પકવ થએલા ઉત્તમ યોગથી કરેલી સમાધિ વડે એકાંત સ્થાનોમાં જેમનાં ચરણનું દર્શન કરવા સંન્યાસીઓ પ્રયત્ન કરે છે, તે જ ભગવાન જે પોતાના (સેવકો)ના પક્ષની ઉન્નતિ કરનારા છે તે અપમાનની દરકાર ન કરતાં હમણાં અમો ગામડીઆઓના ઘરોમાં જન્મેલા છે. ૨૮–૨૯.

ઘણાએ જન્મે પ્રાપ્ત કરેલો યોગ જો પકવ થાય, તો ચિત્ત નિર્મલ થાય છે, ત્યારે ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય છે, પરંતુ દર્શન થતાં નથી. એવી રીતે જેમનાં દર્શન દુર્લભ છે તે જો ઘરમાં અવતરે તો (આપણાં) ભાગ્યનું શું વર્ણન કરવું ? ચિંતન વિગેરેથી નહિ, પરંતુ યોગથી જે સમાધિ થાય (તેનાથી ચિત્ત નિર્મલ થાય). 'એકાંત સ્થાનોમાં' શબ્દથી સંન્યાસ, તે (સંન્યાસ)ના ધર્મોમાં મચ્યા રહેવાનું અને નિર્ભય(પણું) કહેલાં છે. 'જેમનાં ચરણનું' એટલે 'હૃદયમાં સ્ફુરેલાં જેમનાં ચરણનું'. ૨૮.

ત્યારે આ (કપિલ) તે (ભવવાન) નહિ હોય, એવી શંકા થાય, તેથી ઓગણત્રીસમો શ્લોક કહેલો છે. આ તે જ ભગવાન છે. બ્રહ્માનાં વચનથી, (મારા) પોતાના અનુભવથી અને ભગવાનનાં વચનથી (તેવો) નિર્ણય થાય છે.

'પુરુષોત્તમ અપમાન સહન કરીને એવી રીતે ગામડીઆઓમાં શા માટે અવતરે ? કારણ કે વેદ પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ વૃત્તાંતનો બોધ કરતો નથી, કેમકે તે (પુરુષોત્તમ) સર્વ તરફથી માન (આપવા)ને યોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'હમણાં અમારા અનાદરની દરકાર ન કરતાં (જન્મેલા છે)' એમ કહેલું છે. આથી પહેલાં જ મર્યાદા રહેલી. હમણાં જ એવું થયું. તેથી જ (પુરુષોત્તમ) ગામડીઆઓનાં ઘરોમાં (જન્મેલા છે). કોઈકના પુત્ર, કોઈકના ભાઈ, સાળા, મામા એમ ઘણા પ્રકારનો સંબંધ ઉત્પન્ન થવાથી 'ઘરોમાં' એમ બહુવચન કહેલું છે. હમણાં તેમ કરવાનું પ્રયોજન 'જે પોતાના ભક્તોના પક્ષની ઉન્નતિ કરનારા' શબ્દોથી કહેલું છે. પહેલાં ભગવાન સર્વને સરખા હતા, હમણાં ભક્તિમાર્ગને ઉત્પન્ન કરી પક્ષપાતી થયા હોવાથી પોતાના ભક્તોના પક્ષની ઉન્નતિ જેમને લીધે (થાય) છે તેવા (થયા છે). ૨૯.

વળી જેમ વેદો પ્રમાણ છે, તેમ ભગવાનનું વચન પણ (પ્રમાણ) હોવાથી, 'પોતાનાં અંશ અને કલાથી' (૩–૨૧–૩૨) એ વચન પ્રમાણે (તે) અવતરેલા છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स्वीयं वाक्यमृतं कर्तुमवतीर्णोऽसि मे गृहे ॥
चिकीर्षुर्भगवान् ज्ञानं भक्तानां मानवर्धनः ॥३०॥

ભક્તોનું માન વધારનાર આપ ભગવાન પોતાનું વચન સત્ય કરવા જ્ઞાનનો (પ્રચાર) કરવાની ઇચ્છાથી મારા ઘેર અવતરેલા છો. ૩૦.

(આપ) અવતરેલા છો તો લોકમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા, અને ભક્તોનું માન વધારવા. કાષ્ઠ વૃક્ષ વિગેરેને પડતાં મૂકી મારા ઘેર અવતરેલા છો, પરંતુ (મારાં) પોતાનાં ભાગ્યને લીધે અથવા બીજા (કોઈ) કારણથી (અવતરેલા) નથી. ૩૦.

'છતાં પણ ભગવાનની હલકી સ્થિતિ થવાનું કેમ ઘટે ?' એવી શંકા થાય, તેથી તે વિષયનો તર્ક નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तान्येव तेऽभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तत्र ॥
यानि यानि च रोचन्ते स्वजनानामरूपिणः ॥३१॥

હે ભગવન્ ! રૂપવિનાના આપનાં તે રૂપો અને જે જે પોતાના સેવકોને ગમે છે તે રૂપો યોગ્ય જ છે ૩૧.

પુરુષોત્તમની હલકી સ્થિતિ (થવી) યોગ્ય નથી, અને આ હલકી સ્થિતિ નથી. ભગવાન-

નાં (૧) આનંદમય વિગેરે જે રૂપો સર્વ વેદોમાં પ્રસિદ્ધ છે અને (૨) જે ભક્તોને ગમે છે તે બંને પ્રકારનાં રૂપો યોગ્ય છે. આટલાથી (આટલાં રૂપો હોવા છતાં) પણ ભગવાન રૂપ વિનાના જ છે. હે ભગવન્! તે જ આનંદમય રૂપો આપને **अनुरूपाणि** યોગ્ય છે, અને મનુષ્યના દેહવાળાં તે (રૂપો) જે ભક્તોને ગમે છે તે (આપ) ભગવાનને યોગ્ય છે. (ભગવાને) પહેલાં જે રૂપો (ધારણ) કરેલાં તે ભગવાનનાં (રૂપો) વેદે કહેલાં છે. પાછલથી ભક્તોની અનુકૂલતા માટે જ (રૂપો ભગવાને ધારણ) કર્યાં, તે પણ સામગ્રી સરખી હોવાથી યોગ્ય જ છે, પરંતુ (તે રૂપો) (વેદમાં) કહેલાં નથી, તે તો હમણાંના સમયનાં હોવાથી. વળી આટલાં (ભગવાનનાં રૂપો) છે, અને (બીજાં) નથી એમ (વેદમાં) કહેલું નથી જ. બીજા (ભક્ત સિવાયના)ઓને ખોટું જ્ઞાન તો બુદ્ધિના દોષથી થાય છે, ભક્તોને તો તે (રૂપ) પણ આનંદરૂપ જ (દેખાય) છે. તેમ ન (દેખાતું) હોય, તો (તેમાં) રુચિ ન થાય. ૩૧.

એ પ્રમાણે (કપિલ) ભગવાનનો અવતાર હોવાનું દઢ કરી, નીચેના શ્લોકમાં તેમને નમન કરે છે:—

तं सूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सयाद्धा सदाभिवादार्हणपादपीठम् ॥
ऐश्वर्यवैराग्ययशोवबोधवीर्यश्रियां पूर्तमहं प्रपद्ये ॥३२॥

તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી વિદ્વાનોએ જેમનાં ચરણનું આસન ખરેખર સદા વંદન કરવા યોગ્ય છે તે (તેવા), ઐશ્વર્ય વૈરાગ્ય યશ જ્ઞાન વીર્ય અને શ્રીથી ભરપૂર (આપ)ને હું વંદન કરૂં છું. ૩૨.

બે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર તે (તેવા આપ) ને હું વંદન કરૂં છું. (૧) તે પૈકી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાપણું કહે છે કે વિદ્વાનોએ **तत्त्वबुभुत्सया** તત્ત્વજ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છાથી સદા વંદન કરવા યોગ્ય છે ચરણનું આસન જેમનું (તેવા). મોક્ષ જ્ઞાનથી (પ્રાપ્ત) થાય છે, તે (**જ્ઞાન**) ગુરુથી થાય છે. અને તે પણ સેવા કરવામાં આવે ત્યારે જ્ઞાન આપે છે. તેથી (તેમના) ચરણનું આસન **अभिवादार्हणम्** વંદન કરવા યોગ્ય છે જ. આ લોકનું ફલ પણ તેમનાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણો છે, તેમનાથી **पूर्त** એટલે તેમનાથી ભરપૂર (આપ છો) એવો અર્થ છે. હરકોઈ (પોતાની પાસે) હોય તે જ આપે છે, પરંતુ મોટામાં મોટો દાન કરનાર પણ (પોતાની પાસે) ન હોય તે આપતો નથી. તેથી આ લોકનાં (ફલ) માટે પણ ભગવાન જ સેવા કરવા યોગ્ય છે. ૩૨.

ભગવાન ફલરૂપ અને ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારા હોવાનું સિદ્ધ કરી, (કપિલ) બ્રહ્મ છે એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકથી તે સર્વરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે:—

परं प्रधानं पुरुषं महान्तं कालं कविं त्रिवृतं लोकपालम् ॥
आत्मानुभूत्याऽनुगतप्रपञ्चं स्वच्छन्दशक्तिं कपिलं प्रपद्ये ॥३३॥

અક્ષર પ્રધાન પુરુષ મહત્તત્ત્વ કાલ કવિ અહંકાર (અને) લોકપાલરૂપ, પોતાનાં જ્ઞાનથી જેમનામાં પ્રપંચની ઉત્પત્તિ થએલી છે તેવા સ્વચ્છંદ–શક્તિવાળા (આપ) કપિલને હું વંદન કરૂં છું. ૩૩.

સર્વરૂપ કપિલને હું વંદન કરૂં છું. તે રૂપો કહે છે. '**परम्**' અક્ષર, '**प्रधानं**' પ્રકૃતિ, 'પુરુષ' તે (પ્રકૃતિ) નો અધિષ્ઠાતા, 'મહત્તત્ત્વ' મુખ્ય પુત્ર, ગુણોમાં ખળભળાટ કરાવનાર 'કાલ', 'કવિ' મહત્તત્ત્વના અભિમાનવાળો અથવા મૂલબ્રહ્મા અથવા તંતુરૂપ, 'લોકપાલ' બધાએ દેવો.

એ પ્રમાણે કારણરૂપ હોવાનું કહીને, ઉત્તરાર્ધમાં કાર્યરૂપ હોવાનું કહે છે. **अनुगतः** પોતાની અંદર લય પામેલો રહેલો અથવા ઉત્પન્ન થએલો છે પ્રપંચ જેમની, તેવા (આપ છો). જ્ઞાનશક્તિથી

પણ ઉત્પત્તિ થાય છે એવા મત પ્રમાણે (પ્રપંચની કપિલથી) ઉત્પત્તિ થાય[1] છે, બીજા પ્રકારે તો પ્રલય થાય છે, અને તેથી કપિલ પ્રપંચરૂપ અને પ્રપંચરહિત સ્વરૂપવાળા હોવાનું કહેલું છે. તેવા થવાની (તેમની) શક્તિ 'સ્વચ્છંદશક્તિવાળા', વિશેષણથી કહેલી છે. તેમની શક્તિ પોતાની ઇચ્છાને વશ રહેનારી છે. ૩૩.

એવી રીતે સ્તુતિ કરી પ્રણામ કરી, નીચેના શ્લોકમાં વિજ્ઞપ્તિ કરે છે:—

आ स्माभिपृच्छेऽद्य पतिं प्रजानां त्वयावतीर्णर्ण उताप्तकामः ॥
परिव्रजत्पदवीमास्थितोऽहं चरिष्ये त्वां हृदि युञ्जन्विशोकः ॥३४॥

આપથી ઋણથી છૂટેલો અને વળી કામનાઓ પ્રાપ્ત કરેલો હું હવે (આપ) પ્રજાઓના પતિની અનુજ્ઞા માગું છું, સંન્યાસીના સ્થાનને પ્રાપ્ત થએલો હું શોકરહિત થઈ આપનું હૃદયમાં ધ્યાન કરતો ફરીશ. ૩૪.

આપ પ્રજાઓના પતિની **आऽभिपृच्छे स्म** હું અનુજ્ઞા માગું છું. **'आ'** ઉપસર્ગ જનારો જાય તેમાં સંમતિ સૂચવનારો છે (અને) **'स्म'** પ્રસિદ્ધિ જણાવવા (યોજેલો છે), કારણ કે પુત્રની આજ્ઞાથી અને ભગવાનની આજ્ઞાથી જવું (સંન્યાસ માટે ઘરનો ત્યાગ કરવો) જોઇએ. **'अभि'** શબ્દ સર્વ પ્રકારોના અર્થવાળો છે, એટલે જવાના સર્વ પ્રકારો (મને) કહો. (કપિલનું) પ્રજાપતિપણું આજ્ઞા કરનારું છે, કારણ કે (તેમને) પોતાને એવો અધિકાર છે, કેમકે 'આપ યજ્ઞ છો.' વિગેરે વચનો વેદ સંબંધી અધિકાર (દર્શાવનારાં) છે. 'આપથી ઋણથી છૂટેલો' વિશેષણથી વાણીથી જ તે કહે છે. આપને લીધે **अवतीर्णानि** ઉતારેલાં છે, પોતાની મેળે જ છૂટી ગએલાં છે ઋણો જેનાં તેવો (હું છું). વળી વધારામાં આપથી જ મેં કામનાઓ પણ પ્રાપ્ત કરેલી છે. (આપ) પુત્ર ભગવાન (અને) આત્મા હોવાથી, (મારી) પુત્રની ઇચ્છા પણ આત્માની કામના જ થઈ. તેથી (મારો) પોતાનો અધિકાર આપને સોંપી દઈ, ત્રણ ઋણો ફીટાડી, કામનાઓ પૂર્ણ કરેલો થઈ, બ્રહ્મ જાણનાર હું હવે **परिव्रजत्पदवीम्** સંન્યાસીનાં સ્થાનને પ્રાપ્ત થએલો છું. પરમહંસ (સંન્યાસી) થઇ, દેહ પડે ત્યાંસુધી જીવતા રહેનાર બ્રહ્મ જાણનારે (કરવાનું) કૃત્ય—આપ પુરાણ પુરુષોત્તમનું **हृदये युञ्जन्** હૃદયમાં ધ્યાન કરતો હું ફરીશ. આ (ફરવાની) દેહની ક્રિયા છે, કારણ કે હું શોક તરી ગએલો છું, અને શોક ગએલો હોવાથી, બીજું કાંઇ કરવાનું નથી. આથી એમ કહેલું છે કે જ્ઞાન થએલું હોય છતાં પણ જો શોક સંપૂર્ણ પ્રકારે દૂર થયો ન હોય, તો જ્ઞાન સારી રીતે થએલું નથી એમ જાણવું. ૩૪.

એવી રીતે (કર્દમે) આજ્ઞા માગી ત્યારે પોતાના અવતારનું પ્રયોજન આ (કર્દમ) સારી રીતે જાણતો ન હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી તે કહેતાં ભગવાન તેને આજ્ઞા આપે છે:—

॥ **श्रीभगवानुवाच** ॥ શ્રીભગવાન કહે છે:—

मया प्रोक्तं हि लोकस्य प्रमाणं सत्य लौकिके ॥
अथाजनि मया तुभ्यं यदवोचमृतं मुने ॥३५॥

હે સત્યરૂપ! લૌકિકમાં મેં કહેલું લોકને પ્રમાણ છે. પછી મેં તમારા માટે જન્મ લીધો. હે મુનિ! મેં તમને કહેલું (તે) સત્ય છે. ૩૫.

---

૧. 'તેમણે તપ કરીને આ સર્વ રચ્યું' વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે આ શ્રૌતમત હોવાનો નિશ્ચય થાય છે, તેથી આ મત પ્રમાણે '**अनुगत**' શબ્દથી ઉત્પત્તિ કહેલી જાણવી. બીજા પ્રકારે, એટલે સાંખ્યમત પ્રમાણે તો (તેનો અર્થ) પ્રલય જાણવો, એવો અર્થ છે. (**प्र**)

મારામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો એમ કહેવા, ભવિષ્યમાં ફલ અવશ્ય (પ્રાપ્ત) થવામાં વિશ્વાસ રહે તે માટે, પોતાનું વચન સત્ય હોવાનું જણાવે છે. હે **सत्य** સત્યરૂપ! લૌકિકમાં મેં કહેલું જ લોકને પ્રમાણ છે, કારણ કે હું જ જગત્ રચનાર અને (તેનું) પોષણ કરનારો છું, અને વળી મારૂં વચન જ વેદ છે. અથવા સત્યમાં અલૌકિકમાં અને લૌકિકમાં અથવા સત્યરૂપ લૌકિકમાં (મેં કહેલું પ્રમાણ છે). આથી એમ કહેવાયું કે અસુરોને (તે) પ્રમાણ નથી. તેથી (મારૂં) પોતાનું વચન પ્રમાણ હોવાનું સિદ્ધ થાય તે માટે, 'પછી' જૂદા આરંભથી લૌકિક જડ તથા જીવ સિવાયનાનો મારો પણ જન્મ થયો. તે (અર્થ) 'મેં જન્મ લીધો' શબ્દોથી કહેલો છે. 'મેં તમને કહેલું (તે સત્ય છે)' શબ્દથી 'પછી હું પોતાના અંશ અને કલાથી (૩. ૨૧. ૩૨)' એમ પહેલાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા, કહેલી છે. '**तुभ्यम्**' એટલે તમારા માટે. (મેં કહેલું) તે સત્ય જ છે. 'હે મુનિ!' એ સંબોધન બન્નેનું* (કર્દમને) જ્ઞાન થાય તે માટે (કરેલું છે.) ૩૫,

(જન્મ લેવાનું) પ્રયોજન પણ પહેલાં કહેલું જ હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી તે કહે છે:

एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन्मुमुक्षूणां दुराशयात् ॥
प्रसंख्यानाय तत्त्वानां संमतायात्मदर्शने ॥३६॥

આ લોકમાં મારો આ જન્મ દુષ્ટ દેહથી મુક્ત થવા ઇચ્છનારાઓ માટે આત્માનાં દર્શન માટે (ઉપયોગી) ગણાએલ તત્ત્વોની ગણત્રી માટે (થએલો) છે. ૩૬.

મારો આ જન્મ દુષ્ટ દેહથી મુક્ત થવા ઇચ્છનારાઓ માટે (થએલો) છે. **आशयः** દેહરૂપ છે, તે જો દુષ્ટ હોય તો આત્માનો નાશ કરે છે, તેથી એવી સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવા ઇચ્છતા પ્રાણીનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે તત્ત્વોની ગણત્રી કરવી જોઇએ, કારણ કે સાક્ષાત્ જોવામાં આવતા ઘણા ભેળસેળ ન થએલા થાંભલો વિગેરે પદાર્થો પણ વાંકા પોલાણવાળા વિગેરે (પ્રકારના) હોવાથી પુરુષ વિગેરેથી જૂદા જણાય છે, પરંતુ બીજી રીતે (જૂદા જણાતા) નથી; તો પછી ઇંદ્રિયોથી જેઓનું જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવા પરસ્પર ભેળસેળ થએલા કાલ આકાશ વિગેરેનું તો કહેવું જ શું? તેથી જ તે પદાર્થોની નામ અને વ્યાખ્યા વડે ગણત્રી કરવી જોઈએ. તે (ગણત્રી)નું પણ પ્રયોજન આત્માનું દર્શન થવાનું છે. (**आत्मदर्शने** શબ્દ) પ્રયોજન જણાવવા સાતમી વિભક્તિમાં (યોજેલો છે). આત્માનું જ્ઞાન થાય તે માટે, તત્ત્વોની પણ ગણત્રી કરવી જોઈએ. તે કરવામાં ન આવે તો સમૂહમાં પડેલો આત્મા તેમનાથી જૂદો જાણી ન શકાય. વળી આત્મા બે નથી એમ જણાવનારી શ્રુતિનો વિરોધ હોવાથી શંકા ન કરવી,[1] કારણ કે જૂદા હોવાનો વ્યવહાર થતો હોય ત્યારે સાંખ્યનો ઉપયોગ થાય છે. નિર્ણય કર્યા વિનાનું સ્વભાવથી જેવું છે તેવું જગત્ આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી નથી, કારણ કે વિચારાતો પદાર્થ જણાએલો નથી.[2] તેથી વિચારાતા પદાર્થનાં જ્ઞાનદ્વારા આત્માનું જ્ઞાન થાય તે માટે (તત્ત્વોની ગણત્રી જરૂરી છે) એમ તત્ત્વ

---

* પહેલાં કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું અને હવે તે સત્ય કરવા કપિલે કર્દમને ત્યાં જન્મ લીધો છે એ બંને વિષયોનું, એવો અર્થ જણાય છે.

૧...૧. સાંખ્ય ભેદ જણાવતું હોવાથી તે વેદથી વિરુદ્ધ હોવાની શંકા કરી, તેનું આ ભાગથી સમાધાન કરે છે. (**प्र**)

૨. (જગત્ છે તેવું) આત્માનું જ્ઞાન થવામાં ઉપયોગી ન હોવાનું કારણ આથી કહેલું છે. 'આ સર્વ આ(આત્મ)રૂપ છે' શ્રુતિમાં 'આ' શબ્દથી દેખાતા સ્વરૂપવાળું અને 'સર્વ' શબ્દથી જગત્ કહેલાં નથી, કારણ કે (તેવો અર્થ કરતાં) પ્રત્યક્ષનો વિરોધ થાય. પણ 'તે સત્ય છે' એમ પછી કહ્યું, તેથી સત્ય સ્વરૂપવાળું તેને કહેલું છે, અને સાંખ્ય પ્રપંચને સદ્રૂપ જણાવે છે; તેથી સાંખ્ય અને વેદનો વિરોધ નથી. (**प्र**)

જાણનારાઓ કહે છે. બીજા (પદાર્થો)થી જૂદા તરીકે આત્માનું જ્ઞાન થાય તે માટે (તે ગણત્રી જરૂરી છે), એમ બીજાઓ કહે છે. પરલોક પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતાં સ્ત્રી શૂદ્ર અને નામ-માત્ર બ્રાહ્મણોને તો વેદનું શ્રવણ થએલ નહિ હોવાથી, તેઓને તો વેદનો વિરોધ થવાની શંકા રહેતી નથી.[1] તેઓને દેહથી ઉત્પન્ન થએલ દોષરૂપ અહંકાર ન થાય તે જ (તત્ત્વોની ગણત્રીનું) ફલ છે. તેથી તેવા ગુણથી સમૃદ્ધ થએલો ઘણા સમય પછી ઉત્પન્ન થએલો બ્રાહ્મણનો દેહ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ફરીથી વેદ પ્રમાણે આત્માનો વિચાર થવાનો હોવાથી કાંઇપણ અયોગ્યતા નથી. તેથી જ (તત્ત્વોની) ગણત્રી આત્માનાં દર્શન માટે ઉપયોગી ગણાએલી[2] છે, કારણ કે આત્માને જાણનારને સાંખ્ય (શાસ્ત્ર) સાથે વિરોધ નથી ? ૩૬.

'આ ગણત્રી જો હમણાંની હોય, તો આનું પ્રયોજન નથી, પણ જો પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલી હોય, તો અવતારનું પ્રયોજન નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

एष आत्मपथोऽव्यक्तो नष्टः कालेन भूयसा ॥
तं प्रवर्तयितुं देहमिमं विद्धि मया भृतम् ॥३७॥

આ લાંબા સમયથી ગૂમ થએલો આત્માનો માર્ગ અસ્પષ્ટ હતો. તેની પ્રવૃત્તિ કરાવવા આ દેહ મેં ધારણ કરેલો હોવાનું જાણો. ૩૭.

અનંત કાલથી આવતો આ આત્માનો માર્ગ લાંબા સમયથી ક્ષીણ થતાં ગૂમ થએલો. પછી 'અસ્પષ્ટ' (થયો), એટલે લોકમાં ક્યાંય પણ પ્રકટ ન હતો. પુરાણો (તેનું) ખીચડા તરીકે વર્ણન કરતાં હોવાથી, તે સ્પષ્ટ ન હતો. સંપૂર્ણ રીતે અપ્રકટિત હોય, તો તેને જાણનારાઓનાં સ્મૃતિ અને સંસ્કારનો નાશ થતાં, (તેનો) નાશ થાય. સર્વનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે તેની ફરી પ્રવૃત્તિ કરાવવા આ દેહ મેં ધારણ કરેલો હોવાનું જાણો. ૩૭.

તેથી આ માર્ગથી બધાએનો મોક્ષ થતો હોવાથી, દેવહૂતિ વગેરેનો પણ મોક્ષ થશે, તેથી બીજી ચિંતાનો ત્યાગ કરી તમે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

गच्छ कामं मयादिष्टो मयि संन्यस्तकर्मणा ॥
जित्वा सुदुर्जयं मृत्युममृतत्वाय मां भज ॥३८॥

મેં આજ્ઞા આપેલા તમે ઇચ્છા પ્રમાણે ફરો, મને સમર્પણ કરેલાં કર્મથી ન જીતી શકાય તેવા મૃત્યુને જીતી પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવા મારૂં ભજન કરો. ૩૮.

મેં आदिष्टः આજ્ઞા આપેલા તમે જાઓ, અહિંથી જઈ સદા ફર્યા કરજો. પછી કરવા યોગ્ય કહે છે કે:— મને સમર્પણ કરેલાં કર્મથી ન જીતી શકાય તેવાં મૃત્યુને જીતી અમૃતત્વાય પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવા મારૂં ભજન કરો. કર્મો ઘણા પ્રકારનાં છે. મૃત્યુને જીતવા માટે સાધન તરીકે ઘણાંએ કર્મો કહેલાં છે. બધાંએ કર્મો ભગવાનને સમર્પણ કરવાં જોઈએ, એમ કેટલાક કહે છે, બીજાઓ કહે છે કે ભગવાનનાં ભજનથી વિરુદ્ધ (કર્મો)નો (ભજન થાય) તે માટે ત્યાગ કરવો જોઇએ. તે પૈકી પહેલાં (કહેલાં) મને સમર્પણ કરેલાં કર્મથી ન જીતી શકાય તેવા મૃત્યુને પણ જીતે છે. પછી વિઘ્ન કરનાર મૃત્યુ ન રહેવાથી પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે પાછલથી મારૂં ભજન કરવું જોઇએ. આરંભમાં ફરવાનું (અને) સર્વ કર્મનું સમર્પણ કરવું જોઈએ. તે થાય ત્યારે જો દેહનો ક્ષય ધોળા કેશ ભૂખ અને તરસ ન થાય, તો પછી પછી ભજન કરવું; કારણ કે ભજન સ્વસ્થ (પુરુષ)નું કાર્ય છે. ધોળા કેશ ન થવા વિગેરે મૃત્યુ ઉપરનો જય જણાવનાર છે. ૩૮.

---

૧. અધિકારીમાં ભેદ હોવાથી (સાંખ્ય અને વેદમાં) વિરોધ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)
૨. શ્વેતાશ્વતર વિગેરે ઉપનિષદોમાં તેમ ગણાએલી છે. (प्र)

ભય તો દ્વૈતનું કાર્ય છે અને શોક દેહનું કાર્ય છે. તે બંને પછી દૂર થશે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

मामात्मानं स्वयंज्योतिः सर्वभूतगुहाशयम् ॥
आत्मन्येवात्मना वीक्ष्य विशोकोऽभयमृच्छति ॥३९॥

પ્રાણિમાત્રનાં અંતઃકરણમાં રહેલા, સ્વયં પ્રકાશતા આત્માને મને આત્માથી આત્માની અંદર જ જોઈને શોકરહિત થઈ અભય પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૯.

સાંખ્ય(શાસ્ત્ર)માં ચિત્સ્વરૂપ આત્મા જ 'ભગવાન' શબ્દથી જણાવવામાં આવે છે. તેનું દેહથી વિખૂટો થએલો આત્મા આત્માથી (પોતાથી)જ ભજન કરે છે. આત્માથી (કરેલું) ભજન જ મુખ્ય છે. જેમ લોકમાં શરીરથી કરેલું (ભજન મુખ્ય) છે, અને દ્રવ્ય વિગેરેથી (કરેલું ભજન) હલકું છે, તેમ આત્માથી (કરેલું ભજન) મુખ્ય છે, (અને) દેહ ઇંદ્રિયો વિગેરેથી કરેલું હલકું છે, એવો (અર્થ છે). 'સ્વયં પ્રકાશતા, પ્રાણિમાત્રનાં અંતઃકરણમાં રહેલા' વિશેષણોથી તે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે એમ જણાવવા તેના ગુણો કહેલા છે. તે પોતાની મેળે પ્રકાશનાર અને પ્રાણિમાત્રનાં અંતઃકરણમાં રહેલ છે. તેથી તેને પ્રાપ્ત કરવા અથવા તેનું જ્ઞાન થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવાનો નથી. દેહથી જૂદો હોવાનું વિચારેલો પોતાનો આત્મા પ્રકટ થઇ તે સર્વત્ર રહેલા આત્માને પ્રકટ કરે છે. જેમ (કાષ્ઠની) બહાર રહેલો અગ્નિ કાષ્ઠની સાથે સંબંધમાં આવી કાષ્ઠની અંદર રહેલા અગ્નિને પણ મથન વિગેરે વિના જ તરત પ્રકટ કરે છે અને તેની સાથે ભળી જાય છે, તેમ આ વિષયમાં પણ જાણવું. (તેમ થાય) ત્યારે સર્વ આત્મા જ હોવાથી, ભય અને શોક દૂર થાય છે. વિચારવામાં આવતા[1] પદાર્થનું જ્ઞાન ન હોય ત્યારે તો 'તે આ છે' એમ જરાએ જણાતું નથી. સંબંધ[2] થતાં કાષ્ઠમાં રહેલો અગ્નિ પણ (બહારના) અગ્નિમાં જ રહે છે, કારણ કે કાષ્ઠનો ભોગ થઈ જાય છે, અને તે (બહારના અગ્નિ)થી જ પ્રકાશેલો રહે છે. તે (અર્થ) 'આત્માથી આત્માની અંદર જ' શબ્દોથી કહેલ છે. એવી રીતે (આત્માનું) દર્શન થતાં જ ફરીથી સંઘાતમાં પડવાનો ભય ન રહેવાથી શોકરહિત થાય છે. પોતે જ સર્વ થતો હોવાથી (તે) અભય હોવાની યોગ્યતા કહેવાઈ. ૩૯.

એ રીતે તેને આજ્ઞા આપીને, નીચેના શ્લોકમાં માતા માટે જે કહેવાનું છે તે કહે છે:—

मात्रे चाध्यात्मिकीं विद्यां शमनीं सर्वकर्मणाम् ॥
वितरिष्ये यया चासौ भयं चातितरिष्यति ॥४०॥

અને માતાને સર્વ કર્મને શાંત કરનારી આધ્યાત્મિકી વિદ્યા હું આપીશ, જેનાથી તે ભયને તરી જશે. ૪૦.

આ (કર્દમને આપી તે) તો આધિદૈવિકી વિદ્યા કહી, માતાને તો આધ્યાત્મિકી વિદ્યા (આપીશ). તે (વિદ્યા)માં વિવેકથી (જૂદાં જૂદાં તત્ત્વોનાં જ્ઞાનથી) પોતાના આત્માનું જ જ્ઞાન થાય છે. તેથી જ (તે) સર્વ કર્મોને શાંત કરનારી છે. જો કે તે (દેવહૂતિ)નાં સાધનથી તે (વિદ્યા) (પ્રાપ્ત) નહિ થાય, છતાં પણ હું જ (તે તેને) આપીશ, વધારે દાન કરીશ; જે વિદ્યાથી અને મારી કૃપાથી તે સ્હેલાઈથી સંપૂર્ણ રીતે ભયને તરી જશે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી, શોકને (તરી જશે). (ભય અને શોકને) તરી જવું એટલે ફરી દેહ પ્રાપ્ત ન થવો તે. ૪૦.

---

૧. 'माम्' શબ્દથી કહેલા પદાર્થનું (प्र).

૨. બહારના અગ્નિનો સંબંધ થતાં, (प्र)

આત્મા સાથે પોતે ગ્રહણ કરેલ બે દેહના* સમાચાર સાંભળીને, સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી (કર્દમે તેમ) કર્યું એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત (શ્લોકો)થી કહે છેઃ—

आदौ ततो निर्गमनं व्रतानि च बहिस्तथा ॥३॥
आन्तरं मनसा ध्यानं दोषाभावस्तथान्तरः ॥

આરંભમાં ત્યાંથી નીકળી જવું (૪૧), અને તેવી રીતે બહારનાં વ્રતો (૪૨), અંદરનું મનથી (કરેલું) ધ્યાન (૪૩), અંદરનો દોષ ન હોવાનું (૪૪), કા. ૩½.

ततो गुणाश्च तत्रैव ततो ज्ञानोदयस्तथा ॥४॥
ततः फलस्य सम्प्राप्तिः प्राप्ते ज्ञाने त्वियं क्रिया ॥

પછી તેનામાં જ ગુણો થવા (૪૫), અને પછી જ્ઞાનનો ઉદય થવો (૪૬), પછી ફલની પ્રાપ્તિ થવી (૪૭), જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે આવી પદ્ધતિ[1] છે. કા. ૪½.

આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં (કર્દમ) ત્યાંથી નીકળી ગયાનું કહે છેઃ—

॥ **मैत्रेय उवाच** ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ—

एवं समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापतिः ॥
दक्षिणीकृत्य तं प्रीतो वनमेव जगाम ह ॥४१॥

અહો! તે કપિલે એમ કહેલો પ્રજાપતિ તેમની પ્રદક્ષિણા કરી, પ્રસન્ન થઈ, વનમાં જ ગયો. ૪૧.

તે કપિલે ઉપર કહેલા પ્રકારે કહેલો (પ્રજાપતિ વનમાં ગયો). જો પોતે તેમ ન કરે, તો બીજો કોઈ પણ ના કરે, તેથી પ્રજાપતિ (કર્દમ) પોતે પુત્રની પ્રદક્ષિણા કરી, તેમનાં વચનથી પ્રસન્ન થઈ, વનમાં જ ગયો. 'ह' 'અહો' શબ્દથી આશ્ચર્ય દર્શાવેલું છે કે ભગવાનને મૂકી વનમાં ગયો! અને (ભગવાનનાં) વચનને લીધે ગએલો. ૪૧.

(વનમાં) ગએલાએ વ્રતો (આચર્યાં તે) નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

व्रतं स आस्थितो मौनमात्मैकशरणो मुनिः ॥
निःसङ्गो व्यचरत्क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ॥४२॥

માત્ર આત્માનું શરણ કરનાર તે મુનિએ મૌનવ્રત ધારણ કર્યું, (અને) સંગરહિત અગ્નિવિનાના અને ઘરવિનાના થઈ પૃથ્વી ઉપર ફરવા માંડ્યું. ૪૨.

'મૌન' એટલે વાણીરૂપ ક્રિયાનો ત્યાગ. દેહ રહે ત્યાંસુધી તેને વ્રત તરીકે ધારણ કર્યું. આથી નામપ્રપંચનો ત્યાગ થયો. 'માત્ર આત્માનું શરણ કરનાર' વિશેષણથી રૂપપ્રપંચનો પણ ત્યાગ કહેલો છે. "આ આત્મા બ્રહ્મ છે' એવી શ્રુતિ હોવાથી માત્ર આત્મા જ હતું શરણ જેનું તેવો (થયો). "મુનિ' શબ્દથી વાસનામય પ્રપંચનો ત્યાગ (કહેલો છે). એ પ્રમાણે પોતે કરેલ પ્રપંચનો ત્યાગ કહીને 'સંગરહિત' વિશેષણથી બીજાથી થતો સંબંધ પણ ન હોવાનું કહેલું છે. **निर्गतः** જતો રહેલો છે **संगः** સંગ જેનાથી (જેને), તેવો થયો. ફર્યા કરવું એ (સંન્યાસીનો) પોતાનો ધર્મ છે. 'અગ્નિરહિત' એટલે રસોઈ વગેરે ન લેનાર, અને **अनिकेतनः** ઘર વિગેરે વિનાનો થયો. અગ્નિના અને ઘરના સંબંધ વિના જેમ રહેવાય, તેમ ફરવા લાગ્યો. અગ્નિનો સ્પર્શ થએલા (પદાર્થ) ખાતો નહિ (અને) ક્યાંય પણ ઘરમાં પ્રવેશ કરતો નહિ, એવો અર્થ છે. ૪૨.

---

*. પોતાના અને દેવહૂતિના બંને દેહની મુક્તિ થવાની છે એવા સમાચાર સાંભળીને, એવો અર્થ જણાય છે. 'પત્ની પોતાનું અર્ધ છે' એ શાસ્ત્રના વચન પ્રમાણે પત્નીના દેહને પણ પોતાનો ગણી 'પોતે ગ્રહણ કરેલ બે દેહના' એમ કહેલ હોવાનું જણાય છે.

૧. આ છેલ્લાં વાક્યમાં સાતે શ્લોકનો સમગ્ર અર્થ કહેલો છે. (प्र).

નીચેના શ્લોકમાં અંદરનું (વ્રત) કહે છે:—

मनो ब्रह्मणि युञ्जानो यत्तत्सदसतः परम् ॥
गुणावभासे विगुण एकभक्त्याऽनुभाविते ॥४३॥

જે સત્ અને અસત્‌થી પર છે, જેમાં ગુણો ભાસે છે (પણ જે) ગુણરહિત છે (અને) અનન્ય ભક્તિથી અનુભવ થનારા તે બ્રહ્મમાં મનને યોજતાં....(૪૩).

આ (કર્દમ) વૈદિક હોઈ, ઉપનિષદોમાં જણાવેલા પ્રકારે પાછાં વાળેલાં ચક્ષુઓવાળો થઈ, મનને બ્રહ્મમાં રોકી (૪૩) અહંકાર વિગેરે વિનાનો થઇ (૪૪), ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી (૪૫), અને જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરી) (૪૬) તેણે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું (૪૭) એમ પાંચમા (સુડતાળીસમા શ્લોક) સાથે સંબંધ છે. પ્રપંચથી પર તે બ્રહ્મને બંને સ્વરૂપવાળું જાણીને એક (સ્વરૂપ) માહાત્મ્ય (જણાવવા) માટે હોવાનું જાણીને, બીજામાં મનને રાખી (સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું). વળી તે બ્રહ્મ કાર્ય અને કારણથી પર હોવા છતાં, ગુણો જેમાં જણાતા હતા તેવું હોઈ, કારણરૂપ ગુણોની પ્રવૃત્તિ કરાવનારૂં અને સત્ વિગેરે અંશોથી ગુણોને ઉત્પન્ન ન કરનારૂં છે એવો (અર્થ છે). તેની અંદર મન રાખવાનો ઉપાય ‘ અનન્ય ભક્તિથી અનુભવ થનારાં’ વિશેષણથી કહેલો છે. અનન્ય ભક્તિથી, પ્રેમથી જ તેમાં સ્થિર થાય છે, અને ભક્તિથી તેમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી, સંગરહિતપણું વિગેરે બ્રહ્મના ગુણો (તેમાં મન રાખવામાં) નડતા નથી. ૪૩.

જો મન બ્રહ્મમાં ભક્તિવાળું હોય, તો દેહ વિગેરેમાં અહંકાર (હોય તે) પોતાની મેળે જ દૂર થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

निरहंकृतिर्निर्ममश्च निर्द्वन्द्वः समदृक् स्वदृक् ॥
प्रत्यक् प्रशान्तधीर्धीरः प्रशान्तोर्मिरिवोदधिः ॥४४॥

અહંતારહિત અને મમતારહિત થઈ દ્વન્દ્વરહિત થઈ, સમ આત્માને જોનાર, અંદર દૃષ્ટિ કરનાર, શાંતબુદ્ધિવાળો, ધીર અને શાંત મોજાંવાળા સમુદ્ર જેવો થઈ....૪૪.

હું અને મારૂં એવા અહંકારનાં કાર્યના બે પ્રકારો છે. ‘ અહંતારહિત અને મમતારહિત’ વિશેષણથી તે બંને ન હોવાનું કહેલું છે. ‘च’ ‘અને’ શબ્દથી ઇચ્છા વિગેરેમાં પણ તે ધારણ કરતો ન હોવાનું (કહેલું છે). ત્યાર પછી દોષ પણ ન રહ્યા, એમ ‘ દ્વંદ્વરહિત ’ વિશેષણથી કહેલું છે. જેમ લૌકિક સુખ પછી દુ:ખ જરૂર (આવે છે), તેમ એક આવ્યા પછી બીજું આવે તે (બે) ‘ દ્વન્દ્વ ’ છે, જેવાં કે ભૂખ અને તરસ, ઘડપણ અને મરણ, શોક અને મોહ વિગેરે દ્વંદ્વો છે. પછી વિષયોમાં ભેદ જોવાનું પ્રયોજન ન રહેતાં, સર્વમાં સમાન દૃષ્ટિવાળો ‘ સમ ’ બ્રહ્મને જોતો હતો. આત્માને અથવા આત્માની (પોતાની) અંદર (બ્રહ્મ) જૂએ તે ‘ **स्वदृक्** ’ ‘ આત્માને જોનાર.’ પછી બહાર જોવાથી તેને આત્માનું ભાન થતું ન હતું, એમ ‘ **प्रत्यक्** ’ ‘ અંદર દૃષ્ટિ કરનાર ’ શબ્દથી કહેલું છે. તેને તેનું પોતાનું ભાન અંદર દૃષ્ટિ કરવાથી જ થતું હતું, એવો અર્થ છે. મોહવાળી બુદ્ધિથી બહિર્મુખ થવાય છે. તે (બહિર્મુખપણું) પણ ન હતું એમ ‘ શાંત બુદ્ધિવાળો ’ વિશેષણથી કહેલું છે. બહારનું (તે) તેવો હોવાનું ચિહ્ન ‘ શાંત મોજાંવાળા સમુદ્ર જેવો ’ દૃષ્ટાંતથી કહેલું છે શાંત થએલાં છે મોજાંઓ જેનાં તેવો, મોજાં વિનાનો સમુદ્ર જેમ ચંચલ હોતો નથી, તેવો (તે થયો). ૪૪.

એ પ્રમાણે સર્વદોષવિનાનાને (તેને) ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मनि ॥
परेण भक्तिभावेन लब्धात्मा मुक्तबन्धनः ॥४५॥

અંદરના આત્મારૂપ સર્વજ્ઞ ભગવાન વાસુદેવમાં ઉત્તમ ભક્તિ હોવાને લીધે આત્માને પ્રાપ્ત કરી, બંધનોથી મુક્ત થએલો........ ૪૫.

શુદ્ધ અંતઃકરણમાં છ ગુણવાળા જ્ઞાનશક્તિવાળા ભગવાન પ્રકટ થાય ત્યારે સંન્યાસીઓએ જ્ઞાન(શક્તિ)વાળા ભગવાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું હોવાથી 'સર્વજ્ઞ' એમ કહેલું છે. વળી તે (ભગવાન) પોતાનું સ્વરૂપ જ છે એમ 'અંદરના આત્મારૂપ' શબ્દથી કહેલું છે. માત્ર અંદર (હોવા)પણું (કહેવામાં આવે), તો ભગવાન જ તેવી રીતે પણ સ્ફુરતા હોય, તેથી 'આત્મારૂપ' એમ કહેલું છે. 'ઉત્તમ' એટલે માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયા પછી (થએલ) સ્નેહવાળી ભક્તિ હોવાને લીધે એટલે ઘણા આદર સાથે મનથી કરાતા ભજનની ક્રિયાને લીધે, તેમનામાં આત્માને પ્રાપ્ત કર્યો, એટલે તેમની અંદર પોતાપણું પ્રાપ્ત કર્યું. પછી (ભગવાનમાંથી) બહાર કાઢનારાં બંધનો દૂર થયાં, 'એમ બંધનોથી મુક્ત થએલો' વિશેષણથી કહેલું છે. ૪૫.

પછી તેને (જે) જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેનું સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम् ॥
अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनि ॥४६॥

તેણે પોતાના આત્મારૂપ ભગવાનને સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા જોયા, અને ભગવદ્રૂપ પોતાના આત્મામાં પણ સર્વ પ્રાણીઓને જોયાં. ૪૬.

ભગવાન જ પોતાનો આત્મા, તે સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા હતા, એમ સર્વ સ્થલે પોતાના આત્માને તેણે ભગવદ્રૂપ જોયો, અને સર્વ પ્રાણીઓને ભગવદ્રૂપ (પોતાના) આત્મામાં જોયા. જગતના આધાર અને આધેય* બનેલ પોતાના આત્મારૂપ ભગવાનનો તેણે સાક્ષાત્કાર કર્યો, એવો અર્થ છે. ૪૬.

એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતાં ફલ (થયું તે) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इच्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा ॥
भगवद्भक्तियुक्तेन प्राप्ता भागवती गतिः ॥४७॥

ઇચ્છા અને દ્વેષ વિનાના, સર્વની અંદર સમાનતાવાળા, ભગવાનની ભક્તિવાળા ચિત્તથી તેણે ભગવાન સાથે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. ૪૭.

જ્યારે વિષયો માટેનાં ઇચ્છા અને દ્વેષ જતાં રહે, અને સર્વમાં ભેદ ન હોવાનું ચિત્ત સ્વીકારે, ત્યારે જ બ્રહ્મરસના સંબંધવાળું ચિત્ત લૌકિક (પદાર્થ)માંથી નીકળી જાય છે. ચિત્તના દોષને લીધે જ વિષયમાં ભેદ જણાય છે. તેમ ન હોય તો એક જ વિષયમાં વારાફરતી રાગ અને દ્વેષ ન થાય. બ્રહ્મ સર્વમાં રહેલું હોવાથી, બ્રહ્મરસના સંબંધવાળું (ચિત્ત સર્વ) સમાન હોવાનું જ સ્વીકારે છે. આથી તેને બ્રહ્મની સ્થિતિ (પ્રાપ્ત થએલ હોવાનું) કહેલું છે. પછી 'ભગવાનની ભક્તિવાળા' વિશેષણથી મુખ્ય ભક્તિ (પ્રાપ્ત થયાનું) કહે છે. 'હું જે જેવો જેટલો છું.' (૧૧–૧૧–૩૩) એ વાક્ય પ્રમાણે તેને જ્ઞાન સાથેની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ (ઉત્પન્ન) થઈ; અને 'ભગવાન' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે વિષયોના જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાન થયું. પછી તેને ભગવાનના સંબંધવાળી ગતિ પ્રાપ્ત થઈ. જે ગતિથી ભગવાન પધારે છે તે, અથવા ભગવાનની અંદર ગતિ, અથવા ભગવાનની સ્થિતિ એટલે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થયું, એવો અર્થ છે. ૪૭.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્‌ભાગવતની સુબોધિનીમાં બીજા સ્કંધના ચોવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

---

* આધેય એટલે જે બીજાના આધારે રહેલ હોય તે (અહિં જગત્).

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય પચીસમો.

उक्तश्चतुर्भिरध्यायैः सप्रसङ्गो हरेर्भवः ॥

ज्ञानरूपं चरित्रं तु नवभिः स्वस्य वर्ण्यते ॥ १ ॥

ચાર* અધ્યાયોથી પ્રસંગ સાથે હરિનો જન્મ કહ્યો. (તેમનાં) પોતાનાં જ્ઞાનરૂપ ચારિત્રનું તો નવ (અધ્યાયો)થી વર્ણન કરવામાં આવે છે.[૧] કા. ૧.

प्रकाराः सगुणाः सर्वे नवाऽध्यायास्ततोऽत्र हि ॥

नवभावं गता साऽपि तदन्ते त्वभवो भवेत् ॥ २ ॥

અહિં સર્વ પ્રકારો સગુણ છે, તેથી ખરેખર નવ અધ્યાયો છે. તે (દેવહૂતિ) પણ નવ સ્વભાવવાળી થઈ. તે પછી તો મુક્તિ થાય. કા. ૨.

भगवद्रूपनिष्पत्तौ भक्तिर्भूतानि सर्वथा ॥

मात्रास्तत्त्वानि सर्वाणि भुङ्क्ते सर्वं यतो हरिः ॥ ३ ॥

ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવામાં ભક્તિ સર્વ પ્રકારે[૨] મહાભૂતો છે. સર્વ તત્ત્વો તન્માત્રાઓ છે, કારણ કે હરિ સર્વનો ભોગ કરે છે. કા. ૩.

आत्मा तस्येन्द्रियं प्रोक्तं येन सर्वं स पश्यति ॥

योग एव हरेर्बुद्धिस्तस्मात्सर्वं प्रकाशते ॥ ४ ॥

આત્મા જેનાથી તે (હરિ) સર્વ જૂએ છે તે તેમની ઇંદ્રિય કહેલ છે. યોગ હરિની બુદ્ધિ જ છે. તેનાથી સર્વનો પ્રકાશ થાય છે.[૩] કા. ૪.

पञ्चविंशे तथाऽध्याये भक्तियोगो निरूप्यते ॥

वैतृष्ण्यं तस्य चाङ्गं हि इतरज्ज्ञानमेव च ॥ ५ ॥

અને પચીસમા અધ્યાયમાં ભક્તિયોગ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે વૈરાગ્ય અને બીજું જ્ઞાન તેનાં[૪] અંગ છે. કા. ૫.

परमं साधनं भक्तिर्यथा भवति मुक्तये ॥

यथाशास्त्रस्य कथनं सन्तो भक्तेश्च साधकाः ॥ ६ ॥

જે પ્રકારે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે તે પ્રકારનું ઉત્તમ સાધન ભક્તિ છે.[૫] (તે) શાસ્ત્ર પ્રમાણે[૬]

---

* એકવીસથી ચોવીસ સુધીના ચાર અધ્યાયોથી.

૧. વિદુરે ૩–૩–૫ માં પ્રશ્ન કરેલ તેથી અહિં ભેદ જણાવે છે. અહિં જે પદાર્થો કહેલા છે તે ૩–૧૩–૪ ના પ્રશ્ન પ્રમાણે કરેલા છે. પ્રસંગથી ઉત્પન્ન થતા હોવાથી કહેલા છે. (प्र)

૨. સર્વ પ્રકારે મહાભૂતો ઉપયોગી હોવાથી. (प्र)

૩. ભગવદર્થસૃષ્ટિમાં રહેલાં મહાભૂત, તન્માત્રા, ઇંદ્રિય તથા બુદ્ધિનાં લક્ષણ ત્રીજી તથા ચોથી કારિકામાં કહેલાં જાણવાં. આ બે કારિકાથી સ્કંધના અર્થ (સર્ગ) પ્રમાણે પચીસમાથી અઠ્ઠાવીસમા સુધીના ચાર અધ્યાયોની સંગતિ કહેલી છે. (प्र)

૪. 'તેનાં' એટલે ભક્તિયોગના ફલ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી અંગો છે. 'બીજું જ્ઞાન' એટલે (સર્વથી) જૂદા તરીકે આત્માનું જ્ઞાન. બે અંગોવાળી ભક્તિ ભગવાન માટે રચાએલાં મહાભૂતોના આધિદૈવિક સંસ્કારરૂપ અહિં કહેલી છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૫. બીજા પ્રકારે (પુરુષાર્થના પ્રકારે) વિભાગ પાડતાં, આ 'ધર્મ' જણાવનાર અધ્યાય છે. (प्र)

૬. 'શાસ્ત્ર પ્રમાણે' એટલે શાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન ન થાય તેવી રીતે, કારણ કે આ 'ધર્મ' જણાવનાર છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

કહેલી છે, અને ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર સત્પુરુષો(નું નિરૂપણ કરેલું છે). કા. ૬.

वंश एव मनोः पृष्टस्तेन ज्ञानं न वर्णयेत् ॥
अतः शौनकसंप्रश्नश्चरित्रत्वं च बुध्यते ॥ ७ ॥

મનુનો વંશ જ પૂછેલો તેથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ ન કરે. તેથી શૌનકનો પ્રશ્ન અને ચરિત્ર જોવામાં આવે છે. કા. ૭.

ગયા અધ્યાયમાં કપિલની ઉત્પત્તિ કહી. તેમનું જ્ઞાનરૂપ ચરિત્ર કહ્યું નહિ, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી શૌનક તે પૂછે છેઃ—

कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवान् स्वात्ममायया ॥
जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृणाम् ॥१॥

તત્ત્વોની ગણત્રી કરનાર ભગવાન કપિલે—પોતે જન્મરહિત હોવા છતાં મનુષ્યોને આત્માનું જ્ઞાન થાય તે માટે—પોતાની માયાથી મનુષ્યદેહથી જન્મ લીધો. ૧.

चरित्रकथनप्रश्नस्तत्रातृप्तिस्तथात्मनः ॥
सामान्यतोऽप्यतृप्तिश्च प्रकृतौ साधिका मता ॥ ८ ॥

ચરિત્ર કહેવા સંબંધી પ્રશ્ન (૧), તેમજ તે વિષયમાં પોતાની તૃપ્તિ થતી ન હોવાનું (કહેવું) (૨), અને સામાન્ય રીતે (ચરિત્રના કથનથી) તૃપ્તિ થએલ નથી. સ્વભાવમાં તે (તૃપ્તિ)ને અધિક માનેલી છે. (૩). કા. ૮.

આરંભમાં ચરિત્ર પૂછે છે. '**तत्त्वसंख्याता**' એટલે તત્ત્વોની ગણત્રી કરનાર; તત્ત્વો સંબંધી શંકા હોવાથી અહિં બીજો કોઈ તે કહી શકે તેમ નથી એવો (અર્થ છે). 'ભગવાન' શબ્દથી એમ (કહેલું છે કે) જ્ઞાન (કપિલનો) પોતાનો ગુણ હોવાથી, પોતાના અવતાર વિના (જ્ઞાન) પ્રકટ થશે નહિ. 'પોતાની માયા'થી એટલે સર્વ થવાની શક્તિથી કપિલનાં સ્વરૂપથી **जातः** સાક્ષાત્ પ્રકટ થયા. પોતે જન્મરહિત હોવા છતાં—(તેમને) લોક પોતાની જાતના ન જાણે તો (તેમનું) માને નહિ[2] તેથી મનુષ્યોને **आत्मप्रज्ञप्तये** આત્માનું સારી રીતે જ્ઞાન થાય તે માટે—પોતે મનુષ્યદેહથી જન્મ લીધો, એવો અર્થ છે. આથી[3] એવો નિશ્ચય થાય છે કે જીવોને આત્માનું જ્ઞાન થાય તે માટે તેનાથી[4] તેમણે કાંઈક કર્યું. તે (તમે મને) કહો, એવો અર્થ છે. ૧.

(ઉપર) કહેલું કારણથી (કારણ જણાવી) નીચેના શ્લોકથી સિદ્ધ કરે છેઃ—

न ह्यस्य वर्ष्मणः पुंसां वरिम्णः सर्वयोगिनाम् ॥
विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरि तृप्यन्ति मेऽसवः ॥२॥

પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ સર્વ યોગીઓએ વરણ કરવા યોગ્ય, કીર્તિથી પ્રાપ્ત થતા આમનું નિરંતર શ્રવણ કરતાં મારા પ્રાણોને બહુ તૃપ્તિ થતી નથી. ૨.

પુરુષોમાં **वर्ष्मणः** શ્રેષ્ઠ, સર્વ યોગીઓએ **वरिम्णः** વરણ કરવા યોગ્ય (આમની) **विश्रुतौ** કીર્તિનું નિરંતર શ્રવણ કરવા છતાં (તૃપ્તિ થતી નથી). શ્રવણમાં જ દેવનો પ્રકાશ થાય

---

૧. સત્પુરુષોનું નિરૂપણ તો ગુરુ ઉપયોગી હોવાથી બંને પ્રકારના (વિભાગમાં) સામાન્ય છે. આ કારિકામાં '**च**' 'અને' શબ્દથી સત્પુરુષોને ધર્મની પણ પ્રાપ્તિ કરાવનાર જણાવેલા છે. (**प्र**)

૨. '**તેમનું માને નહિ**' એટલે તે જન્મરહિત અને પોતાથી જ પ્રકાશતા હોવાનું ન માને. (**प्र**) તેમનો ઉપદેશ માને નહિ, તેમના ઉપદેશની દરકાર કરે નહિ એવો અર્થ જણાય છે. (**प्र**)

૩. '**આથી**' એટલે આ કહ્યું તેથી. (**प्र**)

૪. '**તેનાથી** એટલે તે (કપિલના) પ્રાકટ્યથી. (**प्र**)

છે, અથવા શ્રવણથી (તે) પ્રકાશે છે, અથવા કીર્તિ જેમને પ્રિય છે તેવા (તે છે), અથવા કીર્તિથી (કીર્તનથી) પ્રાપ્ત થાય તેવા છે.* મારા **असवः** પ્રાણોને બહુ તૃપ્તિ થતી નથી. તેથી સામાન્ય રીતે (તમે) વર્ણન કરેલ હોવા છતાં સંપૂર્ણ રીતે વર્ણન કરો, એવો ભાવ છે. ૨.

નીચેના શ્લોકમાં સામાન્ય રીતે બધુંએ ભગવાનનું ચરિત્ર પૂછે છે:—

यद्यद्विधत्ते भगवान् स्वच्छन्दात्माऽऽत्ममायया ॥
तानि मे श्रद्दधानस्य कीर्तन्यान्यनुकीर्तय ॥३॥

ભક્તોની ઇચ્છાને અનુસરવાના સ્વભાવવાળા ભગવાન પોતાની માયાથી જે જે કરે છે તે કીર્તન કરવા યોગ્ય (કાર્યો) શ્રદ્ધાવાળાને મને કહો. ૩.

સ્વાનાં ભક્તોની **छन्दः** ઇચ્છા, તેને અનુસરવાનો સ્વભાવ છે જેમનો તેવા (ભગવાન છે). ચરિત્ર કરવામાં પણ પોતાની માયા (તેમનું) સાધન છે. 'જે જે' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) જ્ઞાન ક્રિયા વિગેરેના ભેદોની (આમાં) જરૂર નથી. તે બધાંએ (કાર્યો) સંપૂર્ણ રીતે કીર્તન કરવા યોગ્ય હોવાથી તમારે જરૂર કહેવાં જોઈએ, (અને) શ્રદ્ધાળુએ મેં (તેમનું) અવશ્ય શ્રવણ કરવું જોઈએ. મારી શ્રદ્ધા પણ તમારે કહેવાનાં કારણરૂપ છે. ૩.

જેવા શૌનકે પ્રશ્ન કર્યા, તેવા જ વિદુરે કરેલા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેતાં, (સૂત) મૈત્રેય દ્વારા જ આ ચરિત્ર કહે છે:—

सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે:—

द्वैपायनसखस्त्वेवं मैत्रेयो भगवांस्तथा ॥
प्राहेदं विदुरं प्रीत आन्वीक्षिक्यां प्रचोदितः ॥४॥

આન્વીક્ષિકીના સંબંધમાં એ પ્રમાણે પ્રેરણા કરાએલા વ્યાસના મિત્ર ભગવાન મૈત્રેયે પ્રસન્ન થઇ વિદુરને તે પ્રમાણે આ કહેલું. ૪.

આન્વીક્ષિકીના સંબંધમાં વિદુરથી પ્રેરણા કરાએલા મૈત્રેયે વિદુરને ઉત્તર આપેલો, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. વિદુરનો પ્રશ્ન થતાં, (તેનો) અવશ્ય ઉત્તર આપવા માટે મૈત્રેયના ત્રણ ગુણો કહેલા છે કે (૧) (વિદુરના) પિતાનો મિત્ર હોવાથી (૨) જગતનો મિત્ર હોવાથી અને (૩) ભગવાન હોવાથી (મૈત્રેયે ઉત્તર આપ્યો), કારણ કે (૧) વિદુર વ્યાસનો પુત્ર હતો, (૨) પ્રાણી અને (૩) ભક્ત + હતો. 'આન્વીક્ષિકી' એટલે આત્મવિદ્યા. કેટલાક મનનરૂપ વિદ્યા એમ (તેનો અર્થ કરે છે.) ૪.

દેવહૂતિ અને કર્દમનો સંવાદ કહેવા માટે, કર્દમ ગયા પછી કપિલ ત્યાં જ રહ્યા એમ મૈત્રેય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

पितरि प्रस्थितेऽरण्यं मातुः प्रियचिकीर्षया ॥
तस्मिन्बिन्दुसरेऽवात्सीद्भगवान् कपिलः किल ॥५॥

પિતા વનમાં ગયા, ત્યારે માતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન કપિલ ખરેખર તે બિંદુસરોવરમાં રહ્યા. ૫.

મોટા પુરુષોનું ઘરમાં રહેવાનું માબાપ માટે હોય છે એમ જણાવવા, પિતા વનમાં ગયા, ત્યારપછી માતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી (કપિલ) તે જ બિંદુ સરોવર સમીપ રહ્યા. **बिन्दुः**

---

* આ વાકયમાં '**श्रुतदेवस्य**' 'કીર્તિથી પ્રાપ્ત થતા શબ્દના અર્થો કરેલા છે.

+ (૧) મૈત્રેય વ્યાસનો મિત્ર હતો. (જુઓ ૩-૫-૧૨) અને વ્યાસ વિદુરના પિતા હતા. (૨) મૈત્રેય જગતનો એટલે પ્રાણિમાત્રનો મિત્ર હતો અને વિદુર પ્રાણી હતો. (૩) મૈત્રેય ભગવાન હતા અને વિદુર ભક્ત હતો.

બિંદુ છે सरसि સરોવરમાં જેની અંદર તે (विन्दुसरः એમ) સમાસના અંતે 'अ' છે. (ત્યાં કપિલે) વાસ જ કર્યો, કારણ કે જિજ્ઞાસા થયા પછી જ કહેવું (ઉપદેશ આપવો) જોઈએ, કેમકે ભૂખ્યાને જ અન્નનું દાન થાય. ભવિષ્યમાં થવાનો વૃત્તાંત (તે) જાણતા હતા, એમ જણાવવા 'ભગવાન' શબ્દ (યોજેલો છે). 'કપિલ' નામથી તે પ્રયોજનથી જ અવતાર (લીધાનું) સૂચવેલ છે. 'किल' 'ખરેખર' શબ્દથી એમ (જણાવ્યું છે કે) ભગવાનની કયાંય પણ (બીજાને) અધીનપણાથી સ્થિતિ અયોગ્ય છે. 'किल' શબ્દથી (આ વૃત્તાંત) પ્રસિદ્ધ હોવાથી (મૈત્રેયે) પોતાનો દોષ ન હોવાનું (જણાવ્યું છે). ૫.

तमासीनमकर्माणं तत्त्वग्रामाग्रदर्शनम् ॥
स्वसुतं देवहूत्याह धातुः संस्मरती वचः ॥६॥

બ્રહ્માનાં વચનનું સ્મરણ કરતાં દેવહૂતિએ કર્મમાં ન રોકાએલા, તત્ત્વોના સમૂહના નિર્ણયનાં જ્ઞાનવાળા, બેઠેલા પોતાના તે પુત્રને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૬.

પછી પતિ જતાં થએલ તીવ્ર શોક જતો રહ્યો ત્યારપછી દેવહૂતિએ તે બેઠેલા પુત્રને કહ્યું, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. જ્ઞાનના ઉપદેશને દઢ કરવામાં (તે પુત્રની) પ્રસિદ્ધિ હતી. 'બેઠેલા' વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે તે સમયે તે) ચિંતાતુર નહતા. 'કર્મમાં ન રોકાએલા' એટલે તપ યોગ વિગેરેરૂપ કોઈ પણ, કર્મમાં રોકાએલા નહતા. તેમ ન હોય (કર્મમાં રોકાએલા હોય), તો તેવાને પ્રશ્ન કરવો યોગ્ય નથી. તત્ત્વોના સમૂહનો अग्र નિર્ણય, તેનું જ્ઞાન હતું જેમને તેવા, એ વિશેષણથી પ્રશ્ન કરવા માટે યોગ્ય સ્વરૂપ કહેલું છે. 'પોતાના પુત્રને' શબ્દથી વિશ્વાસ, નિર્ભયપણું અને દોષ ન હોવાપણું કહેલ છે. જો કે પતિએ (પુત્ર જ્ઞાન આપશે એમ) કહેલું, છતાંપણ તે આશ્વાસન આપવા માટે પણ (કહેલું) હોય, તેથી 'હે મનુની પુત્રિ ! આ (કૈટભનો નાશ કરનાર) તારા ગર્ભમાં પ્રવેશેલા છે' (૩–૨૪–૧૮) એ બ્રહ્માનું વચન બ્રહ્માએ કહેલું, તેને જ પ્રમાણ ગણેલું છે, કારણ કે તે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર સર્વના પિતાને સ્થાને હોવાથી (તેમને) તેમ કહેવામાં કાંઈપણ પ્રયોજન હોવાનું સંભવતું નથી. ૬.

પોતે પ્રશ્ન કરનારી છે અને તેમણે ઉત્તર આપવા જ અવતાર લીધેલો છે એમ તેની (દેવહૂતિની પોતાની) પ્રાર્થના કહેવા માટે દઢ કરતાં, (દેવહૂતિ) નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. તેમાં આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં પોતાનો વૈરાગ્ય કહે છે:—

॥ देवहूतिरुवाच॥ દેવહૂતિ કહે છે:—

निर्विण्णा नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्पणात् ॥
येन संभाव्यमानेन प्रविष्टाऽन्धंतमः प्रभो ॥७॥

હે સર્વશકિતવાળા ! દુષ્ટ ઇંદ્રિયોની વૃત્તિ, જેને આદરપૂર્વક કરવાથી, હે પ્રભો ! મારો અંધતમઃમાં પ્રવેશ થએલો છે, તેનાથી મને ઘણો જ ખેદ થએલો છે. ૭.

'**भूमन्**' 'હે સર્વશકિતવાળા !' સંબોધન (કપિલમાં) સર્વ શકિત હોવાનું સૂચવે છે. દુષ્ટ ઇંદ્રિયોની તૃપ્તિ કરવાથી મને ખેદ થએલો છે. ઇંદ્રિયો પોતાને માટે ઉપયોગી નથી. ભગવાન સર્વરૂપ હોવાથી જો '(આ) ભગવાન છે' એવી બુદ્ધિથી તેમનું પોષણ કરવામાં આવે તોપણ આ દુષ્ટ હોવાથી, પોતાનો ગુણ (ભાવ) કરવાની (ભજવવાની) જ, કારણ કે (ઇંદ્રિયો) ઉત્તમ હોય ત્યારે જ ભગવાનનું ભજન થાય છે એવો સિદ્ધાંત છે. તેથી જ દુષ્ટ (ઇંદ્રિયો) હોય ત્યારે જેમનો પરિચય નથી તેવા ભગવાનના ચરણની સેવા ન કરવી, કારણ કે ભગવાન પ્રકટ થએલા ન હોય ત્યારે જેનો આશ્રય કરવામાં આવે તેના ગુણો સર્વથી

બલવાન (હોય છે). તેથી 'દુષ્ટ ઈંદ્રિયોની તૃપ્તિથી મને ખેદ થએલો છે' એમ કહેલું છે. ખેદના કારણરૂપ ઈંદ્રિયોએ કરેલો અપરાધ ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. જે ઈંદ્રિયોની તૃપ્તિ સદા આદરપૂર્વક કરવાથી (મારો અંધતમ:માં પ્રવેશ થએલો છે). '**सम्भावना**' એટલે આદરપૂર્વક તેની પૂર્તિ કરવી. દુષ્ટોનું કાર્ય પોષણ કરનારનો નાશ કરવાનું હોવાથી, મેં 'અંધતમ:' એટલે મહામોહમાં પ્રવેશ કરેલો છે. 'હે પ્રભો!' સંબોધનથી જેમ બીજાએ પીડેલો (પુરુષ) પ્રભુના સ્થાનમાં કકળાટ કરે છે, તેવો કકળાટ (જણાવેલો છે). ૭.

આપે તો આ પ્રયોજનથી જ અવતાર લીધેલો છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तस्य त्वं तमसोऽन्धस्य दुष्पारस्याद्य पारगम् ॥
सच्चक्षुर्जन्मनामन्ते लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ॥८॥

તરી ન શકાય તેવા તે અંધતમ:ને પાર લઈ જનાર ઉત્તમ ચક્ષુરૂપ આપને મેં આપની કૃપાથી જન્મો પછી હમણાં પ્રાપ્ત કરેલ છે. ૮.

ઈંદ્રિયો વિગેરેએ (પ્રાપ્ત) કરાવેલા, દેશ અને કાલની હદવિનાના અંધતમ:ને (પેલે) પાર જે ચક્ષુ પોતાની અલૌકિક શક્તિથી લઈ જાય તે જ આપ છો, (અને) ઘણા જન્મો પછી મે મેં (તે ચક્ષુ) પ્રાપ્ત કરેલ છે. તે (પ્રાપ્ત કરવા)નું પણ સાધન આપની કૃપા જ છે. ૮.

વળી આપ સાક્ષાત્ ભગવાન છો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

य आद्यो भगवान्पुंसामीश्वरो वै भवान् किल ॥
लोकस्य तमसोऽन्धस्य चक्षुः सूर्य इवोदितः ॥९॥

આપ ભગવાન જે પુરુષોમાં આદ્ય અને પુરુષોના ખરેખર ઈશ્વર છો, તે સૂર્યની પેઠે અંધકારને લીધે અંધ બનેલા લોકના પ્રકાશ કરનાર તરીકે ઉત્પન્ન થએલા છો. ૯.

(આપ) આદ્ય પુરુષ છો. બ્રહ્મા વિગેરે સર્વ પુરુષોના આપ જ આદ્ય કારણરૂપ છો, અને કારણ જ બ્રહ્મ છે. (આપ) કાલ વિગેરે નથી એમ જણાવવા 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલો છે. (કપિલ) માત્ર ઉત્પન્ન કરનાર હોય તો બ્રહ્મ હોવાનું સિદ્ધ થાય નહિ, તેથી 'આપ પુરુષોના ખરેખર ઈશ્વર છો' શબ્દોથી વશ રાખનાર હોવાનું પણ કહેલું છે. 'किल' 'ખરેખર' શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવ્યું છે), અને વળી આપે પાલન કરવા માટે અવતાર લીધેલો છે, કારણ કે અંધકારને લીધે અંધ બનેલા લોકના ચક્ષુરૂપ અને સૂર્યરૂપ આપ ઉત્પન્ન થએલા છો. અંધકારથી અંધ બનેલાના ચક્ષુ એટલે પ્રકાશક અથવા સૂર્ય આપ છો. મારૂં પણ આપ ચક્ષુ છો, (અને) લોકનું ચક્ષુ* છો એમ (કહેલ) હોવાથી ફરી તે જ અર્થ કહેવારૂપ (દોષ) નથી. અથવા (મારા) પોતાના પ્રતિ ચક્ષુરૂપ અને સર્વ પ્રતિ સૂર્યરૂપ (આપ છો). ૮.

એ પ્રમાણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી, નીચેના શ્લોકમાં વિજ્ઞપ્તિ કરે છેઃ—

अथ मे देव संमोहमपाक्रष्टुं त्वमर्हसि ॥
योऽवग्रहोऽहंममेतीत्येतस्मिन्योजितस्त्वया ॥१०॥

હવે હે દેવ ! 'હું મારૂં' એવો જે આગ્રહ આ (દેહ)માં આપે મૂકેલો છે તે મારો ઘણો મોહ આપ દૂર કરો. ૧૦.

હે મોહનો નાશ કરનાર દેવ ! મારો મોહ આપ દૂર કરો. આ (કરવા)ની આપની જ શક્તિ છે, કારણ કે આપે જ આ દેહમાં 'હું મારૂં' એવો **अवग्रहः** આગ્રહ મૂકેલો છે, તેથી આપે જ (તે) દૂર કરવો જોઇએ. ૧૦.

---

* ગયા શ્લોકમાં પોતાનું ચક્ષુ કહેલ અને અહિં લોકનું ચક્ષુ કહે છે, તેથી ફરી તે જ અર્થ કહેવારૂપ દોષ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

'બધામાં હું (આગ્રહ) મૂકું છું, પરંતુ દૂર કરતો નથી' એમ કહેવામાં આવે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

तं त्वा गताऽहं शरणं शरण्यं स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम् ॥
जिज्ञासयाऽहं प्रकृतेः पूरुषस्य नमामि सद्धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥११॥

તે શરણ કરવા યોગ્ય, પોતાના સેવકોના સંસારરૂપ વૃક્ષના કુહાડારૂપ આપને હું શરણ આવું છું, પ્રકૃતિનું અને પુરુષનું જ્ઞાન પ્રાપ્ર કરવાની ઇચ્છાથી ઉત્તમ ધર્મ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ આપને હું નમન કરૂં છું. ૧૧.

શરણ આવેલાનો (મોહ) તો આપ દૂર કરો છો. 'તે' એટલે મોહ દૂર કરવાની શક્તિવાળા આપ (મને) ભાગ્યથી પ્રાપ્ત થયા છો, તેથી હું (આપને) શરણ આવું છું, અને આપ શરણ કરવા યોગ્ય છો.

यथा विद्यासु या विद्या यस्य तत्रैव सा भवेत् ॥
शरणागतधर्मोऽपि शरण्ये सोऽपि कश्चन ॥ ९ ॥
स्वस्वामी हरिरेवैकः शरण्य इति तद्वचः ॥

જેમ વિદ્યાઓમાં જેની જે વિદ્યા હોય તે તેની અંદર જ રહે છે, તેમ શરણ આવેલા પ્રતિનો ધર્મ પણ શરણ કરવા યોગ્યમાં રહેલો છે. તે (શરણ કરવા યોગ્ય) પણ કોઈક છે. પોતાના સ્વામી હરિ એકલા શરણ કરવા યોગ્ય હોવાથી તે (તેવું) વચન (કહેલું છે). કા. ૯½.

વળી **સ્વભાવથી પણ ભગવાન પોતાના સેવકોના સંસારને ફીટાડે છે, અને શરણ આવેલાઓ સેવક સમાન છે**. તેથી શરણ આવતાં (જતાં), સંસાર ફીટાડવાનું (ભગવાન) પોતે જ કરશે, એમ 'સંસારરૂપ વૃક્ષના કુહાડારૂપ' શબ્દથી કહેલું છે. કલ્પથી આરંભી મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થાય ત્યાંસુધી ચાલુ રહેતા, આરંભરહિત અને અંતવાળા, કર્મ કાલ વિગેરે મુકરર કરેલા અંત વિનાના (સંસારરૂપ વૃક્ષનો) **कुठारं** છેદ કરનાર (આપ છો). તે સંસારમાં જો ભગવાન પ્રવેશ કરે, તો જેમ કુહાડાનો (વૃક્ષમાં) પ્રવેશ થતાં (તેનો નાશ થાય છે), તેમ તેનો (સંસારનો) નાશ થાય. તે (ભગવાન) પતિ પુત્ર વિગેરે સ્વરૂપથી ભક્તોના સંસારમાં જ પ્રવેશ કરે છે, બીજાના (સંસારમાં પ્રવેશ કરતા) નથી. તેથી 'પોતાના સેવકોના' એમ કહેલું છે, કારણ કે તે (સેવકો પોષણ કરવા યોગ્ય) છે. કાલ અથવા કર્મ તેમનું પોષણ કરતાં નથી તેથી, અને (ભગવાન) અદ્‌ભુત કર્મ કરનારા હોવાથી તેમનો સંસારમાં પ્રવેશ, (સંસારનો) નાશ કરનારો થાય છે. 'વૃક્ષના' એ એકવચનથી એમ સૂચવેલું છે કે બધાએ ભક્તો ભગવદીય તરીકે એક ભાવના વિગેરે ગુણવાળા હોવાથી (તેઓનો) સંસાર એક જ છે. જો કે (ભક્તના) પોતાના પ્રયત્ન વિના જ, (સંસારની) અંદર પ્રવેશ કરેલા (ભગવાન) પોતે જ (તેનો) નાશ કરશે અને આ તેમને પ્રવેશ કરાવવાનો પ્રયત્ન નથી, છતાં પણ જિજ્ઞાસાને લીધે સર્વ તત્ત્વોનું જ્ઞાન થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે એમ 'હું નમન કરૂં છું' (વિગેરે) શબ્દોથી કહે છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષનાં જ્ઞાનની ઇચ્છાથી આપને ગુરુ તરીકે હું નમન કરૂં છું. ખાસ ગુણના ભેદથી માતા પણ નમસ્કાર કરે તેમાં દોષ નથી; કારણ કે જેમ દેહ તે (માતા)થી ઉત્પન્ન થએલો અને પુષ્ટ થએલો છે, તેમ જ્ઞાન અથવા ફલ જેનાથી ઉત્પન્ન (પ્રાપ્ત) થાય, તે સેવક પુત્ર અથવા બીજો કોઈ (હરકોઇ હોય) તે જૂદો ખાસ ગુણ હોવાને લીધે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય જ છે. 'પુરુષ જ આદર કરવા યોગ્ય છે, પ્રકૃતિ (તેવી) નથી' એવું જ્ઞાન થાય તે માટે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો ભેદ સંપૂર્ણ રીતે કરવો (જાણવો) જોઈએ.

'ઉત્તમ ગુણ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ' શબ્દોથી ગુરુનું લક્ષણ કહેલું છે. શાંતિ વિગેરે બ્રહ્મના ગુણો ઉત્તમ ગુણો છે, તેમને જેઓ ધારણ કરે છે, પરંતુ માત્ર કોઇક સમયે આચરતા

નથી, એટલે જેઓમાં શાંતિ વિગેરે દઢ છે એવો અર્થ છે. તેઓમાં (આપ) શ્રેષ્ઠ છો. તેઓ જ ગુરુઓ થવા યોગ્ય છે, તો પછી તેઓના ગુરુ (આપ યોગ્ય હો તે)માં કહેવું જ શું? ૧૧.

એ પ્રમાણે તર્ક સાથેનું માતાનું વચન શ્રવણ કરીને, માત્ર પૂછેલું સ્વરૂપ કહેવાથી જ્ઞાન થઈ શકશે નહિ એવા વિચારથી (કપિલે) બધોએ શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો એમ (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

इति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं निशम्य पुंसामपवर्गवर्धनम् ॥
धियाऽभिनन्द्याऽऽत्मवतां सतां गतिर्बभाष ईषत्स्मितशोभिताननः॥१२।

એ પ્રમાણે પોતાની માતાનું દોષરહિત પુરુષોના મોક્ષની વૃદ્ધિ કરનારૂં ઇચ્છેલું જાણીને, બુદ્ધિથી (તેનું) અભિનંદન કરી, સ્હેજ હાસ્યને લીધે શોભતા મુખવાળા, ઉત્તમ ભગવદીયોનાં ફલરૂપ (ભગવાને તેને નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૨.

(દેવહૂતિ) પોતાની માતા હોવાથી, ગુરુ તરીકે તેનાં વચનનો આદર કરવો જોઈએ, અને (તે) દોષરહિત હોવાથી તે (કપિલ)નું ઇચ્છેલું હતું, કારણ કે તેનો વિષય સંસારને ફીટાડનારો હતો, કે જેને માટે તેણે અવતાર લીધો હતો. તે બંને* એક પ્રકારનાં જ થયાં, તેથી સંતોષથી તેણે કહ્યું એમ જણાવે છે. 'પુરુષોના મોક્ષની વૃદ્ધિ કરનારૂં' વિશેષણથી એમ (જણાવેલું છે કે) જો એક(પુરુષ)ને સાધનથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, તો તેને જોઈને બીજો પણ સાધન કરવાનો ઉદ્યમ કરે, એમ મોક્ષની (તે) વૃદ્ધિ કરે છે. મુખથી (કપિલ) અભિનંદન કરે, તો (દેવહૂતિ) સ્ત્રી હોવાથી કદાચ અભિમાનનો આશ્રય કરે. તેથી બુદ્ધિથી અભિનંદન કરી, પ્રશ્ન કરનારના ગુણના વિચાર પ્રમાણે કહેવાનું જણાવી, પોતાના ગુણના વિચાર પ્રમાણે પણ કહેવાનું તેમણે જરૂરી (માન્યું) એમ 'ઉત્તમ ભગવદીયોનાં ફલરૂપ' શબ્દોથી કહેલું છે. **'आत्मवन्तः'** શ્રીકૃષ્ણ સાથે રહેનારા (ભગવદીયો), તેવા હોવાનું બહારનું ચિહ્ન જિતેંદ્રિયપણું છે. ઉત્તમ પુરુષો તે ગુણવાળા છે. પૂર્ણ સાધનવાળા, ભગવાનના ગુણથી ગુણવાળાઓએ જે गतिः પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય છે તેવા (કપિલ છે). તેથી આ (કપિલ) ફલરૂપ છે. તેનાં સાધન કરવામાં આવે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય તેવા હોવાથી, સ્વરૂપનું દાન કરવાના ઉપાયરૂપ સાધન તે અવશ્ય કહેશે એમ કહેલું છે. 'સ્હેજ હાસ્યથી શોભતું હતું મુખ જેમનું' એ વિશેષણથી (કપિલનો) સંતોષ જણાવેલો છે, કારણ કે સંતોષ પામેલાનું વચન જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં છે. મંદહાસ્ય પણ મંદ અને સ્હેજ મોહ કરાવનારૂં હતું, કારણ કે (કપિલ) પુત્રપણું સાચવતા હતા. ૧૨.

સાંખ્ય(મત)માં ત્યાગ સદાનો હોવાથી, તે ન કહેતાં, અંગ તરીકે તે (ત્યાગ) કહીશ એમ વિચારી નીચેના શ્લોકથી આરંભી પંદર (શ્લોકો)થી યોગ પ્રમાણે જ શાસ્ત્રાર્થ કહે છે.

योगः प्रशंसारूपेण प्रमाणेनापि वर्ण्यते ॥ १० ॥
चित्तालंबनरूपो हि योगस्तत्र प्रतिष्ठितः ॥

યોગનું નિરૂપણરૂપ [1]લક્ષણથી (૧૦) અને પ્રમાણથી (૧૧) પણ વર્ણન કરવામાં [2]આવે છે, કારણ કે ચિત્તના પ્રયત્નરૂપ યોગ તેમાં[3] સ્થિર રહેલો છે. કા. ૧૦.

अन्तरात्मा स्वयं चित्तमिन्द्रियाणि तथा तनुः ॥ ११ ॥
वेदे सांख्ये च योगे च शैवे वैष्णव एव च ॥
मूलरूपाणि शास्त्राणां नियमार्थं निरूपणात् ॥ १२ ॥

---

* માતાનું વચન અને પોતાના અવતારનું પ્રયોજન એ બંને, એવો અર્થ જણાય છે.

૧. '**रूपेण**' એટલે લક્ષણથી. (प्र)

૨. બે શ્લોકોથી વર્ણન કરવામાં આવે છે. (प्र)

૩. 'તેમાં' એટલે દેવહૂતિમાં. ગયા દશમા શ્લોક પ્રમાણે દેવહૂતિમાં યોગ સ્થિર થએલો છે. (प्र)

[1]અંતરાત્મા, (જીવ) પોતે[2] ચિત્ત, ઇંદ્રિયો અને દેહને વેદમાં સાંખ્યમાં અને યોગમાં શૈવ(શાસ્ત્ર)માં તેમજ વૈષ્ણવ(શાસ્ત્ર)માં જાણવા યોગ્ય સ્વરૂપવાળાં (કહેલાં છે), કારણ કે શાસ્ત્રો (આમને) નિયમમાં રાખવા કહેલાં [3] છે. કા. ૧૨.

आत्मशेषो ह्यहंकारः स सांख्ये विनिरूप्यते ॥
एकीकृत्य मनश्चित्तं योगो ह्यत्र प्रवर्तते ॥ १३ ॥

કારણ કે આત્માના પરિણામરૂપ અહંકાર છે, તેનું સાંખ્યમાં નિરૂપણ[4] કરેલું છે. અહિં[5] મન અને ચિત્તને એક કરી ખરેખર યોગની પ્રવૃત્તિ થએલી[6] છે. કા. ૧૩.

ज्ञानक्रियारूपभेदाच्छास्त्रार्थे ज्ञानमुख्यता ॥
अतश्चित्तं पुरस्कृत्य योगमाह हरिः स्वयम् ॥ १४ ॥

જ્ઞાનરૂપ અને ક્રિયારૂપના ભેદથી પ્રવર્તતા શાસ્ત્રના અર્થમાં જ્ઞાન મુખ્ય છે. તેથી ચિત્તનો આદર કરીને[7] હરિએ પોતે યોગ કહેલો છે. ૧૪.

चित्तस्य रूपभेदश्च यच्च रूपमिहोचितम् ॥
तादृशस्य फलं चापि साधनानि बहूनि च ॥ १५ ॥

અને ચિત્તનાં સ્વરૂપનો ભેદ (૧૫) અને (તેનું) જે સ્વરૂપ અહિં પ્રશંસાપાત્ર છે (૧૬) અને વળી તેવાં (ચિત્ત)નું ફલ (૧૭) અને ઘણાં સાધનો (૧૮), કા. ૧૫.

तत्राप्येकस्य निर्धारस्तस्य साधनमेव च ॥
तस्यापि विषयः प्रोक्तश्चतुर्भिः षोडशात्मकः ॥ १६ ॥

તેમાં પણ એક[8] (સાધન)નો નિશ્ચય (૧૯), અને વળી તેનું[9] સાધન (૨૦), (અને) તેનો[10] પણ સોળ ગુણવાળો વિષય ચાર (શ્લોકો)થી કહેલો છે (૨૧–૨૪). કા. ૧૬.

तस्य साधनतारूपं तथात्वं मोक्षसाधने ॥
बलिष्ठात्तु फलं सिध्येत्तस्मादिति विनिर्णयः ॥ १७ ॥

તે (વિષય)નું સાધન હોવાપણાનું સ્વરૂપ (૨૫), મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં તેવાપણું[11] (૨૬) (અને) તે સર્વથી બલવાન સાધનથી ફલનું તો પ્રાપ્ત થવાનું (૨૭) એવો નિર્ણય (કરેલો છે). કા. ૧૭.

---

૧. 'અંતરાત્મા' એટલે અહંકાર. ૨. પોતે એટલે જીવ. (प्र)

૩. વેદ વિગેરે પાંચે શાસ્ત્ર પોતપોતાની રીતે આમને નિયમમાં રાખવા માટે કહેલાં હોવાથી, આમનું જ્ઞાન જરૂરી હોઈ, આ જાણવા યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. આત્માના પરિણામરૂપ જે અહંકાર, તે વિઘ્ન કરનાર હોઇ તેને સાંખ્યમાં ખાસ નિયમમાં રાખવા યોગ્ય કહેલો છે. (प्र) ૫. 'અહિં' એટલે (આ) ઉપદેશમાં. (प्र)

૬. સાંખ્ય અને યોગ ફલમાં જૂદાં નથી, તેથી મન અને ચિત્તને એક કરી આ ઉપદેશમાં યોગની પ્રવૃત્તિ થએલી છે. તેનું કારણ એ છે કે જ્ઞાનરૂપ અને ક્રિયારૂપ એવા ભેદથી પ્રવૃત્ત થતાં શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન મુખ્ય છે. તેમ હોવાથી જ્ઞાન થાય ત્યારે અહંકારનો નાશ થાય છે, અને તે ફલ ચિત્ત વશ રાખવાથી થાય છે, અને ચિત્તને વશ રાખવાનું યોગથી થાય છે, તેથી અહિં આધ્યાત્મિક યોગનો ઉપદેશ કરેલો છે. (प्र)

૭. 'ચિત્તનો આદર કરીને' એટલે તેના અધિકારને વિચારીને. (प्र)

૮. 'એકનો' એટલે ભક્તિરૂપ સાધનનો. (प्र)

૯. 'તેનું સાધન' એટલે ભક્તિનું સંગરૂપ સાધન. (प्र) ૧૦. 'તેનો' એટલે સંગનો (प्र)

૧૧. 'તેવાપણું' એટલે પ્રયત્ન કરતા અંતઃકરણથી ઉપયોગી થવાપણું. (प्र)

આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી યોગની પ્રશંસા કહે છે. તે પૈકી પહેલાં નીચેના શ્લોકથી (તેનું) સ્વરૂપથી ઉત્તમપણું કહે છેઃ—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છેઃ—

योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे ॥
अत्यन्तोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च ॥१३॥

આધ્યાત્મિક યોગ, જેમાં દુઃખ અને સુખનો અત્યંત નાશ થાય છે, તે મેં પુરુષોના મોક્ષ માટે માન્ય કરેલો છે. ૧૩.

કારણ કે યોગ ઘણા પ્રકારનો છે. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર (કરવા)માં જે (યોગ) ઉપયોગી છે તે આધિદૈવિક છે, આત્માનો સાક્ષાત્કાર (કરવા)માં (જે ઉપયોગી યોગ છે તે) આધ્યાત્મિક, અને આધિભૌતિક યોગ (૧) અણિમા વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનાર, (૨) શરીરનો વિજય કરનાર અને (૩) પ્રાણનો વિજય કરનાર એવા ત્રણ પ્રકારનો છે. પહેલો તો બીજાં શાસ્ત્રનું[1] અંગ છે. અહિં બીજો મુખ્ય છે. તે 'આધ્યાત્મિક' શબ્દથી કહેલો છે. તેથી પુરુષોના મોક્ષ માટે (મેં) માન્ય કરેલો છે. જેઓ સ્વરૂપને પ્રકૃતિથી જૂદું જાણે છે, તે (યોગનો) વિષય પ્રાપ્ત કરેલાઓ[2] આધ્યાત્મિક યોગના અધિકારી છે. તે યોગ તેઓને ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી તેઓના મોક્ષ માટે (મેં) **मतः** માન્ય કરેલો છે. આધ્યાત્મિક યોગ તેવો હોવાનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. 'જેમાં' એટલે જે યોગમાં દુઃખ અને સુખનો અત્યંત નાશ થાય છે. (નાશ થએલા પોતાની જાતના પદાર્થનું ફરી ઉત્પન્ન ન થવું તે (પદાર્થનો) અત્યંત નાશ છે. '**च**' 'અને' શબ્દ હોવાથી બંનેનાં સાધનોનો (અત્યંત નાશ કહેલો છે.) આત્મા સિવાયના સર્વેનો નાશ જેમાં છે, એવો અર્થ છે. ૧૩.

બીજા યોગોથી જૂદો પાડી, તે જ (યોગ) હું તને કહીશ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुराऽनघे ॥
ऋषीणां श्रोतुकामानां योगमुर्वङ्गनैपुणम् ॥१४॥

હે પાપરહિત ! આ યોગ જે પહેલાં મેં શ્રવણ કરવા ઇચ્છતા ઋષિઓને કહેલો (અને) જેની અંદર ઘણાં અંગોથી નિપુણતા પ્રાપ્ત થાય છે તે હું તને કહીશ. ૧૪

'જે મેં (પહેલાં) કહેલો' શબ્દોથી આ (યોગ) અનાદિ હોવાનું કહેલું છે. આ પાપ-રહિતોને જ ફલ આપે છે એમ જણાવવા 'હે પાપરહિત!' એવું સંબોધન કરેલું છે. આમાં ઋષિઓને જ વિશ્વાસ થાય છે એમ જણાવવા 'ઋષિઓને' કહેલું છે. 'શ્રવણ કરવા ઇચ્છતા' વિશેષણથી તેઓને પણ આ જરૂરી (હોવાનું કહેલું છે). ઘણાં અંગોથી થાય છે નિપુણતા જેમાં તેવો (આ છે) (ઘણાં અંગોમાં નિપુણતા હોય) ત્યારે જ (આ યોગ) સ્થિર થાય છે. ૧૪.

'સંસાર ભગવાનની ઇચ્છાથી અથવા અજ્ઞાનથી થાય છે, તેમાં યોગથી શું વળે?' એવી શંકા થાય, તેથી સંસાર ચિત્તને અધીન છે, એવો શાસ્ત્રાર્થ કહે છે; કારણ કે 'ચિત્તની ક્રિયાઓને રોકવી તે યોગ' એવું યોગનું લક્ષણ છે. જો ચિત્ત જેનું મૂલ છે તેવો જ સંસાર હોય, તો યોગ ઉપયોગી છે, નહિતો (ઉપયોગી) નથી. તેથી નીચેના શ્લોકમાં ચિત્ત બંધન અને મુક્તિનું કારણ હોવાનું કહે છેઃ—

૧. 'બીજાં શાસ્ત્રનું' એટલે ભક્તિ અને જ્ઞાન શાસ્ત્રનું. (प्र)
૨. 'વિષય પ્રાપ્ત કરેલાઓ' એટલે યોગનો વિષય જેઓએ પ્રાપ્ત કરેલો છે તેવાઓ. (प्र)

चेतः खल्वस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मतम् ॥
गुणेषु सक्तं बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तये ॥१५॥

ચિત્ત ખરેખર આ આત્માનો બંધ કરાવનારૂં અને મોક્ષ કરાવનારૂં મનાએલું છે. ગુણોમાં આસક્ત હોય તો બંધ કરાવે છે અને ભગવાન ઉપર સ્નેહવાળું હોય તો મોક્ષ કરાવે છે. ૧૫.

'खलु' 'ખરેખર' શબ્દથી સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ અનુભવને પ્રમાણ જણાવેલ છે. આ એક જ (આત્મા)નો બંધ કરાવનારૂં અને મોક્ષ કરાવનારૂં પોતાનું ચિત્ત જ મનાએલું છે. ઉત્તરાર્ધમાં તેના પ્રકારનો ભેદ કહેલો છે. ગુણો એટલે વિષયોમાં આસક્ત અથવા સ્નેહવાળું હોય, તો બંધ કરાવે છે (અને) पुंसि ભગવાનમાં આસક્ત અથવા સ્નેહવાળું હોય તો મોક્ષ કરાવે છે. સાધન સ્વભાવથી એક પ્રકારનું હોવા છતાં, પોતાના ગુણના વિષયનાં જૂદાપણાંને[1] લીધે બંધ અને મોક્ષ કરાવે છે.

चित्तस्वभाव आसक्तिर्यस्त्यक्तुं नैव शक्यते ॥
स्नेहो रतिरिति प्रोक्तः संस्काराच्छास्त्रतश्च सः ॥ १८ ॥

ચિત્તનો સ્વભાવ જેનો ત્યાગ થઈ જ ન શકે તે આસક્તિ. સ્નેહને 'રતિ' એમ કહેલ છે. તે સંસ્કારથી અને શાસ્ત્રથી થાય છે.[2] કા. ૧૮. ૧૫.

લોકમાં વિષય અનુભવથી સારી રીતે જણાએલો હોવાથી તેને ન કહેતાં નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી (મનની) શુદ્ધિનું આત્મા ઉપર ઘણું પરિણામ થવાનું કહે છે:—

अहंममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः ॥
वीतं यदा मनः शुद्धमदुःखमसुखं समम् ॥१६॥
तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परम् ॥
निरन्तरं स्वयंज्योतिरणिमानमखण्डितम् ॥१७॥
ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना ॥
परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतौजसम् ॥१८॥

મન જ્યારે 'હું' 'મારૂં' એવા અભિમાનથી ઉત્પન્ન થએલા કામ લોભ વિગેરે મલોથી મુક્ત થઈ, શુદ્ધ, દુ:ખરહિત, સુખરહિત સમ થાય છે, ત્યારે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવાળા તથા ભક્તિવાળા મનથી પુરુષ આત્માને કેવલ, પ્રકૃતિથી પર, ભેદરહિત, પોતાની મેળે પ્રકાશનાર, ઘણો સૂક્ષ્મ, અખંડિત ઉદાસીન જૂએ છે, અને પ્રકૃતિને બલરહિત જૂએ છે. ૧૬. ૧૭. ૧૮.

નિર્મલ મન જ આત્માને ગ્રહણ કરે છે, અને કામ લોભ વિગેરે મનના મલ છે, અને દેહ વિગેરેમાં 'હું' 'મારૂં' એવા અભિમાનથી તે (મલો) (ઉત્પન્ન થાય છે). જ્યારે (મન) તેમનાથી મુક્ત થાય છે, એમ (કહી) સાધનો વારંવાર કરવાનું સૂચવેલું છે. તે સાધનો આગળ કહેશે. 'અહં નામનું ચિહ્ન કુશલ(પુરુષે) દૂર કરવું' એવું ફલ, 'ગુરુ હંસ પ્રતિ....' વિગેરે સાધનો, અને 'ઇચ્છારહિતપણાંથી કામને જીતવો' વિગેરે ઉપાયો કહેશે. તે ઉપાયોથી જ્યારે મલોનો નાશ થાય ત્યારે તેમનાથી મુક્ત થએલું મન શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ(મન)નું ચિહ્ન 'દુ:ખરહિત, સુખરહિત' વિશેષણોથી કહેલું છે. તે મનને વિષયના સંબંધવાળાં સુખ તથા દુ:ખ જણાતાં નથી. 'તેવું થાય જ કેમ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સમ' વિશેષણ કહેલું છે. જ્યારે સર્વ

---

૧. પોતાના એટલે ચિત્તના આસક્તિ અને સ્નેહ એવા જે બે ગુણો, તેમના વિષય જૂદા હોવાને લીધે, એવો અર્થ છે. (प्र).

૨. 'લોકમાં આસક્તિ અને સ્નેહનો એક જ અર્થ છે, છતાં તેમને અહિં જૂદા કહેવાનું શું પ્રયોજન?' જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ કારિકાથી તેમનાં સ્વરૂપનો ભેદ કહેલો છે. (प्र).

બ્રહ્મ હોવાના વિચારથી વિષયમાં રહેલો ભેદ મન ગ્રહણ કરતું નથી, ત્યારે તે 'સમ' થાય છે. તેથી જ તે સુખ તથા દુઃખને જાણતું નથી. ૧૬.

તેવા મનથી આત્માને જૂએ છે એમ સત્તરમા શ્લોકમાં કહે છે. આત્માનો જૂદો સાક્ષાત્કાર ત્યારે જ થાય છે, બીજા સમયે આત્મા દેહમાં પ્રવેશ કરેલો જણાય છે. 'કેવલ' એટલે દેહથી મુક્ત થએલો. અહિં 'પ્રકૃતિ' શબ્દથી સ્વભાવ કહેલો છે. [1]પ્રાકૃત (પદાર્થો)ના સંબંધવાળો આત્મા પ્રકૃતિના સ્વભાવવાળો હોય છે.[1] તેને જ્યારે વશ રાખનાર થાય, ત્યારે (તેનાથી) સ્વભાવ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો થાય (ગણાય), એવો અર્થ છે. [2]તેવો (અર્થ) ન હોય તો પહેલાં જ તેને 'કેવલ' કહેલ હોવાથી, (આ વિશેષણથી) તે જ અર્થ ફરી કહેવા રૂપ દોષ થાય, [2] અને[3] (પ્રકૃતિને) વશ રાખનાર હોય, તો પ્રકૃતિનું ઉલ્લંઘન કરેલો થાય (ગણાય).[3] ભગવાન સાથે 'ભેદરહિત', એટલે (આ) જીવ અને (આ) બ્રહ્મ એવા વિભાગરહિત. તે પણ (બ્રહ્મમાં) ભળી જવાથી નહિ, પરંતુ બ્રહ્મરૂપ થવાથી એમ 'પોતાની મેળે પ્રકાશનાર' વિશેષણથી કહેલું છે. તે પોતે જ પોતાને પ્રકાશનારો થએલ છે. '**अणिमानम्**' એટલે ઘણો સૂક્ષ્મ. (આત્મા) જાણવામાં આવે તેમાં અહંકાર વિગેરેનું (તેની) સાથે ભાન થતું ન હોવાથી જેમ આકાશ વિરલ કહેવાય છે, તેમ 'સૂક્ષ્મ' કહેલો છે, પરંતુ નાનામાં નાના કદવાળો હોવાનું પણ (કહેલું) નથી. આત્માને દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યો, વિગેરે સર્વમાં (તેમનો) આત્મા બનેલ, કોઈ પણ ભાવથી ખંડિત ન થએલ, સર્વરૂપ જૂએ છે. ૧૭.

આત્માં આત્માનાં સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થવામાં મનની માત્ર શુદ્ધિ જ કારણ નથી, પરંતુ (બીજાં) પણ ત્રણ કારણો છે એમ અઢારમા શ્લોકમાં કહે છે. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ભક્તિનાં અંગ બનેલાં છે, અને તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારાં અંગો છે; પણ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારાં નથી. સાધન તરીકે સદા કરવામાં આવતી ભક્તિ પણ યોગરૂપ છે. '**च**' 'તથા' શબ્દથી બીજાં ભક્તિનાં સાધનોવાળાં પણ **आत्मना મનથી**—આત્મા સાથે એકપણું પ્રાપ્ત કરેલ (અને) વિષયોની ઇચ્છાથી તેમાંથી બહાર ન નીકળેલા—મનથી આત્માને જૂએ છે. જ્ઞાન થાય ત્યારે પ્રકૃતિને પ્રેરણા કરવાની શક્તિ થાય છે (આવે છે), (અને) પછી ઘણો ભોગ સંભવે છે, તેથી પ્રકૃતિ સાથે હોવાનું સંભવે છે. તેમ નથી એમ કહેવા 'ઉદાસીન' વિશેષણ યોજેલું છે. પ્રકૃતિનું તો જરાએ બલ હોતું નથી એમ 'અને પ્રકૃતિને બલરહિત જૂએ છે' શબ્દોથી કહેલું છે. પ્રકૃતિ

૧...૧. પ્રકૃતિ શબ્દથી આત્માનો સ્વભાવ કહેલો છે. 'તે કયો ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે, તેથી 'પ્રકૃતિથી પર' શબ્દોનો અર્થ 'પહેલાંનાં સ્વભાવ ઉપર જેણે વિજય મેળવેલો છે તેવો' જાણવો એવો ભાવ છે. (**प्र**).

૨...૨. "'પ્રકૃતિથી પર'નો અર્થ 'પ્રકૃતિથી જૂદો' કરવામાં શું દોષ ?" એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (**प्र**).

૩...૩. "'ત્યારે પ્રકૃતિને વશ રાખનાર' એવો અર્થ કરો," એમ કહેવામાં આવે તેથી આ વાક્ય કહે છે. પ્રકૃતિમાં રોકાએલ હોય, તો નિયમન કરવા માટે પ્રકૃતિની તેને જરૂર રહે. એમ હોય તો 'ઉદાસીન' શબ્દનો વિરોધ થાય. તેથી પહેલાં કહેલો અર્થ જ નિશ્ચિત જાણવો, એવો અર્થ છે. (**प्र**).

આ ૧-૨-૩ નોટ પ્રકાશની યોગ્ય જણાતી નથી. 'આત્માના સ્વભાવ'ને 'પ્રકૃતિ' કહેલ હોય તેવું જણાતું નથી. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. સ્વભાવથી આત્મા પર છે. વળી પ્રકૃતિથી પર હોય તે પ્રકૃતિથી જૂદો ન હોય એમ બનવું કઠિન છે. પ્રકૃતિથી પરને પ્રકૃતિને વશ રાખવા પ્રકૃતિની જરૂર રહે છે અને તેથી તે 'ઉદાસીન' હોઈ શકે નહિ, એ તર્ક પણ વિચિત્ર જણાય છે. તેથી જૂદી રીતે અર્થ કરેલો છે. પ્રાકૃત પદાર્થો સાથે આત્મા ભળેલ હોય ત્યારે તે પ્રકૃતિના સ્વભાવવાળો હોય છે, પણ પ્રકૃતિને વશ કરનાર થાય ત્યારે તેણે પ્રકૃતિ અથવા સ્વભાવ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો ગણાય, એટલે તે પ્રકૃતિથી પર, અથવા પ્રકૃતિનું ઉલ્લંઘન કરનારો ગણાય, એવો અર્થ જણાય છે.

માત્ર વાસનાથી* રહે છે, એવો અર્થ છે. ૧૮.

એ પ્રમાણે સાધન સહિત આત્માનું જ્ઞાન થવાનું જણાવીને, તેમાં જો ચિત્તનો પ્રેમ અથવા આસક્તિ થાય તો તે મન મુક્તિ કરાવનારૂં થાય છે એમ કહ્યું. આ સીધી રીતે અને પરંપરાથી ઘણાં સાધનોથી થઇ શકે તેવું હોવાથી, બધાંએ સાધનરૂપ અને બધું ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં એકજ સાધન સહેલાઇથી થઇ શકે તે માટે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि ॥
सदृशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥१९॥

યોગીઓને બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય તે માટે સર્વના આત્મારૂપ ભગવાનમાં ભક્તિ જેવો કલ્યાણકારી માર્ગ નથી. ૧૯.

ભગવાનમાં યોજેલી ભક્તિ જેવો માર્ગ નથી. (આ) બીજા (માર્ગ)નો સિદ્ધાંત હોવાથી ભગવન્માર્ગ સાથે વિરોધ છે. આરંભમાં યોગના અભ્યાસમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારાને બ્રહ્મપણું થાય તે માટે સાધન કરવા ઇચ્છનારાઓનું સાધન ભક્તિ જ છે. 'સર્વના આત્મારૂપ' શબ્દનો અર્થ કેટલાક એવો કહે છે કે ચિદ્રૂપ નારાયણ સર્વના આત્મારૂપ હોવાનું જાણવામાં આવે, ત્યારપછી ભક્તિ કરવી. બીજાઓ એમ કહે છે સર્વમાં ભગવાનની ભક્તિ કરવી. સ્પર્ધા, ઈર્ષ્યા વિગેરે ન થાય તે માટે તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને (ભજન) કરવું. અહિં 'ભગવાન' શબ્દથી બ્રહ્મા અથવા સત્ત્વમૂર્તિ જ કહેલ છે. **ब्रह्मसिद्धिः** એટલે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ. ૧૯.

નીચેના શ્લોકમાં તે ભક્તિનું કારણ કહે છે:—

प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ॥
स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥२०॥

કવિઓ સંસર્ગને આત્માનું× અવિનાશિ બંધન કરનાર જાણે છે. સત્પુરુષો સાથે કરેલો તે જ મોક્ષનું ખુલ્લું દ્વાર છે. ૨૦

કારણ કે ભક્તિ ત્યાગથી (પ્રાપ્ત) થતી નથી, પરંતુ ચિત્તની પેઠે જ્યારે સંસર્ગ (તેના) વિષયના ભેદથી જૂદા પ્રકારનો થાય, ત્યારે (તે) ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. આ શ્લોકથી તે (સંસર્ગ)ને ચિત્તની સમાન કહે છે. (સંસર્ગને) '**अजरम्**' જરારહિત (અવિનાશિ) **पाशं** બંધન કરનાર, પણ દેહ વિગેરેનું નહિ પરંતુ આત્માનું (બંધન કરનાર) જાણે છે. હરકોઈ (પદાર્થ)માં ઘણો સંગ (થાય તેને) 'કવિઓ (તેવો) જાણે છે', એમ પ્રમાણ કહેલું છે. તે જ ઘણો સંગ જો સત્પુરુષો સાથે કરેલો હોય, તો મોક્ષનું દ્વાર ખુલ્લું થાય છે. **જેમ ભગવાન ઉપરનો સ્નેહ મુક્તિ કરાવે છે, તેમ સત્પુરુષોનો સંગ મોક્ષનું દ્વાર છે.** જેમ જ્ઞાન વિગેરેમાં સંગ વિગેરે દ્વારરૂપ કોઈક, જેની સાથે સંગ હોય તેનો કુદરતી દોષ હોય* છે, (અને) તે ઉઘાડતાં જ્ઞાન વિગેરેથી મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થાય છે, તેવો સત્પુરુષો સાથેના સંગમાં કોઈ પણ કુદરતી સંગનો દોષ નથી, તે (અર્થ) 'ખુલ્લું' વિશેષણથી કહેલો છે. ૨૦.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી સત્પુરુષોનાં લક્ષણો કહે છે:—

तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ॥
अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥२१॥

સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ સહનશીલ દયાળુ અને મિત્ર, જેમને શત્રુ થએલા નથી તેવા, શાંત, સદાચારી, સદાચારરૂપ ભૂષણવાળા, ૨૧.

---

* 'વાસના' એટલે સ્મરણશક્તિથી પ્રાપ્ત થએલું જ્ઞાન.

× વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ પણ લીધેલો છે.

सन्तः षोडशधर्मा वै धर्मास्ते त्रिविधा मताः ॥
भौतिकादिविभेदेन एकस्तु सहजः स्मृतः ॥ १९ ॥

સત્પુરુષો ખરેખર સોળ ગુણોવાળા છે. તે ગુણો આધિભૌતિક વિગેરેના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના મનાએલા છે, એક (ગુણ)[1] તો કુદરતી મનાએલો છે. કા. ૧૯.

उपयोगी तथा चैको भौतिकास्त्रय एव हि ॥
आध्यात्मिकास्तु चत्वारः सप्त चैवाधिदैविकाः ॥ २० ॥

તેમજ એક [2]ઉપયોગી (ગુણ કહેલો છે), આધિભૌતિક ત્રણ જ છે, આધ્યાત્મિક તો ચાર છે અને આધિદૈવિક સાત જ છે. કા. ૨૦.

पञ्चधा चेद् गुणा न स्युः सर्वेषां सिद्धयो न हि ॥
भौतिकानामभावे तु लौकिकास्ते न संशयः ॥ २१ ॥

જો ગુણો પાંચ પ્રકારના ન હોય તો તેઓ લૌકિક જ થાય, (એમાં) સંશય નથી. ૨૧.

अलौकिका हि ते सेव्या निर्दुष्टास्तदनन्तरैः ॥
सप्तभिस्ते महात्मानस्तदभावे न तैः फलम् ॥ २२ ॥

કારણ કે અલૌકિક જ તેઓ (આધિભૌતિક ગુણો) સાચવવા જોઈએ, ત્યારપછીનાથી[3] દોષરહિત થાય છે, અને સાત (આધિદૈવિક ગુણો)થી તેઓ મહાત્મા થાય છે. તે [×] ન હોય તો તેનાથી ફલ (પ્રાપ્ત) થતું નથી. કા. ૨૨.

આરંભમાં આધિભૌતિક ત્રણ ગુણો કહે છે. (૧) સર્વ પ્રાણીઓનો અપરાધ સહન કરે 'સહનશીલ' (૨) તેઓ અપરાધો કરે ત્યારે પણ 'દયાળુ' રહે છે (અને) તેમનાં દુઃખો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. વળી (૩) તેઓના અને બીજાના सुहृदः મિત્રો (રહે છે), સદા (તે સર્વનું) હિત આચરે છે અને વિચારે છે.[4] લોકમાં મિત્રો દેવો અને ગાયો મિત્ર છે, (પણ) તેઓ બધાનાં દુઃખ દૂર થાય તે માટે પ્રયત્ન કરતા નથી; અને લૌકિક (પુરુષો) દયાળુ હોય છે અથવા પ્રયોજનનાં કારણે દયાળુ થાય છે, પરંતુ દુઃખ દૂર થાય ત્યારે તેઓનું હિત વિચારતા નથી. માબાપ બાલકો પ્રતિ સહનશીલ હોય છે, પરંતુ તેઓ દયાળુ હોતાં નથી, તેમજ સર્વનાં મિત્ર હોતાં નથી. તેથી ત્રણે ગુણવાળાઓ અલૌકિક જ છે.[4]

તેવાઓમાં દોષ હોતા નથી એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે:-ત્રણ[5] ગુણો છે, તેઓ ઉલટા સ્વરૂપવાળા થતાં કામ ક્રોધ અને લોભરૂપ દોષો થાય છે. (૧) તે પૈકી ક્રોધ પ્રકટ ગુણવાળો અને અપ્રકટ ગુણવાળો વિગેરેના ભેદથી ઘણા પ્રકારનો છે. પોતાનો ક્રોધ સ્વરૂપથી (હોય) અથવા બીજો ક્રોધ કરે ત્યારે સાધનના પ્રકારથી કારણ થતો હોય, ત્યારે તે શત્રુ થાય છે, અને તેનો ગુણ

---

૧. 'ગુણોના આધિભૌતિક વિગેરે ભેદો ગણીએ તો ત્રણ અથવા નવ ગુણો થાય, સોળ કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી અહિંથી ગુણોના વિભાગ કહે છે. સર્વના સંગરહિત હોવાપણાંનો એક ગુણ કુદરતી મનાએલો છે, એટલે ગુણો કહેતાં, પાછલથી સ્મરણ થતાં (શ્લોકમાં) કહેલો છે. (प्र)

૨. 'તેનો જ બીજો એક કુદરતી ગુણ 'સંગના દોષ હરવારૂપ' છે. પ્રકૃતિના સંગના દોષ હરવામાં તે ઉપયોગી છે. તેનું પણ પાછલથી સ્મરણ થએલ છે. (શ્લો. ૨૪.) (प्र)

૩. 'ત્યારપછીના' એટલે આધ્યાત્મિક. તેથી 'જેમનો શત્રુ થએલા નથી.' વિગેરે ચાર ગુણો મિત્રતા કરાવનારા છે. (प्र) × 'તે' એટલે આધિદૈવિક ગુણો.એવો અર્થ જણાય છે.

૪...૪ 'સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ' શબ્દ પહેલાં કહેલા ત્રણે આધિભૌતિક ગુણો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એવા અભિપ્રાયથી તે ગુણો અલૌકિક હોવાનું આ ભાગથી સિદ્ધ કરે છે. (प्र)

૫. 'જેમને શત્રુ થએલા નથી'થી આરંભી કહેલા ત્રણ ગુણો. (प्र)

પણ પોતાના ક્રોધનું કારણ થાય ત્યારે પરસ્પર શત્રુઓ થાય છે. વળી જો પાછલથી પ્રેમ વિગેરે ઉત્પન્ન કરનારા ગુણોથી તેઓને[1] રોકવામાં આવે તો તેઓ અટકી જાય છે, [2]પરંતુ 'જેઓને શત્રુઓ ઉત્પન્ન થએલા જ નથી'; પહેલાંના જન્મમાં જેમના દોષો દૂર થએલા હોય તેમને (શત્રુઓ) ઉત્પન્ન થએલા હોતા નથી અને આ જન્મમાં તો ઉત્પન્ન થયા ન હોય–આથી એમ કહેલું છે કે તેઓ પહેલાં અનેક જન્મો સુધી ક્રોધરહિત હતા. (૨) કામ વિગેરે રાજસ દોષ છે, તે પણ હોતા નથી એમ 'શાન્ત' વિશેષણથી કહેલું છે. 'શાંતિ' એટલે લય અને વ્યગ્રપણાં સિવાયની ચિત્તની અવસ્થા, તેની સાથે સ્વભાવથી જેઓએ એકપણું પ્રાપ્ત કરેલું હોય, તેઓ 'શાંત' છે. આ પણ ઘણા જન્મ સુધીનાં સાધનોથી જ બને છે. એ પ્રમાણે અંતઃકરણના અને જીવના[3] દોષ ન હોવાનું કહેલ છે. (૩) 'સદાચારી' વિશેષણથી દેહના દોષ ન હોવાનું કહે છે. 'साधवः' એટલે સદાચારી. તે જ આચાર સદાચાર છે કે જે આત્માને અથવા બીજાને દુઃખ ઉત્પન્ન કરતો નથી.[4] આત્મા તો (પોતાના) અંતઃકરણ અને જીવરૂપ છે. શરીરમાં રહેલો (આત્મા) તો વેદમય છે.[5] પર (આત્મા) પણ તેવો છે.[6] અથવા જે આચારથી કોઈને પણ જરાએ કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી તે 'સદાચાર' છે. તે ગુણથી પણ દેહથી અને સ્વભાવથી એક બનેલા હોય તે સદાચારી છે. (૪) તેવો જ ગુણ જેમને શોભાવવામાં કારણરૂપ છે, (જેમની) લોકમાં તે (ગુણ)થી જ પ્રતિષ્ઠા છે તેવા. આથી (એમ કહ્યું છે કે) તેઓનો બધોએ પરિવાર સદાચારરૂપ હોય છે. ૨૧.

એ રીતે સર્વ દોષો દૂર થવાનું કહી, તેઓ સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારા થાય તે માટે (સત્પુરુષમાં) પોતામાં રહેલા આધિદૈવિક ગુણો નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम् ॥
मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः ॥२२॥

(૧) મારામાં અનન્ય ભાવથી જેઓ દૃઢ ભક્તિ કરે છે (૨) મારા માટે જેમણે કર્મોનો ત્યાગ કરેલો છે અને (૩) સગાંઓ તથા બાંધવોનો ત્યાગ કરેલો છે. ૨૨.

મન સાથે સર્વ ઇંદ્રિયોનું 'હું પહેલી' 'હું પહેલી' એવા પ્રકારથી ભગવાનનાં કાર્યમાં રોકાએલ રહેવું તે ભક્તિ,[7] એમ આગળ કહેશે, અને ઇંદ્રિયો દોષરહિત અને ગુણવાળી હોય છે. નથી હોતો બીજામાં જે ભાવ (તેવા અનન્યભાવથી ભક્તિ કરે છે). ભાવ એટલે જેનું 'અભિપ્રાય' બીજું નામ છે તેવો ગુણ સર્વમાં કારણરૂપ હોય છે. તે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારો પણ હોય છે અને બીજા અભિપ્રાય (પ્રયોજન)થી[8] પણ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. તે[9] ફલના સંબંધવાળું જ હોય છે. અથવા બીજા[10] ભાવવાળો હોય છે; કારણ કે તે બીજા દેવ સંબંધી, બીજા પદાર્થ સંબંધી

---

૧. 'તેઓને' એટલે ક્રોધોને (प्र)
૨. અહિંથી 'જેઓને શત્રુ થએલા નથી' એ વિશેષણનો અર્થ કરે છે. (प्र)
૩. અહિં 'જીવ' શબ્દથી જીવનાં ચિહ્નરૂપ અહંકાર કહેલો છે. (प्र)
૪. દુઃખ ઉત્પન્ન ન થવાની ક્રિયાના કર્મરૂપ આત્મા અને પર(આત્મા)નું સ્વરૂપ અહિંથી સમજાવે છે. (प्र)
૫ 'આત્મા' શબ્દથી શરીરમાં રહેલો આત્મા વૈદિક વ્યવસ્થા પ્રમાણે કહેવાય છે. પુરાણની વ્યવસ્થા પ્રમાણે તો 'ચેતનવાળો હોય તે જીવ' કહેવાય છે. (प्र)
૬. વૈદિક પ્રક્રિયા પર (આત્મા)ને પણ લાગુ પાડે છે. (प्र)
૭. ભક્તિ કાર્યરૂપ અને ભાવ (તેનો) કારણરૂપ છે એવો તેમનો ભેદ જણાવવા બનેનાં સ્વરૂપ કહેલાં છે. (प्र).
૮. ભાવ અનન્ય રાખવાનું અહિંથી જણાવે છે. (प्र).
૯. 'તે' એટલે બીજું પ્રયોજન. તેથી ફલની ઇચ્છા વિનાનો ભાવ અનન્ય ભાવ છે, એવો અર્થ છે. (प्र).
૧૦. 'બીજા' શબ્દથી પોતાની જાતનો જણાય, તેથી 'અનન્ય' શબ્દથી પોતાની જાતના જ ન હોવાનું કહેવાય, ફલ ન હોવાનું ન કહેવાય, તેથી અહિંથી બીજો મત કહે છે. (प्र).

અથવાં બીજા માર્ગસંબંધી હોય છે. તે સાથે રાખવાની અથવા ફ્લનો અભિપ્રાય[1] (રાખવાની) અહિં મના કરવામાં આવે છે. તેથી જ જે બીજા માર્ગથી ચળે નહિ તેવી દૃઢ (ભક્તિ કરે છે). જે ભક્તિમાં પ્રમાણ વિગેરે ચારે પ્રકારનું પણ નડતર ન હોય તે દૃઢ (ભક્તિ) છે. (તેવી ભક્તિ) માટે જ પહેલાં પ્રાપ્ત થએલા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને તે (પદાર્થો) લોકરૂપ અને વેદરૂપ છે. તે કહે છે કે:--'મારા માટે' એટલે ભગવાનનાં કાર્ય માટે જ 'જેમણે વેદમાં કરવાનાં કહેલાં કર્મોનો ત્યાગ કરેલો છે.' સદા ચાલતાં ભગવાનનાં સ્મરણમાં અને સેવામાં બધાંએ કર્મો વિઘ્ન કરનારાં છે, અને જ્ઞાનપૂર્વક સેવા કરનારાઓના અનન્યભાવમાં અંતરાય કરનારાં છે. 'મારા (ભગવાન) માટે' (ત્યાગ કરવાનો) હોવાથી, આળસ વિગેરેને લીધે તેમનો ત્યાગ કરવાનો નથી. (૩) લૌકિક સ્ત્રીપુત્રો વિગેરે સગાંઓ છે. બીજા પોતાની જાતના તો બાંધવો છે. તે બંનેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પરંતુ તેઓ પણ ઉત્તમ (પુરુષો) હોય, તો તેઓ સગાં અથવા [2]બાંધવો નથી. ત્યાગરૂપ સાધન એક જ હોવા છતાં પણ લૌકિક અને વૈદિકના ભેદથી, અથવા લૌકિકોનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ નથી એમ જણાવવા (તેને) બે પ્રકારનું ગણેલું છે. ૨૨.

એવી રીતે સ્વરૂપની આસક્તિના સંબંધવાળા ત્રણ ગુણો કહ્યા. (ભગવાનનાં) નામ વિષેના ત્રણ ગુણો નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

मदाश्रयाः कथा मृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च ॥
तपन्ति विविधास्तापा नैतान्मद्गतचेतसः ॥२३॥

મારો આશ્રય કરેલી ઉજ્જ્વલ કથાઓ તેઓ શ્રવણ કરે છે અને કહે છે. મારામાં પરોવાએલ ચિત્તવાળાઓને આમને જાતજાતના તાપો પીડતા નથી. ૨૩.

भगवद्गतचित्तेन ये श्रुता भगवद्गुणाः ॥
ये वा संकीर्तिता नित्यं यावत्ते रसतां ययुः ॥ २२ ॥
तावत्त्यक्तैस्तदीयैश्च बाधा भवति सर्वथा ॥

[3]ભગવાનમાં પરોવાએલ ચિત્તથી ભગવાનના જે ગુણો શ્રવણ કરેલા હોય અથવા જેમનું સદા કીર્તન કરેલું હોય, તેઓ રસપણું પ્રાપ્ત કરે ત્યાંસુધીમાં[4] જો તેમનો અને તેમનાઓનો+ ત્યાગ કરવામાં આવે તો સંપૂર્ણ પ્રકારે નડતર થાય છે. કા. ૨૩½.

त्रिविधा अपि ते तापाः सोढव्यास्तापसत्वतः ॥ २४ ॥
बलात्कृत्वा तपस्यन्ते ततः प्राप्ताः स्वतो वराः ॥

જાતજાતના પણ તે તાપો સહન કરવા યોગ્ય છે. ભક્તપણાંને લીધે, ત્યાગ[5] કરીને બલથી

---

૧. (ફ્લનો અભિપ્રાય) 'ભક્તિનો કહેલ છે' શબ્દો અધ્યાહાર છે. (प्र). આ શબ્દો અધ્યાહાર રાખેલ માનવાનું પ્રયોજન નથી. '**फलभावश्च**'નો પણ **निषिध्यते** સાથે સંબંધ લઈ શકાય છે. તેથી એ પ્રમાણે અનુવાદ કરેલો છે

૨. ઉપર જણાવ્યું તેમ તેઓ ઉત્તમ પુરુષો હોય, તો તેઓને સગાં અને બાંધવ ન ગણતાં (ઉત્તમ પુરુષો જાણી), તેઓનો ત્યાગ ન કરવો, એવો અર્થ છે. (प्र).

૩. 'ભગવાનની કથાનું શ્રવણ વિગેરે કરનારાઓ ઉપર જણાવેલ ગુણવાળા હોવાથી તેઓને દુઃખ થવાનો સંભવ નથી. તેથી તેઓને તાપો પીડતા નથી એમ કહેવું નિરર્થક છે' એવી શંકા થાય તેથી આ કારિકાથી તેઓને તાપ થવાનું અને બીજું (તાપ પરિણામે લાભકારી હોવાનું) કહે છે. (प्र).

૪. 'ત્યાંસુધીમાં' એટલે કથાઓ રસપણું પ્રાપ્ત કરે તે પહેલાં. (प्र).

+ 'તેમનાઓ' એટલે કથાના સંબંધવાળાઓ, કથા કહેનારા તથા શ્રવણ કરનારાઓ.

૫. 'કરીને' એટલે ત્યાગ કરીને. (प्र).

તે સહન કરાય છે.[1] પછી વરદાનો પોતાની મેળે[2] પ્રાપ્ત થાય છે. કા. ૨૪૩.

भजनापेक्षया ते वै भगवत्प्रीतिहेतवः ॥ २५ ॥
दुःखेषु भगवांश्चापि नित्यं साक्षात्क्रियेत वै ॥
देहादिविषयांस्त्यक्त्वा चित्तं तद्गतमेव यत् ॥ २६ ॥

ભજન કરતાં પણ તે (તાપો) ખરેખર ભગવાનની (અધિક) પ્રીતિ કરાવનારા છે. [3]દુઃખોમાં વળી ભગવાનનો સદા સાક્ષાત્કાર થાય છે જ,[3] કારણ કે દેહ વિગેરે વિષયોનો ત્યાગ કરી ચિત્ત તેમનામાંજ પરોવાએલું રહે છે. કા. ૨૫.

જે કથાઓ ભગવાનનો જ આશ્રય કરી રહેલી છે, પરંતુ માત્ર અકસ્માતથી ભગવાનના સંબંધવાળી નથી, (અને) '**मृष्टाः**' ઉજ્જ્વલ, દોષરહિત અને પૂર્ણ ગુણવાળી છે અથવા ભાવનાં વર્ણનથી જેમને ભક્તોએ ઉજ્જ્વલ કરેલી છે, તેવીનું (મિશ્રણ કરે છે અને કહે છે).+ ૨૩.

એવી રીતે તેઓનાં ચિહ્નો કહીને, નીચેના શ્લોકથી તેઓ સત્પુરુષો હોવાનું નક્કી કરે છે:—

त एते साधवः साध्वि सर्वसङ्गविवर्जिताः ॥
सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥२४॥

હે સાધ્વિ! તે આ ઉત્તમ પુરુષો સર્વના સંગરહિત છે. હવે તારે તેઓ સાથેનો સંગ શોધવો, કારણ કે તેઓ સંગના દોષને દૂર કરનારા છે. ૨૪.

કેટલાક ખરેખર સ્વભાવથી જ ઉત્તમ પુરુષો હોય છે. તેઓ પણ ભગવાનની સમીપ રહે છે, તેથી (કપિલે) 'આ' એમ કહેલું છે. 'તે' જ પ્રસિદ્ધ (ઉત્તમ પુરુષો) આ છે. (દેવહૂતિને) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે સાધ્વિ!' એવું સંબોધન (કહેલું છે). 'જો તેવા ઘણા હોય, તો જગત્ મુક્ત થયા વિનાનું કેમ રહેલું છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વના સંગરહિત' વિશેષણ કહેલું છે. લૌકિક (પુરુષો) તો પોતાની મેળે તેઓને ઓળખતા નથી, (અને) તેઓ તો સર્વની (કોઇની) પણ જરૂર ન હોય તેવા હોવાથી, (તેમને) કોઈ પણ પ્રકારે કોઈના પણ સંગની* જરૂર નથી. તેથી તેઓનો સંબંધ ન થવાથી જ મુક્તિ થતી નથી.

'તેઓનાં વર્ણનનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. તેઓ સાથેનો સંગ તારે શોધવો. સંગનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, તે તારાથી થઈ શકે તેમ ન હોવાથી (૧) સંગથી થતા દોષ દૂર કરનાર અને (૨) સંગના ત્યાગથી થતા ગુણ કરાવનાર કાંઇક (તારે) જોઇએ. તેમ ન થાય, તો સંગનો ત્યાગ (મોક્ષના) કારણરૂપ (તારાથી) ન થાય. બીજાં શાસ્ત્રમાં[4]

---

૧. સહન કરવાના હોવાથી પીડતા નથી, એવો અર્થ છે. (प्र).
૨. 'પોતાની મેળે' એટલે વિપ્રયોગના સ્વભાવથી. (प्र).
૩...૩. આ ભાગથી તાપોનો ગુણ કહેલો છે. (प्र).
+ ભગવાનની કથાઓનું (૧) શ્રવણ અને (૨) કીર્તન તથા (૩) ભગવાન(નાં નામ)માં ચિત્ત પરોવાએલું રાખવું, એ ત્રણ નામ વિષેના ગુણો આ શ્લોકમાં કહ્યા. આમ ગણવાથી છ આધિદૈવિક ગુણો થાય. '**मदाश्रयाः**' 'મારા આશ્રયે રહેલા' એ જો સત્પુરુષોનું વિશેષણ લઈએ તો આ શ્લોકમાં ચાર ગુણો કહેલા ગણાય, અને સાત આધિદૈવિક ગુણો થાય. સ્વરૂપની આસક્તિના ગયા શ્લોકમાં કહેલા ત્રણ અને 'મારો આશ્રય કરેલા' મળી ચાર ગુણો થાય, અને નામ વિષેના ત્રણ મળી સાત થાય.
* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતના પાઠ લીધેલા છે.
૪. બ્રહ્મવૈવર્ત (પુરાણ)માં મદાલસાના ઉપાખ્યાનમાં કહેલું છે કે 'સંગનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરવો. જો તેનો ત્યાગ થઈ ન શકે તો ઉત્તમ પુરુષો સાથે તે (સંગ) જ કરવો. ઉત્તમ પુરુષો સંગનું ઔષધ છે.' (प्र).

પણ સંગના ત્યાગને બદલે ઉપર કહેલ બંને (ગુણ) પ્રાપ્ત કરાવનાર ઉત્તમ પુરુષોનો સંગ (કરવાનું) કહેલ છે. તું તેઓનો સંગ પણ કરી શકે તેમ નહિ હોવાથી, તારે તેઓનો સંગ શોધવાનું જ કરવું. (તેઓ સંગનો દોષ દૂર કરનારા છે એમ દેવહૂતિ જાણે) ત્યારે જ તે (તેઓનો સંગ) શોધશે એવા વિચારથી, તેઓના ગુણો તેવા હોવાનું કહેવા સંગના દોષ દૂર કરવા એ તેઓનો કુદરતી ગુણ છે એમ 'સંગના દોષ દૂર કરનારા' વિશેષણથી કહેલું છે; કારણ કે સંગ કામને ઉત્પન્ન કરે છે, કામ વિગેરે દોષો સંગથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને દોષોને ઉત્તમ પુરુષો દૂર કરે છે. તે (અર્થ) हि 'કારણ કે' શબ્દથી કહેલ છે. તેઓની તેવી શક્તિ 'ते' 'તે' વિશેષણથી કહેલી છે, કારણ કે તે ભગવદીયો પ્રસિદ્ધ છે. ૨૪.

એ પ્રમાણે ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે ઉત્તમ પુરુષો કહ્યા. 'તેઓ (ભક્તિ) કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરાવે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી તે પ્રકાર કહે છે:[૧]—

सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदो भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ॥
तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति ॥२५॥
भक्त्या पुमाञ्जातविराग ऐन्द्रियाद् दृष्टश्रुतान्मद्रचनाऽनुचिन्तया ॥
चित्तस्य यत्तो ग्रहणे योगयुक्तो यतिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः ॥२६॥

ઉત્તમ પુરુષોના ઘણા સંગથી મારું વીર્ય જણાવનારી મારી કથાઓ હૃદય અને કર્ણને રસ (ઉત્પન્ન) કરાવનારી થાય છે. તેઓનું સેવન કરવાથી તરત જ મોક્ષના માર્ગમાં શ્રદ્ધા પ્રેમ અને ભક્તિ અનુક્રમે થાય છે. જોએલા અને શ્રવણ કરેલા ઇંદ્રિયના વિષયોમાં ભક્તિથી જેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થએલો છે તેવો પુરુષ મારી કૃતિનાં ચિંતનથી સાવધાન થઈ યોગ આચરનારો થઈ યોગના માર્ગોથી ચિત્તને વશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ૨૫. ૨૬.

ઉત્તમ પુરુષો સાથેનો જે ઘણો સંગ, તે કારણથી મારું વીર્ય જણાવનારી કથાઓ થાય છે. તેઓનું પ્રીતિપૂર્વક સેવન કરવાથી શ્રદ્ધા પ્રેમ અને ભક્તિ થાય છે, અને [૨]ભક્તિથી વૈરાગ્ય થાય છે તેનાથી પણ સદા સ્મરણ થાય છે. તેનાથી યોગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. [૩]એવી રીતે વિદ્યાના અંગરૂપ ત્યાગ જ્ઞાન વૈરાગ્ય યોગ અને ભક્તિથી ભગવાનનાં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ સાધનસહિત ફલ (કહેલું છે). ભક્તિ સાધન પ્રાપ્ત કરાવનારી પણ કહેલી હોવાથી (આમાં) વિરોધ નથી.[૪]

'ઉત્તમ પુરુષોના' એ બહુવચનથી (સંગ કરનાર) ઉત્તમ પુરુષ હોવાનું પ્રમાણ કહેલું છે, કારણ કે ઉત્તમ પુરુષોને જ ઉત્તમ પુરુષોનો સંગ થાય છે. જો પહેલો ઉત્તમ પુરુષ હોય, તો જ બીજા ઉત્તમ પુરુષ તેના સંબંધમાં આવે છે. તેઓનો ઘણો સંગ એક જાતના સાથે જ, અથવા એક મતમાં રહેલાઓ સાથે અથવા એક સ્વભાવવાળાઓ સાથે થાય છે; અને 'प्रसंग' 'ઘણો-સંગ' શબ્દથી આ સૂચવેલું છે કે તેઓને પરસ્પર ઘણો સંગ થાય છે, બીજાને કોઈક પ્રસંગે

૧. (પચીસથી સત્તાવીસ સુધીના) ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે. (प्र).
૨. અહિંથી આગળના (છવીસમા) શ્લોકનો અર્થ કહે છે. (प्र).
૩. અહિંથી ત્રીજા (સત્તાવીસમા) શ્લોકના અર્થ કહે છે (प्र).
૪. 'ઉત્તમ પુરુષના ઘણા સંગથી થએલી કથામાં ઉત્પન્ન થએલી ભક્તિ ભગવાનને (હૃદયમાં) રોકી રાખવારૂપ ફલનું સાધન હોય તે યોગ્ય છે, પરંતુ વૈરાગ્યનું સાધન હોય તે યોગ્ય નથી' એવી શંકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે. ભક્તિ બીજાં સાહાય્ય કરનાર વિના જ શૂર છે, એમ જણાવવા એમ કહેલું હોવાથી, તે હલકી બનતી ન હોવાથી, ભક્તિશાસ્ત્રનો વિરોધ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र). સાધન કરાવનારી એટલે ગૌણી ભક્તિ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારી કહેલી હોવાથી વિરોધ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

થાય છે. સંસારમાં રહેલા તેઓના ઘણા સંગથી જેમાં બીજી કથાઓ કહેવાની આવી પડેલી હોય તેમાંથી પણ ભગવાનની કથાઓ થાય છે, એમ જણાવેલું છે.

જો કે ભગવાનની કથાઓ સર્વ સ્થલે થાય છે, છતાં પણ તે ભગવાનનું પરાક્રમ જણાવનારી હોતી નથી. તે(કથા કહેનારા)ઓનાં મુખમાંથી ભગવાનનું લૌકિક સામર્થ્ય બહાર નીકળે છે, પણ ઉત્તમ પુરુષોના જ પ્રસંગથી ભગવાનનું પરાક્રમ જણાવનારી કથાઓ થાય છે. તેઓ જ (ભગવાનનું) વીર્ય જાણે છે. સ્વાભાવિક કથાઓનું સદા શ્રવણ થવાથી, હૃદય અને કર્ણ તેના સંસ્કારમાં ગરકાવ થએલાં રહે છે (અને) ભગવાનની કથા ગ્રહણ કરતાં નથી, કારણકે હિમાલય ઉપર રહેનારાં પ્રાણીઓ તાપ ગ્રહણ કરી શકતાં નથી, છતાં પણ જો તેઓ પરદેશ જાય અને તે દેશમાં રહેલાં દ્રવ્યોથી તે દેશના સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરે તો તેઓ જેમ તાપની ઇચ્છા કરનારા થાય છે, તેમ ભગવાનની કથાઓ પણ હૃદય અને કર્ણના પહેલાના સ્વભાવને દબાવી દઈ રસ ઉત્પન્ન કરનારી થાય છે, એવો અર્થ છે. પહેલાં શ્રવણ કરેલી (તે કથાઓ) હૃદયમાં રસ ઉત્પન્ન કરે છે, (અને) વારંવાર શ્રવણ કરેલી કર્ણોને (રસ ઉત્પન્ન કરે છે). **જેમ કામમાં આસક્ત રહેનારનું ચક્ષુ કામિનીમાં રસવાળુ હોઈ, બલથી પાછું વાળવા છતાં પાછું વળતું નથી, પરંતુ (તેનાં) દર્શન કરવાની ઈચ્છા જ સદા (તેને) રહે છે, તેવી રીતે (ભગવાનની) કથા જ બલથી પણ (પોતાની અંદર) રોકી રાખે છે, (અને) શ્રવણ કરવાની ઈચ્છા પણ સદા કરે છે, એવો અર્થ છે.** તેથી તેઓનું શ્રવણ પ્રેમથી થાય છે. વારંવાર શ્રવણ થવાથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે લોકમાંથી પાછું ફરેલું મન પાપરહિત થઈ સત્પુરુષોના માર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી તરત જ સર્વ લોકના ત્યાગરૂપ મોક્ષ કહેવાતા આત્મામાં, અથવા ભગવાનમાં અથવા તેમના માર્ગમાં આરંભમાં આસ્તિકપણાની બુદ્ધિ થાય છે, પછી આ સર્વ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ એવો **रतिः** પ્રેમ થાય છે, પછી (આગળ) કહેવામાં આવશે તેવી ભક્તિ થાય છે, એવો અર્થ છે. ૨૫.

વિષયોનો ત્યાગ કરેલો હોય છતાં પણ વાસનાથી હૃદયમાં રહેલા (તેઓ) તેઓમાંથી આસક્તિ જતી રહે ત્યારે જ જાય છે, અને તે (આસક્તિ) ફલરૂપ પ્રાપ્ત કરેલી, બીજા રસને ભૂલાવનારી, ભગવાનમાં સ્નેહ(રાખવા)થી ઉત્પન્ન થએલી સેવાથી જ જાય છે, ત્યારે તેને વૈરાગ્ય થાય છે. 'ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં' શબ્દથી વૈરાગ્ય થવાનું કારણ (કહેલું છે). તે વિષયો આત્મામાં પરિણમતા નથી. 'જોએલા અને શ્રવણ કરેલા' વિશેષણથી (તે) વિષયો ઇંદ્રિયોના હોવાનું પ્રમાણ પણ કહેતાં, તેઓનો ભેદ કહેલો છે. રાજ્ય વિગેરે જોએલા (અને) સ્વર્ગ વિગેરે શ્રવણ કરેલા (વિષયો છે). 'મારી કૃતિનાં ચિંતનથી' શબ્દથી તે ભક્તિ ચાલુ રહે તે માટે સાધન કહેલું છે. ભગવાને કરેલી જે **रचना** કૃતિ—'કૃતિ' શબ્દથી અલૌકિક કાર્ય કહેલું છે—તે અલૌકિક ભગવાનનાં ચરિત્રનાં શ્રવણથી ભક્તિ રહે છે, ત્યારે ચિત્તને વશ કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે; કારણકે ચિત્ત ચંચળ સ્વભાવવાળું હોવાથી પોતાની મેળે સ્થિર રહેતું નથી, અને પ્રમાદને લીધે સ્થિર રાખનારને સ્વીકારતું નથી. તેથી સાવધાન થઈ, ચિત્તને વશ કરવા માટે યોગ આચરનારો થાય છે, કારણ કે યોગ ચિત્તની ક્રિયાઓને રોકનારો છે. યોગથી ચિત્તનો સંયમ કરવો એવું નક્કી કરેલું પ્રયોજન છે, એવો અર્થ છે. પછી હઠ ક્લેશ વિગેરે વિનાના ભગવાનનાં ધ્યાનરૂપ—અથવા (ભગવાનનું) ચિંતન થતું ન હોય ત્યારે પ્રાણાયામ વિગેરે પ્રકારના યોગના સરલ જ—માર્ગોથી (ચિત્તને વશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે). તેથી ભક્તિ પ્રાપ્ત થતાં બીજું સહેલાઇથી પ્રાપ્ત થાય તેવું હોવાથી પાંચમી વિદ્યા ભક્તિ જ મોક્ષના જેવી છે. ૨૬.

એવી રીતે સાધન સાથે શાસ્ત્રાર્થ કહી, નીચેના શ્લોકમાં સાધનોની પરંપરા કહેતાં, ફલ કહી ઉપસંહાર કરે છે:—

असेवयाऽयं प्रकृतेर्गुणानां ज्ञानेन वैराग्यविजृम्भितेन ॥
योगेन मय्यर्पितया च भक्त्या मां प्रत्यगात्मानमिहावरुन्धे ॥२७॥

પ્રકૃતિના ગુણોનું સેવન ન કરવાથી, વૈરાગ્યથી વિકાસ પામેલાં જ્ઞાનથી, યોગથી અને મને અર્પણ કરેલી ભક્તિથી આ મને અંદરના આત્માને અહિં જ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૭.

'આ' એટલે ઉપર જણાવેલો અધિકારી મને અંદરના આત્માને 'અહિં'જ એટલે આ દેહમાં અથવા જન્મમાં (જ), બ્રહ્માંડનું ભેદન વિગેરે કર્યા વિના જ પ્રાપ્ત કરે છે; તરત જ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, એવો અર્થ છે. તેણે (૧) પ્રથમ પ્રકૃતિના ગુણોનું સેવન ન કરવું, બંધન કરાવનારા પ્રાકૃત વિષયોનો વારંવાર તેને અનુભવ થવો ન જોઈએ. (૨) પછી વિષયોમાં મચ્યા ન રહેવાથી અંદર વળેલું ચિત્ત આત્માને ગ્રહણ કરે ત્યારે જ્ઞાન થાય છે, અને આત્મા (ને પ્રાપ્ત કરવા)ની કામનાવાળો થાય છે. (૩) પછી વિષયોમાં રહેલી આસક્તિ જતી રહે છે, અને તેથી વળી જ્ઞાન વિકાસ પામે છે. આ ત્રણ (સાધનો) એક છે. (૪) ચંચલપણું દૂર કરવાના કારણરૂપ યોગ સ્વતંત્ર (સાધન) છે. અને (૫) મને અર્પણ કરેલી ભક્તિ વિષયોને વશ કરનારી છે. (તેનાથી અધિકારી) આત્માને વિષયોથી છૂટો પાડી અને ભક્તિથી ભગવાનને વશ કરી, નિશાનની પેઠે રાખી, તે સંબંધનો બધોએ પ્રકાર જાણી અને જીવને લિંગદેહમાંથી નિશાન પ્રાપ્ત કરાવવા યોગ્ય જાણી, યોગ આચરનારો કરી, નિશાન સાથે તેનો સંબંધ કરાવે એ યોગ્ય જ છે. તેથી વિષયના ભેદને લીધે પાંચ (સાધનો)નો ઉપયોગ થાય છે. 'મને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હું જ છું. તને તો (હું) પ્રાપ્ત થએલો હોવાથી, માત્ર શાસ્ત્રાર્થ જ જણાવું છું એવો બોધ કરેલો છે. બહારથી (દેવહૂતિએ કપિલમાં) પ્રવેશ કરવાનો હશે, એવી શંકા દૂર કરવા 'અંદરના આત્માને' શબ્દ યોજેલ છે. (નયનને) અંદર વળેલું કરવાથી અંદર પ્રકાશતો (હું પ્રાપ્ત થાઉં છું), અને તે પણ (તારા) પોતાના આત્માથી જૂદો નથી. ૨૭.

પહેલાં અહિં ભક્તિને માત્ર ભજન કહેલું, ઉત્તમ પ્રકારથી (કહેલી) નહિં. તેથી નીચેના શ્લોકમાં વિશેષ રીતે ભક્તિ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છેઃ—

॥ देवहूतिरुवाच ॥ દેવહૂતિ કહે છેઃ—

काचित्त्वय्युचिता भक्तिः कीदृशी मम गोचरा ॥
यया पदं ते निर्वाणमञ्जसैवाश्नवा अहम् ॥२८॥

આપને વિષે કંઈ ભક્તિ યોગ્ય છે; મારાથી થઈ શકે તેવી કેવા પ્રકારની ભક્તિ છે કે જેનાથી હું સ્હેલાઈથી જ આપનાં નિર્વાણ ધામનો અનુભવ કરી શકું ? ૨૮.

(૧) શ્રદ્ધા (૨) પૂજન કરવા યોગ્ય તરીકે જ્ઞાન (૩) સેવા અને (૪) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયા પછીનો સ્નેહ, તે પૈકી ભક્તિ શબ્દનો કયો અર્થ આપને વિષે યોગ્ય છે ? એવો પ્રશ્ન છે. જો કે અનુક્રમે ચારે (અર્થો) યોગ્ય છે, પરંતુ જેનાથી આપનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય, તે કહો, એમ ('त्वयि' આપને વિષે શબ્દમાંની) સાતમી (વિભક્તિ)થી સૂચવેલું છે. ભક્તિયોગ ઘણા પ્રકારનો હોવાથી, જીવના અધિકારની ગણના કર્યા વિના આપને યોગ્ય કંઈ (ભક્તિ છે) ? એવો પ્રશ્ન છે. 'યોગ્ય' શબ્દથી શાસ્ત્રમાં ન કહેલી ભક્તિ બાતલ કરેલી છે. 'કેવા પ્રકારની' એટલે સગુણ અથવા નિર્ગુણ ? તેમાં પણ મને યોગ્ય કેવા પ્રકારની છે, એમ 'મારાથી થઈ શકે તેવી' વિશેષણથી (પૂછેલું છે). 'गोचर' 'થઈ શકે તેવી' શબ્દ વિશેષ્ય* ઉપર પણ આધાર રાખનારો છે. આપે જ બધા માર્ગોની પ્રવૃત્તિ કરાવેલી છે, અને આપ

* નામનો ગુણ દેખાડે તે વિશેષણ, વિશેષણ જેનો ગુણ દેખાડતું હોય તે વિશેષ્ય. અહિં 'गोचर' 'થઈ શકે તેવી' વિશેષણ છે. 'મારાથી' (દેવહૂતિ) વિશેષ્ય છે.

સર્વરૂપ છો; તેથી જોકે બધાએ ભક્તિમાર્ગો આપને વિષે ઘટે છે, છતાં પણ જે ભક્તિથી આપનાં નિર્વાણરૂપ ધામનો **अञ्जसा** સ્હેલાઈથી જ મને અનુભવ થાય (તે કેવા પ્રકારની)? અથવા '**अश्नवानि**' એવો પાઠ (લેવો). દૈવની ગતિથી કોઈક સમયે બધાએ માર્ગો સ્હેલાઈથી થઈ શકે તેવા થાય છે, તે ગણવાનું નથી એમ જણાવવા '**एव**' 'જ' શબ્દ યોજેલો છે. નિર્વાણ નામનું ધામ એટલે વ્યાપિવૈકુંઠ. ત્યાં જે ભક્તિ સર્વ અધિકાર વિનાના પુરુષને પણ લઈ જાય, અને ત્યાં ગએલો (પુરુષ) ત્યાં રહેનારાઓની સાથે તે લોકમાં આનંદનો અનુભવ કરવા (જેનાથી) સમર્થ થાય તેવી (ભક્તિ) કહો, એવો અર્થ છે. ૨૮.

વળી નીચેના શ્લોકમાં યોગસંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

यो योगो भगवद्‌बाणो निर्वाणात्मंस्त्वयोदितः ॥
कीदृशः कति चाङ्गानि यतस्तत्त्वावबोधनम् ॥२९॥

હે નિર્વાણસ્વરૂપ! ભગવાને પહોંચાડનાર બાણરૂપ જે યોગ આપે કહ્યો (અને) જેનાથી તત્ત્વોનું જ્ઞાન થાય છે, તે કેવા પ્રકારનો છે અને (તેનાં) અંગો કેટલાં છે? ૨૯.

ભગવાનરૂપ નિશાન સાથે આત્માનો સંબંધ કરાવવા જે બાણરૂપ યોગ (આપે જણાવ્યો) તે પણ કહો. ભગવાન સર્વ સ્થલે (જીવને) પહોંચાડે, તે વિષયનું કારણ ભક્તિ છે. (જીવને) પોતાની મેળે જવાના સાધનરૂપ યોગ છે. 'યોગથી મને પ્રાપ્ત કરે છે.' (શ્લો. ૨૭) એ શ્લોકમાં આપે (યોગ) કહેલો છે, તેનાં સ્વરૂપ અને અંગો કહો, કારણ કે શાસ્ત્રમાં જૂદી જૂદી જાતના (યોગ) કહેલા છે.

'યોગ સ્વતંત્ર રીતે કારણ થતો નથી અને ભકિત સંબંધી પ્રશ્ન કરેલો છે, તેથી યોગનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેનાથી તત્ત્વોનું જ્ઞાન થાય છે' એમ કહેલું છે. યોગ જ્ઞાનનું સાધન છે. (૧) ભક્તિ (૨) સ્વરૂપથી યોગ (અને) તેનાં અંગો (૩) ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે તેનાં અંગરૂપ સાંખ્ય અને (૪) જ્ઞાન (એ) ચાર વિષયો આ (શ્લોક)થી પૂછ્યા. યોગ અને યોગનાં અંગો એક (વિષય), (અને) બીજા ત્રણ (વિષયો પૂછ્યા). ૨૯.

આ સર્વ કહો એમ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં આવશ્યક હોવાથી ઉપસંહાર કરે છે:—

तदेतन्मे विजानीहि यथाऽहं मन्दधीर्हरेः ॥
सुखं बुध्येय दुर्बोधं योषा भवदनुग्रहात् ॥३०॥

જે પ્રકારે મંદબુદ્ધિવાળી સ્ત્રી હું ન જાણી શકાય તેવું હરિના સંબંધવાળું આ આપની કૃપાથી સ્હેલાઈથી જાણી શકું તેમ તે મને જણાવો. ૩૦.

શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે અનુભવમાં આવે ત્યાંસુધી કહો. '**विजानीहि**' જણાવો. જણાવવા (કપિલ) અધિક પ્રયત્ન કરે તે માટે 'મંદબુદ્ધિવાળી હું' શબ્દોથી પોતાનો હલકો અધિકાર કહેલો છે. હરિનું **सुखं** સ્વરૂપ, (જે) બધાએથી ન જાણી શકાય તેવું છે, તે હું આપની કૃપાથી જાણું, અથવા હરિના સંબંધવાળું ઉપર કહ્યું તે હું જેમ સ્હેલાઈથી જાણું (તેમ જણાવો). વળી માત્ર કહેવાથી જણાશે નહિ, પરંતુ (આપની) કૃપાથી જ જણાશે, તેથી તેમ (તે શબ્દ) કહેલ છે. ૩૦.

જો કે માતાએ ગૂઢ પ્રકારે ચાર (વિષયો) નું સૂચન કર્યું, છતાં પણ (તે) જાણી લઈ કપિલ તે કહે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં (મૈત્રેય) કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

विदित्वाऽर्थं कपिलो मातुरित्थं जातस्नेहो यत्र तन्वाऽभिजातः ॥
तत्त्वाम्नायं यत्प्रवदन्ति सांख्यं प्रावोचद्वै भक्तिवितानयोगम् ।३१॥

એવી રીતે કપિલે માતાનું તાત્પર્ય જાણીને, જેની અંદર દેહથી ઉત્પન્ન થએલ તેમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન થતાં (તેને) તત્ત્વોનો અભ્યાસ જેને સાંખ્ય કહે છે (તે અને) ભક્તિનો વિસ્તાર અને યોગ (અને) જ્ઞાન ખરેખર કહ્યાં. ૩૧.

योगो भक्तिः क्रियारूपा ज्ञानं सांख्यं च वेदनम् ॥
तेषां यत्रोपयोगः स्यात्तदग्रे वक्ष्यते स्फुटम् ॥ २७ ॥

યોગ, ક્રિયારૂપ[1] ભક્તિ, જ્ઞાન અને સાંખ્યની પ્રાપ્તિ (કરાવેલી છે). તેઓનો જેમાં ઉપયોગ થાય, તે[2] આગળ સ્પષ્ટ કહેશે. કા. ૨૭.

ચારેનું જે પ્રયોજન તે તાત્પર્ય.[3]

विवेचनं तु संघातात्सांख्यकार्यं प्रचक्षते ॥
विविक्तस्य तु विज्ञानं ज्ञानकार्यं निरूपितम् ॥ २८ ॥
भक्त्या प्रसन्ने तु हरौ तं योगेनैव योजयेत् ॥

[4]સંઘાતમાંથી (આત્માને) છૂટો પાડવો એ સાંખ્યનું કાર્ય કહે છે. છૂટા પડેલાને જાણવો તે તો જ્ઞાનનું કાર્ય કહેલું છે. ભક્તિથી હરિ પ્રસન્ન થાય ત્યારે તો યોગથી જ (તેમની સાથે) સંબંધ કરાવવો. કા. ૨૮½.

આ જ્ઞાન (કરાવવા) ની શક્તિ 'કપિલ' નામથી (જણાવી છે). 'માતા' શબ્દથી (તેને જ્ઞાન) કહેવાનું જરૂરી હોવાનું (જણાવ્યું છે). 'સ્નેહ ઉત્પન્ન થતાં' શબ્દથી છૂપું (જ્ઞાન) કહેવાનું પ્રયોજન (કહેલું છે). 'જેની અંદર' એટલે (જે) માતામાં કપિલ દેહથી તે ઉત્પન્ન થએલ' એમ ઘણો સ્નેહ હોવાનું કારણ (કહેલું છે). જે (કપિલ) કહેશે તે ઉત્તરાર્ધમાં ગણાવે છે. (૧) **तत्त्वाम्नायः** તત્ત્વોનો **आम्नायः** અભ્યાસ છે જેમાં. નામ અને વ્યાખ્યાના[6] ભેદથી, કારણ તરીકે અને કાર્યમાં પાછલથી પ્રવેશ કરેલ તરીકે–ઘણા પ્રકારે (તત્ત્વો) કહેલાં છે. તેની લોકમાં 'સાંખ્ય' નામથી પ્રસિદ્ધિ છે. 'કહે છે' શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવ્યું છે). (૨) ભક્તિનો વિસ્તાર અને (૩) યોગ (૪) '**प्रावोचत्**' શબ્દમાં 'प्र' ઉપસર્ગ છે તેનો અર્થ જ્ઞાન[7] છે. ૩૧.

તે પૈકી ભક્તિનું લક્ષણ નીચેના બે શ્લોકથી કહે છેઃ—

॥ **श्रीभगवानुवाच** ॥ શ્રી ભગવાન કહે છેઃ—

देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम् ॥
सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥३२॥
अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ॥
जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ॥३३॥

ગુણ જેઓનું ચિહ્ન છે તેવી, વૈદિક કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરનારી, એક મનવાળા (પુરુષ) ની દૈવી ઇંદ્રિયોની માત્ર સત્ત્વ (મૂર્તિ) વિષે જે સ્વાભાવિકી પ્રયોજન રહિત સ્થિતિ તે ભક્તિ.

---

૧. 'ક્રિયારૂપ' એટલે સેવારૂપ. (प्र).
૨. 'તે' એટલે જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે ભક્તિનું સ્વરૂપ. (प्र).
૩. આ શ્લોકમાંના 'अर्थे' શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે. (प्र).
૪. 'તે પ્રયોજન કયું' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી આ દોઢ કારિકાથી તે કહેલ છે. (प्र).
૫. 'તેનો' એટલે આત્માનો. સાંખ્ય વિગેરે ચારનાં ચાર પ્રયોજન કહેલાં છે. (प्र).
૬. મૂલ (ગ્રંથ)માં પરીક્ષા કહેલ ન હોવાથી, (અહિં) આ બે જ કહેલાં છે. (प्र).
૭. એટલે જ્ઞાન જે પ્રકારે થાય તે રીતે કહ્યાં, એવો શ્લોકનો અર્થ છે. (प्र).

જેમ જઠરાગ્નિ ખોરાકને જીર્ણ કરે છે તેમ જે લિંગશરીરને તરત જ જીર્ણ કરે છે તે ભગવાન વિષેની ભક્તિ સિદ્ધિથી ઉત્તમ છે. ૩૨. ૩૩.

અને તે (ભક્તિ)નો બધોએ પરિકર આગળ અગીઆર (૩૪ થી ૪૪) શ્લોકોથી કહેશે. એકમનવાળા પુરુષની બધી ઇંદ્રિયોની સત્ત્વમૂર્તિવાળા ભગવાનમાં જે સ્વાભાવિકી સ્થિતિ તે ભક્તિ, એવો (અર્થ છે). 'જે પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થએલી....' વાક્યમાં સ્વભાવથી બે પ્રકારની, ઇંદ્રિયો કહેલી છે. એક દૈવ પ્રકારની, બીજી આસુર પ્રકારની. જે વેદોમાં કહેલ અલૌકિક જ કર્મ અથવા જ્ઞાન કરાવે તે દૈવ પ્રકારની, જે લૌકિક કર્મ વિગેરે કરાવે તે આસુર પ્રકારની તેઓને પરસ્પર હરીફાઈ હોય છે. તે પૈકી આસુરી ઘણી બળવાળી છે. તેને લીધે દૈવી પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકતી નથી. તે (આસુરી) જો પ્રાણની ઉપાસના વિગેરેથી અથવા આસંગ[1] વિગેરે દોષથી દૂર રહી પોતાનો દૈવ સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરે, તો કાર્યથી પણ દૈવી પ્રકારની થાય. તે પૈકી ઋષિઓને ઘણાં જન્મો સુધીનો અભ્યાસ હોવાથી તેમની, અને ઇંદ્ર વિગેરે દેવોની ઇંદ્રિયો દૈવ પ્રકારની જ હોય છે; અને જેઓ દૈવી સંપત્તિમાં જન્મેલા છે તેઓની પણ ઇંદ્રિયો દૈવી હોય છે અને આસુરી પણ હોય છે. બંને એક જ ગોલક[+]માં રહે છે. જેમ ગંદો (પદાર્થ) જોઇને (ગ્લાનિ થાય છે) તેમ સ્ત્રી જોવામાં આવે ત્યારે પણ શાસ્ત્રમાં મના કરેલ કાર્યથી જેમને ગ્લાનિ થાય છે (તે દૈવી છે); પરંતુ જેમને મના કરેલ કાર્યમાં અને લૌકિકમાં પ્રીતિ થાય છે, તેમને જબરજસ્તીથી શાસ્ત્રમાં કરવાનાં કહેલાં કાર્યમાં પ્રેરવા છતાં (તેમાં) પ્રીતિ થતી નથી તેથી (તે) આસુરી છે. તે પૈકી દૈવી (ઇંદ્રિયો) થી જ ભક્તિ થાય છે, આસુરીથી થતી નથી, એમ 'દૈવી' શબ્દથી (ભકિતનું) સાધન ગણાવેલી છે. 'ગુણ જેઓનું ચિહ્ન છે તેવી' વિશેષણથી તેઓ જણાઈ આવે તે માટે (તેઓનું) લક્ષણ કહેલું છે. રૂપ વિગેરે ગુણો છે તેઓથી જણાય તેવી છે, કારણ કે ગુણો જેઓનાં ચિહ્ન છે તેવી (તે છે). દૈવ પ્રકારની ઇંદ્રિયોનું આ ચિહ્ન છે કે તેઓને લય તથા મોહ થતા નથી, તેથી મોહ (થતો) ન હોવાથી, કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી તે સ્પષ્ટ જણાતી નથી, તેમજ લય થતો ન હોવાથી મૂઢ રહી પદાર્થને ગ્રહણ પણ કરતી નથી, એમ પણ નથી; પરંતુ ચક્ષુ માત્ર રૂપને (રંગને) ગ્રહણ કરે છે. તે જૂએ છે તેને લઈને ચક્ષુ છે એમ જણાય છે. એવી રીતે બીજી ઇંદ્રિયો (નું પણ જાણવું.)

'(ઇંદ્રિયો) તેવી કેમ હોય છે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'વૈદિક કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરનારી' વિશેષણ યોજેલું છે. **अनु** ગુરુએ ઉચ્ચાર કર્યા પછી **श्रूयते** શ્રવણ કરવામાં આવે છે તે '**अनुश्रवः**' વેદ, તેમાં કહેલાં કર્મો '**आनुश्रविक**' 'વૈદિક' કર્મો છે. તે જ કર્મો છે જે (ઇંદ્રિયો)નાં, તેવી (છે). લોકમાં તે જોવાનું વિગેરે જ કરે છે; તેઓનાં કાર્યો તો વૈદિક જ હોય છે. દૈવને લીધે જેઓને આવી ઇંદ્રિયો (પ્રાપ્ત) થઈ હોય છે, તેઓથી ભકિત થાય છે એમ કહ્યું. વળી તે પણ પહેલાંની વાસનાથી અભ્યાસને લીધે કર્મ યોગ જ્ઞાન વિગેરે ઘણા પ્રકારનાં વૈદિક કર્મમાં પ્રવૃત્ત થએલી હોય છે, તેઓની પણ જો ફલ (પ્રાપ્ત કરવા)ની અવસ્થા થાય, તો માત્ર સત્ત્વમાં, શુદ્ધ સત્ત્વ પ્રકારના ભગવાનનાં સ્વરૂપમાં સ્વભાવથી પ્રવૃત્ત થાય છે. '**सत्त्वे**' 'સત્વ (મૂર્તિ) વિષે' એ પણ સાંખ્યમતને અનુસરીને કહેલું છે. વાસ્તવિક રીતે તો 'ગુણથી પર ભગવાનમાં સ્વાભાવિકી સ્થિતિ (તે ભક્તિ)' એવું ભગવાન સંબંધી શાસ્ત્ર છે. 'મારામાં રહેલું નિર્ગુણ કહેલું છે' 'કારણ કે હરિ સાક્ષાત્ નિર્ગુણ છે' વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે ભગવાનની બધી સામગ્રી નિર્ગુણ છે. '**एव**' 'માત્ર' શબ્દ રાજસ અને તામસને

૧. 'આસંગ વિગેરે દોષથી' એટલે લૌકિકનો ત્યાગ ન કરવો વિગેરે દોષથી. (**प्र**).
+ 'ગોલક' એટલે ઇંદ્રિય જ્યાં રહે છે તે સ્થાન, એવો અર્થ જણાય છે.

બાતલ કરવા (યોજેલો છે). 'એક મનવાળાની એટલે એક જ છે મન જેનું તેવાની. મન પણ દૈવ અને આસુરના ભેદથી બે પ્રકારનું છે, તે પૈકી આસુર (મન) સંકલ્પ અને વિકલ્પરૂપ જૂદી જૂદી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનારૂં અને ગુણોથી ખળભળાટ પામનારૂં હોય છે. દૈવ (મન) તો એક સ્વભાવવાળું માત્ર મનનરૂપ જ હોય છે. ઇંદ્રિયો તો ભલે બંને પ્રકારની હોય. આસુર (ઇંદ્રિયોવાળા) ને કાર્યમાં જ વિઘ્ન થાય છે, પણ મન તો બીજું (આસુર) ન જ હોવું જોઈએ. તેમ (મન આસુર) હોય તો ઇંદ્રિયોની ઉપર કહી તેવી (માત્ર સત્ત્વમૂર્તિમાં જ) સ્થિતિ ન થાય. તેથી 'एकं' એક સ્વભાવવાળું મન જેનું હોય છે, તેનાથી જ ભક્તિ થાય છે. બીજાઓની તો હરકોઈ પ્રકારે ભગવાનમાં કટકે કટકે કરેલી સ્થિતિ, ક્ષયરહિત હોવાથી ઘણા જન્મોથી પુષ્ટ થઈ, છેવટના જન્મમાં ભક્તિરૂપ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરશે, એમ કંઈ અયોગ્યતા (રહેતી) નથી. 'वृत्तिः' એટલે તે(સત્ત્વમૂર્તિ)માં સ્થિતિ, પરંતુ માત્ર ગ્રહણ કરવાનું (જાણવાનું) નહિ. તે સ્થિતિ પણ જેવી પ્રહ્લાદની અથવા બીજા ભક્તોની હતી તેવી કુદરતી (જોઈએ). આટલું ઘણું દૂર છે, આ જન્મમાં સાધનથી પ્રાપ્ત થાય તેવું નથી, પરંતુ પહેલાનાં જન્મને લીધે એવો(ભકત) થાય છે. આગળ ભેદ જણાવવા 'तु' 'તો' શબ્દ કહેલો છે. બીજા જન્મનું આવરણ હોવાથી, પહેલા જન્મની સ્થિતિ 'यत् (या)' શબ્દથી કહેલી છે. ૩૨.

[૧]ફલરૂપ (છેવટના) જન્મમાં તે (સ્થિતિ) પ્રયોજનરહિત, સ્વતંત્ર અથવા ભગવાનને લક્ષમાં રાખનારી હોય છે. ફલો અને પ્રયોજનો ભગવાનથી (સિદ્ધ થાય છે), અથવા જે પ્રયોજનરહિત (સ્થિતિ) તે ભકિત છે એમ પછીના (ભકિત શબ્દ) સાથે સંબંધ છે. વળી જો તે ભગવાન વિષેની હોય તો સાક્ષાત્ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરે છે અથવા છ ગુણોના સ્વરૂપવાળી ભગવાનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. અથવા પહેલાં સત્ત્વસ્વરૂપવાળા દેવ વિષ્ણુમાં સ્થિતિ થાય, અને બીજા જન્મમાં ભગવાન વિષે તે (સ્થિતિ)જ થાય. પાંચ અગ્નિની વિદ્યામાં જ્ઞાનના સાધન તરીકે દેહની ઉત્તમ સ્થિતિ કહેલી છે અને તે દેહમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મુક્તિ થાય છે, તેથી જીવતાં મરતાં ચાલતાં તથા (બીજાના) સંગમાં આવતાં તે બ્રહ્મ જાણનારની ક્રિયાઓ કહેલી છે. તરત મુકિતમાં પણ સાયુજ્ય (થવાનું) કહેલું છે. તે(ફલ) વાસ્તવિક રીતે ભક્તોને પણ (પ્રાપ્ત) થાય છે, એવો સિદ્ધાંત છે, કારણ કે જૂદા પ્રકારે (જ્ઞાનથી) પ્રાપ્ત કરીને (ભક્તોથી તે) પ્રકટ કરાતું નથી. છતાં પણ સાયુજ્યરૂપ મુક્તિથી પણ આ ભક્તિ ઉત્તમ છે, એમ 'સિદ્ધિથી ઉત્તમ છે' શબ્દોથી કહેલું છે. સિદ્ધિ ઉપર જણાવી. ઉત્તમપણું (તેત્રીસમા શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જે (ભક્તિ) कोशं લિંગ શરીરને (જીર્ણ કરે છે), સંસારના બીજરૂપ (કોશ)ને (જીર્ણ કરે છે), એમ બીજાઓ કહે છે. જો કે સિદ્ધિ (મુકિત)માં પણ લિંગશરીર જીર્ણ થાય છે, છતાં પણ (ભકિત) તરત જ જીર્ણ કરે છે. પ્રયાસ વિના (તે જીર્ણ થાય છે) એમ જણાવવા 'જેમ જઠરાગ્નિ ખોરાકને (જીર્ણ કરે છે)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે, કારણ કે ખાધેલો કોળીઓ સારી રીતે પચી જાય તે માટે ઉદરના અગ્નિ સિવાય બીજું સાધન કરવામાં આવતું નથી. ઓસડ વિગેરે પણ અગ્નિને જ તેજ કરે છે. આ (ભકિત)થી મારૂં ધામ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો ભાવ છે. ૩૩.

જ્ઞાનીઓ પેઠે તે ભક્તોએ ભવિષ્યમાં બે [૨]પ્રકારે કરવાનું કૃત્ય કહે છે. તે પૈકી પહેલા (પ્રકાર)નું નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી કહે છે.

जीवतां साधनावस्था फलरूपा तथा परा ॥ २९ ॥

सायुज्यं च तृतीयं स्याद्‌तो नोत्क्रान्तिप्रापणे ॥

---

૧. અહિંથી તેત્રીસમા શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કરે છે. (प्र).

૨. 'બે પ્રકારે' એટલે આ લોકના અને પરલોકના ભોગના પ્રકારે. (प्र)

જીવતાં (તેઓની) સાધના (કરવા)ની સ્થિતિ (૩૪) અને પછીની ફલરૂપ (સ્થિતિ) (૩૫) અને ત્રીજું સાયુજ્ય છે (૩૬). તેથી બહાર નીકળવાનું અને પ્રાપ્ત કરાવવાનું કહેલાં[1] નથી. કા. ૨૯½.

તે પૈકી નીચેના શ્લોકથી આરંભમાં ભકતોની સાધન (કરવા)ની સ્થિતિ કહે છે:—

नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः ॥

येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्ज्य सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥३४॥

મારા ચરણની સેવામાં આનંદ માનનારા, મારા માટે કાર્ય કરનારા કેટલાક ભકતો, જેઓ (મારામાં) આસકિત રાખી પરસ્પર મારાં પરાક્રમોનો આદર કરે છે તેઓ મારી સાથે સાયુજ્યની ઇચ્છા રાખતા નથી. ૩૪.

આ ફલરૂપ ભકિત જાણવી. તે ભકતો જ્યાંસુધી જીવે ત્યાંસુધી ફલરૂપ ભકિત કરે છે, એવો અર્થ છે. ફલરૂપ (ભકિત) હોવાનું ત્યારે જ થાય, કે જ્યારે ભજનથી અનેક પ્રકારે રસ પ્રકટ થાય. ભગવાન સાથે **एकात्मतां** સાયુજ્યરૂપ ફલની ઇચ્છા રાખતા નથી, (તો તે માટે) પ્રાર્થના (કરવા)ની તો વાત જ શી ? (એમ) તે પ્રકટ થવાનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. ભકતોમાં વિરલ તેઓનું પ્રસંગને લીધે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. 'કેટલાક' વિશેષણથી (તેઓને) દુર્લભ (જણાવેલા છે). સ્વભાવથી જ તેઓનાં કાયા વાણી અને મનની ક્રિયા ભગવાન વિષે જ થાય છે એમ 'મારા ચરણની (સેવામાં આનંદ માનનારા)' વિગેરેથી કહે છે. મારા ચરણની સેવા જ **अभिरतिः** સ્વભાવ છે જેઓનો (અથવા) સર્વ સ્થલેથી જઈને ભગવાનનું કાર્ય કરવું એમ બે પગોથી સેવા (કરે છે), એવો અર્થ છે. બીજું (ભગવાનનું) સુખ તો (તેમની પાસે) ગયા પછી થઈ શકે તેવું છે. આ મનની ક્રિયા કહી. 'મારા માટે કાર્ય કરનારા' વિશેષણથી કાયાની (ક્રિયા) કહેલી છે. મારા સંબંધની જ છે **ईहा** ક્રિયા જેઓની તેવા (તેઓ છે). ઉત્તરાર્ધથી તેઓની વાણીની (ક્રિયા) કહેલી છે. બધા **भागवताः** એક પ્રકારના ભગવદીયો **प्रसज्ज्य** (મારામાં) આસકિત રાખી, **मम** મારાં ભગવાનનાં પરાક્રમોનો આદર કરે છે.

अन्योन्यमुक्तान्यतिपौरुषाणि संमानयन्ति प्रकटं सुहृष्टाः ॥ ३० ॥

स्वकार्यनिर्धारविचारहेतौ प्रमाणमेतद्गणयन्ति नान्यत् ॥

ઘણા આનંદિત થઇ (ભગવાનનાં) પરસ્પર કહેલાં ઘણાં પરાક્રમ(વાળાં ચરિત્રો)નો પ્રકટ આદર કરે છે. આને પોતાનાં કાર્યનો નિશ્ચય કરવાનો વિચાર કરવામાં પ્રમાણ ગણે છે, બીજાને (પ્રમાણ ગણતા) નથી. કા. ૩૦½.

નીચેના શ્લોકમાં તેઓની ફલની અવસ્થા કહે છે:—

पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंसप्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि ॥

रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ॥३५॥

તેઓ મારાં સુંદર કર્ણના આભરણવાળાં, પ્રસન્ન મુખવાળાં, અરુણ નેત્રવાળાં, દિવ્ય, વર આપનારાં સ્વરૂપોનું દર્શન કરે છે, (અને તેમની) સાથે ઇચ્છવા યોગ્ય વાત કરે છે. ૩૫.

તેઓ મારાં સ્વરૂપોનું દર્શન કરે છે. જેમ મિત્રો સાથે રમત રમે, તેમ તેઓને સદા ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, આરંભમાં દર્શન કરે છે. ભગવાનનાં સ્વરૂપોનું વર્ણન કરે છે (કે) સુંદર છે **अवतंसानि** કર્ણનાં આભરણો જેઓનાં (તેવાં સ્વરૂપો) છે. આથી એમ કહ્યું કે વૃંદાવન વિગેરેમાં ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પ્રસન્ન મુખો, (અને) અરુણ લોચનો છે જેઓનાં તેવાં

૧. તેઓની ત્રણ અવસ્થાઓ આવી છે, તેથી ઇંદ્રિયોનું દેહમાંથી બહાર નીકળવાનું અને દેવતાપણું પ્રાપ્ત કરાવવાનું કહેલું નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

સ્વરૂપો), રામના જેવાં, નૃસિંહના જેવાં (સ્વરૂપનાં) દર્શન કરે છે; અથવા (તે સ્વરૂપો) તેઓનું ઇષ્ટ થાય તે માટે રાજસભાવ અને (તેમનાં) ઇચ્છેલાં ટકી રહે તે માટે સાત્ત્વિકભાવ પ્રકટ કરે છે, એવો અર્થ છે. 'સ્વરૂપોનું' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ઘણી ઉપાસના કરનારાઓને કોઈક વાર એક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, પણ તેઓને ઘણાં (સ્વરૂપોનું દર્શન થાય છે), અને તે (સ્વરૂપો) દિવ્ય છે, લૌકિક બુદ્ધિથી ગ્રહણ થતાં નથી; અથવા (તેઓ) અલૌકિક ભાવ પ્રકટ કરે છે, (અને) તેઓ (ભક્તો) પ્રતિ જ પ્રકટ થાય છે. આમ હોવાથી અતિપ્રસક્તિ[1] થતી નથી. તેઓનાં બીજાંને (દર્શન) થતાં નથી એમ જણાવનારૂં 'વર આપનારાં' શબ્દથી બીજું પ્રમાણ કહેલું છે; કારણ કે (ભગવાનનાં સ્વરૂપ સિવાય) બીજાથી વર આપી શકાતો નથી. પ્રસન્ન સ્વરૂપોને લીધે (થતી) આમની સરસાઈ[2] 'સાથે (ઇચ્છવા યોગ્ય) વાત કરે છે' શબ્દોથી કહેલી છે. જીવતાં જ આ (ભક્તો) આ લોકમાં જ જેમ મિત્રો સાથે ઇચ્છેલી વાતચિત કરાય તેમ—ભગવાન સાથે ઇચ્છવા યોગ્ય વાત કરે છે. ૩૫.

પછી નીચેના શ્લોકમાં તેઓનું (તેઓને પ્રાપ્ત થતું) સાયુજ્ય કહે છે:—

तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः ॥
हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते ॥३६॥

તે સુંદર અવયવોવાળાં, ઉદાર વિલાસવાળાં, હાસ્ય સાથે દૃષ્ટિ કરનારાં, મનોહર વાણીવાળાં (સ્વરૂપો)થી હરાએલાં છે અંતઃકરણ અને પ્રાણો જેમનાં, તેઓ ન ઇચ્છતા હોવા છતાં ભક્તિ તેઓને મારૂં સૂક્ષ્મ સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે છે. ૩૬

'તે' અનુભવ સમયે જ આનંદ ઉત્પન્ન કરનારાં ઉપર કહેલાં સ્વરૂપો, જેમના (૧) સુંદર અવયવો છે, (૨) ઉદાર વિલાસ છે, (૩) હાસ્ય સાથે દૃષ્ટિ છે, અને (૪) वामं મનોહર सूक्तं વાણી છે તે (સ્વરૂપો)થી હરાએલાં છે અંતઃકરણ જેમનાં, એટલે (સ્વરૂપોએ) જેઓની ઇંદ્રિયોને વશ કરેલી છે, તેમને તે ઉપર કહેલી ભક્તિ 'મારૂં સૂક્ષ્મ સ્થાન' એટલે સાયુજ્ય, તેઓ (તેને) ઇચ્છતા ન હોવા છતાં પ્રાપ્ત કરાવે છે. વળી ભક્તોને ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાય તે માટે (સ્વરૂપ) ચાર ગુણોવાળું હોવાનું જણાવે છે. તે પૈકી (૧) સુંદર અવયવો 'કામ' પૂર્ણ કરનારા છે. (૨) ઉદાર વિલાસ 'અર્થ' સૂચવે છે. (૩) હાસ્ય સાથેની દૃષ્ટિ 'ધર્મ' કરાવનારી છે (અને ૪) મનોહર વાણી 'મોક્ષ' કરાવનારી છે. (૧) કામ વિષયના સૌંદર્યથી અને અંદરની શક્તિથી પૂર્ણ થાય છે, તેથી 'સુંદર'એ વિશેષણ બહારનું અલૌકિક સૌંદર્ય જણાવવા (યોજેલું છે). (૨) અર્થ જાતજાતનો (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે વિલાસ (કહેલો છે.) તે સર્વને લાભકારી થાય તે માટે તેને 'ઉદાર' કહેલ છે, કારણ કે ભગવાનની લીલા સર્વને સર્વ પદાર્થો આપનારી છે એ (ભગવાનનું) ભગવત્પણું છે. (૩) હાસ્ય દેહ વિગેરેમાં અધ્યાસ* ઉત્પન્ન કરાવનારૂં છે. તેમ (અધ્યાસ) ન હોય, તો સદા ધર્મ થઈ શકે નહિ; અને હાસ્ય સાથેનું જ્ઞાન (દૃષ્ટિ) ધર્મ કરાવનારૂં છે. (૪) વાણી હિત કરનારી, અવિદ્યાનો નાશ કરનારી છે, કારણ કે (તેનું) મનોહરપણું પરમ આનંદ આપનારૂં + છે.

---

૧. 'અવતાર ધારણ કરેલ ભગવાનનાં સર્વને દર્શન થાય છે, તેથી ભક્ત ન હોય તેમને પણ દર્શન થતાં હોવાથી) તે દિવ્ય કેમ ગણાય?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ કહેલ છે. જે દિવ્ય સ્વરૂપો છે તે ભૂમિ ઉપર ભક્તો માટે જ પ્રકટ થાય છે. તેથી ભક્તોને જ દર્શન દે છે, સર્વને દર્શન દેતાં નથી. તેથી દિવ્યપણું બીજાના જાણવામાં આવતું નથી, એવો અર્થ છે. (प्र).

૨. બીજા દર્શન કરનારાઓથી આ (દિવ્ય સ્વરૂપનાં દર્શન કરનાર) ભક્તોની સરસાઈ. (प्र).

* 'અધ્યાસ' એટલે હું દેહ વિગેરે છું, એવું ખોટું જ્ઞાન.

+ મનોહરપણું પરમ આનંદ આપે, અને આનંદને લીધે અવિદ્યાનો નાશ થાય એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, એવો અર્થ જણાય છે

સૂક્ષ્મ સ્થાન એક પ્રકારના આનંદરૂપ છે, અને (ભગવાનનાં) સ્વરૂપો અનંત આનંદરૂપ છે, તેથી જ (ભક્તો સૂક્ષ્મધામ અથવા સાયુજ્ય) ઇચ્છતા નથી. તેથી જ (સ્વરૂપો) સર્વ ઇંદ્રિયોને સુખરૂપ હોવાથી, તેઓ અંતઃકરણને અને ઇંદ્રિયોને આકર્ષણ કરે છે. તે ભગવાન પોતાને ઘેર પધારતાં તેમને (ભક્તોને) પણ લઈ જાય છે. તેઓ (સ્વરૂપો) તો ઇંદ્રિયોને અને મનને લઈ જાય છે. જેનું ફલ અવશ્ય (પ્રાપ્ત) થવાનું છે તેવી ભક્તિ તો કાલ વિગેરેને પણ જે પ્રાપ્ત થતું નથી તેવું ઘણું સૂક્ષ્મ ભગવદ્રૂપ ફલ જ આપે છે. ૩૬.

એ પ્રમાણે સાયુજ્યરૂપ ફલ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં સાલોક્ય વિગેરે પ્રકારનું ફલ કહે છેઃ—

अथो विभूतिं मम मायाविनस्तामैश्वर्यमष्टाङ्गमनुप्रवृत्तम् ॥
श्रियं भागवतीं वा स्पृहयन्ति भद्रां परस्य मे तेऽश्नुवते तु लोके ॥३७॥

જો માયાવીની મારી તે પ્રસિદ્ધ વિભૂતિ, આઠ અંગવાળાં ઐશ્વર્ય, (ભજન) પાછલ આવતી સંપત્તિ, ભગવાને કરેલી સંપત્તિ અથવા મોક્ષરૂપ સંપત્તિની તેઓ ઇચ્છા કરે, તો તેઓ હું—ઉત્તમના લોકમાં (તેમનો) નક્કી ભોગ કરે છે. ૩૭.

જો તે ભક્તિ મધ્યમ હોય, તો આ (શ્લોકમાં કહેલો) જૂદો ક્રમ છે. જો માયાવીની મારી પુત્ર ધન વિગેરેરૂપ અને સ્વર્ગ વિગેરેરૂપ વિભૂતિની (ઇચ્છા કરે, તો તેમનો ભોગ કરે છે). તેમાં ભોગ કરવા યોગ્ય (કાંઈ) ન હોવાથી 'માયાવીની' એમ કહેલું છે. ભગવદીયોનો બધોએ વિષય ભગવાનને અધીન છે એમ જણાવવા (માયાવીની મારી એમ) છઠ્ઠી વિભક્તિ (યોજેલી છે). 'તે' એટલે અલૌકિક અથવા સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ. અણિમા વિગેરે આઠ અંગો છે જેનાં તેવું ઐશ્વર્ય, એમ સર્વ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ (કહેલી છે). ભગવાનનાં ભજન પાછલ અથવા ભગવાન પાછલ આવતી **श्रियम्** એટલે મોક્ષ સુધીની બધીએ સંપત્તિ, અને **भागवतीं** ભગવાને કરેલી સંપત્તિ(ની ઇચ્છા કરે તો ભોગ કરે છે). '**वा**' શબ્દ (આ સંપત્તિઓનો) અનાદર દર્શાવે છે. અથવા (આ) બધીએ (અને) **भद्रां** મોક્ષસંપત્તિની પણ ઇચ્છા[1] કરે (તો ભોગ કરે છે). મધ્યમ ભક્તિ અવશ્ય ફલ આપે છે, તેથી જો બીજા સ્થલે તેઓને ભોગ (કરવો) ન ગમે, તો વૈકુંઠમાં તેમને ભોગ આપે છે, એમ 'તેઓ હું—ઉત્તમના લોકમાં નક્કી ભોગ કરે છે.' શબ્દોથી કહેલું છે. 'ઉત્તમ' એટલે કાલ અને અક્ષરથી ઉત્તમના 'લોકમાં' એટલે વ્યાપિવૈકુંઠમાં ઐશ્વર્ય વિગેરે બધાંએનો ભોગ કરે છે, એવો અર્થ છે. ૩૭.

"લોકોને કાલનો ભય હોવાથી, 'પુણ્યનો ક્ષય થાય ત્યારે મર્ત્યલોકમાં પ્રવેશ કરે છે' (ભ. ગી. ૯. **૨૧**) પ્રમાણે પોતાનાં સ્થાનનો ત્યાગ થતો હોવાથી, વૈકુંઠલોકમાં વિષયોનો અનુભવ (કરવા)થી શું લાભ ?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे नङ्क्ष्यन्ति नो मेऽनिमिषो लेढि हेतिः ॥
येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ॥३८॥

---

૧ **अ, मा, नो, ना,** શબ્દો નકારનો અર્થ જણાવે છે. '**अ**' શબ્દ છૂટો, સમાસ ન કરેલો જાણવો. (**प्र**) અહિં '**अ**' વધારે પ્રકાશકારે લીધો છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં એ નથી. આ ભક્તિને મધ્યમ કહેલી છે. પાછલના શ્લોકમાં ન ઇચ્છેલ હોવા છતાં ફલ આપવાનું કહેલ છે. આ શ્લોકમાં આરંભમાં '**अथो**' 'જો' શબ્દ છે. તેથી અણિમા વિગેરે ફલ ઇચ્છતા હોય તો શું થાય, તે આ શ્લોકમાં કહેલ હોય, તેવું જણાય છે. તેથી વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લઈ અર્થ કરેલ છે. '**अ**' શ્લોકમાં નથી, છતાં '**वा**' ના '**आ**' સાથે ભળી ગએલો છે એમ કહી શકાય. એવો પાઠ લઈએ તો આ ફલો નથી ઇચ્છતા, છતાં મારા લોકમાં ભોગવે છે, એવો અર્થ થાય. શ્રીધર વિગેરે '**अ**' લે છે

શાંત સ્વરૂપવાળા (વૈકુંઠ)માં મારામાં આસક્તિ રાખનાર જેઓના પ્રિય, દેહ, અને પુત્ર, મિત્ર, ગુરુ, બાંધવો, દેવ અને ફલ હું છું તેઓનો કોઈપણ સમયે નાશ થતો નથી અને મારૂં આયુધ કાલ (તેમનું) ભક્ષણ કરતો નથી. ૩૮.

હે શાંત સ્વભાવવાળી માતા! અથવા શાંત છે સ્વરૂપ જેનું તેવા સર્વ દોષરહિત વૈકુંઠમાં, મારામાં જ છે આસક્તિ જેઓની, તેઓનો નાશ થતો નથી; (તેઓનાં) પુણ્યનો ક્ષય થતો નથી અને (તેઓનું) પતન થતું નથી; તેમજ આયુધ કાલચક્ર તેઓનું ભક્ષણ કરતું નથી. કાલ પણ તેઓનું ભક્ષણ કરતો નથી, તેનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી (કહેલું છે). કાલનો જ્યાં વિષય હોય ત્યાં (તેની) પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેના વિષય નીચેના આઠ છેઃ (૧) વિષયો (૨) દેહ (૩) પુત્રો (૪) મિત્રો (૫) ગુરુઓ (૬) બાંધવો (૭) ઇષ્ટ દેવતા અને (૮) કામ. તે (વૈકુંઠ) લોકમાં આ નથી હોતા, પરંતુ આમનું કાર્ય હું જ કરૂં છું. તેથી જ તેઓને હું જ (ઉપર જણાવેલ) આઠ પ્રકારનો છું. (૧) કાલ મને વિષય કરતો નથી. (૨) મારાથી બીજો કોઈપણ તેમનો દેહ વિગેરે નથી. (૧) વિષય પ્રિય થાય છે, પણ વૈકુંઠ મારારૂપ હોવાથી હું જ ત્યાં વિષય છું. અને (૨) (ભક્તોએ) સારૂપ્ય (ભગવાન જેવું સ્વરૂપ) પ્રાપ્ત કરેલ હોવાથી, (તેમનો) દેહપણ હું જ છું. (૩) દેહથી વિષયોનો ભોગ કરવામાં આવે, ત્યારે પ્રકૃતિ પ્રસવ કરે છે, એટલે પુત્રો થાય છે. ત્યાં વિષયના ભોગથી પણ હું જ (ઉત્પન્ન) થાઉં છું. ત્યાં રહેનારાઓ મારા ઉપર જ પુત્ર તરીકે સ્નેહ કરે છે. (૪) ત્યાં બહારનો મિત્ર પણ હું જ છું, કારણકે ત્યાં રહેનારા પુરુષો મારા સ્વરૂપવાળા છે. આ ચાર આ લોકના સંબંધવાળા (કહ્યા). પરલોકના સંબંધવાળા ચાર છે. (૫) તે પૈકી ઉપદેશ આપનાર ગુરુ છે. વૈકુંઠમાં તો હું જ (ગુરુ) છું. (૬) ગુરુના ઉપદેશ પછી હિત થાય તે માટે જેઓ ત્યાં પ્રયાસ કરે છે તે **सुहृदः** બાંધવો છે. બાંધવોનું કાર્ય તો ત્યાં રહેનારાઓ જ કરે છે. (૯) **दैवं** એટલે દેવ અથવા પૂજા કરવા યોગ્ય. તે ફલનું દાન કરવામાં ઉપયોગી છે અને (૧૦) **इष्टं** એટલે ફલ (હું જ છું). તેથી તેઓનો નાશ ન થાય તે યોગ્ય જ છે. ૩૮.

નીચેના બે શ્લોકોથી તેનાથી પહેલી (પ્રાપ્ત થતી) ભક્તિ ફલ સાથે કહે છેઃ—

इमं लोकं तथैवामुमात्मानमुभयायिनम् ॥
आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः ॥३९॥
विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतोमुखम् ॥
भजन्त्यनन्यया भक्त्या तान्मृत्योरतिपारये ॥४०॥

આ લોકનો તેમજ પરલોકનો, બંને લોકમાં જનાર આત્માનો અને આત્માની પાછલ જે આ લોકમાં ધન પશુઓ ઘરો અને બીજાં છે તે સર્વનો ત્યાગ કરીને જેઓ એવી રીતે સર્વત્ર મુખવાળાનું મારૂં અનન્ય ભક્તિથી ભજન કરે છે, તેઓને હું મૃત્યુના પેલે પાર લઈ જાઉં છું. ૩૯. ૪૦.

જેઓ ઉપર કહેલા અધિકાર વિનાના, તેવાં શરીર વિગેરે વિનાના, માત્ર પુણ્યના પાકવાથી જ એવા થઈ, (નીચે) કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે ઉપાસના કરે છે, તેઓમાં ભક્તિ ન હોવાથી હું તેઓને મૃત્યુના પેલે પાર લઈ જાઉં છું. એવો બે (શ્લોકો)નો સંબંધ છે. (આ) સાંખ્યનો સિદ્ધાંત હોવાથી, આમાં ત્યાગ મુખ્ય છે. મુખ્ય સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો આ લોકમાં ઉદાસીનપણું જ (ફલનાં) કારણરૂપ છે. ત્યાગ કરવાના (પદાર્થો) ગણાવે છે. પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલના ભેદથી ચાર પ્રકારે આ લોકનો ત્યાગ કરવો. આ લોકમાં રહેનારાઓનાં પ્રમાણો (આ ઉપાસના કરનારનાં) પ્રમાણો નથી. જે તેમનું પ્રમેય–જાણવા યોગ્ય અથવા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વિષયો– તે (આમને) ગ્રહણ કરવાના નથી. જે તેઓનું ફલ (પ્રાપ્ત કરવા)નું સાધન અથવા જે ફલ,

તે બંને તેમનાં (ઉપાસના કરનારનાં સાધન તથા ફલ) નથી. જે આ પ્રમાણે કરે છે તે આ લોકનો ત્યાગ કરે છે. તેવી જ રીતે ચાર પ્રકારે પરલોકનો ત્યાગ કરે છે. બંને લોકની કામના કરનાર લૌકિક અને વૈદિક બંને સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરેલ 'आत्मा' એટલે ચાર પ્રકારના દેહ[1] વિગેરે(નો ત્યાગ કરે છે). સર્વ સ્થલે 'ત્યાગ' એટલે ઉદાસીનપણું. आत्मानं દેહ વિગેરેની પાછલ જે પુત્ર વિગેરે (રહેલા) અને 'च' 'અને' શબ્દથી જણાવેલા જે ઘરની ઘરવખરી વિગેરે છે (તેમનો ત્યાગ કરે છે). 'इह' 'આ લોકમાં' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે મમતાના સ્થાનરૂપ બધું એ પ્રત્યક્ષ જ જાણવામાં આવે છે. राय: ધન, ગાયો વિગેરે 'પશુઓ'. આવો અને બીજા ન કહેલાં પ્રતિષ્ઠા વિગેરે ગુણોનો ત્યાગ કરી (ભજન કરે છે:). 'સર્વનો' એ વિશેષણ બધાંને લાગુ પડે છે. 'च' 'અને' શબ્દથી અભિમાન વિગેરે (જણાવ્યાં છે).

'સર્વનો ત્યાગ કરવામાં આવે ત્યારે સર્વથી થતા લાભોની જરૂર હોવાથી કેવી રીતે મુક્તિ થશે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'એવી રીતે સર્વત્ર મુખવાળાનું મારૂં (ભજન કરે છે)' એમ કહેલું છે, કારણ કે હું સર્વરૂપ છું. મારા માટે જેટલાંનો ત્યાગ કરે છે તેટલાં રૂપવાળો હું તેઓના માટે થાઉં છું, એવો (અર્થ છે). એવા સ્વરૂપવાળાનું મારૂં જેઓ ભજન કરે છે (તેઓને હું મૃત્યુના પેલે પાર લઈ જાઉં છું). 'સર્વત્ર મુખવાળા' વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે ભગવાનને નવીન રીતે કાંઈપણ કરવાનું નથી. તે ભજનનું સાધન ભક્તિ જ છે. તેમાં અનન્યતાની જરૂર છે. **પરલોક (પ્રાપ્ત કરવા) માટે, ભગવાનની કૃપા (પ્રાપ્ત કરવા) માટે, (અથવા) બીજા (પ્રયોજન) માટે ભક્તિ સિવાય અથવા ભગવાન સિવાય જેઓને બીજું (સાધન) નથી, (તેઓ અનન્ય છે).** 'મૃત્યુના પેલે પાર લઈ જવું' એટલે ફરીથી તે આત્માને મૃત્યુ ગળી જાય તેવા દેહનો સંબંધ ન થવો તે. (તેઓને) મુક્તિ થતી નથી, (તેમ) મૃત્યુ પણ થતું નથી એટલે સનક વિગેરેની પેઠે તેઓ રહે છે એ રીતે (૧) સાયુજ્ય (૨) વૈકુંઠ અને (૩) જીવન્મુક્તિ એવા ત્રણ પ્રકારો કહ્યા. ૩૯. ૪૦.

નીચેના શ્લોકથી બીજા માર્ગથી પણ આ (ફલ) થશે એવી શંકા કરી તે દૂર કરે છે:—

नान्यत्र मद्भगवतः प्रधानपुरुषेश्वरात् ॥
आत्मनः सर्वभूतानां भयं तीव्रं निवर्तते ॥४१॥

પ્રકૃતિ અને પુરુષના ઈશ્વર, સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા હું ભગવાન વિના બીજાથી તીવ્ર ભય દૂર થતો નથી. ૪૧.

भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित् ॥ ३१ ॥
स एव मुक्तिदाता च भक्तिस्तत्रैव कारणम् ॥

વિષ્ણુ ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે, બીજા કોઈપણ (સાધન)થી પ્રસન્ન થતા નથી; અને મુક્તિ આપનારા તે જ છે, (અને) તે (મુક્તિ)નું કારણ ભક્તિ જ છે. કા. ૩૧½.

मत् મારાથી બીજાથી સંસારરૂપ તીવ્ર ભય દૂર થતો નથી. જ્ઞાન વિગેરેથી સંસાર દૂર થાય છે, અને 'भग' 'ભગ' શબ્દથી ઓળખાતા તે ભગવાનમાં જ હોય છે. તે (અર્થ) 'ભગવાન' શબ્દથી કહેલો છે. વળી સંસાર પ્રકૃતિ અને પુરુષથી ઉત્પન્ન થાય છે, (તેથી) તે બેને જે વશ રાખનાર છે તેમનાથી જ દૂર થાય તે યોગ્ય છે. વળી હું 'સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા' છું. આત્મા જ તેવો (સંસાર દૂર કરવાનો) ઉપકાર કરે છે, કારણ કે સ્વાર્થ વિના એક ઉપર બીજો કોઈ ઉપકાર કરતો નથી. તેથી ભગવાન જ જ્ઞાન વિગેરેરૂપ હોવાથી (સંસાર) દૂર કરનારા છે, પ્રકૃતિ વિગેરેને અટકાવનાર હોવાથી ફરી સંસાર થવા દેતા નથી, અને આત્મા હોવાથી અવશ્ય હિત કરનારા છે, તેથી બીજાથી ભય દૂર ન થાય તે યોગ્ય જ

1. દેહ, ઈંદ્રિય, પ્રાણ અને અંતઃકરણના અધ્યાસના ભેદથી જૂદો જૂદો ચાર પ્રકારનો થતો (આત્મા). (પ્ર)

છે. 'તીવ્ર' એટલે તરત આવનારો, નજીક રહેનાર, અટકાવનારથી જ દૂર થાય તેવો. (ભગવાન) આત્મા હોવાથી નજીક રહેનાર હોવાનું સિદ્ધ થએલું છે. ૪૧.

(ભગવાન સર્વને) વશ રાખનાર હોવાનું નીચેના શ્લોકથી સિદ્ધ કરે છે:—

मद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति मद्भयात् ॥
वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ॥४२॥

આ વાયુ મારા ભયથી વાય છે, સૂર્ય મારા ભયથી તપે છે. મારા ભયથી ઇંદ્ર વૃષ્ટિ કરે છે, અગ્નિ બાળે છે અને મૃત્યુ ફરે છે. ૪૨.

'આપના ભયથી વાયુ વાય છે, (આપના) ભયથી સૂર્ય ઉગે છે. આપના ભયથી અગ્નિ અને ઇંદ્ર (પોતાનાં કાર્ય કરે છે), અને પાંચમું મૃત્યુ દોડ્યા કરે છે' એવી શ્રુતિ છે. શ્રુતિનો અર્થ કહે છે. મારા ભયથી જ આ વાયુ વાય છે. એમ ન હોત, તો ફર્યા કરવાનું પ્રયોજન (તેને) ન હોવાથી સર્વ સ્થલે સદા ન વાત. સૂર્ય પણ મારા ભયથી જ તપે છે. શ્રુતિમાં 'ઉગે છે' એમ કહ્યું, ત્યાં 'ઉગવું' શબ્દથી 'તપવું' જ કહેલું છે. તેમ ન હોત તો (સૂર્યના) જ્યોતિશ્ચક્રમાં ફરવાથી પણ ઉદય થતો હોવાથી, 'ભય' નિરર્થક થાય. અગ્નિ અને ઇંદ્રની ક્રિયાઓ (શ્રુતિમાં) કહેલી ન હોવાથી 'ઇંદ્ર વૃષ્ટિ કરે છે....' શબ્દોથી પોતે કહે છે. તેમ (ભગવાનના ભયથી વૃષ્ટિ કરતો) ન હોય તો પોતાનાં ઘરમાં રહેલું જલ ઇંદ્ર કેમ વેડફી નાખે? 'અગ્નિ બાળે છે.' (ભગવાનના ભયથી બાળતો ન હોય તો) ન ગમતા પણ બધાએ અપવિત્ર પદાર્થોને કેમ બાળે? દયાળુ મૃત્યુ પણ મારા ભયથી જ ફરે છે, એટલે મારી નાખવાનો પ્રયાસ કરે છે. 'વાયુ વિગેરેની ઉપાસનાથી મૃત્યુને દૂર કરવુ' એવો મત ખોટો ઠરાવેલ છે, (અને) એમ પણ સૂચવેલું છે કે બીજાએ રોકવા માંડવા છતાં પણ મૃત્યુ રોકાતું નથી. ૪૨.

એ પ્રમાણે બીજાના મત ખોટા ઠરાવી, પોતાનો સિદ્ધાંત કહી, નીચેના શ્લોકથી તેમાં પૂર્વાચાર* પ્રમાણ હોવાનું કહે છે:—

ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः ॥
क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशन्त्यकुतोभयम् ॥४३॥

મોક્ષ માટે યોગીઓ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સાથેના ભક્તિયોગથી, જેને લીધે ક્યાંયથી પણ ભય રહેતો નથી તેવા મારા ચરણના મૂલમાં પ્રવેશ કરે છે. ૪૩.

જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ભક્તિની સાથે કાર્ય કરનારાં છે. યોગ અધિકારીનું વિશેષણ છે. ભક્ત જ મોક્ષનું સાધન છે. '**क्षेमाय**' એટલે મોક્ષ માટે અથવા સ્વરૂપનું સંરક્ષણ થાય તે માટે મારા ચરણનાં મૂલમાં એટલે ચરણનાં આસનરૂપ અક્ષરમાં પ્રવેશ કરે છે, કે જેને લીધે ક્યાંયથી પણ ભય રહેતો નથી, (એમ) પ્રવેશ કરવાનું કારણ (કહેલું છે.) ૪૩.

એ રીતે સર્વ શાસ્ત્રાર્થ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ જાણવામાં આવે તે માટે કર્તવ્ય કહેતાં ઉપસંહાર કરે છે:—

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां निःश्रेयसोदयः ॥
तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरम् ॥४४॥

પુરુષોને આ લોકમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર આટલું જ છે. મને અર્પણ કરેલું મન તીવ્ર ભક્તિયોગથી મારામાં સ્થિર (કરવું). ૪૪.

---

* 'પૂર્વાચાર' એટલે બાપદાદાઓનું આચરણ.

પરલોક માટે પ્રયત્ન કરતા પુરુષોને આ લોકમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર આટલું જ છે. **नि श्रेयसः** મોક્ષનો **उदयः** ઉદય થાય જેનાથી (તે **निःश्रेयसोदयः** એટલે) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર આટલું જ છે. પહેલાં સંસારને મનના આધારવાળો કહ્યો. મોક્ષનું પણ તે (મન) જ કારણ કહેલું હોવાથી, તે જો ભગવાનમાં સ્થિર થાય, તો કૃતાર્થ થવાય, તેથી તેને સ્થિર કરવા માટે ભક્તિ જ (સાધન) છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તરત ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર, સર્વ વિઘ્ન વિનાના ભક્તિયોગથી, મન મને અર્પણ કરેલું હોઈ (મારામાં) સ્થિર થાય—આટલું જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં છે. યોગનો સિદ્ધાંત એવો છે કે હરકોઈ પ્રકારે ભગવાનમાં સ્થિર (થએલું) મન પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં છે. તે વિષયમાં ભક્તિ જ (મનને) સ્થિર કરાવનારી હોવાથી પોતાના* સિદ્ધાંત પ્રમાણે પણ ભક્તિ જ (મોક્ષના સાધન તરીકે) જણાવી. ભાગવત સિદ્ધાંત પ્રમાણે પણ (તે જ સાધન છે). તેથી સર્વ વાદીઓએ (મોક્ષના સાધન તરીકે) ભક્તિનો આદર કરેલ હોવાથી, તે જ કરવી યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થયું. ૪૪.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના પચીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત

---

* 'પોતાના સિદ્ધાંત' એટલે કપિલના સાંખ્ય સિદ્ધાંત, એવો અર્થ જણાય છે.

अथ षड्विंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય છવીસમો.

आत्मानात्मविवेकाय षड्विंशे साङ्ख्यमुच्यते ॥
तत्त्वानां लक्षणान्यत्र निरुक्तिश्रेयमत्र च ॥१॥

આત્માનો અને અનાત્માનો ભેદ જણાય તે માટે છવીસમા (અધ્યાય)માં સાંખ્ય(શાસ્ત્ર) કહેલું છે.[1] અહિં તત્ત્વોનાં લક્ષણો અને આ (તેમનાં) નામ કહેલાં છે. કા. ૧.

जीवब्रह्मविभागार्थं प्रक्रियाद्वितयं स्मृतम् ॥
संसारे मूलभावे च पुरुषः प्रकृतिर्मता ॥२॥

જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ જાણવામાં આવે તે માટે બે પ્રક્રિયા[2] કહેલ છે. સંસાર થવાના અને મૂલ સ્થિતિ[3] પ્રાપ્ત થવાના (વિષય)માં પુરુષ અને પ્રકૃતિનો નિર્ણય કરેલો છે. કા. ૨.

ગયા અધ્યાયમાં ઉત્તમ ભક્તિથી હૃદયનો લય થવાનું કહીને અને બીજી (ભક્તિ)ઓનાં ફલ કહીને, તે (ભક્તિ)ઓ સત્સંગથી જ થતી હોવાથી દેવહૂતિને તે થવાનો સંભવ નહિ હોવાથી (દેવહૂતિને) શાસ્ત્રાર્થનું પૂર્ણ જ્ઞાન થાય તે માટે જ તે કહેલ છે એમ વિચારી, તે જ પ્રયોજનથી સાંખ્ય(શાસ્ત્ર) કહેવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છે:—

अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् ॥
यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः ॥१॥

હવે હું તને તત્ત્વોનાં લક્ષણ જૂદાં જૂદાં કહીશ, જે જાણીને પુરુષ પ્રાકૃત ગુણોથી મુક્ત થાય છે. ૧.

'અથ' 'હવે' શબ્દથી (આ માર્ગમાં) પરાધીન* રહેવાનું નથી એમ જણાવવા જૂદો આરંભ કરેલો છે. સાંખ્ય(શાસ્ત્ર) તે તને જ કહીશ. 'તત્ત્વોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણ' શબ્દોથી સાંખ્યનું સ્વરૂપ કહેલું છે. જેમ એક બીજાં (તત્ત્વો)નું મિશ્રણ થાય નહિ, તેમ તત્ત્વોનો વિચાર કરવો જોઈએ. લક્ષણોથી જ બીજાથી જૂદાપણાનું જ્ઞાન થાય છે, એમ અમે કહેલું છે. તેથી 'તત્ત્વોનાં લક્ષણ જૂદાં જૂદાં કહીશ.'

'બહાર રહેલાં તત્ત્વો વિગેરે જાણવામાં આવે, તેથી પણ, (મનની) અંદર રહેલ સંસારને શું (અસર) થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જૂદાં જૂદાં લક્ષણો જાણીને, પુરુષ પોતે પ્રાકૃત ગુણો એટલે આધ્યાત્મિક તત્ત્વોથી[4] છૂટો પડે છે. (તત્ત્વોના) સમૂહમાં

---

૧. છવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ કરતાં, સંગતિ પહેલાં કહેલી હોવાથી તે (ફરી) ન કહેતાં ભગવાને વિચારેલ 'અર્થ' નામનો બીજો પુરુષાર્થ સ્પષ્ટ કરવા આ બધો વિચાર કરાય છે એમ જણાવવા મુખ્ય રીતે પ્રયોજન આ કારિકાથી કહે છે આત્મા અને અનાત્માનો ભેદ ભગવાને વિચારેલ 'અર્થ' છે. તે મૈત્રેયનાં વચનમાં આ અધ્યાયનો અર્થ છે. (प्र).

૨. બંધ અને મોક્ષ, એવી બે પ્રક્રિયા કપિલે વિચારી કહેલ છે. આ બે પ્રક્રિયા ન હોય, તો જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ જણાય નહિ (प्र).

૩. 'મૂલ સ્થિતિ' એટલે પહેલાંનું સ્વરૂપ. ગયા અધ્યાયમાં ભક્તિ કહી. ભક્તિનો અધિકાર ન હોય તેને માટે તેનાં અંગ તરીકે તેના જેવું ફલ આપનારૂં સાંખ્ય અહિં કહેવામાં આવે છે, એટલે અંગાગિભાવ (ભક્તિ અંગી, અને સાંખ્ય તેનું અંગ એવો સંબંધ), અથવા (ભક્તિ અને સાંખ્ય) બંનેનું એક પ્રયોજન છે એ સંગતિ છે, એવો અર્થ છે. શાસ્ત્રાર્થના વિચાર પ્રમાણે તો ભગવાને ભોગ કરવાનાં તત્ત્વો આ અધ્યાયમાં કહેલાં હોવાથી આ 'તન્માત્રા' જણાવનારો અધ્યાય છે. (प्र).

* ભક્તિમાં સત્સંગ જરૂરી હોવાથી, તેમાં સત્પુરુષોને અધીન રહેવાનું છે. અહિં તેવું નથી, એવો ભાવ જણાય છે.

૪. 'આધ્યાત્મિક તત્ત્વો' એટલે શરીરમાં રહેલાં વાસનાથી ભરપૂર તત્ત્વો. (प्र).

રહેલો (પુરુષ) જૂદાં જૂદાં (તત્ત્વોનાં) લક્ષણો વડે તે તે (તત્ત્વને) છૂટું પાડી કેવલ (મુક્ત) થઈ શકે છે. ૧.

અને જે (જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ) માટે આ આત્મા અને અનાત્માને જૂદા જાણવાના છે તે જ્ઞાન હું તને કહીશ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनम् ॥
यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ॥२॥

પુરુષને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેનું જ્ઞાન, જેને 'આત્મદર્શન' કહે છે, તે હૃદયની અંદરની ગાંઠને ભેદનારું (જ્ઞાન) હું તને કહું છું. ૨.

જે જ્ઞાન મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેનું (હોઈ), પુરુષને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે, તે તને કહીશ, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'આત્માના અજ્ઞાનને લીધે સંસાર થાય છે, તેથી આત્માનું જ્ઞાનજ કહેવું યોગ્ય છે, બીજાં જ્ઞાનનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી "જેને 'આત્મ-દર્શન' કહે છે" એમ કહેલું છે. (આત્મદર્શન એટલે) આત્માનું દર્શન થાય છે જેમાંથી, આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારું, અથવા આત્માનો સાક્ષાત્કાર જ. સ્વરૂપથી અને કારણથી તે હું તને કહીશ. આ પણ ભક્તિની પેઠે હૃદયનો લય કરનારું છે, એમ 'હૃદયની અંદરની ગાંઠને ભેદનારું' એ વિશેષણથી કહેલું છે. હૃદયમાં ચિત્ (આત્મા) અને અચિત્ (અનાત્મા)ની સેળભેળ છે જેને લીધે, તે 'હૃદયની અંદરની ગાંઠ' એટલે મોહ અથવા લિંગ શરીર[1], તેને ભેદવાનું થાય છે જેને લીધે, તેવું (આત્મદર્શન છે.) સાંખ્ય સાથેનું જ્ઞાન (મોક્ષનું) સ્વતંત્ર સાધન છે, એમ કહેલું છે. ૨.

તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં પુરુષનું લક્ષણ કહે છે:—

अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥
प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥३॥

પુરુષ આત્મા છે. આરંભરહિત, નિર્ગુણ, પ્રકૃતિને વશ રાખનાર, અંદરની દૃષ્ટિથી જણાય તેવો, પોતાની મેળે પ્રકાશનાર છે, જેની સાથે (આખું) વિશ્વ સારી રીતે સંબંધમાં આવેલ છે તેવો છે. ૩.

જે જાણવામાં આવતાં બીજાથી જૂદા (પદાર્થ) તરીકે જ્ઞાન થાય, એવું તેનું લક્ષણ જેનામાં ન હોય તેનેજ જૂદું કરી શકાતું હોવાથી, મુખ્યપણાંથી આત્માનું લક્ષણ કહે છે. પુરુષનું લક્ષણ* કહેવાનું છે. આત્મા, 'આ હું છું' એવી બુદ્ધિથી જણાય છે એ (તેનું) લક્ષણ છે. [2]દેહ, ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ, લોકો, અને યજ્ઞો વિગેરેથી પ્રાપ્ત થાય તેવા પરલોકો મમતાનાં સ્થાનો છે. ઉપકાર કરનારાં સર્વમાં **अतति** વ્યાપે તે આત્મા, કારણ કે '(આ) હું (છું)' એવી બુદ્ધિથી જાણવામાં આવે તેવો તે જ 'પુરુષ' છે. [2]તેના દેહ વિગેરેની ઉત્પત્તિને લીધે, જીવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલાની તે (પુરુષ)ની ઉત્પત્તિ થાય, તેથી તેમનાથી જૂદો પાડવા 'આરંભ-રહિત' એ વિશેષણ કહેલું છે. ઉત્પન્ન થવું, સમાગમમાં આવવું, બહારથી પ્રકટ થવું [3]એવા

---

૧. '**कोशः**' એટલે લિંગશરીર. (प्र).

* 'લક્ષણ' એટલે જે બીજામાં ન હોય તેવું (અસાધારણ) ચિહ્ન, વ્યાખ્યા.

૨...૨ આ ભાગથી આત્મા પુરુષનું લક્ષણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અહિં 'આત્મા' શબ્દથી ભગવદ્ગીતા ૧૦-૨૦ માં જણાવેલ વિભૂતિરૂપ આત્મા જાણવો. (प्र).

૩. 'આવિર્ભાવ' શબ્દનો અહિં 'બહારથી પ્રકટ થવું તે' એવો અર્થ છે. છે. (प्र). અહિં ત્રણ પ્રકારની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. આત્માની એ પૈકી કોઈ પ્રકારથી ઉત્પત્તિ થતી નથી એમ જણાવે છે.

પ્રકારથી જેની કોઈપણ ઉત્પત્તિ જણાએલી નથી તે આરંભરહિત છે. (૨) 'નિર્ગુણ' વિશેષણથી તેની ઉત્પત્તિ ન હોવાનું કારણ કહેલું છે. **निर्गताः** નીકળેલા છે **गुणाः** ગુણો જેમાંથી તે નિર્ગુણ. સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા ગુણો છે, તેઓ જ્યારે તે (આત્મા)માંથી જ ઉત્પન્ન થએલા છે, તો તેની ઉત્પત્તિ કોણ કરશે? ('નિર્ગુણ' એટલે) પૂર્ણ રીતે નિવૃત્ત થએલા છે (ગુણો) જેમાંથી, એવા મત પ્રમાણે 'ગુણોના સંબંધરહિત' એવો અર્થ થાય છે.

(૩) '(આત્મા) પોતે ગુણોનું કારણ હોય ત્યારે, અથવા (આત્માને) પોતાથી ગુણોનો સંબંધ ન હોય ત્યારે, પ્રકૃતિના જ ગુણો આત્માને આરંભવાળો કરશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રકૃતિને વશ રાખનાર' શબ્દો યોજેલા છે; કારણ કે પ્રકૃતિને વશ રાખનાર, પ્રકૃતિથી જૂદો, અથવા પ્રકૃતિના સંબંધ વિનાનો પ્રાકૃત (પ્રકૃતિના) ગુણો સાથે સંબંધમાં આવતો નથી. (૪) તે (વિષય)નું પ્રમાણ 'અંદરની દૃષ્ટિથી જણાય તેવો' વિશેષણથી કહેલું છે. **प्रत्यक्** અંદરની દૃષ્ટિથી **धाम** સ્ફૂર્તિ થાય છે જેની, એટલે '(આ) હું છું' એવી બુદ્ધિથી જણાય તેવો, એવો અર્થ છે.

'અહંકાર પણ તેવો છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાની મેળે પ્રકાશનાર' એમ કહેવું છે. (આત્મા) પોતે જ **ज्योतिः** પ્રકાશરૂપ છે. આથી એમ કહેલું છે કે તેના વિષે બીજું પ્રમાણ નથી, તે (બીજાં પ્રમાણ)ની જરૂર પણ નથી. અહંકાર તો પોતાની મેળે પ્રકાશનાર નથી, તે (આ) પછીના અધ્યાયમાં કહેશે. 'જેની સાથે (આખું) વિશ્વ સારી રીતે સંબંધમાં આવેલું છે' વિશેષણથી આત્માનો બીજો અસાધારણ ગુણ કહેલો છે. જે આત્માની સાથે બધુંએ વિશ્વ સારી રીતે સંબંધમાં આવેલું છે. તત્ત્વો એક બીજાથી છૂટાં ન પડે તેવાં હોવાથી, સ્વભાવ કાલ અને કર્મ અનેક પ્રકારનાં હોવાથી, એકલો આત્મા જ આખા જગત સાથે સારી રીતે સંબંધમાં રહેલો હોય છે, બીજો કોઈ (આખા જગત સાથે સારી રીતે સંબંધમાં રહેલો) નથી; અને સારી રીતનો સંબંધ એટલે તેમાં રહેલા ગુણ અને દોષનો સંબંધ (થવા દીધા) વિના સારી રીતે સંબંધમાં રહેવું; એવો જ સંસર્ગ હોવો.[1]

અહિં 'આત્મા' એ જ પુરુષનું લક્ષણ છે. આત્મા સંઘાત (દેહ વિગેરેના સમૂહ)થી જૂદો પડે તે માટે બીજાં લક્ષણો (કહેલાં) છે. (**क**) (૧) 'આરંભરહિત' શબ્દથી[2] દેહને જૂદો પાડેલો છે. (૨) 'નિર્ગુણ' શબ્દથી સર્વ પ્રાકૃત પદાર્થ (ને જૂદા પાડેલા છે). (૩) 'પ્રકૃતિને વશ રાખનાર' શબ્દથી પ્રકૃતિને જૂદી પાડેલી છે.[4] (૪) 'અંદરની દૃષ્ટિથી જણાય તેવો' ગુણથી કાલ (ને જૂદો પાડેલો છે).[5] એ રીતે ચાર શબ્દોથી એક લૌકિક લક્ષણ (કહેલું છે). (**ख**) 'પોતાની મેળે પ્રકાશનાર' શબ્દથી અલૌકિક લક્ષણ (કહેલું છે.) (**ग**) જેની સાથે (આખું) વિશ્વ સારી રીતે સંબંધમાં આવેલ છે તેવો' શબ્દોથી જ્ઞાનમાં સાક્ષાત્ ઉપયોગી (થતું) લક્ષણ (કહેલું છે.) એ પ્રમાણે આત્માનાં ત્રણ લક્ષણો (કહેલાં છે).

દેહ અને આત્માનો ભેદ જાણ્યા પહેલાં દેહમાં પણ 'અંદરની દૃષ્ટિથી જણાય તેવા હોવાપણું' (ગુણ) હોય છે. તેથી 'અંદરની દૃષ્ટિથી જણાય તેવો' શબ્દથી દેહ જૂદો પડતો નથી.

---

૧. આવા પ્રકારનો સંસર્ગ જ '**समन्वितम्**' 'સારી રીતે સંબંધમાં આવેલ' શબ્દનો અર્થ છે. (**प्र**).

૨. મૂલ (શ્લોક) માં લક્ષણની પરીક્ષા કરેલી નહિ હોવાથી, અહિંથી તેની પરીક્ષા કરે છે. (**प्र**).

૩. 'પ્રાકૃત' એટલે મહત્તત્ત્વ વિગેરે (પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા) પદાર્થો, આપણા દેહ કરતાં તેઓ અનાદિ હોવાથી તેઓને (આત્માથી) જૂદા પાડવા 'આરંભરહિત' શબ્દ યોજેલ છે. (**प्र**)

૪. 'નિર્ગુણ' એટલે ગુણો જેમાંથી નીકળેલા છે એવો અર્થ કરતાં, પ્રકૃતિ પણ નિર્ગુણ થાય, તેથી પ્રકૃતિથી આત્માને જૂદો પાડવા આ વિશેષણ યોજેલ છે. (**प्र**)

૫ 'આ વ્યાખ્યામાં ચાર વિશેષણોનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. કાલમાં માત્ર આરંભરહિતપણું છે, પ્રકૃતિ ગુણોને ઉત્પન્ન કરનારી છે. એ પ્રમાણે જૂદા જૂદા પદાર્થોને આત્માથી જૂદા પાડવા આ વિશેષણો કહેલાં છે. (**प्र**)

તેવી રીતે 'પ્રકૃતિને વશ રાખનાર' શબ્દથી કાલ વિગેરે જૂદા પડતા નથી, કારણ કે શાસ્ત્રનું સાહાય્ય પામેલી બુદ્ધિ પણ સ્વભાવને વશ કરનારી જોવામાં આવે છે. ૩.

તે આત્મારૂપ પુરુષ વાસ્તવિક રીતે દોષરહિત અને પ્રકૃતિને વશ રાખનાર હોવાથી, તેનામાં જીવપણું સ્વાભાવિક નથી એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં (તેને) જીવ બનાવનાર ઉપાધિ[૧] કહે છે:—

स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः ॥
यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥४॥

આ તે શક્તિમાને સૂક્ષ્મ, દૈવી, ગુણોથી ભરપૂર, પોતાની મેળે જ આવેલી પ્રકૃતિનો લીલાને લીધે આદર કર્યો. ૪.

'આ' એટલે 'આ હું છું' એવી બુદ્ધિથી જણાતા, જેનું લક્ષણ જણાવ્યું તે કારણ[૨] તરીકે કહેલા પુરુષે (પ્રકૃતિનો આદર કર્યો). 'તેનું એવું દુર્ભાગ્ય કેમ થયું ?' એવી શંકાના સંબંધમાં કહે છે.[૩] સાંખ્યના એક વિભાગવાળાના[૪] મત પ્રમાણે પ્રકૃતિ આત્માથી જૂદી (અને) પુરુષની પેઠે નિત્ય* છે. ભગવદીય સાંખ્ય પ્રમાણે તો તે ભગવાનની શક્તિ છે. સાંખ્ય શાસ્ત્ર તો ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવતું નથી, કારણ કે (ભગવાન) તેની[૫] પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છે અને તેને[૬] વશ રાખનારા છે. તે શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ અક્ષરની નીચે સુધી જ છે. પુરુષોત્તમ, અક્ષર, કાલ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ એવા પાંચ પ્રકારે ભગવાન અનાદિ[૭] છે, એવો (મત છે). આ મતના આધારે જ્યાં સાંખ્ય સિદ્ધાંતની પ્રવૃત્તિ થએલી છે, પરંતુ પ્રાકૃત (સાંખ્ય પ્રમાણે) થઈ નથી, ત્યાં[૮] પુરુષ જ પ્રકૃતિને વશ રાખનારી અવસ્થાનો ત્યાગ કરી પ્રકૃતિને અધીન હોવાની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી, જીવ થાય છે. તે અર્થ 'પ્રકૃતિનો (આદર કર્યો)' એમ કહેલ છે. 'સૂક્ષ્મ' એટલે જાણી ન શકાય તેવી કોમળ અંગોવાળી. 'આ' શબ્દથી એમ જાણવું કે આ (પુરુષ)ને કામ પણ પહેલાં ભગવાનની ઇચ્છાથી થયો. તેમ ન હોત, તો (તેની) તેમાં આસક્તિ ન થાત, અને 'આ પુરુષ કામથી ભરપૂર જ છે' એમ શ્રુતિ (પણ કહે છે). તેથી આરંભમાં '**विभुः**' શક્તિમાન (પુરુષે), કામને લીધે દેવના સંબંધવાળી (દૈવી), બંધન કરાવનારા ગુણોથી ભરપૂર હોઈ મોહ કરાવનારી, ભગવાનની શક્તિરૂપ તે પ્રકૃતિનો ભોગ કરવા આદર કર્યો.

૧. '**जीवोपाधिम्**', એટલે જીવપણું પ્રાપ્ત કરાવનારો ગુણ. (प्र)
૨. 'કારણ તરીકે' એટલે ગુણો ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે. (प्र)
૩. આનો સંબંધ 'આ મતના આધારે...' એ નીચેનાં વાક્ય સાથે છે. (प्र)
૪. અનીશ્વર વિગેરે સાંખ્યમત પ્રમાણે. (प्र)
* 'નિત્ય' એટલે સદા રહેનાર. જે કોઇ સમયે ન હોવાનું ન બને તેવા.
૫. ભગવાન 'તેની' એટલે સાંખ્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા હોવાથી જો સાંખ્ય ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવતું હોય, તો બ્રહ્મવાદમાં અને તેમાં ભેદ ન રહે, અને તે બેના ફલમાં પણ ભેદ ન રહે. તેથી ભગવાન 'તેની' એટલે સાંખ્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવાથી, સાંખ્યથી તેમનું જ્ઞાન થતું નથી. (प्र)
૬. ભગવાન 'તેને' એટલે પ્રકૃતિને વશ રાખનારા હોવાથી. અહિં પુરુષને સંસાર પ્રાપ્ત થાય તે માટે તે પ્રકૃતિને વશ થાય છે. ભગવાન પ્રકૃતિને વશ રાખનારા હોવાથી તે (પ્રકૃતિને વશ થવાપણું) પણ ભગવાનના વિષે ઘટતું નથી. (प्र)
૭. કાલ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ આ (સાંખ્ય) મત પ્રમાણે અનાદિ હોવાનું સ્પષ્ટ છે. પુરુષોત્તમ અને અક્ષરને ગીતામાં અનાદિ કહેલાં છે તે અહિં કબુલ રાખવામાં આવે છે. અને 'દૈવી' શબ્દથી પ્રકૃતિ પણ (ભગવાનની) શક્તિ હોવાનું કબુલ રાખે છે. તેથી આ મત બીજા (સાંખ્ય)થી જૂદો છે. તેથી પ્રાકૃત સાંખ્ય પ્રમાણે આ સિદ્ધાંતની પ્રવૃત્તિ થઈ નથી એમ કહેલ છે. (प्र)
૮. 'ત્યાં' એટલે જે સાંખ્યની વાત કરવામાં આવે છે તે સાંખ્યમત પ્રમાણે. (ભગવદીય સાંખ્ય પ્રમાણે). (प्र)

'પોતાની મેળે જ (આવેલી)' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તે પણ ભગવાનની પ્રેરણાથી ભોગ કરવા યોગ્ય થઈ પોતે જ આવી. પ્રભુની તે લીલા યોગ્ય હોવાથી (પુરુષે) તેનો ભોગ કરવા આદર કર્યો, એટલે ભોગ કરવા માટે તેની સાથે એકપણું સાધ્યું, એવો અર્થ છે. ૪.

તેનાથી ભોગવાતા (પુરુષ)ની સ્થિતિ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

गुणैर्विचित्रां सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः ॥
विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ॥५॥

આમાં રહેલો તે, ગુણો વડે વિચિત્ર પોતાના જેવી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરતી, જ્ઞાનને ઢાંકી દેનારી પ્રકૃતિને જોઈને તરત જ મોહ પામ્યો. ૫.

તે (પ્રકૃતિ) (પુરુષને) વશ કરવા માટે ગુણો વડે સદા નવી વિચિત્ર થાય છે. 'પોતાના જેવી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરતી' વિશેષણથી (એમ કહેલું છે) કે પુરુષની અંદરના અવયવો બનેલા અંશોને પોતાના જેવા કરે છે, એટલે અંશો (અવયવો) દ્વારા પુરુષને પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી જ જ્યારે (પુરુષના) બધાએ અંશો તેની (પ્રકૃતિની) સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે, પોતે પણ તેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલો થાય છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે.

'આ (પુરુષ) ભગવદ્રૂપ હોવાથી જ્ઞાન અને શક્તિ જેને સદાનાં છે તેવો હોવાથી, તે (પ્રકૃતિ)નાં દર્શન થતાં તેને મોહ કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જ્ઞાનને ઢાંકી દેનારી' વિશેષણ કહેલું છે, કારણ કે (પ્રકૃતિ) જ્ઞાનને गूहते ઢાંકી દે છે. 'તરત જ' એટલે વિચાર સૂઝયા વિના, 'તે' એટલે (પુરુષ) શક્તિવાળો હોવા છતાં, **इह** આ (પ્રકૃતિ)માં રહેલો (મોહ પામ્યો). 'મોહ' એટલે (પોતાનાં) સ્વરૂપને ભૂલવું તે. ૫.

મોહ થયા પછી, જીવની સ્થિતિ પૂરી થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ॥
कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥६॥

એ પ્રમાણે બીજાને પોતે (હોવાનું) માનવાને લીધે, ગુણોથી જ્યારે કર્મ કરવામાં આવે ત્યારે પુરુષ પ્રકૃતિનાં કર્તાપણાંને પોતાનું માને છે. ૬.

परा પોતાથી જૂદી જે પ્રકૃતિ, તેને પોતે (હોવાનું) માનવાને લીધે (કર્તાપણાંને પોતાનું માને છે), કારણ કે તે (પ્રકૃતિ)ને જ પોતે (હોવાનું) માને છે. (બીજાને) પોતે હોવાનું જાણવું તે अभिध्यानम्. ક્રિયાશક્તિ તે (પ્રકૃતિ)ની હોવાથી તે બધું (કર્મ) કરે છે. પુરુષને તો જ્ઞાનશક્તિ જ હોય છે, (અને) તે મોહને લીધે (ક્રિયાશકિત સાથે) ખીચડંપાક થાય છે. (પછી) પ્રકૃતિનાં કર્તાપણાંને પોતાનું માને છે, કારણ કે આ પુરુષ છે. લોકમાં પણ પુરુષ સ્ત્રીએ કરેલું (હોય તે) પોતે જ કરેલું માને છે. તે (પ્રકૃતિ) ગુણોને લીધે કર્મો કરે છે, તેમનું ફલ જેમાં મુખ્ય છે તેવું કર્તાપણું પુરુષ પોતાનું (હોવાનું) માને છે, એવો અર્થ છે. ૬.

પોતે કર્તા હોવાનું અભિમાન જ સંસારનું મૂલ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् ॥
भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥७॥

કર્તાપણાંરહિત ઈશ્વર, સાક્ષી, આનંદરૂપ આનો તે સંસાર છે. બંધ અને પરતંત્રપણું પણ તેથી જ થએલું છે. ૭.

'તે' કર્તાપણું જ 'આ' જીવનો संसृतिः સંસાર છે. પછી કર્મોથી (તેનો) બંધ અને પ્રકૃતિને પરતંત્ર હોવાપણું થાય છે. તે પણ કર્તાપણાંનાં અભિમાનથી જ થાય છે, પરંતુ માત્ર પ્રકૃતિએ કરેલ નથી. તે સર્વ તેના સ્વાભાવિક (ગુણ) નથી એમ કહેવા, આત્માનાં ચાર વિશેષણો કહેલાં છે, કારણ કે તે ભગવાનના અંશરૂપ હોઈ, સચ્ચિદાનંદરૂપ, અને ઐશ્વર્ય વિગેરે

ગુણવાળો છે. (તેમાં) દોષ નથી એમ જણાવવા 'કર્તાપણાંરહિત' (કહેલ છે). ભગવાનનો (તેને) સંબંધ હોવાથી 'ઈશ્વર' (કહેલ છે). (તે) ચિદ્રૂપ હોવાથી 'સાક્ષી' કહેલ છે. તે 'निर्वृतात्मा' એટલે આનંદસ્વરૂપ છે. કર્તાપણાંરહિતને સંસાર, ઈશ્વરને બંધ, સાક્ષીને પરતંત્ર-પણું, (અને) આનંદસ્વરૂપને (એ) ત્રણે, અથવા 'च' 'અને' શબ્દથી કહેલું દુઃખી હોવાપણું, (પ્રાપ્ત થાય છે). ૭.

'(કાર્ય કરવામાં) જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન એકમાં જ રહેલાં હોવાથી, ઉપાદાન જે પ્રાપ્ત કરી શકે તેવો અને (તેનું) જેને સાક્ષાત્ જ્ઞાન હોય તે જ કર્તા થઈ શકતો હોવાથી, બીજામાં[1] કર્તાપણું હોવાનું કેમ સંભવે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः ॥
भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥८॥

કાર્ય કારણો અને કર્તાપણું થવામાં પ્રકૃતિ કારણ (હોવાનું) કહે છે. સુખ અને દુઃખ ભોગવનારપણાંમાં પ્રકૃતિને વશ રાખનાર પુરુષ (કારણ હોવાનું કહે છે). ૮.

જો કે કર્તાપણું અને ભોગવનારપણું એક પદાર્થમાં રહેલાં દેખાય છે, (છતાં) તે બંને* ભેગાં થએલાં હોવાથી કોનો કયો (ગુણ) છે તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. સર્વનું મૂલ બનેલ ભગવાનમાં તો કર્તાપણું અને ભોગવનારપણું કુદરતી જ છે. છતાં પણ કર્તાપણું પ્રકૃતિમાં રહેલું છે અને ભોગવનારપણું પુરુષમાં જ રહેલું છે. તે વિષયમાં ઘરડાઓ પ્રમાણ છે.[2]

[3]કર્તાપણું પ્રકૃતિનો ગુણ હોવાનું કારણ પૂર્વાર્ધમાં કહેલું છે. 'કાર્ય' આધિભૌતિક દેહ, 'કારણો' આધ્યાત્મિક ઇંદ્રિયો, 'કર્તા' આધિદૈવિક અંતઃકરણ. ચૈતનરૂપ પુરુષ (એ) ત્રણ પ્રકારના જડની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે, તેનું કારણ પ્રકૃતિ જ છે, કારણ કે કારણ વિના કોઈ (પોતાથી) જૂદો બનતો નથી. જો (એ) ત્રણ પ્રકારના ગુણો પ્રાકૃત (પ્રકૃતિના સંબંધવાળા) ન હોત, તો ભગવાનની ઇચ્છા (પુરુષ એવા ત્રણ પ્રકારનો થવાનું) કારણ છે એવી કલ્પના કરાત. (તે ગુણો) પ્રાકૃત હોવાથી, પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવવામાં પોતે જ[4] કારણ હો. વધારાના પદાર્થ (ભગવાનની ઇચ્છા)ની કલ્પના કરવાથી શું લાભ?

[5]ભોગ તો સુખ અને દુઃખના અનુભવરૂપ છે. તે વિષયમાં 'જ્ઞાન સત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે' (ભ. ગી. ૧૪–૧૭) એ વાક્ય પ્રમાણે—જો પુરુષ જ્ઞાનરૂપ ન હોત, તો—જ્ઞાન× પણ પ્રકૃતિમાં રહેલું હોવાની કલ્પના કરાત. પ્રાકૃત (પ્રકૃતિના સંબંધવાળું) જ્ઞાન પણ પુરુષના સંબંધથી જ થાય છે એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. સુખ અને દુઃખના ભોગવનાર હોવાપણાંમાં

---

૧. 'બીજામાં' એટલે પ્રકૃતિમાં. (प्र)

* 'તે બંને' એટલે પ્રકૃતિ અને પુરુષ

૨. સૃષ્ટિ થયા પછી પ્રકૃતિ અને પુરુષ જૂદાં જાણી શકાતાં નથી, પરંતુ તે પહેલાં જૂદાં હતાં, એમ ઇતિહાસથી જણાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'ઇતિહાસ પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ હોવાથી ન માનવા જેવો છે એમ કેમ નથી કહેતા?' એવી શંકા થાય, તે અહિંથી દૂર કરે છે. (प्र)

૪. 'પોતે જ' એટલે પ્રકૃતિ જ. તેથી લોકમાં શરીરરહિત કોઈ કર્તા જોવામાં આવતો ન હોવાથી, કર્તાપણું સંઘાત (શરીર)માં રહેલું છે એવો નિશ્ચય થવાથી ઇતિહાસ અપ્રમાણ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૫. 'કર્તાપણાં જેવો જ તર્ક ભોગવનારપણાંમાં હોવાથી, ભોગવનાર પણ પ્રકૃતિ જ છે એવી કલ્પના કરો' એવી શંકા અહિંથી દૂર કરે છે. (प्र)

× 'અનુભવ' શબ્દથી જ્ઞાન જણાવેલ, તેથી તેવું જ્ઞાન અથવા સુખ અને દુઃખનો અનુભવ સત્ત્વથી થતો હોવાથી અને સત્ત્વ પ્રકૃતિનો ગુણ હોવાથી, સુખ અને દુઃખ ભોગવનારી પણ પ્રકૃતિ જ માનવી જોઈએ, એવી કલ્પના કેમ કરી શકાતી નથી એ જણાવે છે.

(પુરુષ) જ્ઞાનરૂપ હોવાથી, પુરુષ જ કારણ હોવાનું કહે છે. '(જ્ઞાન) સત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે,' એ વાક્યથી તો એમ કહેલું છે કે સત્ત્વની ઉપાધિ હોય, ત્યારે પુરુષને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ જ્ઞાન પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ અથવા (પ્રકૃતિનો) ગુણ હોવાનું (કહેલું) નથી.[1]

"પરંતુ આરંભથીજ કર્તાપણું હોતું નથી.+ પ્રકૃતિનો અધ્યાસ થવાથી (તે) થાય છે. પ્રકૃતિના સંબંધવાળા થએલાને જ્યારે ફરીથી પ્રકૃતિનો અધ્યાસ થાય છે ત્યારે ભોગવનારો થાય છે. તેમ હોવાથી ભોગવનારપણું કોનામાં રહેલું છે તે જણાતું નથી. અને 'પોતાનું કરેલું ભોગવે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે (તે) પ્રકૃતિમાં રહેલું હોવાનું જ યોગ્ય છે." એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રકૃતિને વશ રાખનાર' એમ કહેલું છે, કારણ કે ભોગવાવા યોગ્ય થવામાં[2] ભોગવનારપણું (રહેલું) નથી, તેથી ભોગ (કરવા)ની અવસ્થામાં (પુરુષ) પ્રકૃતિને વશ રાખનાર જ હોય છે; કારણ કે પોતાનો ભોગ (કોઈથી) થતો નથી, કેમકે (ભોગવવામાં આવતો પદાર્થ) બીજાને જ રસરૂપ થાય છે. એવી રીતે પ્રકૃતિ (કાર્ય) કરનારી (અને) ઘણો મોહ કરનારી છે. ભોગવનાર (પુરુષ) ભોગ (કરવા)ની અવસ્થામાં પ્રકૃતિને વશ રાખનારો છે, કર્તાપણાંમાં (કર્તા થવાના સમયે) પ્રકૃતિથી મોહ પામેલો હોય છે, અને દેહ વિગેરેનો આકાર પ્રાપ્ત કરે ત્યારે પુરુષ[3] હોય છે, એમ બંનેનું લક્ષણ કહેવાયું. ૮.

તે વિષયમાં[4] દેવહૂતિ નીચેના શ્લોકથી શંકા કરે છે:—

॥ **देवहूतिरुवाच** ॥ દેવહૂતિ કહે છે:—

प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम ॥
ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकम् ॥९॥

હે પુરુષોત્તમ! આ (જગત)નાં બે કારણો પ્રકૃતિ અને પુરુષ, જેનારૂપ સત્ અને અસત્ છે, તેમનું પણ લક્ષણ કહો. ૯.

[5]દેહભાવ પ્રાપ્ત થયા પછી (પુરુષનું) કર્તાપણું થાય છે, પરંતુ દેહ જ (તેને) કેવી રીતે (પ્રાપ્ત) થાય[6]? વળી જીવો ઘણા પ્રકારના હોવાથી, પોતે જ[6] રચતા હોય તો અનંત જગતો થાય; અને (મૂલપુરુષ રચતા હોય તો) હિત વિગેરે ન કરવાપણું,[7] અને સંબંધ

---

૧. ભ. ગી. ૧૪-૧૭ નો અહિં અર્થ કર્યો તેવો અર્થ ન હોય, તો ભ. ગી. ૧૩. ૨૦ ના ઉત્તરાર્ધનો વિરોધ થાય. (प्र). ભ. ગી. ૧૩. ૨૦ આ શ્લોક જેવો જ છે.

\+ પુરુષમાં પહેલાંથી કર્તાપણું જણતું નથી પ્રકૃતિનો અધ્યાસ થયા પછી જણાય છે.

૨. '**भोग्यापत्तौ**' એટલે ભોગ કરવા યોગ્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવામાં. (प्र).

૩. 'પ્રકૃતિથી મોહ પામેલો' અધ્યાહાર છે. (प्र). આ શબ્દો અધ્યાહાર માનવાની જરૂર નથી, કારણ કે 'આત્મા' શબ્દથી જ પુરુષનું લક્ષણ કહેલું છે. પ્રકૃતિનો અધ્યાસ થયા પછી તો તે 'જીવ' બને છે. '**पुरि शेते इति पुरुषः**' એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પણ માત્ર દેહ પ્રાપ્ત થવાથી મોહ પામેલો માનવાનું કારણ જણાતું નથી. એમ હોય તો અવતારો બધા પ્રકૃતિથી મોહ પામેલા ગણાય.

૪. ગયા શ્લોકમાં (પ્રકૃતિ) કર્તા હોવાનું કહ્યું તેમાં શંકા કરે છે. આ શ્લોકમાં શંકા કરે છે એમ દર્શાવનાર કોઈ શબ્દ નથી, છતાં પણ '**कारणयोरस्य**' 'બે કારણો' એમ દ્વિવચન યોજ્યું તેથી પુરુષ પણ કારણ હોવાનું મનાએલ હોવાથી શંકા જણાય છે. (प्र).

૫. અહિંથી શંકા જણાવે છે. (प्र).

૬...૬ દેહ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં પુરુષ કર્તા નથી, અને પ્રકૃતિ જડ છે. તેથી તે બેમાંથી કોઈ દેહ ઉત્પન્ન કરતું નથી. તેથી દેહ થવાનું કારણ ન હોવાથી કર્તાપણાંનું અભિમાન કરાવનારો દેહ થાય નહિ, એવો ભાવ છે. જો પ્રકૃતિની દરકાર કર્યા વિના જીવ જ એવો દેહ ઉત્પન્ન કરતો હોય, તો ત્રણ દોષ થાય છે, એમ આગળ કહે છે. (प्र).

૭. જીવ જો પોતા માટે રચતો હોય, તો અનંત જગતો થાય. જો મૂલ પુરુષ જીવ માટે કરતો હોય તો બીજા બે દોષો કહ્યા તે થાય. 'સંબંધ વિના કરવાપણું' એટલે સદા પ્રકૃતિના સંબંધ વિના

વિના કરવાપણું થાય. તેથી એમ કહેલું છે કે કર્તાપણું અને ભોગવનાર હોવાપણું પ્રકૃતિના અને પુરુષના અંશોના જ (ગુણ) છે, પરંતુ મૂલ પ્રકૃતિ અને પુરુષના નથી. તેથી તેઓનાં લક્ષણનો પ્રશ્ન (કરે છે). (તે) બંને ભગવદ્રૂપ હોવાથી તેમના સંબંધનો વિચાર કરવાનો નથી.

'હે પુરુષોત્તમ!' એ સંબોધનથી જ્ઞાન થાય તે માટે તેમનાથી પણ ભગવાનને ઉત્તમ કહેલા છે. 'આ' જગતમાં કારણ બનેલ, (અને) ઉપાદાન બનેલા પણ તે બે જ છે એમ 'સત્ અને અસત્ જેનાં રૂપ છે' એ શબ્દોથી કહેલું છે. કાર્ય અને કારણ, મોક્ષનું કારણ અને બંધનું કારણ, અસત્ય અને સત્ય-બધું એ 'यदात्मकम्' 'જે' મૂલ પ્રકૃતિ અને પુરુષરૂપ છે (તેનાં લક્ષણ કહો). તેથી તે બેનું જ્ઞાન થતાં સર્વ જણાય છે એવો ભાવાર્થ છે.

[1]પુરુષ તો એક જ છે. 'પુરુષમાં અને ઈશ્વરમાં અહિં જરાએ ભેદ નથી. તે જૂદો હોવાની કલ્પના નિરર્થક છે.' (૧૧-૨૨-૧૨) એવું વાક્ય હોવાથી જીવ અને ઈશ્વર જૂદી જૂદી અવસ્થા હોવાથી જ જૂદા જણાય છે, પરંતુ પોતાથી જૂદા ન હોવાથી[2] જે પુરુષનું લક્ષણ છે તે જ (તેમનું)[3] લક્ષણ છે. [4]પ્રકૃતિને લીધે પણ—જો (પ્રકૃતિ)[5] તે જ હોય, તો જૂદી અવસ્થા ન થાય; કારણ કે તે માત્ર મોહ કરાવનારી જ છે; પરંતુ જો જૂદી હોય, તો જ્યારે પોતાને તે (પ્રકૃતિ) હોવાનું માને ત્યારે (પુરુષ) જીવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે; પણ જો મૂલ પ્રકૃતિનો આદર કરે તો (પોતાનાં) સ્વરૂપમાં રહેલો જ જગતનું કારણ બને છે. અથવા પ્રદેશના ભેદથી [6]તે બંને—જેમ આકાશમાં કોઇ સ્થલે ગ્રહો વિગેરે હોય છે અને કોઇ સ્થલે હોતા નથી તેમ—પુરુષના સંબંધમાં આવે છે. તેથી તે[7] પણ મોહ કરનારી પ્રકૃતિને દૂર કરે ત્યારે [8]કારણની સમાન જ થાય છે, છતાં મૂલ પ્રકૃતિનો (તેને) સંબંધ ન હોવાને લીધે તે કર્તા થતો નથી. બંનેનો સંબંધ જે પ્રકારે ઘટે તેવો જ પુરુષ છે, એમ માનવું જોઈએ, કારણ કે બંને[9] જોવામાં આવે છે. [10]જીવો જૂદા છે એમ માનીએ તો વેદ અને સ્મૃતિનો[11] વિરોધ થાય. પ્રપંચ મિથ્યા હોવાનું માનીએ, તો શાસ્ત્રનો વિરોધ થાય,[12] મોક્ષ ન થાય, અને એકનો મોક્ષ

જ કરવું તે. તેથી બીજાનું અભિધ્યાન કરવાનું કહ્યું તે મૂલ પુરુષમાં સંભવતું જ નથી. તેથી તે જીવ બને છે એમ કહી ન શકાય. તેથી જગતના કારણરૂપ મૂલપુરુષ અને પ્રકૃતિનાં બીજાં લક્ષણ કહો, એવો અર્થ છે, (प्र).

૧. બીજા સાંખ્યથી આનો ભેદ જણાય તે માટે મૂલ ગ્રંથનો ભાવાર્થ આ પેરામાં કહે છે (प्र).
૨. બીજા સાંખ્ય પ્રમાણે પુરુષો ઘણા છે, કારણ કે 'વ્યવસ્થાને લીધે પુરુષો ઘણા છે' એવું પ્રવચનનું સૂત્ર છે. વળી બીજા પ્રમાણે ઈશ્વર પુરુષોથી જૂદો છે, કારણ કે પુરુષોને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં જ્ઞાન પોતાની મેળે થવાનું સંભવતું ન હોવાથી, જ્ઞાન આપનાર (ઈશ્વર)ની જરૂર રહે છે. આ બંને મત અહિં ઇચ્છેલા નથી, તેથી અહિં અગીઆરમા (સ્કંધ)માં કહેલ મત જ કહેલ છે. (प्र).
૩. 'લક્ષણ' એટલે જીવ અને અને ઈશ્વરનાં સ્વરૂપનું લક્ષણ. (प्र).
૪. 'ત્યારે અવસ્થા જૂદી જૂદી કેમ થાય છે?' તેનો અહિંથી ઉત્તર આપે છે. (प्र).
૫. 'તે' એટલે ઉપર કહી તે. (प्र) ૬. 'તે બંને' એટલે મૂલ પ્રકૃતિ અને મોહ કરનારી પ્રકૃતિ. (प्र)
૭. 'તે' એટલે જીવપણું પ્રાપ્ત કરેલ પ્રદેશ. (प्र) ૮. 'કારણની' એટલે મૂલ પુરુષની. (प्र).
૯. 'બંને' એટલે બંને અવસ્થાઓ (જીવપણું અને ઈશ્વરપણું) (प्र). મૂલ અને મોહ કરનારી પ્રકૃતિઓ, એવો અર્થ જણાય છે.
૧૦. 'જીવો મૂલપુરુષથી જૂદા હોવાનું કેમ માનતા નથી' એનો અહિંથી ઉત્તર આપે છે. (प्र).
૧૧. 'આ તે મહાન જન્મરહિત આત્મા છે' 'જેનું આત્મા શરીર છે' વિગેરે શ્રુતિઓ અને 'હે અર્જુન! સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં રહેલો આત્મા હું છું' એ સ્મૃતિનો વિરોધ થાય (प्र).
૧૨. 'ત્યારે મોક્ષ વિષયમાં સરલતા થાય તે માટે માયાવાદનો જ કેમ આદર કરતા નથી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહે છે. અહિં જે કાર્ય માત્ર સત્ય છે એવા મતનું સ્થાપન કરવામાં આવે છે, તે શાસ્ત્રનો વિરોધ થાય. (प्र).

થાય, અને અવિશ્વાસ રહે. તેથી જેનાથી બંને ઘટે તે જ પ્રકારે મૂલ પુરુષ બંને પ્રકૃતિનો આદર કરે છે એમ માનવું જોઈએ. ૯.

નીચેના શ્લોકમાં મૂલ પ્રકૃતિનું લક્ષણ કહે છેઃ—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છેઃ—

यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ॥
प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥१०॥

ત્રણ ગુણોવાળું, અસ્પષ્ટ, સદા એકરૂપ, કાર્યકારણરૂપ, વિશેષરહિત (અને) વિશેષવાળું જે પ્રધાન તેને જ પ્રકૃતિ કહે છે. ૧૦.

જે [1]પહેલાં કહી, તે જ આવા ગુણોવાળી મૂલ પ્રકૃતિ છે. જે ત્રણ ગુણવાળું છે, સત્ત્વ રજસ અને તમસ ગુણો જેના મૂલસ્વરૂપ છે તે (પ્રધાન) પ્રકૃતિ છે. જેમ બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે (અને) ક્રિયા જ્ઞાન અને આનંદ (તેના) ગુણો પણ છે, તેમ પ્રધાન સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે, પરંતુ (તેમાંથી) ગુણો પણ અંશથી નીકળેલા છે 'અસ્પષ્ટ' એટલે કોઈપણ પ્રકારથી સ્પષ્ટ ન થએલ. તેનું કાર્ય જ સ્પષ્ટ થએલું હોય છે, પરંતુ (પ્રધાન) પોતે સ્પષ્ટ થતું નથી. '**नित्यम्**' એટલે સદા એકરૂપ. **सदसदात्मकम्** એટલે કાર્ય અને કારણરૂપ. 'પ્રધાન' એટલે મુખ્ય. જેનું લક્ષણ કહેવાનું છે તે 'પ્રકૃતિ'. 'કહે છે' શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવેલું છે.) (તે) બ્રહ્મની પેઠે વિશેષ રહિત છે. બધા ગુણોથી થતા વિશેષો (ભેદો) તેના જ હોવાથી 'વિશેષવાળું' છે. લક્ષણ એક જ 'પ્રધાન' શબ્દથી કહેલું છે. 'પ્રધાન' એટલે ભગવાને જગતનાં કારણ તરીકે બનાવેલું, અથવા તે (જગત)રૂપ મુખ્ય તે જગત્ રચવા સમર્થ છે એમ જણાવવા, ભગવાનની પેઠે તેના છ ગુણો 'ત્રણ ગુણોવાળું' વિગેરે છ શબ્દોથી કહે છે. (૧) તેમ (પ્રધાન ત્રણ ગુણોવાળું)ન હોય, તો ત્રણ ગુણોવાળી સૃષ્ટિ ન થાય. જેવું ભગવાનનું ઐશ્વર્ય છે તેવા[2] (આના ત્રણ ગુણો છે.). તેમ ન હોય, તો કર્મ સમાન હોવા છતાં (જીવોની) ઉત્તમ અને અધમ સ્થિતિઓ ન થાય. સચ્ચિદાનંદના જેવા[3] આ ગુણો ભગવાનમાંથી ઉત્પન્ન થએલી (પ્રકૃતિ)માં રહેલા છે. આમ હોવાથી જ (તે) મુખ્ય છે. જો કે દરેકે દરેક (શબ્દ) લક્ષણ છે, છતાં પણ (પ્રકૃતિ) ભગવાન+ છે એમ જણાવવા છ કહેલાં છે. (૨) 'અસ્પષ્ટ' શબ્દથી બીજું (લક્ષણ કહેલું છે), કારણ કે તેનું આવા પ્રકારનું સામર્થ્ય કોઈથી પણ સ્પષ્ટ થએલું નથી. તેમ ન હોય, તો કાલ વિગેરેથી (તેનું સામર્થ્ય) સ્પષ્ટ થતાં, (તે) અનિત્ય થવાથી ફરીથી સૃષ્ટિ ન થાય. (૩) 'સદા એકરૂપ' શબ્દથી તેની કીર્તિ (કહેલી છે). 'જીવની પ્રકૃતિને બાતલ કરવા (આ વિશેષણ યોજેલું છે)' એમ જે કેટલાક[4] કહે છે, તે આવતા અધ્યાયથી વિરુદ્ધ છે, કારણ કે બંને [5] નિત્ય છે. (૪) 'કાર્યકારણરૂપ' વિશેષણથી શ્રી (કહેલી છે), કારણ કે તે સર્વરૂપ છે એવી આ તેની શોભા છે. (૫) 'વિશેષરહિત' શબ્દથી તેને જ્ઞાન કરાવનાર (કહેલ છે), કારણ કે તેમ (તે જ્ઞાનરૂપ) ન હોય, તો તે સર્વનું કારણ હોવાથી સંસારીઓની

---

૧. 'પહેલાં' એટલે આ અધ્યાયના શ્લોક ૪ તથા ૫ માં. (प्र).

* 'સદા એકરૂપ' એટલે સદા એકસરખું, સદા એકપ્રકારનું.

૨. જેવું ભગવાનનું ઐશ્વર્ય છે, તેમ તેને સ્થાને પ્રધાનમાં આ ત્રણ ગુણો છે, એવો અર્થ છે. (प्र).

૩ 'હું ઉત્પન્ન થાઉં' એવી ભગવાનની ઇચ્છાથી, તેમના ગુણોથી હલકી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા, એવો અર્થ છે. (प्र).

\+ 'ભગવાન' એટલે ભગવદ્રૂપ, એવો અર્થ જણાય છે.

૪. આ શ્રીધરનો મત કહેલો છે. (प्र)

૫. 'બંને' એટલે જીવની પ્રકૃતિ અને મૂલપ્રકૃતિ. (प्र).

મુક્તિ ન થાય. (૯) 'વિશેષવાળુ' વિશેષણુથી બધા ભેદો તેના× હોવાનું (કહેલું છે). તેનું કાંઇપણ (કાર્ય) આશ્ચર્યકારક નથી, એમ વૈરાગ્ય કરાવનારો (આ ગુણ) છે. ૧૦.

પ્રધાનનું લક્ષણ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં પ્રધાનના સંબંધવાળાઓને જણાવે છેઃ—

पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा ॥
एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः ॥११॥

પાંચથી, પાંચથી, ચારથી તેમજ દશથી પ્રધાનના સંબંધવાળા આ ચોવીસના સમૂહને બ્રહ્મ જાણે છે. ૧૧.

ચોવીસને પ્રધાનનાં સંબંધવાળો સમૂહ કહે છે. (તે) ચોવીસ પ્રકારના ભેદવાળો છે. ચોવીસ ભેગાં થએલાં પ્રધાનના સંબંધવાળો સમૂહ છે. 'જાણે છે' શબ્દથી પ્રમાણ (કહેલું છે). જેમનાથી ચોવીસની સંખ્યા (પ્રાપ્ત) થાય છે, તેમને 'પાંચથી પાંચથી' એમ વર્ગ પ્રમાણે ગણાવે છે. (દેવહૂતિ તેમનું) સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તે માટે 'બ્રહ્મ' એમ (કહેલું છે). આ ચોવીસ પ્રકારના વિભાગવાળું જગત્ બ્રહ્મ જ છે. પ્રવૃત્તિ કરાવનારા ચાર હોવાથી 'ચારથી (તેમજ) દશથી' એમ ચારને પહેલાં કહેલા* છે. (આ) સાંખ્ય શાસ્ત્ર હોવાથી, સંખ્યાથી જ (તેમાં) પૂર્ણતા થાય છે. ૧૧.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેમને નામથી જણાવે છેઃ—

महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः ॥
तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥१२॥

ભૂમિ, જલ, અગ્નિ, વાયુ (અને) આકાશ (એ) મહાભૂતો પાંચ જ છે, અને ગંધ વિગેરે તન્માત્રાઓ મેં તેટલી જ માનેલી છે. ૧૨.

આરંભમાં પાંચની સંખ્યા પૂર્ણ કરનારાં મહાભૂતો છે. '**एव**' 'જ' શબ્દથી દિશાઓ વિગેરેનો આકાશ વિગેરેમાં[1] સમાવેશ (થએલ હોવાનું) સૂચવેલ છે. 'ભૂમિ' વિગેરેથી તેમને ગણાવે છે. 'અગ્નિ' એટલે તેજ, અથવા અગ્નિ જ. કેટલાક એમ કહે છે કે સૂર્ય વિગેરેનાં તેજોનો અગ્નિમાં સમાવેશ થાય છે. બીજાઓ (તેમને) ભગવાનનું તેજ કહે છે. '**मरुत्**' એટલે વાયુ. '**नभः**' એટલે આકાશ. શબ્દ વિગેરે તન્માત્રાઓ 'તેટલી' પાંચ જ છે. બધા સ્વરોનો[2] શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. 'ગંધ વિગેરે' એટલે ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ. 'મેં માનેલી છે' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) અમારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે ગંધ વિગેરે તન્માત્રાઓ છે, બીજાના મત પ્રમાણે ગંધ વિગેરે ગુણો છે, અને તેઓ મહાભૂતોના ગાઢ સંબંધવાળા હોવાથી, મહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨

નીચેના શ્લોકમાં દશની સંખ્યા પૂર્ણ કરે છેઃ—

इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दग्रसननासिका ॥
वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते ॥१३॥

ઇંદ્રિયો દશ છે. કાન, ત્વચા, આંખ, જીભ, નાસિકા, વાણી, બે હાથ, બે પગો, લિંગ અને ગુદા દશમી કહેવાય છે. ૧૩.

આરંભમાં જ્ઞાન (કરાવનારી) ઇંદ્રિયો ગણાવે છે. કાન શબ્દનું જ્ઞાન કરાવનાર છે. '**त्वक्**' એટલે ત્વચા ઇંદ્રિય. '**दृक्**' એટલે દૃષ્ટિ, આંખ એવો અર્થ છે. જીભ ઇંદ્રિય અને નાક ઇંદ્રિય

× 'તેના' એટલે તેનાથી થએલા, એવો અર્થ જણાય છે.

૧. આ 'વિગેરે' શબ્દ 'દિશા કાલ આકાશ વિગેરેમાંથી' એ પ્રવચન સાંખ્ય સૂત્રને સૂચવે છે. (**प्र**).

૨. ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત, તેમજ નિષાદ (સારી, ગમ) વિગેરે. (**प्र**).

* દશ ઇંદ્રિયો અને ચાર મન વિગેરે આગળ તેર અને ચૌદમા શ્લોકમાં ગણાવેલાં છે તેમાં ઇંદ્રિયો પહેલાં કહી છે, પણ મન વિગેરે ચારનો વર્ગ ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો હોવાથી અહિં 'ચારથી' એમ 'દશથી'ની પહેલાં કહેલું છે, એવો અર્થ જણાયછે.

વાણીથી આરંભી કર્મેંદ્રિયો કહેલી છે. मेढ्रं એટલે લિંગ. ૧૩.

નીચેના શ્લોકમાં ચાર ગણાવે છે:—

मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ॥
चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥१४॥

મન બુદ્ધિ અહંકાર અને ચિત્ત એવા ચાર પ્રકારનું અંતઃકરણ છે. (તેમનો) ભેદ લક્ષણરૂપ ક્રિયાથી જણાય છે. ૧૪.

'આ (ચાર) એક જ અર્થવાળા શબ્દો છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'અંતઃકરણ' એમ કહેલું છે. એક જ 'अन्तरात्मकम्' અંતઃકરણ મન બુદ્ધિ વિગેરે ચાર પ્રકારનું જણાય છે. એકનાં અનેક પ્રકારનાં ચિહ્ન હોવાનું કારણ 'ભેદ લક્ષણરૂપ ક્રિયાથી જણાય છે' શબ્દોથી (કહેલું છે). જૂદી જૂદી ક્રિયાથી જૂદાં હોવાનું જણાય છે, અને ક્રિયા લક્ષણરૂપ છે. લક્ષણ (બીજા બધા પદાર્થોથી) જૂદા પાડનારૂં હોય છે, કારણ કે સામાન્ય ક્રિયા જૂદા પાડનારી હોતી નથી. ૧૪.

'આ ચોવીસ પ્રકારના જૂદા (પ્રધાન સંબંધી સમૂહ)નો વિચાર કર્યો, અને બીજો ગણાવવો જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य ह ॥
सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पञ्चविंशकः ॥१५॥

સગુણ બ્રહ્મનો સમૂહ આટલી જ સંખ્યાવાળો મેં કહેલો છે. જે કાલ કહેલો છે તે પચીસમો છે. ૧૫.

સગુણ બ્રહ્મની આટલી જ સંખ્યા છે, અથવા સગુણ બ્રહ્મનો સમૂહ શાસ્ત્રમાં આટલી જ સંખ્યાનો છે. (सन्निवेशः સમૂહ) सम्यक् સારી રીતે निवेशः પ્રવેશ, એટલે જેનો બીજામાં પ્રવેશ સંભવતો નથી, તેને પોતાના ગુણવાળા તરીકે જણાવવું તે. 'વધારામાં કાલ છે' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં 'જે કાલ કહેલો છે તે પચીસમો છે' એમ કહેલું છે. (કાલ) પ્રાકૃત જ છે, એવો અર્થ છે. પ્રકૃતિમાંથી (થએલ) પહેલો પદાર્થ કાલ છે, બીજા ચોવીસ છે, એવો અર્થ છે.' ૧૫.

(સાંખ્યના) એક વિભાગવાળાના મત પ્રમાણે કાલનું નિરૂપણ કરી, ફરીથી બીજા વિભાગ વાળાના મત પ્રમાણે નીચેના શ્લોકથી નિરૂપણ કરે છે:—

प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयम् ॥
अहङ्कारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिमीयुषः ॥१६॥

પ્રકૃતિ સાથે ભળી જનાર, અહંકારથી ઘણા મૂઢ થએલ કર્તાને જેનાથી ભય થાય છે તે પુરુષના પ્રભાવને કેટલાક કાલ કહે છે. ૧૬.

કેટલાક, પુરુષના પ્રભાવને કાલ કહે છે. (તેમના મત પ્રમાણે કાલ) પુરુષનો કોઈએક ગુણ અથવા અમુક સામર્થ્ય છે. તેવો હોવાનું કારણ 'જેનાથી ભય થાય છે' શબ્દોથી કહેલું છે. જે કાલથી લોકમાં ભય થાય છે. 'કોને ભય થાય છે?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. અહંકારથી જે ઘણો મૂઢ થએલ, ઠગાએલ છે, જે પોતાને જ અહંકાર માને છે (તેને ભય થાય છે). અહંકારથી ઘણો મૂઢ થવાનું કારણ 'કર્તા' શબ્દથી (કહેલું છે). જે કર્મ વિગેરેનો કર્તા છે, તે અહંકારથી ઘણો મૂઢ થએલ છે. કર્મ કરવાનું કારણ પણ 'પ્રકૃતિ સાથે ભળી જનાર' વિશેષણથી (કહેલું છે). જે પ્રકૃતિ સાથે એક થઈ કર્મો કરે છે, (અને) પછી અહંકારથી મૂઢ થાય છે, તેને કાલથી ભય થાય છે, એવો અર્થ છે. ૧૬.

નીચેના શ્લોકમાં પોતાના મત પ્રમાણે કાલનું લક્ષણ કહે છે:—

प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि ॥
चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्षितः ॥१७॥

હે મનુની પુત્રિ ! ભેદ વિનાના પ્રકૃતિના ગુણોનાં સમાનપણાંની જેનાથી ક્રિયા થાય છે તે ભગવાન 'કાલ' એમ ઓળખાય છે. ૧૭.

ગુણોનાં સમાનપણાંની અવસ્થા પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતિના સંબંધવાળા સત્ત્વ વિગેરે જે ગુણો છે, તેઓનું સમાનપણું એટલે ખળભળાટ થયા પહેલાંની અવસ્થા, અને ખળભળાટ પહેલાં તે (કાલ) ભેદ વિનાનો છે. 'હે મનુની પુત્રિ' એ સંબોધન (એમ જણાવવા કરેલું છે) કે મોટા (પુરુષ)થી ઉત્પન્ન થએલી અલૌકિક (વૃત્તાંત) જાણે છે. આવા (સમાનપણાં)ની જેનાથી ક્રિયા થાય છે તે કાલ. કાલથી જ ગુણોનો ખળભળાટ થાય છે. તે કાલ ભગવાન જ છે, કારણ કે **પાંચ** સ્વરૂપમાં ગણાએલ છે.

"ભગવાનનું 'કાલ' એવું નામ શાથી પડ્યું ?" એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'ઓળખાય છે' એમ કહેલું છે. **कलयति** ગણે છે, જે સ્વરૂપને લીધે દરેક પ્રાણી સર્વની ગણત્રી કરે છે તે 'કાલ', કારણ કે મૃત્યુથી ભય પામેલો જ સર્વની ગણત્રી કરે છે. તેથી 'કાલ' શબ્દથી ભગવાન જ ઓળખાવેલ છે એટલે ચિહ્નના પ્રકારથી જણાવેલા છે, કારણ કે 'કાલ' એ સાક્ષાત્ ભગવાનનું નામ નથી, પરંતુ પ્રાણીઓને (ભગવાનનું) જ્ઞાન કરાવનાર તરીકે જણાવેલો છે. ૧૭.

એ પ્રમાણે ભગવાનનાં સ્વરૂપ તરીકે કાલને કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તે ભગવાનનું ચિહ્ન હોવાનું કહે છેઃ—

अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः ॥
समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया ॥१८॥

જે ભગવાન પોતાની માયાથી અંદર પુરુષરૂપથી અને બહાર કાલરૂપથી પ્રાણીઓ સાથે સારી રીતે સંબંધમાં આવે છે તે આ (કાલ એમ ઓળખાય છે. શ્લો. ૧૭). ૧૮.

એક જ ભગવાન સર્વ પ્રાણીઓની અંદર પુરુષરૂપથી રહેલા છે, (અને) બહાર કાલરૂપથી[1] (રહેલા છે.) તેમ ન હોય તો ભગવાન સર્વ સ્થલે રહેલા ન હોય. (ભગવાનથી) બહિર્મુખ હોય તેમનું કાલરૂપથી ભક્ષણ કરે છે, (અને) અંતર્મુખ હોય તેમને પુરુષરૂપથી પ્રફુલ્લ કરે છે, એવું (પ્રયોજન છે). તેથી જ ભગવાન પોતાની માયા એટલે સર્વ થવાની શક્તિ વડે બંને પ્રકારના થઈ, બધા પ્રાણીઓ સાથે **समन्वेति** સારી રીતે સંબંધમાં આવે છે, કેમકે (પ્રાણીઓ) બહાર કાલમાં લય પામે છે (અને) અંદર પુરુષમાં (લય પામે છે). કાલ ભય કરાવનારો છે અને પુરુષ અભયરૂપ છે, એટલો ભેદ છે. ૧૮

એ પ્રમાણે નામથી તત્ત્વો કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી (તેમની) ઉત્પત્તિ જણાવીને લક્ષણો કહે છેઃ—

दैवात् क्षुभितधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् ॥
आधत्त वीर्यं साऽसूत महत्तत्त्वं हिरण्मयम् ॥१९॥

દૈવને લીધે જેના ગુણોમાં ખળભળાટ થએલો હતો તેવાં પોતાનાં ક્ષેત્રમાં પ્રથમ પુરુષે વીર્યનું આધાન કર્યું. તેણે સુવર્ણમય મહત્તત્ત્વને જન્મ આપ્યો. ૧૯.

---

૧. આ જ સિદ્ધાંત પરીક્ષિતે ૧૦-૧-૭માં કહેલો છે. વળી આ અધ્યાયના નવમા શ્લોકમાં જગતના કારણ તરીકે પુરુષસંબંધી પ્રશ્ન કરેલો છે. આથી પુરુષ કેવી રીતે જગતનું કારણ થાય છે તેનો ઉત્તર આપેલ જાણવો. આ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં 'જેની સાથે વિશ્વ સારી રીતે સંબંધમાં આવેલ છે' એમ જ્ઞાનમાં ઉપયોગી થાય તેવું લક્ષણ કહેલ, છતાં દેવહૂતિએ ફરી પુરુષનું લક્ષણ પૂછેલ હોવાથી, તેને તેનું જ્ઞાન થએલ નથી એમ જાણી અહિં સારી રીતે તેનો સંબંધ જણાવેલો છે. (प्र)

આરંભમાં ચિત્તની ઉત્પત્તિ કહીને, તેના આધિદૈવિક વિગેરે ભેદો કહેતાં લક્ષણો કહેશે. પહેલાં ઉત્પત્તિ, પછી આધ્યાત્મિકનું લક્ષણ, પછી આધિદૈવિકનું (લક્ષણ), (અને) પછી આધિભૌતિકનું (લક્ષણ), એમ ચાર (શ્લોકો)થી એક પદાર્થ કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં (આ શ્લોકથી) મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિ કહેલી છે.

'દૈવ' એટલે કાલને લીધે જેના ગુણોમાં ખળભળાટ થએલો છે, તે પુરુષનું **योनिः** ક્ષેત્ર (પ્રકૃતિ), તેમાં જેમ પુરુષ પોતાની પત્નીમાં (વીર્યનું આધાન કરે) તેમ **परः पुमान्** પ્રથમ પુરુષે વીર્યનું આધાન કર્યું. ભગવાનની પેઠે તેની ઇંદ્રિયો આનંદમય હતી, વીર્ય તો સત્ અને ચિત્ અંશોવાળું હતું. કેટલાક કહે છે કે (વીર્ય) ચિત્ અંશવાળું જ હતું, સત્ અંશનો સંબંધ તો પ્રકૃતિથી થાય છે. પછી તે પ્રકૃતિએ મહત્તત્ત્વને જન્મ આપ્યો. તેનું શરીર સૂર્યની અંદર રહેલા નારાયણ (ના શરીર) પેઠે સુવર્ણમય હતું. આનંદ અને સત્ ભેગાં થતાં સુવર્ણરૂપ થાય છે. ૧૯.

નીચેના શ્લોકમાં આધ્યાત્મિક (મહત્તત્ત્વ)નું લક્ષણ કહે છેઃ—

विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगदङ्कुरः ॥
स्वतेजसाऽपिवत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः ॥२०॥

પોતાની અંદર રહેલાં વિશ્વને પ્રકટ કરતાં, વિકારરહિત જગતના અંકુરે પોતાનો લય કરાવનાર અંધકારનો પોતાના તેજથી નાશ કર્યો. ૨૦.

કારણ કે તે સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ કરાવનાર મહાન્ (મહત્તત્ત્વ) છે. વિશ્વના આધાર હોવું એ તેનું લક્ષણ છે. અંશથી (તે) બ્રહ્માંડનો પણ (આધાર) હોવાથી 'વિકારરહિત' એમ કહેલું છે. પ્રકૃતિથી (તેને) જૂદો પાડવા માટે 'જગતના અંકુરે' એમ કહેલું છે. જેમ વૃક્ષની પહેલી અવસ્થા અંકુર છે, તેમ (તે) જગતની (પહેલી અવસ્થા છે), કારણ કે તે પોતાની અંદર રહેલાં વિશ્વને પ્રકટ કરે છે. 'તે શું કરતાં (વિશ્વને પ્રકટ કરે છે)' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'પોતાનો લય કરાવનાર અંધકારનો પોતાના તેજથી નાશ કરતાં' એમ કહેલ છે. જે અંધકારે પહેલાં મહત્તત્ત્વને **प्रस्वापितं** લય પમાડેલું, તે મૂલ અંધકારનો મહત્તત્ત્વ નાશ કરે છે. તેમ ન કરે, તો કોઈ પણ પ્રકારથી જગત્ પ્રકટ ન થાય. (૧) જગતનો પ્રકાશ કરનાર તરીકે (૨) જગતને ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે અને (૩) ઘણા સમર્થ અંધકારનો નાશ કરનાર તરીકે, એવાં આ મહત્તત્ત્વનાં ત્રણ માહાત્મ્ય કહેલાં છે. આ ત્રણે ગુણો સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ એ ત્રણ કારણના (પ્રકૃતિના) ગુણોને અનુક્રમે જ સૂચવનારા છે. ૨૦.

નીચેના શ્લોકમાં આધિદૈવિક (મહત્તત્ત્વ)નું લક્ષણ કહે છેઃ—

यत्तत्सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् ॥
यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥२१॥

તે જે સત્ત્વગુણવાળું સ્વચ્છ શાંત ભગવાનનું સ્થાન જેનું 'વાસુદેવ' નામ કહે છે, તે મહત્તત્ત્વરૂપ ચિત્ત છે.૨૧.

'વાસુદેવ' એ તેનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે, કારણ કે તે વાસુદેવનાં પ્રાકટ્યનું સ્થાન છે. **वसुदेवे** વસુદેવમાં **आविर्भवति** પ્રકટ થાય તે 'વાસુદેવ'. ઘણું જ શુદ્ધ સત્ત્વ વસુદેવ છે. જે સર્વે ઉપાસના કરવા યોગ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે જ આ (ચિત્ત)નું આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે. તે જ આ (ચિત્ત) છે. સત્ત્વ છે ગુણ જેનો (તેવું, તે) સત્ત્વનું પણ સત્ત્વ છે. તે સત્ ચિત્ અને આનંદરૂપ છે એમ જણાય તે માટે તેના ત્રણ ગુણો કહે છે. (૧) તે પૈકી 'સ્વચ્છ' એટલે ઘણું નિર્મલ, એ વિશેષણથી સદ્રૂપ કહેલું છે. (૨) 'શાંત' ચિદ્રૂપ છે, કારણ કે જ્ઞાન જ શાંત સ્વભાવનું હોય છે. (૩) 'ભગવાન' પુરુષોત્તમનું સ્થાન આનંદરૂપ છે. એવી રીતે સચ્ચિદાનંદરૂપ સત્ત્વનું સત્ત્વ તે ચિત્ત, સર્વ પ્રાણીઓમાં ચૈતન્યસ્વરૂપથી રહેલું છે. 'જેનું વાસુદેવ નામ કહે છે' શબ્દોથી ઉપાસના કરવા માટે તેનું બીજું નામ

કહેલું છે. (તે) વાસુદેવના શરીરરૂપ હોવાથી, 'વાસુદેવ' એવું નામ છે જેનું તેવું તે છે; અથવા (તે) વાસુદેવનો આધાર હોવાથી '(વાસુદેવ એવું નામ છે) જેમાંથી', એમ સમાસ છોડવો. 'કહે છે' શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવ્યું છે).

'તેવાં ચિત્તની ઉત્પત્તિ કહી નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે મહત્તત્ત્વરૂપ છે' એમ કહેલું છે. ચિત્ત મહત્તત્ત્વરૂપ જ છે, તેથી મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિથી જ તેની ઉત્પત્તિ કહી, એવો અર્થ છે. ૨૧.

નીચેના શ્લોકમાં આધિભૌતિક (મહત્તત્ત્વ)નું લક્ષણ કહે છે:—

स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ॥
वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथाऽपां प्रकृतिः परा ॥२२॥

જેમ જલનો ઉત્તમ સ્વભાવ સ્વચ્છપણું છે તેમ સ્વચ્છપણું વિકારરહિતપણું (અને) શાંતપણું એવું ચિત્તનું લક્ષણ વૃત્તિઓથી કહેલું છે. ૨૨.

(૧) 'સ્વચ્છપણું' એટલે નિર્મલપણું (૨) **अविकारित्वं** સર્વ વિકારોથી રહિત હોવાપણું (૩) 'શાંતપણું' એટલે જ્ઞાનરૂપ હોવાપણું, (એ) ત્રણ વિશેષણો બુદ્ધિ મન અને અહંકારથી જૂદાપણું જણાવવા (કહેલાં છે). બુદ્ધિ જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં, વિષય(પદાર્થ)ના આકારવાળી (થતી) હોવાથી સ્વચ્છ નથી; (જ્યારે) ચિત્ત તો વિષયરહિત માત્ર આત્માના જ્ઞાનરૂપ હોવાથી સ્વચ્છ છે. મન તો વિકારવાળું હોવાનું સ્પષ્ટ જ છે. અહંકારમાં શાંતપણું નથી. સાત્ત્વિક અહંકાર તેવો (શાંત) હોવા છતાં, પદાર્થ એક જ હોવાથી, શાંત ઘોર અને વિમૂઢથી માત્ર શાંતપણું જૂદું જ પડે છે. તેથી જ ચિત્તનું લક્ષણ વૃત્તિઓથી* કહેલું છે. આ વૃત્તિઓ અહંકાર વિગેરેને હોતી નથી.

'બુદ્ધિ વિગેરેથી વિષયનું ગ્રહણ કરવામાં આવે, ત્યારે ચિત્ત પણ મલિન થાય છે. તેમ ન હોય, તો તેનો સંયમ કરવા પ્રયત્ન કરવો ન પડત' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ જલનો (ઉત્તમ) સ્વભાવ સ્વચ્છપણું છે' એમ કહેલું છે. જો કે જલનાં ફીણ મોજાં વિગેરે થાય છે, છતાં પણ આ તે (જલ) સ્વભાવથી નિર્મલ જ છે. તેથી જ (જલનો) ઉત્તમ સ્વભાવ સ્વચ્છ(પણું) જ છે. લક્ષણ તો કૃત્રિમ હોતું નથી. ઉપાધિથી થએલાં કાર્યો તો કૃત્રિમ હોય છે, કારણ કે પૃથ્વી કોઈપણ સમયે નિર્મલ હોતી નથી, તેમજ વાયુ વિકાર વિનાનો હોતો નથી અને તેજ શાંત હોતું નથી. તેથી તેઓનો સંબંધ થતાં જલમાં (જલની) જૂદી જૂદી અવસ્થા થાય છે.[1]. ૨૨.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ઉપર પ્રમાણે અહંકારની ઉત્પત્તિ કહીને લક્ષણો કહે છે:—

महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसंभवात् ॥
क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः समपद्यत ॥२३॥

ભગવાનનાં વીર્યની જેમાં સ્થિતિ હતી તેવાં, કાર્ય કરવા તત્પર થતાં મહત્તત્ત્વમાંથી ત્રણ પ્રકારનો ક્રિયાશક્તિરૂપ અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. ૨૩.

'विकुर्वाणात्' એટલે કાર્ય કરવા તત્પર થતાં, કારણ કે કાલથી ગુણોનો ખળભળાટ થાય, ત્યારે કાર્ય કરવા તત્પર થતાં, કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. માત્ર વિકાર (કાર્ય કરવાની તત્પરતા)થી જ (કાર્ય) થતું નથી, પરંતુ સર્વને ઉત્પન્ન કરનારી ભગવાનની શક્તિ પણ અંદર હોવાની જરૂર રહે છે. [2] તે

* 'વૃત્તિ' એટલે સ્થિતિ.

૧. સ્વભાવથી શાંત, વિકારરહિત અને શાંત સ્થિતિવાળા હોવું, એ ચિત્તનું લક્ષણ થયું. (प्र)

૨. પહેલાં મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિ કહી, ત્યારે પણ ભગવાનનાં વીર્યથી ઉત્પત્તિ થયાનું જણાવેલ. છતાં અહિં તે ફરીથી કહેવાનું પ્રયોજન કહેલ છે. તેથી ભગવાનનું વીર્ય તેમાં હોવાથી જ, સચ્ચિદાનંદરૂપ સર્વ કાર્ય તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

(અર્થ) 'ભગવાનનાં વીર્યની જેમાં સ્થિતિ હતી તેવાં' વિશેષણથી કહેલો છે. ભગવાનનાં વીર્યની સ્થિતિ હતી જેમાં (તેવાં મહત્તત્ત્વમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો), કારણ કે જલનું મથન કરવામાં આવતાં, તેમાં ન હોય તે ઘી ઉત્પન્ન થતું નથી, પરંતુ દૂધ અથવા દહીંમાં (તે રહેલ હોવાથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે). આથી બૌદ્ધોનો મત ખોટો ઠરાવેલો છે.[1] તેમ ન હોય, તો સર્વ (હરકોઇ પદાર્થ)માંથી સર્વ ઉત્પન્ન થાય. નિયંત્રણ કરનાર સ્વભાવ હોય, તો તો સ્વભાવ પણ તેવો (તેવી શક્તિવાળો) હોવાનું પ્રમાણ કહેવું જોઇએ,[2] કારણ કે જડ (પદાર્થો) બધાને વશ રાખી શકાય છે,[3] માત્ર ઈશ્વર જ વશ ન રાખી શકાય તેવા છે. વળી શાસ્ત્રથી સ્વભાવ ફેરવવાનું પણ ઘટે નહિ.[4] વસ્ત્ર વિગેરેમાં તંતુઓ વિગેરે સાધનો અને ચિંતામણિ વિગેરેની (કાર્ય થવાનાં) કારણ તરીકે કલ્પના કરવામાં આવે છે,[5] તે નિયમ વિરુદ્ધ ગણાય. તેથી સમૂહમાં અથવા દરેક (પદાર્થ)માં મુકરર થએલી ભગવાનની સર્વ થવારૂપ શક્તિ એકલી જ ભગવાનના નિયમ પ્રમાણે જે (પદાર્થ)માં રહે છે, તેમાંથી જ (કાર્ય) ઉત્પન્ન થાય છે.[6] એ યોગ્ય છે. ભગવાન જ તેવી રીતે પ્રકટ થતા હોવાથી બૌદ્ધ-

---

૧. ભગવાનનું વીર્ય તેમાં હોવાનું કહ્યું તેનું બીજું પ્રયોજન આ વાક્યથી જણાવ્યું છે. બૌદ્ધો વેદને ન માનનારા છે. તેઓના મત પ્રમાણે વિનાશરૂપ અભાવ (ન હોવાપણાં)માંથી જ સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ખોટું છે, કારણ કે અભાવ સર્વત્ર રહેલાથી પ્રાપ્ત થાય તેવો હોવાથી હરકોઈ પદાર્થ-માંથી સર્વની ઉત્પત્તિ થાય; પરંતુ તંતુઓમાંથી જ વસ્ત્ર થાય છે, માટીમાંથી જ ઘડો થાય છે, લીંબોળીમાંથી લીંબડો થાય છે, એમ અમુક પદાર્થમાંથી અમુક પદાર્થની જ ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથી ભગવાનનું વીર્ય હોવાપણું કારણ તરીકે કહ્યું, તેથી અમુક પદાર્થમાંથી અમુકની જ ઉત્પત્તિ થવાનું જણાવી બૌદ્ધમતનું ખંડન કરેલું છે. (प्र)

૨. 'સ્વભાવવાદનું આથી ખંડન નહિ થાય. લોહચુંબક સમીપ લોઢું ખેંચાય છે, તેમાં લોહચુંબકનો સ્વભાવ જ કારણ છે. સ્વભાવને લીધે ખેંચાતું ન હોય, તો બધાએ પદાર્થો ખેંચાય. તેથી સ્વભાવ અહિં કારણરૂપ જણાય છે, તેમ બધા પદાર્થમાં સ્વભાવને જ કારણ માનવો જોઈએ. તેથી સ્વભાવને લીધે હરકોઇ પદાર્થમાંથી બધા ઉત્પન્ન થતા નથી. તેથી ભગવાનનું વીર્ય હોવાનું કહેવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી ' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. પીપળો, શેરડીની કાતળી વિગેરેનો સ્વભાવ એવો છે કે કોઇ સમયે તેમને ફ્લ ન બેસે; છતાં પણ દેશ રાજા વિગેરેનો વિનાશ થતાં અને ખેડુત ઘણો દરિદ્ર થતાં કોઇવાર ફૂલ બેસતાં જોવામાં આવે છે. તેનું કારણ જીવનું અદૃષ્ટ અથવા કાલ અથવા બીજું ગણીએ તોપણ સ્વભાવ કારણ હોવાના મતનું ખંડન જ થાય છે. તેથી અમુક પદાર્થમાંથી અમુક જ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું (સ્વભાવ સિવાય) બીજું કારણ કહેવું જોઈએ. (प्र)

૩. જડ પદાર્થો બધા વશ રાખી શકાય તેવા હોય છે, તેથી સ્વભાવ પણ જડ હોવાથી તેને વશ રાખનારની જરૂર રહેશે. જડ પદાર્થમાં રહેનારા ચેતન પદાર્થો પણ વશ રાખી શકાય તેવા હોય છે, તો પછી જડ પદાર્થો તેવા હોય તેમાં કહેવું જ શું ? માત્ર ઈશ્વર જ વશ રાખી શકાય તેવા નથી. તેથી સ્વભાવ કારણ હોવાનો મત ટકતો નથી (प्र)

૪. ' જડ પદાર્થો બધા વશ રાખી શકાય તેવા હોવાનું માનવા જેવું નથી, કારણ કે પૃથ્વી તેના ઉપર લોઢાથી લીંટા કરી શકાય તેવી છે, છતાં હીરો પૃથ્વી હોવા છતાં તેના ઉપર લોઢાથી લીંટા કરી શકાતા નથી ' એવી શંકા થાય, તેથી આથી બીજો (સ્વભાવવાદનો) દોષ કહે છે. વાંઝણી સ્ત્રી અથવા ફલરહિત વૃક્ષને પુત્ર તથા ફલ પહેલાં સ્વભાવથી હોતાં નથી. તેમના સંબંધમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરાવનાર યજ્ઞ અથવા વૃક્ષની શાંતિરૂપ વૈદિક કર્મ કરવામાં આવે તો પછી પુત્ર અને ફલ થાય છે. (प्र) એ પ્રમાણે શાસ્ત્રથી સ્વભાવ ફરી જાય છે તેવું (જો સ્વભાવ જ કારણ હોય તો) ઘટે નહિ.

૫. આથી પ્રસિદ્ધ સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત કહેલાં છે. (प्र)

૬. 'સ્વભાવવાદ ભલે ખોટો હોય. છતાં જૂદા જૂદા પદાર્થોમાં (કાર્યનો) પ્રાગભાવ રહેલો હોવાથી તે પ્રાગભાવ જ સ્વભાવનું અને અમુક પદાર્થમાંથી અમુક જ કાર્ય થાય એનું નિયંત્રણ કરનારો છે, તેથી અર્ધવૈજ્ઞાનિક (નૈયાયિક)ના મતનો જ આદર કરવો ' એવી શંકા થાય તો તે યોગ્ય નથી. કારણની અવસ્થાથી પ્રાગભાવ જૂદો છે એમ કહી શકાય તેવું નથી. કાર્ય થવાનું છે એવાં જ્ઞાનથી જ

મતની ગંધ પણ નથી. આમાં શ્રુતિ પણ ઘટે છે, અને બીજા (મત)માં શ્રુતિનો વિરોધ હોય છે. તેથી 'ભગવાનનાં વીર્યની જેમાં સ્થિતિ હતી તેવાં' એ યોગ્ય જ કહેલું છે. જ્ઞાન જેમાં મુખ્ય છે તેવાં મહત્તત્ત્વમાંથી ક્રિયાશક્તિરૂપ અહંકાર ઉત્પન્ન થયો; અને તે ત્રણ પ્રકારનો છે, ઉત્પત્તિથી જ તેવો (ત્રણ પ્રકારનો) જ ઉત્પન્ન થએલો; કારણ કે ક્રિયા[1] જૂદા કરનારી હોઈ, તેણે કારણ બનેલ ત્રણ ગુણોને કાર્યમાં જૂદા જૂદા જ ઉત્પન્ન કર્યા. ૨૩.

નીચેના શ્લોકમાં (અહંકારનું) આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ હોય તેમ તે (ત્રણ) પ્રકારો ગણાવે છે:-

वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः ॥
मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि ॥२४॥

(૧) વૈકારિક (૨) તૈજસ અને (૩) તામસ (એ ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. શ્લો. ૨૩), જેમાંથી મનની તેમજ ઇંદ્રિયોની અને મહાભૂતોની અને તન્માત્રાઓની ઉત્પત્તિ થઈ. ૨૪.

'વૈકારિક' એટલે સાત્ત્વિક, 'તૈજસ' એટલે રાજસ, અને તામસ (એવા ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. શ્લો. ૨૩). આધ્યાત્મિકમાં ધર્મો[2] સાથેના ગુણો જ લક્ષણ છે. ત્રણ પ્રકારના જે (અહંકાર)માંથી મન, ઇંદ્રિયો અને મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ.[3] '**महताम्**' એટલે તન્માત્રાઓની. તન્માત્રાઓનું કાર્ય ઉત્પન્ન કરવું એ પણ (અહંકારનું) લક્ષણ છે; અથવા મન વિગેરે કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારા સત્ત્વ વિગેરે ગુણોવાળું હોવું એ લક્ષણ છે, કારણ કે તે (કોઈ પ્રસંગમાં) ખોટું પડતું નથી. ૨૪.

નીચેના શ્લોકમાં આધિદૈવિક (અહંકાર)નું લક્ષણ કહે છે:—

सहस्रशिरसं साक्षाद्यमनन्तं प्रचक्षते ॥
सङ्कर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् ॥२५॥

જે સહસ્ર શિરવાળા, મહાભૂતો ઇંદ્રિયો અને મનથી ભરપૂર સાક્ષાત્ અનંતને સંકર્ષણ નામના પુરુષ કહે છે તે (અહંકારના દેવ છે). ૨૪.

જેમ પહેલાં (ચિત્તના દેવ) વાસુદેવ કહ્યા, તેમ અહિં સંકર્ષણ છે, અને આ સ્વભાવથી તામસ અને પ્રલય કરનાર છે. અહંકારે ઉત્પન્ન કરેલ[3] નાશ કરનાર જ હોય છે. તે (અહંકાર)ની ઉત્પત્તિ અનેક પ્રકારે થાય છે એમ જણાવવા, 'સહસ્ર શિરવાળા' વિશેષણથી દેવતાને અનંત શિરો હોવાનું કહેલું છે, અથવા 'સહસ્ર જેટલાં સ્વર્ગલોક છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (અનંત) સુખના પ્રકારો[4] (કહેલા છે). તેથી જ અહંકારને લીધે (યોગ્ય) સમયે કરેલાં અનંત કર્મો ફલવાળાં થાય છે. 'અનંત' શબ્દના કાલ, સંકર્ષણ અને શેષ અર્થો થાય છે. 'કહે છે' શબ્દથી પ્રમાણ (કહેલું છે). વૈષ્ણવો 'જેને સંકર્ષણ કહે છે' એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'તે કોઈ બીજો દેવ હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'પુરુષ' એમ કહેલું છે. પુરુષ જ સંકર્ષણ છે, (જગતનું) કારણ બનેલ કાલ (સંકર્ષણ) નથી. તે ત્રણ પ્રકારના અહંકારના અધિષ્ઠાતા છે એમ જણાવવા 'મહાભૂતો ઇંદ્રિયો અને મનથી ભરપૂર' વિશેષણથી તેમનાં ત્રણ સ્વરૂપો કહેલાં છે.

પ્રાગભાવનો અનુભવ થાય છે, તેથી તે કારણની અવસ્થાથી જૂદો નથી જ. નિબંધમાં આ વિસ્તારથી કહેલું છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન જ કારણ છે, તેથી સર્વ સ્થલે તેમની શક્તિથી જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. એ ધ્યાનમાં રાખી આ વાક્ય કહેલું છે. (प्र)

૧. 'ક્રિયા' એટલે ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા (प्र)

૨. 'ધર્મો' એટલે ઉત્પન્ન કરનારના ધર્મો (ગુણો). (प्र). ૩. કાર્ય સાથે મળતું આવતું જ લક્ષણ છે. (प्र)

૩. 'અહંકારે ઉત્પન્ન કરેલ' કાલ અગ્નિ અને રુદ્રનાં સ્વરૂપ. તેથી તે સ્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરનાર, એવું પણ (આધિદૈવિક અહંકારનું) લક્ષણ હોવાનું 'સંકર્ષણ' શબ્દથી સૂચવેલ છે. (प्र).

૪. તેવાં સ્વર્ગો ઉત્પન્ન કરનાર પણ (અહંકાર છે), એવું તેનું લક્ષણ હોવાનું સૂચવેલ છે. (प्र).

તેમનામાં રહેલાં મહાભૂતો ઇંદ્રિયો અને મન કાર્યમાં પ્રકટ થાય છે. 'मय' પ્રત્યયનો (મહાભૂત વિગેરે) દરેક સાથે સંબંધ છે, અને આ (પ્રત્યય) ભરપૂરપણાંના અર્થમાં (યોજાએલો છે.) ૨૫.

નીચેના શ્લોકમાં આધિભૌતિક (અહંકારનું) લક્ષણ કહે છે:—

कर्तृत्वं कारणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् ॥
शान्तघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेः ॥२६॥

અને કર્તાપણું કારણપણું તથા કાર્યપણું (અહંકારનું) લક્ષણ છે. અથવા શાંતપણું ઘોરપણું તથા વિમૂઢપણું એવું અહંકૃતિનું (લક્ષણ છે). ૨૬.

પ્રાણીઓમાં રહેલા સાત્ત્વિક અહંકારનું લક્ષણ 'કર્તાપણું' છે, રાજસનું 'કારણપણું' (અને) તામસનું 'કાર્યપણું' છે. આ ગુણનાં મુખ્યપણાંથી (કહેલું) લક્ષણ છે. 'શાંતપણું ઘોરપણું તથા વિમૂઢપણું' એ ગુણવાળા (અહંકાર)નાં મુખ્યપણાંથી (કહેલું લક્ષણ છે). સાત્ત્વિક (અહંકાર)નાં સ્વરૂપનું લક્ષણ 'શાંતપણું' છે, તેથી જ અહંકારથી (થતી) શાંતિ નિષ્ફલ છે. 'ઘોરપણું' રાજસ (અને) 'વિમૂઢપણું' તામસ (અહંકાર) નાં લક્ષણ છે. અહંકાર વિનાનાને આવા ગુણો ઉત્પન્ન થતા નથી. તેથી જ ભગવાનમાં આસક્તિવાળો આ ત્રણથી જૂદા પ્રકારનો હોય છે. 'वा' 'અથવા' શબ્દ 'પ્રકાર' અર્થવાળો છે. 'અહંકૃતિ' એટલે અહંકાર. ભૌતિક (અહંકાર) દુર્બલ હોવાથી (તેને) સ્ત્રી (કહેલો છે.). ૨૬.

નીચેના શ્લોકમાં મનની ઉત્પત્તિ કહે છે:—

वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत ॥
यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसम्भवः ॥२७॥

કાર્ય કરવા તત્પર થએલા વૈકારિક (અહંકાર)માંથી મનતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું, જેના સંકલ્પ અને વિકલ્પોથી કામની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૨૭.

અર્ધ(શ્લોક)થી ઉત્પત્તિ અને અર્ધથી આધ્યાત્મિક લક્ષણ (કહેલાં છે). પોણા (અઠ્ઠાવીસમા શ્લોક)થી આધિદૈવિક લક્ષણ અને એક ચરણ (પા શ્લોક)થી બીજું (આધિભૌતિક લક્ષણ કહેલું છે.). 'કાર્ય કરવા તત્પર થએલા' એટલે કાલે જેના ગુણોમાં ખળભળાટ કરેલો તેવા, 'વૈકારિક' સાત્ત્વિક (અહંકાર)માંથી (મનતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું). 'ભગવાનનાં વીર્યની જેમાં સ્થિતિ હતી તેવાં' (જૂઓ પાછળ શ્લો. ૨૩) એ વિશેષણનો સર્વ સ્થલે સંબંધ લેવો. 'સાત્ત્વિકમાં વિકાર થતો નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'કાર્ય કરવા તત્પર થએલા' એમ ફરીથી* કહેલું છે. 'મન દુષ્ટ અથવા અન્નમય હશે' એવી શંકા થાય, તેથી તે દૂર કરવા 'મનતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું' એમ 'તત્ત્વ' શબ્દ યોજેલો છે. આધ્યાત્મિક તે(મન)નાં પણ કાર્યલક્ષણ અને સ્વરૂપલક્ષણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલાં છે. સંકલ્પ× અને વિકલ્પ પ્રકારનું હોવાપણું એ સ્વરૂપનું લક્ષણ છે અને કામ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાપણું એ કાર્યનું લક્ષણ છે. ૨૭.

નીચેના શ્લોકમાં આધિદૈવિક (અહંકાર)નું લક્ષણ કહે છે:—

यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् ॥
शारदेन्दीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः ॥२८॥

જે શરદની રાત્રિના કમલના જેવા શ્યામ, ઇંદ્રિયોના અધીશ્વરને 'અનિરુદ્ધ' નામથી ઓળખે છે; (જે) યોગીઓએ ધીરે ધીરે વશ કરવા યોગ્ય છે. ૨૮

* 'ભગવાનનાં વીર્યની જેમાં સ્થિતિ હતી તેવાં' એ વિશેષણ પણ શ્લો. ૨૪માં કહેલું, છતાં અહિં ફરીથી કહેલું છે, એવો અર્થ છે.

× 'સંકલ્પ' એટલે ઇચ્છા, કામના. 'વિકલ્પ' એટલે સંશય.

'અનિરુદ્ધ' તે (મન)નું પાલન કરનાર દેવ છે, કારણ કે તે કોઈથી રોકાય તેવા નથી. તે (કોઈથી રોકાય નહિ તેવા) જ પાલન કરનાર થાય છે, यत् કારણ કે हृषीकाणां ઇંદ્રિયોના અધીશ્વરને 'અનિરુદ્ધ' નામથી ઓળખે છે, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ઇંદ્રિયોને વશ રાખનાર હોવું એ તે (આધિદૈવિક મન, અનિરુદ્ધ)નું લક્ષણ છે. સાચો ઉપાય કરવા માટે સર્વથી બલવાન હોવાપણું એ આધિદૈવિકનું લક્ષણ છે. તે વિષયમાં સાચો ઉપાય કરવા માટે ભગવાનની ઉપાસના જ કરવી જોઈએ એમ 'શરદની રાત્રિના કમલ જેવા શ્યામ' એ વિશેષણથી કહેલું છે. 'ઇંદીવર' રાત્રે ખીલતું (કમલ) છે, અને 'શરદ' સર્વ દોષો રહિત છે, અને 'શ્યામ' શૃંગારરૂપ ગુણ છે. તે (વિશેષણ)થી એમ કહેલું છે કે **સર્વ કાલમાં સર્વ દોષરહિત થઈ સ્નેહથી ભગવાનની સેવા કરવાથી મનના દોષો દૂર થાય છે.** 'યોગીઓએ ધીરે ધીરે વશ કરવા યોગ્ય' શબ્દથી ભૌતિક (મન)નું લક્ષણ કહેલું છે. મન વશ કરવા યોગ્ય છે. દેવને તો મંદપણાથી પ્રસન્ન કરવાના નથી, કારણ કે લાંબા સમય સુધીનો ચાલુ આદર જ ભજનનું કારણ હોવાનું સર્વ સ્થલે કહેલું છે. ૨૮

નીચેના શ્લોકમાં બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ કહે છે:—

तैजसात्तु विकुर्वाणाद् बुद्धितत्त्वमभूत् सति ॥
द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः ॥

હે સતિ! કાર્ય કરવા તત્પર થએલા રાજસ (અહંકાર)માંથી તો બુદ્ધિતત્ત્વ થયું. (તે) દ્રવ્યનું ભાન થતાં અમુક પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ ઇંદ્રિયો ઉપરનો ઉપકાર છે. ૨૯.

'तु' 'તો' શબ્દ સાત્ત્વિકમાંથી ઉત્પત્તિ થવાના મતને ખોટો ઠરાવે છે. કાર્ય કરવા તત્પર થએલા રાજસ (અહંકાર)માંથી બુદ્ધિતત્ત્વ થયું. (અહંકાર) રાજસ હોવા છતાં પણ (તેમાંથી) ઉત્તમ બુદ્ધિ જ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જણાવવા 'હે સતિ!' એવું (દેવહૂતિનું) સંબોધન (કરેલું છે); અથવા ('सति' એટલે) વિદ્યમાન પદાર્થ હોય ત્યારે (બુદ્ધિતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે), કારણ કે બુદ્ધિ *સર્વ પદાર્થના સંબંધવાળી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જ[1] આ (બુદ્ધિ)નું આધિદૈવિક સ્વરૂપ કહેલું નથી. ઉત્તરાર્ધથી આધ્યાત્મિક (સ્વરૂપ)નું લક્ષણ કહેલું છે. જેમ મન ઇંદ્રિયોને પ્રેરણા કરનારું છે, તેમ બુદ્ધિ ઇંદ્રિયો ઉપર ઉપકાર કરનારી છે. બુદ્ધિએ ઉપકાર કરેલી ઇંદ્રિયો જ જાુએ છે[2] અને કાર્ય કરે છે. તેથી જ[3] બુદ્ધિના ભેદથી ઇંદ્રિયોનાં જ્ઞાન અને ક્રિયા જાુદાં જાુદાં થાય છે. આ કાર્યને અનુસરીને લક્ષણ (કહ્યું). 'દ્રવ્યનું ભાન થતાં અમુક પ્રકારનાં જ્ઞાનરૂપ' શબ્દથી સ્વરૂપનું લક્ષણ (કહેલું છે). ઘટ વિગેરે દ્રવ્યોનું[4] ભાન થાય ત્યારે, શબ્દથી સંસ્કાર-

* 'સર્વ' એટલે હરકોઈ, એવો અર્થ જણાય છે, કારણ કે જે કોઈ એક પદાર્થના સંબંધવાળી જ બુદ્ધિ હોય છે, એવો ભાવ જણાય છે.

૧. 'તેથી જ' એટલે વિદ્યમાન (હયાત) પદાર્થના સંબંધને લીધે જ, એટલે વિદ્યમાન પદાર્થનો સંબંધ એ જ તેનું આધિદૈવિક સ્વરૂપનું લક્ષણ છે. (प्र) આવા પદાર્થના સંબંધને લીધે જ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેના અધિદેવ કોઇ છે જ નહિ. તેનું આધિદૈવિક લક્ષણ કહેલું જ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. સામાન્ય રીત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, એવા અર્થમાં આ કહેલ છે, (प्र)

૩. 'તેથી જ' એટલે (દ્રવ્યનું જ્ઞાન) બુદ્ધિને અધીન હોવાથી જ. (प्र)

૪. અહિં 'દ્રવ્ય' શબ્દથી ગુણ સૂચવેલા છે, કારણ કે સૂક્ષ્મ મહાભૂત તરીકે તેઓ પણ દ્રવ્ય છે. જેમ કાર્ય (વસ્ત્ર) ઉત્પન્ન થયા પછી તાંતણાઓ તેના અવયવો હોય છે, તેમ ગુણો પણ દ્રવ્ય ગણાય તેમાં વિરોધ થતો નથી. 'ભાન થવું' એટલે વિદ્યમાન પદાર્થમાં સંશય વિના પ્રવેશ કરવો તે. તેથી બુદ્ધિનું સ્વરૂપ એવું હોવાનું સિદ્ધ થાય છે કે સંશય વિના પાછળથી જે વિદ્યમાન પદાર્થ જાણવાનો છે, તેના દ્રવ્ય વિગેરેના સંબંધવાળું શબ્દ વિગેરેથી ઉત્પન્ન થતું અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન તે બુદ્ધિ. (प्र)

થી[1] અથવા દીપકથી (તેમનું) જે અમુક પ્રકારના હોવાનું જ્ઞાન થાય (તે બુદ્ધિ છે); કારણ કે જો માત્ર નયનથી જ્ઞાન થતું હોય, તો (જ્ઞાનમાં) ભેદ ન થાય.+ પોતાની મેળે (દ્રવ્યનું) ભાન યોગથી ઉત્પન્ન થએલ ગુણ વિગેરેથી પણ થાય છે, તેથી (શબ્દ વિગેરેથી) દ્રવ્યનું ભાન થાય, ત્યારે જ જે અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે, તે બુદ્ધિનું લક્ષણ (કહેલું છે.)[2] ૨૯.

નીચેના શ્લોકમાં વિભાગો જણાવીને જ આધિભૌતિક (બુદ્ધિ)નું લક્ષણ કહે છે :—

संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च ॥
स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ॥३०॥

(૧) સંશય તેમજ (૨) વિપર્યાસ (૩) નિશ્ચય અને વળી (૪) સ્મૃતિ અને (૫) સ્વાપ એવું ક્રિયાથી બુદ્ધિનું જૂદું જૂદું લક્ષણ કહેલ છે. ૩૦.

દ્રવ્યનું ભાન થવામાં ભેદ હોવાને લીધે બુદ્ધિ જૂદા જૂદા પ્રકારની થાય છે.[3] (૧) સંસ્કાર અને તેજ (દ્રવ્યનો) સમાન પ્રકાશ કરતા હોય ત્યારે ભેદ ન જણાતાં સમ સંશય થાય છે.[4] થોડો ભેદ જણાય ત્યારે જેમાં એક પક્ષ વધારે બલવાન હોય તેવો (સંશય થાય છે).[5].

(૨) સંસ્કાર ઘણો બલવાન હોવાથી, તેજ તેને અનુકૂલ ગુણનો જ પ્રકાશ કરે છે; એક (પદાર્થ)નું જ ભાન થાય તેવી વ્યવસ્થા કરાવનારા[6] છે એમ જણાવવા 'अथ' 'તેમજ' શબ્દ યોજેલો છે. (अ) વિપર્યાસ જૂદો પદાર્થ જણાવનારો છે.[7] જેના સંબંધમાં ક્રિયા અને જેના

---

૧. અહિં 'સંસ્કારથી' કહ્યું તે બીજા મત પ્રમાણે, અથવા જ્ઞાનની સૂક્ષ્મ અવસ્થારૂપને સંસ્કાર ગણી કહેલું જાણવું. (प्र)

+ જૂદા જૂદા પુરુષને પોતપોતાની બુદ્ધિને લીધે જૂદું જૂદું જ્ઞાન થાય છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. યોગીઓને સંદેહરહિત જે (દૂરના અથવા ઢંકાએલા પદાર્થનું) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, તેને આ બુદ્ધિનું લક્ષણ લાગુ ન પડે તે માટે આ વાક્ય યોજેલું છે. (प्र)

૩. 'એક જ બુદ્ધિ જૂદા જૂદા પ્રકારની કેમ હોઇ શકે?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેવું છે. (प्र) બુદ્ધિથી જૂદા જૂદા પ્રકારે દ્રવ્યનું ભાન થતું હોવાથી, બુદ્ધિ જૂદા જૂદા પ્રકારની છે, એવો અર્થ છે.

૪. જૂદા જૂદા પ્રકારનું ભાન થવાનું કારણ સ્પષ્ટ કરતાં, સંશયનું લક્ષણ કહે છે. અહિં સંસ્કાર અને તેજ શબ્દો ચિહ્ન તરીકે યોજેલા છે. તેથી 'વિરુદ્ધ સંસ્કારો, વિરુદ્ધ તેજ, વિરુદ્ધ શબ્દ વિગેરે એવો તેમનો અર્થ છે. તેથી માનસિક સંશય હોવાનું પણ ઘટે છે, 'સમ' એટલે અનેક પદાર્થો જણાવનારો. (प्र) પહેલાં પદાર્થ જોયો હોય ત્યારે મન ઉપર તેનો સંસ્કાર પડેલ હોય તે, તથા પદાર્થને જણાવનારૂં તેજ, એ બેથી પદાર્થ ઓળખાય છે. જ્યારે સંસ્કાર તથા તેજથી એક જ પદાર્થ જૂદા જૂદા પદાર્થો હોવાનું સંભવતું હોય, જેમકે વનમાં જતાં દૂર કાંઈ દેખાય તે વૃક્ષનું થડ અથવા પુરૂષ હોવાનું ભાન થાય, અને તેને થડ અથવા પુરુષ માનવાનાં કારણ સમાન જણાતાં હોય ત્યારે તે સમ સંશય કહેવાય, એવો અર્થ જણાય છે.

૫. જેમાં એક પક્ષ વધારે બલવાન જણાતો હોય તેવા (સંશય)માં પણ, એક પક્ષ (વૃક્ષનું થડ) હોવાનું સ્હેજ વધારે કારણ હોવા છતાં પણ, બીજો પક્ષ (પુરુષ) હોવાનું કારણ હોવાથી સમપણું જતું નથી. (प्र) સંશય મટતો નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૬. સંશય સિવાયની ચારે વૃત્તિઓમાં એક જ પદાર્થ હોવાનું ભાન થાય છે, પરંતુ બે હોવાનું ભાન થતું નથી એવો નિયમ જણાવવા 'अथ' 'તેમજ' શબ્દથી જૂદો આરંભ કરેલો છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૭. આ વિપર્યાસ (ભ્રમ, ભ્રાંતિ)નું લક્ષણ કહેલું છે. 'જૂદો' શબ્દથી 'કોનાથી જૂદો' એ જાણવાની આવશ્યકતા રહેતી હોવાથી બીજું વાક્ય યોજેલું છે. ઇંદ્રિયનો સંયોગ કરાવનારી ક્રિયા જે પદાર્થના સંબંધમાં થાય છે, તેથી જે જૂદો પદાર્થ, તે (જૂદા પદાર્થ)નું જ ભાન કરાવનારી જે અમુક વૃત્તિ તે 'વિપર્યાસ' છે. (प्र) આપણાં ચક્ષુ અને દ્રવ્ય ભેગાં થાય ત્યારે દ્રવ્ય આપણે જોઈએ છીએ. છીપ પડી હોય તેને આપણાં ચક્ષુનો સંયોગ થાય, ત્યારે આપણે છીપ જોઈએ, તે છીપથી જૂદો પદાર્થ

સંબંધમાં જ્ઞાન થાય છે તે જૂદા પદાર્થ હોય છે. [1]આથી એમ કહેલું છે, કે 'અન્યખ્યાતિ' જ સિદ્ધાંત છે. (आ) જૂદા પ્રકારે (જ્ઞાન થતું) હોય તો સત્ય (જ્ઞાન) થાય,[2] કારણ કે 'હું રૂપું જોઉં છું' એવો અનુભવ થાય છે, પરંતુ 'હું રૂપાં તરીકે જોઉં છું (જાણું છું), એવો (અનુભવ) થતો નથી.[3] (इ) બુદ્ધિ તત્ત્વરૂપ હોવાથી, આત્મખ્યાતિ પણ (થતી) નથી.[4] સંસ્કારને અને શબ્દને માત્ર પદાર્થની જ જરૂર હોવાથી, (તે) અમુક દેશ કાલ વિગેરેનો હોવો જોઈએ એવી જરૂર હોતી નથી.[5] (ई) 'હું રૂપું જોઉં છું.' એવો નિર્ણય થતો હોવાથી,

---

રૂપું છે, એવું જેનાથી આપણને ભાન થાય તે વૃત્તિ 'વિપર્યાસ' છે. પહેલાં આપણે રૂપું જોયું હોય ત્યારે તેનો સંસ્કાર મન ઉપર પ્રબલ પડ્યો હોય, તો હવે છીપનો ચક્ષુને સંયોગ થતાં, તેનાં ચકચકાટ વિગેરે રૂપાં જેવા ગુણને લીધે તે રૂપું હોય તેવું જ ભાન આપણને તેજથી થાય છે. આવું જ્ઞાન વિપર્યાસ (ભ્રમ) છે

૧. 'આથી' એટલે વિપર્યાસ બુદ્ધિની અમુક વૃત્તિ છે એમ કહ્યું તેથી, અન્યખ્યાતિ જ સિદ્ધાંત છે. (प्र) છીપનું છીપ તરીકે ભાન ન થતાં, છીપથી જૂદા (અન્ય) પદાર્થ રૂપાંનું ભાન થાય છે, તેથી 'અન્યખ્યાતિ' જ સિદ્ધાંત છે,

૨. "ચળકાટ વિગેરે ગુણોથી જાગ્રત થએલા સંસ્કાર સાથે ભળેલી દોષવાળી ઇંદ્રિય (ચક્ષુ)ના સંબંધમાં આવેલ છીપનું જ રૂપાં તરીકે ભાન થતું હોવાથી નૈયાયિકોની 'અન્યથાખ્યાતિ' કેમ માનતા નથી?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. આમાં વિચારવા જેવું એ છે કે અન્યથાપણું (બીજા તરીકે જણાવું) તે શું? (દ્રવ્યમાં) ફેરફાર થવો, અથવા એકપણું થવું અથવા જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જ જૂદું જણાવું? દૂધનું દહીં થાય છે તેમ, ફેરફાર થવાથી અથવા લોઢાને મણિનો સ્પર્શ થતાં તે સુવર્ણ બની જાય છે તેમ છીપ રૂપું થઈ જતી હોય, તો તે વસ્તુતઃ દહીં અથવા સુવર્ણ હોય છે તેમ છીપ રૂપું જ થાય, એટલે તેનું જૂદા પદાર્થ (છીપથી જૂદાં રૂપાં) તરીકે ભાન થાય નહિ, પરંતુ સત્ય રૂપાં તરીકે જ ભાન થાય, એટલે તેનાં જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સાચુંજ થાય. તેથી ભ્રમ રહે જ નહિ. (प्र)

૩. 'પદાર્થમાં ભલે ફેરફાર ન થાય, છતાં રૂપાંનો આકાર ગ્રહણ કરેલ જ્ઞાન છીપના આધારે રહે છે, એમ જ્ઞાન જૂદા પ્રકારનું થતું હોવાથી 'અન્યથાખ્યાતિ' થાય છે' એમ કહેવામાં આવે તેથી આ વાક્ય યોજેલ છે. છીપ પોતાનો આકાર મૂકી દે, તો છીપને આધારે રહેલ હોવાનો નિર્ણય ન થાય, અને ન મૂકી દે તો છીપનાં અને રૂપાંનાં એવા પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાન થવાથી કાંઈ પણ જ્ઞાન થાય નહિ. (प्र) આ (૨) आथी નૈયાયિકો માને છે તે 'અન્યથાખ્યાતિ'નો નિરાસ કર્યો છે. છીપમાં છીપને બદલે રૂપાંનુંજ ભાન થાય, છીપનું રૂપાં તરીકે ભાન થતું નથી. તેથી 'અન્યથા' 'જૂદા પ્રકારે' ભાન થતું નથી. પણ 'અન્ય' 'જૂદા' પદાર્થ તરીકે ભાન થાય છે. તેથી 'અન્યખ્યાતિ' થાય છે, 'અન્યથાખ્યાતિ' થતી નથી, એવો ભાવાર્થ છે.

૪. "જેનું ભાન થાય છે તે બુદ્ધિની વૃત્તિ છે એમ માનીએ તો 'આત્મખ્યાતિ' થાય" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. વિજ્ઞાનવાદી બહારના પદાર્થને માનતો નથી અને આત્માને બુદ્ધિરૂપ માને છે, અને નવી ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિને પણ આત્મા જ માને છે. બુદ્ધિ જો આત્મારૂપ હોય, તો 'હું ઘડો છું' એવું પણ જ્ઞાન થાય. આવા ઘણા દોષો આ વાદમાં છે, તે ન કહેતાં તત્ત્વરૂપ દોષ કહેલ છે. આમ હોવાથી છીપમાં જેનું ભાન થાય છે તે રૂપું બુદ્ધિરૂપ હોય તોપણ તે આત્મારૂપ ન હોવાથી 'આત્મખ્યાતિ' થતી નથી; એવો અર્થ છે.(प्र)

૫. 'રૂપું બુદ્ધિરૂપ છે એમ માનીએ, તો તે બુદ્ધિ પહેલાં ઉત્પન્ન થએલી અને હજી હયાત છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ. ત્યારે પહેલાં રૂપાંનાં જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ અમુક દેશ અને અમુક કાલમાં થએલી તેથી અત્યારે પણ તે દેશ અને કાલ સાથે જ રૂપાંનું ભાન થાય. તે દેશકાલ વિના તાજું ભાન ન થાય' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. આનો અર્થ એવો છે કે છીપમાં સ્મૃતિએ આણેલ રૂપાંનું જ ભાન થાય છે એમ કહેનારે પણ એમ માનવું જોઇએ કે પહેલાં જે દેશ અને કાલમાં રૂપું જોએલ, તે દેશ અને કાલવાળાં જ રૂપાંનું અત્યારે સ્મૃતિથી ભાન થાય છે. એ દોષ ટાળવા તેણે પણ એમ જ કહેવું પડશે કે તે (રૂપાંનાં ભાનરૂપ) બુદ્ધિએ જે સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરેલ તે જે પદાર્થના સંબંધમાં ઉત્પન્ન થએલ, તેનું જ ભાન કરાવે છે, પરંતુ તે દેશ અને કાલવાળા પદાર્થનું ભાન કરાવતો નથી. આ દોષ તેના મતમાં પણ આવતો હોવાથી તેને તે દોષરૂપ ગણી ન શકે (प्र). આ (૨) इथी આત્મખ્યાતિનું ખંડન કરેલ છે

જેમાં (છીપનું) સ્વરૂપ નિગૂઢ છે એવી સ્મૃતિ નથી;[1] અને એક જ્ઞાનની સમાન (જ્ઞાન થતું) હોવાથી,[2] બે જ્ઞાન (થતાં) નથી. (ज) સંસ્કાર ઘણો બલવાન હોવાથી અનિર્વચનીય રૂપાંની પણ જરૂર નથી.[3] તેથી જ[4] અસત્ ખ્યાતિ પણ (થતી) નથી. તેથી અન્યથાખ્યાતિ જ પ્રસિદ્ધ છે.

(૩)(क) જેવો પદાર્થ હોય તેવો[5] તેનો અનુભવ (થાય તે) 'નિશ્ચય' છે, કારણ કે

---

૧. "છીપમાં 'આ રૂપું છે' એવું જ્ઞાન સંસ્કારથી જ થાય છે, સંસ્કાર વિના થતું નથી; તેથી તે જ્ઞાન 'સ્મૃતિ' પ્રકારનું માનવું જોઇએ. સ્મૃતિ અને અનુભવ એવા ભેદથી બે પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. તેમાં તેપણાં (છીપપણાં) નું ભાન થતું નથી, કારણ કે સ્મૃતિ હોવા છતાં જો જોનારના દોષને લીધે તે નિગૂઢ થાય છે. (જોનારમાં) દોષ ન હોય, તો તે રૂપાં જેવું જ હોવાનું જ ભાન થાય છે. દોષ કયાંક આસક્તિ-રૂપ, કયાંક બલવાન તેજને લીધે ભેદ જાણવાની અશક્તિરૂપ, કયાંક બીજામાં ચિત્ત હોવાપણું વિગેરે હોય છે. તેથી ભાટ્ટો કહે છે તેમ, જેમાં તેપણું (છીપપણું) નિગૂઢ રહેલું છે તેવી સ્મૃતિરૂપ 'અખ્યાતિ' માનવી જોઈએ" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'હું રૂપું જોઉં છું' એવો નિર્ણય થતો હોવાથી, ઉપર કહી તે માન્યતા એ નિર્ણયથી વિરુદ્ધ હોવાથી, એ મત પણ બરોબર નથી' એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. "ભાટ્ટમત ભલે બરાબર ન હોય; છતાં પ્રભાકરના મત પ્રમાણે ગ્રહણ (જોવું) અને સ્મરણરૂપ બે જ્ઞાન થાય છે એમ માનવું જોઈએ, કારણ કે પ્રમાણ (ગ્રહણ) અને સ્મરણના ભેદથી બે પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી બે પ્રકારના નિર્ણય થવા જોઈએ એમ ન માનવું, કારણ કે સ્મરણનું અભિમાન નિગૂઢ હોવાથી સ્મરણનું ભાન થતું નથી" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. જો બે જ્ઞાન થતાં હોય, તો તે એક જ્ઞાનની તુલ્ય ન થાય. તેથી પ્રભાકરનો મત પણ બરાબર નથી (प्र), કારણ કે 'હું રૂપું જોઉં છું' એવો એક જ નિર્ણય થાય છે. આ (૨) ટિ થી કુમારિલ ભટ્ટ અતિ પ્રભાકર (પૂર્વમીમાંસાવાળા) ની 'અખ્યાતિ'નું ખંડન કરેલ છે.

૩. "'અનિર્વચનીય ખ્યાતિ' માનવી જોઈએ. તે ન માનીએ તો રૂપાંનું ભાન જ ન થાય. 'છીપમાં રૂપું બનાવનારા અવયવો ન હોવાથી રૂપું બને નહિ. તેથી (છીપમાં) અનિર્વચનીય (જેનુ વર્ણન થઈ ન શકે તેવું) રૂપું પણ હોવાનું કેમ મનાય?' એવી શંકા પણ ન કરવી, કારણ કે પદાર્થ (છીપ) ના ચૈતન્યમાં રહેલી અવિદ્યા જ રૂપું બનાવે છે; કારણ કે આરંભમાં દોષવાળી ઇંદ્રિય સમીપ રહેલાં દ્રવ્ય (છીપ) ના સંયોગને લીધે 'આ'રૂપ અને ચકચકાટરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે વૃત્તિમાં આ (દ્રવ્ય છીપ)માં રહેલાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે. તે ચૈતન્ય પોલાણમાંથી નીકળતા નીકના પ્રવાહની પેઠે ખેતરની ચાર ખૂણાવાળી જમીનના ભાગમાં ભરેલા મહાસાગરના જલની પેઠે બનેલી, જે ચક્ષુરૂપ દ્વારમાંથી નીકળેલી અને અવયવોના સંબંધવાળા ઘડો વિગેરેના આકારવાળી તૈજસ (રાજસ) અંતઃકરણની વૃત્તિ, તેમાં ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જઈ ને, જોનારમાં રહેલ પદાર્થના ચૈતન્ય સાથે ભળી જાય છે, અને તે અવિદ્યાવાળું હોવાથી પદાર્થના ચૈતન્યમાં જે અવિદ્યા હતી તે સમાન ગુણે ઉત્પન્ન કરેલા સંસ્કારના સાહાય્યથી કારણના (ઇંદ્રિયના) દોષને લીધે રૂપાંના આકારવાળી અને તે જોવાની વૃત્તિના આકારવાળી એમ બે પ્રકારની થાય છે. એ રીતે ઉત્પન્ન થએલુ તે અવિદ્યાવાળું રૂપું અવિદ્યાના સ્થાનરૂપ પદાર્થમાં રહેલા ચૈતન્યમાં રહે છે, કારણ કે બધાં કાર્યો પોતાને ઉત્પન્ન કરનારી અવિદ્યાના સ્થાનમાં રહે છે એવો નિયમ છે. એ પ્રમાણે રૂપું પદાર્થનાં ચૈતન્યમાં રહેલું હોવા છતાં, ચૈતન્ય એક જ હોવાથી જોનારમાં આવેલ હોવાથી તેને એકને જ તેનું ભાન થાય છે. આવી રીતે મિથ્યા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોવાથી 'અનિર્વચનીય ખ્યાતિ' જ બરાબર છે" એવો સંશય થાય, તેથી આ કહેલું છે. સંસ્કારથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પ્રબલ સંસ્કાર-થી ભ્રમ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી પદાર્થમાં (ચૈતન્યના) અધ્યાસની જરૂર નથી, અને ગુંચવાડો થતો હોવાથી અનિર્વચનીય રૂપું થાય છે એમ માનવું વ્યર્થ જ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪ 'તેથી જ' એટલે સંસ્કારની જરૂર રહેતી હોવાથી જ. (प्र)

૫. 'જેવો હોય તેવો અનુભવ' એટલે પદાર્થનું ઉલ્લંઘન ન થાય તે પ્રકારનો (તેવો) અનુભવ. આ શબ્દથી એમ દર્શાવ્યું છે કે સંશય, વિપર્યાસ સ્મૃતિ અને સ્વાપ, નિશ્ચય નથી. 'અનુભવ' શબ્દ 'જ્ઞાન'ના અર્થમાં યોજાએલ છે. તેથી ઘટ વિગેરે પદાર્થ અને સત્યવક્તાનું વચન નિશ્ચય ન હોવાનું જણાવેલ છે. (प्र)

પદાર્થ જ્ઞાનનું અર્ધ અંગ છે.[1] તેથી જ[2] સ્મૃતિમાં પદાર્થ ન હોવાથી તે નિશ્ચયરૂપ નથી. (ख) અનુમાન પણ સંબંધવાળા પદાર્થની વચ્ચે સ્થિતિ થતી હોવાથી, પદાર્થથી જ ઉત્પન્ન થએલું હોય છે.[3] (ग) સમાન ગુણ આકૃતિ વિગેરે પેઠે ગુણરૂપ પદાર્થ છે. નક્કી કરાવનાર પદાર્થથી જૂદાઈ સહન કરનારો તે ગુણ છે, અથવા તેના ગુણના જેવો (તે ગુણ) છે.[4] લક્ષણ તરીકે જણાએલા તે (ગુણ) નું–દ્રવ્યનું ભાન થતાં ભાન–થાય છે, અને શબ્દથી સંસ્કારને લીધે તે પ્રકટ થાય ત્યારે વાકયનાં પ્રમાણપણાંને લીધે 'આ ગવય છે' એવો નિશ્ચય થાય છે.[5] (તેમાં) ચક્ષુ (પ્રમાણ છે),[6] વાકય (તેને) સાહાય્ય કરનારૂં છે, અથવા વાકય સાથેનો સમાન ધર્મ (સાહાય્ય કરનારો છે).[6] સાહાય્ય કરનારાં જૂદાં પ્રમાણ નથી. (घ) શબ્દ પણ

૧. 'સ્મૃતિ પણ સત્ય જ્ઞાનરૂપ હોવાથી તેને નિશ્ચયની વ્યાખ્યા લાગુ પડે છે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પદાર્થને અધીન હોવાથી, પદાર્થજ્ઞાનનું અર્ધ અંગ છે. (प्र)

૨. 'તેથી જ' એટલે (સ્મૃતિમાં) પદાર્થરૂપ અંગ ન હોવાથી જ તે 'નિશ્ચય' નથી; કારણ કે સંપૂર્ણ આકારવાળો દેહ ક્રિયા કરતો હોય છતાં માથાંનો નાશ થતાં ધડરૂપ જ હોય છે, તેમ સ્મૃતિ જ્ઞાનરૂપ છે અને પ્રવૃત્તિ વિગેરે કાર્ય કરતી હોય છે, છતાં પદાર્થ વગરની હોવાથી તે નિશ્ચય નથી. (प्र) (૩) कમાં નિશ્ચયની વ્યાખ્યા કહી અને સ્મૃતિમાં અને તેમાં શું ભેદ છે તે જણાવેલું છે.

૩. 'અગ્નિ વિગેરે રૂપ પદાર્થ આગળ દેખાતો ન હોવાથી, અનુમાનને આ (નિશ્ચયનું) લક્ષણ લાગુ પડશે નહિ,' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (અગ્નિના) સંબંધવાળા ધૂમાડા વિગેરેરૂપ પદાર્થની વચ્ચે સ્થિતિ હોવાથી, તેની દ્વારા જ અગ્નિનું ભાન થતું હોવાથી, અનુમાન પણ પદાર્થથી જ ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન છે. તે (અગ્નિ)નું મૂલ કાષ્ઠ વિગેરે છે. તેથી ધૂમાડો બહાર દેખાતો હોવા છતાં તે જેમાંથી નીકળે છે તે કાષ્ઠ વિગેરે દેખાતાં ન હોવાથી તે અગ્નિનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતો નથી, પરંતુ ધૂમાડાદ્વારા અનુમાનથી જ અગ્નિનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તે (જ્ઞાન) નિશ્ચયરૂપ છે. પદાર્થથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી નિશ્ચયનું લક્ષણ તેને લાગુ પડે છે. (प्र) આ (૩) ख થી અનુમાન નિશ્ચયરૂપ છે એમ સિદ્ધ કરે છે. કોઈ જંગલમાં પર્વતમાંથી નીકળતો ધૂમાડો જૂએ ત્યારે તે પર્વતમાં અગ્નિ છે એવો નિશ્ચય કરે છે, કારણ કે જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય છે ત્યાં અગ્નિ હોય છે, જેમકે રસોડામાં. આને 'અન્વય–વ્યાપ્તિ કહે છે. વળી જ્યાં જ્યાં અગ્નિ હોતો નથી ત્યાં ત્યાં ધૂમાડો હોતો નથી, જેમકે સરોવરમાં. આને 'વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ' કહે છે. ધૂમાડો અગ્નિનું ભાન કરાવે છે, તેથી આ જ્ઞાન પણ જેવો પદાર્થ છે તેવું જ તેનું જ્ઞાન પદાર્થને લીધે થતું હોવાથી નિશ્ચયરૂપ છે.

૪. ઉપમાન નિશ્ચયરૂપ છે એમ જણવવા, તેમાં સમાન ગુણની જરૂર પડતી હોવાથી પ્રથમ 'સમાન ગુણ'નું લક્ષણ આથી કહેલ છે. (૧) નક્કી કરાવનાર પદાર્થથી જૂદાઇ સહન કરનારો, આકૃતિ વિગેરે જેવો જે (પદાર્થ) નક્કી કરવાનો છે તેનો ગુણ તે 'સમાનગુણ'. અથવા (૨) નક્કી કરાવનાર પદાર્થના ગુણના જેવો નક્કી કરવાના પદાર્થનો ગુણ તે 'સમાનગુણ'. (प्र)

૫. તે (સમાનગુણ) લક્ષણ તરીકે જાણેલો હોય, એને જેણે ગવય (નક્કી કરવાનો પદાર્થ) જોએલો હોય તેનાં 'ગાયના જેવો ગવય હોય છે' એવાં વાકયથી જાણેલો હોય, અને પદાર્થ ગવય જોવામાં આવતાં ચક્ષુથી જોવામાં આવી જણાયો હોય. અને સંસ્કારથી 'ગાયના જેવો ગવય હોય છે' એ વાકયનું સ્મરણ થતાં જોવામાં આવે ત્યારે વાકયનાં પ્રમાણપણાને લીધે અને જે જોવામાં આવ્યું તે વાકય સાથે મળતું આવતું હોવાથી 'આ ગવય છે' એવો નિશ્ચય થાય છે (प्र)

૬. 'ઉપમાનમાં સમાનગુણ, વાકય અને ચક્ષુ ઉપમાનથી જ્ઞાન થવામાં કારણરૂપ હોવાથી કોને પ્રમાણ ગણવું?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તો ઇંદ્રિય (ચક્ષુ) જ પ્રમાણ છે. વાકય તેમજ સમાન ગુણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં ચક્ષુને સાહાય્ય કરનારાં છે. તેમને જૂદાં પ્રમાણ ન ગણાય. એ રીતે ઉપમાન પણ સમાન ગુણદ્વારા પદાર્થથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનરૂપ હોઈ, ઉપર જણાવેલ 'નિશ્ચય'ની વ્યાખ્યા તેને પણ લાગુ પડે છે. (प्र) આ (૩) घ થી ઉપમિતિ પણ નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન છે એમ જણાવ્યું છે. નામ અને તે નામવાળા (પદાર્થ)ના સંબંધનું જ્ઞાન ઉપમિતિ છે. સમાન ગુણ (સાદૃશ્ય)થી તે જ્ઞાન થાય છે. 'ગવય' નામ છે અને 'ગવય (પ્રાણી)' નું તે નામ છે. 'ગવય' શબ્દનો અર્થ ન જાણનારને કોઈ જંગલમાં રહેનાર પુરુષ કહે કે 'ગાયના જેવો ગવય છે.' તે સાંભળ્યા પછી તે વનમાં જાય અને તે વાકયનું સ્મરણ કરતાં ગાય જેવું પ્રાણી જૂએ, ત્યાર પછી 'આ ગવય (પ્રાણી) છે' એવું તેને

ધર્મ અને સમાન ગુણથી જૂદા પ્રકારનો સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી નિશ્ચય જ છે.[1] વળી શબ્દથી દ્રવ્યનું ભાન થાય છે (અને તેમાં) ચક્ષુની જરૂર હોતી નથી, તેથી તે જૂદું પ્રમાણ છે.[2] ૧. ઇંદ્રિયો, ૨ શબ્દ અને ૩ મન;[3] અથવા ચક્ષુ, શ્રવણ અને મન[3] એ ત્રણ જ પ્રમાણો છે. સ્પર્શ વિગેરે બીજાના ઉપર આધાર રાખનારાં છે.[4] મન તો યોગથી ઉત્પન્ન થએલ ગુણવાળું જ પ્રમાણ છે, બીજા પ્રસંગમાં પ્રમાણ નથી.[5] તેથી જ સ્મૃતિ પ્રમાણ નથી,[5] અને દેહનું આત્મા તરીકે જ્ઞાન વિપર્યયરૂપ હોવાથી પ્રમાણ નથી.

જ્ઞાન થાય છે તે 'ઉપમિતિ' કહેવાય છે. ઉપમિતિ (જ્ઞાન) જેનાથી થાય તે 'ઉપમાન.'

૧. 'શબ્દમાં કોઈ સંબંધવાળો (પદાર્થ) નથી, તેમજ છૂપો પણ પદાર્થનો સંબંધ તેને નથી, તેમજ તેમાં કોઈ પદાર્થ પણ નથી. તેથી શબ્દ (પ્રમાણ)ને નિશ્ચયરૂપ કેમ ગણાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી શબ્દ નિશ્ચયરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. ધૂમાડો વિગેરે સંબંધવાળો ધર્મ તથા ઉપર (ઉપમિતિમાં) જણાવ્યો તેવો સમાનગુણ, તે બંનેથી જૂદો સંસ્કાર શબ્દ ઉત્પન્ન કરે છે. શબ્દ અને અર્થ (પદાર્થ)નો સંબંધ નિત્ય હોવાથી, જે પદાર્થનો સહજ સંબંધવાળો છે તે શબ્દનો અર્થ છે. તેથી શબ્દની (અર્થ જણાવવાની) શક્તિનું ગ્રહણ થયા પછી, (તે) શબ્દનું શ્રવણ થતાં તેના અર્થના સંબંધવાળો કોઇક સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે અને તે શબ્દ અને વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન કરાવનારો હોય છે. તેથી જેમ વ્યાપી રહેનાર ગુણદ્વારા પરંપરાથી અર્થ (પદાર્થનું જ્ઞાન) ઉત્પન્ન કરવાને લીધે અનુમાન નિશ્ચયરૂપ છે, જેમ વાક્યથી જાણેલા સમાન ગુણદ્વારા પદાર્થને ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી ઉપમિતિ નિશ્ચયરૂપ છે, તેમ શ્રવણ કરનારે સાંભળેલ શબ્દદ્વારા પદાર્થને રજુ કરનાર કુદરતી સંબંધવાળો શબ્દ પણ સંસ્કારથી રજુ થતો હોવાથી તે શબ્દવાળા વાક્યથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોવાથી, શબ્દ પણ પદાર્થનું ઉલ્લંઘન ન થાય તેવી રીતે નિશ્ચયરૂપ જ છે. (प्र)

૨. "શબ્દથી તેવો સંસ્કાર ઉત્પન્ન થતો હોવા છતાં 'દ્રવ્યનું ભાન થતાં અમુક પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ' એમ બુદ્ધિના લક્ષણમાં (પાછલ શ્લો. ૨૯માં) કહેલ હોવાથી, દ્રવ્યની સંનિધિ (શબ્દમાં) નહિ હોવાથી દ્રવ્યનું ભાન ન થવાથી શબ્દથી થતા જ્ઞાનનો બુદ્ધિમાં સમાવેશ થાય નહિ. તેથી તે નિશ્ચયરૂપ હોવાનું કેમ કહેવાય?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. શબ્દથી દ્રવ્યનું ભાન અને જ્ઞાન બંને થતાં હોવાથી બુદ્ધિનાં સ્વરૂપ તથા લક્ષણનો વિરોધ થતો નથી, અને શબ્દરૂપ પ્રમાણથી (તે જ્ઞાન) થતું હોવાથી તે પ્રમાણ છે. શબ્દ જૂદું પ્રમાણ છે, કારણ કે 'પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને વેદ (શબ્દ) પ્રમાણો છે' એમ પ્રવચન સૂત્ર કહે છે. (प्र)

૩...૩. 'કાર્ય કરવામાં ઇંદ્રિયો જ સાધન હોય છે, અને બુદ્ધિ મન વિગેરે અંતકરણ ગણાય છે. તેથી તેઓને જ જ્ઞાન કરાવનારાં માનવાં જોઇએ, શબ્દને તેવો ન માનવો જોઇએ' એમ કહેવામાં આવે તેથી આ જૂદો મત કહેલો છે. શબ્દ પણ જ્ઞાન થવામાં સાહાય્ય કરનારો જ હોવાથી તેને પ્રમાણમાં ગણવામાં ન આવે તોપણ વિરોધ થતો નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. 'ત્યારે આ બીજા મત પ્રમાણે બીજી ઇંદ્રિયો (ત્વચા, નાસિકા, જીભ)ની શી ગતિ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. ત્વચા, નાસિકા અને જીભના થોડા ભાગમાં જ (દ્રવ્યનો) સંયોગ થતો હોવાથી, તેઓ થોડું જ ગ્રહણ કરનારી હોવાથી, બહુ ગ્રહણ કરનાર આંખ કાન અને મનમાં તેઓનો સમાવેશ કરેલ છે, એવો અર્થ છે, તેથી જ ૨૯મા અધ્યાયના ૨૯–૩૦ શ્લોકમાં પહેલાંની ઇંદ્રિયોથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારાને પાછલી ઇંદ્રિયોથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર કરતાં હલકા કહેલા છે. (प्र)

૫...૫. 'સંસ્કારદ્વારા જ્ઞાન કરાવનાર શબ્દ નિશ્ચયરૂપ છે, તો સંસ્કારદ્વારા મનથી ઉત્પન્ન થતી સ્મૃતિ નિશ્ચયરૂપ કેમ નહિ!' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. મનને તો શાસ્ત્રમાં સંકલ્પવિકલ્પરૂપ કહેલું છે, અને પછી યોગીઓએ વશ કરવા યોગ્ય કહેલું છે (જૂઓ પાછલ શ્લો. ૨૭–૨૮) તેથી તે અશુદ્ધ અને શુદ્ધ એવા બે પ્રકારનું છે. તેથી અશુદ્ધ મનથી ઉત્પન્ન થએલી સ્મૃતિ પ્રમાણ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

(૪) 'સ્મૃતિ' સંસ્કારમાંથી ઉત્પન્ન થનારી સ્વતંત્ર બુદ્ધિ છે.[1]

(૫) 'સ્વાપ' સ્વપ્નરૂપ છે.[2] (તે) જૂદા પ્રકારની સૃષ્ટિના સંબંધવાળું હોવાથી ઉપર કહેલા (બુદ્ધિના પ્રકારો)માં (તેનો) સમાવેશ થતો નથી.[3] સુષુપ્તિ તો બુદ્ધિ નથી, પરંતુ મૂઢતાથી થએલી બુદ્ધિની અવસ્થા છે.[4] આત્માનું ભાન તો (તેમાં) પોતાથી[4] થાય છે; અથવા નિદ્રાને લીધે થતી હોવાથી તે સ્વપ્નનો પ્રકાર જ છે.[5] એવી રીતે પાંચ પ્રકારનું ક્રિયાથી થએલું બુદ્ધિનું લક્ષણ જૂદા જૂદા પ્રકારનું જાણવું, એવો અર્થ છે. બંને[6] એક જ્ઞાન છે એવા મતો આથી ખોટા ઠરાવેલા છે.

તેથી[7] 'આ રૂપું છે' એવું જ્ઞાન 'આ' અંશમાં પણ ખોટું છે, કારણ કે જ્ઞાનમાં અંશ હોતો નથી.[8] 'આ તે દેવદત્ત છે' એ અનુભવ જ થાય છે.[9] અભ્યાસથી થતા જ્ઞાનમાં પહેલાંનાં જ્ઞાનનો સંસ્કાર (સાહાય્ય કરનારો) હોય છે, તેમ (તેમાં) પહેલાંની સ્મૃતિ પણ ચક્ષુને સાહાય્ય કરનારી છે.[10] પ્રમા અને ભ્રમના સમૂહના આધારરૂપ (જ્ઞાન) 'એક ભાગમાં

---

૧. આ વાક્યથી સ્મૃતિનું લક્ષણ કહેલું છે. સંસ્કારમાંથી જન્મ થાય છે જેનો તેવી તે છે. તેથી પ્રબલ ન હોય તેવા સંસ્કારદ્વારા માત્ર મનથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન સ્મૃતિ છે, એવો અર્થ છે. 'પ્રબલ ન હોય તેવા' વિશેષણ તેને ભ્રમથી જૂદી પાડે છે, અને 'માત્ર' શબ્દ તેને અનુમાન અને શબ્દથી જૂદી પાડે છે. (प्र)

૨. આ 'સ્વાપ'નું લક્ષણ કહ્યું. (प्र)

૩. 'સ્વાપ (સ્વપ્નમાં થતું જ્ઞાન) સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થવાથી સ્મૃતિ હશે, જૂદા પદાર્થ તરીકે જ્ઞાન કરાવનારૂં હોવાથી વિપર્યાસ હશે, અને (જાગ્રત અવસ્થામાં થતા જ્ઞાનની) સમાન હોવાથી સંશય હશે,' એવી શંકાઓ થાય, તે દૂર કરવા આ કહેલ છે (प्र)

૪...૪. 'સુષુપ્તિ (ગાઢ નિદ્રા) પણ પ્રવૃત્તિ હોવાથી (બુદ્ધિની વૃત્તિઓ) પાંચ જ કેમ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'પોતાથી' એટલે આત્માના માહાત્મ્યથી. તેથી સુષુપ્તિમાં કાંઈ જ્ઞાન થતું ન હોવાથી તે બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ નથી. (प्र)

૫. 'છતાં પણ સુષુપ્તિ વૃત્તિ કહેવાય છે તેથી પાંચ જ વૃત્તિઓ કેમ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'નિદ્રાથી ઉત્પન્ન થએલ જૂદા પ્રકારની સૃષ્ટિનું જ્ઞાન તે સ્વાપ.' આમ હોવાથી ગાઢ નિદ્રામાં થતું જ્ઞાન તે સુષુપ્તિ. તેમાં અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન થતું નથી, તેથી તેને બુદ્ધિની વૃત્તિ ગણેલ નથી. (प्र)

૬. 'બંને' એટલે સ્મૃતિ અને પ્રમાણના ભેદથી (થતાં જ્ઞાન) અથવા સ્મૃતિ અને અનુભવના ભેદથી થતાં જ્ઞાન, 'એક' એટલે તળાવના જલની પેઠે એકરૂપ છે, એવા મતો ખોટા ઠરાવલા છે. (प्र)

૭. 'તેથી' એટલે ભ્રમ પણ એક વૃત્તિ છે એવો નિર્ણય કરેલ હોવાથી, સંસ્કારનાં પ્રબલપણાંને લીધે બહારથી ભ્રમ થવા છતાં, અનુભવની સામગ્રી બલરહિત હોવાથી ('આ રૂપું છે' એ વાક્યમાં જણાવેલ) 'આ' ભાગ પણ ખોટો જ જણાય છે, પણ જે આગળ છે તે જણાતો નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૮. એ જ્ઞાન અંશથી પણ પ્રમાણ ન માનવાનું કારણ આથી કહેલ છે. (प्र)

૯. 'સંસ્કાર અને ઇંદ્રિય તથા પદાર્થના) સંયોગથી થતી પ્રત્યભિજ્ઞા સ્મૃતિ નથી, નિશ્ચય પણ નથી, જૂદા પદાર્થનું ભાન કરાવતી ન હોવાથી વિપર્યાસ પણ નથી, અને જૂદી સૃષ્ટિના સંબંધમાં થતી ન હોવાથી સ્વાપ પણ નથી, (એ પદાર્થોનું તેમાં) સમાન જ્ઞાન થતું હોવાથી સંશય પણ નથી. તેથી બુદ્ધિની પાંચ જ વૃત્તિઓ કેમ કહો છો?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र) 'પ્રત્યભિજ્ઞા' એટલે ઓળખવું તે. 'જેને કાલે જોએલ તે જ આ દેવદત્ત છે' એ પ્રત્યભિજ્ઞા થઈ. કાલે જોએલ તે' એ ભાવ સંસ્કારથી થાય છે. 'આ'નું ભાન ચક્ષુ અને દેવદત્તના દેહના સંયોગથી થાય છે.

૧૦. 'અભ્યાસ' એટલે વારંવાર થવું તે (આવૃત્તિ). તેનાથી થતી પ્રતીતિરૂપ જ્ઞાન અભ્યાસથી થતું જ્ઞાન છે. તેમાં પહેલાંના અનુભવથી ઉત્પન્ન થએલો સંસ્કાર સાહાય્ય કરનારો છે, તેમ પ્રત્યભિજ્ઞામાં પણ વિશેષણની હદ જણાવનાર પ્રકારના નિશ્ચય તરીકે સ્મૃતિની જરૂર રહેતી હોવાથી તે પણ સાહાય્ય કરનારી છે. તેથી જેમ અભ્યાસથી થતું જ્ઞાન નિશ્ચયરૂપ છે, તેમ પ્રત્યભિજ્ઞા પણ નિશ્ચયરૂપ છે. (प्र)

બગડેલ હોય તે બીજું ન હોય તેના જેવું થાય છે' એ નિયમ પ્રમાણે ભ્રમ અધિક હોય ત્યારે વિપર્યય જ છે, (અને) પ્રમા અધિક હોય ત્યારે નિશ્ચય છે, (અને બંને) સમાન રૂપવાળાં હોય ત્યારે સંભાવનાવાળો સંશય છે.[1]

સંભાવના વિગેરેનો[2] સંશયમાં સમાવેશ થતો હોવાથી તેઓ પ્રમાણ નથી જ. તેનાથી[3] નક્કી થતા પદાર્થવાળા વાક્યમાં તો, (તે) પ્રત્યક્ષને સાહાય્ય કરનાર હોવાથી પ્રત્યક્ષનાં કારણરૂપ જ છે.[4] જેમાં પદાર્થ નક્કી કરવાનો છે તેવા લૌકિક વાક્યના અર્થમાં તો, (પદાર્થ) બુદ્ધિથી કલ્પેલો હોવાથી પ્રમાણ ન હોવાથી, અપ્રમાણ હોવા છતાં પ્રમેયના બલને લીધે (તે) પ્રમાણ જ છે.[5] લોકમાં વાક્યનો અર્થ અપૂર્વ (અજાણ્યો, તદ્દન નવો) હોતો નથી,[6] કારણ કે બોલનારને જેવું જ્ઞાન છે તેવા પદાર્થના સંબંધવાળો હોય છે,[6] અને તે જણાવવાની શક્તિવાળા શબ્દોનો સમૂહ જ યોજેલો હોય છે. શબ્દોથી શબ્દોનો સમૂહ જૂદો છે.[7] તે (શબ્દોનો

---

૧. દશ કટકામાં નવ કલાઈના હોય અને એક રૂપાનો હોય, ત્યારે દશે રૂપાંના છે એવું ભાન થાય, તે જેમાં ભ્રમ અધિક છે તેવા ભ્રમ અને પ્રમાના સમૂહનું દૃષ્ટાંત છે. લાકડાંની અને હાંથીદાંતની બનાવેલી મૂર્તિઓમાં અને ચિત્રોમાં, 'ઘોડો' વિગેરેનાં જે જ્ઞાન થાય છે તેમાં પણ પ્રમા અધિક હોવાથી તે નિશ્ચયરૂપ જ છે. તેવી જ રીતે 'નટ રામ છે' એવું જે લોકને જ્ઞાન થાય છે, તેમાં પણ જો કે તે રામ જેવું કાર્ય કરતો નથી છતાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે રામના વેષ ક્રિયા વિગેરેનું તે અનુકરણ કરતો હોવાથી અને લોકમાં રસ જાગ્રત કરાતો હોવાથી, તે પ્રમારૂપ જ છે. જ્યાં આ કટકા કલાઈના અથવા રૂપાંના છે' એવું સમાન ભાન થતું હોય અને તેથી તે ભ્રમ છે કે પ્રમા છે તે કહી શકાતું ન હોય ત્યાં પણ, તે સંશયરૂપ છે. તેથી બુદ્ધિની વૃત્તિઓ તો પાંચ જ છે, વધારે નથી. (प्र)

૨. અહિં 'વિગેરે' શબ્દથી તર્કથી થતાં જ્ઞાનનો સમાવેશ કરેલો છે. (प्र)

૩. 'તેનાથી' એટલે સંભાવના વિગેરેથી, એવો અર્થ છે. (प्र).

૪. અહિં સુધી બુદ્ધિની વૃત્તિઓનો વિચાર કર્યો, ઇંદ્રિયોથી થતાં જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ (જ્ઞાન) સ્પષ્ટ હોવાથી અને શબ્દથી થતું જ્ઞાન સંદેહવાળું હોવાથી, અહિંથી જેવા શબ્દથી જેવા પ્રકારનું સત્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વિચાર કરે છે. ધડો છે, પણ પહેલાં કોઈવાર જોએલો ન હોય, ત્યારે કોઈ કહે 'આ ધડો છે' ત્યારે તેનું જ્ઞાન થાય છે. પ્રમાણપણું વિગેરેનો નિર્ણય કરનારના વાક્યની પેઠે આ વાક્ય ચક્ષુ વિગેરે (ઇંદ્રિય)ને મદદ કરનારું હોઈ, તે વાક્ય અને ચક્ષુ બંનેથી ધડાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પ્રમાણ છે, પણ શબ્દથી થતું જ્ઞાન નથી, એવો અર્થ છે. વાક્યનું લક્ષણ, આકાંક્ષા ન હોય ત્યારે પણ વાક્યથી કેવી રીતે જ્ઞાન થાય છે તે, અને લૌકિક અને વૈદિક વાક્યના પ્રકારનો ભેદ સર્વનિર્ણય (નિબંધ)માં નામપ્રપંચનું નિરૂપણ કરતાં કહેલ છે, તેથી ત્યાં જોઈ લેવું. (प्र)

૫. 'ધડો લાવ' એવા લૌકિક વાક્યમાં, જેને ધડો લાવવાનું કહેવામાં આવે તેની બુદ્ધિએ તે વાક્યનો અર્થ કલ્પેલો હોવાથી, અને તેણે વાક્યનું શ્રવણ કર્યું ત્યારે ધડો લાવવાની ક્રિયારૂપ તે વાક્યનો અર્થ ન હોવાથી, તેનાથી પ્રમાણરૂપ (સત્ય) જ્ઞાન થતું નથી, પણ માત્ર જ્ઞાન જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પ્રમાણ ન હોવાથી તેવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર વાક્ય અપ્રમાણ છે, છતાં પણ 'પ્રમેયના બલને લીધે' એટલે જેને ધડો લાવવાનું કહેલ છે તેણે કરવાની ધડો લાવવારૂપ ક્રિયા વિગેરે રૂપ પ્રમેયના બલને લીધે તે જ્ઞાન પ્રમાણ થાય છે. એટલે તે વાક્યથી થએલું શાબ્દ જ્ઞાન યોગ્ય ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારૂં થવાથી પ્રમાણરૂપ છે એવો અર્થ છે. આથી એમ સ્પષ્ટ કરેલું છે કે આવાં સ્થળે બીજાથી પ્રમાણપણું થાય છે. (प्र)

૬...૬. 'ત્યારે લોકમાં પણ વાક્યનો સંસર્ગરૂપ અર્થ અપૂર્વ ગણી પ્રમાણના બલથી લૌકિક વાક્યને કેમ પ્રમાણ ગણતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. વૈદિક વાક્યનો અર્થ તો અપૂર્વ હોય છે એમ બ્ર. સૂ. ૧.૩.૨૮ ઉપરના અણુભાષ્યમાં જણાવેલું છે, તે ત્યાં જોઈ લેવું. (प्र)

૭. શબ્દ જ્ઞાન કરાવનાર છે એ વિષે બીજા શાસ્ત્રથી અહિં ભેદ હોવાનું કહે છે. અવયવરૂપ શબ્દોથી –જેમ વસ્ત્ર (તંતુઓથી જૂદું છે) તેમ–તેમનો સમૂહ જૂદો છે. આ પણ સર્વનિર્ણયમાંથી જોઈ લેવું. (प्र)

સમૂહ)જ વાકયના અર્થ (જાણવા)નું સાધન છે. તેમ ન હોય,[1] તો શબ્દમાં અર્થ જણાવનારી શક્તિઓ બે[2] થાય. શબ્દના અર્થ કરવામાં આવે છે એવા મત પ્રમાણે તો વાકયનો અર્થ શબ્દથી થતું જ્ઞાન ન થાય[3] (ગણાય). સંભાવનાવાળું બધું એ અપ્રમાણ[4] છે એમ આગળ કહેવામાં આવશે. ૩૦.

એ પ્રમાણે ચાર અંત કરણની ઉત્પત્તિ કહીને, નીચે શ્લોકમાં ઇંદ્રિયની ઉત્પત્તિ કહે છે:—

तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः ॥
प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ॥३१॥

ક્રિયા અને જ્ઞાનના વિભાગથી ઇંદ્રિયો રાજસ જ છે, કારણ કે ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ પ્રાણની છે (અને) જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ બુદ્ધિની છે. ૩૧.

જ્ઞાન કરાવનારી અને ક્રિયા કરાવનારી બંને પ્રકારની (ઇંદ્રિયો) રાજસ જ છે, પરંતુ જ્ઞાન કરાવનારી સાત્ત્વિક નથી તેમ જ ક્રિયા કરાવનારી તામસ નથી, કારણ કે ઇંદ્રિય જ્ઞાન અને ક્રિયા બેમાંથી એક કરાવનાર સાધન છે. કાર્ય ઇંદ્રિયથી પર અથવા ઇંદ્રિયોથી થાય તેવું હોય છે. દશે (ઇંદ્રિયો) જૂદાં જૂદાં[5] તત્ત્વો હોવાથી એક લક્ષણ જણાવેલું નથી. બંને (પ્રકારની ઇંદ્રિયો) હોવાનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. ક્રિયામાં પ્રાણ આધાર છે (અને) જ્ઞાનમાં બુદ્ધિ આધાર છે. બંને રાજસ છે એમ ભાવાર્થથી કહેવાયું. પ્રાણ એટલે આસન્ય મહત્તત્ત્વનો પ્રકાર છે, અથવા ભગવદ્રૂપ છે. તેનો અવતાર રાજસ અહંકારમાં થએલ હોવાથી તે તત્ત્વ[6] નથી, તેમજ (તેની) ઉત્પત્તિ કહેલી નથી. અથવા બીજા મતમાં નક્કી કરેલ વૈદિક પ્રાણો અહિં કહેલા[7] છે, અથવા પ્રાણ ઇંદ્રિયોના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપવાળો છે.[8] બુદ્ધિ રાજસી હોવાથી તેના ઉપકારવાળી (ઇંદ્રિયો) બધી રાજસ છે. પ્રાણ તો ક્રિયાના પ્રધાનપણાંવાળો હોવાથી રાજસ છે. પ્રાણ પણ બધી ઇંદ્રિયો ઉપર ઉપકાર કરનારો છે. ('**क्रियाशक्तिः**' એટલે) ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ. વિજ્ઞાનરૂપ શક્તિ છે જેની તે બુદ્ધિનો સ્વભાવ છે. ઇંદ્રિયોનાં લક્ષણો જૂદાં જૂદાં આગળ કહેશે. ૩૧.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી મહાભૂતોની સૃષ્ટિ કહે છે:—

तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् ॥
शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगम् ॥३२॥

---

૧. 'તેમ ન હોય' એટલે શબ્દોથી તેમનો સમૂહ જૂદો ન હોય, અને તે સમૂહ વાકયના અર્થનું સાધન ન હોય. (**प्र**)

૨. શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન કરાવનારી અને વાકયના અર્થનું જ્ઞાન કરાવનારી એવી બે શક્તિઓ દરેક શબ્દની થાય. તેથી શબ્દોથી શબ્દોના સમૂહને જૂદો માનીએ છીએ. (**प्र**)

૩. એટલે શબ્દ સત્ય જ્ઞાન કરાવનાગે હોય છે એ સિદ્ધાંત જ ન રહે. (**प्र**)

૪. 'નક્કી થતા પદાર્થવાળું વાક્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરાવનારૂં કહ્યું તે બધે સંભવતું નથી, કારણ કે 'કાશીમાં ગાય છે' એવાં વાકયથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી. એવું શબ્દથી થતું જ્ઞાન કયા પ્રકારનું ગણવું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. આ વાકયનો પદાર્થ સંભાવિત હોવાથી, તે વાકયથી સંભાવના પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે, એટલે તેનો સંશયમાં સમાવેશ થતો હોવાથી તે અપ્રમાણ છે, એવો અર્થ છે. (**प्र**)

૫. 'જૂદાં જૂદાં' એટલે પદાર્થોને છૂટા પાડનારી ઉપાધિરૂપ, એવો અર્થ છે. (**प्र**)

૬. **तत्त्वतः** વાસ્તવિક રીતે રાજસ નથી, રાજસમાં અવતાર થએલ હોવાથી રાજસ છે એવો અર્થ છે. (**प्र**). વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો '**तत्त्वता**' પાઠ લઇ અર્થ કરેલો છે. પ્રાણની તત્ત્વોમાં ગણત્રી કરેલી ન હોવાથી આ પાઠ વધારે સારો જણાય છે.

૭. અવિચારનો સંભવ દૂર કરવા આ જૂદો મત કહ્યો છે. (**प्र**).

૮. ઉપરના મતમાં પ્રમાણ ન હોવાની શંકા થાય, તેથી આ જૂદો મત કહ્યો છે. (**प्र**).

અને ભગવાનનાં વીર્યથી પ્રેરાએલા, કાર્ય કરવા તત્પર થએલા તામસ (અહંકાર)માંથી શબ્દ તન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ, તેમાંથી આકાશ (ઉત્પન્ન થયું). કર્ણેંદ્રિય તો શબ્દને ગ્રહણ કરનારી છે. ૩૨.

પહેલાંની પેઠે કાર્ય કરવા તત્પર થએલા તામસ અહંકારમાંથી (શબ્દ તન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ). (અહંકાર) તામસ હોવાથી જ ભગવાનનું વીર્ય તેને પ્રેરણા કરે છે, પરંતુ તેમાં ભગવાનનું વીર્ય હોય છે એટલું જ નથી. આરંભમાં શબ્દ તન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ, પછી તેમાંથી આકાશ (ઉત્પન્ન થયું). 'કર્ણેંદ્રિય' શબ્દથી શબ્દનું પ્રમાણ (જ્ઞાન કરાવનાર સાધન) કહેલું છે. (તે) કર્ણેંદ્રિયથી જણાય છે,[1] કર્ણેંદ્રિયથી જેનું જ્ઞાન થાય છે તે શબ્દ. શબ્દ ગુણવાળો પણ શબ્દ જ હોવાથી[2] (તેનું) લક્ષણ બહુ વિવેકરહિત નથી. અથવા કર્ણેંદ્રિયને પ્રાપ્ત કરે તે (શબ્દ). શબ્દના આધારોની સ્વતંત્ર ગતિ ન હોવાથી તેમનો સમાવેશ કરેલો નથી. ૩૨.

નીચેના શ્લોકમાં શબ્દનાં લક્ષણો કહે છે:—

अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टृलिङ्गत्वमेव च ॥
तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ॥३३॥

(૧) અર્થના આધાર હોવાપણું, અને (૨) જોનાર (છે એમ) દર્શાવનાર હોવાપણું (૩) અને આકાશનું સૂક્ષ્મપણું હોવાપણું એ શબ્દનું લક્ષણ (હોવાનું) કવિઓ કહે છે. ૩૩.

કારણ કે અર્થ (પદાર્થ) શબ્દના આધારે રહે છે. ઘડો વસ્ત્ર વગેરે પદાર્થનાં ત્રણ રૂપો છે. (૧) તે પૈકી આધિદૈવિક રૂપ છે, તે શબ્દમાં રહેલું છે, માત્ર શબ્દથી જ જણાય તેવું છે (અને) શબ્દની સાથે સદા સંબંધવાળું[3] હોય છે. (૨) આધિભૌતિક રૂપ તો પ્રકટ રૂપ છે, તે શબ્દના આધારે રહેતું નથી, પરંતુ પૃથ્વી વિગેરેના આધારે જ રહેલું છે. (૩) આધ્યાત્મિક(રૂપ) તો જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્નના આધારવાળું[4] છે. ત્રણે[5] રૂપ એક હોય તેવી રીતે બધે જણાય છે. (૧) અર્થના આધાર હોવાપણું એ શબ્દનું લક્ષણ છે, પરંતુ આકાશનું (લક્ષણ) નથી. (૨) 'જોનાર (છે એમ) દર્શાવનાર હોવાપણું' શબ્દથી બીજું લક્ષણ કહેલું છે, કારણ કે પદાર્થોને[6] જોનાર આધ્યાત્મિક અર્થને તો સંબંધી તરીકે[7] જણાવે છે, જેમકે ભીંતથી[8] ઢંકાએલા હાથીને જોઈને 'આ હાથી છે' એમ કહે છે, ત્યારે એમ જણાય છે કે અંદર રહેલા વાક્ય બોલનારે હાથી જોયો છે. અથવા 'આ દેવદત્ત પોતાથી પ્રકાશતો છે' એવું ગુણથી[9] જ્ઞાન કરાવવું તે શબ્દનું લક્ષણ છે.

---

૧. બધાએ શબ્દોનું જ્ઞાન કર્ણેંદ્રિયથી થાય છે. 'કર્ણેંદ્રિયથી (જણાય છે)' શબ્દોથી તે જ અર્થ કહેલો છે. (प्र) ૨. ગુણ અને ગુણવાળો (શબ્દ) એક જ છે એમ સ્વીકારી કહેલ છે. (प्र).
૩. જૈમિનિના ઉત્પત્તિ સંબંધી સૂત્રમાં અને બ્ર. સૂ. ૧. ૩. ૨૮માં એ પ્રમાણે સિદ્ધ કરેલું છે. (प्र).
૪. જોઈને કહે તેવી અવસ્થામાં પદાર્થનું જ્ઞાન વિગેરેથી જ ભાન થતું હોવાથી (શબ્દો તેવું જ્ઞાન) કરાવનારા હોવાથી તે (જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્ન)માં શબ્દ ન હોય તો ભૌતિક (પદાર્થ)નું જ્ઞાન જ ન થાય, એવો અર્થ છે. (प्र).
૫. 'ત્રણે' એટલે આધિદૈવિક વિગેરે. (प्र).
૬. 'પદાર્થોને' એટલે ભૌતિક પદાર્થોને (प्र).
૭. 'સંબંધી તરીકે' એટલે પોતાનાં જ્ઞાન, ઇચ્છા વિગેરેના આધારે રહેલ તરીકે. (प्र).
૮. આ પાછલના વાક્યમાં કહ્યું તેનું ઉદાહરણ કહેલું છે. (प्र)
૯. નામસૃષ્ટિ જૂદા પ્રકારની છે, એમ વિચારીને આ બીજો મત કહેલો છે. આ મત પ્રમાણે 'જોવું' શબ્દનો સામાન્ય જ્ઞાન હોવું એવો અર્થ છે, અને તે જ્ઞાન પોતાની અંદર રહેલું છે એવો પહેલાં કહેલ (મત)થી ભેદ છે. અહિં શ્રીભાગવતમાં શબ્દનાં ચાર લક્ષણ કહ્યાં (એક શ્લોક ૩૨માં અને ત્રણ શ્લોક ૩૩માં). તેમાં ૩૨મા શ્લોકમાં કહેલું (શબ્દનું) સામાન્ય લક્ષણ છે. બીજું (૩૩મા

'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી જોવાના પદાર્થને જણાવનાર હોવાપણું પણ (તેનું લક્ષણ છે). ભૌતિક ઘડો વિગેરે (પદાર્થ)નું જ્ઞાન તે કરાવે છે એવો અર્થ છે. (૩) 'અને આકાશનું સૂક્ષ્મરૂપ હોવાપણું' શબ્દોથી જૂદું (ત્રીજું) લક્ષણ કહેલું છે. આકાશનું 'तन्मात्रत्वं' સૂક્ષ્મરૂપ હોવાપણું (એ) શબ્દનું લક્ષણ છે, કારણ કે સૂક્ષ્મ અવસ્થા શબ્દ છે (અને) સ્થૂલ અવસ્થા આકાશ છે. કેટલાકનો મત જૂદો હોવાથી પોતાના વચનનું પ્રમાણ 'કવિઓ કહે છે' શબ્દોથી કહેલું છે. ૩૩.

નીચેના શ્લોકમાં આકાશનું લક્ષણ કહે છેઃ—

भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च ॥

प्राणेन्द्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् ॥३४॥

પ્રાણીઓને અવકાશ આપનાર, અને બહારનું તથા અંદરનું એવું સ્વરૂપ કરાવનાર, પ્રાણ ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણનો આધાર થનાર (એવું) આકાશનું કાર્યથી લક્ષણ છે. ૩૪.

(૧) **भूतानां** પ્રાણીઓને અવકાશ આપનાર (૨) બહારનું તથા અંદરનું એવું સ્વરૂપ કરાવનાર, અને (૩) 'પ્રાણ ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણનો આધાર થનાર, એવાં આકાશનાં ત્રણ લક્ષણો છે. (૧) **छिद्रम्** અવકાશ (આપનાર). (૨) બહારનું અને અંદરનું એવો વ્યવહાર આકાશનો જ ગુણ છે. બહારનું અને અંદરનું એવો વ્યવહાર ઢાંકણરૂપ પૃથ્વી વિગેરેનો ગુણ નથી. (તેઓ) માત્ર હદ બાંધનારા જ[1] છે. જગ્યા પણ (અંદરનું અને બહારનું એવા) વ્યવહારનું કારણ નથી, કારણ કે તે (પૃથ્વી વિગેરેની) સમાન[2] છે. વળી પોલાણમાં (એવો) વ્યવહાર થાય છે, તેથી (તે) આકાશનો જ (ગુણ) છે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી પૃથ્વી વિગેરે સર્વના આધાર હોવું એ (આકાશનું) લક્ષણ છે. (૩) 'પ્રાણ ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણનો આધાર થનાર' શબ્દથી જૂદું લક્ષણ કહેલું છે. પ્રાણો ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણનો **धिष्ण्यम्** આધાર થએલું સ્થાન (આકાશ છે), અને '**धिष्ण्य**' શબ્દથી તે સ્થાન વૈદિક હોવાનું જણાવેલું છે. 'આકાશનું કાર્યથી લક્ષણ છે.' કારણ કે આકાશ ત્રણ પ્રકારે રહે છે. (૧) પોતાનું આધિભૌતિક રૂપ પોતે જ અર્પણ કરે છે તેથી (તે) આધિદૈવિક છે. (૨) બહારનું અને અંદરનું એવા વ્યવહારનો આધાર થતું હોવાથી (તે) આધ્યાત્મિક છે. (અને ૩) દેહની અંદર રહેલા પદાર્થોનો આધાર હોવાથી આધિભૌતિક છે. ૩૪.

સ્પર્શ અને વાયુની ઉત્પત્તિ વિગેરે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

नभसः शब्दतन्मात्रात्कालगत्या विकुर्वतः ॥

स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक् स्पर्शस्य च सङ्ग्रहः ॥३५॥

કાલની ક્રિયાથી કાર્ય કરવા તત્પર થએલા આકાશ (અને) શબ્દતન્માત્રામાંથી સ્પર્શ થયો, પછી વાયુ થયો; અને ત્વચા સ્પર્શને ગ્રહણ કરનારી છે. ૩૫.

સ્પર્શ તન્માત્રા વિગેરે વિશેષણ નથી, પરંતુ સ્થૂલ (આકાશમાંથી) અને સૂક્ષ્મ આકાશમાંથી પણ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ કાર્ય થાય છે, એમ જણાવવા માટે (કહેલ છે). 'કાલની ક્રિયાથી કાર્ય

શ્લોકનું પહેલું) વર્ણ વિગેરેનું લક્ષણ છે. ત્રીજું (૩૩મા શ્લોકનું બીજું) વારા ફરતી બંનેનું (શબ્દનું અને વર્ણનું) લક્ષણ છે, અને ચોથું ધ્વનિનું લક્ષણ છે. પહેલું અને ત્રીજું લક્ષણ વ્યવહારમાં ઉપયોગી છે. (प्र)

૧. 'હદ બાંધનારા' એટલે બે ભાગને છૂટા પાડનાર. (प्र)

૨. 'જગ્યાને આ લક્ષણ લાગુ પડતું હશે' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્યથી તે દૂર કરે છે. અંદરની જગ્યા અને બહારની જગ્યા એમ કહેવાતું હોવા છતાં, જગ્યા પણ અંદરનું અને બહારનું એવા વ્યવહારનું કારણ નથી. કારણ કે ભીંત વિગેરે પેઠે જગ્યા પણ બે ભાગને છૂટા પાડનારી છે. આ (ત્રણ લક્ષણો)માં વચલું લક્ષણ વ્યવહારમાં ઉપયોગી છે. (प्र)

કરવા તત્પર થએલાં' એટલે કાલની પ્રેરણાથી જેમના ગુણોમાં ખળભળાટ થએલો તેવા, એ બંનેનું વિશેષણ છે. આરંભમાં સ્પર્શતન્માત્રા થઈ, પછી વાયુ થયો. 'ત્વચા' ઇંદ્રિય છે, સ્પર્શનું સારી રીતે ગ્રહણ થાય છે જેનાથી તેવી (તે છે). ત્વચા જ સંગ્રહ (સારી રીતે ગ્રહણ કરનારી) છે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી વાયુનું[1] પણ ગ્રહણ કરનારી છે, પરંતુ કર્ણેંદ્રિય માત્ર શબ્દને ગ્રહણ કરનારી છે તેવી નથી. ૩૫.

પ્રત્યક્ષથી જણાતા સ્પર્શના પ્રકારો જ સ્પર્શનાં લક્ષણો હોવાથી તેમને નીચેના શ્લોકમાં ગણાવે છે:—

मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च ॥
एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्वतः ॥३६॥

મૃદુપણું અને કઠણપણું, શીતલપણું તેમજ ઉષ્ણપણું—આ સ્પર્શનું સ્પર્શપણું, વાયુનું સૂક્ષ્મ રૂપ છે. ૩૬.

(૧) કપાસ વિગેરેમાં મૃદુપણું (૨) પથ્થર વિગેરેમાં કઠણપણું (૩) **शैत्यं** શીતલપણું અને (૪) ઉષ્ણપણું એવા ચાર પ્રકારનો સ્પર્શ છે. આ ચાર પ્રકારનો કારણરૂપ (સ્પર્શ)જ એક એક કાર્યમાં પ્રકટ થાય છે, જેમકે ઉષ્ણપણું તેજમાં, શીતલપણું જલમાં, પાકેલી માટીમાં કઠણપણું (અને) કાચી (માટી)માં મૃદુપણું. 'આ સ્પર્શનું સ્પર્શપણું' શબ્દોથી એમ જણાવેલું છે કે:—'જેનો સ્પર્શ થાય છે તે સ્પર્શ' એવી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે, અથવા સ્પર્શ કરનારી ઇંદ્રિયથી ગ્રહણ થાય (તે સ્પર્શ એવા મત પ્રમાણે) વાયુ પણ (સ્પર્શ) થાય. વ્યાકરણ વિગેરેમાં 'ક' વિગેરે પણ સ્પર્શો છે. (બે પદાર્થના) જોડાણમાં પણ સ્પર્શ (થાય છે) એમ લોક કહે છે. તે કોઈને પણ અમે (સ્પર્શ કહેવા) ઇચ્છતા નથી, પરંતુ મૃદુપણું વિગેરે જે અમે કહેલ છે, તે જ[2] સ્પર્શનું સ્પર્શપણું છે. 'વાયુનું સૂક્ષ્મ રૂપ' શબ્દોથી (સ્પર્શનું) બીજું લક્ષણ કહેલું છે. '**नभस्वतः**' વાયુનું '**तन्मात्रत्वं**' સૂક્ષ્મ રૂપ (સ્પર્શ છે.) ૩૬.

નીચેના શ્લોકમાં વાયુનું લક્ષણ કહે છે:—

चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ॥
सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणम् ॥३७॥

(૧) હલાવવું (૨) ભેગા કરવું (૩) પ્રાપ્ત કરાવવું (૪) દ્રવ્ય અને શબ્દને લઈ જવા (અને) (૫) બધી ઇંદ્રિયોના આત્મા હોવું એ વાયુનું કર્મથી લક્ષણ છે. ૩૭.

વાયુનું કર્મ લક્ષણ[3] છે. તે કર્મ પાંચ પ્રકારનું હોવાથી પાંચ લક્ષણો છે. (૧) (વૃક્ષની)શાખા વિગેરેને હલાવવું (૨) પડેલાં તરખલાં વિગેરેને વાવાઝોડાંથી જ ભેગાં કરવાં (૩) ગંધ '**प्राप्तिः**' નાકને પ્રાપ્ત કરાવવી (૪) દ્રવ્ય અને શબ્દને લઈ જવાં, એક જગ્યામાં રહેલાં વસ્ત્ર વિગેરે (દ્રવ્યો)ને બીજી જગ્યાએ લઈ જવાં, અને નગારૂં તથા ડંકો ભેગાં થતાં ઉત્પન્ન થએલો શબ્દ

---

૧. 'વાયુનું' એટલે વાયુના સંબંધવાળા સ્પર્શનું. આથી એમ જણાવેલું છે કે વાયુનું સ્પર્શથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, એવો શાસ્ત્રકારનો મત છે. (प्र)

૨. મૃદુપણું વિગેરે ગુણવાળા હોનારૂં સ્વરૂપ, એ (સ્પર્શનું) સામાન્ય લક્ષણ જ છે, એવો અર્થ છે. તત્વરૂપ સ્પર્શ ચાર પ્રકારનો છે. સ્પર્શના કાર્યરૂપ એટલે ગુણરૂપ (સ્પર્શ) તો ગુરુપણું, સંયોગ વિગેરે ભેદોવાળો અનેક પ્રકારનો છે, કારણ કે ૨-૧૦-૨૩માં તેમ કહેલું છે. તેથી વિચિત્ર સ્પર્શ પણ જૂદા જૂદા પ્રકારનો થાય તેથી ખામી થતી નથી. (प्र).

૩. '**कर्मलक्षणम्**' એટલે કર્મ જ લક્ષણ છે. (प्र)

કાનના પોલાણ સુધી સ્વભાવથી જાય છે,[1] તે વાયુ વિરુદ્ધ હોય ત્યારે જતો નથી, સમીપથી પણ સંભળાતો નથી, પરંતુ (વાયુ) અનુકૂળ હોય ત્યારે દૂરથી પણ સંભળાતો હોવાથી, શબ્દને પણ (વાયુ) બીજી જગ્યાએ લઈ જાય છે. (૫) વળી આ બધી ઇંદ્રિયોનો આત્મા છે, કારણ કે આ (વાયુ) ન હોય, તો કોઈપણ ઇંદ્રિય કાર્ય કરી શકતી નથી. આ પાંચ પ્રકારનું વાયુનું કર્મથી (કર્મ પ્રમાણે) સંપૂર્ણ પ્રકારનું લક્ષણ (કહ્યું). ૩૭.

નીચેના શ્લોકમાં તેજની ઉત્પત્તિ કહે છે:—

वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेरितादभूत् ॥
समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षू रूपोपलम्भनम् ॥३८॥

દૈવે પ્રેરણા કરેલા વાયુ અને સ્પર્શતન્માત્રામાંથી રૂપ ઉત્પન્ન થયું. તેમાંથી તેજ ઉત્પન્ન થયું. ચક્ષુ રૂપને ગ્રહણ કરનાર (ઇંદ્રિય) છે. ૩૮.

સ્પર્શતન્માત્રામાંથી રૂપતન્માત્રા (ઉત્પન્ન થઈ) એમ (અર્થ કરવો). 'દૈવે' એટલે કાલે પ્રેરણા કરેલા એ (વાયુ અને સ્પર્શતન્માત્રા એ) બંનેનું વિશેષણ છે. પહેલાં રૂપ ઉત્પન્ન થયું, તેમાંથી તેજ (ઉત્પન્ન થયું). ચક્ષુ તો रूपम् રૂપ उपलभ्यते ગ્રહણ થાય છે આનાથી (જેનાથી) તેવું, રૂપને ગ્રહણ કરનાર (ઇંદ્રિય છે), એમ રૂપમાં (તેને) પ્રમાણ કહેલું છે. ૩૮.

નીચેના શ્લોકમાં રૂપનાં લક્ષણો કહે છે:—

द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थात्वमेव च ॥
तेजस्त्वं तेजसः साध्वि रूपमात्रस्य वृत्तयः ॥३९॥

હે ભલી (મા)! (૧) દ્રવ્યના જેવી આકૃતિવાળું હોવું (૨) અધીનપણું અને (૩) વ્યક્તિના જેવી સ્થિતિવાળા હોવું (અને ૪) તેજનું તેજપણું (એ) રૂપતન્માત્રાની વૃત્તિઓ છે. ૩૯.

(૧) ઘડો વિગેરે દ્રવ્યની જે આકૃતિ હોય તે જ રૂપની (આકૃતિ) છે. (ઘડા જેવું) તળીઉં અને વચલો ભાગ પહોળો હોવો, એવા આકારનું, અને લાંબું તથા પથરાએલું રૂપ પણ હોય છે. 'દ્રવ્યના જેવી' (તેની) આકૃતિ હોવાથી દ્રવ્ય ઉપમેય નથી.[2] તેથી (આ) રૂપનું જ લક્ષણ છે. (૨) 'અધીનપણું,' સદા (બીજાને) અધીન તરીકે જ જણાવું. શબ્દ વિગેરેમાં આમ નથી, કારણ કે સ્વતંત્ર રીતે પણ તે જણાય છે. (૩) વ્યક્તિ (અમુક પદાર્થ)ની સ્થિતિ જ છે સ્થિતિ જેની તેવું (રૂપ છે), કારણ કે જો વ્યક્તિ વાંકી હોય, તો રૂપ પણ વાંકું થાય છે. રૂપવાળો પદાર્થ બેસે તો લાંબા થવું, પથરાવું વિગેરે સંકડાવાના ભેદને લીધે રૂપ પણ બેસે છે, એટલે બેઠેલું થાય છે, અને (૪) તેજનું (તે) તેજપણું છે. રૂપની તન્માત્રા એટલે સૂક્ષ્મ અવસ્થા છે, એવો અર્થ છે. રૂપ (દેહહૂતિને) મોહ ન કરે તે માટે 'હે ભલી (મા)!' એવું સંબોધન કરેલું છે. 'रूपमात्रस्य' એટલે રૂપની તન્માત્રાની અથવા સર્વ (પદાર્થો)માં રહેલા રૂપની આ ચાર વૃત્તિઓ છે. ૩૯.

---

૧. આ 'પ્રસ્થાનરત્નાકર'માં મેં નિપુણતાથી સિદ્ધ કરેલું હોવાથી, તેમાંથી જોવું, એ પ્રમાણે 'રૂપ વગરનાં હોઈ હલાવવું વિગેરે પાંચ કર્મવાળા હોવું' એ (વાયુનું) સામાન્ય લક્ષણ છે. હલાવવું વિગેરેમાંથી હરકોઈ એક પ્રકારનું કર્મ તે અમુક (વાયુ)નું લક્ષણ જાણવું. આ બંને વ્યવહારમાં ઉપયોગી જાણવાં. (प्र)

૨. 'દ્રવ્યની આકૃતિ બીજા દ્રવ્યમાં પણ હોય, તેથી આ લક્ષણ તે (બીજા દ્રવ્ય)ને પણ લાગુ પડે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. દ્રવ્ય ઉપમેય નથી, પરંતુ ઉપમાન છે. તેથી ટૂંકમાં આ રૂપનો જ અસાધારણ ગુણ છે, એવો અર્થ છે. આ ચારે રૂપનાં સામાન્ય લક્ષણો છે, ચોથું વ્યવહારમાં ઉપયોગી નથી. અહિં રૂપના પ્રકારો ગણાવેલા નથી અને તે બધાને જણાતા પ્રસિદ્ધ હોવાથી ઘણા છે એમ જાણવું. ચિત્રરૂપ પણ જૂદું જાણવું. ગંધનાં લક્ષણમાં તે જણાવવામાં આવશે. (प्र)

નીચેના શ્લોકમાં તેજનાં લક્ષણો કહે છેઃ—

द्योतनं पाचनं पानमदनं हिममर्दनम् ॥
तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च ॥४०॥

(૧) પ્રકાશ કરવો (૨) પાચન કરવું (૩) પાન કરવું અને ખાવું (૪) થંડીને દૂર કરવી અને (૫) શોષણ કરવું તેમજ ભૂખ અને તરસ, આ તો તેજનાં કાર્યો છે. ૪૦.

(૧) **द्योतनं** સૂર્ય વિગેરેની પેઠે પ્રકાશ કરવો. (૨) પાચન કરવું. (એ) ઉદરના અગ્નિ (જઠરાગ્નિ)નું અથવા પકાવવું (એ) અગ્નિનું કાર્ય છે. (૩) જલ વિગેરેનું પાન કરવું. તેજ વિના બીજો કોઈ પાન કરતો નથી. **अदनं** ખાવું. ખાનાર અગ્નિ જ છે. (૪) **हिममर्दनम्** થંડીને દૂર કરવી અને (૫) શોષણ કરવું, એ તેજનાં **पञ्च** પાંચ **वृत्तयः** કાર્યો છે. તે પૈકી (૧) પ્રકાશ કરવો, (૨) પાચન કરવું અને (૩) થંડીને દૂર કરવી એ ત્રણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, અને (૪) 'શોષણ કરવું' એનું અનુમાન થાય છે, કારણ કે વાયુ કરતાં તડકો વસ્ત્ર વિગેરેમાંથી જલને તરત જ ખેંચી લે છે.

(૫) 'પાન કરવું અને ખાવું એ તેજનું કાર્ય નથી, કારણ કે તે ચેતન (પ્રાણીઓ) કરે છે અને ભૂખ અને તરસને લીધે જ તે થાય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેમજ ભૂખ અને તરસ' એમ કહેલું છે. ભૂખ અને તરસરૂપ તેજ જ છે, તેથી પાન કરવું અને ખાવું એ તેનું જ કાર્ય છે, એ યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે.[1] ૪૦.

નીચેના શ્લોકમાં જલની ઉત્પત્તિ કહે છેઃ—

रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसो दैवचोदितात् ॥
रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः ॥४१॥

દૈવે પ્રેરેલા (અને) કાર્ય કરવા તત્પર થએલા રૂપતન્માત્રા અને તેજમાંથી રસતન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ. તેમાંથી જલ (ઉત્પન્ન થયું). જીભ રસને ગ્રહણ કરનારી (ઇંદ્રિય) છે. ૪૧.

રૂપતન્માત્રા અને તેજમાંથી (રસતન્માત્રા થઈ). 'દૈવે પ્રેરેલા' અને 'કાર્ય કરવા તત્પર થએલા' એ બે (તે) બંનેનાં વિશેષણો છે. પહેલાં રસતન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ. તેમાંથી જલ (ઉત્પન્ન થયું). જીભ રસગ્રહણ કરે છે તેથી (તે) તેવી (રસગ્રહણ કરનારી ઇંદ્રિય) છે. રસમાં જીભ જ પ્રમાણ છે. ૪૧.

નીચેના શ્લોકમાં રસના પ્રકારો કહીને જ (તેનું) લક્ષણ કહે છેઃ—

कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा ॥
भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते ॥४२॥

ભૌતિક (પદાર્થો)ના બદલાવાથી એક રસના કસેલો, મીઠો, કડવો, તીખો, ખારો એમ અનેક પ્રકારના ભેદો થાય છે. ૪૨.

ખેર વિગેરેનો કસેલો, ગોળ વિગેરેનો મીઠો, લીંબડો વિગેરેનો કડવો, તીખાં વિગેરેનો તીખો, આંબલી વિગેરેનો ખાટો (રસ હોય છે). આથી પણ[2] અનેક પ્રકારનો (રસ) છે, એમ 'એમ અનેક પ્રકારના' શબ્દોથી કહેલું છે. એવી રીતે (રસ) અનેક પ્રકારનો થાય છે, એવો અર્થ છે.

---

૧. અહિં દરેક કાર્ય બધા તેજમાં હોતું નથી, તેથી જ જૂદાં જૂદાં તેજનાં પ્રકાશ કરવો વિગેરે છ* કાર્યો છે એમ તેજનું સામાન્ય લક્ષણ કહેલું જાણવું, કારણ કે શાસ્ત્રમાં અમુક (કાર્ય) કહીને સામાન્ય સૂચને તેમાં દોષ નથી. બીજા શાસ્ત્રમાં 'ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા અને પ્રકાશતા રૂપવાળા હોવું' એવું તેજનું સામાન્ય લક્ષણ કહેલ છે. (प्र) * પાંચ જોઈએ એમ જણાય છે.

૨. આથી એમ જણાવેલું છે કે ભેળસેળવાળો પણ રસ હોય છે એમ માનવું. (प्र)

'જો રસ સ્વભાવથી એવા પ્રકારનો હોય, તો (તે) જલમાં પણ પ્રાપ્ત થાય, અને પાકવા વિગેરેથી મધુર અને કડવો ન હોય' એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં 'ભૌતિક (પદાર્થો)ના બદલાવાથી' એમ કહેલું છે. ભૌતિક પૃથ્વીના અવયવોના ભળવાથી એક જ રસના અનેક પ્રકારના ભેદો થાય છે. વાસ્તવિક રીતે 'ન જણાય તેવો મીઠો' એક જ રસ છે.[1] ૪૨.

નીચેના શ્લોકમાં જલનાં લક્ષણો કહે છે:—

क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम् ॥
तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः ॥४३॥

ભીંજવવું, પિંડો કરવો, તૃપ્ત કરવું, જીવાડવું, સંતર્પણ કરવું, વહી જવું, સંતાપ દૂર કરવો (અને) ભરપૂરપણું, આ જલની વૃત્તિઓ છે. ૪૩.

(૧) '**क्लेदनं**' વસ્ત્ર વિગેરેને ભીંજવવાં, (૨) '**पिण्डनं**' જવના લોટની પેઠે ભુક્કો થએલ હોય તેમનો પીંડો કરવો, (૩) '**तृप्तिः**' ભૂખ વિગેરે દૂર કરી પુરુષને તૃપ્ત કરવો, કારણ કે ભોજન કર્યા પછી પણ જલ પીધું ન હોય ત્યાંસુધી તૃપ્ત થતો નથી. '**प्राणनाप्यायनम्** (૪) '**प्राणनं**' જીવાડવું (અને) (૫) '**आप्यायनं**' પ્રાણોની તૃપ્તિ કરવી. (૬) '**उदनं**' વહી જવું, કારણ કે જલ પદાર્થોને પ્રવાહથી લઈ જાય છે અને કિનારો વિગેરેને પાડી નાખે છે. (૭) '**तापापनोदनं**' સંતાપ દૂર કરવો. (૮) '**भूयस्त्वं**' એક પ્રદેશમાં પોતાની જાતના ઘણાંએ જ રહેવું, અથવા જેમાં જલ પ્રવેશ કરે છે, તેના જેવો આકાર તેનો થાય છે, તેથી (ભરપૂરપણું કહેલું છે). જલની આ આઠ વૃત્તિઓ છે.[2] ૪૩.

નીચેના શ્લોકમાં પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ કહે છે:—

रसमात्राद्विकुर्वाणादम्भसो दैवचोदितात् ॥
गन्धमात्रमभूत्तस्मात् पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः ॥४४॥

કાર્ય કરવા તત્પર થએલાં (અને) દૈવે પ્રેરેલાં રસતન્માત્રા (અને) જલમાંથી ગંધતન્માત્રા ઉત્પન્ન થઇ, તેમાંથી પૃથ્વી (ઉત્પન્ન થઈ). નાક ગંધને ગ્રહણ કરનાર (ઇંદ્રિય) છે. ૪૪.

કાલે પ્રેરણા કરેલાં, (અને) જેના ગુણમાં ખળભળાટ થએલો તેવાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ

૧. આ (શ્લોકમાંના) 'એક' શબ્દનું વિવરણ છે. ઘણું જલ હોવા છતાં તેમાં થોડું પણ મીઠું વિગેરે નાખવામાં આવે, ત્યારે રસમાં ફેરફાર થાય છે, તેથી (રસ) 'ન જણાય તેવો' છે એમ જાણવું. એ રીતે કસેલો વિગેરેમાંનો એક, અને જલની તન્માત્રા (સૂક્ષ્મ રૂપ) તે **રસ**, એમ રસનાં બે સામાન્ય લક્ષણ જાણવાં. (**प्र**)

૨. આથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ભીંજવવું વિગેરે આઠ વૃત્તિઓ જલનું સામાન્ય લક્ષણ છે. ઘી તેલ વિગેરેમાં ભીંજવવાપણું અથવા પીંડો કરવાપણું જોવામાં આવે છે તે પણ જલનો જ ગુણ છે, પરંતુ કાર્ય (ઘી તેલ વિગેરે પદાર્થો) પાંચ મહાભૂતોમાંથી બનેલા હોવાથી, અગ્નિનો સંબંધ વિગેરેથી તે પ્રકટ થાય છે. તેઓ જલ કહેવાતા નથી, તે તો જેમ કરા જલ કહેવાતા નથી તેમ બીજાં મહાભૂતોએ કરેલા પ્રતિબંધને લીધે કહેવાતા નથી. કરા પણ કઠણ અને ઘન દેખાય છે, તે ભ્રાંતિ નથી, કારણ કે તેમાં બીજાં મહાભૂતો ભળેલ હોય છે. ધમણની પેઠે વાયુ (જલમાં) પૂરેલો હોય, ત્યારે ઘણી ઠંડીને લીધે જલનો પિંડો થતાં કરા થાય છે. તેમનામાં બે મહાભૂતો હોય છે. તેથી જ હિમાલયમાં ગંગાના મૂલના પ્રવાહ ઉપર પુરુષો પગથી ચાલતા જોવામાં આવે છે. તેમ ન હોય, તો તેઓ ડૂબી જાય; અને શીઆળામાં ઝાકળ પડવાના સમયે વાસણમાં ખૂલ્લું જલ રાખેલ હોય, અને પછી સવારે વાસણ ઉંધું કરીએ તોપણ તે જલ નીચે પડતું નથી. વળી છરીથી જલના કટકા કરી ફલની પેઠે ખાવાનો પણ મધ્યપ્રદેશમાં રહેનાર પુરુષોને અનુભવ છે. (**प्र**)

જલમાંથી આરંભમાં ગંધતન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ. તેમાંથી પૃથ્વી (ઉત્પન્ન થઈ). નાક ગંધને ગ્રહણ કરનાર ઇંદ્રિય હોવાથી (ગંધ વિષયમાં) પ્રમાણ છે. ૪૪.

નીચેના શ્લોકમાં ગંધના પ્રકારો કહે છેઃ—

करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक् ॥
द्रव्यावयववैषम्याद्गन्ध एको विभिद्यते ॥४५॥

એક ગંધ દ્રવ્યના અવયવોના ભેદને લીધે મિશ્રગંધ, દુર્ગંધ, સુગંધ, શાંતગંધ, ઉગ્રગંધ, ખાટી ગંધ વિગેરે ભેદોથી જૂદી જૂદી અનેક પ્રકારની થાય છે. ૪૫.

'**करम्भः**' અથાણાં વિગેરેમાં પ્રસિદ્ધ મિશ્ર ગંધ. '**पूतिः**' દુર્ગંધ. '**सौरभ्यं**' ચંદન વિગેરેની સુગંધ. શાંત અને ઉગ્ર (ગંધ) દુર્ગંધ અને સુગંધના જ ભેદો છે. કમલ વિગેરેની ગંધ શાંત છે. ચંપક વિગેરેની અને લસણ વિગેરેની ગંધ ઉગ્ર છે. '**अम्लः**' બગડી ગએલા યૂષ વિગેરેની (ખાટી ગંધ). 'વિગેરે' શબ્દથી ધૂપ વિગેરેની અનેક પ્રકારની ગંધ કહેલી છે. જૂદી જૂદી જાતની ગંધોની સેળભેળ થતી નથી, [1]પરંતુ તે [2](ગંધના) જૂદા જૂદા પ્રકારો જ છે, કારણ કે સેળભેળવાળા રસની પેઠે સેળભેળવાળી ગંધ થાય છે; કેમકે કારણમાં રહેલ (અને) પ્રકટ ન થએલ એક જ પ્રકારના રસ અથવા ગંધ કાર્યમાં રસ તથા ગંધ પ્રકટ કરે છે. [3]તેથી જ હરડે વિગેરેનો રસ પણ જૂદો છે, અને ધૂપ વિગેરેની ગંધ (જૂદી છે). પેટાભાગ અનંત હોય તેમાં દોષ નથી. તેમ ન હોય (પેટાભાગ અનંત હોવામાં દોષ હોય), તો પદાર્થના વિભાગ કરનારી ઉપાધિના પચીસ પ્રકારો ન હોય. આ (અર્થ) 'જૂદી જૂદી' શબ્દથી કહેલો છે. તેમ હોવાનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. આધાર બનેલ દ્રવ્યના જે અવયવો, તેઓ જૂદા જૂદા પ્રકારના રસ અને ગંધવાળા હોવાથી, ગંધના ભેદો (જૂદા જૂદા પ્રકારો) થાય છે. અથવા [4]યોગ્ય પ્રકારે ભેગા કરેલા અવયવો સ્વભાવથી સુગંધવાળી (ગંધ) ઉત્પન્ન કરે છે. જો તેઓ વિપરીત રીતે ગોઠવેલા હોય, તો તે ગંધ (સુગંધ) ઉત્પન્ન કરતા નથી. તેથી '**करम्भः**' 'મિશ્ર ગંધ' વિગેરે શબ્દોથી ગંધનો નાશ અથવા ગંધનું બરાબર પ્રકટ ન થવું, અથવા ગંધનો આભાસ કહેલો છે. (અવયવોનો) ભેદ અનેક પ્રકારનો હોવાથી, જલ વિગેરે ઘણા (પદાર્થો) તેને ઉત્પન્ન કરાવનારા હોવાથી, ગંધ અનંત પ્રકારની જ થાય છે. તે (અર્થ) 'ગંધ એક' હોવા છતાં 'અનંત પ્રકારની થાય છે' એમ કહેલો છે. ૪૫.

---

૧. "ગંધ મિશ્ર શાંત અને ઉગ્ર હોય છે, એમ સ્વીકારવાથી (ગંધની) જાતોની સેળભેળ થતાં 'સુગંધ' વિગેરેની જાતિનો નાશ થાય. પુષ્પો વિગેરે જેમાં સુગંધ છે તેમાં દુર્ગંધ હોતી નથી. લસણ વિગેરે જેમાં દુર્ગંધ છે તેમાં સુગંધ હોતી નથી. અથાણાં વિગેરેમાં (સુગંધ તથા દુર્ગંધ) બંને હોય છે" એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. (प्र)

૨. 'તે' એટલે 'મિશ્ર કહેવાતા.' (प्र)

૩. આ વાક્યથી મિશ્રગંધને જૂદી ગણવાના આધારમાં તર્ક કહેલો છે. મીઠા સુગંધવાળાં અને ખાટા દુર્ગંધવાળાં દ્રવ્યો પ્રકટ થએલ ન હોય, તેમાં મિશ્ર રસ અને ગંધ પ્રકટ થયા હોતા નથી, પરંતુ તે બંને દ્રવ્યોનાં બનેલાં દ્રવ્યમાં, તે બંને દ્રવ્યો રસ અને ગંધ ઉત્પન્ન કરે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. (શ્લોકમાંના) '**एकः**' 'એક' શબ્દને ધ્યાનમાં લઈ આ કહેલ છે. 'અપ્રકટ સુગંધ' એક જ ગંધ છે. બીજી તો તેના આભાસરૂપ છે, એવો અર્થ છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયાં પહેલાં ગંધ તત્ત્વરૂપ હતી. તેને જ '**एकः**' 'એક' શબ્દથી કહેલ છે. ત્યારપછી મહાભૂતોના ગુણરૂપ આ પ્રકારો તેનાં કાર્યરૂપ થયાં, પણ તત્ત્વરૂપ નથી, એટલે વ્યવહારમાં જણાતું પ્રત્યક્ષ પણ ખોટું નથી. એ રીતે 'ભૂમિની તન્માત્રા હોવું અને મિશ્રગંધ વિગેરેમાંના એક હોવું' એવું ગંધનું સામાન્ય લક્ષણ જાણવું. (प्र)

નીચેના શ્લોકમાં પૃથ્વીનું લક્ષણ કહે છેઃ—

भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम् ॥
सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ॥४६॥

(૧) આકાર પ્રાપ્ત કરાવવો (૨) બ્રહ્મનું સ્થાન હોવું (૩) ધારણ કરવું (૪) તત્ત્વોનો ભેદ જણાવવો (૫) સર્વ પ્રાણીઓના ગુણોને પ્રકટ કરવા (એ) પૃથ્વીનું કાર્યથી થતું લક્ષણ છે.૪૬.

પૃથ્વીનાં પાંચ કાર્યો છે. (૧) સ્વભાવથી આધાર બનેલી હોય છે, અને (૨) દેહ વૃક્ષ વિગેરેરૂપ (પૃથ્વી) આધારે રહેનારી હોય છે. અને (૩) તેઓનું કારણ બનેલી હોય છે અને (૪) પ્રતિમારૂપ હોય છે અને (૫) ઉપાસના કરવા માટે મનથી કલ્પના કરવા યોગ્ય હોવું. એવી રીતે પાંચ પ્રકારની (પૃથ્વી) થાય છે. તે પૈકી આકાર પ્રાપ્ત કરાવવાનું મનથી થાય છે. બ્રહ્મનું સ્થાન એટલે પ્રતિમા. ધારણ કરનારી (પૃથ્વી) સ્થૂલ છે. ઘડો વિગેરે **सतां** વિદ્યમાન પદાર્થોનાં **विशेषणं** જૂદા જૂદા પ્રકારનાં કારણરૂપ હોવું. બધા **सत्त्वानां** જીવોના સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કાળો પીળો વિગેરે પ્રકારના જે ગુણો, તે થાય છે જેમાંથી (તેવી પૃથ્વી છે).

અથવા (૧) બ્રહ્મનો આકાર પ્રાપ્ત કરાવવો[1] એટલે પ્રતિમા (થવું). (૨) જલ વિગેરેનું સ્થાન (થવું). (૩) ધારણ કરવું એટલે બધા નિમિત્તથી આધાર હોવું. સ્થાન સ્થિર હોય છે, એવો ભેદ છે. [2] (૪) આકાશ વિગેરે **सतां** વિદ્યમાન (પદાર્થો)ની હદ બાંધનાર થવું (૫) બધા **सत्त्वानां** પ્રાણીઓના પુરુષપણું વિગેરે જૂદા જૂદા ગુણોને **उद्भेदः** ચોક્કસ પરિણામોથી પ્રકટ કરવા.

[3]વાસ્તવિક રીતે તો પહેલાં ઉત્પન્ન થએલી પૃથ્વીનાં આ લક્ષણો જલ વિગેરેથી (તેનો) ભેદ જણાવનારાં કહેવાં જોઈએ. પ્રતિમા ચિત્ર વિગેરે માત્ર આકૃતિરૂપ[4] હોવાથી, 'બ્રહ્મ શબ્દ નિરર્થક થાય. તેમજ '**स्थानं**' 'સ્થાન' એ જૂદી સ્થિતિ નથી.[5] સૂર્ય વિગેરેમાં પણ તે (તેવું સ્થાન) સંભવતું હોવાથી તે પૃથ્વીનું ખાસ લક્ષણ નથી. તેથી[6] (૧) **भावनं** એટલે સર્વ પદાર્થોને આકાર પ્રાપ્ત કરાવવો (પૃથ્વીનું કાર્ય છે), કારણ કે બધાએને (તે) ઉત્પન્ન કરે છે. (૨) 'બ્રહ્મનું' એટલે શબ્દ બ્રહ્મના અને પરબ્રહ્મના હૃદય કંઠ વિગેરે સ્થાનરૂપ હોવું. (૩) બધાએ જગતને ધારણ કરવું. (૪) **सतां** વિદ્યમાન બધાંએ તત્ત્વોનો **विशेषणं** ભેદ જણાવનાર અથવા અવયવ બનેલ હોવું. કાષ્ઠ વિગેરેમાં અગ્નિ પ્રકટ કરી બીજાથી (તેમનો) ભેદ જણાવે છે. તેમ ન કરે, તો તેજનું સ્વરૂપ જ કયાંય પણ પ્રકટ થએલ ન હોવાથી, કોનાથી તે જૂદું પડે ? એ પ્રમાણે પોતાની અંદર રહેલાં રસરૂપ જલને પણ નદી વિગેરેમાં પ્રકટ કરી દેખાડે છે. એ પ્રમાણે પંખો વિગેરેથી વાયુને, ખાડો વિગેરેથી આકાશને, અને શરીર વિગેરેમાં અહંકાર વિગેરેને, બધી ઇંદ્રિયોને અને આત્માને (પ્રકટ કરે છે). વળી (૫) બધા પ્રાણીઓ એટલે જીવોના જેટલા ગુણો છે, બ્રહ્માથી આરંભી તરખલાં સુધીનાં જે ભેદો છે, તેઓ પૃથ્વીમાં જ પ્રકટ થાય છે. ૪૬.

---

૧. શ્રીધરે કરેલ અર્થ પ્રમાણે '**ब्रह्मणः भावनं**' અન્વય લઇ અર્થ કર્યો છે. (प्र)
૨. આ મત પ્રમાણે 'ધારણ' અને 'સ્થાન' એક અર્થવાળા થતાં, ફરી તે જ અર્થ કહ્યાનો દોષ આવે તેથી એ બેનો ભેદ કહેલો છે. (प्र)
૩. શ્રીધરે કરેલ અર્થ બરાબર નથી એમ જણાવે છે. (प्र)
૪. 'આકૃતિરૂપ' હરકોઇની (માત્ર બ્રહ્મની જ નહિ) આકૃતિરૂપ. (प्र)
૫. સ્થાનનું પણ (શ્રીધરનું) લક્ષણ બરાબર નથી એમ જણાવે છે. (प्र)
૬. અહિંથી (પોતે અર્થ કરી) સિદ્ધાંત કહે છે. તેથી આ પાંચમાંથી એક કાર્ય કરનાર હોવું એ પૃથ્વીનું સામાન્ય લક્ષણ છે, અને તે દરેક કાર્ય કરનાર હોવું એ વિશેષ લક્ષણ છે. એ પ્રમાણે ૭ લક્ષણ છે એમ જાણવું. (प्र)

કર્ણેંદ્રિય વિગેરે પ્રમાણ તરીકે શબ્દ વિગેરેને ગ્રહણ કરનાર હોવાનું કહ્યું, તે જ તેમનાં લક્ષણ છે એમ નીચેના અઢી શ્લોકથી કહે છે:—

नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्छोत्रमुच्यते ॥
वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत्स्पर्शनं विदुः ॥४७॥
तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते ॥
अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः ॥
भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तद् घ्राणमुच्यते ॥४८॥

આકાશનો ખાસ ગુણ જેનો વિષય છે તે કર્ણેંદ્રિય કહેવાય છે. વાયુનો ખાસ ગુણ જેનો વિષય છે તેને સ્પર્શેંદ્રિય (ત્વચા) કહે છે. તેજનો ખાસ ગુણ જેનો વિષય છે તે ચક્ષુ કહેવાય છે. જલનો ખાસ ગુણ જેનો વિષય છે તેને રસનેંદ્રિય (જીભ) કહે છે. ભૂમિનો ખાસ ગુણ જેનો વિષય છે તે ઘ્રાણેંદ્રિય (નાક) કહેવાય છે. ૪૭. ૪૮.

તન્માત્રારૂપ (સૂક્ષ્મરૂપ)વાળો હોવા છતાં શબ્દ આકાશનો ગુણ છે. વસ્ત્રમાં તાંતણા જણાય છે તેમ હોવા છતાં, જેમ કાર્યમાં કારણ જણાય છે તેમ આકાશનો શબ્દ ગુણ* છે. આગળ (બીજાઓમાં) પણ એમ (જાણવું). શબ્દ આકાશનો અસાધારણ ગુણ છે,[1] પરંતુ સંયોગ+ વિગેરેરૂપ (ગુણ) નથી; તે જ છે अर्थः વિષય જેનો, તે કર્ણેંદ્રિય છે. ‘ કહેવાય છે ’ શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવ્યું). આથી બીજાઓનું વ્યાખ્યાન થયું. વાયુનો ખાસ (અસાધારણ) ગુણ સ્પર્શ છે, તેજનો ખાસ ગુણ રૂપ છે, જલનો ખાસ ગુણ રસ છે, એવી રીતે ભૂમિનો ખાસ ગુણ ગંધ છે. ૪૭. ૪૮.

કારણનો પ્રવેશ થવાને લીધે પછી પછીનાં મહાભૂતોમાં અધિક ગુણો હોય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन्समन्वयात् ॥
यतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते ॥ ४९ ॥

કારણનો ગુણ ઘણો સંબંધ હોવાને લીધે કાર્યમાં જોવામાં આવે છે. તેથી (સર્વ) દ્રવ્યો(મહાભૂતો)નો ગુણ ભૂમિમાં જ જોવામાં આવે છે. ૪૯.

परस्य કારણનો ગુણ **अपरस्मिन्** કાર્યમાં (જોવામાં આવે છે.) કારણનો ઘણો સંબંધ હોવાને લીધે (તેનો) ગુણ (કાર્યમાં) જોવામાં આવે છે. તેથી કાર્યમાં પોતાનો ગુણ અને કારણનો ગુણ હોય છે.[2] બધાએ ગુણો, (પાંચ મહાભૂતોના) પાંચે ગુણો છેવટનાં કાર્ય પૃથ્વીમાં જ

---

*. શબ્દ તન્માત્રામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. (શ્લો. ૩૨). તેથી શબ્દ કારણ છે, આકાશ કાર્ય છે. કાર્યમાં કારણ જણાય છે તેમ આકાશમાં શબ્દ જણાય છે. શબ્દ તેનો અસાધારણ ગુણ છે.

૧. શબ્દને આકાશનો અસાધારણ ગુણ કહ્યો, તેથી શબ્દ અને આકાશ પરસ્પર એકબીજાના આધારે રહેલાં નથી એમ જણાવ્યું. અહિં માત્ર ગુણને ગ્રહણ કરનાર હોવું એવું લક્ષણ કહેલું છે. છતાં ત્વચા અને ચક્ષુ દ્રવ્યને પણ ગ્રહણ કરે છે, બીજી ઇંદ્રિયો દ્રવ્યને ગ્રહણ કરતી નથી. જો બીજી ઇંદ્રિયો દ્રવ્યને ગ્રહણ કરતી હોત, તો દ્રવ્યનાં કદ વિગેરે પણ તેમનાથી જણાત. (प्र)

+. ‘ સંયોગ ’ એટલે સંબંધ. ટેબલ ઉપર પુસ્તક મૂકીએ, એટલે ટેબલ અને પુસ્તકનો સંયોગ થાય છે.

૨. ‘ વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી પૈકી છેલ્લેથી લેતાં અનુક્રમે ચાર ત્રણ અને બે મહાભૂતોમાં સ્પર્શ, રૂપ અને રસ અનુક્રમે જોવામાં આવે છે. તેથી આ ગુણો ઘણાં મહાભૂતોમાં હોવાથી તેમને ત્વચા ચક્ષુ અને જીભના અસાધારણ ગુણો કેમ કહ્યા ? ’ એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલ છે. (प्र) તેજમાં તેના કારણ વાયુનો પ્રવેશ થએલ હોવાથી સ્પર્શગુણ જણાય છે. એવી રીતે કારણનો કાર્યમાં પ્રવેશ

(જોવામાં આવે છે), એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. (આ) સાંખ્યશાસ્ત્ર હોવાથી વિસ્તારથી બધાં (મહાભૂતોના ગુણો)નો બોધ કરતું નથી.[1] વીણા વિગેરેનો શબ્દ અવાજથી થતો હોવાથી, કારણના સંબંધને લીધે તેવો[2] હોય છે, અને જૂદાં જૂદાં રૂપો કારણ (તેજ)માંથી પ્રાપ્ત થએલાં હોય છે. બધાએ ગુણો ભૂમિમાં જ उपलक्ष्यन्ते જોવામાં આવે છે. ૪૯.

આમનાં ઉત્પત્તિ સ્વરૂપ અને લક્ષણ કહીને, કાર્યથી પણ તેમને જણાવવા માટે નીચેના શ્લોકમાં તેમનામાંથી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ (થયાનું) કહે છે:—

एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै ॥
कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् ॥ ५० ॥
ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् ॥
उत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट् ॥ ५१ ॥

જ્યારે આ મહત્તત્ત્વ વિગેરે સાત ભેગાં થયા વિના રહેલાં હતાં, ત્યારે કાલ કર્મ અને ગુણો સાથે ભગવાને (તેમાં) પ્રવેશ કર્યો, પછી તેમનાથી ભરપૂર થઈ ભેગાં થએલાં તેઓમાંથી જડ બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયું, જેમાંથી તે વિરાટ્ પુરુષ નીકળ્યા. ૫૦. ૫૧.

જો જડ તત્ત્વોમાંથી જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તો આ સંઘાત (તત્ત્વોના સમૂહરૂપ જગત)માં આત્મા શોધવાનો ન હોત, કારણ કે બધુંએ જડ હોય. તેથી સંઘાત ચેતન સાથેનાનો (બનેલો) છે એમ કહેવા, એકલાં (તત્ત્વો જગતનું) કારણ નથી એમ કહે છે. આ મહત્ વિગેરે મુખ્ય સાત[3] જ્યારે **असंहत्य** ભેગાં થયા વિના રહેલાં હતાં, એમ અર્થથી (જણાય છે), ત્યારે જગતનાં સર્વ કારણોનાં કારણ બનેલા ભગવાને કાલ, પ્રાણીઓનું અદૃષ્ટ (કર્મ) અને સત્ત્વ વિગેરે ગુણો સાથે ભળી આ (તત્ત્વો)માં પ્રવેશ કર્યો. અહિં અર્થવાળું એક વાકય સંબંધક ભૂતકૃદંત (**असंहत्य** શબ્દ)થી સૂચવાએલું છે.[4]

અથવા[5] ભગવાને જ આ(તત્ત્વો)ને **असंहत्य** ભેગાં કર્યા વિના, પછી તેઓમાં પ્રવેશ કર્યો, એમ (અન્વય કરવો). ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારૂં જગત્ જે પ્રકારે આત્મા કાલ કર્મ અને સ્વભાવ એ ચારને અધીન થાય, તે માટે (તેમ કરવા, ભગવાને) કાલ વિગેરે સાથે તેઓમાં પ્રવેશ કર્યો. ૫૦.

પછી બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયું એમ એકાવનમા શ્લોકમાં કહે છે. ततः ભગવાને (તત્ત્વોમાં)

થએલ હોવાથી કાર્યમાં પોતાના અને કારણના ગુણો જણાય છે. તેથી પૃથ્વીમાં શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધ પાંચે ગુણો જણાય છે. જલમાં તેઓમાંના પહેલા ચાર, તેજમાં પહેલા ત્રણ, વાયુમાં પહેલા બે, અને આકાશમાં શબ્દ જ જણાય છે.

૧. પૂર્વાર્ધથી અર્થ સમજાતો હોવા છતાં, ઉત્તરાર્ધ યોજવાનું પ્રયોજન આથી જણાવેલું છે. વેદમાં જણાવેલ અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ જે બીજા મહાભૂતોના ગુણો ભૂમિમાં જોવામાં આવે છે, તે પણ તેના કારણના સંબંધને લીધે જ જણાય છે, પરંતુ ન હોવા છતાં જણાય છે એમ નથી (प्र)

૨. 'તેવો' એટલે વર્ણ પદ વિગેરેરૂપ. તેથી ચિત્ર શબ્દ પણ જૂદો છે એમ જણાવ્યું. (प्र)

૩. મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ મહાભૂતો એ સાત. (प्र)

૪. જેમ 'જલ ઘડામાં લાવ' એમ કહેવામાં આવે, ત્યારે ઘડો કાણો ન હોવો જોઈએ એમ અર્થના બલથી જણાય છે, તેમ 'ભેગા થયા વિનાનાં' તત્ત્વો કહ્યાં, ત્યારે તેઓ તેવી સ્થિતિમાં રહેલાં હતાં, એમ અર્થના બલથી જણાય છે. (प्र)

૫. નોટ ૪ માં જણાવ્યું તેવી કલ્પના કર્યા વિના પણ બે શ્લોકને એક વાકય ગણી અર્થ સ્હેલાઇથી થઇ શકે છે, એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલું છે. (प्र)

પ્રવેશ કર્યા પછી, તે ભગવાને **अनुविद्धेभ्यः** ભેગા કરવા માટે ગુણોને ગ્રહણ કરી જેમ સોયથી વીંધવામાં આવે તેમ (વીંધેલાં પોતાથી) ભરપૂર કરેલાં (તત્ત્વો)માંથી આરંભમાં જડ બ્રહ્માંડ જ ઉત્પન્ન થયું, જે બ્રહ્માંડમાંથી પહેલાં જેમણે તત્ત્વોમાં પ્રવેશ કરેલો **असौ** તે જ પુરુષ વિરાટ્રૂપ થઈ બહાર નીકળ્યો. ૫૧.

બ્રહ્માંડમાં ચેતન અને જડની ઉત્પત્તિ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેનાં નામ અને સ્વરૂપ કહે છેઃ—

एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमाद् वृद्धैर्दशोत्तरैः ॥
तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतं बहिः ॥
यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः ॥ ५२ ॥

અનુક્રમે પછી પછીના દશ દશ ઘણા વધારે જલ વિગેરેથી વીંટાએલું (અને) બહાર પ્રધાનથી ઢંકાએલું વિશેષ નામનું અંડ (બ્રહ્માંડ) છે, જેની અંદરનો આ લોકનો વિસ્તાર ભગવાન હરિસ્વરૂપ છે. ૫૨.

'વિશેષ' એવું આ આ(બ્રહ્માંડ)નું નામ છે. તે પોતે પોતાથી જ સર્વતરફથી પચાસ કરોડ યોજનના વિસ્તારવાળું છે. તેનાંથી એક પછી એક પહેલાંના કરતાં દશઘણાં વધારે જલ વિગેરેથી સર્વ તરફથી વીંટાએલું છે, અને છેવટે પ્રધાનથી ઢંકાએલું છે. એ પ્રમાણે આનો વિસ્તાર છે. આમાં રહેલું બધું જગત્ ભગવદ્રૂપ હોવાથી પણ માહાત્મ્યવાળું છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. આ બધોએ જીવલોકનો વિસ્તાર ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. તેથી આ ભગવાનનો આધાર બનેલું છે. ૫૨.

'**पुरि** દેહમાં **शेते** શયન કરે તે પુરુષ' એવી 'પુરુષ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી તેમણે પુરુષપણું પ્રાપ્ત કરવા માટે તે (બ્રહ્માંડરૂપ) દેહમાં ઘણા સમય સુધી શયન કર્યું. જ્યાંસુધી આમણે શયન કર્યું, ત્યાંસુધી પહેલાં અનુવેદ રૂપથી પ્રવેશ કરેલા [1]ભગવાનના અંશોને ભોગ પ્રાપ્ત થતો નહોતો, પરંતુ જ્યારે આમણે તેમાંથી ઉભા થઈ, તેનાથી જૂદા થઈ, તેમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે બધા અંશોને ભેગા કરવા માટે તેમાં સ્થાનો ઉત્પન્ન થયાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

हिरण्मयादण्डकोशादुत्थाय सलिलेशयात् ॥
तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खम् ॥ ५३ ॥

જલમાં રહેલા સુવર્ણમય દેહમાંથી ઉભા થઇ, મહાદેવે તેમાં પ્રવેશ કરી આકાશમાં ઘણાં છિદ્રો કર્યાં. ૫૩.

જલમાં રહેલા, ઘણા પ્રકાશવાળા હોવાથી સુવર્ણમય, 'નારાયણ' શબ્દથી ઓળખાતા વિરાટ દેહમાંથી ઉભા થઈ, (મહાદેવે) ફરી તેમાં પ્રવેશ કરી, બધે રહેલા આકાશમાં **बहुधा निर्बिभेद** ઘણાં છિદ્રો કર્યાં. ભગવાન (દેહમાંથી) ઉભા થયા, છતાં પણ દેહનો નાશ ન થયો, તેથી તેને 'સુવર્ણમય' કહેલ છે. રાક્ષસો તેને પીડા ન કરે તે માટે 'જલમાં રહેલા' એમ કહેલું છે. મહાદેવ નજીવાઓએ શોધવા યોગ્ય હોવાથી [2] નજીવાઓ સાથે મળી, શક્તિમાન તેમણે તે શરીરમાં છિદ્રો કર્યાં. ફરીથી પણ (તેમાં) પ્રવેશ કરી, આમણે માત્ર છિદ્રો કર્યાં એટલે (આમનું) પુરુષપણું જ રહ્યું. આથી[3] વિરાટમાં કાર્ય કરવાની શક્તિ આવી નહિ. જેમ પ્રતિમા વિગેરેમાં ભગવાન રહેલા છે,

---

૧. 'પહેલાં અનુવેદરૂપથી પ્રવેશ કરેલા' એટલે પહેલાં પ્રવેશ લક્ષમાં રાખીને, શબ્દ અને અર્થનો સદાનો સમ્બંધ હોવાથી વેદરૂપથી એટલે જૂદાં જૂદાં નિત્ય વેદવાકયોમાં જણાવેલ હદવાળા ભગવાનના અવયવોના રૂપથી પ્રવેશ કરેલા. (प्र) શ્લો. ૫૧.માં '**अनुविद्धेभ्यः**' છે, તેથી 'અનુવેધ' પાઠ સારો જણાય છે.

૨. મોટાઈને બીજાની જરૂરીઆત રહેતી હોવાથી તેમ છે. (प्र)

૩. 'આથી' એટલે ક્રિયા વિગેરે ન કરતાં, માત્ર પ્રવેશથી. (प्र)

તેમ જ આ (તેમાં) રહ્યા, એમ જાણવું. તેમ ન હોય,[1] તો તત્ત્વોથી આત્મા જૂદો જ જણાય. ૫૩.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી આઠ (શ્લોકો)થી છિદ્રોનો ઉપયોગ કહે છે:—

निर्भिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् ॥
वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोऽतो घ्राण एतयोः ॥ ५४ ॥
प्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः ॥
तस्मात्सूर्योऽन्वभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ॥ ५५ ॥

પ્રથમ આનું મુખ ફૂટયું, તેમાં વાણીએ (અને) વાણી સાથે અગ્નિએ પ્રવેશ કર્યો. પછી બે નસ્કોરાં ફૂટયાં. પ્રાણ (તેમના) સંબંધમાં આવ્યો. આ બેમાં નાક (ઇંદ્રિયે) પ્રવેશ કર્યો. પ્રાણમાંથી વાયુ (નીકળ્યો). બે આંખો ફૂટી. આ બેમાં ચક્ષુ (ઇંદ્રિયે) પ્રવેશ કર્યો. તેમાંથી સૂર્ય (પ્રકટ થયો). બે કાન ફૂટ્યા, તેમાં કર્ણેંદ્રિયે (પ્રવેશ કર્યો). તેમાંથી દિશાઓ (નીકળી). ૫૪. ૫૫.

આરંભમાં પોલાણરૂપ મુખ ફૂટયું. 'મુખ' એ તે(પોલાણ)નું નામ છે. '**अस्य**' 'આનું' એવો પાઠ છે. આરંભમાં આનું મુખ ફૂટયું. પછી '**वाणी**' વાચા ઇંદ્રિયે તેમાં **अभवत्** પ્રવેશ કર્યો. વાચા સાથે અગ્નિએ પણ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી જૂદા આરંભથી બે બીજાં છિદ્રો નસ્કોરાં ફૂટયાં. તે બેમાં નાક ઇંદ્રિયે પ્રવેશ કર્યો, અને 'પ્રાણ સંબંધમાં આવ્યો' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે દેવતાનો તેની સાથે સંબંધ થયો. પ્રાણ **उत:** પરોવાયો, સંબંધમાં આવ્યો. બંને (નસ્કોરાં)માં એક જ પ્રાણે પ્રવેશ કર્યો. આ પ્રાણ ઇંદ્રિયના દેવતારૂપ નથી, પરંતુ સર્વને વશ રાખનાર આસન્યરૂપ છે. ૫૪.

'પ્રાણમાંથી વાયુ (નીકળ્યો)' શબ્દોથી તે(પ્રાણ)ને ત્યાં વર્ણવવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. તે પ્રાણમાંથી ઇંદ્રિયના દેવતારૂપ વાયુ નીકળ્યો. ભગવાને રચેલી સૃષ્ટિમાં બે અશ્વિનીકુમારો ઇંદ્રિયના દેવતા* છે, પરંતુ ભગવાન માટેની સૃષ્ટિમાં વાયુ ઇંદ્રિયનો દેવતા છે એવો ભેદ છે. પછી ઇંદ્રિયના સ્થાનરૂપ બે આંખો ફૂટી. બંનેની 'ચક્ષુ' એ એક ઇંદ્રિય છે, તેમાંથી સૂર્ય પ્રકટ થયો. બે કાન ફૂટ્યા, તેમાં કર્ણેંદ્રિયે (પ્રવેશ કર્યો) તેમાંથી દિશાઓ (નીકળી). ૫૫.

निर्बिभेद विराजस्त्वग्लोमश्मश्र्वादयस्ततः ॥
तत ओषधयश्चासन् शिश्नं निर्बिभिदे ततः ॥ ५६ ॥
रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम् ॥
गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयङ्करः ॥ ५७ ॥

વિરાટની ત્વચા ફૂટી. તેમાં રૂંવાડાં દાઢી વિગેરેએ (પ્રવેશ કર્યો), અને તેમાંથી ઓષધિઓ નીકળી. લિંગ ફૂટયું, તેમાં વીર્યે (પ્રવેશ કર્યો). તેમાંથી જલ નીકળ્યું. ગુદા ખરેખર ફૂટી ગુદામાં અપાને (વાયુએ પ્રવેશ કર્યો), અને અપાનમાંથી લોકને ભય કરનાર મૃત્યુ નીકળ્યું. ૫૬. ૫૭.

વિરાટની ત્વચા ફૂટી. 'ફૂટી' એટલે 'પ્રકટ થઈ' એવો અર્થ છે. તેમાં રૂંવાડાં ઇંદ્રિયે (પ્રવેશ કર્યો). દાઢી અને કેશ અમુક રૂંવાડાં જ છે, તેમાં દેવતા ઓષધિઓ થઇ. આ સૃષ્ટિમાં ચામડી અને ત્વચા એક છે. ત્વચા ઇંદ્રિયથી સ્પર્શ થાય છે. કઈ ઇંદ્રિય વાયુ દેવતાને ગ્રહણ કરે છે તે ઉપર (નસ્કોરાં નાકના વિષયમાં) કહેલું છે. લિંગ ઇંદ્રિયનું સ્થાન છે. વીર્ય ઇંદ્રિય છે. 'જલ જ પુરુષના આકારવાળું થાય છે' એ વાકય પ્રમાણે જલ દેવતા છે. પહેલાં બ્રહ્મા (વીર્ય ઇંદ્રિયના) દેવ હતા.+ બધે જૂદાઈ જણાય છે ત્યાં જૂદી સૃષ્ટિથી તે થએલી છે. 'ગુદા' એટલે મલ કાઢવાનું

---

૧. આ વાકયથી ક્રિયા (કરવા)નું પ્રયોજન કહેલું છે. 'તેમ ન હોય તો' એટલે 'ક્રિયા કર્યા વિના રહ્યા હોય તો.' (प्र)

* જુઓ પાછળ છઠ્ઠા અધ્યાયનો શ્લોક ૧૪.

\+ જૂઓ પાછળ. ૩-૬-૧૯.

સ્થાન. અપાન ઇંદ્રિય છે. તેનો દેવ મૃત્યુ છે, અને તે લોકને ભય કરનારો છે, એમ વૈરાગ્ય (ઉત્પન્ન થાય તે) માટે કહેલું છે. મૃત્યુ ઉપર જ રહે છે, અને મધ્યમાં મૃત્યુ છે એમ (કહેલું છે). ૫૬. ૫૭.

हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट् ॥
पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः ॥ ५८ ॥

અને બે હાથ ફૂટયા. તેમની સાથે બલ થયું. તેમાંથી ઇંદ્ર (નીકળ્યો). અને બે પગ ફૂટયા. તેમની સાથે ગતિ થઈ. તેમાંથી હરિ નીકળ્યા. ૫૮.

બે હાથ ઇંદ્રિયના સ્થાનને ઠેકાણે છે. બલ ઇંદ્રિય છે. તે તેમની (બે હાથની) સાથે જ પ્રકટ થએલ હોવાથી **ताभ्यां** શબ્દ ત્રીજી વિભક્તિમાં યોજેલ છે. તે બલમાંથી **स्वराट्** ઇંદ્ર (નીકળ્યો). એવી રીતે બે પગ પણ (પ્રકટ થયા). ગતિ (તેમની) ઇંદ્રિય છે. તે ગતિરૂપ (ઇંદ્રિય)માંથી **हरिः** વિષ્ણુદેવ (નીકળ્યા). ૫૮.

नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाभृतम् ॥
नद्यस्ततः समभवन्नुदरं निरभिद्यत ॥५९॥
क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत् ॥
अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितम् ॥६०॥
मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः ॥
अहङ्कारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत् ॥६१॥

આમની નાડીઓ પ્રકટ થઈ. તેઓમાંથી લોહી થયું, તેમાં નદીઓએ પ્રવેશ કર્યો. ઉદર પ્રકટ થયું, તેમાં ભૂખ તથા તરસ થયાં. આ બેમાં તો સમુદ્રે પ્રવેશ કર્યો. પછી આમનું હૃદય પ્રકટ થયું. (૧) હૃદયમાંથી મન નીકળ્યું. મનમાં ચંદ્રમા પ્રકટ થયો. (૨) બુદ્ધિ (નીકળી), બુદ્ધિમાં વાણીના પતિ (પ્રકટ થયા). (૩) અહંકાર નીકળ્યો તેમાં રુદ્ર પ્રકટ થયા. (૪) ચિત્ત (નીકળ્યું) તેમાં ચૈત્ય પ્રકટ થયો. ૫૯. ૬૦. ૬૧.

નાડીઓ ઇંદ્રિયોનું સ્થાન છે. (તેમાં) આ સર્વ તરફથી ભરાએલું રુધિર ઇંદ્રિય છે. અથવા **आभृतम्** એટલે થયું. નદીઓ દેવતા છે. ઉદર ઇંદ્રિયનું સ્થાન છે. ભૂખ અને તરસ ઇંદ્રિય છે. સમુદ્ર દેવતા છે, હૃદય ચાર (ઇંદ્રિયો)નું સ્થાન છે. (૧) તેમાં એક ઇંદ્રિય મન છે. મનમાંથી ઉત્પન્ન થએલ ચંદ્રમા તેનો દેવ છે. (૨) બુદ્ધિપણ ઇંદ્રિય છે. વાણીના પતિ દેવ છે. (૩) અહંકાર ઇંદ્રિય છે. રુદ્ર દેવ છે. (૪) ચિત્ત ઇંદ્રિય છે (અને) 'ચૈત્ય' જીવ દેવતા છે, એવો (અર્થ છે). આ બધા જૂદા જૂદા સ્થાનમાં પ્રકટ થએલા ભગવાનના અંશો છે. ચૈત્ય ભગવાનનો મુખ્ય અંશ છે. ૫૯. ૬૦. ૬૧.

બધાથી તે (ચૈત્ય–જીવ)નો ભેદ જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં ફરી તેઓનું બહાર નીકળવાનું અને પ્રવેશ કહે છેઃ—

एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन् ॥
पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् ॥६२॥

આ ઉભા થએલા દેવો આને ઉઠાડવા શક્તિમાન ન જ થયા. તેને ઉઠાડવા તેઓએ અનુક્રમે છિદ્રોમાં ફરીથી પ્રવેશ કર્યો. ૬૨.

પોતે ઉભા થએલા આ દેવો આ દેહને ઉઠાડી ન શકયા. જે આ દેહને ઉઠાડે, તે જ જીવ આત્મા છે એમ જાણવું. શક્તિ હોવા છતાં પણ તેઓ (દેહને) ઉઠાડતા નહતા એમ ન માનવું,

પરંતુ (તેઓમાં) શકિત જ નહતી એમ (જાણવું). તે (જણાવવા) માટે ઉત્તરાર્ધથી ઉપાખ્યાન કહે છે. તે જ શરીરમાં પોતપોતાના સ્થાનમાં પહેલાં ભગવાન સાથે પ્રવેશ કરેલો હોવા છતાં પણ ફરીથી તેઓએ खानि છિદ્રોમાં પ્રવેશ કર્યો. ' તેને ઉઠાડવા ' શબ્દોથી (ફરી પ્રવેશ કરવાનું) પ્રયોજન (કહેલું છે). પોતપોતાના બલની પરીક્ષા કરવા માટે ' અનુક્રમે ' (પ્રવેશ કર્યો). ૬૨.

वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥
घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥६३॥

अक्षिणी चक्षुषाऽऽदित्यो नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥
श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥६४॥

त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥
रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥६५॥

गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥
हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥६६॥

विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥
नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥६७॥

क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्ततो विरा ॥
हृदयं मनसा चन्द्रो नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥६८॥

बुद्धया ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥
रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥६९॥

અગ્નિએ વાણી સાથે મુખનો આશ્રય કર્યો, ત્યારે વિરાટ્ (દેહ) ઉઠયો નહિ. વાયુએ નાક (ઇંદ્રિય) સાથે બે નસ્કોરાંનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠયો નહિ. ૬૩. સૂર્યે બે આંખોનો ચક્ષુ સાથે (આશ્રય કર્યો) ત્યારે વિરાટ્ ઉઠયો નહિ; અને દિશાઓએ કર્ણેંદ્રિય સાથે બે કાનનો (આશ્રય કર્યો) ત્યારે વિરાટ્ ઉઠયો નહિ. ૬૪. ઔષધિઓએ રૂંવાડાંઓ સાથે ત્વચાનો (આશ્રય કર્યો) ત્યારે વિરાટ્ ઉઠયો નહિ. ૬૫. મૃત્યુએ અપાન સાથે ગુદાનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠયો નહિ. જલોએ તો વીર્ય સાથે લિંગનો (આશ્રય કર્યો) ત્યારે વિરાટ્ ઉઠયો નહિ. ૬૫. મૃત્યુએ અપાન સાથે ગુદાનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠયો નહિ. ઇંદ્રિ બલની સાથે જ બે હાથનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠયો નહિ. ૬૬. વિષ્ણુએ ગતિ સાથે જ બે ચરણોનો (આશ્રય કર્યો,) ત્યારે વિરાટ્ ઉઠયો નહિ. નદીઓએ રુધિર સાથે નાડીઓનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠયો નહિ. ૬૭. સમુદ્રે ભૂખ અને તરસ સાથે ઉદરનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠયો નહિ. ચંદ્રે મન સાથે હૃદયનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠયો નહિ. ૬૮. બ્રહ્માએ પણ બુદ્ધિ સાથે હૃદયનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠયો નહિ. રુદ્રે અહંકાર સાથે હૃદયનો (આશ્રય કર્યો), ત્યારે વિરાટ્ ઉઠયો નહિ. ૬૯.

આરંભમાં અગ્નિદેવે, વાણી ઇંદ્રિય સાથે, મુખનો આશ્રય કર્યો, (એટલે) તેમાંથી બહાર નીકળી તેમાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વિરાટ્ જલમાંથી ઉભો ન થયો. બધે સ્થલે દેવતાએ ઇંદ્રિય સાથે ઇંદ્રિયના સ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે વિરાટ્ ઉભો ન થયો. ' વિષ્ણુએ ગતિ સાથે જ (આશ્રય કર્યો)' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) ઇંદ્રિય સાથે પ્રવેશ કરેલ વિષ્ણુએ માત્ર તેટલું જ કાર્ય કર્યું, અધિક (કાંઈ) કર્યું નહિ. બધા સ્થલે એ પ્રમાણે જાણવું. મંત્રના અધિપતિ

સ્વરૂપોમાં પણ આ[1] મર્યાદા છે. પુરુષોત્તમ તો સેવા કરી શકાય અથવા પ્રાપ્ત થાય, તો સર્વ કરે છે. રુદ્ર સુધીના બધા દેવોએ એક પછી એક દરેકે પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે વિરાટ્ ઉઠયો નહિ. ૬૩ થી ૬૯.

चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा ॥
विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ॥७०॥

જ્યારે દેહના અભિમાનવાળા જીવે ચિત્તની સાથે હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તરત જ વિરાટ્ પુરુષ જલમાંથી ઉઠયો. ૭૦.

પરંતુ જ્યારે ચિત્ત ઇંદ્રિયની સાથે क्षेत्रज्ञः દેહના અભિમાનવાળા चैत्यः જીવે હૃદયમાં જેવો પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ 'પુરુષ' એટલે ભગવાન સાથેનો દેહ જલમાંથી ઉઠયો. ૭૦.

મહારાજાને અત્યંત પ્રિય સેવક જ ઉઠાડી શકે છે, બીજો (ઉઠાડી શકતો) નથી એમ નીચેના બે (શ્લોકો)માં દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છેઃ—

यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोधियः ॥
प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा ॥७१॥
तमस्मिन्प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया ॥
भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत् ॥७२॥

જેથી સૂતેલા પુરુષને પ્રાણ ઇંદ્રિયો મન અને બુદ્ધિ (પોતાના) પ્રભાવથી જેના વિના ઉઠાડી શકતાં નથી, તેથી તે શરીરના અભિમાનવાળા જીવને યોગથી પૂર્ણ થએલ બુદ્ધિ ભક્તિ વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનથી (બીજાઓથી) છૂટો પાડી, આ દેહની અંદર (તેનું) ચિંતન કરવું. ૭૧. ૭૨.

જેથી પોતાની સામગ્રી (પ્રભાવ)થી સૂતેલા પુરુષને બહાર રહેલાં પ્રાણ ઇંદ્રિયો મન અને બુદ્ધિ જે અંદર રહેલા જીવના વિના ઉઠાડી શકતાં નથી, વળી તે જ प्रत्यगात्मानं શરીરના અભિમાનવાળા જીવનું આ દેહમાં બીજાઓને છૂટા પાડી ચિંતન કરવું. તે ચિંતનમાં બુદ્ધિ સાધન છે. તે પણ હલકી બુદ્ધિ નહિ, પરંતુ યોગથી પૂર્ણ થએલી, એવો અર્થ છે. તેને સાહાય્ય કરનાર ભક્તિ વિગેરે ત્રણ છે. તે (ત્રણ) સાથે બુદ્ધિથી બીજાઓને દૂર કરી, તે (જીવ)નું જ ચિંતન કરવું. તેની અંદર વારંવાર બુદ્ધિ પરોવવી. તેમ કરવામાં આવે ત્યારે તે (જીવ) બ્રહ્મરૂપ છે એમ વિચારવાનું સ્હેલું થાય છે, એવો ભાવ છે. ૭૧-૭૨.

ઇતિશ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના છવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

૧. 'આ' એટલે તે (મંત્ર)નું માત્ર ફલ આપનાર હોવારૂપ. (પ્ર)

॥ अथ सप्तविंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય સત્તાવીશમો.

सांख्येनेतरभिन्नस्य ज्ञाने जाते तथात्मनः ॥
ब्रह्मरूपेण तज्ज्ञानं सप्तविंशे निरूप्यते ॥१॥

આત્મા બીજાથી જૂદો છે તેવા પ્રકારનું તેનું[1] જ્ઞાન સાંખ્યથી થતાં, સત્તાવીશમા અધ્યાયમાં તે જ્ઞાન બ્રહ્મરૂપ હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. કા. ૧.

साधनानि स्वरूपं च चिन्तनार्थमिहोच्यते ॥
युक्तयोऽप्यत्र कथ्यन्ते विपर्ययनिवृत्तये ॥२॥

ચિંતન[2] થાય તે માટે અહિં સાધન અને સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે, ખોટું જ્ઞાન દૂર થાય તે માટે અહિં તર્કો પણ કહેવામાં આવે છે. કા. ૨.

ગયા અધ્યાયમાં આત્મા દેહમાં રહેલ હોવા છતાં પણ (તેથી) જૂદો હોવાનું કહ્યું. તેના મોક્ષનું (આ અધ્યાયમાં) નિરૂપણ કરે છે. જો તે ઘણા સમય સુધી પ્રકૃતિમાં રહે તો, જેમ મજીઠ વિગેરે રંગનારાં દ્રવ્યોથી વસ્ત્ર રંગાય છે તેમ તે (પ્રકૃતિથી) રંગાય, ત્યારે તેનો મોક્ષ થવો સંભવે નહિ એમ સૂચવતાં, નીચેના શ્લોકમાં તેની (પ્રકૃતિમાં) સ્થિતિ હોવાનું કહે છેઃ—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રી ભગવાન કહે છેઃ—

प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः ॥
अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् ॥१॥

પુરુષ વિકારરહિત હોવાથી, કર્તા ન હોવાથી, ગુણરહિત હોવાથી, જલમાં પડેલા સૂર્યની પેઠે પ્રકૃતિમાં રહેલો હોવા છતાં પ્રકૃતિના ગુણોથી લેપાતો નથી. ૧૦.

આ જીવ સદા પ્રકૃતિમાં એટલે પ્રાકૃત દેહમાં જ રહે છે, છતાં પણ જેમ પુરુષ તેલ વિગેરેથી લેપાય છે, તેમ તે પ્રકૃતિના સત્વ રજઃ અને તમઃ ગુણોથી લેપાતો નથી. 'વિકાર રહિત' વિગેરે ચાર (ઉત્તરાર્ધમાં કહેલ) શબ્દોથી ન લેપાવાનાં ચાર કારણો કહેલાં છે. પ્રકૃતિના ગુણો પોતાની અંદર પ્રવેશ કરેલા પદાર્થને વાસ્તવિક રીતે લિંપન કરે છે, અથવા પોતે તે (પદાર્થ)ની અંદર પ્રવેશ કરીને (લિંપન કરે છે). (૧) (ગુણો) તે (પદાર્થ)માં પ્રવેશ કરે,[3] ત્યારે વિકારવાળા (પદાર્થ)માં જ પ્રવેશ કરતા હોવાથી, (પુરુષમાં) વિકાર ન હોવાથી પ્રવેશ કરતા નથી, કારણ કે જે ઉત્પત્તિને અનુભવે છે તેવા ઉત્પત્તિવાળા[4] (પદાર્થ)ને જ વિકાર હોય છે, પરંતુ તે (પુરુષ) તો કોઈપણ પ્રકારથી (ઉત્પન્ન) થતો ન હોવાથી, તેને વિકારો હોતા નથી.

---

૧. 'તેનું' એટલે દેહથી જૂદાં આત્માનું. એવો અર્થ છે. આથી એમ જણાય છે કે બ્રહ્મસ્વરૂપ તરીકે જણાએલ આત્મા જ ઇંદ્રિયરૂપ છે, કારણ કે તેવા આત્માથી જ સર્વ જાણવામાં આવે છે. (प्र)

૨. 'ચિંતન' એટલે (આત્મા) બ્રહ્મરૂપ હોવાનું ચિંતન. તેથી સાધન જણાવનારા અને (આત્માનું) સ્વરૂપ જણાવનારા (શ્લોકો)ની પ્રયોજનરૂપ સંગતિ છે, તર્ક જણાવનારા (શ્લોકો) તો ઉપોદ્ઘાતરૂપ છે. આ અધ્યાય કામરૂપ છે એવું પણ આથી સ્પષ્ટ થાય છે, કારણ કે બ્રહ્મરૂપ સ્થિતિ જ ભગવાને વિચારેલ કામરૂપ છે. (प्र)

૩. પ્રકૃતિના ગુણો બીજા (પદાર્થ)માં પ્રવેશ કરે તે સંબંધી વિચાર કરતાં, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. '**भवन**' ઉત્પત્તિની ક્રિયાનો આધાર તે **भावः**। **भवति** ઉત્પન્ન થાય તે **भावः** એવી વ્યુત્પત્તિ છે. આ આત્મા તો અનાદિ છે. તેની ઉત્પત્તિ થતી ન હોવાથી તે અનાદિ છે. (प्र) '**भवनानुभवितृत्वेन**' બદલે '**भवनाननुभवितृत्वेन**' જોઇએ એમ જણાય છે. તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે.

વળી (૨) કર્તા ક્રિયાના ગુણોથી ન જાણવામાં આવે તેવા પ્રકારે રંગાય છે. (પુરુષ) કર્તા ન હોવાથી જાણવામાં આવે તેવા પ્રકારે પણ (રંગાતો) નથી.[1] (૩) વિકાર વિનાનો પણ પોતાની જાતનાને ગ્રહણ કરનારો હોવાથી જો (પુરુષ) ગુણવાળો હોય, તો વિદ્વાનની પેઠે પોતાની જાતના બીજાના ગુણોથી પણ રંગાય, રસમાં આસક્તિ હોવાથી થતો આ રંગાટ 'ફલથી રંગાટ' કહેવાય છે. સાધનથી, ક્રિયાથી[2] અને ફલથી (પુરુષ) રંગાતો નથી એમ કહ્યું.

'(પુરુષ) પોતાની[3] અંદર પ્રવેશ કરે ત્યારે રંગાતો હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'જલમાં સૂર્યની પેઠે' એ દૃષ્ટાંતથી જૂદા પ્રકારે તેનો (પ્રકૃતિમાં) પ્રવેશ થવાનું કહેલું છે; કારણકે તે પ્રતિબિંબના પ્રકારે પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ કરે છે, પરંતુ કુંડમાં બોર પડે તેમ (પ્રવેશ કરતો) નથી. તેમ (પ્રતિબિંબ પ્રકારે પ્રવેશ કરતો) ન હોય, તો પ્રકૃતિમાં તે જોવામાં ન આવે, અને સર્વ સ્થલે તે જોવામાં ન આવે, અને પ્રકૃતિ કરતાં પણ તે વધારે પ્રદેશમાં રહેલો હોવાથી (પ્રકૃતિમાં પ્રતિબિંબથી જૂદા પ્રકારે પ્રવેશ ન કરે.) તેથી સ્વચ્છ પ્રકૃતિ પુરુષના પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરતી હોવાથી, સૂર્યની પેઠે પુરુષ તેના ગુણોથી રંગાતો નથી. ૧.

ત્યારે (તેને) સંસાર કેમ (પ્રાપ્ત) થાય છે?[4] ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते ॥
अहङ्क्रियाविमूढात्मा कर्ताऽस्मीत्यभिमन्यते ॥२॥

જ્યારે તે પ્રકૃતિના ગુણોમાં આસક્ત થાય છે ત્યારે આ (થાય છે, અને) અહંકારને લીધે મૂઢ થએલ અંતઃકરણવાળો 'હું કર્તા છું' એવું અભિમાન કરે છે. ૨.

તે જ (પુરુષ) પ્રકૃતિના ગુણો સાથે સંબંધ વિનાનો હોવા છતાં, 'આ' એટલે સંસારી થાય છે. 'કેવી રીતે (સંસારી થાય છે)?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'જ્યારે (પ્રકૃતિના ગુણોમાં આસક્ત થાય છે ત્યારે)' એમ કહેલું છે. જ્યારે (તે) પોતે પ્રકૃતિના ગુણોમાં રંગાય છે ત્યારે (સંસારી થાય છે). જો કે ગુણો કોઈપણ કરવાની શક્તિવાળા નથી, છતાં પણ ચેતન (પુરુષ) પોતે તે ગુણોને વશ કરવા, પોતાના ગુણથી રંગવા શક્તિવાળો છે. જેમ સૂર્ય પોતાના ગુણોથી જલને તપાવે છે, પરંતુ જલ સૂર્યને ઠંડો કરવા શક્તિશાળું નથી. (સૂર્ય જલ તપાવે) ત્યારે (સૂર્યનાં) કિરણોથી સૂકાતું જલ સૂર્યમાં પ્રવેશ કરે છે (અને) પછી ત્યાં ગએલનો ઘણા પ્રકારે પ્રસવ થાય છે.[5] આ જ ખરેખર ગુણોમાં આસક્તિ છે. પછી (ગુણો) વશ કરેલા થાય ત્યારે અહંકારને લીધે ઘણો મૂઢ[6] થઈ, 'હું કર્તા છું' એમ પોતાને (કર્તા) માને છે. પોતાની અંદર આવેલા પ્રકૃતિના ગુણો (આ) બધુંએ કાર્ય કરે છે. તે વિષયમાં કર્તા અહંકાર ગુણોથી ભરપૂર હોય છે, અને તે અહંકાર મોહરૂપ છે, જેને લીધે જીવ મૂઢ થઈ '(આ) હું (છું)' એમ પોતાને માને છે.[7] '**अहंक्रिया**' એટલે અહંકાર. મોહ (કરવા)માં સ્ત્રી ઉપયોગી હોવાથી, ('અહંક્રિયા' એમ)

૧. લૌકિક પ્રકારથી પણ રંગાતો નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (प्र)
૨. 'સાધન' એટલે ગુણ. 'ક્રિયા' એટલે (કર્મ અથવા) અદૃષ્ટ. 'ફલ' એટલે રસમાં આસક્તિ. (प्र)
૩. 'પોતાની અંદર' એટલે પ્રકૃતિની અંદર (प्र)
૪. 'આ' એટલે પોતાના પ્રતિબિંબથી રંગાએલા સૂર્યનાં કિરણોથી જલ સૂકાય છે તેવી રીતે જીવે પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તેનાથી થતો ઘણા પ્રકારનો ગુણોનો પ્રસવ. (प्र)
૫. 'તે' એટલે (પોતાના ગુણોનો પ્રવેશ કરવાથી) પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલેલો (જીવ). (प्र)
૬. અહિં નીચે પ્રમાણે અનુક્રમ જાણવો. પહેલાં ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ ભેગાં થાય છે, પછી પ્રકૃતિના (ગુણો)થી ચૈતન્યરૂપ પુરુષ રંગાય છે. પછી ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં અહંકાર મૂકાવાથી (પુરુષને) અહંકાર થાય છે. તેનાથી તેને 'મોહ' શબ્દથી ઓળખાતું સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય છે, અને તેનાથી 'હું કર્તા છું' એવું 'સંસાર' શબ્દથી ઓળખાતું હુંપદ થાય છે. (प्र)

નારીજાતિ યોજેલી છે. અહંકારથી ઘણું મૂઢ થએલ છે 'आत्मा' અંતઃકરણ અથવા સ્વરૂપ જેનું તે, 'હું' (એમ) કરે છે તે અહંકાર. તેથી કર્તાપણું અહંકારનું જ છે. તેથી તેની સાથે એકપણું પ્રાપ્ત કરવાને લીધે, (જીવ) પણ પોતાને 'હું કર્તા છું' એમ માને છે. ૨.

'તેથી શું (થાય)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्य निर्वृतः ।
प्रासङ्गिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु ॥३॥

તેનાથી પરાધીન થએલો સંસારની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, (તેથી) સંતોષ ન પામતાં પ્રસંગને લીધે થતા કર્મના દોષોથી સારી દુષ્ટ અને મિશ્ર યોનિઓમાં (ભમે છે). ૩.

કર્તાપણાંનાં અભિમાનને લીધે, કર્તા ભોગ કરનાર થતો હોવાથી, સંસારના ભોગ ભોગવવા માટે (જીવ) 'પરાધીન' એટલે કર્મને અધીન થઈ સંસારની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી જ તે સંસારની 'अभ्येति' તરફ જાય છે એવો (અર્થ છે). 'એમ હોય તો સંસાર સદાનો થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'સંતોષ ન પામતાં' એમ કહેલું છે. કર્મનાં ફલથી સંતોષ ન પામતાં (સંસાર તરફ જાય છે), પરંતુ સંતોષ પામે[1] તો તો સંસારથી મુક્ત થાય છે એવો (અર્થ) કહેલો છે. 'સંસારના માર્ગે માત્ર જવાથી શું થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે; કારણ કે પ્રસંગને લીધે કર્મમાં દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ અન્ન ખાવાની મના કરેલી નથી, પરંતુ દુષ્ટ અન્ન ખાવાની જ (મના કરેલી છે), તેમ કર્મો સ્વભાવથી દુષ્ટ નથી, પરંતુ પ્રસંગને લીધે જ દુષ્ટ થાય છે. કર્મમાર્ગ તો સારી દુષ્ટ અને મિશ્ર યોનિરૂપ છે. દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ અને મનુષ્યોની યોનિ (અનુક્રમે) સારી વિગેરે છે. ૩.

'આ સંસાર સત્ય છે કે મિથ્યા? પહેલા પ્રકારનો હોય તો મોક્ષ થાય નહિ, બીજા પ્રકારનો હોય, તો (મોક્ષનાં) સાધન (કરવાં) નકામાં છે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ॥
ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥४॥

જેમ આના વિષયોનું ધ્યાન ધરતાં સ્વપ્નમાં અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પદાર્થ ન હોવા છતાં સંસાર દૂર થતો નથી. ૪.

જો કે આ સંસારમાં સંસારની સ્થિતિરૂપ પદાર્થ નથી. દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ મનુષ્યો વિગેરે યોનિઓમાં દેહ જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને દેહમાં (દેહ સાથે) આત્માને કોઈ પણ (પ્રકારનો) સંબંધ નથી. આત્મા સંગરહિત હોવાથી (તેને દેહ સાથે) સંયોગ નથી, (તેથી) સમવાય તો જરાએ (નથી). મહારાજા અને સેવકની પેઠે બંનેને ગાઢ સંબંધવાળા જણાવેલ ન [2]હોવાથી, સ્વરૂપસંબંધ પણ નથી; પરંતુ મિથ્યા જ્ઞાનવાળો[3] છે. તે તો મોહથી થએલ હોવાથી ખોટો છે. તેથી સંસાર મિથ્યા જ છે, છતાં પણ દૂર થતો નથી; કારણ કે જે મિથ્યા હોઇ પીડા કરે છે તે કેમ દૂર થાય? નહિતો (દૂર થવાનો હોત તો) પીડા જ ન થાત.

'આવો (સંસાર) પીડા કરે તેનું શું કારણ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આવા વિષયોનું

---

૧. 'ઘણા ભોગ ભોગવ્યા' અથવા 'ભોગ દુષ્ટ છે' એવી બુદ્ધિથી (ભોગથી) સંતોષ પામે (તો સંસારથી મુક્ત થાય છે). અહિં સંસારીની સ્થિતિ એટલે દરેક જન્મમાં ચાલી આવતી કર્તાપણાંનાં અભિમાનની પરંપરા. આવી પરંપરા ઉત્પન્ન કરવામાં તેને ઉત્પન્ન કરનાર મોહ સાહાય્ય કરે છે, અને કર્મના દોષ તો દ્વારરૂપ છે એમ જાણવું. (प्र)

૨. આથી સ્વરૂપસંબંધનું લક્ષણ કર્યા જેવું જાણવું. જે બેનું સ્વરૂપ એવું હોય કે તેને લીધે બંનેનો ગાઢ સંબંધ જણાવવામાં આવે, તેમનામાં સ્વરૂપસંબંધ છે. (प्र)

૩. 'મિથ્યાજ્ઞાનવાળો' એટલે દુઃપદરૂપ. (प्र)

ધ્યાન ધરતાં' એમ કહેલું છે. આ સંસારના જે વિષયો છે, તેઓનું ભોગ કરવા યોગ્ય તરીકે ધ્યાન ધરતાં (પીડા કરે છે.) વિષયોના ભોગની ઇચ્છા હોય, ત્યારે સંસાર હયાત ન હોવા છતાં પીડા કરે છે, એવો અર્થ છે. 'જેમ સ્વપ્નમાં અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે' શબ્દોથી હયાત ન હોય તે(વો પદાર્થ) પણ પીડા કરનાર હોવાનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. સ્વપ્ન તો માયિક (મિથ્યા) છે, એવો સિદ્ધાંત છે. જો કે તેમાં મારવાનું ખોટું હોય છે, છતાં પણ જાગીએ તે પહેલાં દૂર થતું નથી જ. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સંસાર ફીટાડવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૪.

તે વિષયમાં સ્વપ્નના દૃષ્ટાંતથી જ બોધ* તેને દૂર કરનારો છે એવો નિશ્ચય થાય છે. તે બોધ કેમ થાય, એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, વેદથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે જ્યારે ચિત્ત અંદર (આત્મા પ્રતિ) પ્રવેશ કરનારૂં થાય ત્યારે (બોધ) થાય છે.'કોઈક પાછાં વળેલાં [1]નયનવાળા અમૃતપણું ઇચ્છનાર ધીરે અંદરના આત્માને જાણ્યો' એ શ્રુતિથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે સંસારમાંથી પાછું ફરેલું ચિત્ત આત્મા પ્રતિ જાય છે. દુષ્ટ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારૂં તે (સંસારથી) પાછું ફરતું નથી જ, તેમજ તેને પાછું વાળી શકાતું નથી, કારણ કે દુષ્ટો બહુ છે અને સર્વથી બલવાન છે. તેમાં પણ (સંસારમાં) ઘણું જ આસક્ત થએલું (ચિત્ત નથી જ વાળી શકાતું). છતાં પણ આવાં (ચિત્ત)ને પણ વાળવું જોઈએ. તેથી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં તેને વશ કરવાનું સાધન કહે છે:—

अत एव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि ॥
भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्त्या च नयेद्वशम् ॥५॥

તેથી જ દુષ્ટોના માર્ગમાં ઘણાં આસક્ત થએલાં ચિત્તને તીવ્ર ભક્તિયોગથી અને વૈરાગ્યથી ધીરેધીરે વશ કરવું. ૫.

કારણ કે પાછું નહિ વળેલું (ચિત્ત) અનર્થ કરનારૂં છે, તેથી જ ઘણા સમય સુધી આસક્ત રહેલ હોવાથી તરત પાછું ન વળે; છતાં પણ–જેમ દુષ્ટો આડે ન આવે (તથા) જેમ ચિત્ત (સંસારમાંની) આસક્તિ તજે તેમ–ધીરેધીરે પાછું વાળવું જોઈએ. (૧) ભક્તિયોગ અને (૨) વૈરાગ્ય એ બે તેનાં સાધન છે. (૧) ભગવાનમાં સ્નેહ અને (૨) વિષયોમાં પ્રીતિ ન હોવી, પહેલાંથી ઉલટું+ બંને (સાધનો)થી ચિત્ત વશ થાય. ૫.

નીચેના શ્લોકોમાં બંનેનાં સાધનો કહે છે:—

यमादिभिर्योगपथैरभ्यसेत् श्रद्धयान्वितः ॥
मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च ॥६॥
सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसंगतः ॥
ब्रह्मचर्येण मौनेन स्वधर्मेण महीयसा ॥७॥
यदृच्छयोपस्थितेन संतुष्टो मितभुङ् मुनिः ॥
विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् ॥८॥
सानुबन्धे च देहेऽस्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहम् ॥
ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥९॥

---

* 'બોધ' એટલે (૧) જાગવું (સ્વપ્નને લાગુ પડે છે). (૨) જ્ઞાન.

૧. સામે રાખેલ દર્પણમાંથી જેમ નયન પાછું ફરે છે, તેમ સંસારમાંથી પાછાં વળેલ નયન છે જેનાં તેવો, એવો અર્થ છે. (प्र)

+ સ્નેહથી ઉલટું, પ્રીતિ ન હોવી તે. ભગવાનમાં સ્નેહ અને વિષયોમાં તેથી ઉલટું.

निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः ॥
उपलभ्यात्मनाऽऽत्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक् ॥१०॥

યમ વિગેરે યોગના માર્ગોથી શ્રદ્ધાવાળા થઈ અભ્યાસ કરવાથી, મારામાં સ્નેહ રાખવાથી, સત્યથી અને મારી કથાનાં શ્રવણથી, પ્રાણિમાત્ર પ્રતિ સમાન રહેવાથી, વૈર ન રાખવાથી, સંગ ન કરવાથી, બ્રહ્મચર્યથી, મૌનથી, દઢતાવાળા પોતાના ધર્મથી, પોતાની મેળે મળી આવે તેથી સંતોષ રાખનાર, થોડો આહાર રાખવાથી, મનન કરવાથી, એકાંત સેવવાથી, શાંત રહેવાથી, મિત્ર થવાથી, દયાળુ રહેવાથી, અંતઃકરણ વશ રાખવાથી અને સંતતિ સહિત આ દેહમાં દુષ્ટ આસક્તિ ન રાખવાથી, અને જેમાં તત્ત્વનું દર્શન થએલ છે તેવાં પ્રકૃતિ અને પુરુષનાં જ્ઞાનથી જેની બુદ્ધિની અવસ્થાઓ દૂર થએલી છે (અને) જેને બીજાનું દર્શન થતું અટકી ગયું છે તેવો (પુરુષ)—જેમ નયનથી સૂર્યને જોવાય તેમ આત્માથી આત્માને પ્રાપ્ત કરી આત્માનાં દર્શન કરનાર (થાય છે). ૯ થી ૧૦.

પહેલાં* સત્સંગ વિગેરે ભક્તિનાં સાધનો કહેલા છે. તે દુર્લભ હોવાથી (અહિં) જ્ઞાન જ ભક્તિનું સાધન છે એમ કહે છે. (૧) યમ વિગેરે સાધનોથી જો આત્માને જાણે, તો ભગવાનમાં સ્નેહ થાય. પછી ચિત્ત ભગવાનમાં સ્થિર થાય, ત્યારે વિષયોનું ધ્યાન થતું ન હોવાથી સંસાર ફીટે છે. તે પૈકી પહેલા અહિંસા વિગેરે યમો છે. પછી સ્નાન વિગેરે નિયમો છે. પછી આસન+ વિગેરે યોગના માર્ગો છે. (૨) તેમના વડે ચિત્તને કેળવવું, ચિત્ત મારા વિષે પરોવવું અથવા (તેવો) સંયમ કરવાનો અભ્યાસ કરવો, અને (૩) માર્ગમાં તથા સાધનોમાં શ્રદ્ધા રાખવી. (૪) હું ભગવાનમાં શ્રદ્ધા વિગેરેથી સ્નેહ રાખવો. (૫) **सत्येन** સત્યના સ્વભાવથી, કાયા વાણી અને મનને તો સત્યમાં રાખવાં (૬) સદા ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરવું. 'च' અને શબ્દ હોવાથી (ભગવાનની કથાનું) કીર્તન કરવું. (૭) પ્રાણિમાત્ર પ્રતિ સમાન દૃષ્ટિ રાખવી. (૮) બધાં (કોઈપણ) પ્રાણી ઉપર વૈર ન રાખવું, અને (૯) સર્વ (કોઈપણ) પદાર્થો અને સર્વ (કોઈપણ) પ્રાણીઓનો સંગ ન રાખવો. (૧૦) આઠ અંગવાળું બ્રહ્મચર્ય રાખવું. (૧૧) મિથ્યા વાતચિતના ત્યાગરૂપ મૌન રાખવું. (૧૨) **महीयसा** દઢતા પ્રાપ્ત કરેલ પોતાના ધર્મ એટલે વર્ણ તથા આશ્રમના ધર્મ પાળવા.

પોતાની મેળે મળી આવે તેવાં અન્ન વિગેરેથી સંતોષ રાખવો. આ સર્વ સાધનો પહેલાંના (સાધન)થી પછી પછીનાં પ્રાપ્ત થનારાં બાર છે. અથવા બીજાં (સાધનો) સાથે પોતાની મેળે મળી આવતાં અન્ન વિગેરેથી સંતોષ પ્રાપ્ત કરવો. પહેલાં કહેલાં (સાધનો) સ્વરૂપ ઉપર ઉપકાર કરનારાં સહકારી (સાધનો) છે, અથવા કોઈકના મત પ્રમાણે સંતોષ જ મુક્તિનું અંગ હોવાથી ફલ પ્રાપ્ત કરાવવામાં સહકારી (સાધનો) છે. તેથી સંતોષને કારણ (સાધન) કહેલ નથી, અને (સાધન તરીકે તેની) જૂદી સ્થિતિ નથી એમ જણાવવા, **सन्तुष्टः** શબ્દથી) કર્તાના વિશેષણ તરીકે કહેલ છે. તેમાં પણ (૧) થોડો આહાર, અને (૨) મનન, (૩) એકાંતમાં સ્થિતિ (૪) ઘણી જ શાંતિ (૫) સર્વની મિત્રતા (૬) દયા (૭) પોતાને વશ રાખેલું અંતઃકરણ અને (૮) પુત્ર વિગેરે સહિત દેહમાં દુષ્ટ આસક્તિનો અભાવ એ આઠ સાધનો અંદરનાં સાધનો છે. (૧) યમ વિગેરે બાર (૨) એક સંતોષ અને (૩) થોડો આહાર વિગેરે આઠ એ ત્રણ પ્રકારનાં સાધનોથી અને ત્રણ ઘણાં જ અંદરનાં સાધનોથી આત્માનું દર્શન કરનાર થાય છે.

તે ત્રણ (ઘણાં જ અંદરનાં સાધનો) નવમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી આરંભી કહે છે. (૧) એક સાંખ્ય (૨) ચોથી અવસ્થાનું અને (૩) ભેદનું જ્ઞાન ન હોવું. (૧) પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જણાએલું છે

---

* જૂઓ ૩-૨૫-૨૫ વિગેરે.

+ યમ નિયમ આસન પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગનાં આઠ અંગો છે.

તત્ત્વ જેનાથી તેવાં, સાંખ્યથી ઉત્પન્ન થએલાં જ્ઞાનથી (૨) બુદ્ધિનાં સ્થાનો જેનાં દૂર થએલાં છે અને (૩) બંધ થએલાં છે બીજાનાં દર્શન જેને (તે આત્માનું દર્શન કરનાર થાય છે). એ પ્રમાણે ધીરે ધીરે થાય ત્યારે આત્માથી જ આત્માને પ્રાપ્ત કરી, આત્માનું દર્શન કરનાર થાય છે.

'એક જ (આત્મા) સાધન અને કર્મ× કેમ હોય ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ નયનથી સૂર્યને જોવાય' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. નયન પણ તેજનું બનેલું છે, સૂર્ય પણ (તેવો છે); પરંતુ આ (નયન) આધ્યાત્મિક છે અને સૂર્ય આધિદૈવિક છે. તેમાં જેમ બીજા પદાર્થને જોવા માટે પદાર્થને પ્રકાશનાર તરીકે સૂર્યની જરૂર રહે છે, તેમ સૂર્યને જોવા માટે સૂર્યની જરૂર રહેતી નથી; તેમજ નયનમાં રહેલ અંધકારને દૂર કરવા માટે પણ તેની જરૂર રહેતી નથી; પરંતુ તે (સૂર્ય)થી જ પ્રકાશ પામેલ નયન તે(સૂર્ય)ના અંશ બનેલ પોતાને ગ્રહણ કરે છે. એવી રીતે ભગવાનનો અંશ બનેલ જે જીવ, સર્વના આત્મા હોવારૂપ સ્વરૂપવાળા ભગવાનનાં ચિહ્નવાળા [1] આત્માને જૂએ છે, તે આત્માનું દર્શન કરનાર છે, એવો અર્થ છે.[2] ૧૦.

'એવી રીતે આત્માનું દર્શન થાય ત્યારે શું થાય ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

मुक्तलिङ्गं सदाभासमसति प्रतिपद्यते ॥
सतो बन्धुमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयम् ॥११॥

(તે પોતાને) સંઘાતમાં લિંગરહિત, સતના આભાસરૂપ, સતના બંધુ, અસતના ચક્ષુરૂપ, સર્વમાં પરોવાએલો, એકલો જાણે છે. ૧૧.

એવી રીતે મનના વિચારથી થએલ જ્ઞાનવડે **असति** આ જ સંઘાત(દેહ)ની અંદર (પોતાને) લિંગરહિત, સતના આભાસરૂપ જાણે છે. **मुक्तं** છૂટી ગએલું છે '**लिङ्गम्**' લિંગ જેનું તેવો જાણે છે. તેનું લિંગ પ્રકારનું અંદરનું ઢાંકણુ દૂર થાય છે, ત્યારે તે 'સતના' એટલે મૂલભૂત જીવના[3] આભાસરૂપ શરીરમાં રહેલા આત્માને જાણે છે, 'આ હું છું' એમ સાક્ષાત્ જાણે છે. આટલા સમય સુધી બહારનાં ઢાંકણો દૂર થએલાં ન હોવાથી[4] આભાસનો પણ સાક્ષાત્કાર થયો નહતો.

'આભાસ પ્રાપ્ત થાય[5] તેમાં શું પુરુષાર્થ ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં 'સતના બંધુ' એમ કહેલું છે. આ આભાસ 'સતનો' એટલે મૂલભૂત આત્માનો બંધુ છે, અથવા પુત્ર અથવા ભાઈ

× 'આત્માથી' શબ્દથી સાધન કહ્યું અને 'આત્માને' શબ્દથી કર્મ કહ્યું. જીવનો આત્મા સાધન અને કર્મ બંને કેમ હોઈ શકે ? એવી શંકા છે.

૧. 'આત્માને' એટલે પોતાના મૂલરૂપ સર્વને (પ્ર). 'આત્માને' એટલે જીવાત્માને, પોતાને એવો અર્થ જણાય છે.

૨. એક જ પદાર્થ સાધન અને કર્મ હોય એમ 'નયનથી નયનને જૂએ છે' એ દૃષ્ટાંતથી પણ સિદ્ધ થાય છે. આમ હોવા છતાં 'નયનથી સૂર્યને જૂએ છે' એમ જે કહ્યું, તેથી શાસ્ત્રકારના આશયમાં (ભગવાનનાં દર્શન કરે છે) એવો જ અર્થ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર) અહિં આત્મા પરમાત્માનો અંશ હોઈ, બંનેનું સ્વરૂપ એક હોવાથી જીવાત્મા સર્વના આત્માના સ્વરૂપવાળા ભગવાનનાં ચિહ્નવાળો પોતાને જૂએ છે, એમ કહેલું છે, તેથી અહિં આત્મા (જીવાત્મા)ના જ્ઞાનનું જ પ્રકરણ છે. આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ જાણે છે એવો જ આશય જણાય છે.

૩. 'મૂલભૂત જીવ' એટલે 'સર્વના આત્મા, સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છાવાળા થએલ પ્રથમ પુરુષ હરિ'. (પ્ર)

૪. સુષુપ્તિમાં (ભગવાનનો) સાક્ષાત્કાર થાય છે, છતાં પણ 'આ હું છું' એવા પ્રકારનો થતો નથી. (પ્ર)

૫. 'આભાસ પ્રાપ્ત થાય' એટલે 'આ હું મૂલ (જીવ)નાં આભાસરૂપ છું' એમ જણાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

જેવો છે. તેનાં પ્રતિબિંબરૂપ[1] હોવાથી સારી રીતે મૂલ(આત્મા)ને જણાવનારો છે, એવો ભાવ છે.

'આ સતનો બંધુ હોવાનું પ્રમાણ શું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં 'અસતના ચક્ષુરૂપ' એમ કહેલું છે. અસત્ દેહ વિગેરેનું (તે) ચક્ષુ છે. જેમ ચક્ષુ આભાસરૂપ હોવા છતાં પદાર્થનો પ્રકાશ કરનારૂં છે, તેથી જણાય છે કે આ[2] સૂર્યનો આભાસ છે.

'માત્ર અસતનો પ્રકાશ કરનાર હોવાથી તે સૂર્યના પ્રકાશ વિગેરેની સમાન હોવાથી સતના આભાસરૂપ હોવાનું સિદ્ધ થતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વમાં પરોવાએલો' એમ કહેલું છે. તે જગતમાં બધાએ સ્થલે પરોવાએલો, એટલે સંબંધવાળો છે. સર્વત્ર પ્રસરેલાના આભાસરૂપ ન હોય, તો સર્વ સ્થલે પરોવાએલો ન હોય.

'જૂદા જૂદા આભાસ હોય,[3] ત્યારે તે ઘટે છે.' એવી શંકા થાય, તે વિષયમાં 'એકલો' એમ કહેલું છે. સંઘાતમાં સર્વ સ્થલે એક જ પ્રતિબિંબ છે. તેમ ન હોય, તો 'જે હું જોઉં છું તે જ હું શ્રવણ કરૂં છું' એવું અનુસંધાન ન થાય. એ પ્રમાણે[4] આ શરીરમાં રહેલો (જીવ) સતનો આભાસ હોવાનું જણાવ્યું. ૧૧.

તેનાથી આત્માનું જ્ઞાન (થાય છે એમ) જણાવવા માટે, નીચેના બે શ્લોકથી (અનુક્રમે) દૃષ્ટાંત અને યોગ્યતા જણાવે છે:—

यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते ॥
स्वभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥१२॥
एवं त्रिवृदहङ्कारो भूतेन्द्रियमनोमयैः ॥
स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक् ॥१३॥

જેમ જમીન ઉપર (સૂર્યના પ્રતિબિંબથી) જલમાં રહેલું (સૂર્યનું) પ્રતિબિંબ જણાય છે અને વળી જલમાં રહેલાં પોતાનાં (સૂર્યનાં) પ્રતિબિંબથી આકાશમાં રહેલો સૂર્ય જણાય છે, એવી રીતે મહાભૂતો, ઇંદ્રિયો અને મનમાં પડેલા પોતાના આભાસોથી ત્રણ વિભાગવાળો અહંકાર જણાય છે, (અને) આ સતના આભાસથી સત્ય (આત્મા)નું જ્ઞાન થાય છે. ૧૨-૧૩.

પુરુષ ઘરની અંદર રહેલો હોય (અને) બહાર જલ વિગેરેમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડતાં (તેની) સામે ઘરની અંદરની ભીંત ઉપર તે(પ્રતિબિંબ)નું પરાવર્તન થાય છે, (ત્યારે) ત્યાં સૂર્યના પ્રકાશ* જેવું થાય છે. તેનાથી તે (પુરુષ) જાણે છે કે અહિં બારોબાર સૂર્યનો સંબંધ હોવાનું સંભવતું નથી, પરંતુ બહાર દર્પણ વિગેરેમાં પ્રતિબિંબરૂપે પડેલાનું આ પરાવર્તન છે. એવી રીતે ચક્ષુ વિગેરેમાં ઉપર કહેલાં સાધનોથી જ (આત્માનું) પરાવર્તન થાય[5] છે, બીજા પ્રકારે[6] થતું નથી એમ જાણવું, કારણ કે (ઘરની) બહાર બાંકડા વિગેરે ઉપર સૂર્ય ગરમીના* સ્વરૂપથી સંબંધમાં આવેલ હોય, તો-

---

૧. દર્પણ વિગેરેમાં પ્રવેશેલાં સૂર્યનાં કિરણ પેઠે, શુદ્ધ ચિત્તમાં પ્રવેશેલા અંશરૂપ હોવાની, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'આ' એટલે પ્રકાશ કરનાર (ચક્ષુ). (प्र)

૩. જેમ અરીસામાં સૂર્યનો એક જ આભાસ હોય છે, પરંતુ તે ભાંગે અને દશ કટકા થાય, ત્યારે તે આભાસ દશ પ્રકારનો દેખાય છે, એટલે સર્વમાં પરોવાએલો જણાય છે, તેમ આભાસ જૂદો જૂદો હોય ત્યારે પણ તે બધામાં પરોવાએલો હોવાનું ઘટે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. 'એ પ્રમાણે' એટલે અનુમાનના પ્રકારથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

*. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો **घर्मः** પાઠ લીધેલો છે.

૫. 'ઉપરનાં દૃષ્ટાંત પ્રમાણે સાધન વિના પણ અનુમાન વિગેરેથી આત્માનું જ્ઞાન સ્હેલાઇથી થાય, તેથી સાધન (કરવા)નો ઉપદેશ નકામો છે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

૬. 'બીજા પ્રકારે' એટલે આધાર શુદ્ધ ન હોય તો. (प्र)

પણ દર્પણુ વિગેરે ઉપર હોય તેની પેઠે (તેનું) પરાવર્તન થતું નથી. તેમ (પરાવર્તન થતું) હોય, તો બધોએ (પદાર્થોનો) સમૂહ (ઘરની) અંદર જોવામાં આવે. તેથી સાધનો કરવામાં આવે ત્યારેજ જે થવાનું, તે આરંભમાં અસંભવ દૂર કરવા માટે દૃષ્ટાંતથી જણાવવામાં આવે છે.

'જમીન ઉપર રહેલા' એટલે (ઘરની) અંદર ભીંત વિગેરે ઉપર પરાવર્તન પામેલાં (પ્રતિબિંબ)થી બહાર રહેલું જલમાં પડેલું પ્રતિબિંબ **अवदृश्यते** જણાય છે, અને જલમાં પડેલો તે પણ પોતાના પ્રતિબિંબથી આકાશમાં રહેલો સૂર્ય જણાય છે. ૧૨.

એવી રીતે ત્રણ વિભાગવાળા અહંકારમાં રહેલો સતના આભાસરૂપ આત્મા, મહાભૂતો ઇંદ્રિયો અને મનમાં પરાવર્તન પામેલા આભાસના આભાસોથી જણાય છે, (અને) તે ત્રણ વિભાગવાળા અહંકારમાં રહેલા સતના આભાસરૂપ **सत्यदृक्** (થવાય છે), એટલે જીવ બનેલા આત્માનું જ્ઞાન થાય છે. ૧૩.

એવી રીતે દૃષ્ટાંતથી આત્માનું જ્ઞાન થઈ શકે તેમ નથી* એવા મતને દૂર કરી, 'દૃષ્ટાંત સત્ય જણાવનારૂં નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી (ઉપર) કહેલા અર્થને નીચેના શ્લોકમાં અનુભવથી દૃઢ કરે છે:—

भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया ॥
लीनेष्वसति यस्तत्र विनिद्रो निरहङ्क्रियः ॥१४॥

જ્યારે મહાભૂતો તન્માત્રાઓ ઇંદ્રિયો મન બુદ્ધિ વિગેરે અહિં નિદ્રાને લીધે લય પામે છે, ત્યારે ત્યાં અસતમાં જે નિદ્રારહિત (અને) અહંકારરહિત (પ્રકાશે છે તે આત્મા જાણવો). ૧૪.

જાગવાની અવસ્થામાં દેહની સાથે (આત્માનું) ભાન થતું હોવાથી, 'આ આત્મા કોણુ ?' એવું જોકે (એનું) જૂદું જ્ઞાન થતું નથી, છતાં પણ સુષુપ્તિમાં દેહથી જૂદો એકલો આત્મા પ્રકાશતો હોવાથી તે (આ શ્લોકમાં) કહે છે. સ્થૂલ મહાભૂતો, અને સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓ, ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ. 'વિગેરે' શબ્દથી (જણાવેલ) અહંકાર. સ્વપ્ન વિનાની નિદ્રા આમની પ્રભાને દૂર કરે છે, ત્યારે આ પ્રકાશતા નથી. પ્રભાનો લય એજ આમનો લય છે.[1] પછી (આમની) પ્રભાના પ્રકાશ વિનાના 'અસત્' એટલે મૂઢ દેહમાં જે ત્યાં પ્રકાશે છે તે આત્મા જાણવો એમ કબુલ કરવું જોઈએ.

'ત્યાં કોઈ પણ પ્રકાશતો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નિદ્રારહિત' એમ કહેલું છે. તે (આત્મા) નિદ્રાથી ઘેરાતો નથી. "'(આ) હું' એવા નિશ્ચયથી આત્મા જણાય છે. તે જો નિદ્રારહિત હોય, તો 'હું' એવું જ્ઞાન હોય" એવી શંકા થાય, તેથી 'અહંકારરહિત' એમ કહેલું છે. અહંકારનો સંબંધ હોય, ત્યારે 'હું' એવો નિશ્ચય થાય છે, અને તે(અહંકાર)નો લય થએલો હોવાથી, નિદ્રા હોય ત્યારે 'હું' એમ (આત્મા) વિચારતો નથી. ૧૪.

'ત્યારે આત્મા પ્રકાશતો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક[2] કહે છે:—

मन्यमानस्तदाऽऽत्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा ॥
नष्टेऽहङ्करणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुरः ॥१६॥

ત્યારે અહંકારનો નાશ થતાં–જેમ જેનું ધન ગૂમાએલ હોય તે દુ:ખી થાય છે તેની પેઠે –દ્રષ્ટા નાશ પામેલો ન હોવા છતાં ખોટી રીતે પોતાને નાશ પામેલ હોય તેવો માને છે. ૧૫.

ત્યારે (દ્રષ્ટા=આત્મા) નાશ પામેલ ન હોવા છતાં પોતાને નાશ પામેલો માને છે. જે

---

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

૧. શ્લોકમાં જણાવેલ મહાભૂતો વિગેરેના લયનું સ્વરૂપ આ વાક્યથી કહેલું છે. એટલે 'લય થએલો' શબ્દથી 'લય થયા જેવો' કહેલ છે એમ ગૌણી લક્ષણાથી જાણવું. (प्र)

૨. નિદ્રામાં જ (આત્માનું) જ્ઞાન થાય છે, એમ પ્રમાણથી કહે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

(તેમ) માને છે તે આત્મા છે. નાશ પામેલો માને છે, તેથી તે પ્રકટ પ્રકાશવાળો હોતો નથી. તેમ ન હોય (પ્રકટ પ્રકાશ હોય), તો કોણ (પોતાને) નાશ પામેલો માને ? સ્વપ્નમાં માથું કપાય છે, ત્યારે કોણ જ (પોતાનું) માથું કપાતું જૂએ ? તેથી કોઈક દ્રષ્ટા (જોનાર) છે, જે નાશ પામેલો ન હોવા છતાં 'હું નથી' એમ[1] પોતાને નાશ પામેલો માને છે. 'અહંકારનો નાશ થતાં' શબ્દોથી, નાશ ન પામેલો (પોતાને) નાશ પામેલો જાણે એ વિષયનો તર્ક અને દૃષ્ટાંત કહેલાં છે. તે (આત્મા) તો અહંકારથી વીંટાએલો છે. જ્યારે અહંકારનો નાશ થાય છે, ત્યારે તેની સાથેનાં ઐક્યનું જ્ઞાન દૃઢ હોવાથી તે (આત્મા) પોતાને જ નાશ પામેલો માને છે, કારણ કે અહંકારના અધ્યાસવાળો (આત્મા)જ દૃશ્ય (પ્રકાશવાળો) છે. કેવલ (અહંકારના અધ્યાસ વિનાનો) તો દ્રષ્ટા (જોનાર) છે. તેથી તે અહંકાર સાથેના પોતાના દૃશ્ય સ્વરૂપને નાશ પામેલ માને જ, તે યોગ્ય જ છે. 'જેમ જેનું ધન ગૂમાએલ હોય....' એ દૃષ્ટાંતથી એકનો નાશ થાય, ત્યારે બીજાનો નાશ થવાનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેલું છે. આ લૌકિક પુરુષ ધનરૂપ છે. જ્યારે ધનનો નાશ થાય, ત્યારે તેના વિના પોતાનું ગુજરાન ન થવાથી તે પોતાને જ નાશ પામેલ માને છે. '**आतुरः**' એટલે રોગી, તે જેમ દેહનો નાશ થાય, ત્યારે પોતાનો જ નાશ થએલ માને છે, તેમ (અહંકારનો નાશ થતાં આત્મા પોતે નાશ થએલ હોવાનું માને છે.) અથવા (લૌકિક પુરુષ) ધનનો નાશ થતાં આતુર (દુ:ખી) થાય છે. ૧૫.

એવી રીતે આત્માને દર્શાવી, નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે:—

एवं प्रत्यवमृश्याऽसावात्मानं प्रतिपद्यते ॥
साहङ्कारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः ॥१६॥

એ પ્રમાણે વિચાર કરીને આ આત્માને જાણે છે. અહંકાર સાથેના દ્રવ્યનો જે ઉપકાર તે પછીનું સ્મરણ છે. ૧૬.

ઉપર કહેલા પ્રકારથી આત્માનો વિચાર કરીને, આ જ આત્મા આત્માને જાણે છે. "અહંકારનો નાશ પણ (થએલો) જણાતો નથી, કારણ કે 'હું સુખથી સૂતો' એમ સ્મરણ થતાં અહંકાર સાથેના (આત્મા)નું જ સ્મરણ થાય છે, (તેથી) અહંકારનો નાશ થએલ નથી" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. અહંકાર સાથેના દ્રવ્ય આત્માનું **अवस्थानं** પાછલથી સ્મરણ[2] (થાય છે, તે) ઉપકાર છે. અહંકાર પાછલથી સંબંધમાં આવે છે. જેમ 'આ તે જ દેવદત્ત કુંડલવાળો છે' વાક્યથી પહેલાં કુંડલ ન જણાએલ હોવા છતાં જાણવામાં આવે છે, (તેમ અહંકાર સાથેના આત્માનું પાછલથી સ્મરણ થતાં, સુષુપ્તિમાં અહંકારરહિત આત્મા હોવાનું જણાય છે). 'જે ઉપકાર તે પછીનું સ્મરણ છે' એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ઉપકારની પ્રસિદ્ધિ ચાલુ વિષયમાં ઉપયોગી છે. ૧૬.

'એવી રીતે મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે આત્માનાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, તે ચાલુ વિષયમાં ઉપયોગી થતો નથી, કારણ કે પ્રકૃતિનો સંબંધ સંસાર(થવા)નું કારણ છે. સાંખ્યમાં પ્રકૃતિ નિત્ય છે, પુરુષ પણ નિત્ય છે, અને (બેનો) સંબંધ (નિત્ય છે). તેવા સંજોગોમાં જ્ઞાન શું કરવાનું? કારણ કે જ્ઞાન પ્રકૃતિનો અથવા સંબંધનો નાશ કરવા શક્તિવાળું નથી. તેથી કર્મની પેઠે જ્ઞાન

૧. નિદ્રામાં બીજાના સ્પર્શ વિગેરેનું જ્ઞાન થતું ન હોવાથો, દેહનો અધ્યાસ નથી. 'હું જોઉં છું, વિચારું છું, જાણું છું, શ્વાસ લઉં છું' વિગેરે પ્રકારનું ભાન રહેતું ન હોવાથી, ઇંદ્રિયો વિગેરેનો પણ અધ્યાસ નથી. હવે અહંકારનો અધ્યાસ રહ્યો. 'હું નથી' એમ જણાતાં, તે પણ નથી રહેતો. ત્યારે એકલો દ્રષ્ટા બાકી રહે છે, તે જ આત્મા છે. ચિત્ત તો અધ્યાસ ઉત્પન્ન કરતું નથી; કારણ કે તે સ્વચ્છ, વિકારવિનાનું અને શાંત છે. (**प्र**)

૨. '**अवस्थानं**' એટલે પાછલથી (થતો) સંબંધ, એવો **અર્થ** છે. (**प्र**)

સંપત્તિ (પ્રાપ્ત) કરાવનારૂં જ છે, મોક્ષ (પ્રાપ્ત) કરાવનારૂં નથી, એવી શંકા નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી (દેવહૂતિ) કરે છે:—

॥ देवहूतिरुवाच ॥ દેવહૂતિ કહે છે:—

पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन्न विमुञ्चति कर्हिचित् ॥
अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो ॥१७॥

હે બ્રહ્મન્! પ્રકૃતિ પુરુષને કોઈ પણ સમયે છોડતી નથી, કારણ કે હે પ્રભો! આ બંને નિત્ય છે અને એક બીજાના આશ્રયવાળાં છે. ૧૭.

'પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંબંધ નિત્ય છે, તેમજ પ્રકૃતિ અને પુરુષની વ્યક્તિ અનિત્ય નથી; તેમજ કોઈ પણ પ્રકૃતિનો સંબંધ પીડા ન કરનારો નથી. હવે જ્ઞાન પ્રકૃતિને પીડા કરતી મટાડે છે એવો મત છે; તે પણ જ્ઞાન ત્રણ ક્ષણ રહેનારૂં હોવાથી તે જતું રહે ત્યારે પ્રકૃતિ ફરીથી પીડા કરવાની (હોવાથી યોગ્ય નથી). તેથી મોક્ષનો માર્ગ અસંભવિત છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સંબંધ પોતાની ઇચ્છાથી થાય છે. તેમાં આરંભનો સંબંધ પ્રકૃતિને છોડતો નથી. 'કોઈ પ્રસંગે જો પ્રકૃતિ જ પુરુષને તજી જાય, તો મુક્તિ થાય' એવી શંકા થતાં કહે છે, કે 'પ્રકૃતિ પુરુષને કોઈ પણ સમયે છોડતી નથી.' પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંનેને બંનેની જરૂર રહેતી હોવાથી, બંનેનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન (કપિલ પોતાને) કરાવે તે માટે 'હે બ્રહ્મન્!' એવું સંબોધન કરેલું છે. વળી બીજો પણ (તે) બંનેને છૂટાં પાડી શકતો નથી, કારણ કે તેઓ એક બીજાના આશ્રયવાળાં છે. જો બંને સ્વભાવથી જૂદાં હોઈ ભેગાં થએલાં હોત, તો તેમને છૂટાં પાડી પણ શકાય, પરંતુ તેઓ બે પરસ્પર ભેગાં થઇ સંબંધમાં આવેલાં છે. જેમ રેશમ અને કપાસનો એક તાંતણો ઉત્પન્ન કરવામાં આવે, તેનાથી વસ્ત્ર બનાવવામાં આવતાં, (તેના) બે તાંતણા છૂટા પાડવામાં આવે ત્યારે પણ રેશમ અને કપાસ છૂટાં પડતાં નથી, તેમ પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ કરેલો પુરુષ પ્રકૃતિરૂપ થાય છે અને 'પ્રકૃતિ' કહેવાય છે. પ્રકૃતિ પણ પુરુષમાં પ્રવેશ કરેલી પુરુષરૂપ થાય છે, અને 'પુરુષ' કહેવાય છે, અને આવાં બેનો સંબંધ (થએલો છે), તે કેમ તજાવી શકાય? એવો અર્થ છે. એકનો નાશ થાય ત્યારે પણ તેઓ છૂટાં પડવાનું સંભવતું નથી, કારણ કે બંને નિત્ય છે. 'હે પ્રભો!' એ સંબોધન એમ જણાવવા કરેલું છે કે આપ (કપિલ) ન થઈ શકે તેવી રચના કરવાની શક્તિવાળા છો. ૧૭.

વળી "કોઈક પ્રકૃતિ કોઈક પુરુષનો ત્યાગ કરશે" એવી પણ શંકા ન કરવી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यथा गन्धस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः ॥
अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च ॥१८॥

જેમ ગંધની અને ભૂમિની અને જેમ જલની અને રસની એક બીજાથી છૂટી સ્થિતિ નથી તેમ બુદ્ધિની અને પુરુષની (એક બીજાથી છૂટી સ્થિતિ નથી.) ૧૮.

ગંધ ભૂમિનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. તે કોઇપણ સમયે ભૂમિને તજતો નથી, કારણ કે (પોતાના) આધારનો ત્યાગ કરે તો (પોતાનાં) સ્વરૂપનો નાશ થવાનો અવસર આવે. તે (અર્થ) 'એક બીજાથી છૂટી સ્થિતિ નથી' શબ્દોથી કહેલો છે; કારણ કે ભૂમિ સિવાય ગંધ કોઈનો પણ ગુણ નથી, કે જે બીજામાં રહે. ચંદન વિગેરેમાં ગંધ કોઇ સમયે છૂપી હોવાથી, તે (ભૂમિથી) જૂદી રહેતી હશે એવી શંકા થાય, તેથી 'અને જેમ જલની અને રસની' શબ્દોથી બીજું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. કોઈપણ સમયે જલમાં રસ અપ્રકટ પણ રહેતો નથી (સદા પ્રકટ જ હોય છે), કારણ કે તાપથી ઉત્પન્ન થતો ન હોવાથી સદાના સંબંધવાળો છે. તેવી જ રીતે બુદ્ધિ અને પુરુષનો પણ (સંબંધ છે.) પ્રકૃતિનો સંબંધ તો દૂર રહ્યો, જે પ્રકૃતિથી થએલી બુદ્ધિ તેનો પણ (પુરુષ સાથેનો) સંબંધ કુદરતી છે, એવો અર્થ છે. ૧૮.

વળી સંબંધ હોવા છતાં પણ મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થશે એમ ન માનવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अकर्तुः कर्मबन्धोऽयं पुरुषस्य यदाश्रयः ॥
गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथम् ॥१९॥

કર્તાપણાં વિનાના પુરુષનું કર્મથી થતું આ બંધન જેના આધારવાળું છે, તે પ્રકૃતિના તે ગુણો હયાત હોય ત્યારે (તેનો) મોક્ષ કેમ થાય? ૧૯.

આ આત્મા સ્વભાવથી કર્તાપણાં વિનાનો છે, પ્રકૃતિના સંબંધથી જ કર્તાપણું થાય છે. કર્તાનાં કર્મો અનંત છે, અને ફલના ભોગથી તેઓનો વિનાશ થતાં, ફરીથી તે કારણથી (ભોગથી) બીજાં કર્મો થાય છે, તેથી કોઈપણ સમયે મોક્ષ થતો નથી. તે (અર્થ) કહે છે. કર્તાપણાં વિનાના આત્માનું આ સંસારરૂપ કર્મથી થતું બંધન પ્રકૃતિના આધારવાળું છે, અને તે પ્રકૃતિના ગુણો હયાત હોય ત્યાંસુધી મોક્ષ કેમ થાય? વળી 'બંધન કરાવનારા ગુણો જૂદા છે, અને મોક્ષ કરાવનારા જૂદા છે, તેથી મોક્ષ કરાવનારા (ગુણો)નો સંબંધ થશે ત્યારે મુક્તિ થશે' એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં 'તે (ગુણો)' એમ કહેલું છે. જે બંધન કરાવનારા (ગુણો) છે, તેઓ જ હયાત હોય, ત્યારે મુક્તિ કેમ થાય? એવો અર્થ છે. ૧૯.

વળી તત્ત્વનાં જ્ઞાનથી પ્રકૃતિનું નડતર દૂર કરાય છે એમ પણ ન માનવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે:—

क्वचित्तत्त्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्बणम् ॥
अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥२०॥

કોઈક પ્રસંગે તત્ત્વજ્ઞાનથી અસહ્ય ભય દૂર થએલો હોય, તે કારણ દૂર થએલું ન હોવાથી પાછો આવી પડે છે. ૨૦.

'કોઈ પ્રસંગે' એટલે અમુક પુરુષના સંબંધમાં અથવા અમુક અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન પ્રકૃતિના ભયને દૂર કરે છે. તે પણ નાશ પામતો નથી. ભયનું કારણ પ્રકૃતિનો સંબંધ દૂર થએલ ન હોવાથી, પાછો ભય આવી પડે છે જ. 'उल्बणम्' એટલે અસહ્ય. ૨૦.

જ્ઞાન ક્ષણિક હોવા છતાં પણ, (પ્રકૃતિનો) સંબંધ નિત્ય હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિ પણ નિત્ય હોવા છતાં, કેટલાંક સાધનો તેવાં છે કે જેમને લીધે પ્રકૃતિનો નાશ થાય છે, અને સંબંધ ફરીથી ઉત્પન્ન થતો નથી. નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી તે સાધનો કહે છે:

श्रीभगवानुवाच શ્રી ભગવાન કહે છે:—

अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना ॥
तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसम्भृतया चिरम् ॥२१॥
ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा ॥
तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना ॥२२॥
प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् ॥
तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः ॥२३॥

નિષ્કામ કર્મથી, સ્વધર્મથી, નિર્મલ અંતઃકરણથી અને લાંબા સમય સુધીના શ્રવણથી પૂર્ણ થએલી મારા વિષેની ભક્તિથી, તત્ત્વોનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર જ્ઞાનથી, બલવાન વૈરાગ્યથી, તપ સાથેના યોગથી, (અને) આત્માની તીવ્ર સમાધિથી પુરુષની પ્રકૃતિ અહિં રાતદિવસ બળતી–જેમ અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનારી અરણિ (અગ્નિથી બળે છે) તેમ–ધીરે ધીરે નાશ પામે છે. ૨૧–૨૩.

(૧) **अनिमित्तेन** નિષ્કામ **निमित्तेन** કર્મથી. સર્વ સ્થલે કર્મ જ નિમિત્ત હોવાથી (કર્મમાટે) 'નિમિત્ત' શબ્દ યોજેલો છે. (૨) સ્વધર્મ એટલે વર્ણાશ્રમ ધર્મથી, અને (૩) નિર્મલ અંતઃકરણ

સાધન છે. અથવા (નિષ્કામ કર્મ અને વર્ણાશ્રમ ધર્મ) બંનેથી નિર્મલ અંતઃકરણ (પ્રાપ્ત) થાય છે. જ્ઞાન થયા પછી આ (સાધનો) ફરીથી કરવાનાં છે, અને અંતઃકરણનું નિર્મલપણું ક્રમથી થાય છે. (૪) વળી ભગવાનની ભક્તિ 'તીવ્ર,' એટલે સદા સંપૂર્ણ રીતે પ્રવૃત્ત થએલી, સ્નેહ સાથેની સેવારૂપ, અથવા સ્નેહ સાથેનાં શ્રવણ વિગેરેરૂપ (હોવી જોઈએ). (૫) 'च' 'અને' શબ્દથી ગુરુની ભક્તિ (કહેલી છે). (૬) 'શ્રવણથી પૂર્ણ થએલી' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તે ભક્તિ પણ ચાલુ સાધન-થી વધતી જતી કરવી જોઈએ. લાંબા સમય સુધી ભગવાનના ગુણોનાં શ્રવણથી સારી રીતે भृता પૂર્ણ થએલી, અથવા હૃદયમાં ભરેલી (કરવી જોઇએ). ૨૧.

(૭) ' જ્ઞાન ' એટલે સર્વ તત્ત્વોના સાક્ષાત્કારથી સાંખ્યના અનુભવથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન, તેનો સાધનો ચાલુ રાખી ફરી ફરી અભ્યાસ કરવો. (૮) વિષયોથી કોઈ પણ સમયે જરાએ આસક્તિ ઉત્પન્ન ન થાય તેવો બલવાન વૈરાગ્ય, અને (૯) તપ સાથેનો આઠ અંગોવાળો યોગ (૧૦) આત્માનો પ્રકાશ કરવાનાં સામર્થ્યવાળી સમાધિ. એવાં દશ સાધનો એક પછી એક ઉત્પન્ન થઈ અથવા ભેગાં થઈ, પુરુષના સંબંધવાળી પ્રકૃતિને દરરોજ બાળતાં હોવાથી, દરરોજ બાળતી, અથવા રાતદિવસ બળતી (પ્રકૃતિ) ધીરે ધીરે ધીરે નાશ પામે છે. ૨૨.

' આ સાધનો પ્રાકૃત જ છે, તેમનાથી પ્રકૃતિનો નાશ કેમ થાય ? ઉલટી (તે) બલવાન જ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી તેમ (પ્રકૃતિનો નાશ) થવામાં ' અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનારી અરણિ (અગ્નિથી બળે છે)' શબ્દોથી દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જો કે અગ્નિ અરણિમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં પણ તે તેનો નાશ કરે છે જ, પરંતુ (તેની) વૃદ્ધિ કરતો નથી. તેવી રીતે આ સાધનો (પ્રકૃતિનો નાશ કરે છે); પણ લાકડું વિગેરેનું બનાવેલું આંકડું વિગેરે જેમ લાકડાંને પોષણ કરનારૂં હોય છે તેવો અગ્નિ હોતો નથી. તેથી લૌકિક જ કર્મ વિગેરે પ્રકૃતિને બલવાન બનાવનારાં છે, પરંતુ આ (સાધનો તેવાં) નથી, એવો ભાવ છે. ૨૩.

નીચેના શ્લોકથી તે (પ્રકૃતિ)નો ફરી ઉદય થવાની શંકા દૂર કરે છે:—

भुक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः ॥
नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च ॥२४॥

ભોગ ભોગવીને તજેલી અને સદા જેના દોષો જોવામાં આવેલા છે તેવી (પ્રકૃતિ), વશ રાખનાર અને પોતાના મહિમામાં રહેનારનું અશુભ કરતી નથી. ૨૪.

જો ભોગ ભોગવ્યા વિનાની હોય, તો વાસનાથી હૃદયમાં પેઠેલી કોઈક પ્રસંગે ન પણ નીકળે, પરંતુ ભોગ ભોગવેલી તો નીકળી જ જાય; તેમાં પણ બહુ ભોગવી એવા વિચારથી તજેલી, અને તે પણ જેના દોષો જોએલા છે તેવી, જેમ અપવિત્ર તરીકે તજી દીધેલું અન્ન વિગેરે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરતું નથી તેમ (પ્રીતિ ઉત્પન્ન ન કરતાં નીકળી જ જાય). કોઈક સમયે દોષ જાણવામાં આવે તોપણ જો પ્રીતિ અંદર રહેલી હોય તો દૂર ન થાય, (તેમજ) કોઈક સમયે દોષ જાણવામાં પણ ન આવે. તેવું થતું નથી એમ જણાવવા ' સદા ' શબ્દ યોજેલો છે. સદા (તેના) દોષ જોવામાં આવે છે. તેમ થતાં, તેનામાં પ્રીતિ ન રહે એ પ્રયોજન છે.

વળી જેમ ગૃહસ્થની પત્ની ગૃહસ્થને દુઃખ દે છે, તેમ ઈશ્વર (વશ રાખનાર)ની સેંકડો પત્નીઓ પણ (તેને) દુઃખ દઈ શકતી નથી, તેમ આ પ્રકૃતિ પણ (પોતાના) દાસ બનેલા જીવને જ પીડે છે, પણ (પોતાને) વશ રાખનારને પીડતી નથી; અને ઐશ્વર્ય (વશ રાખવાની શક્તિ) ભગવાનની કૃપાથી તેમનો ગુણ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે થાય છે. તે (અર્થ) ' વશ રાખનારનું અશુભ કરતી નથી ' શબ્દોથી કહેલો છે. વળી પોતાના મહિમામાં રહેનારનું પણ અશુભ કરતી નથી. જે પોતાના આનંદમાં જ રમણ કરે છે, તેને પ્રકૃતિ પીડતી નથી, કારણ કે (તેને) પ્રકૃતિની દરકાર નથી. જેમ

સંપૂર્ણ રીતે વૈરાગ્યવાળો હોય તેની પત્ની દુઃખ દઈ શકતી નથી, (અને) જે પોતામાં જ રમણ કરનાર હોય તેને પણ (પત્ની દુઃખ દઈ શકતી નથી) એવો 'च' 'અને' શબ્દનો અર્થ છે. ૨૪.

વળી,

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थकृत् ॥
स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥२५॥
एवं विदिततत्त्वस्य प्रकृतिर्मयि मानसम् ॥
युञ्जतो नापकुरुत आत्मारामस्य कर्हिचित् ॥२६॥

જેમ ન જાગેલા (પુરુષ)ને નિદ્રા ઘણો અનર્થ કરનારી થાય છે, તે જ જાગેલાને નિશ્ચય મોહ કરી શકતી નથી, એવી રીતે તત્ત્વ જાણેલાને મારી અંદર મન યોજેલાને (અને) આત્મામાં રમણ કરનારને પ્રકૃતિ કોઈપણ સમયે પીડા કરતી નથી. ૨૫. ૨૬.

આ પ્રકૃતિ નિદ્રામાં રહેલને પીડા કરનારી છે. તેમ (નિદ્રામાં) હોય, ત્યારે જેમ નિદ્રા સ્વપ્ન ઉત્પન્ન કરી પુરુષને દુઃખ દે છે, તેમ આ (પ્રકૃતિ) પણ સંસાર ઉત્પન્ન કરી પીડા કરે છે. તે સ્વપ્ન પણ ભગવાનની માયાએ ઉત્પન્ન કરેલ સર્વ પ્રપંચરૂપ છે. તે (સત્ય) ન હોવા છતાં પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી ન જાગેલાને જ ઘણો અનર્થ કરનારૂં થાય છે, પરંતુ કોઈપણ જાગેલાને કોઈ-પણ સમયે કોઈપણ પ્રદેશમાં (અનર્થ કરનારૂં થતું) નથી, નિશ્ચય મોહ કરી શકતું નથી, પરંતુ માત્ર (સ્વપ્નનું) સ્મરણ જ કરાવે છે. ૨૫.

એવી જ રીતે તત્ત્વ જાણેલા પુરુષને પણ પ્રકૃતિ સંસાર ઉત્પન્ન કરીને પીડા કરી શકતી નથી એમ છવીસમા શ્લોકથી કહે છે. 'તત્ત્વ જાણેલાને' શબ્દથી સ્વભાવથી મોહ ન કરતી હોવાનું કારણ કહેલું છે. અદૃષ્ટ વિગેરે દ્વારા બલપૂર્વક પણ પીડા ન કરતી હોવાનું કારણ 'મારી' ભગવાનની 'અંદર મન યોજેલાને' શબ્દોથી (કહેલું છે). 'આત્મામાં રમણ કરનારને' શબ્દથી કામ વિગેરેની ઉત્પત્તિદ્વારા પણ પીડા કરતી નથી, એમ કહેલું છે. આત્મામાં જ રમણ છે જેનું, (એવો તેનો અર્થ છે). તેથી જ ત્રણે પ્રકારે પીડા કરતી ન હોવાથી 'કોઈપણ સમયે' એમ કહેલું છે. ૨૬.

એ પ્રમાણે પ્રકૃતિ પીડા કરતી નથી એમ કહીને, તત્ત્વ જાણેલાને પ્રકૃતિની પીડા બંધ થયા પછી સાધન કરવાથી ભગવાનની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ (પ્રાપ્ત થાય છે), એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી કહે છે.

साधनं च फलं चैव फलत्वं चापि तस्य च ॥
प्रतिबन्धनिवृत्त्यैव तत्प्राप्तिर्बाधनाशतः ॥३॥

સાધન (૨૭), અને વળી ફલ (૨૮), અને તેનું પણ ફલ હોવાપણું (૨૯), પીડા દૂર થવાથી વિઘ્નો દૂર થવાથી જ તેની પ્રાપ્તિ (થવી) (૩૦). કા. ૩.

एतच्चतुष्टयं प्राह चतुर्भिर्नान्यथा फलम् ॥
तादृशस्यापि हि भवेदिति ज्ञानोत्तरक्रिया ॥४॥

આ ચાર ચાર (શ્લોકો)થી કહેલ છે, બીજા પ્રકારે તેવાને પણ ફલની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એવી જ્ઞાન (થયા) પછીની ક્રિયા (સાધન) (કહેલ) છે. કા. ૪.

આરંભમાં સાધનો કહે છે:—

यदैवमध्यात्मरतः कालेन बहुजन्मना ॥
सर्वत्र जातवैराग्य आब्रह्मभुवनान्मुनिः ॥२७॥
मद्भक्तः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूयसा ॥
निःश्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयम् ॥२८॥

**प्राप्नोतीहाञ्जसा धीरः स्वदृशा छिन्नसंशयः ॥
यद्गत्वा न निवर्तेत योगी लिङ्गाद्विनिर्गमे ॥२९॥**

જ્યારે એ રીતે જેમાં ઘણા જન્મો થાય તેટલા સમય સુધી આત્મજ્ઞાનમાં પ્રીતિવાળો, બ્રહ્મલોક સુધીના સર્વ પદાર્થોમાં જેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થએલો છે તેવો મુનિ મારો ભક્ત થઇ પુરુષાર્થને જાણી મારી ઘણી કૃપાને લીધે સ્હેલાઈથી આ (દેહ)માં પરમ કલ્યાણરૂપ પોતાનું સ્થાન કૈવલ્ય નામનું મારૂં ધામ પ્રાપ્ત કરે છે. (ત્યાં) ધીર થઈ પોતાની દૃષ્ટિથી સર્વ સંશયોનો નાશ કરે છે. તે (જે) ધામમાં જઈને તે પાછો આવતો નથી, (અને) લિંગ (શરીર)નો નાશ થતાં યોગી પાછો આવતો નથી. ૨૭થી ૨૯.

ઉપર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અને પ્રકૃતિ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે જેટલાં સાધનો કહ્યાં તે બંને પ્રકારનાં (સાધનો) ઘણા જન્મો સુધી વારંવાર કરવાનાં છે.[1] ત્યારપછી अध्यात्मे આત્મજ્ઞાનમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાન તો ઘણા પ્રકારે થાય છે, કારણ કે તે પ્રમાણ અને વસ્તુઓને અધીન છે, પરંતુ જ્ઞાનમાં પ્રીતિ કોઈક પ્રસંગે જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના (જ્ઞાનમાં પ્રીતિ –ઉત્પન્ન થવાના) સમયનો નિયમ ન હોવાથી 'એ રીતે જ્યારે' એમ કહેલું છે. એવી રીતે (જ્ઞાનમાં પ્રીતિ થવાની) ઇચ્છાવાળો ઘણા જન્મો થાય તેટલા સમયે આત્મજ્ઞાનમાં પ્રીતિવાળો થાય છે. ત્યારે જ તે સર્વ પદાર્થોમાં વૈરાગ્યવાળો થાય છે, અથવા ત્યારપછી પણ ઘણા જન્મોએ સર્વ પદાર્થોમાં વૈરાગ્ય (ઉત્પન્ન થાય છે). 'બ્રહ્મલોક સુધીના (સર્વ પદાર્થોમાં)' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે ક્રમથી થતી મુક્તિમાં પણ વૈરાગ્ય (જરૂરી છે). તેમાં પણ સદાનું મનન સાધન છે, કારણ કે બહારના પદાર્થો દૂર થવાનું જરૂરી છે. ૨૭.

એવી રીતે ઘણાં જન્મો થતાં, મારો ભક્ત થાય છે. પછી પુરુષાર્થ જાણે છે. **જયાંસુધી ભગવાનમાં ભક્તિ થતી નથી, ત્યાંસુધી પુરુષાર્થ કયો તે જ જાણતો નથી.** (ભક્તિ થયા) પછી ભગવાન જ ઉત્તમ પુરુષાર્થ છે એવું જ્ઞાન થતાં, ભગવાનની ઘણી કૃપા થાય છે, ત્યારે વૈકુંઠ પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે તે જ સંપૂર્ણ કલ્યાણરૂપ છે. 'પોતાનું' એટલે ભગવાનનું અને જીવનું પણ ઉત્તમ પ્રકારે સ્થાન થએલું છે, કેમકે (ત્યાં) સર્વ આત્મરૂપ હોવાથી અને (તેવું) જણાતું હોવાથી, ત્યાંજ પુરુષ 'કેવલ' થાય છે, કારણ કે તે જ મારૂં સ્થાન છે. જે મારાં સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે, તે 'अञ्जसा' એટલે સ્હેલાઈથી, 'અહિં' આ દેહમાં જ હું જ બને છે (બ્રહ્મરૂપ થાય છે), પરંતુ (તેને) બ્રહ્માંડનો ભેદ કરવો વિગેરેની જરૂર (રહેતી) નથી.

વૈકુંઠ અથવા ભગવાન ઉત્તમ પુરુષાર્થ હોવાનું બીજાં શાસ્ત્રોથી અને તર્કથી વિરુદ્ધ જણાતું હોવાથી (એ વિષયમાં) ઘણાએ પ્રકારનો સંદેહ છે. (તે સંદેહ) જ્યારે તે પોતે (ત્યાં તે સ્થાનને) જૂએ છે ત્યારે દૂર થતો હોવાથી 'પોતાની દૃષ્ટિથી સર્વ સંશયનો નાશ કરે છે.' તે શાસ્ત્રનો અર્થ છે એમ જણાવવા શ્રુતિ અને સૂત્રોએ જણાવેલ શાસ્ત્રનું પરિણામ 'જે ધામમાં જઈને તે પાછો આવતો નથી' શબ્દોથી કહેલું છે, અને 'શબ્દને લીધે પાછો ફરતો નથી' (બ્ર. સૂ. ૪–૪–૨૨) સૂત્ર પ્રમાણે તે પાછો ફરતો નથી. ત્યાં જ ત્રણ વેદો અને શાસ્ત્ર સમાપ્ત થાય છે, કારણ કે મારાં સ્થાનમાં જઈ મારો (ભક્ત) પાછો ફરતો નથી જ, અને યોગી 'लिङ्गाद्विनिर्गमे' લિંગશરીર અદૃશ્ય થતાં, અથવા લિંગ શરીરનો નાશ થતાં પાછો ફરતો નથી. ૨૮. ૨૯.

'કલ્યાણ (પ્રાપ્ત) થવામાં ઘણાં વિઘ્નો હોય છે' એ સ્મૃતિ પ્રમાણે છેવટના જન્મમાં યોગીને ઘણાં વિઘ્નો થવાનું સંભવે છે. જો તે વિઘ્નોથી પરાભવ ન પામે, તો કાલનું ઉલ્લંઘન કરીને ત્યાં જાય છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

**यदा न योगोपचितासु चेतो मायासु सिद्धस्य विषज्जतेऽङ्ग ।
अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्यादात्यन्तिकी यत्र न मृत्युहासः ॥३०॥**

જ્યારે સિદ્ધનું ચિત્ત યોગે આણી આપેલી, બીજા કોઈ કારણ વિનાની માયાઓમાં ખરેખર આસક્ત થતું નથી, ત્યારપછી તે જ્યાં મૃત્યુને ગર્વ રહેતો નથી તેવી મારી છેવટની ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૦.

યોગે **उपनीतासु** સમીપ આણી આપેલી અણિમા વિગેરે માયાઓમાં જ્યારે સિદ્ધનું ચિત્ત આસક્ત થતું નથી, '**अनन्यहेतुषु**' એટલે યોગ* સિવાયનું બીજું કારણ જેમાં નથી (તેવી માયાઓમાં ચિત્ત આસક્ત થતું નથી.) આથી માયાઓ (સિદ્ધિઓ) વિના પ્રયાસે પ્રાપ્ત થવાનું કહેલું છે. ત્યારે જ મારી વૈકુંઠ નામની ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. સંબંધવાળા બ્રાહ્મણને જમાડેલ હોય તેની [1]પેઠે બીજાં ફ્લ સાથે મુખ્ય ફ્લ પ્રાપ્ત થતું નથી. સિદ્ધિઓ આવેલી હોય છતાં પણ ચિત્ત (તેઓમાં) ન જાય, **अथ** ત્યારપછી જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જો કે ભગવાનની ઘણા પ્રકારની–સગુણ પણ–ગતિ થાય છે, છતાં પણ આ છેવટની છે, કે જે ફ્લમાં મૃત્યુને ગર્વ રહેતો નથી, કારણ કે મૃત્યુ સર્વ પ્રકારથી ફ્લ સાધન પ્રમેય અને પ્રમાણથી ભમાવીને (પુરુષને) પોતાને વશ કરે છે. તે(મૃત્યુ)નો જો બધોએ પ્રયાસ વ્યર્થ થાય, તો (તેનો) ગર્વ જતો રહે. પછી જ્યાં* મૃત્યુનો **हासः** ગર્વ રહેતો નથી (ત્યાં જાય છે) એવો (અર્થ છે). તેથી જ આ વિષયમાં ભૂલ ન કરવી. જે કોઈ શાસ્ત્રમાં મતમાં અથવા સાધનોમાં કોઈપણ સમયે પ્રાણીને મૃત્યુ થાય છે, તે જ ખોટું શાસ્ત્ર અને (ખોટું) સાધન છે. આ જ પ્રમાણ (પરીક્ષા) છે, એવો ભાવ છે. ૩૦.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના સત્તાવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

---

૧. અહિં 'ત્યારપછી' અધ્યાહાર્ય છે. (प्र)
* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.
૨. જેમ પહેલાં સંબંધમાં આવેલા બ્રાહ્મણને જમાડવાથી મુખ્ય ફ્લ થતું નથી, પરંતુ બીજું ફ્લ થાય તેમ, એવો અર્થ છે (प्र)

॥ अथाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય અઠ્ઠાવીસમો.

चित्तं चेद्भगवत्स्पृष्टं भक्तिज्ञानविरक्तिभिः ॥
तदा शुद्धं स्वसम्बन्धिपुरुषं गमयेत्फलम् ॥१॥

ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી ચિત્ત જો ભગવાનના સંબંધમાં આવે, તો શુદ્ધ થઈ પોતાના સંબંધવાળા પુરુષને ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે.[1] કા. ૧.

योगेनापि भवेच्छुद्धमिति योगो निरूप्यते ॥
अष्टाविंशे ध्यानयुक्तः सर्वसाधनसंयुतः ॥

યોગથી પણ (ચિત્ત) શુદ્ધ થાય છે.[2] તેથી અઠ્ઠાવીસમા (અધ્યાય)માં ધ્યાન સાથેનો[3] યોગ સર્વ સાધનો સહિત જણાવવામાં આવે છે. કા. ૨.

यत्रैव भगवद्वेशस्तत्प्रमाणादिकं भवेत् ॥
स्वतः शुद्धो हरेर्नान्यः स्वाध्याय इव सर्वथा ॥३॥

જેમાં ભગવાનનો આવેશ થાય છે, તે પ્રમાણ વિગેરે[4] થાય છે. હરિથી બીજો (કોઈ) સંપૂર્ણ રીતે પોતાથી શુદ્ધ નથી.[5] વેદની પેઠે (યોગ પણ ભગવાનના સંબંધથી શુદ્ધ થાય છે). કા. ૩.

ભક્તિ સાંખ્ય અને જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ફલ સુધી યોગનું નિરૂપણ કરે છે:—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છે:—

योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मजे ॥
मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्पथम् ॥१॥

હે રાજપુત્રિ ! બીજ સાથેના યોગનું લક્ષણ હું કહીશ, જેનાં આચરણથી જ મન પ્રસન્ન થઈ સન્માર્ગે જાય છે. ૧.

---

૧. તલવકારશ્રુતિ–'મન બે પ્રકારનું કહેલું છે, શુદ્ધ અને વળી અશુદ્ધ. અશુદ્ધ (મન)માં કામના અને સંકલ્પો હોય છે. શુદ્ધ કામરહિત છે.'–માં નિષ્કામ હોવું એ શુદ્ધ મનનું લક્ષણ કહેલું છે. ચિત્ત નિશ્ચયરૂપ છે. તેથી ભક્તિ વિગેરે ત્રણ સાધનોથી જો ભગવાન પ્રસન્ન થાય, તો ચિત્તને તેમનો સંબંધ થાય છે, અને તે કામરહિત થઈ શુદ્ધ થાય છે.: તે શુદ્ધ ચિત્ત પોતાના સંબંધવાળા પુરુષને ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ માટે ગયા ત્રણ (૨૫ થી ૨૭) અધ્યાયોમાં ભક્તિ વિગેરે સાધનો કહેલાં છે. (प्र)

૨. જેમ ભક્તિ વિગેરે સાધનોથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, તેમ યોગથી પણ શુદ્ધ થતું હોવાથી આ અધ્યાયમાં અંગસહિત યોગ જણાવેલો છે. (प्र)

૩. 'ભક્તિ વિગેરે ત્રણ સાધનોનું કાર્ય એકલા યોગથી કેમ થાય ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ધ્યાન-સાથેનો' વિશેષણ યોજેલ છે. ધ્યાનથી ભગવાનનો સંબંધ થાય છે, અને તે સંબંધ પણ શુદ્ધ કરે છે, એવો અર્થ છે. તેથી ચારે સાધનો એક કાર્ય કરનારાં છે, એવી અધ્યાયોની સંગતિ છે. (प्र)

૪. જે વસ્તુમાં ભગવાનનો આવેશ થાય છે, તે જ પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલરૂપ થાય છે. (प्र)

૫. નોટ ૪ માં કહેલ સિદ્ધાંતનું કારણ અહિં કહેલું છે. 'આ આત્મા પાપરહિત છે' એ છાંદોગ્યની શ્રુતિ પ્રમાણે હરિથી બીજો કોઈ સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ નથી. તેથી વેદ પણ ભગવાનના સંબંધને લીધે જ પ્રમાણ વિગેરે સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ છે. જેમ વેદ ભગવાનના સંબંધને લીધે શુદ્ધ છે, તેમ યોગમાં પણ ભગવાનનો આવેશ થતો હોવાથી તે ભગવાનની ભોગ કરવાની સૃષ્ટિમાં પ્રમાણ થઈ સર્વનો પ્રકાશ કરતો હોવાથી બુદ્ધિરૂપ છે, એવી શાસ્ત્રીય (સર્ગ વિષયની) સંગતિ છે. તે જ યોગ ઈંદ્રિયોના સંયમરૂપ હોવાથી અને (આત્માની) સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર હોવાથી મોક્ષરૂપ છે, એથી મૈત્રેયની કથાની સંગતિ થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

યોગો ઘણા પ્રકારના[1] છે. ધ્યાન સાથેનો (યોગ) પણ (૧) બીજ સાથેનો અને (૨) બીજ રહિત એવા બે પ્રકારનો છે. ધ્યાન સાથેનો પણ જાતજાતના પદાર્થોનાં ધ્યાનને લીધે અનેક પ્રકારનો છે. તે પૈકી ભગવાનનું ધ્યાન કરવામાં આવે, ત્યારે જ ચિત્ત સન્માર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે, કારણ કે પોતાના દેવમાં જ (ચિત્ત પ્રવેશે ત્યારે તેમની) કૃપા થાય છે. તે (અર્થ) 'બીજ સાથેના યોગનું લક્ષણ હું કહીશ' શબ્દોથી કહેલો છે. બીજ રહિત યોગ તો ગીતામાં '(ચંચલ અને અસ્થિર મન) જ્યાં જ્યાં બહાર જાય છે' (ભ. ગી. ૬. ૨૬) શ્લોકથી (આરંભી) કહેલો છે. બીજ સાથેનો તો જેમનું ધ્યાન ધરવાનું છે તે સાથેનો છે. વળી આ (યોગ) સ્હેલાઈથી જાણી શકાય તેવો છે, કારણ કે તું રાજપુત્રી છે. જે (તે) યોગનાં આચરણથી જ મન તરત જ પ્રસન્ન થઈ સન્માર્ગે જાય છે. તેવી પ્રસન્નતા પોતાના દેવમાં આસક્તિ થવાથી થાય છે, ત્યારે જ તે સન્માર્ગે જાય છે. (સન્માર્ગ એટલે) સત્પુરુષનો, આત્માનો અથવા ભગવાનનો માર્ગ, અથવા વેદમાં કહેલો (માર્ગ). ૧.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેના યમ નિયમ પ્રકારનાં પચીસ સાધનો ખીચડો કરીને (ભેળસેળ થએલાં) કહે છે. બધાં તત્ત્વોને વશ કરવા માટે તેટલાં સાધનો છે, અને એક સાધનથી એક તત્ત્વ વશ થતું ન હોવાથી, બીજાં સાધનો પણ કહેલાં છે.[2] :—

स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनम् ॥
दैवाल्लब्धेन सन्तोष आत्मविच्चरणार्चनम् ॥२॥

શક્તિ પ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કરવું, અને વિધર્મથી દૂર રહેવું, દૈવથી પ્રાપ્ત થાય તેથી સંતોષ રાખવો, આત્મજ્ઞાનીઓનાં ચરણની પૂજા કરવી. ૨.

(૧) 'સ્વધર્મો' એટલે વર્ણ અને આશ્રમના અધિકાર પ્રમાણે આચરણ કરવું, પરંતુ શક્તિ હોવા છતાં (તેમને) ઓછાં ન કરવા. શાસ્ત્ર પણ 'જે (કરવા)ની શક્તિ હોય તે કરવું' એમ કહે છે, અને (૨) વિધર્મથી દૂર રહેવું એ બીજું સાધન છે. જેથી ધર્મનો પ્રતિબંધ થાય, જે કરવામાં આવતાં પોતાના ધર્મનો પ્રતિબંધ થાય તે વિધર્મ. પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે તેનો[3] નિર્ણય કરવો. જેમકે:—[4]જ્યાંસુધી આ દેહ[5] છે, ત્યાંસુધી વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મો જ સ્વધર્મો છે. ભગવાન સંબંધી ધર્મો પણ વિધર્મ છે, અથવા બીજાના ધર્મો છે, પરંતુ જ્યારે પોતે દેહથી જૂદો જીવ છે એમ જાણે, ત્યારે (ભગવાનનું) દાસ્ય સ્વધર્મ છે, બીજા વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મો પણ પરધર્મો છે. વળી જ્યારે ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરે, ત્યારે જેમ ઋષભ વિગેરે પેઠે ગાયો પેઠે ભમવું વિગેરે સ્વધર્મો છે, બીજા પરધર્મો છે. 'च' 'અને' શબ્દથી પરધર્મ વિગેરે[6] ચારેનો સમાવેશ કરેલો છે.[7] વળી આણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું હોવાથી, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ભગવાનની પ્રેરણાથી, અથવા પોતાનાં જ્ઞાનથી અથવા જ્ઞાનનો વિરોધ ન હોય ત્યારે શરીરની શક્તિથી બંને[8] પ્રકારના સ્વધર્મો આચરવા, પરંતુ એકનો વિરોધ થાય તેવા (આચરવા) નહિ. (૩) 'દૈવથી પ્રાપ્ત થાય તેથી સંતોષ રાખવો' એ ત્રીજું સાધન છે. 'દૈવથી' શબ્દથી અવશ્ય પ્રાપ્તિ થવાનું સૂચવેલું છે, અથવા (તે શબ્દથી) એમ જાણવું

---

૧. સિદ્ધિ, ઉપસિદ્ધિ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનારાં ફલથી, અને બીજ સાથેના તથા બીજરહિત એવાં સાધનથી અનેક પ્રકારના છે. (प्र)
૨. એક એક તત્ત્વ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ કહેલાં છે. (प्र)
૩. 'તેનો' એટલે વિધર્મનો. (प्र)
૪...૪. આ ભાગથી જૂદા જૂદા અધિકારો સ્પષ્ટ કરેલા છે. (प्र)
૫. 'આ દેહ છે' એટલે 'મિથ્યાજ્ઞાનના દૃઢ અભ્યાસને લીધે દેહ આત્મા જણાય છે. (प्र)
૬. સાતમા સ્કંધમાં કહેલા પરધર્મ આભાસધર્મ, ઉપધર્મ અને છલધર્મ એ ચાર. (प्र) ૭–૧૫–૧૨–૧૩
૭. ...૭. આ ભાગથી 'શક્તિપ્રમાણે' શબ્દનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (प्र)
૮. 'બંને પ્રકારના' એટલે વર્ણાશ્રમધર્મના અને જ્ઞાનરૂપ ધર્મના. (प्र)

કે પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે મોટા સર્પની પેઠે (પ્રાપ્ત કરવાનો) પ્રયત્ન કર્યા વિના પણ સંતોષ રાખવો, કારણ કે 'બીજા માર્ગોથી '[1] એમ કહેલું છે. (૪) આત્મજ્ઞાનીઓનાં चरणार्चनं ચરણોની સેવા, દાસ્ય એવો અર્થ છે, અને તેઓ આત્મજ્ઞાની છે એમ (તેઓને) ખળભળાટ વિગેરે થતાં નથી વિગેરે (સાધનો)થી જાણવું. ૨.

ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा ॥
मितमेध्याशनं शश्वद्विविक्तक्षेमसेवनम् ॥३॥

અને ગ્રામ્ય ધર્મોથી દૂર રહેવું, તેમજ મોક્ષધર્મોમાં પ્રીતિ રાખવી, સદા થોડું પવિત્ર ભોજન કરવું, એકાંત અને નિર્ભય સ્થાનમાં રહેવું. ૩.

(૫) 'ગ્રામ્ય ધર્મો' એટલે લૌકિક ધર્મો, અથવા ઇંદ્રિયોના 'ग्राम' સમૂહવાળા (ધર્મો) ગ્રામ્યધર્મો છે. 'च' 'અને' શબ્દથી એમ (જણાવેલું છે કે) સ્વધર્મો પણ જો ગ્રામ્યધર્મો હોય તો તો (તેમને) તજવા. (૬) અહિંસા વિગેરે મોક્ષધર્મો છે, તેઓમાં પ્રીતિ રાખવી. 'તેમજ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) આ પણ ગ્રામ્ય ધર્મોથી દૂર રહેવાની પેઠે સાધન છે. (આ) પરધર્મ તરીકે અધર્મ હોવાની શંકા થાય, તેથી એમ કહેલું છે. (૭) मितं થોડું અને मेध्यं પવિત્ર अशनं ભોજન કરવું. शश्वत् એટલે સદા. 'मितमेध्यस्यादनम्' 'થોડું અને પવિત્ર હોય તે ખાવું' એવો પાઠ હોય ત્યારે ચાવવા યોગ્ય ફલ વિગેરે ખાવાં, એમ કહેલું થાય છે. (૮) विविक्तस्य એકાંત क्षेमस्य નિર્ભય સ્થાનમાં રહેવું. તેવા પ્રદેશમાં તે દેશને શુદ્ધ કરતાં રહ્યાં જ કરવું, એવો અર્થ છે. ૩.

अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ॥
ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनम् ॥४॥

અહિંસા પાળવી, સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી, જરૂર હોય તેટલુંજ ગ્રહણ કરવું, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, તપ કરવું, પવિત્રપણું સાચવવું, વેદનું અધ્યયન કરવું, ભગવાનની પૂજા કરવી. ૪.

(૯) 'અહિંસા' એટલે સર્વ (કોઈપણ) પ્રાણીનો કાયા વાણી અને મનથી દ્રોહ ન કરવો તે. (ભીખ) ન માગવાના (વ્રત)થી પણ થોડો દ્રોહ[2] થાય છે એમ કેટલાક કહે છે, તેથી જ્યાં ઓળખાએલા* હોઈએ ત્યાં રહેવું નહિ એવો (અર્થ છે). (૧૦) 'સત્ય' એટલે જેવું હોય તેવું બોલવું. (૧૧) ચોરી ન કરવી, બીજાની મિલકત લેવી નહિ. (૧૨) જેટલા પદાર્થથી યોગ આચરી શકાય તેટલો જ લેવો. (૧૩) આઠ અંગોવાળું બ્રહ્મચર્ય (પાળવું). (૧૪) (દેહને) કષ્ટ આપવું વિગેરે તપ (કરવું). (૧૫) 'પવિત્રપણું સાચવવું' એટલે અંદરની અને બહારની શુદ્ધિનાં સાધનો કરવાં. 'स्वाध्यायः' વેદનું અધ્યયન કરવું. (૧૭) पुरुषार्चनं ભગવાનની સેવા કરવી. ૪.

मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः ॥
प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि ॥५॥

મૌન પાળવું, સદા આસનનો જય કરવો, સ્થિરતા રાખવી, ધીરેધીરે પ્રાણનો જય કરવો અને મન સાથે ઇંદ્રિયોને વિષયમાંથી ખેંચી હૃદયમાં (રાખવી). ૫.

(૧૮) 'મૌન પાળવું' એટલે મનુષ્યો સાથે ભાષણ ન કરવું, અથવા નિરર્થક વાતચિતનો ત્યાગ કરવો. (૧૯) જેમ કોઈ પણ સમયે ચિત્ત પરાધીન ન થાય તેમ સદા આસનનો સર્વ તરફથી જય કરવો. (૨૦) 'સ્થિરપણું' એટલે એક(સ્થલ)માં સ્થિતિ કરવી. ચંચલપણું ન રાખવું. (૨૧) ધીરે

૧. આગળ શ્લોકમાં ૭માં કહેલું છે. (प्र)

૨. (ભીખ) માગતા નથી એવી (આપણી) પ્રસિદ્ધિ થાય, ત્યારે લોક બીજાને તજી (આપણને) દાન કરે, એટલે બીજાનો ધંધો પડી ભાંગવાથી થોડો દ્રોહ થાય, એવો અર્થ છે. (प्र)

*. 'આ ભીખ માગતો નથી' એમ જ્યાં પ્રસિદ્ધ થયાં હોઈએ, એવો અર્થ જણાય છે. (प्र)

ધીરે પ્રાણાયામ વિગેરેથી પ્રાણનો જય કરવો, અને (૨૨) ઇંદ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછી ખેંચવી, બલપૂર્વક પાછી વાળવી, અને 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી (તેમના ઉપર) જય (મેળવવો). મોહ કરનાર વિષયમાંથી (પાછી વાળવી). મન સાથે ઇંદ્રિયોને (પાછી વાળવી), અથવા (ઇંદ્રિયોને) પાછી વાળવામાં મન સાધન* છે. પાછી વાળેલી (ઇંદ્રિયો)ને હૃદયમાં રાખવી. આ એક સાધન છે.૫૦.

धिष्ण्यानामेकदेशेन मनसा प्राणधारणम् ॥
वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथाऽऽत्मनः ॥६॥

સ્થાનોમાંના એક પ્રદેશમાં મનથી પ્રાણોને ધારણ કરવા, ભગવાનની લીલાઓનું ધ્યાન કરવું, અને વળી અંતઃકરણનું સમાધાન કરવું. ૬.

(૨૩) **धिष्ण्यानां** નાભિ વિગેરે સ્થાનોમાંના એક પ્રદેશથી, (એટલે) સર્વ સ્થાનોમાંથી પ્રાણોને ખેંચી ક્યાંક હૃદય વિગેરે સ્થાનમાં એક પ્રદેશથી મન સાથે પ્રાણોને ધારણ કરવા. ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો વિગેરેમાં પણ મનને કામે લગાડવું, પ્રાણાયામ વિગેરેમાં પણ મનને (કામે લગાડવું). અથવા ('**एकदेशेन**' શબ્દનો અર્થ) એક પ્રદેશમાં (કરવો), સાતમી વિભક્તિના અર્થમાં ત્રીજી મૂકેલી (ગણવી). (૨૪) **वैकुण्ठस्य** ભગવાનની લીલાઓનું ધ્યાન કરવું, (૨૫) સર્વ સ્થિતિઓમાં વ્યગ્રપણું ન હોય એ અંતઃકરણનું સમાધાન. આ પોતાના સિદ્ધાંતમાં કહેલાં સાધનો છે, બીજાં બીજાના મતોમાં પ્રસિદ્ધ (સાધનો) છે. ૬.

एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथे ॥
बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः ॥७॥

પ્રાણનો જય કરી, આળસ ન રાખતાં લૌકિક માર્ગે (જતાં) દુષ્ટ મનને આ અને બીજા માર્ગોથી બુદ્ધિ સાથે ધીરેધીરે યોજવું. ૭.

બધાએ **पथिभिः** માર્ગોથી **असत्पथे** લૌકિક માર્ગે (જતાં) દુષ્ટ મનને બુદ્ધિ સાથે યોજવું, લૌકિક માર્ગનો ત્યાગ કરાવી, આત્માનો ભેદ જાણનારી બુદ્ધિ સાથે યોજવું. આ(મ કરવા)માં બલ ન કરવું, નહિતો મન મલિન થાય, તેથી 'ધીરે ધીરે' એમ કહેલું છે. વળી જેના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો છે તેવા પ્રાણો અને ઇંદ્રિયો માટે સદા પ્રયાસ કરવાનો છે. ૭.

એવી રીતે ઘણા જન્મો સુધી થએલાં, કટકે કટકે કરેલાં સાધનોથી જ્યારે મન ઇંદ્રિયો પ્રાણો અને દેહ (યોગ માટે) તૈયાર થાય, ત્યારે ફલ પ્રાપ્ત કરાવે તેવા યોગ માટે તેમનો ઉપયોગ કરવો એમ નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કહે છેઃ—

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् ॥
तस्मिन्स्वस्तिकमासीन ऋजुकायः समभ्यसेत् ॥८॥

આસનમાં કુશલતા પ્રાપ્ત કરેલાએ પવિત્ર દેશમાં આસન સ્થાપી, તેની ઉપર કાયા સીધી રાખી સ્વસ્તિક (આસનથી) બેસી (યોગનો) અભ્યાસ કરવો. ૮.

ઉપર કહેલા યમો અને નિયમો જ ઘણા પ્રકારે ફરી ફરી આચરવામાં આવ્યા. (હવે) આ શ્લોકમાં 'આસન' કહે છે. કેશ કીડા હાડકાં વિગેરે જ્યાં ન હોય તેવા ગંગાનું તીર વિગેરે પ્રદેશમાં, વસ્ત્ર મૃગચર્મ અથવા કુશરૂપ આસન સ્થાપી, અભ્યાસથી આસનમાં કુશલતા પ્રાપ્ત કરવી. બધાંએ આસનો ત્યાં શીખવાં. જ્યારે આસનમાં કુશલતા પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તે આસન ઉપર સ્વસ્તિક આસનથી બેસી, કાયા સીધી રાખી, યોગનો અભ્યાસ કરવો. જેટલા જીવો ઉત્પન્ન થએલા છે, તેટલાં

---

*'**मनसा**' એટલે મનથી (પાછી વાળવી), એવો અર્થ લેતાં મન સાધન થાય છે.

આસનો છે, તે પૈકી સ્વસ્તિક અને પદ્માસન ઉત્તમ છે. તેમાંનું સ્વસ્તિક આસન કરીને, પ્રાણોની સીધી ગતિ થાય તે માટે કાયા સીધી રાખી પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો. ૮.

प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ॥
प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थिरमचञ्चलम् ॥९॥

પૂર, કુંભક અને રેચકથી અથવા ઉલટા પ્રકારે, જેમ ચિત્ત સ્થિર અને ચંચલપણાંરહિત થાય, તેમ પ્રાણના માર્ગને શુદ્ધ કરવો. ૯.

તે અભ્યાસ (કરતાં) જ પ્રાણનો માર્ગ શુદ્ધ કરવો. ભૌતિક નાડીઓ મેલ વિગેરેથી ભરપૂર રહેલી હોય છે, તેમને પૂર કુંભક અને રેચકથી શુદ્ધ કરવી. તેઓમાં વાયુ ભરી, (તેને) રોકી રાખી કુંભકથી નાડીઓ શુદ્ધ કરી, (તેમને) ઉત્કૃષ્ટ બનાવી, તેમાંથી મલ અને વાયુ બહાર કાઢવો. એવી રીતે વારંવાર (વાયુ) ભરીને વિગેરે (સાધન) થી પ્રાણના માર્ગને શુદ્ધ કરવો. અથવા કુંભક વિગેરે જૂદા જૂદા પ્રકારના પ્રાણાયામોથી (તેમને) શુદ્ધ કરવી. અથવા ઉલટા પ્રકારે એટલે રેચક પૂર અને કુંભકથી શુદ્ધ કરવી. બહુ (કહેવા)નું શું પ્રયોજન ? જે પ્રકારે ચિત્ત ચંચલપણાંનો ત્યાગ કરી સ્થિર થાય, તે પ્રકારે પ્રાણના માર્ગને શુદ્ધ કરવો. પ્રાણાયામ વિગેરેથી શુદ્ધ કરવો, બીજા પ્રકારે[1] શુદ્ધ ન કરવો, કારણ કે (તે પ્રકારો) શાસ્ત્રમાં કહેલા ન હોવાથી તેમનાથી ચિત્ત શુદ્ધ થતું નથી.[2] ૯.

मनोऽचिरात्स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः ॥
वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलम् ॥१०॥

વાયુ અને અગ્નિથી ધમી તપાવેલી ધાતુ જેમ મેલ તજે છે તેમ જેણે પ્રાણવાયુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો છે તેવા યોગીનું મન તરત શુદ્ધ થાય છે. ૧૦.

એમ કરવામાં આવે, ત્યારે જેણે પ્રાણવાયુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો છે તેવા યોગીનું મન તરત શુદ્ધ થાય છે. 'પ્રાણાયામ (કરવા)થી મન શુદ્ધ કેવી રીતે થાય ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં ઉત્તરાર્ધથી દૃષ્ટાંતથી ઉત્તર આપે છે. જેમ સુવર્ણ વિગેરે ધાતુ વાયુ અને અગ્નિથી ધમી તપાવેલી હોય ત્યારે મેલ તજે છે, તેમ પ્રાણાયામથી અને તેનાથી થતા ગુણથી, જણાય અને ન જણાય તેવા ઉપાયોથી મન મેલ તજે છે. ૧૦.

નીચેના શ્લોકમાં સર્વ દોષો દૂર કરવાના પ્રકારો કહે છે:—

प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् ॥
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् । ११॥

પ્રાણાયામોથી દોષોને બાળવા, અને ધારણાઓથી પાપોને, પ્રત્યાહારથી સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થએલા (દોષો)ને, (અને) ધ્યાનથી સંસારીપણું કરાવનાર ગુણોને બાળવા. ૧૧.

'દોષો' એટલે પાપો, અથવા વાત વિગેરેથી ઉત્પન્ન થએલા દોષોને પ્રાણાયામોથી* દૂર

૧. જમણાં નસ્કોરાંને બંધ કરી, ડાબાં નસ્કોરાંથી શ્વાસ લેવો તે 'પૂર' અથવા 'પૂરક'. મુખ અને બંને નસ્કોરાં બંધ રાખી શ્વાસને (દેહમાં) રોકી રાખવો તે 'કુંભક', અને શ્વાસ બહાર કાઢવો તે 'રેચક'. 'બીજા પ્રકારે' એટલે (ગો)મૂત્ર વિગેરેનું પાન કરી. (प्र).

૨. ગોમૂત્રના પાનથી નાડીઓ શુદ્ધ થાય, છતાં ચિત્ત શુદ્ધ થતું નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

* યોગનાં આઠ અંગો છે. (૧-૨) યમ અને નિયમ એ બે શ્લોક ૨-૭ થી કહ્યા. (૩) આસન શ્લો. ૮માં કહ્યું. (૪) પ્રાણાયામ શ્લો. ૯-૧૦-૧૧ માં કહ્યું. (૫) ધારણાનો અર્થ સુબોધિનીમાં જ કહેલો છે. આ શ્લોકથી ૧૯મા શ્લોક સુધી તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. (૬) પ્રત્યાહાર એટલે ઈંદ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછી વાળવી તે. (૭) 'ધ્યાન' એટલે ભગવાનની મૂર્તિમાં ચિત્ત સ્થિર કરવું તે. ધ્યાનનું નિરૂપણ શ્લો ૨૦ થી ૩૩ સુધી છે. (૮) સમાધિ શ્લો. ૩૫-૩૬માં કહેલી છે. પ્રત્યાહાર આ શ્લોકમાં કહેલો છે.

કરવા. 'ધારણાઓથી' ભગવાનની મૂર્તિનાં ચિંતનોથી 'પાપોને' એટલે વાસના સાથેનાં મોટાં પાપોને બાળવાં. પ્રત્યાહારથી સંસર્ગથી થએલા ઇંદ્રિયોના દોષોને બાળવા, અને વળી ધ્યાનથી अनीश्वरान् સંસારીપણું પ્રાપ્ત કરાવનારા અજ્ઞાન વિગેરે (દોષો)ને બાળવા. તે પૈકી બ્રાહ્મણપણું પ્રાપ્ત કરાવનારાં કર્મો જે સંસારની અવસ્થામાં ગુણો છે, તેમને પણ ભગવાનનું ધ્યાન બાળે છે. ૧૧

यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितम् ॥
काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः ॥१२॥

જ્યારે પોતાનું મન શુદ્ધ અને યોગથી સારી રીતે સ્થિર થાય, ત્યારે પોતાનાં નાકનાં ટેરવાં ઉપર દૃષ્ટિ રાખી, ભગવાનના પ્રદેશનું ધ્યાન કરવું. ૧૨.

એમ કરતાં જ્યારે પોતાનું મન શુદ્ધ થાય, અને યોગથી સારી રીતે સ્થિર થાય, ત્યારે જ પોતાનાં નાકનાં ટેરવાં ઉપર દૃષ્ટિ છે જેની તેવા થઇ, ભગવાનના પ્રદેશ વૈકુંઠનું અથવા હૃદયનું અથવા હૃદયમાં વૈકુંઠનું ધ્યાન કરવું. તેમ કરવામાં (નાકનાં ટેરવાં ઉપર દૃષ્ટિ રાખવામાં) ન આવે, તો ચંચલ દૃષ્ટિ મનમાં વિક્ષેપ ઉત્પન્ન કરે, અને નયન બંધ થાય ત્યારે નિદ્રા ઉત્પન્ન કરે). ૧૨.

તેમાં ભગવાનનું ધ્યાન ધરવું એમ કહેશે.* 'ભગવાન કોણ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી પુરુષોત્તમનું આ સ્વરૂપ છે એમ જાણી, મનથી તે સ્વરૂપની કલ્પના કરી, સદા (તેનું) ચિંતન કરવાનું હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી, ભગવાન છ ગુણોવાળા હોવાથી છ (શ્લોકો)થી તે સ્વરૂપનું કલ્પના કરવા માટે વર્ણન કરે છેઃ—

प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेक्षणम् ॥
नीलोत्पलदलश्यामं शंखचक्रगदाधरम् ॥१३॥

પ્રસન્ન મુખકમલવાળા, કમલના અંદરના ભાગ જેવાં લાલ લોચનવાળા, શ્યામ કમલના પત્ર જેવા શ્યામ, શંખ ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનાર (દેવનું ધ્યાન કરવું શ્લો. ૧૮). ૧૩.

(૧) પ્રસન્ન છે મુખકમલ જેમનું તેવા. પ્રસન્નતા વર આપવા માટે (રહેલી) છે. દૃષ્ટિથી જ સંતોષ ઉત્પન્ન કરવા માટે, અને રસ (આપવા) માટે કમલરૂપ છે. (૨) કમલના અંદરના ભાગમાં રહેલ કળીના જેવા લાલરંગનાં છે લોચનો જેમનાં તેવા. તેમાં પણ પ્રસન્નતા, દોષ દૂર કરવાનું અને યોગની સિદ્ધિ સૂચવેલાં[1] છે. (૩) શ્યામ કમલનાં પત્ર જેવા શ્યામ. (આ વિશેષણથી) સૌંદર્ય, અને શુદ્ધિ, ઉગ્રપણું વિગેરે ન હોવાનું, અને શૃંગારરસનું સ્વરૂપ સૂચવેલ છે. (૪) 'શંખ ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનાર' વિશેષણથી (અનુક્રમે) જલ તેજ અને વાયુની શુદ્ધિ અને નિર્દોષપણાં માટે શંખ ચક્ર અને ગદા ધારણ કરેલાં હોવાનું (કહેલું છે). ૧૩.

लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौशेयवाससम् ॥
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ॥१४॥

પ્રકાશતા કમલના તંતુઓ જેવાં પીળાં રેશમી વસ્ત્રોવાળા, છાતી ઉપર શ્રીવત્સવાળા, પ્રકાશતા કૌસ્તુભે જેમના કંઠને (કોઈ સમયે) તજેલ નથી તેવા (દેવનું ધ્યાન કરવું શ્લો. ૧૮). ૧૪.

પ્રકાશતા કમલના તંતુઓ હોય તેમ છેડા ઉપર મોતીથી ગૂંથાએલ, કોર ઉપર પહેરવા માટે યોગ્ય થાય તે માટે ઉત્તમ કેસરથી સ્હેજ લાલ કરેલું જે પીતાંબર, તે પણ કૌશેયં રેશમનું બનેલું સર્વ દેવવાળું વસ્ત્ર છે જેમનું તેવા. ભગવાન ત્રણ ભુવનના સારરૂપ છે, તેમનાં વેદથી

---

* આગળ શ્લો. ૧૮માં કહેશે.

૧. 'કમલના અંદરના ભાગ' શબ્દથી (આ ગુણો) સૂચવેલા છે. (પ્ર)

ભરપૂર, ગૂઢ રસને ઢાંકનારા, મુક્તોને,* રજોગુણને અને જૂદા જૂદા પ્રકારના સત્ત્વ(ગુણો)ને ગ્રહણ કરી રહેલ પીતાંબરવાળાં (સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું). (૬) શ્રીવત્સ છે છાતી ઉપર જેમની તેવા. જે બ્રહ્માનંદ (શ્રીવત્સ) તે હૃદય ઉપર પ્રકાશે છે. (૭) પ્રકાશતા કૌસ્તુભે તજેલ નથી કંઠ જેમનો તેવા. મુક્તો અને ભક્ત જીવો ઘણા પ્રિય હોવાથી (ભગવાન તેઓને) કંઠ ઉપર રાખે છે. ૧૪.

मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया ॥
परार्घ्यहारवलयकिरीटाङ्गदनूपुरम् ॥१५॥

મદવાળા ભમરાઓની પંક્તિવાળી વનમાળાથી વીંટાએલા, ઘણા કિંમતી હાર કડાં મુકુટ બાજુબંધ અને નૂપુરવાળા (દેવનું ધ્યાન કરવું શ્લો. ૧૮). ૧૫.

(૮) મદવાળા જે **द्विरेफाः** ભમરાઓ, તેઓની **कला** પંક્તિ છે જેના ઉપર, તેવી વનમાળાથી **परीतं** વીંટાએલા. છ દર્શનોના× પાર પામેલાઓએ સદા પ્રશંસા કરેલી કીર્તિથી ઘેરાએલા. (૯) **परार्घ्यानि** ઘણા કિંમતી હાર, કડાં, મુકુટ, બાજુબંધ અને નૂપુર છે જેમનાં તેવા (ભગવાનનું) ધ્યાન કરવું), કારણ કે ભગવાનના ભક્તો, ભગવાન માટે કરેલો પ્રયાસ, ભગવાન સંબંધી જ્ઞાન, ભક્તિ અને ગતિ એ પાંચ ભગવાનના સંબંધવાળા છે. ૧૫.

काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरम् ॥
दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्धनम् ॥१६॥

કાંચીના ગુણથી શોભતા નિતંબવાળા, હૃદયકમલરૂપ સ્થાનવાળા, ઘણાં સુંદર, શાંત, મન અને નયનની વૃદ્ધિ કરનારા (દેવનું ધ્યાન કરવું શ્લો. ૧૮). ૧૬.

(૧૦) કાંચી(કંદોરા)ના ગુણથી શોભતા છે નિતંબો જેમના તેવા. પૃથ્વી ઉપર સ્ત્રી અને ધનથી+ સત્ત્વ રજસ્ અને તમોગુણરૂપ સંસાર (થવાનું) ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. (૧૧) પોતાનું (ધ્યાન કરનારનું) હૃદયકમલ જ છે **विष्टरं** સ્થાન (આસન) જેમનું તેવા. આથી (એમ જણાવ્યું છે કે) સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા ભગવાનનું ધ્યાન કરવું, પરંતુ (હરકોઈ) સ્થાનમાં રહેલા હદવાળા (ભગવાન)નું ધ્યાન કરવું નહિ. (૧૨) **दर्शनीयतमं** ઘણા સુંદર, પ્રપંચના સર્વ રસોને ભૂલાવનારા. (૧૩) શાંત. કામ વિગેરે સર્વ દોષોનો નાશ કરનાર જ્ઞાનમય. (૧૪) મન અને નયનની વૃદ્ધિ છે જેમનાથી તેવા. જો મન એકવાર ચિંતન કરે, અથવા (નયન એકવાર) દર્શન કરે, તો ફરી (મનમાં) ચિંતન જ ઉત્પન્ન કરે અને (નયનમાં) દર્શન કરવાની ઇચ્છા (ઉત્પન્ન કરે છે). આ વિશેષણથી વિષય (ભગવાનનાં સ્વરૂપ)નાં બલથી પણ (ઇંદ્રિયોને) વિષયમાંથી પાછી વાળવાનું પ્રાપ્ત થવાનું, અને યોગ અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કહેલાં છે. ૧૬.

अपीच्यदर्शनं शश्वत्सर्वलोकनमस्कृतम् ॥
सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरम् ॥१७॥

જેમનું દર્શન સદા સુંદર છે, જેમને સર્વ લોકે નમસ્કાર કરેલ છે, કિશોર વયમાં રહેલા, સેવકો ઉપર કૃપા કરવા ઉત્સુક (દેવનું ધ્યાન કરવું શ્લો. ૧૮). ૧૭.

(૧૫) **अपीच्यं** સુંદર છે દર્શન જેમનું તેવા. (આથી) એમ સૂચવેલું છે કે ભગવાન પોતાની

---

* મુક્તો એટલે મોતીઓ, અને મુક્ત જીવો. પીતાંબરના છેડા ઉપર મોતી ગૂંથેલા છે તે મુક્તો, કોર ઉપર કેસરથી રહેજ લાલ રંગેલું છે, તે લાલાશ રજોગુણ છે, અને તે રેશમી હોઈ સર્વ દેવોના વાસરૂપ છે, તે દેવો સત્ત્વગુણના જૂદા જૂદા ભેદરૂપ છે. એ ત્રણેને ગ્રહણ કરી પીતાંબર રહેલું છે. પીતાંબર વેદરૂપ છે. તે ગુહ્ય પ્રદેશ (રસ)ને ઢાંકનારૂં છે; એવો ભાવ જણાય છે.

× ભમરાઓને છ પગો હોવાથી, તેઓને છ દર્શનના પાર પામેલા કહેલા જણાય છે.

\+ કાંચી સ્ત્રી અને તે સુવર્ણની હોવાથી ધનરૂપ છે. તે બેથી 'નિતંબ' શોભે છે સંસાર (પ્રાપ્ત) થવાનું પ્રસિદ્ધ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

અંદર આસક્તિ રાખવાથી સ્ત્રીઓને પણ મોક્ષ આપનારા છે, દર્શનથી જ પરમાનંદ ઉત્પન્ન કરનારા છે, અને તેમનો અનુભવ આનંદરહિત હોતો નથી. 'સદા' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) વયમાં વૃદ્ધ થવું વિગેરેથી કોઈ પણ સમયે (તેમનું) દર્શન જૂદા પ્રકારનું (પરમાનંદરહિત) હોતું નથી. (૧૬) 'જેમને સર્વ લોકે નમસ્કાર કરેલ છે' તેવા. (ભગવાન) સર્વ પ્રમાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે અને સર્વરૂપ છે. (૧૭) 'કિશોર વયમાં રહેલા'. દશમા વર્ષના આરંભથી સોળમા વર્ષ સુધીની કિશોર અવસ્થા છે. તેટલા સમયમાં રસનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી. પછીથી લાવણ્ય ઘટે છે. આથી (તે) ઉત્તમ દેવ હોવાનું કહેલ છે. (૧૮) સેવકો ઉપર કૃપા કરવા कातरम् ઉત્સુક. (આથી) ફલ અવશ્ય આપશે (એમ) સૂચવેલું છે. ૧૭.

कीर्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करम् ॥
ध्यायेद्देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः ॥१८॥

કીર્તન કરવા યોગ્ય અને તીર્થરૂપ કીર્તિવાળા, પવિત્ર કીર્તિવાળાઓને યશ પ્રાપ્ત કરાવનાર સર્વ અવયવોવાળા દેવનું–જ્યાંસુધી મન ચળે નહિ ત્યાંસુધી–ધ્યાન કરવું. ૧૮.

(૧૯) કીર્તન કરવા યોગ્ય અને તીર્થરૂપ છે કીર્તિ જેમની તેવા. ભગવાન ઘણા કૃપાળુ છે, કારણ કે તેમણે પોતાની કીર્તિ કીર્તન કરવા યોગ્ય અને તીર્થરૂપ કરેલી છે. લોકમાં પાપનો નાશ કરનારાં તીર્થો છે, પરંતુ તેઓનો સંબંધ આવશ્યક નથી. અમુક વચનવાળાં વાક્યો કીર્તન કરવા યોગ્ય હોય છે. રસના આવેશવાળા બધાએ (તેમનું) કીર્તન કરે છે. સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર અને સર્વ ફલ આપનાર જો સદાના સંબંધવાળું થાય, તો બધાએ કૃતાર્થ થાય, અને (ભગવાનની) કીર્તિ તેવી છે. વળી (૨૦) (ભગવાન) પોતાના (સેવકો)ને પણ તેવી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એમ 'પવિત્ર કીર્તિવાળાઓને યશ પ્રાપ્ત કરાવનાર' વિશેષણથી કહેલું છે. પવિત્ર श्लोकाः કીર્તિ છે જે ભક્તોની, તેઓને પણ (ભગવાન) પોતાની સમાન કરતા હોવાથી યશ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એ રીતે વીસ ગુણોવાળા હરિને અહિં ધ્યાન કરવા યોગ્ય કહેલા છે; કારણ કે આંગળીઓ વીસ છે, (અને) આત્મા એકવીસમો હોવાથી પુરુષ એકવીસમો છે. આ ધ્યાન કરવા યોગ્ય (ભગવાનના) ગુણો વીસ છે, અને ભગવાન પોતે એકવીસમા છે. એ પ્રમાણે આવા ભગવાનનું વર્ણન કરીને, ઉત્તરાર્ધથી તેમના પ્રત્યે કરવા યોગ્ય (કાર્ય) કહે છે. એવી રીતે 'समग्राङ्गम्' સર્વ અવયવોથી પૂર્ણ (ભગવાન)નું ધ્યાન કરવું. જ્યાંસુધી મન એક પણ અવયવને તજે નહિ, (અને) સંપૂર્ણ સ્વરૂપનું ભાન થાય ત્યાંસુધી જ ધ્યાન કરવું, એમ 'જ્યાંસુધી મન ચળે નહિ ત્યાંસુધી' શબ્દોથી કહેલું છે. જ્યાંસુધી સંપૂર્ણ અંગથી ચળે નહિ, ખસી ન જાય, (ત્યાં સુધી ધ્યાન કરવું). મન તો ચંચલ છે, (અને) એકમાં સ્થિર રહેતું નથી, તેથી તેમ કહેલું છે; નહિ તો મુખ્ય યોગમાં તે સદાએ સ્થિર થાય છે. ૧૮.

નીચેના શ્લોકમાં અવસ્થાઓના પ્રકાર કહે છે:—

स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम् ॥
प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा ॥१९॥

દર્શન કરવા યોગ્ય લીલાવાળા, ઉભેલા, ફરતા, બેઠેલા અથવા પોઢેલા હૃદયમાં રહેલા (ભગવાન)નું શુદ્ધ પ્રેમવાળા ચિત્તથી ધ્યાન કરવું. ૧૯.

स्थितं ઉભેલાનું, અથવા ફરતાનું, **आसीनं** બેઠેલાનું અથવા સૂતેલાનું ધ્યાન કરવું. ચારે પ્રકારના હૃદયમાં રહેલાનું જ, પોતાના હૃદયમાં જ (ધ્યાન કરવું). સર્વ તરફ જોવા માટે ઉભેલા હોય છે, કાર્ય કરવા માટે ફરે છે, પૂજા ગ્રહણ કરતાં બેસે છે, અને કાર્ય કરીને પોઢે છે. વળી દર્શન કરવા યોગ્ય છે લીલા જેમની તેવા (ભગવાન છે). ભગવાનની પેઠે તેમની લીલા પણ દર્શન કરવા યોગ્ય છે. તેથી ભગવાનની ક્રીડા,–બાલકો, ગાયો, ગોપાલો, ગોપીઓ અને બીજાઓ સાથેની જાતજાતની ક્રીડાઓ–નું પણ ધ્યાન કરવું, એમ કહેલું છે. તે ક્રીડાઓમાં જૂદી જૂદીમાં

અહંકાર ઘણો હોય છે, અને ત્યાં (તેમના હૃદયમાં) રહેલ અંધકારનો અવશ્ય નાશ કરવો જોઈએ. વળી[1] તે એક ચંદ્રથી થઈ ન શકે, અને સૂર્યનો પ્રકાશ તાપ કરનારો છે. તેથી દશ નખરૂપ ચંદ્રો દશ* અવસ્થાઓમાં સર્વ દોષ દૂર કરનારા (ચરણમાં રહેલા છે). (તેઓ) उत्तुङ्गाः ઘણા ઉંચા (હોઈ) ઘણા વધારે અહંકારમાં રહેલા અજ્ઞાનનો પણ નાશ કરે છે. रक्ताः (લાલ) રાગવાળા હોઈ, તે માટે જ ઉદ્યમ કરનારા છે, અને ઉદ્યમ કરનારા સ્હેજ લાલ થાય છે. વિલાસવાળા હોવાથી–જેમ સ્ત્રીની લાજ રમણ કાઢી નાખે તેમ–સ્થિર આવરણ (અંધકાર–અજ્ઞાન)ને પણ દૂર કરે છે. તે જ વિલાસ છે. (આ દશ) ચંદ્રો છે, પરંતુ न विद्यते નથી खम् આકાશ જેમને, તેવા 'નખ' છે. આકાશમાં એક જ+ ચંદ્ર પ્રકાશે છે, આ (દશ ચંદ્રો) તો આકાશના સંબંધવાળા નથી. આમનું 'ચક્ર' આયુધ चालम् અમૃતનું પોષણ કરનારૂં છે, પરંતુ માત્ર અંધકારનો નાશ કરનારૂં નથી, અથવા खम् અમૃત છે अलम् ભરપૂર જેમાં તેવું કલંકવિનાનું છે. 'ચાંદનીઓથી' એ બહુવચન જૂદી જૂદી જાતના અંધકાર દૂર થાય છે એમ જણાવવા (યોજેલું છે). આથી એમ જણાવેલું છે કે (ચરણમાંના નખચંદ્ર) પોતે આનંદરૂપ છે, અને અજ્ઞાન દૂર કરી આનંદ આપનારા છે. ૨૧.

એ રીતે સ્વરૂપથી ઉત્તમપણું કહી નીચેના શ્લોકમાં કાર્યથી (ચરણનું) ઉત્તમપણું કહે છે:–

यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत् ॥
ध्यातुः मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रं ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविन्दम् ॥२२॥

મસ્તક ઉપર ધારણ કરેલાં, જેમને ધોવાથી નીકળેલી ઉત્તમ નદીના તીર્થરૂપ જલથી શિવ શિવ થયા, (અને) જેણે ધ્યાન કરનારનાં મનના મેલરૂપ પર્વત ઉપર વજ્ર નાખેલ છે તેવાં ભગવાનનાં ચરણારવિંદનું લાંબા સમય સુધી ધ્યાન કરવું. ૨૨.

ભગવાનનાં ચરણારવિંદમાં (૧) ગંગા અને (૨) ભક્તિરસ (એ) બે પદાર્થો ઘણું માહાત્મ્ય સૂચવનારા (રહેલા) છે. તે પૈકી ગંગાનું માહાત્મ્ય (એવું છે કે) પ્રાયશ્ચિત્તનો પણ જેમને અધિકાર નથી તેઓને સર્વેએ પૂજવા યોગ્ય કરે છે. તે (અર્થ પૂર્વાર્ધથી) કહે છે. જે [2]એ ચરણોને शौचे ધોવામાં આવ્યા ત્યારે નીકળેલું જે જલ, તે ઉત્તમ નદી થઈ. નદીઓમાં ગંગા સર્વથી ઉત્તમ છે, તેનો એક ભાગ જે જલ, અધિકાર તરીકે પ્રાપ્ત થએલાં તેને પણ મસ્તક ઉપર મૂકવાથી પરમ કલ્યાણરૂપ 'શિવ' પણ શિવ થયા. જે સાધનથી સિદ્ધ થએલાં પોતાનાં સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે, તે આધિદૈવિક (સ્વરૂપ) પ્રાપ્ત કરે છે, એવો નિશ્ચય થાય છે. આ આધિદૈવિકપણું પ્રાપ્ત કરાવવાનું સામર્થ્ય [3]જેમ 'તેણે પહેલી વાણીને જ મુક્ત કરી. વાણી તે અગ્નિ થઈ' તેમ[3]–પાપરહિતનું જ છે. એવી રીતે શિવે પણ પોતાના દેવને (આધિદૈવિક રૂપને) પ્રાપ્ત કર્યા. તેમ ન હોત, તો પ્રમાણ વિગેરે ચારેથી પણ ભગવાનના જેવી (તેમની) સ્વતંત્રતા ન હોત. તેથી ગંગા પોતાનાં આધિદૈવિક સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરાવતી હોવાથી[4]–જ્યારે ચરણના સંબંધવાળાઓનું પણ

---

૧. નાનો ચંદ્ર હોવાનું શ્લોકમાંના 'ज्योत्स्ना' 'ચાંદનીઓ', શબ્દથી સૂચવેલું છે. (प्र)

* દૃષ્ટિ, મન, સંગ, સંકલ્પ, જાગરણ, દુર્બળપણું, અરતિ (આનંદનો અભાવ), લજ્જાનો ત્યાગ, ઉન્માદ, અને મૂર્ચ્છા એ દશ કામની દશાઓ કહી હોય તેમ જણાય છે.

\+ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

૨. અહિં દ્વિવચન યોજ્યું છે, તેથી બલિએ (વામનનાં) ચરણ ધોએલ તે સૂચવેલું છે. તેનાથી (બલિના) યજ્ઞના સ્થાનનાં સંબંધવાળાં નર્મદાના જલનું પવિત્રપણું પણ સિદ્ધ થાય છે. તેથી નર્મદાનું જલ દર્શનથી જ શુદ્ધ કરે છે, વિગેરે વૃત્તાંત બંધ બેસે છે. (प्र) અહિં ગંગાનાં જલની વાત સ્પષ્ટ કરેલી હોવાથી, આ અર્થ ઘણો ક્લિષ્ટ જણાય છે.

૩...૩. પાપરહિતને જ આધિદૈવિકપણું પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવનારો આ ભાગ છે. (प्र)

૪. શિવને પરમશિવરૂપ બનાવતી હોવાથી. (प्र)

આવું માહાત્મ્ય છે ત્યારે સાક્ષાત્ ધ્યાન કરેલું ચરણ તેવું (આધિદૈવિકપણું) પ્રાપ્ત કરાવે તેમાં કહેવું જ શું? એવો ભાવ છે. વળી આ ગંગાનું માહાત્મ્ય ગંગાના જલમાં રહેલું નથી, તેમજ તે(ગંગા)ના અભિમાનવાળી દેવતાનું પણ નથી, કારણ કે બીજા જડ (પદાર્થો)ના અધિષ્ઠાતા દેવો શિવ કરતાં હલકા છે; પરંતુ આ માહાત્મ્ય ભગવાનના ચરણમાં રહેલ મલ(રજ)નું છે. તે રજો ભક્તોના (દેહના) પવિત્ર અને સંસ્કારવાળા મહાભૂતરૂપ થાય છે એમ પહેલાં[1] કહેલું છે. તે (ભગવાનના) ચરણના મલરૂપ જ છે. તેવી ન હોય, તો સેવક પ્રકારના દેહની (તેમનાથી) ઉત્પત્તિ ન થાય. તેથી આ જલ શૌચે (ભગવાનના) ચરણ ધોવામાં આવ્યા ત્યારે તેની રજ સાથે નીકળ્યું. (તે જલ) પ્રભાવવાળું હતું, અને (તેને) રજનો સંબંધ હોવાથી તે દેવતાનો દેહ બન્યું એમ 'ઉત્તમ નદી' શબ્દથી કહેલું છે. (ચરણમાંથી) નીકળેલી, સર્વ ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવાનો ઉપાય બનેલી નદી થઈ. જો રજવાળી તેને ધારણ કરવામાં આવે[2] તો ભક્તોને દેહની ઉત્પત્તિ જ ન થાય, તેથી 'જલ' (મસ્તક ઉપર ધારણ કરેલું) કહેલું છે.

'તે જલમાં રજનું સામર્થ્ય ન હોત, તો તે શિવપણું પ્રાપ્ત કરાવનારૂં ન થાત' એવી શંકા થાય, તેથી 'તીર્થરૂપ' એમ કહેલું છે. તે સાધારણ (ચરણ ધોએલ જલ) જ આખાં જગતને (પોતાનું) આધિદૈવિકપણું પ્રાપ્ત કરાવનાર તીર્થ થયું. "આ જલે આધિદૈવિકપણું જ કેમ પ્રાપ્ત કરાવ્યું? વળી 'જ્યાંસુધી મનુષ્યોનું હાડકું હોય' વિગેરે વાક્યોમાં તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાનું કહેલું છે" એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં 'મસ્તક ઉપર ધારણ કરેલાં' એમ કહેલું છે. મસ્તક (દેહનું) ઉત્તમ અંગ છે. (શિવે) પોતાનાં મસ્તક ઉપર તે જલને અધિકારવાળું કર્યું. તેથી ઉત્તમ અંગ (મસ્તક) ઉપર પોતાનો બધો અધિકાર આપીને સ્થાપન કરનારને (તે) સાધારણ ફલ આપે છે. પોતાનું સર્વ નિવેદન કરનારને આધિદૈવિકપણું પ્રાપ્ત કરાવવું યોગ્ય જ છે. શિવ હોવાથી જ (તેમને) પાપ વિગેરેનો સંબંધ નહતો (તેમનું) અમંગલ× રૂપ જ ભજન કરવા યોગ્ય હોવાથી તે રૂપ પણ દૂર કર્યું નહિ. આ (શિવ) આધિદૈવિક જ થયા.

'જેણે ધ્યાન કરનારનાં મનના મેલરૂપ પર્વત ઉપર વજ્ર નાખેલ છે' વિશેષણથી (ચરણનું) બીજું માહાત્મ્ય કહેલું છે. જે ધ્યાન કરે છે, તેના મનમાં જે शमलशैलाः પાપના પર્વતો હોય, તેમને માટે નાખેલું છે વજ્ર જેણે, તેવું (ચરણ છે.) ભગવાનનાં ચરણમાં જે વજ્ર વિગેરે નિર્માણ કરેલાં છે (તેમાંથી વજ્ર નાખી), ધ્યાનમાં ઘણી આસક્તિને લીધે સંબંધમાં આવેલ તે ચરણ, તે પ્રાણીઓને પાપથી ઘણા ઘોર જાણી, ઘણા જન્મો સુધી પ્રાપ્ત કરેલા પાપના પર્વતોનો નાશ કરે છે. આથી આ (ચરણ)ને ભક્તિના અધિષ્ઠાતા દેવ કહેલ છે. (ચરણનો ભક્તો પ્રતિ) પક્ષપાત પણ કહેલો છે. એવી રીતે (ચરણ) અંકુશ વિગેરેનું કાર્ય કરશે, એમ સૂચવેલું છે. ધ્યાનનો મન સાથે સંબંધ હોવાથી, સંબંધવાળાનાં જ પાપનો (ચરણ) નાશ કરતું હોવાથી, 'મન' શબ્દથી તેમ જણાવેલું છે, પરંતુ દેહના પાપનો નાશ કરે છે એમ કહેલું નથી. (કારણ કે ધ્યાનને દેહ સાથે સંબંધ નથી), અને દેહને આગળ જવાની જરૂર પણ નથી.÷ પાપોનો

૧. 'પહેલાં' એટલે ૧-૧૯-૬માં. (प्र)

૨. જો શિવે ધારણ કરી હોત (प्र). શિવે રજવાળી ગંગાને ધારણ કરી હોત, તો તેમને માત્ર આધિદૈવિકપણું પ્રાપ્ત ન થાત. અહિં સામાન્ય જન સંબંધી કહેલ છે, માત્ર શિવ સંબંધી કહેલ જણાતું નથી.

× શિવનું અમંગલ (સર્પ વીંટાએલ, ભસ્મ ચોળેલ વિગેરે) રૂપ જ ભજન કરવા યોગ્ય હોવાથી તે રૂપ દૂર કરવાનું ન હતું. શિવ પોતે શિવ (કલ્યાણરૂપ) હોવાથી પાપરહિત હોઈ તેમનાં પાપ દૂર કરવાનાં ન હતાં. તેથી તેમને આધિદૈવિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવ્યું, એવો ભાવ જણાય છે.

÷ ભગવાનનાં ચરણારવિંદના ધ્યાનથી મનનાં પાપો દૂર થતાં, ભક્તિ પ્રાપ્ત થતાં, દેહની આવશ્યકતા રહેતી નથી, એવો ભાવ જણાય છે.

ઘણો દૃઢ સમૂહ થએલ હોવાથી, (તેમને) પર્વત કહેલા છે. એવું ભગવાનનાં ચરણનું માહાત્મ્ય જાણીને, ચરણનું ધ્યાન કરવું. લાંબા સમય સુધી ધ્યાન કરવાથી મન પણ આધિદૈવિક થાય છે. વચ્ચે બીજા પદાર્થનું ધ્યાન ન થાય તે માટે (શ્લોકના) અંતે પણ ભગવાનનું ચરણારવિંદ કહેલું છે. દરેક-(અવયવ)નાં ધ્યાનો અથવા મોટા (આખા દેહ)નું ધ્યાન કરવાની મના કરેલી છે. ૨૨.

ચરણનાં ધ્યાન પછી બે ઢીંચણોનું ધ્યાન કરવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या लक्ष्म्याखिलस्य सुरवन्दितया विधातुः ॥
ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा यत्संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्यात् ॥२३॥

સમર્થ ભવરહિત વિધાતાના બે ઢીંચણો જેમનું કમલનાં જેવાં નયનવાળી, દેવોએ વંદન કરેલી, સર્વ (જગત)ની માતા લક્ષ્મીએ (પોતાના) સાથળો ઉપર પધરાવી કરપલ્લવોની કાંતિથી લાલન કરેલું તેમનું હૃદયમાં ચિંતન કરવું. ૨૩.

સર્વ જગતની ફલરૂપ અને બ્રહ્માનંદરૂપ લક્ષ્મીને (ઢીંચણોની) સેવા કરનારી તરીકે (જણાવી) બે ઢીંચણોનું માહાત્મ્ય (કહેલું છે); અથવા જેમ મરકતમણિ સુવર્ણમાં જડેલો હોય ત્યારે સ્વરૂપથી પણ સુંદર જણાય છે તેવું (ઢીંચણોનું માહાત્મ્ય કહે છે). (ભગવાનના) બે ઢીંચણો (લક્ષ્મીના) સાથળ ઉપર હોવાનું કહ્યું, તેથી ભગવાન પોઢેલા જણાય છે અને લક્ષ્મી શય્યા ઉપર રહેલાં (જણાય છે). આથી તે (લક્ષ્મી) ઉપર કૃપા પણ સૂચવેલી છે, તેથી તેને લીધે થએલો શ્રમ તેણે (લક્ષ્મીએ) જ દૂર કરવો જોઈએ. **जलजलोचनया** એટલે કમલનાં જેવાં નયનવાળી. તે (વિશેષણ) રસ અને સૌંદર્ય જણાવવા કહેલું છે. (લક્ષ્મીમાં) દોષ નથી, અને તેવી (શય્યામાં રહેલી) હોવાનું પ્રયોજન છે, એમ જણાવવા 'સર્વ (જગત)ની માતા' એમ કહેલું છે. તેમ ન હોય, તો 'હે ભારત! મહદ્‌બ્રહ્મ મારી યોનિ છે. તેમાં હું ગર્ભ મૂકું છું. તેમાંથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (ભ. ગી. ૧૪-૩).' એ ભગવાનનાં વાકય પ્રમાણે જગતની સૃષ્ટિ ન થાય. 'લક્ષ્મીએ' શબ્દથી એમ પણ સૂચવેલું છે કે તે જ્ઞાન-શક્તિ છે, કારણ કે (લક્ષ્મી શબ્દ) 'લક્ષ્'* ધાતુમાંથી થએલો છે. આથી માતા અને પિતાનું ધ્યાન કહેલું છે. તે (લક્ષ્મી)નું ધ્યાન યોગીએ કરવું ન જોઈએ એવી શંકા થાય, તેથી 'દેવોએ વંદન કરેલી' વિશેષણ કહેલું છે. બધા દેવોએ વંદન કરેલી તે ઉત્તમ દેવતા છે, તેથી (તે) દેવતાનું ધ્યાન કરવું જોઈએ, કારણ કે ધ્યાન (કર્યા) વિના ઇચ્છેલું (ફલ) પ્રાપ્ત થતું નથી.

લક્ષ્મીને (પોતે) કૃતકૃત્ય હોવાનું ભાન થાય તે માટે, તથા (ભગવાન ઉપર) ઘણો સ્નેહ હોવાથી અને એકપણાનું+ ભાન થાય તે માટે, (તે ભગવાનના ઢીંચણોને પોતાના) સાથળ ઉપર પધરાવે છે. 'પધરાવે છે' શબ્દથી ભગવાન પોઢેલા હોવાનું અથવા ભગવાનને (તેની) જરૂર ન હોવાનું જણાય છે. 'કરપલ્લવો' એટલે આંગળીઓ, તેઓની **रोचिः** કાંતિ, એટલે લીલાથી ધીરે ધીરે મૂકવું તે. તેમ ન કરે, તો ભગવાનના ઢીંચણો કરતાં (લક્ષ્મીના) સાથળો અને આંગળીઓ કઠણ હોવાથી (ભગવાનને) પીડા થાય. જેમ શીતલ સ્પર્શથી તાપ દૂર થાય, તેમ (લક્ષ્મીના) હસ્તના આનંદનો (ભગવાનની) અંદર પ્રવેશ થવાથી જ ભગવાનનો શ્રમ દૂર થાય છે, એવો અર્થ છે. 'જેમનું' એટલે જે બે પ્રસિદ્ધ ઢીંચણોનું. આ (બે ઢીંચણો)નું હૃદયમાં ચિંતન કરવાનું છે, પરંતુ બહાર રહેલા (ઢીંચણો)નું મનથી સ્મરણ કરવાનું નથી.

'નાના હૃદયમાં આ ચિંતન કેમ થશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સમર્થ' એમ કહેલું છે, કારણ કે તે (ભગવાન) સમર્થ છે, ધ્યાન કરવામાં આવે ત્યારે હૃદયને મોટું કરવાની શક્તિવાળા છે. '(ભગવાન) સંસારમાં જ (હોવાનું) કહેલ હોવાથી, આવાં ધ્યાનથી શું વળ-

* 'લક્ષ્' એટલે જોવું, જાણવું. આ ધાતુમાંથી 'લક્ષ્મી' શબ્દ થએલો હોવાથી, લક્ષ્મી જ્ઞાનશક્તિ છે.
+ ભગવાન અને પોતે એક છે એવું ભાન લક્ષ્મીને થાય તે માટે, એવો અર્થ જણાય છે.

વાનું ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભવરહિત' એમ કહેલું છે. **न विद्यते** નથી રહેતો **भवः** સંસાર જેમને લીધે, તેવા (ભગવાન છે); કારણ કે પોતાના જેવો જે ભગવાનનો ગુણ હોય, તે તે (ગુણ)-નો આધિદૈવિક હોઈ, તે (ગુણ)નો નાશ કરવાની શકિતવાળો છે. જેમ અરણિમાં ઉત્પન્ન થએલો અગ્નિ તે અરણિને જ બાળનારો થાય છે (તેમ સંસારમાં રહેલા ભગવાન જીવના સંસારનો નાશ કરે છે) કારણ કે બીજો કોઇ (પોતાથી) જૂદી જાતનાને બાળતો નથી. તેથી જ થઈ ગએલો વૃત્તાંત જાણનારાઓએ કહેલું છે કેઃ–'હરિની જે માખણની ચોરી તે ચોરીનો દોષ મટાડે છે'. ૨૩.

પછી બે સાથળોનું ધ્યાન કરવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

ऊरू सुपर्णभुजयोरधिशोभमानावोजोनिधी अतसिकाकुसुमावभासौ ॥
व्यालम्बिपीतवरवाससि वर्तमानकाञ्चीकलापपरिरम्भि नितम्बबिम्बम् ॥२४॥

સુપર્ણની બે ભુજાઓ ઉપર શોભતા, પ્રકાશના નિધિરૂપ, અળસીના પુષ્પના જેવી પ્રભા-વાળા બે સાથળોનું (અને) ઘણાં લટકતાં પીળાં ઉત્તમ વસ્ત્ર ઉપર રહેલા કાંચીકલાપના ગાઢ સંબંધવાળા નિતંબબિંબનું (ધ્યાન કરવું). ૨૪.

ગરુડ ઉપર બેસી પધારતા ભગવાનનું ધ્યાન કરવું. જે ભગવાન ગરુડની પીઠ ઉપર બેઠેલા છે, (તેના) ખભાઓ ઉપરથી જેમણે ચરણો લટકતા મૂકેલા છે (અને) ગરુડના હાથ ઉપર ચરણો રાખેલા છે, તેમના બે સાથળોનું ધ્યાન કરવું. (આ સાથળો) સપર્ણ (ગરુડ)ની ભુજાઓ અધિ ઉપર અધિક શોભે છે. જેમ દિવ્ય ઇંદ્રનીલમણિનો પ્રકાશ ઘણો હોય છે તેમ પ્રકાશના નિધિરૂપ છે, (અને) અળસીના પુષ્પના જેવી પ્રભા છે જેમની તેવા છે.

નિતંબબિંબ (ગોળ નિતંબ)નું પણ ધ્યાન કરવું, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ઘણું લટકતું જે ઉત્તમ વસ્ત્ર, તેના ઉપર રહેલી જે કાંચી (કંદોરો), તેનો સમૂહ–ઘણા તારનો બનેલો હોવાથી અથવા (તેના ઉપર) જાતજાતનાં ચિહ્નો હોવાથી, (સમૂહ કહેલ છે)–અથવા મોરનાં પીછાં (કલાપ)ના જેવાં પદક (ચકતાં)વાળી કાંચી–તેના ગાઢ સંબંધવાળાં નિતંબબિંબનું× ધ્યાન કરવું.

કારણ કે ગરુડ કાલરૂપ છે, અને (ભગવાનના) બે સાથળો દૈત્યોની ઉત્પત્તિનાં સ્થાન છે. તેઓનું આધિદૈવિક(રૂપ) બે સાથળો છે. તે કાલને અધીન ગતિવાળા છે. કાલની કર્મ અને સ્વભાવ (એ) બે શાખાઓ છે. આ ગરુડ કાલનું પણ આધિદૈવિક (સ્વરૂપ) છે, તેથી જ તે 'સુપર્ણ' કહેવાય છે. કાલ કર્મ અને સ્વભાવને દબાવી દેવાથી (સાથળો) અધિક શોભે છે. તેમનું ચિંતન થતાં પોતે પણ તેવા (કાલ કર્મ અને સ્વભાવ ઉપર જય પ્રાપ્ત કરનાર) થશે. જેમ પહેલાં *સંસાર દૂર થવા રૂપ ફલ થતું, તેમ અહિં સ્વભાવ વિગેરે ઉપર જય (પ્રાપ્ત) થાય છે.

નિતંબબિંબ ગરુડ ઉપર જ રહેલ હોવાથી, મુખ્ય પ્રકારે કાલનું ઉલ્લંઘન કરવાનું સાધન છે. આથી એમ કહેલું છે કે વિશ્વરૂપ ભગવાનનું ચિંતન કરવાથી વિશ્વનું પણ ઉલ્લંઘન થાય છે. વળી વેદોએ કાલનું ઉલ્લંઘન કરનાર ¹સ્વરૂપને ઢાંકેલું છે. વેદના સંબંધ વિનાનું જ યજ્ઞ વિગેરે (કર્મ) કાલના સંબંધવાળું હોય છે, તેથી કર્મો કાલની ઉપાધિ (હદ) વાળાં છે. જેમકે દિવસ અને રાત્રિનું ઉલ્લંઘન અગ્નિહોત્રથી થાય છે, માસનું ઉલ્લંઘન દર્શ અને પૂર્ણમાસ (યજ્ઞો)-થી થાય છે. એવી રીતે ચાર ચાર માસે કરવાના યજ્ઞથી ઋતુનું ઉલ્લંઘન થાય છે, પશુ (ના યજ્ઞ)થી અયનનું+ ઉલ્લંઘન થાય છે, સોમ (યજ્ઞ) થી વર્ષનું ઉલ્લંઘન થાય છે. વળી નિતંબ

× વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલો છે. * 'પહેલાં' એટલે ઉપર શ્લોક ૨૩, ઢીંચણનાં ચિંતનમાં.
૧. કાલનું ઉલ્લંઘન થાય છે જેનાથી તેવાં સ્વરૂપ (સાથળ). (प्र)
+ અયન ૭ માસનું હોય છે. ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન એવાં વર્ષનાં બે અયનો છે.

જગત્ ઉત્પન્ન કરવાના સાધનનું સ્થાન છે, અને તેનાં ધ્યાનથી જ જગતમાં જન્મ થવાનું બંધ થાય છે. તેજનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે તે માટે તે 'પ્રકાશના નિધિરૂપ' છે. અળસી પૃથ્વી અને જલની બનેલી છે. તેમાં પુષ્પમાં જે શ્યામ પદાર્થ છે, તે પૃથ્વીનો ભાગ છે, અને જે શ્વેત (પદાર્થ) છે તે જલનો (ભાગ) છે. તેથી તે બંનેનું ઉલ્લંઘન થાય તે માટે (નિતંબની) તે પુષ્પના જેવી પ્રભા છે. ભગવાનની તો બધાની સાથે સરખામણી થાય, તેથી પ્રાકૃત (અળસીનાં પુષ્પ)ની સાથે સરખાવવામાં દોષ નથી. પીતાંબર (સાથળોને) ઘણું ઢાંકે છે એમ જણાવવા તેને 'ઘણું લટકતું' (કહેલું છે); કારણ કે વેદને ઘણા સાહાય્ય કરનારા છે; કારણ કે પીળો (પદાર્થ) ધર્મ સાથેનો હોય છે. તે (ધર્મ) વેદરૂપ હોવાથી અગ્નિ અને વેદથી કર્મ પૂર્ણ કરાય છે. ઘણો મોહ ઉત્પન્ન કરવા ઢાંકનાર (વસ્ત્ર)નાં સૌંદર્યને લીધે જ (તેને) ઉત્તમ (કહેલું છે), અને વસ્ત્ર ઢાંકનારૂં છે. તેમાં જ માયા ઘણો મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. કાંચી માયા છે, કલાપ જગતનું વિચિત્રપણું છે, અને જગતનું વિચિત્રપણું ઉત્પન્ન કરવા (નિતંબને) તે (કાંચી કલાપ)નો ગાઢ સંબંધ છે. (નિતંબ) આધિદૈવિક હોવાનું જણાવવા (તેને) (બિંબ) કહેલું છે. ૨૫

પછી નાભિનું ધ્યાન કરવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

नाभिह्रदं भुवनकोशगुहोदरस्थं यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम् ।
व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्य ध्यायेद् द्वयं विशदहारमयूखगौरम् ॥२७॥

જીવનરૂપ કમલની કળીનાં છૂપાં સ્થાનરૂપ ઉદરમાં રહેલ નાભિરૂપ ધરો, જેમાં બ્રહ્મા, (તેમની) બુદ્ધિ અને સર્વ લોકરૂપ કમલ હતાં તેનું, (અને) આમનાં મરકતમણિ અને ચિંતામણિરૂપ બે સ્વચ્છ હારના કિરણોથી ગૌર સ્તનોનું ધ્યાન કરવું. ૨૫.

પોઢેલા જ ભગવાનનું ધ્યાન ધરવાનું (કહેલ છે), એમ જણાય છે, કારણ કે ભગવાનનું તેવું સ્વરૂપ હોય, ત્યારે જ (તેમની) નાભિમાંથી નીકળેલા કમલમાંથી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ થાય છે. (નાભિ) ધરારૂપ હોવાથી ઘણી ઉંડી અને સર્વ જીવોના આધારરૂપ છે, કારણ કે તેનું જ ધ્યાન ધરવામાં આવે, ત્યારે જીવની ભૌતિક સ્થિતિ મટી જાય છે. જીવનરૂપ જે કમલની કળી, તેનું ગુહા છૂપું સ્થાન, તેવું ભગવાનનું ઉદર છે, કારણ કે ઉદરમાં જગત્ રહેલ છે, અને કળીમાં રહેલ હોય તેને જલ વિગેરે પીડા કરતું નથી. તેવી રીતે ભગવાનનાં ઉદરમાં રહેલા પ્રાણીઓ સંઘાતથી* દુઃખી થતા નથી. આટલાથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાન ફાંદવાળા છે, કારણ કે તેવા (ફાંદવાળા)ને જ નાભિ ઉદરની અંદર હોય છે. 'જેમાં (બ્રહ્મા તેમની બુદ્ધિ અને સર્વ લોકરૂપ કમલ હતાં)' શબ્દોથી નાભિનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. 'आत्मयोनिः' બ્રહ્મા, તેમની જે 'धिषणा' આધ્યાત્મિકરૂપ બુદ્ધિ, તે જ સર્વ લોકરૂપ કમલ (બને છે.) નાભિમાં બ્રહ્મા, બુદ્ધિ અને કમલ એમ આધિદૈવિક વિગેરે ત્રણે નાભિમાં (હોવાનું) કહેલ છે. અને વળી ભગવાનનાં બે સ્તનોનું ધ્યાન કરવું. લીલા રંગના મણિ (મરકતમણિ) રૂપ અને (કામનાઓની) વૃષ્ટિ કરનારરૂપ જે બે સ્તનો (તેમનું ધ્યાન કરવું). લીલો (મરકત) મણિ કામના પૂર્ણ કરનારો છે, અને ભગવાનના ગુણરૂપ ચિંતામણિ તે (કામના પૂર્ણ કરવા)માં શ્રેષ્ઠ છે. 'બે' (સ્તનો) શબ્દથી તે બંને પ્રકારનો કહેલો છે. તેનું દઢપણું એટલે ભગવાનના અવયવોમાં સ્વતંત્ર પ્રકારે પ્રકાશતા હોવાપણું. સ્વચ્છ જે મોતીનો હાર, અથવા विशदानां નિર્મલ (મોતીઓ)નો જે હાર, તેનાં કિરણોથી ગૌર (બે સ્તનો છે). શુક વિગેરેથી આદર કરાતા ભગવાનના ગુણો સર્વને

* 'સંઘાતથી દુઃખી થતા નથી' એટલે દેહ પ્રાપ્ત કરવાથી દુઃખી થતા નથી, જન્મ થતો નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

પ્રીતિ ઉપજાવનારા છે. સ્વચ્છપણું એટલે જાતજાતના યોગનું આચરણ ન હોવું[1] અથવા અલૌકિક સાધન ન હોવાં[1] તે. ૨૫.

વક્ષ:સ્થલનું ધ્યાન કરવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

वक्षोऽधिवासमृषभस्य महाविभूतेः पुंसां मनोनयननिर्वृतिमादधानम् ॥
कण्ठं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं कुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य ॥२६॥

ઉત્તમ (ભગવાન)ના મહાવિભૂતના રહેઠાણરૂપ (અને) પુરુષોનાં મન અને નયનોને આનંદ કરાવનારાં વક્ષ:સ્થલનું, અને સર્વ લોકોએ નમસ્કાર કરેલ (તથા) કૌસ્તુભમણિનું અધિક ભૂષણ એ જેનું પ્રયોજન છે તેવા કંઠનું મનમાં ધ્યાન કરવું. ૨૬.

ઉત્તમ (ભગવાન)નું વક્ષ:સ્થલ મહાવિભૂતિનું રહેઠાણ (છે, અને) પુરુષોનાં મન અને નયનોને આનંદ કરાવનાર છે, કારણ કે વક્ષ:સ્થલ સ્વરૂપથી અને કાર્યથી સર્વથી ઉત્તમ છે. તે પૈકી સ્વરૂપ (થી ઉત્તમપણું), ઉત્તમનું (વક્ષ:સ્થલ) હોવાથી છે, કારણ કે ઉત્તમપણું હૃદયના ગુણથી થાય છે. જેવું અંદર હૃદય હોય છે, તેવું જ ગોલક હોય છે. આનંદમય ભગવાન (ના સંબંધ)માં તો એવા પ્રકારનો[2] પણ ભેદ હોતો નથી. તેથી ભગવાનના જેટલા ગુણો (તેમનું) પુરુષોત્તમપણું જણાવનારા છે તે બધા વક્ષ:સ્થલ ઉપર હોવાથી, ઉત્તમ (ભગવાન)ના સંબંધથી જ (વક્ષ:સ્થલનાં) સ્વરૂપનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. કાર્યથી માહાત્મ્ય બે પ્રકારનું છે (૧) સ્ત્રી ધન વિગેરેરૂપ આ લોકનું (૨) પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં પરલોકનું. તે અનુક્રમે કહે છે કે (૧) (વક્ષ:સ્થલ) 'વિભૂતિ' એટલે આ લોકના સર્વ પુરુષાર્થરૂપ લક્ષ્મીનું રહેઠાણ છે. (૨) આનંદ પણ (क) બહારનો અને (ख) અંદરનો એવા ભેદથી બે પ્રકારનો છે. તે બંને કહે છે કે (વક્ષ:સ્થલ) (ख) મનને અને (क) બે નયનોને આનંદ આ સર્વ તરફથી કરાવનાર છે. કામ વિગેરેથી થતા દોષને લીધે તેવું (આનંદ કરાવનારૂં) નથી એમ 'પુરુષોના' શબ્દથી કહેલું છે. બધાએ પુરુષોનાં (મન અને અવયવોને આનંદ કરાવનારૂં છે) એવું બહુવચન અકસ્માતથી (આનંદ કરાવનારૂં) નથી એમ જણાવે છે.

વળી કંઠનું ધ્યાન કરવું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. કંઠ બે પ્રકારનો છે (૧) આભરણોનો આધાર થતો બહારનો અને (૨) સર્વ વેદોને બહાર નીકળવાનું સાધન જગદ્‌ગુરૂરૂપ અંદરનો. વળી (૧) ઘણાં પ્રિય આભરણો કંઠ ઉપર ધારણ કરવામાં આવે છે. ભગવાનને તો મુક્ત અને ભક્ત કરતાં બીજો કોઈ પ્રિય ન હોવાથી, તેઓનાં તત્ત્વરૂપ કૌસ્તુભમણિનું અધિક ભૂષણ થવું એ પ્રયોજન છે જેનું તેવો (કંઠ છે); કારણ કે (કૌસ્તુભ)મણિથી કંઠ શોભતો નથી, પણ કંઠથી મણિ શોભે છે. સુવર્ણ વિગેરે પણ તે (મણિ) નાં ભૂષણ થાય છે, તેમનો ભેદ જણાવવા 'અધિક ભૂષણ'. એમ કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દથી બંને ખભાઓ (નું) પણ (ધ્યાન કરવાનું) કહેલ છે. 'સર્વ લોકોએ નમસ્કાર કરેલ' વિશેષણથી ભગવાનને વેદોને બહાર નીકળવાના સાધન સર્વના ગુરુરૂપ જણાવેલા છે. ૨૬.

बाहूंश्च मन्दरगिरेः परिवर्तनेन निर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् ॥
सञ्चिन्तयेद्दशशतारमसह्यतेजः शङ्खं च तत्करसरोरुहराजहंसम् ॥२७॥

અને મંદરપર્વતના ફરવાથી જે બાહુ ઉપરનાં કડાંઓ ઉજળાં થએલાં અને જેમના ઉપર

૧...૧. સ્વચ્છપણાનો આ બંને ન હોવાનો અર્થ કર્યો, તેથી પોતે જે ધર્મનો આદર કરે છે તેનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (प्र) 'ન હોવું' એટલે કરવાની જરૂર રહેતી નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. 'એવા પ્રકારનો' એટલે સમાન હોવાપણા રૂપ. (प्र)

લોકપાલોને સ્થાપેલા છે તે બાહુઓનું; અને એક હજાર આરાવાળા, ન સહન થઇ શકે તેવા તેજવાળા (સુદર્શન)નું, અને તેમના કરકમલમાં રહેલા રાજહંસરૂપ શંખનું ધ્યાન કરવું. ૨૭

'અને બાહુઓનું ધ્યાન કરવું.' 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી બાહુ ઉપર રહેલ દેવોનું (ધ્યાન કરવું), કારણ કે અમૃતનું મથન કરવામાં રોકાએલા બાહુઓએ દેવોને અમૃતનું પાન કરાવેલું. તેમના ઉપર વીંટાએલ કડાંઓ પુરૂષાર્થરૂપ છે. મંદર પર્વતના **परिवर्तनेन** સર્વ તરફ ફરવાથી **निर्णिक्तानि** પરસ્પર ભેગાં થએલાં અથવા ઘસાવાથી ઉજળાં થએલાં હતાં બાહુનાં કડાંઓ જેમનાં, અને સ્થાપેલા છે લોકપાલો ઉપર જેમની, તેવા (બાહુઓનું ધ્યાન કરવું). તે હસ્તોમાં (રહેલાં ચક્ર વિગેરે આયુધોનું ધ્યાન કરવું. તે પૈકી પ્રથમ સુદર્શનનું ધ્યાન કરવું, એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. એક હજાર આરાવાળું ચક્ર, દશ સેંકડા છે આરા જેના,(એમ) કાલચક્ર કહેલું છે. 'સેંકડો' એ હદ વિનાના માટે યોજેલ શબ્દ છે. દશ[1] પ્રાણો છે, (તે) દશના દરેકના સેંકડો 'આરા' એટલે કાલના અવયવો છે. તેથી કાલરૂપ સુદર્શન ચક્ર સર્વના પ્રાણ હરનારૂં છે. 'ન સહન થઈ શકે તેવાં તેજવાળા' વિશેષણથી (એમ) કહેલું છે કે– તેનો* ઉપાય થઈ શકે તેમ નથી. તેનું તેજ એટલે છ ઊર્મિઓ+ અને કાલના ગુણોને સહન કરી, (તેનો) ઉપાય કરવો જોઇએ, પરંતુ તે (તેજને સહન કરવાનું) જ અશક્ય છે. વળી શંખનું ધ્યાન કરવું. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી તેમાં રહેલા સર્વ વેદોનું (ધ્યાન કરવું.) તે ભગવાનના **करकमले** કરકમલમાં રાજહંસરૂપ (શંખનું ધ્યાન કરવું). શંખના આરંભમાં અને અંતમાં ભગવાનના ઓષ્ઠની કાંતિથી સ્હેજ લાલાશ (રહે છે), અને તે શબ્દ કરનારો છે, તેથી કમલની મધ્યમાં રહેલા લાલ મુખ અને ચરણવાળો કૂજન કરતો હંસ જણાવેલો છે, કારણ કે તે (હંસ) દૂધ અને અને પાણીને જૂદાં પાડનારો અને ભગવાનનો પ્રેમ દર્શાવનારો છે. ૨૭.

कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन ॥
मालां मधुव्रतसमूहगिरोपघुष्टां चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे ॥२८॥

ભગવાનને પ્રિય, શત્રુઓના સૈનિકોના લોહીરૂપ કાદવથી ખરડાએલી કૌમોદકીનું, અને આમના કંઠમાં (રહેલ) વેદોના સમૂહની વાણીએ પ્રકટ કરેલી માલાનું અને જીવના તત્ત્વરૂપ નિર્મલ મણિનું સ્મરણ કરવું. ૨૮.

કૌમોદકીનું પણ સ્મરણ કરવું, કારણ કે તે (ગદા) આસન્યરૂપ (હોઈ) ભગવાનને પ્રિય છે, અને (ભગવાન) પાપરહિત હોવાથી સર્વ દૈત્યોને હણવાનું (તે) સાધન કહેલું છે. તે (અર્થ) કહે છે કે:– **अरातीनां** શત્રુઓના જે સૈનિકો, તેઓના લોહીરૂપ કાદવથી **दिग्धाम्** ખરડાએલી (ગદાનું સ્મરણ કરવું). જેમ પાપરહિત ઉદાર પુરુષ ભગવાનને પ્રિય છે, એવી રીતે દૈત્યોને હણનાર પણ ભગવાનને પ્રિય છે. 'વેદોના સમૂહની વાણીએ પ્રકટ કરેલી' માલાનું પણ ધ્યાન કરવું. **मधुव्रताः** મનોહર નિયમવાળા, મધુ (મનોહર) જ છે વ્રત જેનું તેવા (વેદો છે), કારણ કે વેદો પણ ભગવાનનું જ જ્ઞાન કરાવે છે. તેઓનો સમૂહ તે જ વેદ છે. તેઓની વાણી ધર્મનાં જ્ઞાનરૂપ છે. તે ભગવાનની કીર્તિ પ્રકટ કરે છે, કારણ કે જે ધર્મ વિગેરેથી થતું નથી, તે કીર્તિથી થાય છે. માલાનું કંઠમાં જ સ્થાન હોવાથી ઉપર કહેલો જ કંઠ–કૌસ્તુભનાં ભૂષણ તરીકે કહેલો–તેનું ફરી સ્મરણ કરાવે છે. **चैत्यस्य** ચિત્તમાં રહેનારા જીવનું જે તત્ત્વ—દેહમાં ન પ્રવેશેલું (આત્માનું) પોતાનું સ્વરૂપ—તે જ કૌસ્તુભમણિ છે, તે 'આમના' એટલે ભગવાનના કંઠમાં છે. માલાનું અને મણિનું કંઠમાં ધ્યાન કરવું એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. એવો અર્થ થાય છે કે ભક્તો સાથે ભગવાનની કીર્તિનું ધ્યાન કરવું. ૨૮.

---

૧. (અંબરીષે કરેલ સ્તુતિમાં) ૯–૫–૪માં કહેલ વચન પ્રમાણે જૂદા પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરેલું છે. (प्र)
* તેનો એટલે તેનાથી બચવાનો, એમ જણાય છે.
+ શોક, મોહ, જરા, મૃત્યુ, ભૂખ અને તરસ એ ૭ ઊર્મિઓ છે.

હવે પછી મુખકમલનું ધ્યાન કરવું, એમ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:—

भृत्यानुकम्पितधियेह गृहीतमूर्तेः सञ्चिन्तयेद्भगवतो वदनारविन्दम् ॥
यद्विस्फुरन्मकरकुण्डलमण्डितेन विद्योतितामलकपोलमुदारनासम् ॥२९॥
यच्छ्रीनिकेतमलिभिः परिषेव्यमाणं भूत्या स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम् ॥
मीनद्वयश्रियमधिक्षिपदब्जनेत्रं ध्यायेन्मनोमयमतन्द्रितमुल्लसद्भ्रु ॥३०॥

સેવકો ઉપર અનુકંપા (કરવા)ના વિચારથી જેમણે અહિં અવતાર ધારણ કરેલ છે તેવા ભગવાનનાં મુખકમલનું ચિંતન કરવું, જે ઘણા શોભતા મકર જેવાં બનાવેલાં કુંડલોના હાલવાથી થએલાં તેજથી પ્રકાશતા સ્વચ્છ ગાલવાળું, ઉદાર નાસિકાવાળું, લક્ષ્મીના ધામરૂપ, ભ્રમરોથી સેવાતું, પોતાની વિભૂતિથી સેવાતું, વાંકા કેશના સમૂહવાળું, બે માછલાંની કાંતિનો તિરસ્કાર કરતાં કમલ જેવાં નેત્રવાળું, મનથી ભરપૂર (અને) સાવધાનતાથી વિલાસ કરતી ભ્રમરોવાળું છે, તેનું ધ્યાન કરવું. ૨૯—૩૦.

જે સર્વમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે જ મુખકમલનું ધ્યાન કરવું જોઈએ, અને જો (ભગવાન) ભૂમિ ઉપર અવતાર લે, તો જ તે (મુખકમલ) સર્વમાં પ્રસિદ્ધ થાય, અને જો સેવકોને દુઃખ થાય, તો જ (ભગવાન) અવતાર લે. તે (અર્થ) કહે છે કે:—સેવકો ઉપર અનુકંપા (કરવા)-ના વિચારથી ધારણ કરેલ છે અવતાર જેમણે તેવા (ભગવાનનાં મુખકમલનું ધ્યાન કરવું). 'અવતાર ધારણ કરેલા (ભગવાન) જૂદા પ્રકારના (હલકા) હશે' એવી શંકા ન રહે તે માટે 'ભગવાનનાં' એમ કહેલું છે. (મુખ) માત્ર દૃષ્ટિથી જ દુઃખ દૂર કરતું હોવાથી (તે) 'કમલ' છે. તે મુખકમલનું ઓગણત્રીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી આરંભી દોઢ શ્લોકથી વર્ણન કરે છે. (૧) જે મુખારવિંદ ઘણાં શોભતાં મકર જેવાં બનાવેલાં[1] બે કુંડલો, તેમનાથી શોભતા બે ગાલ-વાળું છે, અથવા '**वल्गितेन**' એવો પાઠ લેતાં મકરના જેવાં બનાવેલાં બે કુંડલોનાં **वल्गितेन** હાલવાથી ઉત્પન્ન થએલું તેજ, તેનાથી પ્રકાશતા બે ગાલ છે જેમાં તેવું, (૨) ઉદાર નાસિકા છે જેમાં તેવું, (૩) જે મુખકમલ ભ્રમરોથી સેવાતું, અને (૪) પોતાની જ સેવક અને (૫) અસાધારણ કાંતિવાળી (લક્ષ્મી)થી સેવાતું, (૬) વાંકા કેશોના સમૂહવાળું, (૭) બે માછલાંની કાંતિનો **अधिक्षिपत्** તિરસ્કાર કરતાં કમલ જેવાં બે નેત્રો છે જેમાં તેવું (૮) '**मनोमयम्**' બધાઓનાં મનો સદા તેમાં રહેતાં હોવાથી[2] મનથી ભરપૂર (અને ૯) **अतन्द्रितम्** સાવધાન-તાથી[3] વિલાસ કરતી બે ભ્રમરો છે જેમાં તેવું છે. એ પ્રમાણે નવ રસો ઉત્પન્ન કરવા માટે, અને સર્વને વશ કરવા માટે મુખનાં નવ વિશેષણો કહ્યાં. વળી (તે વિશેષણોથી) નવ પ્રકારની ભક્તિ જણાવી. (૧) મુખ આનંદરૂપ ભગવાનનું ભક્તિરસથી ભરપૂર ફલ છે, વિષય (લક્ષ્ય) બે ચરણો છે, જીવ પ્રાપ્ત કરનારો છે. નવે રસો મુખમાં પ્રકટ છે, અને ભક્તિના રસનો અનુ-ભવ કરવામાં બે ગાલ ભક્તોના સમાજનું સ્થાન છે. તેમના ઉપર ક્રિયામાં તત્પર રહેનારા અને જ્ઞાનમાં આસક્તિવાળા ભક્તો વિલાસ કરે છે. સાંખ્ય અને યોગ મકર જેવાં બનાવેલાં કુંડલો છે. કર્ણ શબ્દથી થતું જ્ઞાન કરાવનાર છે, ચક્ષુ અનુભવરૂપ (પ્રત્યક્ષ) જ્ઞાન કરાવનાર છે. શબ્દથી થતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં સાંખ્યનો અને યોગનો આ જે પ્રભાવ તે તે જ છે. તેનાથી પ્રકાશતાં થવું એટલે ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિનું પ્રાકટ્ય. પરસ્પર શ્રવણ કરનારા ઉત્તમ ભક્તો સમાજરૂપ હોવાથી સ્વચ્છ છે. આથી **શ્રવણ**નો પરિવાર ઘણો કહ્યો. (૨) ઉદાર નાસિકા **કીર્તન**

---

૧. '**मकराकृते**' એટલે મકર જેવાં આ સર્વ તરફથી બનાવેલાં. (**प्र**)

૨. મનમાં (ભગવાનની) મૂર્તિની કલ્પના કરીને જ ધ્યાન થાય તેમ હોવાથી તે મનોમય જ છે, છતાં વચ્ચે 'મનોમય' શબ્દ કહેવાનું પ્રયોજન જણાવવા તેવો અર્થ કરેલ છે. (**प्र**)

૩. આથી **अतन्द्रितम** ક્રિયાવિશેષણ હોવાનું સૂચવેલું છે. (**प्र**)

(ભક્તિ) છે. કીર્તન સર્વ પુરુષાર્થો આપનારૂં હોવાથી ઉદાર છે. મુખમાં નાસિકા જ મુખ્ય છે. ભગવાનની નાસિકા જગતને સૌંદર્ય આપતી હોવાથી ઉદાર છે. ભગવાનમાં સ્થિતિ કરવાથી જ સર્વને સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે. સ્થિતિ કરાવનારી નાસિકા ઉદાર છે. (૩) (મુખ) લક્ષ્મીના ધામરૂપ છે, લક્ષ્મીની સ્થિતિ **સ્મૃતિરૂપ** છે ભક્તિમાં લક્ષ્મી સ્મૃતિરૂપ જ છે. (૪) ભ્રમરોનું સર્વ તરફનું સેવન પ્રકટ ભક્તોનું **પાદસેવન** છે, અને (૫) પોતાની વિભૂતિ સેવન કરે તે **અર્ચન** હોવાનું સ્પષ્ટ જ છે. (૬) **કુટિલાઃ** વાંકા કેશો **વંદનરૂપ** છે, કારણ કે વંદન કરતાં પુરુષ વાંકા દેહવાળો થાય છે. તેમ ન હોય તો ભગવાન વિષે કુટિલો (વાંકા)ની સ્થિતિ હોતી નથી. કું પૃથ્વીને **तरन्ति** તરે તે (કુટિલ).[1] જેમ જલમાં તરનારાઓ જેવી આકૃતિવાળા થાય છે, તેવા જ ભૂમિ ઉપર નમન કરનારાઓ થાય છે. 'સમૂહ' એટલે સેંકડોની સંખ્યામાં વારંવાર થવું તે. તે (સમૂહ)વાળું પણ (મુખ) છે, એમ રસવાળું નમન જણાવેલું છે. (૭) **દાસ્ય** પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ અંદરનું અને બહારનું હોય છે. મલ દૂર કરવારૂપ અંદરનું, અને સૌંદર્યરૂપ બહારનું (દાસ્ય) છે. માછલાં જલની અંદર રહેલા મલનો નાશ કરનારાં છે, અને તે મલ બહારનો અને અંદરનો એવા પ્રકારનો હોવાથી એ માછલાં, પાપ અને અવિદ્યાનો નાશ કરનારાં એ શુદ્ધ કરનારાં કહેલાં છે. દાસ્ય તો (તે) બંને શક્તિઓનો તિરસ્કાર કરનારૂં છે. દેહના સંબંધમાં તો વર્ણન સ્પષ્ટ જ છે, (કારણ કે) રસ માટે (પડખું) ફેરવતાં તેવું જ જ્ઞાન થાય છે. બહારની શોભા માટે 'કમલ' એમ કહેલું છે. એ નેત્રો સર્વનો અનુભવ કરાવનારાં છે તેવું જ દાસ્ય પણ છે.

(શ્લોકમાં અહિં) વચ્ચે ફરીથી ધ્યાન કરવાનું કહેલ છે તે પોતાને અધીન સાત (ભક્તિઓ) જૂદા પ્રકારની હોવાનું જણાવવા (કહેલું છે). (૮) 'મનથી ભરપૂર' **સખ્ય** છે, કારણ કે ઈશ્વર સાથે વાસ્તવિક સખ્ય હોતું નથી. (૯) એ ભ્રમરોનો વિલાસ **આત્મસમર્પણ** છે, અને 'બ્રહ્માનું સ્થાન એ તેમની ભ્રમરોનો વિલાસ છે' એ વાકય પ્રમાણે આ ફલ આપવા તત્પર થએલનું લક્ષણ છે, કારણ કે બ્રહ્માને પોતાને સ્થાનમાં મૂકેલા છે. 'જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે..' (ભ. ગી. ૪-૧૧) એ વાકય પ્રમાણે આત્મસમર્પણ તેવાં ફલને જણાવી કહેલ છે. ૨૯-૩૦.

એ પ્રમાણે નવ પ્રકારની ભક્તિ પછી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી (અનુક્રમે) ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ અને માયાશક્તિનું નિરૂપણ કરે છેઃ—

तस्यावलोकमधिकं कृपयाऽतिघोरतापत्रयोपशमनाय निसृष्टमक्ष्णोः ॥
स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं ध्यायेच्चिरं विततभावनया गुहायाम् ॥३१॥

કૃપાને લીધે ઘણા ઘોર ત્રણ તાપોને શાંત કરવા નયનોમાંથી છૂટેલી, સ્નેહવાળાં સ્હેજ હાસ્યને અનુકૂલ, ઘણો ઉપકાર કરનારી તેમની દષ્ટિનું **હૃદયમાં** વિસ્તારપૂર્વક વિચારથી લાંબા સમય સુધી અધિક ધ્યાન કરવું. ૩૧.

ભગવાનની દૃષ્ટિનું અધિક ધ્યાન કરવું. તે દુઃખ દૂર કરનારી અને ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરાવનારી છે એમ કહે છે. એ નયનોની દૃષ્ટિ લૌકિક અને અલૌકિક અમૃતરૂપ હોઈ બંને પ્રકારના,* આધ્યાત્મિક વિગેરે ત્રણે જાતના તાપોનો નાશ કરે છે, કારણ કે કૃપાને લીધે ત્રણ તાપોને શાંત કરવા (તેને) નાખેલી છે. કૃપાનાં કારણરૂપ ભક્તિ કહી. ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે એમ જણાવવા કહે છે કે સ્નેહવાળું જે સ્હેજ હાસ્ય,—ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે (કરેલો) જે મોહ—તેને (તે દૃષ્ટિ) અનુકૂલ છે. ભક્તિ સાથેની જ્ઞાનશક્તિ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવા કરાવેલ મિથ્યાજ્ઞાન (મોહ)થી વિરુદ્ધ

---

૧. 'ર' અને 'ત'નો અભેદ લઈ, 'કુંતલ'નો અર્થ ('કુંતર' શબ્દ ગણી) કરેલ છે. (प्र)
* 'બંને પ્રકારના' એટલે લૌકિક અને અલૌકિક.

નથી. [1]સ્વતંત્ર ભક્તિ (પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધીનો) ઘણો ઉપકાર (કરનારી છે). (તેવો ઉપકાર કરે) ત્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે ઘણાં જન્મોએ થાય છે, તેથી તેનું સ્વરૂપ જાણવા 'લાંબા સમય સુધી ધ્યાન કરવું' એમ કહેલું છે. તેમાં ઉપયોગી (હોય તેવા) પદાર્થોનો વિચાર કરવા માટે 'વિસ્તારપૂર્વક વિચાર' (કરવો). બીજાઓનો વિચાર ન આવે તે માટે 'હૃદયમાં' (વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરવો). ૩૧.

જ્ઞાન પણ (પ્રાપ્ત) થાય છતાં ત્યારપછીની ભક્તિ જો (પ્રાપ્ત) ન થાય તો ફલ ન મળે તેથી, (અને) મોહ સંપૂર્ણ પ્રકારે (જરાએ) ન હોય તો ભક્તિ ન થાય તેથી, નીચેના શ્લોકમાં હાસ્ય ધ્યાન કરવા યોગ્ય હોવાનું કહે છે:—

हासं हरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम् ॥
संमोहनाय रचितं निजमायया‌ऽस्य भ्रूमण्डलं मुनिकृते मकरध्वजस्य ॥३२॥

નમન કરેલા સર્વ લોકના તીવ્ર શોકનાં આંસુઓના સાગરને સૂકવનારાં, ઘણાં ઉદાર, મુનિઓને માટે કામદેવને મોહ કરવા પોતાની માયાથી રચેલાં હરિનાં હાસ્યનું (અને) આમના ભ્રમરમંડલનું (ધ્યાન કરવું.) ૩૨.

ભગવાનનાં હાસ્યનું ધ્યાન કરવું. ઘણાં દુ:ખીઆરાઓનાં દુ:ખનો (તે) નાશ કરનારું હોવાથી 'હરિનાં' એમ કહેલું છે. તે (અર્થ) કહે છે કે:-નમન કરેલા જે સર્વ લોકો, તેઓનો ભગવાનના વિરહથી ઉત્પન્ન થએલો, સર્વ ભક્તોનો અનુભવ જેનો સાક્ષી છે તેવો તીવ્ર જે શોક, તેનાથી ઉત્પન્ન થએલાં આંસુઓના સાગરને સૂકવવાનું થાય છે જેનાથી તેવું (હાસ્ય છે). માયાએ કરેલા મોહથી જ એ પ્રમાણે થાય છે.[2] તેમ ન હોય, તો (શોક) સદા ચાલુ જ રહે. વળી (આ મોહથી) પરમ પુરુષાર્થની હાનિ થતી નથી, એમ 'ઘણાં ઉદાર' વિશેષણથી કહેલું છે. વિરહ ચાલુ રહે તે તરત જ પરમ પુરુષાર્થ આપનાર છે, છતાં પણ માન્યતા પ્રમાણે (તે) દુ:ખરૂપ હોવાથી, હાસ્ય તેને અટકાવી અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવીને પણ, પોતે જ તે પુરુષાર્થ આપતું હોવાથી 'ઘણું ઉદાર' છે.

'ગરીબડા ભક્તો પ્રતિ (ભગવાનને) હાસ્ય કેમ ઉત્પન્ન થયું ?' એવી શંકા થાય, તેથી '(કામદેવને) મોહ કરવા' એમ કહેલું છે. કામદેવને મોહ કરવા (ભગવાનને હાસ્ય ઉત્પન્ન થયું), કારણ કે મુનિઓ ભગવાનનું ધ્યાન કરતા હતા, ત્યારે પહેલાં તેમણે જીતેલો કામ 'ભગવાનનું ઐશ્વર્ય જોઈને મુનિઓને (તેમની સાથે રમણ કરવાની) ઇચ્છા થાઓ' એવા વિચારથી (મુનિઓનાં ધ્યાનમાં) વિઘ્નરૂપ તરીકે ભગવાનની સમીપ આવ્યો. ત્યારે તેને જો મોહ ઉત્પન્ન કરવામાં ન આવે, તો મુનિઓનાં બધાંએ કાર્યનો નાશ થાય, તેથી કામદેવને મોહ ઉત્પન્ન કરવા (ભગવાનનું) હાસ્ય ઉત્પન્ન થયું. તેણે પણ ભગવાનનાં મુખનું સૌંદર્ય જોઈ વિસ્મય પામી મુનિઓને મોહ ઉત્પન્ન ન કર્યો. 'પોતાની માયાથી (રચેલાં)' શબ્દથી

---

૧. "'પરંતુ જેઓનું તે અજ્ઞાન જ્ઞાનથી નાશ પામેલું છે' (ભ. ગી. ૫-૧૬) વિગેરે વાક્ય પ્રમાણે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પરસ્પર એકબીજાનો નાશ કરનારાં હોવાથી અજ્ઞાનથી થતો મોહ જ્ઞાન (ભગવાનની દૃષ્ટિ)ને અનુકૂલ કેમ હોય ?" એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. ભગવદ્ગીતા ૧૮-૫૪ માં કહેલું છે કે:—'બ્રહ્મભાવ પામેલો, પ્રસન્ન આત્માવાળો શોક કરતો નથી...મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.' અહિં બ્રહ્મભાવનું ફલ ભક્તિ હોવાનું કહેલું છે. જો કે આ ભક્તિ આત્માના ધર્મરૂપ છે. છતાં તે પહેલાં અર્જુન વિગેરેએ સંબંધને લીધે જે પ્રાપ્ત કરેલી તે મોહનાં કાર્યરૂપ હતી, અને ભગવાનના ઉપદેશ પછી પણ ચાલુ હતી. તેથી જણાય છે કે સંસાર માટેનો મોહ અને ભગવાનનું જ્ઞાન એ પરસ્પર નાશ કરનારાં છે, પરંતુ સામાન્ય પ્રકારનો મોહ ભગવાનનાં જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ નથી. તેથી વિરોધ નથી. (પ્ર) ભક્તિનો અને જ્ઞાનનો વિરોધ નથી. તેથી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવા ભગવાન મોહ કરે તે ભગવાનનાં જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. 'એ પ્રમાણે થાય છે' એટલે શોક સૂકાય છે. (પ્ર)

આધિદૈવિક કામને પણ મોહ ઉત્પન્ન કરવાનું હાસ્યનું બલ જણાવેલું છે. આમનાં ભ્રમરમંડલનું પણ ધ્યાન કરવું. તે પણ હાસ્યની પેઠે કાર્ય સફલ કરનારૂં છે. મૃત્યુરૂપ હોઈ દુષ્ટોનો સંપૂર્ણ નાશ કરનારૂં છે. મોહ થતાં, જીવોને પોતાથી જ દુઃખ દૂર થાય છે, પરંતુ ભ્રમરમંડલનું ધ્યાન થતાં ભગવાન દુઃખ દૂર કરે છે, તેથી બંને કહેલાં છે. મકર (મઘર) ક્રૂર સ્વભાવવાળો છે, તેથી તેની (મકર જેની ધજામાં છે તેવા કામદેવની) ક્રૂરતા કહી. (તેનો નાશ કરવા ભ્રમરમંડલ) ચઢાવેલું બાણુ છે એમ જણાવવા 'મંડલ' (કહેલ છે.) ૩૨.

ઉપર કહેલાં ધ્યાનમાં સર્વ વિઘ્ન કરનારાંને મોહ કરે તે માટે ભગવાનનાં ઉંચેથી કરેલાં હાસ્યનું ધ્યાન કરવું, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठभासाऽरुणायिततनु द्विजकुन्दपंक्ति ॥
ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथग्दिदृक्षेत् ॥३३॥

સ્નેહવાળી ભક્તિથી અર્પણ કરેલ મનવાળાએ ધ્યાનોનાં સ્થાનરૂપ, અધર અને ઓષ્ઠની ઘણી કાંતિથી લાલ બનેલી આકૃતિવાળા, દાંતરૂપ કુંદ પુષ્પોની હારવાળા, પોતાના દેહની પોલાણમાં રહેલ વિષ્ણુનાં ઉંચેથી કરેલાં હાસ્યનું ધ્યાન કરવું, (અને) બીજું કાંઈ જોવાની ઇચ્છા ન કરવી. ૩૩.

તે (ભગવાને ઉંચેથી કરેલું હાસ્ય) બધાંએ ધ્યાનોનાં સ્થાનરૂપ છે, કારણ કે બધા તે (ધ્યાન)માં થતાં વિઘ્નો દૂર થાય તે માટે ભગવાનનાં ઉંચેથી કરેલાં હાસ્યનું ધ્યાન કરે છે, કારણ કે ઘણો આનંદ હોય, ત્યારે ભગવાન ઉંચેથી હાસ્ય કરે છે. સર્વને ભૂલાવનારૂં તે કાલ વિગેરેને પણ મોહ કેમ ન કરે? અધર અને ઓષ્ઠથી જે ઘણી भाः કાંતિ—કારણ કે લજ્જા અને લોભનાં સ્વરૂપ અને ધનનો ક્ષય કરવો જોઈએ—તે (કાંતિ)ને લીધે લાલ બનેલી છે આકૃતિ જેની તેવું, (અને) દાંતો જ કુંદ પુષ્પો છે, તેઓની હાર છે જેમાં તેવું (ભગવાને ઉંચેથી કરેલું હાસ્ય છે), કારણ કે ઉંચેથી કરેલાં હાસ્યમાં દાંતો પણ પ્રકટ થાય છે, અને તે કુંદ પુષ્પો જેવા (શ્વેત) છે. પૃથ્વી ઉપર સ્નેહનાં કારણ-રૂપ દાંતો પુત્ર વિગેરે ઉપરના સ્નેહરૂપ છે; અને ત્રણુથી સર્વનો[1] ક્ષય થાય છે.

'આવું ઉંચેથી કરેલું હાસ્ય (ધ્યાન કરનારને) પોતાને પણ મોહ કરે તેથી તેનું ધ્યાન કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાના દેહની પોલાણમાં રહેલ (વિષ્ણુ)નાં' એમ કહેલું છે. જો ભગવાન પોતાના હૃદયમાં પ્રકટ જ હોય, તો પોતાને મોહ થતો નથી એ પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાન પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે સખ્ય અને આત્મનિવેદન (ભક્તિ કરવી એમ) કહે છે. સ્નેહવાળી ભકિતથી અર્પણ કરેલું છે મન જેનું* તેવો (થાય છે), અને બીજું કાંઈ ન જોવું એ આત્મનિવેદન છે. ૩૩.

એ રીતે ધ્યાનથી ભગવાનમાં નવ પ્રકારની ભક્તિ પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત થાય છે.[2] તે પ્રાપ્ત થતાં મોક્ષ જરૂરી ફલ હોવાથી, તે પ્રાપ્ત કરાવનાર જેમનાં સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે તે ભગવાનનું સ્વરૂપ અદૃશ્ય થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् ॥
औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते ॥३४॥

એવી રીતે જેણે ભગવાન હરિમાં પ્રેમ પ્રાપ્ત કરેલો છે, જેનું હૃદય ભક્તિથી પીગળ્યા કરે છે, જેને આનંદથી રોમાંચ થાય છે, (અને) જે ઉત્કંઠાથી થતાં થોડાં થોડાં આંસુઓથી વારંવાર પીડાય છે તે તે ચિત્તને પકડવાના આંકડાનો પણ ધીરે ધીરે ત્યાગ કરાવે છે. ૩૪.

---

૧. कु પૃથ્વીનો द्यति નાશ કરે તે કુંદ, એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પૃથ્વીનો ક્ષય થાય છે, અને લજ્જા તથા લોભમાં (અનુક્રમે) સ્વરૂપ અને ધનનો સંકોચ થાય છે. તેથી આ ત્રણ અધર, ઓષ્ઠ અને કુંદ (દાંત)નાં ધ્યાનથી સ્વરૂપ (દેહ), ધન અને પુત્ર વિગેરે ઉપરના સ્નેહનો ક્ષય થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

* આ સખ્યભકિત કહી.

૨. આથી (૨૦ થી ૩૩ સુધીના) તેર (શ્લોકો)નું તાત્પર્ય કહેલું છે. (प्र)

સર્વ દુઃખો દૂર કરનાર, સર્વ પુરુષાર્થો આપનાર ભગવાનમાં એવી રીતે પ્રાપ્ત કરેલો છે ઉપર જણાવેલ પ્રેમ જેણે, (તે....ત્યાગ કરાવે છે). 'જેનું હૃદય પીગળ્યા કરે છે' વિશેષણથી ભક્તિનું વચલું કાર્ય કહેલું છે. **જેમ તાપથી બરફ ઘી વિગેરે પીગળે છે, તેમ ભક્તિથી હૃદય પીગળે છે.** તે પીગળે ત્યારે દેહમાં આકુલતા થાય છે. આનંદને અટકાવનારૂં હૃદય પીગળવાથી આનંદ થતાં રોમાંચ થાય છે, તે સમયે ભગવાનમાં અધિક પ્રેમ હોવાને લીધે કંઠ પણ રૂંધાય છે. પછી ઉત્કંઠા થતાં જે થોડાં થોડાં આંસુ નીકળે, તેનાથી વારંવાર પીડાય છે. સંપૂર્ણ ભક્તિ પ્રાપ્ત થતાં, ચિત્તનો આંકડો એટલે (ચિત્તને) વશ કરવાનું સાધન ભગવાનનું સ્વરૂપ–તે પણ મનથી કલ્પેલું હોવાથી—તેનો પણ (ચિત્તને) ધીરે ધીરે वियुङ्क्ते ત્યાગ કરાવે છે. ૩૪.

मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथाऽर्चिः ॥
आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ॥३५॥

આધાર તજેલું મન જ્યારે વિરકત થઈ વિષયરહિત થાય છે ત્યારે જેમ જ્વાલા શાંત થાય છે તેમ એકાએક (તે) લય પામે છે. જેના ગુણનો પ્રવાહ અટકી ગએલો છે તેવો પુરુષ અહિં આત્માને આવરણરહિત એકલાને જૂએ છે. ૩૫.

બીજા (પદાર્થો)થી પાછું ફરેલું મન ભગવાનની મૂર્તિની કલ્પના કરીને, તેમાં સુખી રહેલું; પરંતુ તે (મૂર્તિ) જતી રહેતાં, આધાર તજેલું અને વિષયરહિત થયું. આટલા સમય સુધી આધારપણું અને વિષયપણું આ (મૂર્તિ)માં જ રહેલાં. પહેલાંના વિષયોનો તો પહેલાં જ ત્યાગ કરેલો, અને ભગવદ્રસનો સ્વાદ લીધેલ હોવાથી હવે તેમાં[1] વિરકત થયું. એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે વિષય ન રહેતાં, તે પોતે જ निर्वाणं (પોતાનાં) કારણમાં લય ऋच्छति પામે છે. 'દેહ હોય ત્યાં સુધી લય ન પામે' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ જ્વાલા શાંત થાય છે' એ દૃષ્ટાંત કહેલું છે. દીપકની જ્વાલા અથવા કાષ્ઠની જ્વાલા સામગ્રી ન રહેતાં જ શાંત થાય છે, તેમ મન પણ (વિષયરહિત થતાં લય પામે છે), એવો અર્થ છે.

'તેથી શું (થાય) ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. ઉપાધિરૂપ અંતઃકરણ જતાં (અહિં)આ શરીરમાં જ 'પુરુષ' જીવ 'આત્મા' ભગવાનને अव्यवधानं આવરણના ગુણ વિનાના એક જૂએ છે, પરંતુ પોતાની જાતના જોતો નથી. "આધ્યાત્મિક સત્ત્વ વિગેરે ગુણોથી પ્રીતિ વિગેરેના પ્રવાહો સદા ઉત્પન્ન થાય છે, અને ભગવદીય[2] (ગુણો)થી વિષયો (ઉત્પન્ન થાય છે). બન્ને (પ્રવાહો ભગવાનને જોવામાં) આવરણ કરનારા હોવાથી (ભગવાનને તે) એક કેમ જૂએ ? તેથી જ શ્રુતિ પણ કહે છે કે 'તમે તેમને જાણતા નથી." એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં 'જેના ગુણનો પ્રવાહ અટકી ગએલો છે' એમ કહેલું છે. બંને પ્રકારનો (પ્રવાહ અટકી ગયો છે), એમ કેટલાક કહે છે. બીજાઓ એમ કહે છે કે બેમાંથી એક (પ્રવાહ અટકી ગયો છે). આત્માનું જ્ઞાન થાય તે માટે એવી મનની છેવટની સ્થિતિની જરૂર છે. તે ન હોય, તો આત્મા બ્રહ્મ હોવાનો અનુભવ થતો નથી. ૩૫.

'જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં, તે (સ્થિતિ)જતી રહેશે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या स्वस्मिन् महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये ॥
हेतुत्वमप्यसति कर्तरि दुःखयोर्यत्स्वात्मन्यधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः ॥ ३६ ॥

તે પણ આ મનની છેવટની શાંતિ વડે, જેમાં સુખ તથા દુઃખ હોતાં નથી તેવા મોક્ષરૂપ આત્મામાં દૃઢ થાય છે, (અને)સુખ તથા દુઃખનાં જે કારણને આત્મામાં પહેલાં રાખતો, તે મિથ્યા કર્તાપણામાં (હોવાનું જાણી), આત્માની ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનાર થાય છે. ૩૬.

---

૧. 'તેમાં' એટલે મનથી કલ્પેલી (ભગવાનની) મૂર્તિમાં. (प्र)
૨. 'ભગવદીયોથી' એટલે ભગવદીય ગુણોથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

એવી રીતે આત્માનો અનુભવ કરવા જેણે મનની છેવટની જ સ્થિતિ કરેલી છે,[1] તે પણ આ જ છેવટની મનની સ્થિતિથી **महिम्नि** મોક્ષરૂપ આત્મામાં જ પોતે દૃઢ થાય છે, તેમાં જ સ્થિર થાય છે, ફરીથી પહેલાંની પેઠે પહેલાંની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતો નથી,એવો અર્થ છે. ' જેમાં સુખ તથા દુ:ખ હોતાં નથી. ' વિશેષણથી પહેલાં (ની સ્થિતિ)થી તે સ્થિતિનો ભેદ કહેલો છે. તે સ્થિતિમાં વિષયના સંબંધવાળાં સુખ તથા દુ:ખ હોતાં નથી. ' ચિત્તમાં રહેલાં કર્તાપણું વિગેરે ચિત્તનો લય થતાં જો આત્મામાં આવે તો વળી સુખ તથા દુ:ખ જરૂર થાય ' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જેમ તે (સ્થિતિ)માં સુખ તથા દુ:ખ હોતાં નથી, તેમ તેમાં સુખ તથા દુ:ખનું[2] કારણ પણ રહેતું નથી, કારણ કે સુખ દુ:ખનું કારણ **असति** મિથ્યા અથવા દુષ્ટ કર્તા અંત:કરણમાં જ રહેલું છે, (એમ) તેનું કારણ (કહેલું છે). 'આત્મામાં પણ સુખ તથા દુખનું કારણ હોવાનું જોવામાં આવે છે જ ' એવી શંકા થાય, તેથી જે ' આત્મામાં પહેલાં રાખતો ' એમ કહેલું છે. ચિત્તમાં રહેલાં કર્તાપણાંને જ પહેલાં આત્મામાં હોવાનું ખોટી રીતે માનેલું. હવે તો પ્રાપ્ત કરેલી છે આત્માની ઉત્તમ સ્થિતિ જેણે, તેવો થવાથી, બીજામાં રહેલાં કર્તાપણાંને (પોતામાં) ખોટી રીતે માનવાનું કારણ રહેલું નથી. એવી રીતે બધી અંદરની સ્થિતિ જણાવી. ૩૬.

(દેહનો) પોતાને ઉપયોગ નથી, અને દેહની સ્થિતિ (તેનાથી) જુદી રહે છે, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી બહારની સ્થિતિ[3] જણાવે છે. તે પૈકી આરંભમાં પોતાને તેનો ઉપયોગ નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

देहं तु तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ।।
दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ।। ३७ ।।

જેમ મદિરાના મદથી અંધ થએલો (પુરુષ) આસપાસ વીંટેલાં વસ્ત્રને જાણતો નથી, તેમ છેવટનો આત્મજ્ઞાની તે દેહને તો દૈવને લીધે (અમુક પ્રદેશમાં) રહેલો અથવા (ત્યાંથી) નીકળી ગએલો (આસન ઉપર) રહેલો અથવા ઉભો થઈ ગએલો જોતો નથી, કારણ કે (તેણે) સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરેલું છે.૩૭.

દેહને તો જોતો નથી, તેમાં અભિમાન હોવાનું તો બને જ ક્યાંથી ? 'તે' એટલે પહેલાં લાલન કરેલા (દેહ)ને પણ (જોતો નથી), કારણ કે આ ' છેવટનો ' દેહ ઉપરના ઉપકારની દરકાર વિનાનો (આત્મજ્ઞાની છે). ઘડો વસ્ત્ર વિગેરેની પેઠે પણ તે (દેહ)ની સ્થિતિ પણ જાણતો નથી, એમ ' રહેલો અથવા ઉભો થઈ ગએલો ' શબ્દોથી કહે છે. પહેલાં જે આસન ઉપર બેઠેલો ત્યાં જ રહેલો છે કે તેના ઉપરથી ઉભો થઈ ગએલો છે, એ જાણતો નથી, કારણ કે આ જીવે ' સ્વરૂપ ' એટલે બ્રહ્મની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલ છે. જેમ ગૃહસ્થની સ્થિતિમાં રહેલાં ઘર વિગેરેનું મહારાજા થાય ત્યારે અનુસંધાન રહેતું નથી, (તેમ બ્રહ્મની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં દેહનું ભાન રહેતું નથી). ' ત્યારે અધિપતિ વિના દેહ કેમ ઉભો રહે અથવા ફરે ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' દૈવને લીધે રહેલો અથવા નીકળી ગએલો ' એમ કહેલું છે. કાલ વિગેરેની પ્રેરણાથી જ વાસનાને લીધે કોઈક વાર બીજા પ્રદેશ-માં રહેલો હોય છે અને ત્યાંથી નીકળી ગએલો હોય છે. (આ) સંભવરહિત હોવાનું માની દૃષ્ટાંત કહે છે, (કે) મદિરાથી થએલો જે ઘણો મદ, તેનાથી ' અંધ ' ઘણો ગાંડો થએલો જેમ પોતે જ (પોતાની) આસપાસ વીંટેલાં વસ્ત્રને હું ચાલું છું ત્યારે (આ) (સાથે) આવે છે અથવા પડી જાય

---

૧. જે જીવે એમ (એવી સ્થિતિ) કરેલી છે. (प्र)

૨. શ્લોકમાં '**दु:खयो:**' શબ્દમાંનું દ્વિવચન લૌકિક સુખનો પણ દુ:ખ તરીકે સમાવેશ કરાવનારૂં છે. એવી રીતે આ સ્થિતિમાં પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરી, સંગ વિનાનો ઉદાસીન થતાં (બ્રહ્મ સાથે) એકપણું પ્રાપ્ત કરે છે (ભળી જાય છે). (प्र)

૩. ઉપર કહેલી અવસ્થા જણાવનારી બહારની સ્થિતિ કહે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

છે એમ જાણતો નથી. 'देहं तु नश्वरं' 'નાશવંત દેહને તો' એવો પાઠ[1] હોય, ત્યારે દેહ ઉપયોગી ન હોવાનું કારણ (કહેલું જાણવું).૩૭.

નીચેના શ્લોકમાં દેહનું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ॥
तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ ३८ ॥

ખરેખર! દૈવને વશ દેહ પણ જ્યાંસુધી પોતાનો આરંભ કરનારૂં કર્મ હોય ત્યાંસુધી પ્રાણવાળો રહી, તેની રાહ જૂએ છે. જેણે સમાધિ સુધીનો યોગ આચરેલો છે (અને) આત્માના સ્વરૂપનું જેને જ્ઞાન થએલું છે તે તો પ્રપંચસહિત તે સ્વપ્ન જેવા ભાસતા (દેહ)નો આદર કરતો નથી. ૩૮.

આ દેહ દૈવને વશ રહેલો હોઈ કાલ કર્મ અને સ્વભાવને અધીન છે. 'ખરેખર' શબ્દ નિશ્ચય દર્શાવે છે. જ્યાંસુધી પોતાનો આરંભ કરનારૂં કર્મ હોય, ત્યાંસુધી (દેહ) '**सासुः**' પ્રાણવાળો રહે છે. ઘણા સમય સુધી પણ રહે, છતાં પણ (જીવ) તેનો આદર કરતો નથી એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. સમાધિ સુધીનો યોગ આચરેલો છે જેણે, તે પ્રપંચ સહિત તે દેહનો (આદર કરતો નથી). આથી સદા સમાધિ આચરનાર કહેલો છે. તેવાને બહારનું ભાન રહેતું ન હોવાથી, તે (દેહને) ન જૂએ તે યોગ્ય જ છે. વળી (દેહ) **स्वाप्नं** સ્વપ્ન જેવો ભાસતો છે. આ (જીવ) '**प्रतिबुद्धवस्तुः**' આત્માના સ્વરૂપનું જેને જ્ઞાન થએલું છે તેવો છે, અને તે (દેહ) **स्वाप्नं** સ્વપ્નના જેવો ભાસતો તુચ્છ છે. તેથી (તેને દેહ ઉપર) પ્રેમ ન હોવાથી, લૌકિકના જેવો પણ તેનો આદર કરતો નથી. ૩૮.

હવે નીચેના શ્લોકથી આત્મા દેહ વિગેરેથી જૂદો હોવાનું સિદ્ધ કરે છે, (કારણ કે) તેમ ન હોય તો ઉપર કહેલું સિદ્ધ ન જ થાયઃ—

यथा पुत्राच्च वित्ताच्च पृथङ् मर्त्यः प्रतीयते ॥
अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेः पुरुषस्तथा ॥ ३९ ॥

જેમ પુત્ર અને ધન આત્મા તરીકે મનાએલા હોવા છતાં, તેમનાથી મનુષ્ય જૂદો જણાય છે, તેમ પુરુષ દેહ વિગેરેથી (જૂદો છે). ૩૯.

લોકોમાં પુત્ર અને ધન આત્મા છે એવી માન્યતા હોય છે, અને શાસ્ત્રથી પણ (એવી માન્યતા હોય છે). પુત્ર અંદરનો દેહ છે, પ્રાણ અને ધન બહારનો (દેહ છે). તેવા સંજોગોમાં જેમ મનુષ્ય—મરણ જેનો ગુણ છે તેવો—પુત્ર અને ધન હયાત હોવા છતાં પોતે મરણ પામે છે તેથી તેમનાથી એટલે પુત્રથી અને ધનથી જૂદો છે.

'આમનું જૂદાપણું પોતાની મેળે સાબિત થએલું છે. અહિં તમે શું સિદ્ધ કરો છો ?' એવી શંકા થાય, તેથી, 'આત્મા તરીકે મનાએલા હોવા છતાં' એમ કહેલું છે. જેઓ તેમને આત્મા તરીકે માનતા નથી, તેમના સંબંધમાં (આ) સિદ્ધ કરતા નથી; પરંતુ જેઓ (તેમને) આત્મા તરીકે જ માને છે, તેમના દેહથી પણ તે (પુત્ર અને ધન) જૂદાં છે, એવો અર્થ છે. એવી જ રીતે 'દેહ વિગેરેથી' એટલે દેહ ઇંદ્રિય પ્રાણ તથા અંતઃકરણથી પુરુષ જૂદો છે. ૩૯.

આ વિષયમાં આત્મા લોકમાં (દેહથી) જૂદો જણાતો ન હોવાથી, તર્કથી કહેલ હોવા છતાં બરાબર જાણવામાં ન આવે, તેથી નીચેના શ્લોકમાં દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છેઃ—

---

૧. આવો પાઠ હોય ત્યારે દેહને તો નાશવંત 'જૂએ છે' એમ વાંચવું. (प्र) નાશવંત દેહને તો જોતો (જાણતો) પણ નથી, એમ વાંચવામાં પણ કાંઈ હાનિ જણાતી નથી.

यथोल्मुकाद्विस्फुलिङ्गाद्धूमाद्वापि स्वसम्भवात् ॥
अप्यात्मत्वेनाभिमतात्तथापि पृथगुल्मुकात् ॥ ४० ॥
भूतेन्द्रियान्तःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् ॥
आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान् ब्रह्मसंज्ञितः ॥ ४१ ॥

જેમ પોતામાંથી ઉત્પન્ન થએલાં બળતું કાષ્ઠ તણખા અને ધૂમાડો–જો કે પોતા (અગ્નિ) તરીકે મનાએલાં હોવા છતાં-તે તેમજ બળતાં કાષ્ઠથી (અગ્નિ) જૂદો છે તેમ દ્રષ્ટા આત્મા મહાભૂતોથી ઇંદ્રિયોથી અંતઃકરણથી અને લિંગ શરીર તરીકે ઓળખાતાં પ્રધાનથી જૂદો છે. તે ‘ બ્રહ્મ ’ કહેવાતો ભગવાનની પ્રકૃતિવાળો છે. ૪૦-૪૧.

અગ્નિના બીજા ત્રણ સંબંધીઓ છે : (૧) (તેનો) આધાર બનેલું કાષ્ઠ (૨) (તેનું) કાર્ય ધૂમાડો (અને ૩) પોતાના અંશરૂપ તણખાઓ. ત્રણ પણ–જો કે અગ્નિ તરીકે મનાએલાં છે–છતાં અગ્નિથી જૂદાં છે. ‘ उल्मुक ’ એટલે બળતું કાષ્ઠ. ધૂમાડો અગ્નિનું જ રાજસ સ્વરૂપ છે, બળતું કાષ્ઠ તામસ (સ્વરૂપ અને) તણખાઓ સાત્ત્વિક છે. ‘ પોતામાંથી ઉત્પન્ન થએલાં ’ એ ત્રણેનું વિશેષણ છે. અગ્નિનો સંબંધ થવાથી જ બળતું કાષ્ઠ થાય છે, તેમ (સંબંધ) ન હોય, તો કાષ્ઠ (રહે). (‘ अप्यात्मत्वेनाभिमतात् ’ ને બદલે) ‘ अग्न्यात्मत्वेनाभिमतात् ’ ‘ અગ્નિ તરીકે મનાએલાં ’ એવો પણ પાઠ છે. ‘ તેમજ બળતાં કાષ્ઠથી ’ એમ તે (બળતું કાષ્ઠ) જ કહેલું છે, કારણ કે ધૂમાડો વિગેરે (અગ્નિથી) જૂદા હોવાનું પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થાય છે, (અને) બળતાં કાષ્ઠથી (જૂદો હોવાનું) શંકાવાળું છે. ૪૦.

એકતાલીસમા શ્લોકમાં જેના સંબંધમાં દૃષ્ટાંત કહેલું છે તે કહે છે : (૧) ‘ મહાભૂતો ’ એટલે દેહ, (૨) ઇંદ્રિયો અને (૩) અંતઃકરણ, (૪) સ્વભાવરૂપ પ્રધાન, (જે) ‘जीवसंज्ञितम्’ લિંગ શરીર તરીકે ઓળખાય છે. આ ચારેથી આત્મા અગ્નિની પેઠે જૂદો છે, કારણ કે (તે) ‘ દ્રષ્ટા ’ (જોનાર) છે, અને આ દૃશ્ય (જોવાના પદાર્થ) છે. વળી તે આત્મા ‘ भगवान् ’ ભગવાનની પ્રકૃતિવાળો છે, પરંતુ તત્ત્વોની પ્રકૃતિવાળો નથી. વિકાર વિનાનું કાર્ય* હોવાથી અથવા (ભગવાનનો) અંશ હોવાથી, ભગવાનના સંબંધથી (સંબંધવાળો) જણાવેલો છે. કેટલાક એમ કહે છે કે (તે) ‘ ભગવાન ’ એમ જ જણાવાય છે. ‘ ભગવાન ’ શબ્દ કાર્યના+ સંબંધમાં પણ વપરાતો હોવાથી, તેવો આ નથી એમ જણાવવા ‘ બ્રહ્મ કહેવાતો ’ એમ કહેલું છે. તેથી ભેદ સ્પષ્ટ હોવાથી આત્મા દેહ (વિગેરે)થી જૂદો છે. ૪૧.

એવી રીતે આત્મા જૂદો હોવાનું જ્ઞાન (થયા) પછી, જે કરવાનું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥
ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्वपि तदात्मताम् ॥ ४२ ॥

સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્માને અને આત્મામાં સર્વ પ્રાણીઓને અનન્યપણાંથી જોવાં, (અને) મહાભૂતોમાં પણ તે આત્માપણું જોવું. ૪૨.

---

* બ્રહ્મમાંથી જીવ નીકળેલ હોવાથી ‘ કાર્ય ’ કહેલ હોવાનું જણાય છે. કાર્ય બધાં વિકારવાળાં હોય છે, આ વિકારરહિત નિત્ય છે.

\+ ‘ કાર્યના સંબંધમાં ’ એટલે ઋષિઓ, મહારાજા વિગેરે પ્રભાવશાળી પુરુષોના સંબંધમાં, એવો અર્થ જણાય છે. આ નિત્ય નથી, આત્મા નિત્ય છે. તેથી તેમના સંબંધમાં ‘ ભગવાન ’ શબ્દ યોજાય છે, તેમ આત્માના સંબંધમાં યોજાએલો નથી એમ જણાવવા આ વિશેષણ યોજેલ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

જો કે આત્મા દેહથી જૂદો જણાય છે, છતાં પણ હદવાળો જણાતો હોવાથી કાર્ય પતતું નથી, કારણ કે હદવાળાનાં જ્ઞાનથી હદવિનાનું ફલ (પ્રાપ્ત) થતું નથી. તેથી બ્રહ્મથી આરંભી ઘાસનાં તરખલાં સુધીના બધા પ્રાણીઓમાં પોતાના આત્માને જોવો, કે પોતે જ બધામાં (રહેલો) છે. જેમ આ દેહ વિગેરેનો સમૂહ કોઈક પ્રકારના સંબંધથી આત્માની પોતાની અંદર રહેલો છે, એવી જ રીતે બધાએ(ના દેહ વિગેરે)ના સમૂહો પોતામાં જ રહેલા છે, બીજામાં (રહેલા) નથી, એમ પણ જોવું. 'અનન્યપણાંથી' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે સભ્યતાને લીધે અથવા સ્નેહને લીધે એમ જોવું ન જોઈએ. न विद्यते अन्यः જૂદો भावः વિચાર જેનો તેવા (થવું). જે મનમાં જૂદાં હોવાથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી તેવાં મનથી (એ પ્રમાણે જોવું). 'મહાભૂતોમાં પણ તે આત્માપણું જોવું' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે જેવું (દેહ વિગેરેના) સમૂહનું કહ્યું, તેવું મહાભૂતોના વિષે પણ જાણવું. મહાભૂતોમાં પોતાના આત્માને જોવો અને મહાભૂતો પોતાની અંદર જોવાં, એવો (અર્થ છે). 'તે આત્માપણું' એટલે મહાભૂતોના આત્માપણું. 'भूतेष्विव' 'જેમ મહાભૂતોની અંદર' એવો પાઠ હોય, ત્યારે મહાભૂતોની અંદર તત્ત્વો જોવામાં આવતાં હોવાથી તેઓ તે (તત્ત્વ)ના પ્રકારવાળાં છે, એવું જ્ઞાનવાળા માટેનું દૃષ્ટાંત (કહેલું જાણવું). ૪૨.

'એક આત્મા જૂદો જૂદો કેમ દેખાય? અને (તેને) સુખ તથા દુ:ખ* વિગેરેની ઉત્પત્તિ કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते ॥
योनीनां गुणवैषम्यात्तथाऽऽत्मा प्रकृतौ स्थितः ॥४३॥

જેમ એક અગ્નિ પોતાની ઉત્પત્તિનાં સ્થાનોમાં તે સ્થાનોના ગુણના ભેદને લીધે જૂદો જૂદો દેખાય છે, તેમ પ્રકૃતિમાં રહેલો આત્મા (જૂદો જૂદો દેખાય છે). ૪૩.

જેમ એક જ અગ્નિ પોતાની ઉત્પત્તિનાં સ્થાનો કાષ્ઠોમાં વાંકો સીધો વિગેરે પ્રકારથી અને શ્વેત લાલ વિગેરે પ્રકારથી જૂદો જૂદો દેખાય છે, તેનું કારણ 'તે સ્થાનોના ગુણના ભેદ' એટલે (કાષ્ઠોનાં) આકાર જાત વિગેરે છે, તેમ પ્રકૃતિમાં રહેલો આત્મા પણ (જૂદો જૂદો દેખાય છે). જો કે આત્મામાંથી તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી દૃષ્ટાંત (એ વિષયમાં) સમાન નથી,+ છતાં પણ જ્યારે (આત્મા) તે (તત્ત્વો)માં પ્રવેશ કરી પ્રકટ થાય છે, ત્યારે દૃષ્ટાંત (લાગુ પડે) છે એમ જણાવવા, 'તેમ પ્રકૃતિમાં રહેલો આત્મા (જૂદો જૂદો દેખાય છે)' એમ કહેલું છે. ૪૩.

નીચેના શ્લોકથી શાસ્ત્રાર્થનો ઉપસંહાર કરે છે:—

तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम् ॥
दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ४४ ॥

તેથી આ સત્ અને અસત્રૂપ, ચિંતન ન કરી શકાય તેવી પોતાની દૈવી પ્રકૃતિનો પરાભવ કરીને, (જીવ પોતાનાં) સ્વરૂપમાં રહે છે. ૪૪.

કારણ કે આ સાંખ્ય શાસ્ત્ર છે. ભક્તિની પેઠે યોગ તો અંગ તરીકે કહેલો છે. તેથી પ્રકૃતિને ફગાવી દેવાનો જ ઉપસંહાર કરે છે. 'આ' સ્વભાવ તરીકે જેનો અનુભવ થાય છે તે, 'પોતાની' પત્નીની પેઠે પોતાના સંસારને ઉત્પન્ન કરનારી, 'દૈવી' ભગવાનના સંબંધવાળી ભગવાનની કૃપા વિના અથવા ભગવદ્ભાવ થયા વિના દૂર ન થાય તેવી પ્રકૃતિનો (પરાભવ કરી સ્વરૂપમાં રહે છે.)

---

* 'સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મા એક હોવા છતાં કેટલાકને સુખ અને કેટલાકને દુ:ખ કેમ થાય?' એવી શંકા જણાય છે.

+ આત્મામાંથી તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે અગ્નિ તો કાષ્ઠમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અગ્નિમાંથી કાષ્ઠ ઉત્પન્ન થતાં નથી. તેથી એ વિષયમાં દૃષ્ટાંત લાગુ પડતું નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

(પ્રકૃતિ) 'સત્ અને અસત્રૂપ ' એટલે કાર્ય અને કારણના આકારવાળી અથવા અનેક પ્રકારની છે, એમ (તેને) ન રાખવાનું કારણ (કહેલું છે.) 'ચિંતન ન કરી શકાય તેવી' વિશેષણથી (તેનો જીવ સાથેનો) સંબંધ ન જણાવવાનું કારણ (કહેલું છે.) તેથી તે પોતાની મેળે દૂર થતી નથી. આવી (પ્રકૃતિ)નો પરાભવ કરી, (જીવ) સ્વરૂપમાં રહે છે, એવું (સાંખ્ય) શાસ્ત્ર છે. પ્રકૃતિ અને તેના વિકારોના ખાસ ગુણોનો લય થાય, ત્યારે પુરુષ પોતાનાં સ્વરૂપમાં રહે તે મોક્ષ છે એમ પ્રસિદ્ધ છે. ૪૪.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય ઓગણત્રીસમો.

एवं ज्ञानप्रकरणं साङ्गं वै सुनिरूपितम् ॥
अतः परं तु वैराग्यं चतुर्भिर्विनिरूप्यते ॥१॥

એવી રીત અંગ સાથે જ્ઞાન પ્રકરણ ખરેખર સારી રીતે કહ્યું, અહિંથી તો ચાર (અધ્યાયો)થી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. [1] કા. ૧.

वैराग्ये कारणं कालः परिच्छेदक ईरितः ॥
कालस्य भक्तिहेतुत्वं माहात्म्यार्थं स्वतोऽपि तत् ॥२॥

હદ બાંધનાર કાલ વૈરાગ્ય (થવા)નું કારણ કહેલો છે.[2] કાલનું તે (કથન) ભક્તિ કરાવનાર તરીકે તેમજ (તેનું) પોતાનું માહાત્મ્ય જણાવવા (કરેલું છે) કા. ૨.

ततो जीवस्य गतयो लोकशास्त्रविभेदतः ॥
लोको हि द्विविधः प्रोक्तः परलोकस्तथैहिकः ॥३॥

પછી લોક અને શાસ્ત્રના પ્રકારથી જીવની ગતિઓ (કહેલી છે). (૧) પરલોક તેમજ (૨) આ લોક એમ લોક બે પ્રકારનો કહેલો છે. કા—૩.

वैदिको ब्रह्मपर्यन्तः कालश्चैवं चतुर्गतिः ॥

વૈદિક[3] (લોક) બ્રહ્મ (લોક) સુધીનો છે, અને એવી રીતે કાલ ચાર ગતિ કરાવનારો છે. કા. ૩½.

यावन्निरूपितं पूर्वं तत्कालास्पृष्टमेव हि ॥४॥
अग्रे सर्वं कालसाध्यमतो वैराग्यहेतुकम् ॥

જેટલું પહેલાં કહેલું છે તે કાલના સંબંધ વિનાનું જ છે. પછીનું સર્વ કાલથી પ્રાપ્ત થનારૂં છે, તેથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવનારૂં છે.[4] કા. ૪½.

कालस्तु सर्वत्र समः स्वतन्त्रैः स विरुध्यते ॥५॥

---

૧. ઓગણત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ કરતાં, પ્રકરણ જૂદું પડતું હોવાથી, આથી (ગયા) પ્રકરણનો અને (આ) પ્રકરણનો અર્થ સંગતિ જણાવવા કહે છે. (प्र)

૨. હદ બાંધનાર કાલ વૈરાગ્ય (થવા)નું કારણ કહેલો છે, અને તે કાલ પહેલા (આ ઓગણત્રીસમા) અધ્યાયમાં વૈરાગ્ય કરાવનારી સગુણ ભક્તિનું કારણ હોવાનું અને પોતાથી જ માહાત્મ્યવાળો હોવાનું (કહે છે), બીજા (ત્રીસમા) અધ્યાયમાં વૈરાગ્ય કરાવનારી બે પ્રકારની જીવની ગતિનું કારણ હોવાનું (કહે છે), અને ત્રીજા તથા ચોથા (એકત્રીસ તથા બત્રીસમા) અધ્યાયમાં તેવી ગતિ કરાવનાર બે પ્રકારના લોક પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાનું કહે છે, એવી રીતે તે ચાર ગતિ કરાવનારો હોવાથી, (આ) વૈરાગ્ય પ્રકરણના ચાર અધ્યાયો છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'વૈદિક' એ ચરણ પરલોકનું વિશેષણ છે. (प्र)

૪. 'ભક્તિ વિગેરે પહેલાં પણ કહેલાં છે, અહિં ફરી શા માટે કહે છે?' એવી શંકા થાય. તેથી આ કારિકા કહેલી છે. અહિં તેઓ વૈરાગ્ય કરાવનારાં હોવાથી વૈરાગ્યનાં કારણ તરીકે કહેલાં છે. વૈરાગ્ય દુઃખથી થએલા અણગમાથી થાય છે, અને આ દુઃખ કાલને લીધે થાય છે. પહેલાં ભક્તિ વિગેરે કહ્યાં તે કાલના સંબંધ વિનાનાં હોવાથી દુઃખ વિગેરે ઉત્પન્ન કરનારાં નહતાં અને તેથી વૈરાગ્ય કરાવનારાં નહતાં. અહિં તે કાલથી થએલાં કહેશે તેથી (વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવવાના) પ્રયોજનથી કહેલાં છે. (प्र)

दण्डनेतुर्यथा सर्वे हरिणैव तथा यतः ॥

अतः कालवशानां हि वार्ता प्रकरणे तथा ॥६॥

કાલ તો સર્વ સ્થલે સમાન છે. તે સ્વતંત્ર (પુરુષો)નો વિરોધ કરે છે, કારણ કે હરિએ જ જેમ બધા યમને (વશ કરેલા છે), તેમ (કાલને વશ કરેલા છે). તેથી (આ) પ્રકરણમાં કાલને વશ રહેનારાઓની તેવી વાર્તા છે[1]. કા. ૬.

एकोनत्रिंशदध्याये कालभक्तिः ससाधना ॥

माहात्म्यं चापि कालस्य विस्तरेण निरूप्यते ॥७॥

ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં સાધન સાથે કાલથી થતી ભક્તિ અને વળી કાલનું માહાત્મ્ય વિસ્તારથી કહેલાં છે. કા. ૭.

सर्गे यद्यस्य नोत्पत्तिर्वैराग्यं न भवेत्ततः ॥

आधिभौतिकभूतादीन्येतान्यपि च बोध्यताम् ॥८॥

જો સૃષ્ટિમાં આની[2] ઉત્પત્તિ ન હોત, તો તેનાથી વૈરાગ્ય ન થાત[3] આ આધિભૌતિક મહાભૂતો વિગેરે પણ છે એમ જણાવવું[4]. કા. ૮.

ગયા અધ્યાયમાં અંગોસહિત જ્ઞાનનું સારી રીતે નિરૂપણ કર્યું. વૈરાગ્ય વિના તે (જ્ઞાન) થાય નહિ, તેથી (દેવહૂતિ) પહેલાં કહેલું જણાવીને વૈરાગ્યનાં કારણ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. જો કે ભક્તિથી વૈરાગ્ય થાય છે એમ પહેલાં સૂચવેલું છે, છતાં પણ કેવી ભક્તિ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, એવા ભક્તિના પ્રકારો પણ પૂછે છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના દોઢ શ્લોકથી પહેલાં કહેલું જણાવે છે:—

देवहूतिरुवाच ॥ દેવહૂતિ કહે છે:—

लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥

स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत्पारमार्थिकम् ॥१॥

यथा साङ्ख्येषु कथितं यन्मूलं तत्प्रतीक्षते ॥

જેનાથી વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને મહત્તત્ત્વ વિગેરેનું તથા પ્રકૃતિનું અને પુરુષનું (સ્વરૂપ) જણાય છે અને જેના મૂલને સાંખ્ય કહે છે તે તેઓનું લક્ષણ જેવું સાંખ્યમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે (આપે મને) કહ્યું છે. ૧½.

આપે મહત્તત્ત્વ વિગેરેનું તથા પ્રકૃતિનું અને પુરુષનું લક્ષણ (મને) કહ્યું, કે જે લક્ષણથી 'સ્વરૂપ' એટલે આત્માનું સ્વરૂપ लक्ष्यते જણાય છે, અને તેઓનું સ્વરૂપ (જણાય છે). આથી એમ કહેલું છે કે (આપે) બધીએ જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા)નો ઉપાય કહ્યો. તેનું પ્રમાણ પણ કહ્યું એમ 'જેવું સાંખ્યમાં કહેલું છે તે પ્રમાણે' શબ્દોથી કહે છે. 'જેના મૂલને તે (સાંખ્ય) કહે છે' શબ્દોથી સાંખ્યનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. 'તે' ઉપર કહેલાં લક્ષણ વિગેરે, જેઓનું સાંખ્ય મૂલ છે તેવાં છે એમ કહે છે, અથવા જે ભગવાન 'તે' સાંખ્યનું મૂલ છે એમ કહે છે.૧½.

---

૧. 'મૈત્રેયે તો ૩-૫-૨૨થી ભગવાનની લીલાઓ કહેવાની પ્રવૃત્તિ કરેલી. તેથી કાલને અધીન પદાર્થોની વાત શા માટે કહે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભગવાને જ જેમ બધાને દંડ કરનાર યમને વશ કરેલા, તેમ કાલને પણ વશ કરેલા છે. કાલ તો સર્વને સમાન છે, અને સ્વતંત્ર (રહેનાર)થી વિરુદ્ધ છે. તેથી જીવો સ્વતંત્રતા ન રાખે તે માટે, ભગવાનની ઉપર જણાવેલા પ્રકારની લીલા તરીકે જ કાલને વશ પદાર્થોની વાર્તા મૈત્રેય એવા પ્રયોજનથી કહે છે કે ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ કાલનો સ્વભાવ અને ભગવાને (તેને) આપેલ અધિકાર જાણવામાં આવે. (प्र)

૨. 'આની' એટલે કાલનાં માહાત્મ્યની. (प्र)

૩. અહિં સુધી મૈત્રેયે કહેલી કથાની સંગતિ જણાવી. (प्र)

૪. આ વાક્યથી શુકે કહેલી કથાની સંગતિ જણાવે છે. (प्र)

એ પ્રમાણે (મૈત્રેયે કહેલી કથા) ફરી કહીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવનારી ભક્તિ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:–

भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरतः प्रभो ॥२॥
विरागो येन पुरुषो भगवन् सर्वतो भवेत् ॥
आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधा मम संसृतीः ॥३॥

હે પ્રભો ! મને ભક્તિયોગનો માર્ગ વિસ્તારથી કહો, કે જેનાથી હે ભગવાન ! પુરુષ સર્વ તરફથી રાગરહિત થાય છે. જીવલોક (ના પ્રાણી)ના જાત જાતના સંસારના માર્ગો મને કહો. ૩.

मे એટલે મને (ભક્તિયોગનો) જાતજાતનો માર્ગ 'વિસ્તારથી' એટલે ઘણાં સાધનોના વિભાગપૂર્વક કહો. 'હે પ્રભો !' સંબોધન તેવી રીતે કહેવાનું (કપિલનું) સામર્થ્ય (જણાવવા કરેલું છે). ૨.

'તેથી શું થાય ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ત્રીજો શ્લોક કહેલો છે. 'હે ભગવાન !' એ સંબોધન એમ જણાવવાં (કરેલું છે કે) વૈરાગ્ય પણ ભગવાનનો ગુણ હોવાથી (તે) ભક્તિથી પ્રાપ્ત થાય તેવો હોવામાં પણ દોષ નથી. 'જે' ભક્તિમાર્ગને લીધે 'પુરુષ સર્વ તરફથી રાગરહિત થાય છે'. આ વાક્યનો પહેલાના (બીજા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ) સાથે પણ સંબંધ છે, કારણ કે ભક્તિ અલૌકિક પ્રકારથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવનારી છે. ત્રીજા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી લૌકિક પ્રકારથી (થતું) વૈરાગ્યનું સાધન પૂછે છે. जीवलोकस्य જીવલોકના પ્રાણીના હલકાં જંતુઓ મનુષ્ય વિગેરેમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયરૂપ જાતજાતના સંસારના માર્ગો मम મને કહો. ૩.

અને કાલ વૈરાગ્ય કરાવનારો હોવાથી તેનું સ્વરૂપ કહો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

कालस्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य ते ॥
स्वरूपं बत कुर्वन्ति यद्धेतोः कुशलं जनाः ॥४॥

મોટાઓને વશ રાખનાર, ઈશ્વરના જેવાં સ્વરૂપવાળા આપરૂપ કાલનું સ્વરૂપ કહો કે જેને લીધે મનુષ્યો કુશલ આચરે છે. ૪.

ઈશ્વરનાં સ્વરૂપ જેવું છે સ્વરૂપ જેનું તેવો (કાલ છે). ભગવાને (પોતાનાં) ઐશ્વર્યનો ભાગ કાલમાં રાખેલો છે. તેથી કાલનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. વળી બ્રહ્મા વિગેરે મોટાઓને પણ (તે) परः વશ રાખનારો છે. વળી, 'અહો !' શબ્દથી હર્ષ દર્શાવે છે કે બધા મનુષ્યો કાલને લીધે કુશલ આચરે છે. કાલથી ભય (થતો) ન હોત તો કોઈ પણ કુશલ (આચરણ) ન કરત. ૪.

'બધું મારે કહેવું એવો આ કેવો આગ્રહ ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये ॥
श्रान्तस्य कर्मस्वनुविद्धया धिया त्वमाविरासीः किल योगभास्करः ॥५॥

મિથ્યા અભિમાનવાળા, ચક્ષુરહિત, જેમાં કોઈ રક્ષણ કરનાર નથી તેવા અંધકારમાં ઘણા સમય સુધી સૂઈ રહેલા, કર્મથી ભરપૂર બુદ્ધિને લીધે થાકી ગએલા લોકોના આપ ખરેખર યોગનો પ્રકાશ કરનાર સૂર્ય પ્રકટ થયા છો. ૫.

લોકને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે માટે આપ ખરેખર યોગનો પ્રકાશ કરનાર સૂર્ય પ્રકટ થયા છો, તેથી અજ્ઞાન દૂર કરનારૂં સર્વ (જ્ઞાન) આપે જ કહેવું જોઈએ, કારણ કે સૂર્ય જ બધો અંધકાર દૂર કરે છે. 'લોકો પોતે જ પોતાનાં અજ્ઞાનને કેમ દૂર કરતા નથી ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'મિથ્યા અભિમાનવાળા' એમ કહેલું છે. अभिमतिः અભિમાન છે જેને તેવો (લોક છે). અભિમાનથી આકુલ થએલા (લોકો) સત્પુરુષોના માર્ગને જાણતા નથી, એવો અર્થ છે. વળી માર્ગનું જ્ઞાન ચક્ષુથી થાય, (અને) લોકો તો 'ચક્ષુરરહિત' છે. અહિં ચક્ષુ એટલે ઉત્તમ શાસ્ત્ર. તે ન હોય, તો સૂર્યથી પણ કાંઈ ફલ થવાનું નહિ. (તેઓમાં) ઘણો જ અવિવેક છે એમ જણાવવા કહે છે કે:–તેઓ अनाश्रये

જેમાં કોઈ રક્ષણ કરનાર નથી તેવા 'અંધકાર' એટલે અજ્ઞાનમાં, 'ઘણા સમય સુધી સૂઇ રહેલા' એટલે આગળ પાછળના ભાન વિના સંસારમાં જ રમણ કરનારા છે, અને તેમાં પણ 'કર્મથી ભરપૂર બુદ્ધિને લીધે થાકી ગએલા' છે.

कर्मश्रान्तः शयानोऽज्ञः अन्यः सुप्तस्तमस्यधः ॥
दीनो भवति सर्वेषां ये समर्था दयालवः ॥९॥

કર્મથી થાકી ગએલો, સૂતેલો, અજ્ઞાની, (અને) બીજો નીચે અંધકારમાં સૂતેલો હોય તે જેઓ શક્તિવાળા દયાળુ હોય તે બધાની દયાને પાત્ર છે. કા. ૯.

(આપ) તેઓના યોગનો પ્રકાશ કરનાર સૂર્ય છો. તેથી આ સૂર્ય (૧) ચક્ષુ પણ આપે છે, (૨) અંધકાર (અજ્ઞાન) પણ દૂર કરે છે, (૩) સૂતેલાને પણ જગાડે છે, (૪) અને થાક ઉતારે છે, અને (૫) કર્મમાંની આસક્તિ તજાવે છે અને (૬) ખોટાં અભિમાનને દૂર કરે છે, અને (૭) આધાર (રક્ષણ કરનાર) થાય છે અને (૮) તરત જ કૃતાર્થ કરે છે, એમ આઠ અંગવાળો* ઉદ્ધાર કરનારો છે. ૫.

(દેવહૂતિ) સત્પુરુષનો માર્ગ પૂછતી હોવાથી પ્રસન્ન થએલા, વૈરાગ્યનું કારણ કહેલું નથી એમ (તે) શ્રવણ કરે છે એમ જાણીને પણ પ્રસન્ન થએલા, (તે) માતા) હોવાથી (તેના ઉપર) પ્રીતિ રાખનારા, તેની નમ્રતા જોઇને દયાને લીધે દુ:ખી થએલા (કપિલે પોતે) મોટા મુનિ હોવાથી ભવિષ્યમાં આ કૃતાર્થ થશે એમ જાણીને, અભિનંદનથી (તેને) સાવધાન કરી ઉત્તર આપ્યો એમ (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं प्रतिनन्द्य महामुनिः ॥
आबभाषे कुरुश्रेष्ठ प्रीतस्तां करुणार्दितः ॥६॥

હે ઉત્તમ કૌરવ ! માતાનાં એવાં મનોહર વચનનું અભિનંદન કરી, પ્રસન્ન થએલા, (અને) દયાનથી પીડાએલા મોટા મુનિએ તેને (નીચે પ્રમાણે) ઉત્તર આપ્યો. ૬.

માતાનાં શ્લક્ષ્ણં મનોહર વચનનું તેવાં (મનોહર) તરીકે અભિનંદન કરી, (કપિલે) પુરુષાર્થ (પ્રાપ્ત કરવા)માં ઉપયોગી થનારો તેને आबभाषे પ્રત્યુત્તર આપ્યો. ૬.

મુખ્ય ભક્તિ કહેવા માટે આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી ગુણોને લીધે જૂદા જૂદા પ્રકારની ભક્તિ કહે છે:—

भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते ॥
स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते ॥७॥

હે ભામિનિ ! માર્ગોને લીધે ભક્તિયોગ ઘણા પ્રકારનો થાય છે. સ્વભાવ અને ગુણોના માર્ગથી પુરુષોની મતિ જૂદા પ્રકારની થાય છે. ૭,

(ભક્તિયોગ) 'માર્ગોને લીધે' એટલે જૂદા જૂદા મત હોવાને લીધે અને પુરુષના જૂદાજૂદા સ્વભાવો હોવાને લીધે ઘણા પ્રકારનો થાય છે, કારણ કે 'સ્વભાવ અને ગુણોના માર્ગથી પુરુષોના સ્વભાવ જૂદા જૂદા હોય છે. જીવો જૂદા જૂદા હોવાના કારણથી સ્વભાવ (જૂદો) છે, કારણ કે જૂદા જૂદા સ્વભાવવાળા જીવો અનેક પ્રકારના છે.[1] અંતઃકરણ અને સ્વભાવના કારણરૂપ ગુણો પણ

* યોગનાં યમ નિયમ વિગેરે આઠ અંગો હોવાથી, આ યોગનો પ્રકાશ કરનાર સૂર્ય આઠ અંગવાળો ઉદ્ધાર કરનારો છે એમ દર્શાવેલ હોવાનું જણાય છે.

૧. 'બધા જીવો ચિતના અંશરૂપ એક પ્રકારના હોવાથી, તેમના સ્વભાવ જૂદા જૂદા કેમ હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભગવાનથી વિખૂટા થએલા આત્માઓ વાસનાવાળા જૂદા જૂદા પ્રકારના લિંગદેહોમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે 'જીવ' કહેવાય છે, તેથી તેઓના સ્વભાવ જૂદા જૂદા હોય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

જૂદાઈ કરાવનારા છે. [1] માર્ગો[2] કાલ[3] અને દેશની[4] મર્યાદાથી[5] દેહને ઉપદેશ કરનારા છે.[1] માર્ગો[2] વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મો, પાખંડ વિગેરે જણાવનારાં શાસ્ત્રરૂપ છે. તેઓનો વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી પ્રાણીઓની મતિ ફરે છે. જૂદા પ્રકારનું શ્રવણ કરીને પણ સ્વભાવને લીધે જૂદા પ્રકારનો અર્થ હોવાનું માને છે, અને તેમના સેવકો તેવા જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી ભક્તિમાં ઘણા પ્રકારના માર્ગો છે. ૭.

તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી ભક્તિના તામસ પ્રકારો કહે છે:—

अभिसन्धाय यो हिंसां दम्भं मात्सर्यमेव वा ॥
संरम्भी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात्स तामसः ॥८॥

હિંસા દંભ અથવા ઈર્ષ્યાને જ લક્ષમાં રાખીને જે ક્રોધી ભેદ જોનાર મારા વિષે ભક્તિ કરે તે તામસ છે. ૮.

શત્રુઓની હિંસાને લક્ષમાં રાખીને જે મારા વિષે भावं ભક્તિ કરે, તે તામસતામસ છે. તેથી બીજાને ઠગવા માટે જે (ભકિત) કરે છે, તે રાજસતામસ છે. પારકાની બુદ્ધિ તથા ધન (તેમાં) હરી લેવાય છે એ તામસપણું છે. ઈર્ષ્યાથી સરસાઈ સહન ના થવાથી લોકોની અસાધારણ બુદ્ધિનો નાશ કરવા જે મારા વિષે ભક્તિ કરે છે તે સાત્વિકતામસ છે. આ ભક્તિ અંદરની બુદ્ધિરૂપ અથવા ધ્યાનરૂપ અથવા તપરૂપ છે,[6] પરંતુ શ્રવણ વિગેરેરૂપ નથી, કારણ કે તે (શ્રવણ વિગેરે ભક્તિ)નો તેને અધિકાર નથી.[7] 'જે સત્ અને અસત્ છે તેવાસ્તવિક રીતે જેમ ભગવાન જ છે. આ સત્યથી અમારા સર્વ ઉપદ્રવોનો નાશ થાઓ' એ વાકય[8] પ્રમાણે ભેદ ન જોનારી દૃષ્ટિથી પણ આ ભાવો[9] થાય છે, તેથી તેઓનો સમાવેશ ન થાય તે માટે 'ભેદ જોનાર' એમ કહેલું છે. 'ક્રોધી' શબ્દથી તમોગુણનું મૂલ (જણાવેલું છે.) ભગવાનની સ્તુતિઓમાં સર્વ (સ્તુતિ કરનારા)નો સમાવેશ થાય તે માટે ઘણાં ફલ કહેલાં છે, તેથી અમુક ફલની ઇચ્છાથી જ સ્તુતિઓ વિગેરેનું શ્રવણ (કરવાનું) સંભવતું હોવાથી તામસી ભક્તિ કહેલી છે. ૮.

એવી રીતે નીચેના શ્લોકમાં ત્રણ પ્રકારની રાજસી (ભક્તિ) કહે છે:—

विषयानभिसन्धाय यश ऐश्वर्यमेव वा ॥
अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजसः ॥९॥

વિષયોને યશને અથવા ઐશ્વર્યને જ લક્ષમાં રાખીને જે ભેદ જોનારો પ્રતિમા વિગેરેમાં મારૂં પૂજન કરે છે, તે રાજસ છે. ૯

માલા ચંદન વિગેરે 'વિષયો,' 'યશ' એટલે કીર્તિ, અથવા ઐશ્વર્યને અનુક્રમે લક્ષમાં રાખીને, જે ગુણોથી જૂદા પ્રકારનો એટલે રાજસ થઈ પ્રતિમા વિગેરેમાં મારૂં પૂજન કરે છે, તે રાજસ છે.

૧....૧. આ બે વાકયોમાં જૂદાઇ કરાવનારા બીજા બે (ગુણ અને માર્ગ) કહેલા છે. (પ્ર)
૨....૨. 'માર્ગો' એટલે કર્મમાર્ગ વિગેરે માર્ગો (પ્ર)
૩. કૃત, કલિ મુહૂર્ત, નક્ષત્ર વિગેરેરૂપ કાલ. (પ્ર)
૪. મગધ, કુરુક્ષેત્ર વિગેરેરૂપ દેશ. (પ્ર)
૫. 'કાલ અને દેશની મર્યાદા' એટલે તેવા અમુક પ્રકારના કાલ અને દેશમાં ઉત્પન્ન થવાને લીધે, (ત્યાંના) આચાર સંબંધ વિગેરેના નિયમો. (પ્ર)
૬. શ્લોકમાંના 'भावः' શબ્દનો અર્થ આ કહેલો છે. (પ્ર)
૭. આ ભક્તિ શ્રવણ વિગેરેરૂપ ન હોવાનું આથી સિદ્ધ કરેલું છે. શ્રવણ વિગેરેરૂપ ભકિત કરવાનો તેવા (પુરુષ)નો અધિકાર કહેલો નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
૮. ભેદ ન જોનારી દૃષ્ટિથી આવા ભાવો થતા હોવાનું ઉદાહરણ આ વાકયથી કહેલું છે. (પ્ર)
૯. 'આ ભાવો' એટલે ધ્યાનરૂપ ભાવો. (પ્ર)

'ભેદ જોનારો'નો અર્થ ઉપર* પ્રમાણે (કરવો). 'एव' 'જ' શબ્દ સમૂહનો સમાવેશ ન થાય તે માટે (યોજેલો છે). 'वा' 'અથવા' શબ્દ વિકલ્પ+ દર્શાવવા (યોજેલો છે), તેમ ન હોય તો આર પ્રકારો થાય. 'વિગેરે' શબ્દથી સૂર્ય વિગેરે (કહેલા છે). ૯.

નીચેના શ્લોકમાં સાત્ત્વિક (ભક્તિ)ના પ્રકારો કહે છે:—

कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणम् ॥
यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः ॥१०॥

કર્મનો નાશ અથવા ભગવાનને તેનું અર્પણ લક્ષમાં રાખીને, અથવા પૂજન કરવું જોઈએ તેવા વિચારથી જે ભેદ જોનારો પૂજન કરે છે, તે સાત્વિક છે. ૧૦.

'કર્મ' એટલે પાપનો निर्हारः નાશ, એટલે પ્રાયશ્ચિત્ત એવો અર્થ છે. રોગ વિગેરેથી પહેલાં કરેલાં પાપનું જ્ઞાન થતાં, તે દૂર કરવા માટે જે ભગવાનનું પૂજન કરે, વૈદિક અથવા તાંત્રિક-માર્ગથી પૂજન કરે, તે તામસસાત્ત્વિક છે. કરેલાં સર્વ કર્મોનું परस्मिन् ભગવાનને अर्पणं સમર્પણ કરવાનું લક્ષમાં રાખીને, જે હરિનું પૂજન કરે તે રાજસસાત્ત્વિક છે. શાસ્ત્રની એવી આજ્ઞા હોવાથી ભગવાનનું પૂજન કરી તેમને સર્વ કર્મો સમર્પણ કરવાં જોઈએ, એવા વિચારથી જે પૂજન કરે, તેને તેવો (રાજસસાત્ત્વિક) કહેલો છે; પરંતુ જે નિત્ય (કરવાનાં) કર્મની પેઠે ભગવાનનું પૂજન કરવું જ જોઈએ એવા વિચારથી પૂજન કરે છે, તે સાત્ત્વિક છે. 'ભેદ જોનારો'નો અર્થ ઉપર પ્રમાણે (કરવો). ૧૦.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી નિર્ગુણ ભક્તિ કહે છે:—

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये ॥
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ ॥११॥
लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ॥

મારા ગુણના માત્ર શ્રવણથી સર્વના હૃદયમાં રહેનાર મારા વિષે—જેવી ગંગાનાં જલની સમુદ્રમાં નિરંતર ગતિ છે તેવી—મનની નિરંતર ગતિ—એ નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ કહેલું છે. ૧૧½.

સત્ત્વ વિગેરે ગુણો હદ બાંધનારા છે. સર્વથી ઉત્તમ (ગતિ)ના સાધન તરીકે શ્રવણ કરેલા ભગવાનના ગુણો તો પોતાના આધાર ભગવાનનો નિરંતર બોધ કરે છે. તેમ ન હોય, તો પોતાની સરસાઈ કરાવનારા ન થાય. તેથી સર્વના હૃદયમાં રહેનાર મારા ભગવાનના વિષે અટકાવ વિનાની નિરંતર મનની જે ગતિ—જેમ ગંગાનું જલ પર્વત વિગેરેને તોડીને પણ સમુદ્ર-માં જાય છે તેમ લૌકિક અને વૈદિક વિઘ્નોને દૂર કરીને મનની જે ભગવાન વિષે ગતિ, (એ નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ કહેલું છે). 'મનની' એ ઉપલક્ષણ+ છે, અથવા જેવી ગોપીઓની કાયાની ગતિ (થએલી તેવી મનની ગતિ) દુર્લભ હોવાનું જણાવવા (યોજેલ છે). તે ગતિ 'નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું' એટલે પ્રેમના ભગવાન વિષે પ્રયાણને लक्षणं જણાવનારૂં (ચિહ્ન) છે એમ આગળના (બારમા શ્લોક) સાથે સંબંધ છે. (નિર્ગુણ ભક્તિનું એવી રીતે) સ્વરૂપ કહીને લક્ષ્ય× અને લક્ષણનો સંબંધ બારમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી કહે છે. તે 'નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ કહેલું છે.' એમ પ્રમાણ કહે છે. ૧૧½.

---

* 'ઉપર પ્રમાણે' એટલે શ્લોક ૮માં કર્યો તેવો.

\+ ત્રણમાંથી હરકોઇ એકને લક્ષમાં રાખવાનું જણાવવા.

* 'ઉપલક્ષણ' એટલે ચિહ્ન. જે કહેલું છે (મન), તે માત્ર ચિહ્ન તરીકે કહેલું છે, એટલે તેના જેવા બીજાનો પણ તેમાં સમાવેશ કરવાનો છે. ગોપીઓના દૃષ્ટાંતથી દેહનો પણ તેમાં સમાવેશ કર્યો.

\+ 'લક્ષ્ય' એટલે જેનું લક્ષણ અથવા વ્યાખ્યા કહેવાની છે તે. અહિં નિર્ગુણ ભક્તિયોગ.

નીચેના અઢી (શ્લોકો)થી નિરંતર (ચાલુ) ભક્તિનું લક્ષણ કહે છેઃ—

अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥१२॥
सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥१३॥
स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः ॥
येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते ॥१४॥

મારા સેવકો મારી સેવા વિના આપવામાં આવતાં સાલોક્ય, સાર્ષ્ટિ, સામીપ્ય, સારૂપ્ય અને એકપણાંને પણ ગ્રહણ કરતા નથી. પુરુષોત્તમ વિષે જે હેતુ વિનાની (અને) વિરામ વિનાની જે ભક્તિ તે જ નિરંતર ભક્તિયોગ નામની કહેલી છે, જેનાથી ત્રણ ગુણવાળાનું ઉલ્લંઘન કરીને મારી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય થાય છે. ૧૪

પુરુષોત્તમમાં હેતુવિનાની જે ભક્તિ તે જ નિરંતર ભક્તિયોગ કહેલ છે, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. પુરુષોત્તમ વિષે જ ભક્તિ (જોઇએ), પુરુષો વિષે અથવા અવતારો વિષે નહિ. અને ભક્તિ એટલે પ્રેમપૂર્વક સેવા. 'હેતુ' એટલે ફલ લક્ષમાં રાખવું તે, તે વિનાની (ભક્તિ) હેતુવિનાની, અથવા નિમિત્ત વિનાની છે. આથી સગુણ (ભક્તિ)ને બાતલ કરી. વિરામ વિનાની એટલે કાલથી અથવા કર્મથી જે સેવા અટકતી નથી તેવી, પરંતુ નિદ્રા ભોજન વિગેરેથી અટકે નહિ તેવી નહિ, કારણ કે તે (નિદ્રા અને ભોજન) સેવા કરાવનાર* છે. 'જે ભક્તિ' એટલે લોક વેદમાં પ્રસિદ્ધ ભક્તિ, પરંતુ ચોરી વિગેરેથી પદાર્થો પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનની સેવા કરી હોય તે નહિ. તે (ભક્તિ)નું દૃષ્ટાંત તેરમા શ્લોકમાં કહેલું છે. તે જ (ભક્તિ) નિરંતર છે કે જે પોતે જ રસરૂપ થાય છે. તે જ બીજાં ફલનો અંગીકાર કરવા દેતી નથી. (ભગવાનમાં) ઘણો જ પ્રેમ થાય ત્યારે એ પ્રમાણે થાય છે. 'સાલોક્ય' વૈકુંઠમાં રહેઠાણ, 'સાર્ષ્ટિ' (ભગવાનની) સમાન સત્તા, 'સામીપ્ય' ભગવાનની સમીપમાં સ્થિતિ; સાલોક્યથી પણ આટલું અધિક છે; 'સારૂપ્ય' પોતાનું પણ ચાર ભુજાઓવાળું રૂપ, 'એકપણું' એટલે સાયુજ્ય. 'उत' 'પણ' શબ્દ તેને મુખ્ય ફલ જણાવે છે, તે પણ આપવામાં આવતાં ગ્રહણ કરતા નથી, એમ (તેનો) ઘણો જ અનાદર દર્શાવવા (કહેલું છે). આપવામાં આવતું હોય સ્નેહને લીધે. 'मत्सेवनं' એ સમાસથી એમ જણાવેલું છે કે સેવા જ આનંદરૂપ થએલી છે, કારણ કે તેઓ 'जनाः' સેવકો છે. 'ભક્તિયોગ' એ તે (વી સેવા)નું જ નામ છે. તે જ ભક્તિયોગને 'નિરંતર' કહેલો છે. તે સ્વતંત્ર છે એમ જણાય તે માટે ભગવાનની પેઠે તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારો છે એમ ચૌદમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જે ભક્તિયોગથી ત્રણ ગુણવાળા (સંસાર)નું ઉલ્લંઘન કરીને 'મારી સ્થિતિ' એટલે ભગવાનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા **उपपद्यते** યોગ્ય થાય છે. ૧૪.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી આ ભક્તિનાં સાધનો કહે છે કેઃ—

निषेवितानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा ॥
क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः ॥१५॥

(૧) સારી રીતે આચરેલા નિમિત્તવિનાના શ્રેષ્ઠ સ્વધર્મથી (૨) પ્રશંસા કરેલા, જેમાં ઘણી હિંસા નથી તેવા સદા આચરાતા ક્રિયાયોગથી....(શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થઈ પુરુષ મને પ્રાપ્ત કરે છે. શ્લો. ૧૯) ૧૫.

અંતઃકરણની શુદ્ધિ મુખ્ય સાધન છે. તે અંતઃકરણ સોળ કલાવાળું હોવાથી તેવી શુદ્ધિ થાય

* નિદ્રા આરામ આપી, અને ભોજન બલ પ્રાપ્ત કરાવી શરીરને સેવા કરવા યોગ્ય રાખે છે, તેથી તે સેવા કરાવનારાં હોવાનું કહેલ જણાય છે.

તે માટે સોળ સાધને કહેવામાં આવે છે. તે પણ ત્રણ પ્રકારનાં છે. કરવામાં આવેલાં આધિભૌતિક જ તે (સાધને) ધર્મ કરી (શકાય તે) માટે અંતઃકરણની ઉત્તમ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આધ્યાત્મિક તેઓ જ જ્ઞાન (પ્રાપ્ત થાય તે) માટે ઉત્તમ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, અને વળી આધિદૈવિક જ તેઓ ભક્તિ (થઈ શકે તે) માટે ઉત્તમ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અને તે ભક્તિ નિરંતર છે. આ ભેદ 'આ મારા સંબંધવાળા ધર્મો આચરવાથી' (શ્લો ૧૯) એમ કહેશે. તેમ ન હોય, તો અહિં (સાધનો)ને ભગવાનના સંબંધવાળા ધર્મો કહ્યા ન હોત.

તેથી જ આરંભમાં દોઢ (શ્લોક)થી સ્માર્ત શ્રૌત અને તાંત્રિક એ ત્રણ ધર્મો કહે છે. આરંભમાં શ્રૌત (ધર્મ)માં રુચિ થતી ન હોવાથી સ્માર્ત કહે છે. 'સ્વધર્મથી સારી રીતે શુદ્ધ થએલ અંતઃકરણવાળો પુરુષ મારી સમીપ આવે છે.' એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. બીજા સાધનોના સંબંધમાં પણ એમ જ છે.

(૧) 'સ્વધર્મ' એટલે દેહનાં કાર્યથી પ્રાપ્ત થએલો વર્ણાશ્રમધર્મ. (अ) તે પણ જો नितरां સારી રીતે આચરેલો હોય તો (સાધન થાય છે), પરંતુ (પોતાના) નિર્ણય પ્રમાણે (આચરેલો સાધન થતો) નથી. (आ) તે પણ કામના વિનાનો, અને તે પણ (इ) 'શ્રેષ્ઠ' એટલે પોતાની જાતનાઓના સમૂહ સાથેનો. (એવા) ત્રણ પ્રકારના ગુણવાળો જો હોય, તો સ્નાન વિગેરેરૂપ સ્વધર્મ સ્માર્ત છે. તે તો પૃથ્વીના અંશના દોષનો નાશ કરનારો હોવાથી સોળમા ભાગનો લાભ કરે છે.

(૨) એવી રીતે યજ્ઞરૂપ વૈદિક ક્રિયાયોગ (બીજું સાધન છે). (अ) જે (યજ્ઞો)માં બ્રાહ્મણનાં વાક્યો ઘણી પ્રશંસા કરનારાં હોય છે, પરંતુ બાર દિવસ સુધી ચાલતા (યજ્ઞ)ની પેઠે નિંદાએલાં હોતાં નથી તે (બીજું સાધન છે). (आ) તેમાં પણ ઘણી હિંસા જેમાં થતી હોય તેવો (યજ્ઞ) ન કરવો. બલતણ અને અગ્નિ (પ્રકટ કરવા) માટે થોડી હિંસા થાય. વધ કરવાનો હોય ત્યારે પણ 'આને મૃત્યુ પાસે લઇ જવામાં આવે છે' એવી શ્રુતિ હોવાથી, તેવું [1]પશુ હોય ત્યારે થોડી હિંસા થાય છે. તેથી 'જેમાં ઘણી હિંસા નથી' એવું વિશેષણ કહેલું છે. (इ) તે (ક્રિયાયોગ) પણ સદા કરવો જોઇએ. એવી રીતે ક્રિયાયોગ પણ ત્રણ ગુણોવાળો (કરવો). આ આધ્યાત્મિક દોષનો નાશ કરે છે, અને જલ આધ્યાત્મિક હોવાથી તેને શુદ્ધ કરનારો છે. ૧૫.

એ રીતે સ્માર્ત અને શ્રૌત (સાધનો)થી શુદ્ધ થઇ, તાંત્રિક (સાધન)માં આસક્ત થઇ પાંચ અંગવાળું ભગવાનનું ભજન કરે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः ॥
भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासङ्गमेन च ॥१६॥

મારાં સ્થાનનાં દર્શન, ચરણસ્પર્શ, પૂજા, સ્તુતિ અને વંદનોથી, પ્રાણીઓમાં મારી ભાવના (કરવા)થી, સત્ત્વથી અને સંગરહિત રહેવાથી........૧૬.

(૩) ભગવાનનાં धिष्ण्यानि સ્થાનો. 'धिष्ण्य' શબ્દથી પ્રમાણનાં આધારવાળાં શ્રીરંગ વિગેરે (સ્થાનો કહેલાં છે). તેમનાં પ્રથમ (अ) દર્શન, પછી (आ) ચરણસ્પર્શ, પછી (इ) પૂજા (ई) સ્તુતિ અને (उ) નમન એ પાંચ (કરવાં). પાંચનું દરેકનું સામર્થ્ય (હોવાનું) જણાવવા બહુવચન (યોજેલું છે). આથી આ 'પાંચ અગ્નિમાં ઉત્પન્ન થયો' એમ સર્વ તેજના (પદાર્થો)ની શુદ્ધિ કહી. (૪) 'પ્રાણીઓમાં મારી ભાવના (કરવા)થી' શબ્દોથી ચોથું સાધન કહેલું છે. 'આ ભગવાન જ આવા પ્રકારે પ્રકટ થયા છે, અથવા વાયુની[2] પેઠે (આ ભગવાન જ) આવી અવસ્થાવાળા છે' એમ સર્વે દેહોમાં ભગવાનની ભાવના કરવી. (૫) 'સત્ત્વથી' શબ્દથી જૂદું

૧. 'તેવું' એટલે બલતણ વિગેરે સમાન મારેલું પશુ હોય ત્યારે. (प्र) 'તેવું' એટલે નજીવું, મરવા પડેલું, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. જે પ્રકાર કરવાથી વાયુની શુદ્ધિ થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

સાધન (કહેલું છે). સત્ત્વગુણ સાધન છે. (अ) સાત્ત્વિક કર્મરૂપ (आ) સત્પુરુષોનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવનારો અને (इ) વસુદેવ (શુદ્ધ સત્ત્વ) રૂપ અંતઃકરણ કરાવનારો, એવો તે ત્રણ પ્રકારનો છે. ભગવાન આકાશરૂપ શરીરવાળા હોવાથી, આ (સાધન)થી તે(આકાશ)ની શુદ્ધિ કહી. (૬) 'સંગરહિત રહેવાથી' સાધનથી ઇંદ્રિયોની શુદ્ધિ કહેલી છે. સર્વનો સંગ કાઢી નાખવો. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી, તે (સંગ)ની ઇચ્છાનો ત્યાગ (કરવાનું કહેલ છે). ૧૬.

महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया ॥
मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च ॥१७॥

મોટાઓનું ઘણું સન્માન કરવાથી, ગરીબડાંઓ ઉપર ધ્યાન રાખવાથી, અને પોતાની સમાન હોય તેમની સાથે મૈત્રી રાખવાથી, યમથી અને નિયમથી....૧૭.

(૭) પોતાથી મોટાઓનું ઘણું સન્માન કરવું. (૮) દુઃખી ગરીબડાં પોતાથી હલકાંઓ ઉપર દયા રાખવી (૯) અને (પોતાની) સમાન હોય તેમની સાથે મૈત્રી રાખવી, પરંતુ (તેમની) ઈર્ષ્યા ન કરવી. (તેમનાં) તિરસ્કાર તથા હરીફાઈ ન કરવાં એવો 'અને' શબ્દનો અર્થ છે. (આ ત્રણ સાધનોથી) ચક્ષુના દર્શનના અને સ્પર્શના દોષો દૂર કરેલા છે. (૧૦) યમથી* અને (૧૧) નિયમથી એ દરેક બાર પ્રકારનાથી પણ હાથ અને પગ શુદ્ધ કરેલા છે. અહિંસા વિગેરે યમો છે. સ્નાન વિગેરે નિયમો છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (તેમના) પેટાવિભાગોનો સમાવેશ કરેલો છે. ૧૭.

आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्तनाच्च मे ॥
आर्जवेनार्यसङ्गेन निरहंक्रियया तथा ॥१८॥

શાસ્ત્રોનું શ્રવણ (કરવા)થી, અને મારાં નામનું કીર્તન કરવાથી, સરલતાથી, આર્યોના સંગથી, તેમજ અહંકારરહિત રહેવાથી...૧૮.

(૧૨) **आध्यात्मिकानां** સાંખ્ય યોગ વિગેરે શાસ્ત્રોનું **अनुश्रवणं** ગુરુના મુખથી શ્રવણ કરવું. (આ) કાનને શુદ્ધ કરનારૂં છે. અને (૧૩) ભગવાનનાં નામનું સદા કીર્તન કરવું, (એ) વાણીને શુદ્ધ કરનારૂં છે. 'च' 'અને' શબ્દો હોવાથી (ભગવાનનાં) ગુણો અને કર્મોનું પણ (કીર્તન કરવું). 'मे' 'મારા' શબ્દથી વિષયને બાતલ કરેલ છે. (૧૪) સર્વસ્થલે **आर्जवम्** સરલતા (રાખવી). (આ) નાકની શુદ્ધિ કહી. આ (૧૫) 'આર્યોનો' એટલે ઉત્તમ પુરુષોનો સંગ જીભની શુદ્ધિ કરાવનારો છે. તેઓ (આર્યો) જ (ભગવાન સિવાયના) બીજા રસને અટકાવનારા છે. (૧૬) અહંકાર ન રાખવાથી મનની શુદ્ધિ થવાનું તો ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. ૧૮.

मद्धर्माचरणैरेतैः परिशुद्धाशयः स्फुटम् ॥
अञ्जसा पुरुषोऽभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम् ॥१८॥

મારા સંબંધવાળા આ ગુણોના આચરણોથી સ્પષ્ટ પ્રકારે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થએલો પુરુષ ખરેખર ! (મારા) ગુણો માત્ર સાંભળતાં જ મને સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯.

આ બધા જે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારા છે, તે મારા સંબંધવાળા ગુણો છે. તેમનાથી અંતઃકરણ સર્વ તરફથી શુદ્ધ થાય છે. ત્યારે જ પુરુષ **अञ्जसा** સંપૂર્ણ રીતે[1] (મારા) ગુણો માત્ર સાંભળતાં જ મને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ લાંબા સમય સુધી (જેના આવવાની) રાહ જોવામાં આવેલી છે, તેવા પરદેશ ગએલ પુત્રના ગુણ, અથવા (તેવા) પતિના ગુણ સાંભળવામાં આવતાં (બીજાં) સર્વ સ્થલેથી પાછું ફરેલું મન તેમાં જ પ્રવેશ કરે છે, (તેમ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ મને પ્રાપ્ત થાય છે), અને પોતે (ભગવાનની) સમીપ આવતો હોવાથી (આ) યોગ્ય કહેલું છે,

* યમ અને નિયમ ૧૧-૧૯-૩૩ તથા ૩૪માં કહેલા છે.

૧. ઉપર શ્લોકમાં મૂકેલ પાઠ પ્રમાણે આવો અર્થ થાય છે. (प्र)

એવો 'हि' 'ખરેખર' શબ્દનો અર્થ છે. 'पुरुषस्याञ्जसा' એવો પાઠ હોય ત્યારે 'आशयः' (परिशुद्धाशयः) 'એ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો' જ કર્તા છે. ૧૯.

વળી નીચેના શ્લોકમાં મુખ્ય સાધન[1] કહે છે:—

यथा वातरथो घ्राणमावृङ्क्ते गन्ध आशयात् ॥
एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् ॥२०॥

જેમ વાયુરૂપ રથવાળી ગંધ (પોતાનાં) સ્થાનમાંથી નાક તરફ જાય છે, એવી રીતે જે વિકાર વિનાનું છે તે યોગમાં રમી રહેલું ચિત્ત આત્મા તરફ જાય છે. ૨૦.

સદા આચરવામાં આવતો યોગ એકલો જ સર્વ (સાધનો) પ્રાપ્ત કરાવનારો છે, તેને શુદ્ધિની પણ જરૂર નથી એમ દૃષ્ટાંતથી (તે) તેવો (સાધનો પ્રાપ્ત કરાવનાર) હોવાનું કહે છે. જેમ વાયુ ઉપર ચઢી ગએલી, અથવા સ્વભાવથી જ વાયુ છે રથ જેનો તેવી ગંધ છે, તે તો નાક તરફ જ જાય છે, કારણ કે નાક જ તેને ગ્રહણ કરનારૂં છે; એવી રીતે યોગમાં રમી રહેલું ચિત્ત પણ આત્માને જ ગ્રહણ કરતું હોવાથી આત્મા તરફ જ જનારૂં થાય છે. આને ઉપર કહેલાં સાધનોની પણ જરૂર છે એવા અભિપ્રાયથી 'જે વિકારવિનાનું છે' એમ કહેલું છે. જે ચિત્તે બધાએ વિકાર તજી દીધેલો છે તે (આત્મા તરફ જાય છે). ૨૦.

એ રીતે સાધનો સાથે ઉત્તમ ભક્તિ પૂર્ણ કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી ઉપર કહેલી ત્રણ પ્રકારની સગુણ ભક્તિની નિંદા કરે છે:—

अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्माऽवस्थितः सदा ॥
तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडम्बनम् ॥२१॥

સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રાણીઓનો આત્મા હું સદા રહેલો છું, તેની મારી અવગણના કરીને મરણશીલ (મનુષ્ય) (પ્રતિમાનું) પૂજન કરે છે. ૨૧.

करोति यत्तन्नटवन्मुख्यस्यातिक्रमस्तथा ॥
दोषोत्पत्तिश्च प्रचुरा मत्प्रीतेश्च न साधकम् ॥१०॥

જે કરે છે તે નટની પેઠે કરે છે (૨૧), તેમજ મુખ્યનું ઉલ્લંઘન થાય છે (૨૨), વળી દોષોની ઘણી ઉત્પત્તિ થાય છે (૨૩), અને મારી પ્રસન્નતા કરાવતું નથી (૨૪). કા. ૧૦.

તે પૈકી આરંભમાં એમ કહે છે કે પહેલાં કહેલી ભક્તિ માત્ર (ભક્તિનું) અનુકરણ છે, પણ ભક્તિ નથી. સર્વ પ્રાણીઓમાં હું આત્મા છું. 'સ્થિતિ હોવાથી એમ કાશકૃત્સ્ન (કહે છે)' (બ્ર. સૂ. ૧–૪–૨૨)માં એમ સિદ્ધ કરેલું છે કે ભગવાનની જ અમુક અવસ્થા જીવ છે. 'સદા રહેલો છું' શબ્દોથી તે (અર્થ) કહેલો છે. અથવા હું જ ભૂતાત્મા સર્વ ભૂતરૂપ તત્ત્વરૂપ જીવરૂપ અને દેહરૂપ છું એવો (અર્થ કરવો). 'સદા રહેલો છું' શબ્દોથી અંતર્યામી (હોવાનું કહેલ છે). તેથી સર્વ પ્રકારે સર્વ ભૂતોમાં રહેલાની મારી અવગણના કરી તેઓને વિષે જૂદા હોવાની બુદ્ધિ અને હિંસા વિગેરે કરી, પોતાના આત્માને પણ માત્ર મર્ત્ય (મરણ પામે તેવું) શરીર જાણી, જે (પૂજા) કરે છે, તે પૂજાનું અનુકરણ જ છે. ૨૧.

હવે ભગવાનને આકાર ન હોવાથી, શાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન કરી પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે (આકારની કલ્પના કરી) જો ભજન કરે, તો તેને જે ફલ થાય તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ॥
हित्वाऽर्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः ॥२२॥

---

૧. ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન કહે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

જે સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા આત્મા અને ઈશ્વરને મને તજી, મૂર્ખાઇથી પ્રતિમાનું પૂજન કરે છે, તે રાખમાં જ હોમ કરે છે. ૨૨.

(સર્વના) દેહમાં હું ત્રણ સ્વરૂપથી રહેલો છું. (૧) પહેલાં પ્રાણી માત્રમાં તેમના રૂપથી, (૨) પછી આત્માના રૂપથી (અને ૩) પછી ईश्वरः અંતર્યામીના રૂપથી. એવી રીતે પુરુષમાં સર્વ પ્રકારે રહેલા ભગવાનને તજી જે अर्चा પ્રતિમાનું પૂજન કરે છે (તે રાખમાં હોમ કરે છે). (તેવું) પૂજન કરવામાં પ્રમાણ નથી એમ 'મૂર્ખાઈથી' શબ્દથી કહેલું છે, પરંતુ સ્વતંત્ર ભગવન્માર્ગનું નિવારણ કરેલું નથી.[1] તે ગુણોથી પર છે એમ 'મારૂં સ્થાન તો નિર્ગુણ છે' વિગેરે (વાકયો)થી અગીઆરમા (સ્કંધ)માં કહેશે. વળી વાકયોને પ્રકરણ સાથે સંબંધ હોય છે, અને તેઓ તે પ્રકરણમાં રહેલા જ ગુણ તથા દોષ કહે છે. ત્યાં (સ્વતંત્ર ભગવન્માર્ગમાં) જૂદા હોવાની સ્થિતિ તો કહેલી નથી. અથવા બારને અનુસરીને[2] પુરુષ નારાયણનું પૂજન કરવું. (આ) બન્નેમાં ભેદ અને ગુણો ન હોવાથી, આ દૂષણો થતાં નથી, પરંતુ અહિં જ તેઓ ઉપર જણાવેલી સગુણ ભક્તિને દોષવાળી કરે છે. પ્રતિમામાં જ્ઞાન[3] ક્રિયા ચૈતન્ય અને આનંદ ન હોવાથી, (તેઓને) ઉત્પન્ન કરવા યોજેલાં આ[4] પાછલથી (તેને) તજીને જતાં રહેલાં હોય છે, તેથી (પૂજન) રાખમાં કરેલા હોમ જેવું થાય છે. 'તે' એટલે ઉપર કહેલો (સગુણ ભક્તિ કરનાર)જ. પહેલાં અગ્નિ ત્યાં જોએલો હોવાથી, અગ્નિ શાંત થયા પછી પણ (તેમાં તે) તે ભ્રમથી હોમ (કરે છે), તેથી તેનું અહિં દૃષ્ટાંત આપેલું છે. ૨૨.

પ્રતિમામાં ભગવાનનું ભજન કરવામાં આવે ત્યારે બીજાનો દ્વેષ વિગેરે (કરવા)થી કામ વિગેરે ઉત્પન્ન થવાથી, કોઈ પણ સમયે મનની શાંતિ થશે નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः ॥
भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति ॥२३॥

બીજાના દેહમાં (રહેલાનો) મારો દ્વેષ કરનારા અભિમાની, ભેદ જોનાર, (અને) પ્રાણીઓ ઉપર વૈર રાખનારનું મન શાંતિ પ્રાપ્ત કરતું નથી. ૨૩.

તે મારો જ દ્વેષ કરે છે, કારણ કે પ્રાણીઓમાં હું જ રહેલો છું. તેથી બીજાના દેહમાં (રહેલાનો) મારો દ્વેષ કરનારનું મન કોઈપણ સમયે શાંતિ પ્રાપ્ત કરતું નથી, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. "જેનો દ્વેષ કરે છે તે જીવ જ છે[5] અથવા દેહ છે, તેમ ન હોય[6] તો વ્યવહાર થાય નહિ. તેથી વ્યવહાર માટે, અને 'જેનો દ્વેષ કરે તેનું ધ્યાન કરવું જોઈએ' એવી શ્રુતિ હોવાથી, ભેદની આકાંક્ષા રહે છે જ. તે વિષયમાં 'મારો દ્વેષ કરનાર (નું મન શાંતિ પ્રાપ્ત કરતું નથી)' એમ ભગવાન કેમ કહે છે?" એવી શંકા થાય, તો ખરેખર, તેણે કરેલાં નુકશાનની ક્રિયાને લીધે તેના ઉપર દ્વેષ થાય છે. તે ક્રિયા મેં કરેલી અથવા મારી પ્રેરણાથી થએલી હોવાથી, જો તે[7] કારણથી બીજાનો દ્વેષ કરે તો

---

૧. "ભગવાને અગીઆરમા સ્કંધમાં 'મારી પ્રતિમાનું સ્થાપન કરી...' વિગેરેથી લંબાણથી પ્રતિમા-પૂજનને મુખ્ય કહેલું છે, અને અહિં નિંદા કરવામાં આવે છે તે એમાં વિરોધ નથી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલું છે. પૂજાના વિષય, અધિકારી અને પ્રમાણ જૂદાં જૂદાં હોવાથી વિરોધ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र).

૨. 'સેવામાં તાંત્રિકા...' વિગેરેથી કહેલા. (प्र)

૩. અહિં 'જ્ઞાન' (ભગવાનના) ગુણરૂપ જાણવું. (प्र)

૪. 'આ' એટલે પૂજા કરનારનાં જ્ઞાન વિગેરે, પ્રતિમામાં ભગવાનપણું ઉત્પન્ન કરવા યોજેલાં હોય, તે પ્રાણીઓમાં રહેલા ભગવાનની અવગણનાને લીધે (પ્રતિમા) તજી જતાં રહે છે, એવો અર્થ છે.

૫. (કોઈ બીજાનો દ્વેષ કરવાથી) બીજાની કાયામાં રહેલા ભગવાનનો દ્વેષ થાય એ લોક અને વેદથી વિરુદ્ધ છે' એવી શંકા અહિંથી કરે છે. (प्र)

૬. 'તેમ ન હોય' એટલે જીવ તથા દેહ ભગવાનથી જૂદા ન હોય. (प्र)

૭. 'તે કારણથી' એટલે (તેણે કરેલ) નુકશાનનાં કારણથી. (प्र)

તે મારો જ દ્વેષ કરે છે. ભેદ (ના વિષય)માં તો[1] યજ્ઞના વિરોધી દૈત્યો, તેઓમાં હું રહેલો હોવા છતાં—ચોખા વિગેરે ઉપરથી ફોતરાં કાઢી નાખે તેમ—રોગોની પેઠે નાશ કરવા યોગ્ય છે. તેથી યજ્ઞ (થાય તે) માટે દ્વેષ (કરવો યોગ્ય છે), પણ દ્વેષ (કરવા) માટે યજ્ઞ (કરવો) યોગ્ય નથી. શ્યેન[2] (યજ્ઞ) વિગેરેમાં પણ એમ જ છે, કારણ કે યજ્ઞનો શત્રુ જ પોતાનો શત્રુ છે. તેમાં[3] તો યજ્ઞ અભિમાનરહિત હોવાથી તેટલું પણ કરવું જોઈએ, અહિં તો ભગવાન અભિમાન સહિત હોવાથી દ્વેષ કરનારનો પણ દ્વેષ ન કરવો. કાર્ય તો પ્રહ્લાદની પેઠે સિદ્ધ[4] થશે. તેથી આ માર્ગમાં દ્વેષ સર્વ પ્રકારથી અયોગ્ય છે. વળી સૃષ્ટિ ભગવાન માટેની છે[5], તેથી આમાં ભગવાનનો જ દ્વેષ થાય છે. વળી[6] 'અભિમાની, ભેદ જોનાર, (અને) પ્રાણીઓ ઉપર વૈર રાખનાર' એવા ત્રણ દોષો છે. (આ) સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ દોષો કહેલા છે, કારણ કે ત્રિદોષથી ઘેરાએલાને શાંતિ થતી નથી. અભિમાન તો સાત્ત્વિક દોષ જ છે, કારણ કે ઉત્તમ કર્મ (કરેલ હોય તે)થી જ અભિમાન થાય છે. ક્રિયાને લીધે ભેદ (જૂદાઈ) થતો હોવાથી, જૂદા હોવાનું જ્ઞાન રાજસ છે. વૈર તો તામસ છે એમ (જાણવું). ૨૩.

(દ્વેષ રાખવાથી) હું તો પ્રસન્ન થતો નથી, એવો મુખ્ય દોષ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે[7] :—

अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयाऽनघे ॥
नैव तुष्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः ॥२४॥

હે પાપરહિત (માતા)! પ્રાણીઓના સમૂહનો તિરસ્કાર કરનારે ભારે અથવા હલકાં દ્રવ્યોથી કરેલી ક્રિયાથી પ્રતિમામાં પૂજેલો હું પ્રસન્ન થતો નથી જ. ૨૪.

જો કે ઘણું સુવર્ણ પુષ્પ વિગેરે આપે તો પણ 'ભારે અથવા હલકાં' અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યોથી કરેલી ક્રિયાથી હું પ્રસન્ન થતો નથી જ. તેનું કારણ 'પ્રાણીઓના સમૂહનો તિરસ્કાર કરનારે' શબ્દથી કહેલું છે. 'પ્રતિમામાં' એ ઉપલક્ષણ છે. અમુક પુરુષમાં[8] (ભગવાનનું) ભજન કરવામાં આવે ત્યારે પણ પ્રાણીઓના સમૂહનો તિરસ્કાર કરનારથી પ્રસન્નતા થતી નથી જ, પરંતુ તેવો (પુરુષ) તે (પ્રતિમા)માં જ ભજન કરે છે, તેથી 'પ્રતિમામાં' એમ કહેલું છે. ૨૪.

'ત્યારે પ્રતિમાનું (પૂજન[9] કરવાની) આજ્ઞા કરનારાં વાકયો વ્યર્થ થશે' એવી શંકા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

---

૧. 'વ્યવહાર થાય તે માટે ભગવાને જ ભેદ પ્રકટ કરેલ હોવાથી તે તેમણે જ યોજેલો છે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલા છે. (प्र)

૨. 'એમ હોય તો શ્યેન વિગેરે યજ્ઞોની શી ગતિ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. શ્યેન યજ્ઞ દ્વેષના પ્રયોજનવાળો છે, છતાં પ્રાણીઓનો દ્વેષ કરવાનું તેનું તાત્પર્ય નથી. (प्र)

૩ 'શ્યેનના દૃષ્ટાંતથી અહિં પણ દ્વેષનું સમાધાન કરવું' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

૪. 'એ રીતે સર્વ (કોઈ) દ્વેષ ન કરીએ તો કાર્ય કેમ સિદ્ધ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભગવાનથી જ કાર્ય સિદ્ધ થશે એમ (પ્રહ્લાદના) દૃષ્ટાંતથી કહે છે. (प्र)

૫. "એ પ્રમાણે દ્વેષનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાનો હોય તો, વિશ્વામિત્ર અને જમદગ્નિએ વસિષ્ઠની હરીફાઈ કરી' વિગેરે વાકયમાં કહેલ આચારનો વિરોધ થાય" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. બીજી સૃષ્ટિમાં ગમે તેમ થાઓ, પણ જે આ સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થએલ હોય, તેણે આ જ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ, એવો અર્થ છે. (प्र)

૬. અહિંથી ફળ દર્શાવી દ્વેષ ન કરવાનું આવશ્યક હોવાનું જણાવે છે. દ્વેષ રાખવાથી અશાંતિરૂપ દોષ પ્રત્યક્ષ થાય છે. અને 'શાંતિ ન હોય તેને સુખ કયાંથી?' એ વાકય પ્રમાણે તેને સુખ થતું નથી. તેથી દ્વેષ અભિમાન વિગેરેનો ત્યાગ કરવો. (प्र).

૭. આ શ્લોકમાં દ્વેષ વિગેરે (કરવા) નો મોટો દોષ કહેલો છે. (प्र)

૮. 'અમુક પુરુષમાં' એ લે 'ગુરુ વિગેરેમાં.' (प्र)

૯. 'પૂજનની' એટલે સગુણ પૂજનની. (प्र)

अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् ॥
यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् ॥२५॥

જ્યાંસુધી પોતાનાં કર્મ કરનાર (પુરુષ) સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા મને ઈશ્વરને પોતાના હૃદયમાં રહેલો ન જાણે ત્યાંસુધી પ્રતિમા વિગેરેમાં મારૂં પૂજન કરવું જોઈએ. ૨૫.

જયાંસુધી ભગવાન સર્વરૂપ છે એમ ન જાણે,[1] ત્યાંસુધી પ્રતિમામાં પૂજન કરવું જોઈએ, કારણ કે તેમ ન કરે તો આ ઈશ્વર (તેને) હણે.[2] 'પોતાનાં કર્મ કરનાર' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તે પૂજન ધર્મરૂપ છે.[3] બ્રાહ્મણ વિગેરેનું, સંધ્યાવંદનની પેઠે ભગવાનનું પૂજન પણ નિત્ય (કર્મ) છે. તેથી પોતાનું કર્મ કરનાર (પુરુષ) જ્યાંસુધી સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલાને મને પોતાનાં હૃદયમાં (રહેલો) ન જાણે–(જ્યાંસુધી તેને મારો પોતાનાં હૃદયમાં) અનુભવ ન થાય એવો અર્થ છે, પરંતુ શબ્દથી થએલ જ્ઞાન (પ્રતિમામાં પૂજન બંધ) કરાવનારૂં[4] નથી–ત્યાંસુધી શાલિગ્રામ વિગેરેમાં તેણે મારૂં પૂજન કરવું જોઈએ. સાક્ષાત્ ભગવાન પધારે ત્યારે (તેમના વિષે) જેવી બુદ્ધિ થાય, તેવી જીવડાં તથા કીડાઓ વિષે પણ જો થાય, તો કર્મ કરતાં અટકવું અને પ્રતિમામાં પૂજન કરતાં અટકવું, એવું આ સામાન્ય[5] વચન (કહેલું છે), કારણ કે (ત્યાર પછી) ગુણોનું પ્રધાનપણું રહેતું નથી. ૨૫.

જ્ઞાન થયા પછી તો (પ્રતિમામાં પૂજન) કરવાનું નથી, તે વિષયનું કારણ નીચેના[6] શ્લોકમાં કહે છે:—

आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम् ॥
तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणम् ॥२६॥

પોતાની અને બીજાની વચ્ચે જે જરા પણ ભેદ કરે છે તે ભેદ દૃષ્ટિવાળાને મૃત્યુરૂપ હું તીવ્ર ભય ઉત્પન્ન કરૂં છું. ૨૬.

જો જ્ઞાન (થયા) પછી પણ ભેદબુદ્ધિથી પૂજન કરે,[7] તો (હું તીવ્ર ભય ઉત્પન્ન કરૂં છું.) પોતાની સેવા કરતો હોય તેની પેઠે (પૂજન) કરતાં દૂષિત થતો નથી, અને પોતાની સેવા (કરવા)-થી, પોતે સંતોષ પામે છે. 'તે જૂદો છે અને હું જૂદો છું એમ જાણી જો પશુની પેઠે બીજા દેવની પૂજા કરે, તો એ રીતે તે દેવોનો પશુ થાય છે' એવી શ્રુતિ હોવાથી, '(હું) પોતે છું', એમ જાણી પૂજા કરવી જોઇએ; છતાં જે પોતાની અને બીજાની વચ્ચે **उत् अरम्** જરા પણ **अरम्** ભેદ —કારણ કે આરાઓ ચક્ર (ના અવયવો)નો ભેદ જણાવનારા છે.—કરે છે, તેને 'જ્યારે આ આમાં જરા પણ ભેદ કરે છે, ત્યારે તરત જ તેને ભય થાય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (ભય થાય છે.) તે ભય હું જ કરાવું છું. એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તીવ્ર ભય **विदधे** સારી રીતે તેની અંદર સ્થાપન કરૂં છું.

૧. એટલે મુખ્ય અધિકાર ન હોય, ત્યારે શું કરવું એ જણાવતાં હોવાથી એ વાક્યો ઉપયોગી છે, તેથી નકામાં નથી એવો અર્થ છે. (प्र)

૨ 'વાક્યો નકામાં ન હોય છતાં પૂજાનું કાંઈ ફલ ન હોવાથી, ફલથી તે નકામાં છે' એવી શંકા થાય તેથી આ વાક્ય કહેલું છે, પ્રતિમાનું પૂજન ન કરવાથી આવું ફલ થતું હોવાથી, ફલથી પણ તે વાક્યો નકામાં નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. આ વાક્યથી તે પૂજનનું સ્વરૂપ કહેલું છે. (प्र)

૪ 'કરાવનારૂં' એટલે પૂજન વિગેરે કર્મ બંધ કરાવનારૂં. (प्र)

૫. 'સામાન્ય' એટલે સર્વ પૂજાઓને લાગુ પડતું. (प्र)

૬. ભેદની નિંદા કરી, અભેદદૃષ્ટિ રાખવાનું કારણ કહે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૭. 'પૂજન કરે' એટલે ભેદ જોનારી દૃષ્ટિથી પૂજન કરે, તેને હું જ ભય ઉત્પન્ન કરૂં છું, એ વાક્ય સાથે સંબંધ છે. (प्र)

તે ભય મૃત્યુ જ છે, કારણ કે બીજા ભયથી તે પ્રાણનો ત્યાગ કરતો નથી. પ્રાણ બચાવવાનો પ્રયત્ન કુદરતી છે. તેથી (ભેદ જોનારને) ભક્તિનું ફલ (મળવું) દૂર રહ્યું, પરંતુ મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી જ્ઞાન (પ્રાપ્ત થયા) પછી મૃત્યુ થતું ન હોવાથી આ કરવાનું નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨૬.

જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા) ઇચ્છનાર માટે, (તેની) અજ્ઞાનવાળી સ્થિતિમાં પણ પ્રતિમાપૂજન કરતાં સર્વ પ્રાણીઓમાં જ (ભગવાનનું) ભજન (કરવું) ઉત્તમ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् ॥
अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याऽभिन्नेन चक्षुषा ॥२७॥

વળી સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેઠાણ કરી રહેલાનો પ્રાણીઓના આત્માનો મારો ભેદરહિત દૃષ્ટિથી દાન માન અને મૈત્રીથી સત્કાર કરવો. ૨૭.

'**अथ**' 'વળી' શબ્દ જુદો આરંભ દર્શાવે છે, કારણ કે ઉપર જ્ઞાનીનું નિરૂપણ કરેલું હતું. સર્વ પ્રાણીઓમાં (રહેલા ભગવાનનું) ભજન કરવાનું ભક્તિમાર્ગમાં પણ છે, તેથી તેનો સમાવેશ ન થાય તે માટે 'પ્રાણીઓના આત્માનો' એમ કહેલું છે. 'પ્રાણીઓનો આત્મા' એટલે જીવ. 'તે સર્વ સ્થલે હોય છે. તેથી પ્રાણીઓમાં (સત્કાર કરવાનો) આ ભેદ શા માટે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં 'રહેઠાણ કરી રહેલાનેઃ' એમ કહેલું છે. જેમ કોઈક કોઈક સ્થલે ઘર કરી રહે છે, તે ત્યાં સ્હેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી (તેમ) દેહરૂપ ઘર કરી (તેમાં) રહેલા આત્માની પણ પ્રાપ્તિ તેમાં સ્હેલાઈથી થાય છે. લોકમાં પણ ઘરમાં પદાર્થ સમર્પણ કરવાથી ગૃહસ્થ પ્રસન્ન થાય છે, તેથી પ્રાણીઓમાં જ મારો સત્કાર કરવો. વળી જેનાથી જે પ્રસન્ન થાય તેની જ યોગ્યતા પ્રમાણે પૂજા કરવી. તેમાં મુખ્ય દાન અને માન તથા મૈત્રી છે. હલકાને દાન, ઉત્તમને માન અને સરખા સાથે મૈત્રી (કરવાં). આ પણ 'ભેદ રહિત દૃષ્ટિથી,' 'સર્વ '(હું) પોતે છું' એવી બુદ્ધિથી કરવું, પરંતુ લોકની દૃષ્ટિથી ન કરવું, એમ 'ભેદરહિત (દૃષ્ટિ)થી' શબ્દથી કહેલું છે. ૨૭.

અમુક (પ્રાણી)ની પૂજા (કરવા)માં ઉત્તમ બ્રાહ્મણરૂપ (પૂજાનું) સ્થાન કહેવા માટે, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાડા છ (શ્લોકો)થી સર્વ જીવોથી તેની શ્રેષ્ઠતા કહે છે:—

जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे ॥
ततः सचित्ताः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः ॥२८॥

હે ભલી (માતા), નિર્જીવ કરતાં જીવો શ્રેષ્ઠ છે. તેમનાથી પ્રાણ ધારણ કરનારા, તેમનાથી ચિત્તવાળા શ્રેષ્ઠ, અને તેમનાથી ઇંદ્રિયોની ક્રિયાવાળા (શ્રેષ્ઠ છે). ૨૮.

નિર્જીવ પથ્થર વિગેરેની **મધ્યે** (કરતાં) પ્રાણવાળા વૃક્ષ વિગેરે જીવો શ્રેષ્ઠ છે. તેમનાથી પ્રાણ ધારણ કરનારા એટલે શ્વાસોચ્છ્વાસવાળા જંગમ (જીવો) શ્રેષ્ઠ છે. 'હે ભલી (માતા!)' એવું સંબોધન કહેલા (વિષય)માં વિશ્વાસ રહે તે માટે (કરેલું છે). દેહ કરતાં સ્થૂલ પ્રાણ ઉત્તમ છે, (અને) તેનાથી પણ આસન્ય (ઉત્તમ છે). એમ આ ત્રણ જેમનામાં ક્રિયાશક્તિ મુખ્ય છે તેવા કહ્યા. 'તેમનાથી ચિત્તવાળા (શ્રેષ્ઠ)' શબ્દોથી જેમનામાં જ્ઞાનશક્તિ મુખ્ય છે તેઓ તેમનાથી ઉત્તમ (હોવાનું) કહ્યું. ચેતનાનો આધાર બનેલું અંતઃકરણ ચિત્ત છે. (ચિત્તવાળા એટલે) જ્ઞાનવાળા એવો અર્થ છે. 'તેમનાથી, ઇંદ્રિયોની ક્રિયાવાળા', એટલે વિષય સાથેનું જ્ઞાન જેઓને છે તેવા (ઉત્તમ છે). આ ઇંદ્રિયો ક્રિયામય (કહેલી છે). ૨૮.

નીચેના શ્લોકોમાં તેમનાથી પણ જ્ઞાનવાળાઓનું ઉત્તમપણું કહે છે:

तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः ॥
तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः ॥२९॥

रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतो दतः ॥
तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात् ॥३०॥
ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः ॥
ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ॥३१॥
अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान् स्वकर्मकृत् ॥
मुक्तलिङ्गस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ॥३२॥

તેઓમાં પણ સ્પર્શનાં જ્ઞાનવાળાઓથી રસનાં જ્ઞાનવાળા ઉત્તમ છે, તેમનાથી ગંધનાં જ્ઞાનવાળા શ્રેષ્ઠ છે, તેમનાથી શબ્દનાં જ્ઞાનવાળા ઉત્તમ છે. તેમનાથી રૂપના ભેદ જાણનારાઓ અને તેમનાથી બેવડી દાંતની પંક્તિવાળાઓ (શ્રેષ્ઠ છે.) તેઓમાં ઘણા પગવાળાઓ શ્રેષ્ઠ છે, તેમનાથી ચાર પગવાળાઓ (અને) તેમનાથી બે પગવાળા (શ્રેષ્ઠ છે). તેમનાથી ચાર વર્ણો, (અને) તેઓમાં બ્રાહ્મણ ઉત્તમ છે. બ્રાહ્મણોમાં પણ વેદ ભણનાર, અને તેથી અર્થ જાણનાર અધિક છે. અર્થ જાણનારથી સંશયનો નાશ કરનાર, અને તેનાથી પોતાનું કર્મ કરનાર શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી દેહાભિમાન રહિત ઉત્તમ છે, (અને તેમાં પણ) પોતાના ધર્મનું દોહન ન કરનાર (શ્રેષ્ઠ છે). ૨૯ થી ૩૨.

જ્ઞાન કરાવનારી ઇંદ્રિયોમાં સ્પર્શ સર્વથી હલકી છે. તેનાથી જીભ ઉત્તમ છે, કારણ કે મધુર વિગેરે રસો સ્પર્શ કરતાં પણ (વધારે) મોહ કરનારા છે. તે (રસનાં જ્ઞાનવાળા)ઓ કરતાં પણ ગંધનાં જ્ઞાનવાળા (ઉત્તમ છે), કારણ કે (ગંધ) પૃથ્વીનો ગુણ છે અને દૂરથી પણ જ્ઞાન કરાવનારો છે. ઘણા ભાગે જીવડાં સર્વે સ્પર્શનાં જ્ઞાનવાળાં છે, તેમનાથી (ઉત્તમ) માછલાંઓ રસનાં જ્ઞાનવાળાં છે, ભમરાઓ વિગેરે ગંધનાં જ્ઞાનવાળા છે. હરણો શબ્દનાં જ્ઞાનવાળા તેમનાથી પણ (ઉત્તમ છે), કારણ કે શબ્દ ગંધ કરતાં પણ (અધિક) દૂરથી જ અર્થ જણાવનારો છે. ૨૯.

ચક્ષુ તેનાથી પણ ઘણે દૂરથી અર્થ જણાવનારૂં હોવાથી, 'રૂપના ભેદ જાણનારા' કાગડાઓ વિગેરે ઉત્તમ છે. તેમનાથી પણ અધિક સાધનવાળા એટલે બેવડી દાંતની પંક્તિઓવાળા માંકડાઓ વિગેરે અથવા ઉંદર વિગેરે શ્રેષ્ઠ છે, અને તે સાધન (ખોરાક વિગેરેને દેહની) અંદર લઈ જવા માટેનું જ હોવાથી, બહારનાં સાધનવાળાઓ તેમનાથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, એમ 'તેઓમાં ઘણા પગવાળાઓ શ્રેષ્ઠ છે' શબ્દોથી કહેલું છે. ગોજર વિગેરે ઘણા પગવાળાં છે. તેમનાથી પણ ચારપગવાળાં ઉંદર, બીલાડાં, કૂતરાં વિગેરે સર્વ (શ્રેષ્ઠ છે). તેમનાથી બે પગવાળાં બધાં પક્ષીઓ અને મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે. ૩૦.

તેમનાથી બ્રાહ્મણ વિગેરે વર્ણો ધર્મવાળા હોવાથી ઉત્તમ છે. તેઓમાં પ્રથમ (વર્ણ બ્રાહ્મણ) મુખ્ય ધર્મવાળા હોવાથી (ઉત્તમ છે) જાતથી બ્રાહ્મણ હોય તેના કરતાં પણ વેદનો અભ્યાસ કરનાર (બ્રાહ્મણ); (અને) તેનાથી પણ વેદનો અર્થ જાણનાર (બ્રાહ્મણ ઉત્તમ છે). ૩૧.

તેનાથી પણ વેદના અર્થમાં સંદેહ હોય તે સર્વ દૂર કરનાર, (અને) તેનાથી પણ યજ્ઞ વિગેરે કરનાર શ્રેષ્ઠ છે, તેનાથી પણ મુક્તલિઙ્ગઃ જેને દેહનું અભિમાન જતું રહેલું છે તે શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી પણ જે અભિમાનરહિત થઈ આ લોક અથવા પરલોકની પ્રાપ્તિ માટે કાંઈપણ કરતો નથી તેમજ ઇચ્છા રાખતો નથી તે ઉત્તમ છે. ૩૨.

તેથી તેવો થઈ, જે ભગવાનનો ભક્ત થાય, તે ઉત્તમ છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः ॥
मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्तकर्मणाम् ॥
न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् ॥३३॥

તેનાથી મારા વિષે જેણે સર્વ કર્મનાં ફલ અને આત્મા અર્પણ કરેલાં છે તે ભેદ ન જોનાર

(ઉત્તમ છે.) મારા માટે જેમણે કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે તેઓ પૈકી મારા વિષે જેણે આત્માને અર્પણ કરેલો છે, જેને કર્તા હોવાનું અભિમાન નથી અને જે સમાન દૃષ્ટિવાળો છે, તેવા પુરુષથી ઉત્તમ પ્રાણીને હું જોતો નથી. ૨૩.

નિરર્થક ત્યાગ કરતાં ભગવાનને સમર્પણ કરવું (એ) ઉત્તમ હોવાથી, મારા વિષે જેણે સર્વ કર્મનાં ફલ અને આત્મા અર્પણ કરેલાં છે, (એટલે) જેણે આત્મનિવેદન કરેલું છે, (અને) તેવો થઈને પણ ભગવાનને આત્મા તરીકે જ જાણે છે તે ઉત્તમ છે. 'આનાથી પણ કોઈક ઉત્તમ હશે' એવી શંકા થાય, તેથી તે '(મારા માટે જેમણે કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે તેઓ પૈકી) મારા વિષે જેણે આત્માને અર્પણ કરેલો છે....' થી દૂર કરે છે. મારા માટે જેમણે કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે તેવા પુરુષ પૈકી, મારા વિષે જેણે આત્માને અર્પણ કરેલો છે, જેને કર્તા હોવાનું અભિમાન નથી અને જે સમાન દૃષ્ટિવાળો છે, તેનાથી બીજો परम् ઉત્તમ હું (કોઈ) જોતો નથી. જો કે જૂદાં જૂદાં શાસ્ત્રમાં જૂદા જૂદા (પુરુષો) ઉત્તમ (હોવાનું) કહેલું છે, છતાં પણ વિચાર કરનારાઓના હૃદયમાં તેઓ (ઉત્તમ) જણાતા નથી, તેથી 'હું જોતો નથી' એમ કહેલું છે. સર્વ કરતાં ભક્તિ અને જ્ઞાન ઉત્તમ છે. ભક્તિમાં પણ આત્મસમર્પણ (ઉત્તમ) છે. જ્ઞાન તો (૧) સાંખ્ય અને (૨) બ્રહ્મજ્ઞાન (એવા બે પ્રકારનું છે). જો કે આ ત્રણ અને માત્ર (કર્મનો) ત્યાગ કરનારા સર્વે ત્યાગ કરનારા છે, છતાં પણ જેણે આત્મનિવેદન કરેલું છે અને જેને બે (પ્રકારનાં) જ્ઞાન છે, તેનાથી અધિક શું હોય? તે (અર્થ) (૧) 'મારા વિષે જેણે આત્માને અપર્ણ કરેલો છે (૨) જેને કર્તા હોવાનું અભિમાન નથી (અને ૩) જે સમાન દૃષ્ટિવાળો છે એ ત્રણ શબ્દોથી કહેલ છે. ૩૩.

'એમ હોય તો તે જ ભજન કરવા યોગ્ય થાય, અને બધાએ પોતે જ તેની સેવા કરતા હોવાથી શાસ્ત્ર ફલરહિત થાય અને ઉપર કહેલા દોષ દૂર ન થાય' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

मनसैतानि भूतानि प्रणमेद् बहु मानयेत् ॥
ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ॥३४॥

ભગવાન ઈશ્વરે (પોતાના) જીવરૂપ અંશથી (આ પ્રાણીઓમાં) પ્રવેશ કરેલો હોવાથી, મનથી આ પ્રાણીઓને તેણે પ્રણામ કરવા જોઈએ (અને) ઘણું માન આપવું જોઈએ. ૩૪.

આ જ્ઞાન (આવા ભકતને) પોતાને માટે જ કહેલું, પરંતુ (આ) અધિકારવાળાની બીજાઓ પૂજા કરે તે માટે (કહેલું) નથી. તેથી એ પ્રમાણે જાણનારે પણ 'આ' એટલે જોવામાં આવે છે તે પ્રાણીઓને પ્રણામ કરવા જોઈએ, (અને) પોતાના કરતાં પણ (તેઓને) ઘણું માન આપવું જોઈએ. તેનું કારણ એવું છે કે ભગવાન ઈશ્વરે जीवकलया જીવરૂપ અંશના સ્વરૂપથી અથવા તે (જીવરૂપ અંશ) સાથે (પોતાના) છ ગુણો સાથે (તેઓમાં) પ્રવેશ કરેલો છે. 'इति' શબ્દ પ્રયોજન દર્શાવવા (યોજેલો) છે, કારણ કે (તે) ઈશ્વર છે. તેમ ન કરે, તો પોતાનાં સ્થાનમાંથી ભ્રષ્ટ કરાવે. જીવમાં (તે) હલકો હોવાની બુદ્ધિ ન કરવી, કારણ કે તે (ભગવાનનો) અંશ છે. લીલા (સિદ્ધ થાય તે) માટે તે કલા છે, એવો અર્થ છે. ૩૪.

એવી રીતે ભક્તિ અને જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરી, (સર્વને) નમસ્કાર કરવા અને (સર્વમાં) ભગવાનનાં દર્શન (કરવાં) એ બેથી તે બંનેનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ જણાવી, 'ભક્તિ અને જ્ઞાન બંને સાથે હોય તે, અથવા બેમાંથી એક હોય તે ફલ (પ્રાપ્ત) કરાવે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः ॥
ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत् ॥३५॥

હે મનુની પુત્રિ! મેં ભક્તિયોગ અને યોગ કહ્યા, જે બે પૈકી એક (આચરવા)થી જ પુરુષ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૫.

હે મનુની પુત્રિ ! મેં ભક્તિયોગ અને આઠ અંગવાળો યોગ (એ) બે કહ્યા. 'હે મનુની પુત્રિ!' એ સંબોધન (દેવહૂતિને) જ્ઞાન થાય તે માટે (કહેલું છે). જે બે પૈકી એક (આચરવા)થી પુરુષ પુરુષ આત્માને એટલે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાનના સંબંધમાં (આઠ અંગવાળો) યોગ કહ્યો. (તેનું) પછીનું અંગ (જ્ઞાન) (ભગવાનનો) વારંવાર સાક્ષાત્કાર (થાય) અને (તેમનામાં) પ્રવેશ થાય તે માટે (ઉપયોગી) છે. ભક્તિ તો સ્વતંત્ર[1] છે. એકને મુખ્ય ગણતાં, બીજું ગૌણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે, તેથી (બે) સાથે કરવાં એવો શાસ્ત્રનો અર્થ નથી[2]. ૩૫.

એ પ્રમાણે પૂછેલી ભક્તિનું નિરૂપણ કરી, વૈરાગ્ય થાય તે માટે કાલનું પરાક્રમ કહેતાં, આરંભમાં નીચેના બે (શ્લોકો)થી કાલનું સ્વરૂપ કહે છે:—

एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥
परं प्रधानं पुरुषो दैवं कर्म विचेष्टितम् ॥३६॥
रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते ॥
भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयम् ॥३७॥

વશ રાખનાર, પ્રકૃતિ (અને) પુરુષ, દૈવ, કર્મ (અને) સ્વભાવ (એવું) આ (જગત્) બ્રહ્મ ભગવાન પરમાત્માનું રૂપ છે. જૂદા જૂદા આકારોવાળું (અને) ન જોવામાં આવતું (જગત્) 'કાલ' એમ કહેવાય છે, કે જેનાથી મહત્તત્ત્વ વિગેરે ભેદ જોનાર ભૂતોને ભય (પ્રાપ્ત) થાય છે. ૩૬, ૩૭.

(કાલના) કાર્યમાં પ્રવેશ કરેલો (જીવ કાલનું) સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે એમ જણાવવા કાલનું કાર્ય અને સ્વરૂપ કહેવામાં આવે[3] છે. આ સર્વ જગત્ ભગવાનનું રૂપ છે. તેમ ન હોય,[4] તો કાલ ભગવાન હોવાથી (જગત્) કાલરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરી શકાય નહિ. તેથી આ જગત્ ભગવદ્રૂપ છે એમ કહેલું છે. 'આ સર્વ આત્મા જ છે,' 'આ સર્વ બ્રહ્મ જ છે' એમ શ્રુતિમાં આત્મા તરીકે અને બ્રહ્મ તરીકે (એમ) બે પ્રકારે (જગતનું) નિરૂપણ કરેલું છે. પોષકપણું અને સર્વત્ર હોવાપણું ધ્યાનમાં રાખીને (આત્મા અને બ્રહ્મ) બે શબ્દો યોજેલા છે. બંનેનું સ્વરૂપ આનંદ છે, છતાં પણ આત્મા પ્રકારવાળો[5] (અને) બ્રહ્મ પ્રકારરહિત[6] છે, કારણ કે 'આ વિજ્ઞાનથી ભરપૂર આત્મા બ્રહ્મ છે' શ્રુતિમાં આત્મા પણ બ્રહ્મ હોવાનું કહેલું છે. વિચાર (મીમાંસા)માં 'હવે અહિંથી બ્રહ્મનો વિચાર કરવામાં આવે છે' (બ્રહ્મસૂત્ર ૧.

---

૧. 'સ્વતંત્ર' એટલે સ્વતંત્ર સાધનરૂપ છે. પરંતુ (આઠ અંગવાળા) યોગની પેઠે જ્ઞાનમાં ઉપયોગી હોઈ તેના અંગરૂપ નથી. (प्र)

૨. 'બંનેને એક બીજાના અંગ તરીકે ગણતાં, બંનેનો સ્વીકાર થાય, તેથી બંને સાથે કરવાનું કેમ કહેતા નથી?' એવી શંકા થાય, તે આ વાક્યથી દૂર કરે છે. (प्र)

૩. (સ્વરૂપથી અને કાર્યથી) બંને પ્રકારે કાલનું નિરૂપણ કરવાનું પ્રયોજન આ વાક્યથી કહે છે. કાલનું કાર્ય ઉત્પત્તિ અને પ્રલય છે એમ કહેશે, તેમાં રહેલ જીવ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે પરથી આરંભી દિવ્ય સુધીનું કાલનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. તેમાં લય પામેલો તે (કાલ)રૂપ થાય છે આ જણાવવા બંને પ્રકારે કાલનું નિરૂપણ કરેલું છે. (प्र)

૪. 'સર્વ કાલરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરવાનું છે. ત્યારે વચ્ચે ભગવદ્રૂપ હોવાનું કેમ કહો છો?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. પહેલાં ૩–૨૬–૧૭માં કાલનું લક્ષણ એવું કહેલું છે કે પ્રકૃતિની ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારો કાલ ભગવાન જ છે. હવે જો જગત્ ભગવદ્રૂપ હોવાનું કહેવામાં ન આવે, તો જગત્ ભગવદ્રૂપ ન હોવાથી કાલરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરી શકાય નહિ તેથી ભગવદ્રૂપ કહેલું છે. (प्र)

૫. અંતર્યામી બ્રાહ્મણમાં 'પૃથ્વી જેનું શરીર છે'થી આરંભી 'આત્મા જેનું શરીર છે' સુધીના ભાગથી શરીરોના પ્રકાર તરીકે (આત્મા) કહેલો હોવાથી તે પ્રકારવાળો છે. (प्र)

૬. '(બ્રહ્મ) એક જ બીજારહિત છે.' શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મ પ્રકારરહિત છે. (प्र)

૧. ૧). એમ બ્રહ્મ (ના વિચાર)ની જ પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે.

'બ્રહ્મ પરમાત્માનું' શબ્દોથી જગત્ બંને પ્રકારનું હોવાનું[1] કહેલ છે. અથવા[2] "'બ્રહ્મ' 'પરમાત્મા' 'ભગવાન' એમ કહે છે" એ વાક્ય પ્રમાણે ત્રણ માન્યતાઓનો સમાવેશ કરેલો છે. લોકમાં ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણોનો આદર કરી ભગવાન (હોવાનું) કહે છે, (જગતના) ભેદનો આદર કરી આત્મા (હોવાનું) અને સત્ સ્વરૂપનો આદર કરી બ્રહ્મ (હોવાનું કહે છે). તે સ્વરૂપ કેવા ગુણવાળું, એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ગણાવે છે કે (૧) 'વશ રાખનાર' પ્રકૃતિ અને પુરુષને વશ રાખનાર (૨) **प्रधानं** એટલે અદષ્ટ અને (૩) **विचेष्टितं** જાતજાતની ક્રિયાવાળો સ્વભાવ. જૂદા જૂદા આકારવાળું સર્વ તરફ જોવામાં આવે છે તે, અને **दिव्यं** ન જોવામાં આવતું (એવું) બધુંએ જગત્ છે. (આ સર્વનો) આધાર કાલ હોવાથી અને (આ સર્વ) કાલને અધીન હોવાથી, આ સર્વ 'કાલ'[3] એમ કહેવાય છે. '(જેનાથી મહત્તત્ત્વ વિગેરે ભેદ જોનાર) ભૂતોને (ભય થાય છે)' શબ્દોથી કાલનું કાલપણું સિદ્ધ કરે છે. જે કાલથી મહત્તત્ત્વ વિગેરેને પણ ભય થાય છે, તે કાલ છે. ભેદ જોનાર હોવાપણું ભય (થવા)નું કારણ છે, કારણ કે કાલ બહિર્મુખોને ગળી જાય છે. ૩૬. ૩૭.

કાલ ઉપાસના કરવા યોગ્ય હોવાનાં કારણરૂપ કાલનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

योऽन्तःप्रविश्य भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः ॥
स विष्ण्वाख्योऽधियज्ञोऽसौ कालः कलयतां प्रभुः ॥३८॥

જે મહાભૂતો સાથે અંદર પ્રવેશ કરી સર્વનો આધાર થઈ પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરે છે, તે વિષ્ણુનામનો યજ્ઞનો અધિપતિ કાલ પ્રેરણા કરનારાઓનો પ્રભુ છે. ૩૮.

જે ભગવાન, તે કાલ છે. 'તે ભગવાન કયા?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે, તેથી જે 'યજ્ઞનો અધિપતિ' (એમ કહેલું છે). 'યજ્ઞ ખરેખર વિષ્ણુ છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા દેવ વિષ્ણુ છે. એક (દેવ)નું જ નામ 'કાલ' અને 'વિષ્ણુ' છે. તે પૈકી 'વિષ્ણુ' નામ કેવી રીતે થાય છે એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'જે મહાભૂતો સાથે અંદર પ્રવેશ કરી સર્વનો આધાર થઇ' એ શબ્દોથી *વ્યાપ્તિ જણાવતાં, (સર્વની) અંદર પ્રવેશ કહેલો છે. પ્રવેશ હોવાથી[4] અંદર સર્વ સ્થલે રહેલ છે (અને) આધાર હોવાથી બહાર સર્વ સ્થલે રહેલ છે. 'પ્રેરણા કરનારાઓનો પ્રભુ' શબ્દોથી કાલ હોવાનું કહેલું છે. જે **कलयति** એટલે ગણે છે જાણે છે અથવા [5]ભક્ષણ કરે છે, અથવા જે ક્રિયાથી અથવા જ્ઞાનથી સર્વમાં રહેલ છે તે કાલ. **कलयन्ति** જેઓ પ્રેરણા કરે છે તે **कलयन्तः** પ્રેરણા કરનારાઓ છે. તેવા પ્રેરણા કરનાર બ્રહ્મા વિગેરેને પણ વશ રાખનાર છે. તેથી (તે) કાલ છે, એવો અર્થ છે. ૩૮.

આ ભગવાનના માત્ર હણવાના સ્વભાવવાળું જ રૂપ છે એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં તે સર્વને સામાન્ય હોવાનું કહે છેઃ—

न चास्य कश्चिद्दयितो न द्वेष्यो न च बान्धवः ॥
आविशत्यप्रमत्तोऽसौ प्रमत्तं जनमन्तकृत् ॥३९॥

---

૧. 'બંને પ્રકારનું' એટલે પ્રકારવાળું (આકારવાળું), અને પ્રકારરહિત. (प्र)
૨. 'ભગવાન' શબ્દથી જ પ્રકાર પ્રાપ્ત થતો હોવાથી, 'પરમાત્મા' શબ્દ નકામો થાય, તેથી ઉપરનો અર્થ ન ગોઠતાં, બીજા પ્રકારે અર્થ કરે છે. (प्र)
૩. 'લાંબા સમયે' 'તરત જ' વિગેરે પ્રકારનો વ્યવહાર કરાવનાર તરીકે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તે કાલ. (प्र)
* 'વ્યાપ્તિ' એટલે સર્વ સ્થલે હોવાપણું. સર્વત્ર સ્થિતિ.
૪. અહિં હણનાર સ્વરૂપથી પ્રવેશ જાણવો. તેથી જ અગ્નિ વિગેરે પોતાની મેળે જ નાશ પામે છે, એમ પ્રસિદ્ધ છે. (प्र)
૫. આ 'अत्ति' શબ્દનું વ્યાખ્યાન છે. (प्र)

આને કોઈ વહાલો નથી, અને કોઈ શત્રુ નથી તેમજ બાંધવ નથી. આ નાશ કરનાર સાવધાન રહી પ્રમાદવાળા મનુષ્યમાં પ્રવેશ કરે છે. ૩૯.

આ કાલને કોઈપણ (પોતાની) ઉપાસના કરનાર પણ વહાલો નથી, અને જે (આનો) દ્વેષ કરે છે તે પણ શત્રુ નથી. બધાએ કાલમાં ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી (કોઇની સાથે) ખાસ સંબંધ ન હોવાથી, કોઇ બાંધવ પણ નથી. છતાં સર્વનું મૂલકારણ[1] હોઈ, જે (આને) જૂએ છે તેને ગ્રહણ કરતો નથી, પરંતુ પ્રમાદી મનુષ્યને જ આ સાવધાન રહી નાશ કરનારો **आविशति** વાઘની પેઠે ભક્ષણ કરવા માટે તે (પ્રમાદી મનુષ્ય)માં પ્રવેશ કરે છે. ૩૯.

આ કાલ હોવાનું બધા જાણે છે, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ (શ્લોકો)માં તેના જ્ઞાનમાં ફલરૂપ તેઓનો (બધાએનો) ભય કહે છે:—

यद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद्भयात् ॥
यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भाति यद्भयात् ॥४०॥
यद्वनस्पतयो भीता लताश्चोषधिभिः सह ॥
स्वे स्वे कालेऽभिगृह्णन्ति पुष्पाणि च फलानि च ॥४१॥

જેના ભયથી આ વાયુ વાય છે, જેના ભયથી સૂર્ય તપે છે, જેના ભયથી દેવ વૃષ્ટિ કરે છે, જેના ભયથી નક્ષત્રોનો સમૂહ પ્રકાશે છે, જેના ભયથી ભયભીત થએલી વનસ્પતિઓ અને લતાઓ ઓષધિઓ સાથે પોતપોતાના સમયે પુષ્પો અને ફૂલો ધારણ કરે છે...૪૦, ૪૧.

વાયુ વિગેરે પોતપોતાનાં કાર્ય કાલના ભયથી જ કરે છે, તો પછી પ્રાણી પોતાનો ધર્મ આચરે તેમાં કહેવું જ શું ?

अधिकारिणो महान्तो ये ये वा मूढा अचेतनाः ॥
तत्त्वानि देवाः सर्वे च कालाद्भीता इतीर्यते ॥११॥

જે મોટા અધિકારીઓ છે (૪૦) જેઓ મૂઢ છે (૪૧) જડ (પદાર્થો) (૪૨) તત્ત્વો (૪૩) અને દેવો (૪૪) બધા કાલથી ભય પામેલા છે એમ કહેલું છે. કા. ૧૧.

કારણ કે આ વાયુ યોગ્ય સમયે વાય છે, સૂર્ય પણ જે નક્ષત્રમાં જેવા પ્રકારનો તાપ યોગ્ય હોય તે પ્રમાણે તપે છે, દેવ પર્જન્ય પોતાના સમયે વૃષ્ટિ કરે છે. નક્ષત્રોનો સમૂહ એટલે જ્યોતિશ્ચક્ર પણ પોતાના સમયે પ્રકાશે છે, એટલે શુક્ર વિગેરે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે પ્રકાશે છે, એવો અર્થ છે. ૪૦.

ઘણા મૂઢ પીપળો વિગેરે વનસ્પતિઓ, કોળું વિગેરે ફલ જેઓમાં મુખ્ય છે તેવી લતાઓ, અને ફૂલ જેઓમાં મુખ્ય છે તેવી, અને 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી પાંદડાં જેઓમાં મુખ્ય છે તેવી લતાઓ પણ, ચોખા વિગેરે ઓષધિઓ સાથે પોતપોતાના સમયે મુકરર કરેલાં નક્ષત્ર તથા પ્રદેશનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના પુષ્પો અને ફૂલો ધારણ કરે છે. ૪૧.

જડ (પદાર્થો) પણ ભય પામેલા હોય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स्रवन्ति सरितो भीता नोत्सर्पत्युदधिर्यतः ॥
अग्निरिन्धे सगिरिभिर्भूर्न मज्जति यद्भयात् ॥४२॥

જેનાથી ભય પામેલી નદીઓ વહે છે, સમુદ્ર મર્યાદા તજતો નથી, જેના ભયને લીધે અગ્નિ જલે છે અને પર્વતો સાથે પૃથ્વી ડૂબતી નથી. ૪૨.

सरितः નદીઓ પણ ભય પામી વહે છે. સમુદ્ર તોફાની હોવા છતાં ભૂમિની મર્યાદા (હદ)થી

૧. **सर्वप्रकृतिः** એટલે સર્વનું મૂલકારણ, પરંતુ કોઇનું વિકારવાળું સ્વરૂપ નહિં (प्र).

આગળ આવતો નથી. અગ્નિ પણ इन्धे કાષ્ઠ વિગેરેથી જલે છે. તેમ (ભય પામતો) ન હોય, તો પોતાની જેમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે તે (કાષ્ઠ)ને ન બાળે. જેના ભયને લીધે ભૂમિ પણ પર્વતો સાથે ડૂબતી નથી. અથવા 'अग्निर्ज्वलति यद्भीत्या' જેના ભયથી અગ્નિ જલે છે, એવો પાઠ (લેવો). ૪૨.

તત્ત્વો પણ ભય પામેલાં છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

नभो दधाति श्वसतां पदं यन्नियमाददः ॥
लोकं स्वदेहं तनुते महान् सप्तभिरावृतः ॥४३॥

જેને વશ હોવાને લીધે આકાશ પ્રાણીઓના પ્રસિદ્ધ સ્થાનને ધારણ કરે છે, (અને) સાતથી વીંટાએલ મહત્તત્ત્વ પોતાના લોકરૂપ દેહને વિસ્તારે છે. ૪૩.

જે કાલને વશ હોવાને લીધે नभः આકાશ अदःपदं સ્વર્ગ વિગેરે લોકોનાં તે પ્રસિદ્ધ સ્થાનને ધારણ કરે છે, આકાશ પણ ધારણ કરનાર થએલ છે, એવો અર્થ છે. વેદ વિગેરેમાં આકાશ વિગેરેવાળી સૃષ્ટિ (કહેલી) હોવાથી આકાશનું નિરૂપણ કર્યું. પુરાણ વિગેરેમાં મહત્તત્ત્વ વિગેરેવાળી (સૃષ્ટિ કહેલી) હોવાથી તે પણ કહે છે. પ્રકૃતિ અહંકાર અને પાંચ મહાભૂતો (એ) સાતથી વીંટાએલ મહત્તત્ત્વ લોકરૂપ પોતાના દેહને જ વિસ્તારે છે. ૪૩.

બ્રહ્મા વિગેરે પણ ભય પામેલા છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्भयात् ॥
वर्तन्तेऽनुयुगं येषां वश एतच्चराचरम् ॥४४॥

ગુણના અભિમાનવાળા દેવો, જેમને આ સ્થાવર જંગમ (જગત્) વશ છે તેઓ જેના ભયથી આની સૃષ્ટિ વિગેરે (ના વિષય)માં દરેક યુગમાં વશ રહે છે. ૪૪.

બ્રહ્મા વિગેરે ગુણના અભિમાનવાળા દેવો છે. રજઃ વિગેરે ગુણો છે. બ્રહ્મા રજોગુણના અભિમાનવાળા છે, આધિભૌતિક વિષ્ણુ સત્ત્વના અભિમાનવાળા છે (અને) શિવ તમોગુણના અભિમાનવાળા છે એવો (અર્થ છે.) તેઓ પણ સર્વનાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય કાલને અનુસરીને કરે છે, અને આ (દેવો) દરેક યુગમાં (કાલને) વશ રહે છે. અનેક પ્રકારે અવતાર લઇને પણ (પોતાનું) કાર્ય કરે છે. જે બ્રહ્મા વિગેરેને આ સ્થાવર જંગમ જગત્ વશ છે, એવું (તેઓનું) માહાત્મ્ય કહેલું છે. ૪૪.

એ પ્રમાણે કાલનું માહાત્મ્ય કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેનું કાર્ય કહેતાં ઉપસંહાર કરે છે:–

सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः ॥
जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनाऽन्तकम् ॥४५॥

તે કાલ અંત કરનારો હોઈ અનંત છે, આરંભ કરનારો હોઈ આરંભ રહિત છે, અવ્યય છે, જનથી જનને ઉત્પન્ન કરતાં, હણનારને મૃત્યુથી હણે છે. ૪૫.

(કાલ) પોતે અનંત છે, (અને) સર્વનો અંત કરનારો છે, પોતે આરંભરહિત છે, (અને) સર્વનો આરંભ કરનારો છે. કાર્ય ઉત્પન્ન કરતો હોવા છતાં અવ્યય રહે છે. એટલે બીજાં બીજો વિગેરે પેઠે નાશરહિત છે. તેની (તેણે કરેલી) ઉત્પત્તિ એટલે પિતા વિગેરે ઉત્પન્ન થએલાથી જ 'જનને' પુત્રવિગેરેને ઉત્પન્ન કરતાં अन्तकम् હણનારને પણ मृत्युना મરણરૂપથી હણતો હોય તેવો છે. એવું તેનું માહાત્મ્ય છે. તેથી જ એમ કહેલું છે કે આનાં જ્ઞાનથી જ વૈરાગ્ય થાય છે. પરંતુ જે આનાથી* ભય પામતો નથી અને આની અંદર જે રહે છે તેની ગતિ આગળ કહેવામાં આવશે. ૪૫.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્‌વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્‌ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના ઓગણત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

---

* 'यस्त्वस्मात्' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલો છે.

॥ अथ त्रिंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય ત્રીસમો.

अभीतः कालकार्येषु यो मूढो वर्तते गृहे ॥
नदीप्रवाहे गृहवत् स दुःखीति निगद्यते ॥१॥

જે મૂઢ કાલનાં કાર્યો મધ્યે ભય પામ્યા વિના-નદીના પ્રવાહમાં ઘર (હોય તે)ની પેઠે-ઘરમાં રહે છે, તે 'દુ:ખી' કહેવાય છે.[1] કા. ૧.

बहिर्मुखो हि कालस्य विषयो नात्मदर्शनः ॥
अतो बहिर्मुखं कालः लोकयोर्दुःखदः स्मृतः ॥२॥

કારણ કે કાલનો વિષય બહિર્મુખ છે, આત્માના જ્ઞાનવાળો નથી. તેથી બહિર્મુખને બંને લોકમાં કાલ દુ:ખ આપનારો ગણાએલ છે. કા. ૨

त्रिंशत्तमे तथाऽध्याये गृहस्थस्योभयोर्महत् ॥
लोकयोरुच्यते दुःखं पुनर्जन्मावधि स्फुटम् ॥३॥

તે પ્રમાણે ત્રીસમા અધ્યાયમાં ગૃહસ્થને પુનર્જન્મ થતાં સુધી બંને લોકમાં ઘણું દુ:ખ થાય છે એમ સ્પષ્ટ રીતે કહેલું છે.[2] કા. ૩.

अष्टादशभिराद्यन्तमरणावधि वर्ण्यते ॥
पुनर्जन्मावधि परं श्लोकैः षोडशभिः पुनः ॥४॥

આરંભથી અંતસુધીનું મરણસુધી(નું દુ:ખ) અઢાર શ્લોકોથી વર્ણવેલું છે. પછી વળી પુનર્જન્મ (થતાં) સુધીનું (દુ:ખ) સોળ શ્લોકોથી વર્ણવેલું છે. કા. ૪.

ભગવાન વિષ્ણુ કાલ બહિર્મુખ રહેતાં દુ:ખ આપે છે એ ન જાણવાથી (મનુષ્ય) દુ:ખ પામે છે એમ કહેવા, આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી તેનું અજ્ઞાન કહે છે:—

॥ **श्रीभगवानुवाच** ॥ શ્રીભગવાન કહે છે:—

तस्यैतस्य जनो नूनं नायं वेदोरुविक्रमम् ॥
काल्यमानोऽपि बलिनो वायोरिव घनावलिः ॥१॥

જેમ વાદળાંઓની હાર વાયુને વશ છે તેમ તે આ બલવાન (કાલ) ને વશ પ્રાણી (તેનાથી) પ્રેરાતો હોવા છતાં ખરેખર (તેનાં) ઘણાં પરાક્રમને જાણતો નથી. ૧.

પહેલાં જે સર્ગને ભય ઉત્પન્ન કરનારો કહ્યો, તે જ આ[3] કાલ છે. એમ હોવા છતાં, **जनः** તેમાં જ ઉત્પન્ન થએલો પ્રાણી ખરેખર, (તેનાં) પરાક્રમને જાણતો નથી. જ્યાંસુધી (કાલ) પીડા ન કરે, ત્યાંસુધી કેમ જાણે ?' એવી શંકા થાય; તેથી '(તેનાથી) પ્રેરાતો છતાં ' એમ કહેલું છે.

---

૧. ત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ કરતાં (શુક-પરીક્ષિત અને મૈત્રેય-ઉદ્ધવના) બે સંવાદોની સંગતિ પહેલાં કહેલી હોવાથી, તેનું ભાન થાય તે માટે આ કહે છે. (શુક-પરીક્ષિતના સંવાદમાં) દુ:ખ જ તન્માત્રા તરીકે કહેલ છે, (મૈત્રેય-ઉદ્ધવના સંવાદમાં) બે લોકનું અર્થ (પુરુષાર્થ) તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે. એ જ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયમાં ભેદ જોનારી દૃષ્ટિ જ મહાભૂતો તરીકે જણાવેલી, અને તેનાથી થતાં ભક્તિ વિગેરે જ ધર્મ (પુરુષાર્થ) તરીકે જણાવેલાં. (प्र).

૨. કપિલનાં વચનોની સંગતિ જણાવવા આ કહેલ છે. એટલે 'કાલનું પરાક્રમ' એ અધ્યાયનો અર્થ છે, અને તે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી એક જ કાર્ય કરનાર છે એવી અધ્યાયની સંગતિ છે. (प्र)

૩. 'આ' એટલે (પ્રાણીની) ઉત્પત્તિનો આધાર બનેલ. (प्र)

(તેનાથી) પ્રેરાતો અથવા પીડાતો (હોઇ), તેને વશ રહેતો હોવા છતાં (તેનાં પરાક્રમને) જાણતો નથી. સંબંધરહિત હોય તેની (તેણે કરેલી) કોઇકવાર થતી પીડા સહન કરી શકાય, આ (પ્રાણી) તો જેમ વાદળાંઓની હાર વાયુને વશ છે તેમ—તેને વશ રહેલો છે. ૧.

નીચેના શ્લોકમાં સર્વ કાર્યોમાં તેનું (તેણે કરેલું) દુઃખ કહે છે:—

यं यमर्थमुपादत्ते दुःखेन सुखहेतवे ॥
तं तं धुनोति भगवान् पुमान् शोचति यत्कृते ॥२॥

સુખ પ્રાપ્ત કરવા પુરુષ દુઃખથી જે જે પદાર્થ પ્રાપ્ત કરે છે, તે તેનો ભગવાન નાશ કરે છે, જેમનાં કરેલાંનો (પુરુષ) શોક કરે છે. ૨.

સુખ પ્રાપ્ત કરવા ઘણાં દુઃખથી પણ સ્ત્રી ઘર વિગેરે જે જે પદાર્થ (પુરુષ)પ્રાપ્ત કરે છે, તે તે પદાર્થનો કાલ નાશ કરે છે. (તે) ભગવાન હોવાથી (નાશ કરવાની) શક્તિવાળો છે અને (પ્રાપ્ત કરેલ પદાર્થ) જાણે છે. 'આ ભગવાનની કેવી લીલા કે સર્વને દુઃખ આપે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમનાં કરેલાંનો પુરુષ શોક કરે છે' એમ કહેલું છે. જે ભગવાને કરેલા વિષયમાં, સર્વ તેમને અધીન હોવાથી શાંત રહેવું જોઈએ. (તેમ શાંત રહીએ) તો પછી તે ઈશ્વર (તેમ) ન કરે. આ (પુરુષ) શોક કરે છે, તેથી ભગવાન નાશ કરે છે, એવો ભાવ છે આથી ભગવાનનો દોષ ન હોવાનું જણાવ્યું. ૨.

'છતાં પણ ઉદાર(ભગવાન)નું આ કૃત્ય કેવા પ્રકારનું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

यदध्रुवस्य देहस्य सानुबन्धस्य दुर्मतिः ॥
ध्रुवाणि मन्यते मोहाद् गृहक्षेत्रवसूनि च ॥३॥

કારણ કે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો સંતતિ સહિત નાશવંત દેહના સંબંધવાળાં ઘર, ક્ષેત્ર અને ધનને મોહને લીધે નિત્ય માને છે. ૩.

(કાલ) તેને વૈરાગ્ય (થાય તે) માટે એ પ્રમાણે કરે છે, કારણ કે આ '**अनुबन्ध**' એટલે પુત્ર વિગેરે સહિત **अध्रुवस्य** નાશવંત દેહના સંબંધવાળા ઘર, ચોખા વિગેરેનાં ક્ષેત્ર અને ધનને નિત્ય માને છે, અને તેમને માટે આયુષ્યનો ફોકટ વ્યય કરે છે, કેમકે આ દુષ્ટ-બુદ્ધિવાળો છે. તે પણ પ્રમાણ હોવાથી (કરતો) નથી, પરંતુ મોહને લીધે જ (કરે છે), તેથી (તે પદાર્થોનો) નાશ કરવા (કાલ) તે પ્રમાણે કરે છે, એવો ભાવ છે. ૩.

'ધન વિગેરેનો નાશ કરવાથી શું લાભ ? હલકી યોનિમાં જન્મેલો તે પોતે જ વૈરાગ્યવાળો થશે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

जन्तुर्वै भव एतस्मिन् यां यां योनिमनुव्रजेत् ॥
तस्यां तस्यां स लभते निर्वृतिं न विरज्यते ॥४॥

આ સંસારમાં પ્રાણી ખરેખર જે જે યોનિમાં જાય, તે તે (યોનિ)માં તે સુખ પ્રાપ્ત કરે છે, વૈરાગ્યવાળો થતો નથી. ૪.

સ્વભાવથી ઉત્તમપણાં તથા હલકાઈ વિનાના આ સંસારમાં, **जन्तुः** પ્રાણી પોતે કૂતરાંની યોનિ અથવા ભૂંડની યોનિ જે જે યોનિમાં **अनुव्रजेत्** કર્મને વશ હોવાથી જાય, તે તે (યોનિ)મા જ તે **निर्वृतिं** સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ રાજાના દેહમાં અથવા ઇંદ્રના દેહમાં રહેલો (પ્રાપ્ત કરે), તેમ સ્ત્રી અન્ન અને નિદ્રા પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી વૈરાગ્યવાળો થતો નથી. તેથી હલકી યોનિનો સંબંધ થાય, ત્યારે વૈરાગ્ય (પ્રાપ્ત) થતો નથી. ૪.

'કર્મથી નરક (પ્રાપ્ત) થતાં, દારુણ દુઃખ જોઈ વૈરાગ્ય (ઉત્પન્ન) થશે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

नरकस्थोऽपि देहं वै न पुमांस्त्यक्तुमिच्छति ॥
नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहितः ॥५॥

પુરુષ નરકમાં રહેલો હોવા છતાં દેવની માયાથી મોહ પામેલો (ત્યાં) નરકનું સુખ હોવાથી ખરેખર દેહ તજવા ઇચ્છતો નથી. ૫.

કુંભીપાક વિગેરે નરકો કહેલાં છે, અને તેમાં નરક(માં રહેલા) દેહો પણ જણાવેલા છે, તેવા દેહોને પણ તેઓ તજવા ઇચ્છતા નથી. નરકના સંબંધવાળું જે સુખ, જેવું અહિં અપવિત્ર ખાબોચીઆમાં કીડાઓને (સુખ થાય છે) તેવું નરકમાં રહેલી મજ્જા વિગેરે ખાવાનું (સુખ) ત્યાં હોવાથી, તે દેહ જતાં તે (સુખ) જતું રહેશે, એવા ભયથી (દેહને) તજવા ઇચ્છતો નથી.

'આ દુ:ખરૂપ હોવાનું પ્રત્યક્ષ સાબિત છે. (તે) સુખ કેમ (ગણાય)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દેવની માયાથી મોહ પામેલો' એમ કહેલું છે. માયાથી મોહ પામેલો ઉલટું જ માને, કારણ કે તીવ્ર દુ:ખને પણ સુખ તરીકે જાણે છે. માયાનું માહાત્મ્ય જણાવવા 'દેવની' શબ્દ યોજેલો છે. ૫.

'આ મનુષ્યના જન્મમાં અવશ્ય જેમનું પોષણ કરવાનું છે તેવાં પુત્ર સ્ત્રી વિગેરે દુ:ખ દેશે, ત્યારે વૈરાગ્ય થશે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છેઃ—

आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबन्धुषु ॥
निरूढमूलहृदय आत्मानं बहु मन्यते ॥६॥

દેહ, સ્ત્રી, પુત્રો, ઘર, પશુ, ધન અને બંધુઓમાં જેનું મૂલ દૃઢ થએલું છે તેવા અંતઃકરણવાળો પોતાને કૃતાર્થ માને છે. ૬.

आत्मा દેહ, **जाया** સ્ત્રી, **सुताः** પુત્રો, **अगारं** ઘર, પશુઓ, ધન, અને બંધુઓ (એમ) આ પ્રાકૃત દેહ છ અંગોવાળો છે. અંગો સાથેના તે (દેહ)માં દૃઢ થએલું છે મૂલ જેનું, તેવાં અંતઃકરણવાળો હોઈ, ભારથી પીડાએલો હોવા છતાં, દુ:ખ પ્રાપ્ત કરતો હોવા છતાં, પોતાને **बहु** કૃતાર્થ માને છે. તેથી તે (દેહ વિગેરે) થી ઉલટી તેને આસક્તિ જ થાય છે, પરંતુ વૈરાગ્ય (થતો) નથી, એવો ભાવ છે. ૬.

તેઓ સુખ આપનારાં જ છે એમ પણ ન માનવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

सन्दह्यमानसर्वाङ्ग एषामुद्वहनाधिना ॥
करोत्यविरतं मूढो दुरितानि दुराशयः ॥७॥

આમનાં પોષણ (કરવા)ની ચિંતાથી સર્વ અંગોમાં ઘણી પીડા પામતો, દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો મૂઢ સદા પાપો કર્યા કરે છે. ૭.

આ સ્ત્રી વિગેરેનું **उद्वहनं** પોષણ, તેના કારણથી (થતી) જે ચિંતા, તેનાથી ઘણાં પીડાતાં છે સર્વ અંગો જેનાં, તેવો (તે હોય છે). માત્ર આ લોકમાં તેઓને લીધે દુ:ખ પામે છે એટલું જ નહિ પરંતુ પરલોકમાં પણ (દુ:ખ પામે છે), એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. સદા મૂઢ રહી, (પાપ કરવામાં) વિરોધ કરનારાં વાકયોનો વિચાર કર્યા વિના, પોતે પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિરહિત રહી **दुरितानि** દુષ્ટ પ્રકારે ધન પ્રાપ્ત કરવાનાં વિગેરે અથવા ઇંદ્રિયોથી થતાં પાપો કરે છે, એવો અર્થ છે. ૭.

આટલું કરવા છતાં આ લોકનું સુખ પ્રાપ્ત કરતો નથી, એમ આઠમા શ્લોકમાં કહે છેઃ—

आक्षिप्तात्मेन्द्रियः स्त्रीणामसतीनां च मायया ॥
रहोरचितयाऽऽलापैः शिशूनां कलभाषिणाम् ॥८॥

गृहेषु कूटधर्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः ॥
कुर्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥९॥

વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓની એકાંતમાં રચેલી માયાથી (અને) તોતડું બોલતાં બાળકોની વાતોથી હરાએલાં અંતઃકરણ અને ઇંદ્રિયોવાળો ગૃહસ્થ જેમાં કપટરૂપ ધર્મ છે અને દુઃખોની પરંપરા છે તેવાં ઘરોમાં સાવધાન રહી દુઃખનો ઉપાય કરતાં (તેને) સુખ જેવું માને છે. ૮. ૯.

असतीनां બંને લોકનો નાશ કરનારી વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓની 'માયાથી' એટલે કપટથી ઠગવા માટે જ કરેલાં કાર્યથી **आक्षिप्तानि** સ્ત્રીને વશ થએલાં છે અંતઃકરણ અને ઇંદ્રિયો જેની તેવો (ગૃહસ્થ હોય છે). પરવશ ઇંદ્રિયોથી સુખ થતું નથી. સ્ત્રીનું સુખ જ મુખ્ય હોવાથી (આ કહેલું છે.) 'એકાંતમાં રચેલી' વિશેષણથી એમ જણાવે છે કે તે માયા ભગવાનનું ભજન વિગેરેથી પણ દૂર થતી નથી. તે માયા એકાંતમાં (હોવાથી), એકાંતમાં કરેલી ભક્તિથી જ દૂર થાય, તે તો ગૃહસ્થથી (થવાનું) સંભવતું ન હોવાથી, (તે માયા) ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવી છે. **कलभाषिणां** તોતડાં મધુર વચનો બોલનારાં નાનાં બાળકોની વાતોથી **आक्षिप्तात्मेन्द्रियः** હરાએલાં છે અંતઃકરણ અને ઇંદ્રિયો જેની તેવો (ગૃહસ્થ છે). આથી (તેને) આ લોકનું સુખ ન હોવાનું જણાવેલું છે. ૮.

નવમા શ્લોકમાં (તેને) પરલોક ન હોવાનું સ્પષ્ટ કહેલું છે. ઘરોમાં ધર્મ મુખ્ય છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તેમાં કપટરૂપ જ ધર્મ અથવા ધર્મનો છલ, અથવા ધર્મનો ડોળ હોય છે. જેમ કીર્તિ માટે માણસો સમક્ષ જ ઉદારતા જણાવે અને બીજા સમયે આવેલાઓને જલ પણ ન આપે, તે તેવો કહેવાય છે. દુઃખની જ પરંપરા હોય છે જેમાં તેવાં (ઘરો છે.) આ લોકમાં દુઃખ હોય છે, કપટવાળો ધર્મ હોવાને લીધે પરલોકમાં પણ દુઃખ (થાય છે). તે(વા ઘર)માં જ **अतन्द्रितः** સાવધાન રહે છે. સ્ત્રીઓને માટે ધર્મ (ના વિષય)માં મોટું કાર્ય કરી, તેઓના આશ્રમમાં આવી તરસથી મરતો જેમ તેમ કરી જલનું પાન કરીને પોતાને સુખી અને કૃતાર્થ માને, (તેવું તેનું સુખ છે.) તે (અર્થ) 'દુઃખનો ઉપાય કરતાં (તેને) સુખ જેવું માને છે' શબ્દોથી કહેલો છે. અહિં સાંભળેલાં અથવા બીજામાં રહેલાં (સુખ)ને સુખ (કહેલું છે). 'ગૃહસ્થ' એટલે સદા ઘરના ભારથી કચરાએલો. જેનાં માથાં ઉપર ભાર હોય, તેણે કરેલાં જલપાનનાં જેવું તેનું સુખ (હોવાનું) કહેલું છે. ૯.

'બંને લોકમાં સુખ ન મળે તો પણ દુઃખ પણ નહિ થાય, તેથી ઘર અત્યંત નિંદાએલ (નિંદા કરવા યોગ્ય) નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

अर्थैरापादितैर्गुर्व्या हिंसयेतस्ततश्च तान् ॥
पुष्णाति येषां पोषेण शेषभुग्यात्यधः पुमान् ॥१०॥

જ્યાં ત્યાં કરેલી ઘણી હિંસાથી પ્રાપ્ત કરેલાં ધનથી પુરુષ તેઓનું પોષણ કરે છે, જેમનાં પોષણ (કરવાથી) વધેલાનો ભોગ કરતાં નરકમાં જાય છે. ૧૦.

જ્યાં ત્યાં કરેલી પોતાની અને બીજાની જે ઘણી **हिंसा** પીડા, તેનાથી પ્રાપ્ત કરેલાં ધનથી તે પુત્રો વિગેરેનું પોષણ કરે છે, જેમનાં પોષણથી અધઃ નરકમાં જાય છે. સામાન્ય રીતે કુટુંબનું પોષણ કરનારો અમુક નરકો પૈકી રૌરવ નરકમાં પડે છે, એમ કહેલું છે. 'જે લોભી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વર્તન કરનાર રાજાનું (ધન) ગ્રહણ કરે છે, તે તામિસ્ર અંધતામિસ્ર (વિગેરે) આ એકવીસ નરકોમાં વારાફરતી જાય છે' (મનુસ્મૃતિ ૪–૮૭, ૮૮) વિગેરે મનુનાં વાકયો છે. 'ઘણાં ભયાનક, જેમાંથી પાછાં ન અવાય તેવાં કુંભીપાક (નરક)માં તુલાપુરુષનું ગ્રહણ કરનાર ઋત્વિજો સાથે જાય છે' એ વિગેરે ઘણાં વાકયો હિંસા વિના પણ પ્રાપ્ત કરેલાં ધનના સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે, તો પછી જેઓ હત્યારા છે તેમનું તો કહેવું જ શું ? તેથી ધનથી અને તેનાથી કરેલાં પોષણથી સંપૂર્ણ રીતે નરકમાં જાય છે. વળી અહિં ભોગ (પ્રાપ્ત કરતો) નથી, કારણ કે

शेषभुक् ઉચ્છિષ્ટનો ભોગ કરનારો છે. લોકમાં બ્રાહ્મણ વિગેરેને હણીને સ્ત્રીઓનાં મલને કાઢવાના સ્થાન બનાવનારા પણ જોવામાં આવે છે. તેઓને આ લોક અથવા પરલોક કેવો પ્રાપ્ત થવાનો? 'પુરુષ' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે શક્તિવાળો હોવા છતાં એવી રીતે નાશ પામે છે. 'स्वयम्' 'પોતે' એવો પાઠ હોય, ત્યારે એવો અર્થ થાય છે કે પુત્રો વિગેરે નરકમાં જતા નથી, પરંતુ પોતે જ (જાય છે.) ૧૦.

એવી રીતે શક્તિવાળી અવસ્થામાં કાંઈ પણ ધર્મ અથવા ભોગ પ્રાપ્ત થયો નહિ એમ કહ્યું. નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી એમ કહે છે કે શક્તિ ન હોય ત્યારે તો સારી રીતે નરક પ્રાપ્ત થાય છે, અને ભોગ પ્રાપ્ત થતો નથી:—

वार्तायां लुप्यमानायामारब्धायां पुनः पुनः ॥
लोभाभिभूतो निःसत्त्वः परार्थे कुरुते स्पृहाम् ॥११॥

વારંવાર આરંભેલો ધંધો તૂટી પડતાં, લોભને વશ થએલો સત્ત્વહીન થઈ, પરને માટે (ધન પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છા કરે છે ૧૧.

ઘણા ભાગે આ ગૃહસ્થ ધંધા ઉપર આજીવિકા કરનારો હોય છે. તે ધંધો કાલને લીધે વારંવાર આરંભેલો હોવા છતાં તૂટી પડે છે, અને ધન વિના પોષણ થતું નથી, તેથી લોભને વશ થએલો અને વિવેક તથા ધૈર્ય વગરનો થઈ 'परस्य' 'પરને' એટલે શ્રેષ્ઠને માટે ગુરુને માટે અથવા દેવને માટે (ધન પ્રાપ્ત કરવાની) ઇચ્છા કરે છે, ચોરી કરવાનો વિચાર કરે છે. (ધન) પ્રાપ્ત થવું તો દુર્લભ હોવાથી, (તેની) ઇચ્છા જ કહેલી છે. આથી પરલોકનું ઘણું દુઃખ (થવાનું) કહેલું છે. ૧૧.

નીચેના શ્લોકમાં આ લોકનું સુખ (થતું) ન હોવાનું કહે છે:—

कुटुम्बभरणाकल्पो मन्दभाग्यो वृथोद्यमः ॥
श्रिया विहीनः कृपणो ध्यायन् श्वसिति मूढधीः ॥१२॥

કુટુંબનું પોષણ કરવાની શક્તિ વિનાનો, મંદ ભાગ્યવાળો, વૃથા ઉદ્યમવાળો, ધન વિનાનો, મૂઢ બુદ્ધિવાળો લાચાર થઈ (ધનનું) ધ્યાન કરતો નિસાસા નાખે છે. ૧૨.

ઉપર કહેલા ધોરણે કુટુંબનું પોષણ કરવાની શક્તિ વિનાનો થાય છે. 'મંદ ભાગ્યવાળો' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે દૈવથી પણ તેને ધન પ્રાપ્ત થતું નથી; તેથી થોડું (ધન) પ્રાપ્ત કરવાનો પણ વૃથા ઉદ્યમ છે જેનો, તેવો તે સંપૂર્ણ રીતે ધન અને કાંતિરહિત થાય છે. પછી વિચાર કર્યા વિનાનું માગનારો લાચાર થાય છે. પછી પહેલાં પ્રાપ્ત થએલા વિષયોનું માત્ર ધ્યાન કરતો માત્ર નિસાસા મૂકે છે, કારણ કે આ મૂઢ (બહેર મારી ગએલી) બુદ્ધિવાળો છે. તેવા સંજોગોમાં પણ પરલોક (પ્રાપ્ત કરવા) માટે પ્રયત્ન કરતો નથી. ૧૨.

એ પ્રમાણે પોતાથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી અને દુઃખ થાય છે એમ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં બીજાથી થતાં કહે છે:—

एवं स्वभरणाकल्पं तत्कलत्रादयस्तथा ॥
नाद्रियन्ते यथापूर्वं कीनाशा इव गोजरम् ॥१३॥

એ પ્રમાણે પોતાનું પોષણ કરવાની શક્તિ વિનાના થએલાનો તેની સ્ત્રી વિગેરે જેમ—દુષ્ટ ખેડુતો ઘરડા બળદનો આદર કરતા નથી તેમ—પહેલાં જેવો આદર કરતાં નથી. ૧૩.

પોતાનું પોષણ કરવાની શક્તિ વિનાના થએલાનો તેની સ્ત્રી વિગેરે પહેલાં જેવો આદર પણ કરતાં નથી, ખાવાનું વિગેરે પણ આપતાં નથી, એવો અર્થ છે. આ વિષયમાં દૃષ્ટાંત કહે છે (કે) कीनाशाः દુષ્ટ ખેડુતો गोजरं ઘરડા બળદનો આદર કરતા નથી. એટલે જેમ તેને અન્ન અથવા છાંયડો પણ (ફરી) આપતા નથી, એવો અનુભવ જણાવવા દૃષ્ટાંત (કહેલું છે) ૧૩.

એ પ્રમાણે અપમાન કરાએલો હોવા છતાં વૈરાગ્યવાળો થતો નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तत्राप्यजातनिर्वेदो भ्रियमाणः स्वयंभृतैः ॥
जरयोपात्तवैरूप्यो मरणाभिमुखो गृहे ॥१४॥
आस्तेऽवमत्योपन्यस्तं गृहपाल इवाहरन् ॥
आमयाव्यप्रदीप्ताग्निरल्पाहारोऽल्पचेष्टितः ॥१५॥

તેવી સ્થિતિમાં પણ જેને વૈરાગ્ય થએલો નથી તેવો, પોતે જેમનું પોષણ કરેલું તેમનાથી પોષણ કરાતો, ઘડપણથી કદ્રૂપો થએલો, કૂતરાની પેઠે અપમાનથી નાખેલું ઝડપી લેતો, રોગી, મંદ જઠરાગ્નિવાળો, થોડા આહારવાળો અને થોડી ક્રિયાવાળો, જેનું મરણ નજીકમાં છે તેવો ઘરમાં રહે છે. ૧૪.

પહેલાં પોતે જેમનું પોષણ કરેલું, તેમનાથી હવે પોતે પોષણ પામે છે, એવું વૈરાગ્ય (થવાનું) કારણ (કહેલું છે). આથી સ્વમાન વિના રહે છે એવો દોષ જણાવવા તેનાં માનનો નાશ કહેલો છે, અને 'ઘડપણથી કદ્રૂપો થએલો' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તેનું અવશ્ય મરણ થવાનાં ચિહ્નો ઉત્પન્ન થએલાં છે. કરચલીઓ, ધોળા વાળ વિગેરે કદ્રૂપ છે. તે થાય ત્યારે આનું મરણ નજીકમાં છે એવો નિશ્ચય થાય છે. ૧૪.

છતાં પણ તે ઘરમાં જ રહે છે. **अवमत्या** અપમાનથી નાખેલા ચોખા વિગેરે '**गृहपाल इव**' કૂતરાંની પેઠે **आहरन्** પોતે જ ઝડપથી લઈ (તે) ખાઈને પણ ઘરમાં રહે છે. એ પ્રમાણે બહારનું દુઃખ કહીને પંદરમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી અંદરનું દુઃખ કહે છે. **आमयावी** રોગી, અથવા જેનું અન્ન પચેલું નથી તેવો (હોય છે). તેનું કારણ મંદ છે અગ્નિ જેનો, એમ (કહેલું છે.) તેવા સંજોગોમાં થોડા આહારવાળો થાય છે. ભોગ (થતો) નથી, અને પુરુષાર્થ (પ્રાપ્ત થતો) નથી, એમ કહેલું છે. ક્રિયા પણ થોડી જ થાય છે. આથી એમ કહેલું છે કે પોતાને પ્રાપ્ત થએલાં સાધનો (ઈંદ્રિયો) પણ સુખ આપનારાં હોતાં નથી. ૧૫.

નીચેના શ્લોકમાં (તેને થતું) ઘણું દુઃખ કહે છેઃ-

वायुनोत्क्रमतोत्तारः कफसंरुद्धनाडिना ॥
कासश्वासकृतायासः कण्ठे घुरघुरायते ॥१६॥

કફથી જેનો નાડી (નો માર્ગ) રોકાએલો છે તેવો, ઉંચે જતા વાયુને લીધે જેના ડોળા ફાટેલા છે, ઉધરસ અને શ્વાસથી જેને દુઃખ થાય છે તેવો, કંઠમાં ઘરેડાનો અવાજ કરે છે. ૧૬.

उत्क्रमता દેહનો ત્યાગ કરીને નીકળતા, ઉંચે જતા પ્રાણ(વાયુ)ને લીધે ફાટેલા છે આંખોના ડોળા જેના તેવો (થાય છે). તેનું કારણ કે 'કફથી રોકાએલો છે નાડીઓ(નો માર્ગ) જેનો,' તેવા વાયુને લીધે (જેના ડોળા ફાટેલા છે). મુખમાંનો અથવા નાકમાંનો વાયુનો માર્ગ કફથી રોકાએલો હોય છે, તેથી 'હું કફ વિનાના માર્ગથી જઈશ' એવો વિચાર કરી વાયુ આંખોમાં અથડાય છે ત્યારે પુરુષના ડોળા ફાટે છે. લોકની દૃષ્ટિથી તેનું દુઃખ કહ્યું. ઉત્તરાર્ધથી તેને પણ દુઃખનો અનુભવ (થતો હોવાનું) કહે છે. ઉધરસ અને શ્વાસ અમુક રોગો છે તેઓથી થાય છે દુઃખ જેને, તેવો હોવા છતાં પણ વૈરાગ્યવાળો થતો નથી, એમ કહેલું છે. વળી કંઠમાં ઘરેડાનો અવાજ કરે છે. વાયુનું અનુકરણ કરનારો આ શબ્દ છે. 'ઘુર ઘુર' એમ કરે છે. વિષ્ઠાનું ભોજન કરનારા ભૂંડના અવાજ જેવો આ શબ્દ છે. તેથી આની દુર્ગતિ સૂચવેલી છે. ૧૬.

शयानः परिशोचद्भिः परिवीतः स्वबन्धुभिः ॥
वाच्यमानोऽपि न ब्रूते कालपाशवशं गतः ॥१७॥

સૂતેલો, શોક કરતા પોતાના બંધુઓથી વીંટાએલો, કાલના પાશને વશ થએલો, બોલાવવા છતાં બોલતો નથી. ૧૭.

છતાં પણ ઘરમાં જ સૂતેલો રહે છે, અને શોક કરતા બંધુઓથી સર્વ તરફથી વીંટાએલો હોય છે, એવો લૌકિક વ્યવહાર પણ (થયા કરે છે). 'આ પ્રાણીએ પોતાના દેહનો વ્યર્થ નાશ કર્યો' એવી પાછલની કૃતિના જેવું વર્ણન છે, કારણ કે જેણે (પોતાનું) કાર્ય કરેલું છે, તેવાનો કોઈપણ શોક કરતું નથી. તે સમયે કાલના પાશમાં સપડાએલો તે 'હે તાત!' એમ બોલાવવા છતાં પણ બોલતો નથી. ૧૭.

એ રીતે સર્વ અવસ્થાઓ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેનું મુખ્ય મરણ કહે છે:—

एवं कुटुम्बभरणे व्यापृतात्माऽजितेन्द्रियः ॥
म्रियते रुदतां स्वानामुरुवेदनयाऽस्तधीः ॥१८॥

એ પ્રમાણે કુટુંબનું પોષણ (કરવા)માં જેણે ચિત્ત લગાડેલું, જેણે ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય મેળવ્યો નહિ, (અને) ઘણાં દુ:ખને લીધે જેની બુદ્ધિ નાશ પામેલી તેવો, સગાંઓ રડતાં હોય ત્યારે મરણ પામે છે. ૧૮.

કુટુંબનું પોષણ (કરવા)માં व्यापृतात्मा જેણે ચિત્ત લગાડેલું, અને ભવિષ્યમાં પણ દુ:ખ પ્રાપ્ત થાય તે માટે જેણે ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય મેળવેલો નહિ તેવો, ભગવાનનાં નામનું (તેને) શ્રવણ ન થાય તે માટે સગાંઓ રડતાં હોય ત્યારે, પોતે પણ (ભગવાનનાં નામનું) સ્મરણ કર્યા વિના, ઘણાં દુ:ખને લીધે જેની બુદ્ધિ નાશ પામેલી છે તેવો થઈ 'મરણ પામે છે' એટલે પ્રાણ તજે છે. આથી અઢાર વિદ્યાઓ વ્યર્થ થયાનું કહ્યું. ૧૮.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી સોળ (શ્લોકો)થી તેને પરલોકમાં થતું દુ:ખ કહે છે:—

यमदूतौ तदा प्राप्तौ भीमौ सरभसेक्षणौ ॥
स दृष्ट्वा त्रस्तहृदयः शकृन्मूत्रं विमुञ्चति ॥१९॥

તે સમયે આવેલા બે ભયંકર ક્રોધવાળી દૃષ્ટિવાળા યમદૂતોને જોઈને હૃદયમાં ભય પામેલો તે મલ મૂત્ર કરે છે. ૧૯.

પ્રાણત્યાગ કરતી વખતે જો શુદ્ધ હોય, તો પુત્રો વિગેરેએ કરેલા સંસ્કારોને લીધે પણ તે કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે, તેવું થતું નથી એમ જણાવવા (કહે છે કે) બે યમદૂતો આવે ત્યારે ભય પામેલો તે તેમને જોઈને હૃદયમાં ભય પામીને शकृत મલ અને મૂત્ર કરે છે. પ્રાણ બહાર નીકળવા સમયે જ આ થવાથી શુદ્ધિ વિગેરે (કરવા) માટે રોકાઇ શકાતું નથી. ૧૯

તેથી પુણ્ય ન હોવાથી અને ખડમાંકડીની પેઠે દેહનો સંબંધ હોવાથી, તેમણે (બે યમદૂતોએ) આણેલો યમે બનાવેલો દુ:ખ ભોગવવાનો દેહ, પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી તરત જ તેને ગ્રહણ કરે છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यातनादेह आवृत्य पाशैर्बद्ध्वा गले बलात् ॥
नयतो दीर्घमध्वानं दण्ड्यं राजभटा यथा ॥२०॥

(યમદૂતો) દુ:ખ ભોગવવાના દેહમાં ગોંધીને,–જેમ રાજાના સીપાઈઓ ગુન્હેગારને લઈ જાય છે તેમ–બલથી ગળામાં બંધનોથી બાંધીને માર્ગે દૂર લઈ જાય છે. ૨૦.

ત્યારે યમના દૂતો ગુદાથી નીકળી ગએલ પ્રાણવાળાને દુ:ખ ભોગવવાના દેહમાં ગોંધીને, આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતો હોવા છતાં બલથી ગળામાં બંધનોથી બાંધીને માર્ગે દૂર લઈ જાય છે. 'દુ:ખ ભોગવવાના' શબ્દથી દેહના સંબંધમાં જ દુ:ખ હોવાનું કહેલું છે. 'બાંધીને શા માટે લઈ જાય છે? નરક તો પછી કહેવાનું છે.' એવી શંકા થાય, તેથી, 'જેમ રાજાના સીપાઈઓ ગુન્હેગારને લઈ જાય છે તેમ' એમ કહેલું છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં રહેલા બધાએને યમના દૂતો લઈ જાય

છે. તેઓમાં જે શિક્ષા કરવા પાત્ર હોય છે તેને બાંધીને લઈ જાય છે. બંધન શિક્ષા (થવાની છે એમ) જણાવનારૂં છે. જેમ રાજાના સીપાઈઓ અધિકાર પ્રમાણે (પુરુષને) લઈ જ જાય છે, પણ ગુન્હેગારને બાંધીને લઈ જાય છે તેમ (યમના દૂતો બાંધીને લઈ જાય છે). ૨૦.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી માર્ગમાં તેઓએ કરેલું (દીધેલું) દુઃખ કહે છે. (તે દુઃખ) ચાર પુરુષાર્થોનો નાશ કરનારૂં હોવાથી, માર્ગમાં થતું દુઃખ ચાર (શ્લોકો)થી કહે છેઃ—

तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः ॥
पथि श्वभिर्भक्ष्यमाण आर्तोऽघं स्वमनुस्मरन् ॥२१॥

તે બેથી જેનું હૃદય ભેદાએલું છે, (અને) ધમકી સાથેના પ્રહારોથી જેને ધ્રુજારો થએલો છે તેવો, માર્ગમાં કૂતરાઓથી કરડાતો, દુઃખી થઈ પોતાનાં પાપનું સ્મરણ કરતો...૨૧.

(યમના) બે દૂતો પુણ્ય અને પાપના અધિષ્ઠાતા જેવા છે, પુણ્ય પણ કરેલ ન હોવાથી તે (પુણ્યનો અધિષ્ઠાતા) કોપેલો હોય છે, (અને) પાપ કરેલું હોવાથી બીજો (કોપેલો હોય છે). બંનેથી ભેદાએલું છે હૃદય જેનું તેવો (થાય છે.) તેઓ સ્વરૂપથી જ ભય ઉત્પન્ન કરનારા હોવાથી 'तयोः' એમ છઠ્ઠી (વિભક્તિ) કહેલી છે. ઘણા ભયને લીધે અથવા ધમકી સાથેના પ્રહારોથી હૃદય ભેદાય છે. 'तर्जन' એટલે વાણીથી કરેલી શિક્ષા (ધમકી) સાથેનો પ્રહાર, થએલો છે ધ્રુજારો જેને તેવો (થાય છે.) કૂતરાંઓ રાત અને દિવસના અભિમાનવાળા પાપના સાક્ષી દેવો છે, અને તેઓ માર્ગમાં (તેને) કરડે છે. વળી રોગ વિગેરેથી ઘેરાએલાની પેઠે તે દુઃખી થાય છે. 'પોતાનાં પાપનું સ્મરણ કરતાં' શબ્દોથી એમ જણાવેલું છે કે દેવતા સમીપ હોવાને લીધે તેને પહેલાંનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રાણ બહાર નીકળવાની ક્ષણથી દુઃખ (પડવાનું) જરૂરી હોવાથી માર્ગમાં કૂતરાં કરડવાનું કહેલું છે. ૨૧

નીચેના શ્લોકમાં માર્ગમાં (પડતાં) બીજાં દુઃખો પણ કહે છેઃ—

क्षुत्तृट्परीतोऽर्कदवानलानिलैः सन्तप्यमानः पथि तप्तवालुके ॥
कृच्छ्रेण पृष्ठे कशया च ताडितश्चलत्यशक्तोऽपि निराश्रमोदके ॥२२॥

ભૂખ અને તરસથી ઘેરાએલો, તપેલી રેતીવાળા માર્ગ ઉપર સૂર્ય દાવાનલ અને વાયુથી ઘણો પીડાતો અને પીઠ ઉપર ચાબુકથી પ્રહાર કરાતો તે અશકત હોવા છતાં આશ્રમ અને જલ વિનાના માર્ગે કષ્ટથી ચાલે છે. ૨૨.

ભૂખ અને તરસ પણ ભોગવવાનાં દુઃખના સંબંધવાળાં છે, તેથી તેઓથી ઘેરાએલો હોય છે. સૂર્ય અને દાવાનલ તેમજ વાયુ પણ તેવા છે. સર્વ તરફથી (થતું) દુઃખ જણાવવાનું હોવાથી અંદર રહેલાં (ભૂખ અને તરસ)થી થતું દુઃખ અને બહાર રહેલા (સૂર્ય વિગેરે)થી થતું દુઃખ વર્ણવ્યું. 'તપેલી રેતીવાળા માર્ગ ઉપર' શબ્દોથી માર્ગથી થતું (દુઃખ) પણ કહેલું છે. માર્ગ ઉપર સર્વ સ્થલે રેતી જ હોય છે, (અને) તે પણ તપેલી. 'કષ્ટથી ચાલે છે' શબ્દોથી તે (તપેલી રેતી)થી થતાં દુઃખનો અનુભવ જણાવેલો છે. ઘણું દુઃખ (થતું) નહિ હોય એવી શંકા થાય તેથી પ્રહારથી જ તેવું (દુઃખ) થાય છે એમ કહેવા 'અને પીઠ ઉપર ચાબુકથી પ્રહાર કરાતો' એમ કહેલું છે. લાકડીનો પ્રહાર મુખ્ય છે અને તે બે (દૂતો)નો કુદરતી છે. ચાબુક ઘોડાઓને મારવાની હોય છે, તેનાથી પ્રહાર કરવામાં આવે છે. 'આશ્રમ અને જલ વિનાના માર્ગે' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) યમના દૂતો જે માર્ગે લઈ જાય છે, ત્યાં ઘર વૃક્ષ વિગેરેની છાયા હોતી નથી, જલ પણ હોતું નથી. ૨૨.

ગતિનાં સાધનો દુઃખરૂપ હોવાનું કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેની દુઃખવાળી ગતિ કહે છેઃ—

तत्र तत्र पतन् श्रान्तो मूर्च्छितः पुनरुत्थितः ॥
यथा पापीयसा नीतस्तरसा यमसादनम् ॥२३॥

જ્યાં ત્યાં પડતો, થાકેલો, મૂર્ચ્છા પામતો (અને) પાછો ઉભો થતો તે-જેમ પાપીથી લઈ જવાતો હોય તેમ-ઝડપથી યમના ઘેર લઈ જવામાં આવે છે. ૨૩.

પગલે પગલે પડતો તે થાકી જાય છે, અને ઘણાં દુઃખને લીધે મૂર્ચ્છા પામે છે, (અને) દુઃખ ભોગવવાનો દેહ હોવાથી, તે (મૂર્ચ્છા)થી પણ પાછો ઉભો થાય છે. 'જેમ પાપીથી લઇ જવાતો હોય તેમ' શબ્દોથી તેવી રીતે લઈ જવાનો પ્રકાર જણાવતાં પ્રયોજન કહેલું છે. પાપી હણનારથી અથવા વાઘ વિગેરેથી વનમાં મારી નાંખવા લઈ જવાતો હોય તેમ, અથવા પાપવાળો, પોતે પાપ કરેલાં હોય તે પાપી, પોતે કરેલાં પાપને અનુસરીને જેમ જે દેહ ઉત્પન્ન થએલો હોય તે પાપી (દેહ), તેનાથી **तरसा** ઝડપથી જ યમના ઘેર લઇ જવામાં આવે છે, એમ પાપના ભેદથી દુઃખનો ભેદ જણાવેલો છે. ૨૩.

ઝડપથી ઘણે દૂર લઈ જવામાં આવતાં દુઃખી થાય છે, એમ (લઈ જવાના) પ્રકારથી થતું દુઃખ પણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

योजनानां सहस्राणि नवतिं नव चाध्वनः ॥
त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाः ॥२४॥

નવાણું હજાર યોજન માર્ગ ઉપર ત્રણ મુહૂર્તમાં અથવા બે મુહૂર્તમાં લઇ જવામાં આવતો તે દુઃખ પામે છે. ૨૪.

કર્મ (કરવા)ની ભૂમિથી દુઃખ ભોગવવાનું સ્થાન એક લાખ યોજનથી એક હજાર યોજન ઓછું દૂર છે. તે (અર્થ) 'નવાણું હજાર યોજન' શબ્દોથી કહેલો છે. 'ભૂમિની નીચે (નરકો છે.)' (૫-૨૬-૫) એવું વચન હોવાથી ભૂમિનો ભાગ (ઉંડાણ) તેટલો જ છે, અથવા એક હજાર યોજન તેનો નીચેનો ભાગ (ઉંડાણ) દુઃખ ભોગવવાની ભૂમિ (નરકો)ની નીચે છે, અને આ વરાહકલ્પ પ્રમાણે કહેલું છે, બ્રહ્મકલ્પથી પણ વિરુદ્ધ નથી. પાપ ઓછું હોય ત્યારે 'ત્રણ મુહૂર્તમાં' (અને) પાપ વધારે હોય ત્યારે 'બે મુહૂર્તમાં' (લઈ જવામાં આવે છે.) આટલે દૂર આટલા સમયમાં લઈ જવામાં આવતો દુઃખ પામે છે, તેટલું દુઃખ પામે છે. એવો અર્થ છે. ૨૪.

તે પૈકી પરચુરણ પાપ કરનારાઓને પાપના પ્રમાણમાં ત્રણ પ્રકારનાં નરકો (પ્રાપ્ત થાય છે) એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે. સાત્વિક પાપ (કર્યું)હોય, ત્યારે (પ્રાપ્ત થતું નરક) નીચેના શ્લોકમાં, રાજસ પાપ (કર્યું) હોય, ત્યારે (પ્રાપ્ત થતું) છવીસમા શ્લોકમાં, અને તામસ પાપ (કર્યું) હોય, ત્યારે (પ્રાપ્ત થતું) સત્તાવીસમા શ્લોકમાં કહેલ છે:-

आदीपनं स्वगात्राणां वेष्टयित्वोल्मुकादिभिः ॥
आत्ममांसादनं क्वापि स्वकृत्तं परतोऽपि वा ॥२५॥

સળગતાં ઉંબાડીઆં વિગેરેથી વીંટી પોતાના અવયવોને સળગાવવું, કોઈક સ્થલે પોતે કાપેલું અથવા બીજાએ પણ કાપેલું પોતાનું માંસ ખાવું. ૨૫.

સળગતાં ઉંબાડીઆં (દેહના) અવયવો ઉપર વીંટી **आदीपनं** સળગાવવાં. **'आदि'** 'વિગેરે' શબ્દ હોવાથી ઘાસ વસ્ત્ર વિગેરે પણ વીંટી સળગાવવું (કહેલું છે). ઘણાં પાપવાળાઓને આ (થાય છે). બીજાઓને તો કોઈક પ્રદેશમાં પોતાનું માંસ ખાવાનું (હોય છે). (તે) પોતે જ **कृत्तं** કાપેલું, પોતાના દેહમાંથી કાઢેલું, અથવા 'બીજાએ પણ' (કાપેલું), એટલે બીજાએ કાઢેલું (હોય). પોતે જ પાપ કરેલું હોય (ત્યારે પોતે કાપેલું)(અને) બીજાની પ્રેરણાથી કરેલું હોય, ત્યારે (બીજાએ કાપેલું ખાવાનું હોય છે). ૨૫.

जीवतः स्वाङ्गाभ्युद्धारः श्वगृध्रैर्यमसादने ॥
सर्पवृश्चिकदंशाद्यैः स्मरद्भिश्चात्मवैशसम् ॥२६॥

યમના ઘરમાં કૂતરાં અને ગીધોએ, (અને) પોતાની (કરેલી) હત્યાનું સ્મરણ કરતા સર્પો, વીછીઓ અને મોટા મચ્છરો વિગેરેએ જીવતાં પોતાનાં અંગોને બહાર ખેંચી કાઢવાં. ૨૬.

કૂતરાં, ગીધ વિગેરેએ પોતાનાં અંગો એટલે શરીરના અવયવોને જીવતાં બહાર ખેંચી કાઢવાં. તેઓ જ (તે અંગો) ખાય છે, એવો ભેદ છે. 'યમના ઘરમાં' શબ્દો સર્વ તરફથી ભયાનકપણું સૂચવે છે. કૂતરાં પહેલાં કહેલાં છે. ગીધો પાખંડનાં અભિમાનવાળાં (હોય છે). 'સર્પો વીછીઓ અને મોટા મચ્છરો વિગેરેએ'માં 'વિગેરે' શબ્દથી માકડ વિગેરે (કહેલા છે). **दंशाः**' એટલે મોટા મચ્છરો. 'आत्मवैशसम्' એટલે પહેલાં પોતાની (કરેલી) હત્યા. તેઓ પણ અંગોને બહાર ખેંચી કાઢે છે, એવી (વાકયની) યોજના છે. ૨૬.

कृन्तनं चाऽवयवशो गजादिभ्यो निपातनम् ॥
पातनं गिरिशृङ्गेभ्यो रोधनं चाम्बुगर्तयोः ॥२७॥

અવયવે અવયવોનું કપાવું, હાથી વિગેરે પાસે નખાવું, પર્વતના શિખરો ઉપરથી પછડાવું અને જલમાં તથા ખાડામાં ગોંધાવું. ૨૭.

શેરડીના સાંઠા પેઠે અવયવે અવયવનું કપાવું. હાથી વાઘ વિગેરે પાસે निपातनं (તેઓ) ખાઈ જાય તે માટે નખાવું; અને પર્વતનાં શિખરો ઉપરથી નીચે પછડાવું, અને જલમાં તથા ખાડામાં ગોંધાવું. યોગ્યતા પ્રમાણે આ પાપનાં ફલો (ભોગવવાં પડે છે). ૨૭.

પરચુરણ કહીને નીચેના શ્લોકમાં મુખ્ય (નરકો) કહે છેઃ—

यास्तामिस्रान्धतामिस्ररौरवाद्याश्च यातनाः ॥
भुङ्क्ते नरो वा नारी वा मिथः सङ्गेन निर्मिताः ॥२८॥

પુરુષ અથવા સ્ત્રીએ પરસ્પરના સંબંધથી તામિસ્ર અંધતામિસ્ર અને રૌરવ વિગેરે જે નરકનાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરેલાં હોય છે તે તે ભોગવે છે. ૨૮.

અઠ્ઠાવીસ નરકનાં દુઃખો જે કહેલાં છે તે તે ભોગવે છે. તે (નરકનાં દુઃખો)નાં લક્ષણ આગળ (પાંચમા સ્કંધમાં) કહેવામાં આવશે. 'સ્ત્રી ભોગ કરવાયોગ્ય હોવાથી, (તેને) નરકનો અનુભવ થતો નહિ હોય', એવી શંકા થાય, તેથી 'અથવા સ્ત્રીએ' એમ કહેલું છે. ભોગ કરવા યોગ્ય અંશ હોય તેને પણ નરકનો સંબંધ થાય છે એમ જણાવવા 'પરસ્પરના સંબંધથી (ઉત્પન્ન કરેલાં)' એમ કહેલું છે. પરસ્પરના સંબંધથી ઉત્પન્ન થએલું પાપ નરકનાં દુઃખો ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. ૨૮.

'આ માત્ર ભય (દેખાડવા કહેલું હશે)' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં દૃષ્ટાંતથી તે સત્ય હોવાનું સિદ્ધ કરે છેઃ–

अत्रैव नरकः स्वर्ग इति मातः प्रचक्षते ॥
या यातना वै नारक्यस्ता इहाप्युपलक्षिताः* ॥२९॥

હે માતા! સ્વર્ગ અને નરક અહિં જ છે એમ કહે છે. જે નરકનાં દુઃખો છે તે ખરેખર અહિં પણ જોવામાં આવે છે.

ભલા અધિકારીઓને રાજ્ય વિગેરે (પ્રાપ્ત થતાં), અને દુષ્ટ (કાર્ય) કરનારાઓને રાજાથી શિક્ષા વિગેરે (થતાં) પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. આ સર્વ આ લોકમાં જ જોવામાં આવે છે, તેથી અહિં (અનુભવાતાં) દુઃખો તે (નરકનાં દુઃખો)ને દર્શાવનારાં છે. ૨૯.

આ સર્વ કુટુંબનાં પોષણનાં કારણથી જ થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે–

एवं कुटुम्बं बिभ्राण उदरंभरिरेव च ॥
विसृज्येहोभयं प्रेत्य भुङ्क्ते तत्फलमीदृशम् ॥३०॥

* શ્રીભાગવતમાં 'लक्षिताः' પાઠ છે, અને તે જ યોગ્ય લાગવાથી તે જ રાખેલો છે.

એ પ્રમાણે કુટુંબનું પોષણ કરનારો અને વળી (પોતાનું) પેટ ભરનારો, બંનેને અહિં તજી મરણ પામી, તે (કાર્ય)નું આવું ફલ ભોગવે છે. ૩૦.

અને જેને કુટુંબ ન હોય, તે પણ એવા પ્રકાર (ના દુઃખ)નો અનુભવ કરે છે એમ ' અને વળી (પોતાનું) પેટ ભરનારો ' શબ્દોથી કહેલું છે. કુટુંબને અને પેટને અહિં જ તજી, પછી મરણ પામી, તે બંનેનાં પોષણથી થતાં આવાં ફલનો અનુભવ કરે છે. ૩૦.

નીચેના શ્લોકમાં એમ કહે છે કે પાપથી ઉત્પન્ન થએલાં દ્રવ્યનો અનુભવ બધાં કરતા હોવા છતાં એક જ તેનું ફલ ભોગવે છે:-

एकः प्रपद्यतेऽध्वानं हित्वेदं सकलेवरम् ॥
कुशलेतरपाथेयो भूतद्रोहेण यद् भृतम् ॥३१॥

પ્રાણીઓના દ્રોહથી જે પ્રાપ્ત કરેલું તે આ દેહ સાથે તજીને, કલ્યાણ અથવા દુઃખનાં ભાતાં-વાળો એકલો જ માર્ગે જાય છે. ૩૧.

દેહ સાથે આ સર્વને તજીને, કલ્યાણના ભાતાવાળો અથવા દુઃખના ભાતાવાળો એકલો જ યમ-લોકના માર્ગે જાય છે. બંને પ્રકારના પ્રવૃત્તિમાં મચ્યા રહેનારાઓ યમલોકમાં જ જાય છે એમ જણાવવા ' કલ્યાણ અથવા દુઃખનાં (ભાતાંવાળો)' શબ્દ (યોજેલ છે). **पाथेयं** એટલે માર્ગનું ભાતું. **भूतानां** પ્રાણીઓના દ્રોહથી જે પ્રાપ્ત કરેલું તેનો અવશ્ય ભોગ કરવો જોઇએ, એમ જણાવવા('**यद् भृतम्** એમ) ફરીથી કહેલું છે. ૩૧.

" યમલોકમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, અથવા ' મેં જ ભોગ કરેલો નથી ' એવી તકરાર કરે. તેમ થાય ત્યારે નરક(માં જવાનું) નહિ થાય ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોકમાં કહે છે:-

दैवेनासादितं तस्य शमलं निरये पुमान् ॥
भुङ्क्ते कुटुम्बपोषस्य हृतवित्त इवातुरः ॥३२॥

કુટુંબનું પોષણ કરનાર પુરુષ ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થએલું તેનાં પાપનું ફલ-ધન હરા-એલા રોગીની પેઠે-નરકમાં ભોગવે છે. ૩૨.

ત્યાં ભગવાનની ઇચ્છાથી જ (તેને) તેનાં પાપનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે ભોગવે છે, પરંતુ તેમાંથી છટકી શકાતું નથી. **शमलं** એટલે પાપનું ફલ, **निरये** નરકની ભૂમિમાં (ભોગવે છે). ' પુરુષ ' હોવાથી સ્વતંત્ર (હતો).

' જો ભગવાનની ઇચ્છાથી (પાપનું ફલ પ્રાપ્ત થતું હોય) તો (તેમાં) કોનો દોષ ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' કુટુંબનું પોષણ કરનાર ' એમ કહેલું છે. ' ધન હરાએલા (રોગીની પેઠે)' શબ્દથી તેને અંદરથી પણ દુઃખ (થવાનું) કહેલું છે. જેમ રોગથી ગળાતા દેહવાળો ધન જતાં દુઃખ અનુભવે છે, એવી રીતે કુટુંબ અને દેહ પણ જતાં તેમની વાસના રહેવાથી પાપનું ફલ ભોગવે છે. ધર્મથી અથવા અધર્મથી કુટુંબનું પોષણ કરનારના સંબંધમાં આ કહેલું છે. ૩૨.

નીચેના શ્લોકમાં માત્ર અધર્મથી કુટુંબનું પોષણ કરનારને (પ્રાપ્ત થતું) ફલ કહે છે:-

केवलेन ह्यधर्मेण कुटुम्बभरणोत्सुकः ॥
याति जीवोऽन्धतामिस्रं चरमं तमसः पदम् ॥३३॥

કેવલ અધર્મથી કુટુંબનું પોષણ કરવા તત્પર રહેતો જીવ અંધકારનાં છેવટનાં સ્થાન અંધ-તામિસ્રમાં જાય છે. ૩૩.

શિકારીની પેઠે અથવા હત્યારાની પેઠે જે પાપથી પ્રાપ્ત કરેલાં દ્રવ્યથી જ કુટુંબનું પોષણ કરે છે અથવા (તેમ કરવા) તત્પર રહે છે, તે અંધતામિસ્રમાં જાય છે. તે આ અંધતામિસ્રથી જૂદું,

દૈત્યોને છેવટે (પ્રાપ્ત થતાં) ફલરૂપ છે. તે (અર્થ) 'છેવટનાં (સ્થાન)' શબ્દથી કહેલો છે. ત્યાં ગએલો પાછો ફરતો નથી, અને ત્યાં સુખ હોતું નથી એમ જણાવવા, 'અંધકારનું સ્થાન' એમ કહેલું છે. ૩૩.

ત્યાં કલ્પના અંત સુધી રહી પાછો આવે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

अधस्तान्नरलोकस्य यावतीर्यातनादयः ॥
क्रमशः समनुक्रम्य पुनरत्राव्रजेच्छुचिः ॥३४॥

નરલોકની નીચે જેટલાં નરકો વિગેરે છે, તેમાં અનુક્રમે જઈ આવીને પાછો પવિત્ર થઈ અહિં આવે છે. ૩૪.

નરલોકની નીચે જેટલાં નરકો છે, તે બધાંઓનો ઉંચું મુખ રાખીને અનુક્રમે અનુભવ કરીને (અહિં આવે છે), પરંતુ બધાંનો એક સાથે (અનુભવ કરતો) નથી; પણ **समनुक्रम्य** એક નરક (ના અનુભવ)નો આરંભ કરી, તે સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી, પછી બીજાં નરકનો ભોગ કરવાનો આરંભ કરે છે, એવો અર્થ છે. (પછી) પાછો આ લોકમાં જ શુદ્ધ થઇ આવે છે, એવો અર્થ છે. ૩૪.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્‌વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્‌ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના ત્રીસમા અધ્યાયનુ વિવરણ સમાપ્ત.

॥ अथैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય એકત્રીસમો.

एकत्रिंशे पुनस्तस्य गर्भादिकृतयातनाः ॥
जानतोऽपि पुनर्मोहो दुःखं चापि तथोच्यते ॥१॥

એકત્રીસમા (અધ્યાય)માં તે જાણતો (જ્ઞાનવાળો) હોવા છતાં ફરી તેનાં ગર્ભ વિગેરેથી થતાં દુ:ખો, ફરીથી મોહ તેમ જ દુ:ખ તેવા પ્રકારથી[1] કહેવામાં આવે છે. કા. ૧.

कृतिः प्रधानं न ज्ञानं यावद्देहस्मृतिर्भवेत् ॥
अतस्त्यागो विधातव्यो ज्ञानं तस्मा दुर्बलम् ॥२॥

જ્યાંસુધી દેહનું સ્મરણ રહે, ત્યાંસુધી ક્રિયા મુખ્ય છે, જ્ઞાન (મુખ્ય) નથી.[2] તેથી ત્યાગ કરવો જોઇએ. જ્ઞાન તો તેનાથી[3] દુર્બલ છે. કા. ૨.

क्रिया चेद्विषमा जाता ज्ञानं तस्य न साधकम् ॥
क्रियां चेज्जनयेत्तद्धि तदुत्तममिहोच्यते ॥३॥

જો ક્રિયા વિરુદ્ધ થઈ, તો જ્ઞાન તેને* સાહાય્ય કરનારૂં થતું નથી. જો તે (જ્ઞાન) ક્રિયા ઉત્પન્ન કરે, તો તે ઉત્તમ હોવાનું અહિં કહેવામાં આવે છે. કા. ૩.

अधर्माधिक्यतो धर्मं यः करोति गृही सदा ॥
बहुजन्मविपाकेन गर्भे तस्य भवेन्मतिः ॥४॥

જે ગૃહસ્થ સદા અધર્મથી અધિક ધર્મ કરે છે, તેને ઘણા જન્મના વિપાકથી ગર્ભમાં (સારી) મતિ થાય છે. કા. ૪.

तामसत्वात्तु धर्मस्य न भूमौ नोत्तरे फलम् ॥
अतो गर्भे ज्ञानसिद्धिस्तादृशस्योच्यते हितम् ॥५॥

ધર્મ તામસ હોવાથી ભૂમિ ઉપર અથવા પાછલના (લોક)માં (તેનું) ફલ મળતું નથી. તેથી તેવાને ગર્ભમાં હિતકારી[4] જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ (થવાનું) કહેવામાં આવે છે. કા. ૫.

ગયા અધ્યાયના અંતે નરકમાંથી ફરી આ લોકમાં આવવાનું કહ્યું, અને 'પછી તેને દેહનો સંબંધ કેવી રીતે થાય છે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં એમ કહે છે કે જ્યારે યોનિમાં વીર્ય જીવ વિનાનું જ રહેલું હોય છે, ત્યારે કર્મને લીધે તે (જીવ) આવી, તેમાં પ્રવેશ કરે છે:—

॥ **श्रीभगवानुवाच** ॥ શ્રી ભગવાન કહે છે:—

कर्मणा दैवतन्त्रेण जन्तुर्देहोपपत्तये ॥
स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतःकणाश्रयः ॥१॥

ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન કર્મને લીધે દેહ પ્રાપ્ત થાય તે માટે જીવ પુરુષનાં વીર્યનાં બિંદુનો આશ્રય કરી સ્ત્રીના ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે. ૧.

---

૧ 'તેવા પ્રકારથી' એટલે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રકારથી, (प्र)

૨ 'આ અધ્યાયમાં ગર્ભમાં (જીવને) થતું જ્ઞાન જણાવવાનું શું પ્રયોજન ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાકય કહેલું છે. (प्र)

૩ 'તેનાથી' એટલે ત્યાગથી. (प्र)

* 'તેને' એટલે જીવને, એવો અર્થ જણાય છે.

૪ 'હિતકારી' એટલે ત્યાગરૂપ હિત કરનારૂં. હલકો અધિકાર હોય, ત્યારે જ્ઞાન લાભકારક હોવા છતાં નમાલું હોવાથી, ત્યાગ જરૂરી છે એમ જણાવવા તેનો બોધ કરેલો છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન કર્મને લીધે આ जन्तुः જન્મ લેતો (જીવ) દેહ પ્રાપ્ત થાય તે માટે પુરુષનાં વીર્યનાં બિંદુનો આશ્રય કરી, સ્ત્રીના ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે. આરંભમાં (જીવ) ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે, અને પછી વીર્યનાં બિંદુનો આશ્રય કરે છે, અને પ્રવેશ મુખ અથવા નાકદ્વારા કરે છે. તે પ્રવેશ કરે કે તરત જ તેના પ્રયત્નથી રોકાએલું (વીર્ય) રહે છે, દૈવને લીધે (જીવનો) પ્રવેશ અને વીર્ય સાથે ભળવાનું સાથે જ થાય છે. ૧.

कललं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् ॥
दशाहेन तु कर्कन्धूः पेश्यण्डं वा ततः परम् ॥२॥

એક રાતમાં તો કલલ થાય છે, પાંચ રાતમાં પરપોટો થાય છે; દશ દિવસમાં તો બોર જેવું થાય છે અને ત્યાર પછી માંસની પેશી અથવા વૃષણ થાય છે. ૨.

ત્યાં માત્ર (એક) દિવસ રહે ત્યારે તે વીર્યનું 'કલલ' થાય છે. વીર્ય અને રજ ભેગાં મળી જાય છે. પાંચ રાતમાં તે પરપોટાના આકારવાળું ઉપસેલું થાય છે. દસ દિવસમાં તો 'कर्कन्धूः' થાય છે, એટલે બોરના બીજ જેવું થાય છે. ત્યાર પછી (માંસની) પેશી અથવા વૃષણ થાય છે. અથવા વૃષણના આકારવાળું થએલું વડાના આકારવાળું થાય છે જો પુરુષ હોય તો વૃષણ થાય છે. જો બીજાં+ બે હોય તો પેશી થાય છે. અથવા જેની ઉંચી ગતિ થવાની હોય તે વૃષણના આકારવાળો થાય છે, પરંતુ જેની નીચી ગતિ થવાની હોય અથવા (હોય ત્યાં ને) ત્યાં રહેવાનો હોય તે પેશી થાય છે. 'ત્યાર પછી' એટલે દશ દિવસ પછી. ૨.

मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्घ्र्याद्यङ्गविग्रहः ॥
नखलोमास्थिचर्माणि लिङ्गच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ॥ ३ ॥

(એક) મહિનામાં તો માથું, બે (મહિના)માં બાહુ પગ વિગેરે અંગોવાળો દેહ, ત્રણ (મહિ-ના)માં નખ કેશ હાડકાં, ત્વચા, લિંગ અને છિદ્રોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૩.

(એક) મહિનામાં તો એક ભાગમાં માથું થાય છે. બે માસમાં બાહુ પગ વિગેરે સાથે अङ्ग દેહનું સારી રીતે ગ્રહણ છે જેમાં તેવો (થાય છે.) દેહની આકૃતિ પ્રાપ્ત થતાં તેમાં સારી રીતે અભિ-માન પણ થાય છે એવો અર્થ છે. અથવા બાહુ અને પગો અંગો છે જે દેહમાં તેવો થાય છે, એવો અર્થ છે. નખો, કેશો, હાડકાં અને ત્વચા ત્રણ માસમાં થાય છે. લિંગ અને નવ છિદ્રોની ઉત્પત્તિ ત્રણ માસોમાં જ થાય છે. ૩.

चतुर्भिर्धातवः सप्त पञ्चभिः क्षुत्तृडुद्भवः ॥
षड्भिर्जरायुणा वीतः कुक्षौ भ्राम्यति दक्षिणे ॥ ४ ॥

ચાર (માસ)માં સાત ધાતુઓ (થાય છે). પાંચ (માસ)માં ભૂખ અને તરસ ઉત્પન્ન થાય છે. છ (માસ)માં ઑરથી વીંટાઈ જમણી કુખમાં ભમીને આવે છે. ૪,

ત્વચા વિગેરે ધાતુઓ છે. જો કે હાડકું પહેલાં ઉત્પન્ન થએલું, છતાં વધતા જતા પ્રકારથી (હવે) ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ચાર (માસ)માં તેવી ઉત્પત્તિ (કહેલી છે.). છ માસમાં ઑરથી વીંટાય છે. પુરુષ હોવાથી જમણી કુખમાં ભમીને આવે છે. ૪.

નીચેના શ્લોકમાં તેની આજીવિકા કહે છેઃ—

मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसम्मते ॥
शेते विण्मूत्रयोर्गर्ते सजन्तुर्जन्तुसंभवे ॥ ५ ॥

માતાએ ખાધેલાં અન્ન પાન વિગેરેથી જેની ધાતુઓ વધતી જાય છે તેવો તે જેમાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેવા ઘણા ખરાબ વિષ્ઠા અને મૂત્રના ખાડામાં તે જંતુઓ સાથે શયન કરે છે. ૫.

+ 'બીજા બે' એટલે સ્ત્રી અથવા નપુંસક, એવો અર્થ જણાય છે.

(માતાએ) ખાધેલાં અન્નપાન વિગેરેથી જ જેની ધાતુઓ વધતી જાય છે તેવો (તે હોય છે). 'ઘણા જ ખરાબ' પોતાને માટે અત્યંત અયોગ્ય 'વિષ્ઠા અને મૂત્રના ખાડામાં શયન કરે છે', (એમ) તેની અવસ્થા કહેલી છે. બીજાં પણ જંતુઓ ત્યાં સૂએ છે. તે 'सजन्तुः' જંતુઓ સાથે શયન કરે છે. ત્યાં જંતુઓ કયાંથી ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેવા' વિશેષણ કહેલું છે. જંતુઓની ઉત્પત્તિ જે ખાડામાં થાય છે, (તેમાં શયન કરે છે.) ૫.

તેમાં (તેને થતું) દુઃખ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

कृमिभिः क्षतसर्वाङ्गः सौकुमार्यात्प्रतिक्षणम् ॥
मूर्च्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः ॥६॥

ત્યાં રહેતાં ભૂખ્યાં થએલાં (જીવડાં)થી વારંવાર જેનાં સર્વ અંગોમાં વ્રણ કરવામાં આવે છે તેવો, સુકુમાર હોવાને લીધે ક્ષણે ક્ષણે મૂર્ચ્છા પામતો ઘણો દુઃખી થાય છે. ૬.

શરીર અત્યંત સુકુમાર હોવાને લીધે જીવડાંઓ જેનાં સર્વ અંગોમાં વ્રણ કરે છે તેવો ક્ષણે ક્ષણે મૂર્ચ્છા પામે છે. મૂર્ચ્છા થાય તે સ્થિતિમાં ઘણો દુઃખી થાય છે. 'ભૂખ્યાં થએલાં' વિશેષણથી જીવડાંઓએ વારંવાર વ્રણ (કરવા)નું કારણ કહેલું છે. વારંવાર (જીવડાંઓ) દંશ (કરવા)થી ઘણું દુઃખ થાય છે. ૬.

નીચેના શ્લોકમાં આધ્યાત્મિક દુઃખ કહે છે:—

कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणैः ॥
मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वाङ्गोत्थितवेदनः ॥ ७ ॥

માતાએ ખાધેલા તીખા, કઠોર ગરમ ખારા લૂખા ખાટા વિગેરે તીવ્ર (પદાર્થો)નો સ્પર્શ થવાથી (તેનાં) સર્વ અંગોમાં પીડા ઉત્પન્ન થતી હોય છે. ૭.

મીઠો (રસ) જ પીડા કરનારો નથી, બીજા તીખા વિગેરે (પદાર્થો) પીડા કરનારા જ હોય છે. 'आदि' 'વિગેરે' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) દ્રવ્યો ન પચવાથી પીડા કરે છે. તેઓનો (તેને) સંબંધ (થાય છે) એમ જણાવવા 'માતાએ ખાધેલાનો સ્પર્શ થવાથી' એમ કહેલું છે. જીવન કરાવનારી નાડીદ્વારા મુખમાં રસ આવે છે. બહારથી પણ સ્પર્શ થતો હોવાથી (તેનાં) સર્વ અંગોમાં પીડા ઉત્પન્ન થતી હોય છે. ૭.

નીચેના શ્લોકમાં આધિદૈવિક પીડા કહે છે:—

उल्बेन संवृतस्तस्मिन्नन्त्रैश्च बहिरावृतः ॥
आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरः ॥८॥

તેમાં ઑરથી વીંટાએલો, અને બહાર આંતરડાંઓથી ઘેરાએલો પેટ ઉપર માથું રાખી વળેલી પીઠ અને ડોકવાળો રહે છે. ૮.

બંધન કરનારાં દોરડાંની પેઠે ગર્ભને વીંટી રહેતી ઑરથી તે જ ખાડામાં સારી રીતે (ઑરથી) વીંટાએલો, અને ઑરની બહાર પણ આંતરડાંઓથી ઘેરાએલો હોય છે. એ પ્રમાણે દુઃખી હોવા છતાં માથું પોતાના પેટ ઉપર રાખી વળેલી પીઠ અને ડોકવાળો રહે છે. આ દુઃખ દૈવે કરેલું છે. ૮.

નીચેના શ્લોકમાં પીડાઓનું ફલ કહે છે:—

अकल्पः स्वाङ्गचेष्टायां शकुन्त इव पञ्जरे ॥
तत्र लब्धस्मृतिर्दैवात्कर्म जन्मशतोद्भवम् ॥
स्मरन् दीर्घमनुच्छ्वासं शर्म किं नाम विन्दते ॥९॥

પાંજરામાં (રહેલાં) પક્ષીની પેઠે પોતાનાં અંગો હલાવવા અશક્ત થએલો, સેંકડો જન્મોમાં કરેલાં કર્મનું સ્મરણ કરતાં ભગવાનની ઇચ્છાથી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં ઉંડા નિસાસા નાખતો તે શું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે ? ૯.

(તે) પોતાનાં અંગો હલાવવા પણ અશક્ત થએલો હોય છે. તેનાથી પોતાથી (તેની) શક્તિનો નાશ થએલ હોતો નથી એમ '(પાંજરામાં રહેલાં) પક્ષીની પેઠે' શબ્દોથી કહેલું છે. અડચણ કરનારાંથી જ અશક્તિ થએલી હોય છે, પરંતુ પોતાથી થએલી હોતી નથી, એવો અર્થ છે. ઉપર કહેલા પ્રકારે પહેલાં પ્રાપ્ત કરેલ ધર્મને લીધે ભગવાનની ઇચ્છાથી જેની ઉપર ગતિ થવાની[1] છે તેને ગર્ભમાં સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થાય છે એમ '(ભગવાનની ઇચ્છાથી તેને) ત્યાં (જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં)' શબ્દથી કહેલું છે. પોતાનાં જ સેંકડો જન્મોમાં કરેલાં કર્મનું સ્મરણ કરતાં ઉત્પન્ન થએલા શોકને લીધે ઉંડા નિસાસા નાખતો તે શું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે? નથી જ પ્રાપ્ત કરતો, એવો અર્થ છે. કર્મો તો ઉપર વર્ણવેલાં છે, જેમનાં સ્મરણથી સુખ (થવા)નો સંભવ જ હોતો નથી. 'ભગવાનની ઇચ્છાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં' શબ્દોથી આવું સ્મરણ (થવાનું) કારણ કહેલું છે. ૯.

પહેલાનાં જન્મનાં સ્મરણથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવા છતાં 'આત્માને જાણનાર શોક તરી જાય છે' શ્રુતિ પ્રમાણે જ્ઞાનની અવશ્ય જરૂર હોવાથી, જેમ ભગવાનની ઇચ્છાથી પહેલાં (કરેલાં) કર્મોનું સ્મરણ થયું, તેમ તેને જીવ અને બ્રહ્મનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

आरभ्य सप्तमान्मासाल्लब्धबोधोऽतिवेपितः ॥
नैकत्रास्ते सूतिवातैर्विष्ठाभूरिव सोदरः ॥१०॥

સાતમા માસથી આરંભી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલો પ્રસૂતિના વાયુથી ઘણો કાંપતો—વિષ્ઠામાં ઉત્પન્ન થએલા કીડા પેઠે— (તેની સાથે) એક ઉદરમાં ઉત્પન્ન થએલો તે એક સ્થલે રહી શકતો નથી. ૧૦.

સાતમા માસથી આરંભી એટલે સાતમા માસ પછી જન્મ (થાય ત્યાં) સુધી તેને જ્ઞાન રહે છે, અને કાલ વિગેરેનાં પરાક્રમનું સ્મરણ કરી તે ઘણો કાંપે છે. વળી ઉત્તરાર્ધથી એમ કહે છે કે તે પદાર્થના સ્વભાવોને લીધે પણ કાંપે છે. પ્રસૂતિના વાયુઓથી કંપાવેલો હોઈ તે એક સ્થલે રહેતો નથી. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલ હોવા છતાં, ક્રિયા જ સર્વથી બલવાળી છે એમ જણાવવા 'વિષ્ઠામાં ઉત્પન્ન થએલા કીડા પેઠે' શબ્દોથી (તે) દુષ્ટની સમાન હોવાનું કહેલું છે. વિષ્ઠામાં જન્મેલો કીડો હોય તેના જેવો છે. 'આ પ્રૌઢ (પુરુષ)ના સંબંધમાં એવું નિંદાનું વચન કેમ કહો છો?' એવી શંકા થાય, તે વિષયમાં કહે છે કે, કારણ કે આ **सोदरः** સમાન (એક) ઉદર છે જેનું તેવો છે. જો આ પ્રૌઢ હોય તો (જંતુઓ સાથે) એક ઉદરમાં ઉત્પન્ન થએલો ન હોય. ભગવાને પ્રેરણા કરેલી વસ્તુના સ્વભાવો સર્વથી બલવાન હોવાનું દર્શાવવા, (અને) જ્ઞાન નમાલું હોવાનું જાણી (તે) ભગવાનનું ભજન કરે તે માટે (એવાં વચનો કહેલાં છે). ૧૦.

તેથી તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તેણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

नाथमान ऋषिर्भीतः सप्तवध्रिः कृताञ्जलिः ॥
स्तुवीत तं विक्लवया वाचा येनोदरेऽर्पितः ॥११॥

સાત બંધનોવાળો પીડાતો ભય પામેલો ઋષિ બે હાથ જોડી જેમણે ઉદરમાં મૂકેલો છે તેમની વિહ્વલ વાણીથી સ્તુતિ કરે છે. ૧૧.

'नाथमानः' એટલે પીડાતો, કારણ કે '**नाथ्**' અને '**नाध्**' ધાતુઓ વિનતિ, દુઃખ, સત્તા અને આશીર્વાદના અર્થવાળા છે એવો ધાતુઓનો પાઠ છે. અથવા ભગવાનને વિનતિ કરતો સ્તુતિ કરે છે, સંજોગ પ્રમાણે પોતાના મોક્ષ માટે (વિનતિ કરે છે), એવો પણ અર્થ (થાય છે). 'ઋષિ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે તેને) અલૌકિક જ્ઞાન થએલ હોવાથી તેને મંત્રનું દર્શન થાય છે, કારણ કે મંત્રથી સ્તુતિ કરાએલ અલૌકિક આત્મા પ્રસન્ન થાય છે. 'પ્રસન્ન થએલા ભગવાન પ્રકટ થાય, ત્યારે સ્તુતિ કરવી

૧. 'પાછો પવિત્ર થઈ અહિં આવે છે' એમ ૩-૩૦-૩૪માં કહેલ છે, ત્યાર પછી આ કહેલ હોવાથી આવો નિશ્ચય થાય છે. ભાવાર્થ એવો છે કે ગર્ભમાં સર્વને સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. (प्र)

જોઈએ. અંતર્યામી ભગવાન પ્રકટ થયા નથી (તેમજ) પ્રસન્ન થયા નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભય પામેલો' વિશેષણ યોજેલું છે. સ્તુતિ બંને પ્રકારે થાય, ભય પામેલાથી અને જેના ઉપર (ભગવાન) પ્રસન્ન થયા હોય તેનાથી. જોકે આના ઉપર ભગવાન પ્રસન્ન થયા નથી, છતાં પણ ભય પામેલો હોવાથી (ભગવાન) પ્રસન્ન થાય તે માટે સ્તુતિ કરે છે. 'ગર્ભમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી સ્તુતિ કરવી જોઈએ, અત્યારે સ્તુતિ કરવાનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સાત બંધનોવાળો' વિશેષણ યોજેલું છે. 'वध्रिः' એટલે બંધન કરનારી ચામડાની દોરી, તેવી ત્વચા વિગેરે સાત હોય છે. તેથી સંપૂર્ણ પ્રકારે બંધાએલો (જીવ) વિલંબ સહન કરતો નથી. 'બે હાથ જોડી' શબ્દથી એમ જણાવે છે કે આ સ્તુતિ પ્રાર્થના છે. પ્રેમ ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી આ સ્તુતિ સફલ છે એમ જણાવવા 'વિહ્વલ વાણીથી' એમ કહેલું છે. 'જેમણે ઉદરમાં મૂકેલો છે (તેમની)' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે (આ સ્તુતિનું) ફલ હમણાં દુઃખ દૂર થાય તે જ છે. ૧૧.

प्राणरक्षां पुरस्कृत्य दशभिः स्तोत्रमूचिवान् ॥
भक्तिप्रपत्ती कर्तव्ये इति शास्त्रार्थबोधनात् ॥६॥
शरणागमनं पूर्वं जीवब्रह्मविभाजनम् ॥
जीवहीनत्वतश्चापि सत्संगादेव तद्भवेत् ॥७॥

પ્રાણનાં રક્ષણને આદર કરીને દશ (શ્લોક)થી સ્તુતિ કરે છે, કારણ કે ભક્તિ અને શરણ જવાનું કરવાં જોઈએ, એવો શાસ્ત્રનો અર્થ (તેણે) જાણેલો છે. કા. ૬.

પહેલાં શરણ આવવાનું (૧૨) જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ (૧૩) અને જીવ [1] હલકો હોવાથી[1] (નમન કરે છે) (૧૪) સત્સંગથી [2] જ તે (નમન) થાય છે. (૧૫). કા. ૭.

एवं हरिस्तु हितकृत् कृपाप्रार्थनमेव च ॥
प्रत्युपकारासामर्थ्यं ज्ञानदातृत्वमेव च ॥८॥
संसारस्यातिदुष्टत्वं तदभावस्तु याच्यते ॥

એવી રીતે હરિ તો હિત કરનારા છે (૧૬) અને વળી (જીવ) કૃપા માટે પ્રાર્થના કરે છે. (૧૭). બદલો વાળવાની શક્તિ વિનાનો છે (૧૮) અને વળી (ભગવાન) જ્ઞાન આપનારા છે (૧૯) સંસાર ઘણો દુષ્ટ છે (૨૦) તે ન રહે તેવું તો માગે છે. (૨૧) કા. ૮½.

આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં (જીવ ભગવાનને) શરણ જાઉં છું એમ કહે છે:–

तस्योपपन्नमवितुं जगदिच्छयात्तनानातनोर्भुवि चलच्चरणारविन्दम् ॥
सोऽहं व्रजामि शरणं ह्यकुतोभयं मे येनेदृशी गतिरदर्श्यसतोऽनुरूपा ॥१२॥

જેમણે મને દુષ્ટને યોગ્ય આવી ગતિ જણાવી, તેમણે ઉત્પન્ન કરેલાં જગતનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી ભૂમિ ઉપર જાતજાતના દેહો ગ્રહણ કરનાર તે(ભગવાન)નાં સર્વ તરફથી ભયરહિત પ્રકાશતાં ચરણારવિંદને તે હું શરણ જાઉં છું. ૧૨.

પહેલાં કરેલા ધર્મને લીધે, (આ જીવ) અવતાર ધારણ કરેલા હરિનું પહેલાં ચિંતન કરનારો હોવાથી, તેમને જ શરણ જાય છે. હજી સુધી ભક્તિમાર્ગમાં તેણે પ્રવેશ કરેલો ન હોવાથી ભગવાનનો અવતાર જગતનું રક્ષણ કરવા (થાય છે એમ) તે કહે છે. उपपन्नं પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલાં જગતનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી, પોતાની ઇચ્છાથી आत्ताः ગ્રહણ કરેલા છે જાત-

---

૧. ...૧. જીવ હલકો હોવાથી (ભગવાનને) નમન કરે છે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી પહેલાના (તેરમા) શ્લોકમાં ભેદ કહ્યો તેથી પણ નમન કરે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. તેથી મોટા ભક્તોની કૃપા તો ભક્તિ (પ્રાપ્ત થાય તે) માટે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

જાતના દેહો જેમણે તેવા (ભગવાન છે.) તેથી જ તેવા (ભગવાન)નાં પ્રકાશતાં ચરણારવિંદને હું શરણ જાઉં છું. ચરણ કહેલું હોવાથી, આ શરણ જવાનું ભકિત માટે જ છે, કારણ કે તે યોગ્ય જ છે કે ભય પામેલાઓ રક્ષણ કરનારનાં ચરણને શરણ જાય. 'ત્યાં પણ જો પહેલાંની પેઠે દુઃખ જ (થવાનું) હોય, તો શરણ જવું નકામું છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વ તરફથી ભયરહિત' વિશેષણ કહેલું છે.

"આ (ભગવાન) જ 'સુખ દુઃખ' વિગેરે વાકય પ્રમાણે દુઃખ આપનારા છે, અને તેથી મારનારને શરણ જવું અયોગ્ય છે." એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમણે આવી ગતિ જણાવી' એમ કહેલું છે. જો (ભગવાન) માત્ર આવી ગતિ આપે (કરાવે), પરંતુ જણાવે નહિ, તો (જીવ તેમને) શરણ ન જાય. પરંતુ 'દુષ્ટની આવી ગતિ થાય છે' એમ જે જણાવે છે તેથી એમ જણાય છે કે ભલા થવાથી આવી ગતિ નહિ થાય એવું જણાવે છે. તે વિષયમાં ઉત્તમ ભગવાનમાં પ્રવેશ (કરવા)થી જ ભલમનસાઈ થાય છે. ભલાં અને દુષ્ટનો ભેદ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તરીકે અને તજવા યોગ્ય તરીકે જ નક્કી કરેલો છે, કે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલું દુષ્ટ છે અને ભગવાન ભલા (ઉત્તમ) છે. જેમ જીવ સ્વરૂપથી ભલો હોવા છતાં દુષ્ટમાં પ્રવેશ કરવાથી દુષ્ટ થાય છે, તેમ ભલામાં પ્રવેશ કરવાથી* ભલો થાય છે. તેથી ભલામાં પ્રવેશ થાય તે માટે ભગવાનને શરણ જવું યોગ્ય જ છે, એવો અર્થ છે. ૧૨.

ઉપર કહ્યું તે થઈ શકે તે માટે નીચેના શ્લોકમાં જીવ અને બ્રહ્મનાં સ્વરૂપનો ભેદ કહે છે—

[1]यस्त्वत्र बद्ध इव कर्मभिरावृतात्मा भूतेन्द्रियाशयमयीमवलम्ब्य मायाम् ॥
आस्ते विशुद्धमविकारमखण्डबोधमातप्यमानहृदयेऽवसितं नमामि ॥१३॥

કર્મોથી છૂપાએલ સ્વરૂપવાળો, દેહ ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણરૂપ માયાનો આશ્રય અહિં કરી પૂરાએલા જેવો જે રહેલો છું તે હું સર્વ તરફથી તપતાં હૃદયમાં રહેલ જણાએલાં ઘણાં શુદ્ધ વિકારરહિત સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળાને નમન કરૂં છું. ૧૩.

(અહિં) આ શરીરમાં જ જે પક્ષીની પેઠે પૂરાએલો જણાય છે તે જીવ છે. 'કર્મોથી છૂપાએલ સ્વરૂપવાળો' વિશેષણથી તેનો બંધ (થવા)નું કારણ (કહેલું છે). 'દેહ ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણરૂપ માયાનો આશ્રય કરી' શબ્દોથી કર્મો સાથેના સંબંધનું પણ કારણ (કહેલું છે.) भूतानि દેહ ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણ—આત્માને મોહ ઉત્પન્ન કરવા આ પ્રકારની માયા ઉત્પન્ન થએલી. તેથી તેનો આશ્રય કરી, આત્મા તરીકે અથવા આધાર તરીકે જે રહેલો છે, તે પૂરાએલા જેવો જીવ છે; પરંતુ જે તેવા પ્રકારની માયાનો આશ્રય કર્યા વિના રહે છે, તે 'ઘણા શુદ્ધ' છે. આથી તે દેહરહિત હોવાનું કહ્યું. ઇંદ્રિયવાળા નથી એમ જણાવવા 'વિકારરહિત' વિશેષણ (યોજેલું છે). બધા વિકારો ઇંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થાય તેવા હોય છે. અંતઃકરણવાળા નથી એમ જણાવવા 'સંપૂર્ણજ્ઞાનવાળા' વિશેષણ (યોજેલું છે). એવા પ્રકારના હોવા છતાં પણ અમારા ઉપરની કૃપાને લીધે પોતાની મૈત્રી સિદ્ધ કરવા માટે આ સર્વ તરફથી તપતાં હૃદયમાં अवसितं જણાએલા છે. તેથી જ હું (તેમને) નમન કરૂં છું. તેથી ભગવાનમાં દોષ ન હોવાનું અને (તેમના) ગુણો કહ્યા; અને જીવના દોષો કહ્યા, અને તે (દોષો) દૂર થાય તે માટે (જીવ) નમન (કરે છે) એમ કહ્યું ૧૩.

'આથી (નમનથી) શું (લાભ)? કારણ કે માયા જ્ઞાનથી દૂર થશે, પછી કર્મનો

---

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો '**सति प्रवेशे सत्त्वमिति**' પાઠ લીધેલો છે.

૧. શ્લોકમાં '**यः**' અને '**नमामि**' શબ્દો છે, તેથી '**सोऽहं**' 'તે હું' એ બે શબ્દોની જરૂર રહેતી હોવાથી, 'જે પૂરાએલા જેવો રહેલો તે હું નમન કરૂં છું' એવો વાકયનો સંબંધ જાણવો. (प्र)

સંબંધ ન રહેવાથી દેહનો સંબંધ નહિ રહે. પછી મુક્ત થશે. તેથી મુક્તિ થાય તે માટે ભગવાનને નમન કરવું જોઈએ નહિ (જરૂરી નથી) ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

यः पञ्चभूतरचिते रहितः शरीरे छन्नो यथेन्द्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहम् ॥
तेनाविकुण्ठमहिमानमृषिं तमेनं वन्दे परं प्रकृतिपूरुषयोः पुमांसम् ॥१४॥

પાંચ મહાભૂતોનાં બનેલાં શરીરમાં જે ઇંદ્રિયો ગુણ ભૂતો તથા ચેતનરૂપ ખરેખર ઢંકાએલો છે તે હું, જે તેથી છૂટા છે તે પ્રબલ મહિમાવાળા, પ્રકૃતિ અને પુરુષને વશ રાખનારા, પુરુષરૂપ આ ઋષિને નમન કરૂં છું. ૧૪.

આ દેહ પંચ મહાભૂતોથી બનાવેલો છે અને તે મહાભૂતો– ' જે જેનામય ઉત્પન્ન થયું તેને તજ્યા વિના વશ રાખનાર થાય ? ' (૧૦–૮૪–૧૮) એ વાકય પ્રમાણે ભગવાને વશ કરેલાં ભગવાનને અધીન જ છે. તેવા બીજાને અધીન રહેલા શરીરથી જે છૂટા છે[1] તેમને, જે ઇંદ્રિયો ગુણ ભૂતો તથા ચેતનરૂપ તેવા જ શરીરમાં ઢંકાએલો હું નમન કરૂં છું, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. જેમ દર્પણમાં આવેલા સૂર્યને સ્નાન* કરાવવામાં આવે છે, અથવા પ્રતિમામાં આવેલા વિષ્ણુની સુગંધી દ્રવ્યો વિગેરેથી પૂજા કરવામાં આવે છે તેમ જો પહેલાં ચેતનરૂપ હોવા છતાં પણ બીજાની સાથે સંબંધમાં આવે તો જ શરીર (ચેતનરૂપને) ઢાંકનારૂં થાય છે[2] તે (જણાવવા) માટે આરંભમાં દેહનો સંબંધ (થયાં) પહેલાં ઇંદ્રિયોનો સંબંધ કહેલો છે.

[3]અથવા ' **यथा** ' ' જેમ ' એ દૃષ્ટાંતથી શરીરથી ઢંકાએલ હોવાનું દૃઢ કરે છે.[4] જેમ ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણરૂપ ગુણો (અને) આધિભૌતિક અર્થ (એ) ત્રણના સમૂહમાં આ જેણે ચેતનરૂપે પ્રવેશ કરેલો છે, તે ત્રણના સમૂહમાં આધ્યાત્મિક (અર્થ) વિગેરે ત્રણ રૂપવાળો અને ચેતનરૂપ (એમ) ચાર રૂપવાળો થાય છે, જેમ હું ઇંદ્રિયો વિગેરેના સંબંધવાળો છું તેમ આત્માના સંબંધવાળો પણ છું, એવો અર્થ છે.[4] તેથી એક જ શરીરમાં રહેનારા બે પૈકી એક (તેનાથી) છૂટો રહે છે, અને એક (તેનાથી) ઢંકાએલો હોય છે. તે કારણથી ' પ્રબલ મહિમાવાળા ' એટલે જીવ ઉપર અલૌકિક ઉપકાર કરવાની શકિતવાળા, પહેલાં રહેલાં વિઘ્નોનો નાશ કરવા પ્રકૃતિ અને પુરુષને **परं** વશ રાખનારા, (ભગવાન) આકારરહિત છે એવો મત ખોટો ઠરાવવા ' પુરુષરૂપ ', પહેલાં જેમણે ઉપકાર કરેલો છે તેવા આપ ઋષિને નમન કરૂં છું–એમ પોતાની હલકાઈ જણાવી પહેલાં કહેલું[5] તે જ ફરીથી બીજીવાર કહેલું છે. ૧૪.

' એ રીતે શરણ આવવાનું અને નમન વિગેરે ભગવાનના ભક્તની કૃપાથી જ થાય છે એવું ઋષિ (તરીકે થએલાં) જ્ઞાનથી સ્મરણ કરીને, ભક્તના સંગની જાણે કે પ્રાર્થના કરવા માટે નીચેના શ્લોકમાં તેમની[6] કૃપાની સ્તુતિ કરે છે:–

---

૧. તો (શરીર)માં રહેવા છતાં, (તેના) અભિમાન વિનાના હોવાથી તેના સંબંધ વિનાના છે. (प्र)

* ' **स्नाप्यते** ' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. નાથદ્વારવાળી પ્રતમાં ' **स्थाप्यते** ' ' સ્થાપન કરવામાં આવે છે ' એવો પાઠ છે.

૨. ' એક જ શરીરમાં બંને હોવા છતાં, શરીર એકને જ ઢાંકનારૂં કેમ હોય ? ' એવી શંકાનું આ વાકયથી સમાધાન કરે છે. (प्र)

૩. ' **यथा** 'નો અર્થ 'ખરેખર' ખેંચી કાઢેલો જણાતાં અહિંથી બીજી રીતે અર્થ કરે છે. (प्र)

૪. ... ૪. ઢંકાએલ રહેવાનો પ્રકાર આ ભાગથી જણાવેલો છે. આમાં ગુણોને આધિદૈવિક અને ઇંદ્રિયોને આધ્યાત્મિક જાણવી. આ ચાર રૂપથી સંસારી તરીકે (જીવ) ઢંકાએલો રહે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૫. ' પહેલાં કહેલું તે ' એટલે (શ્લોક ૧૩માં કહેલું) નમન. (प्र)

૬. ' તેમની કૃપાની ' એટલે ભક્તની કૃપાની. (प्र)

यन्माययोरुगुणकर्मनिबन्धनेऽस्मिन् सांसारिके पथि चरंस्तदभिश्रमेण ॥
नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृणीत लोकं युक्त्या कया महदनुग्रहमन्तरेण ॥१५॥

જેમની માયાથી ઘણા ગુણ અને કર્મનાં બંધનવાળા આ સંસારના માર્ગમાં ફરતાં, તેના શ્રમને લીધે જેનાં જ્ઞાનનો નાશ થએલો છે તેવો આ (જીવ) ભક્તની કૃપા વિના વળી કઈ યુક્તિથી લોકનો નાશ કરે ? ૧૫.

જ્યારે (જીવનું) પોતાનું સામર્થ્ય ન રહે, શાસ્ત્રથી પણ જ્યારે ઉપાય ન થઈ શકે, ત્યારે ભગવાનના ભક્તો જ અલૌકિક (ઉપાય)દ્વારા તે (જીવ)ને ભગવાનમાં આસક્તિવાળો કરી શકે એ યોગ્ય છે. નહિ તો પોતાની શક્તિ હોય તો એવી દુર્દશા ન થાય; કારણ કે જ્ઞાન અને ક્રિયા હોય ત્યારે ઉપાય થાય (થઈ શકે). તે પૈકી 'જેનાં જ્ઞાનનો નાશ થએલો છે' વિશેષણથી જ્ઞાન ન હોવાનું (કહ્યું), અને શ્રમ દર્શાવવાથી ક્રિયાશક્તિ ન હોવાનું (કહ્યું). શ્રમ નિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ જણાવવા એમ (કહેલું છે કે), જે ભગવાનની, મોહ કરવામાં સાધન બનેલી માયાથી, ઘણાં જે ગુણો અને કર્મો તેમનાથી સંપૂર્ણ બંધન થાય છે જેમાં, આવા આ સંસારના માર્ગમાં સદા ફર્યા કરે છે. મુક્ત (બંધન વિનાનો) પણ સદા ફરતાં શ્રમવાળો થાય છે, તો પછી બંધનવાળાનું તો કહેવું જ શું ? તે બંધન પણ કર્મોએ કરેલું, પોતાથી પણ છૂટું કરી ન શકાય તેવું (હોય છે). કર્મો પણ પ્રાયશ્ચિત્ત વિગેરેથી અટકાવી ન શકાય તેવાં (હોય છે), કારણ કે ભગવાનની માયાથી જ ઉત્પન્ન થએલાં છે, અને સ્વભાવ બનેલા ગુણો ચિત્તને તે (કર્મ)માં જ આસક્તિવાળું કરે છે. 'આ' શબ્દથી સદા (સંસાર) દેખાતો હોવાથી (તેને) દૂર કરવાનું ઘણું કઠણ (હોવાનું) સૂચવેલું છે. 'માર્ગ' શબ્દથી (તે) પૂરો ન થવાનું સૂચવેલું છે. 'કઈ યુક્તિથી' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે લૌકિક ઉપાય બંધ બેસતો નથી. ૧૫.

'ભક્તની કૃપાથી જ એ રીતે (સંસારનું અટકવું) કેમ થાય છે ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

ज्ञानं यदेतददधात्कतमः स देवस्त्रैकालिकं स्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः ॥
तं जीवकर्मपदवीमनुवर्तमानास्तापत्रयोपशमनाय वयं भजेम ॥१६॥

આ જે ત્રણ કાલનું જ્ઞાન આપ્યું, તે સ્થાવર જંગમ (પદાર્થો)માં પોતાના અંશને સ્થાપન કરનાર દેવ પરબ્રહ્મ છે. જીવોના કર્મના માર્ગને અનુસરનારા અમે ત્રણ દુઃખો શાંત થાય તે માટે તેમને ભજીએ છીએ. ૧૬.

આ જે ત્રણ કાલમાં રહેલી વસ્તુઓના વિષયનું જ્ઞાન અમને થયું તે ભગવાને જ આપેલું છે. તેમ ન હોય, તો જે (અમારાં) હૃદયમાં રહેલું ન હોય તે હૃદયમાં જ્ઞાન કેવી રીતે આપે ? વળી સ્થાવર જંગમ(પદાર્થો)માં સ્થાપન કરેલો છે પોતાનો અંશ જેમનો અથવા જેમણે તેવા (આ છે),[1] કારણ કે આ પોતાના અંશ જીવ ઉપર ઉપકાર કરનારા છે. અથવા અંતર્યામિરૂપ અંશ સર્વમાં રહેતો હોવાથી[2] આમણે જ (મને) જ્ઞાન આપેલું.

'સર્વ ઇંદ્રિયો વગેરેમાં (તેમના) અધિષ્ઠાતા દેવો હોય છે, તેઓ જ્ઞાન આપતા નથી, અને આ સર્વમાં રહે છે (તેથી આ જ્ઞાન કેમ આપે ?)' એવો (પ્રશ્ન થાય), છતાં પણ (આમણે જ્ઞાન) મને જ આપ્યું.[3] તેથી આ 'कतम' અત્યંત कः, પરબ્રહ્મરૂપ દેવ છે. (આ) બીજા દેવોનું કૃત્ય નથી. 'कतमः' એ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે આમના વિષે વધારે કહી શકાય તેમ પણ

૧. આ વાકયથી ભગવાન હૃદયમાં રહેલા હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (प्र)
૨. 'જે આત્મામાં રહેતાં...' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેમ છે. (प्र)
૩. આ વાકયથી અયોગ્યતાનું સમાધાન કરે છે. આનો નિર્ણય 'कतमः' શબ્દથી થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

નથી.[1] તેથી જ ત્રણ દુ:ખો શાંત થાય તે માટે જીવોના कर्मपदवीं સંસાર(કર્મ)ના માર્ગને અનુસરનારા અમે બધા ભજીએ છીએ. **જે કોઈએ જીવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી છે, તેઓનો ઉત્તમ ધર્મ દાસ્ય છે.[2] દેહની સ્થિતિનો ત્યાગ કરીને (કર્યા પછી) બ્રહ્મની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં (ત્યાં સુધી) જીવની સ્થિતિ જ છે.** પ્રથમ પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી[3] 'ત્રણ દુ:ખો શાંત થાય તે માટે' એમ કહેલું છે. 'અમે' એ બહુવચન પોતાની સમાન સ્વભાવવાળા બધાની વિજ્ઞપ્તિ (હોવાનું) જણાવવા (યોજેલું છે), કારણ કે ભજનને લીધે જ ભગવાન કૃપા કરે છે. ૧૬.

એ પ્રમાણે ભજન (કરવાનું કહીને,) નીચેના શ્લોકમાં વિજ્ઞપ્તિ કરે છે:—

देह्यन्यदेहविवरे जठराग्निनासृग्विण्मूत्रकूपपतितो भृशतप्तदेहः ॥
इच्छन्नितो विवसितुं गणयन् स्वमासान्निर्वास्यते कृपणधीर्भगवन् कदा नु ॥ १७ ॥

બીજાના પોલાણમાં જઠરાગ્નિથી ઘણાં દુ:ખી થએલા દેહવાળો લોહી વિષ્ઠા અને મૂત્રના ખાડામાં પડેલો દેહી અહિંથી બહાર નીકળવા ઇચ્છતો પોતાના મહિના ગણતો (રહેલ) છે. હે ભગવન્ ! (આપ તે) દીન બુદ્ધિવાળાને ક્યારે બહાર કાઢશો ? ૧૭.

આ દેહી પોતે (જીવ) રૂપ છે. બીજાના એટલે માતારૂપના, દેહના પોલાણમાં એટલે ઉદરમાં જઠરાગ્નિથી ઘણાં દુ:ખી થએલા દેહવાળો, લોહી વિષ્ઠા અને મૂત્રના ખાડામાં પડેલો ત્રણ પ્રકારનાં દુ:ખ ભોગવનારો છે. માતા ભૂતના ઠેકાણે (આધિભૌતિક) છે, અગ્નિ દેવના ઠેકાણે (આધિદૈવિક) છે.* તેથી ત્રણ પ્રકારનાં દુ:ખોથી દુ:ખી થએલો અહિંથી विवसितुं બહાર નીકળવા ઇચ્છતો પોતાના પહેલાં થઈ ગએલા મહિના ગણતો રહેલ છે, કારણ કે ભવિષ્યમાં રહેવાના મહિનાનો નિયમ નથી. હે ભગવન્ ! (તેને આપ) ક્યારે બહાર કાઢશો ? 'હે ભગવન્' સંબોધનથી (એમ કહેલું છે) કે આ (કાર્ય)માં આપ જ શક્તિવાળા છો. 'દીનબુદ્ધિવાળાને' શબ્દથી (પોતાને) ધૈર્ય ન હોવાનું કહેલું છે. અનંત દુ:ખનું સ્મરણ થવાથી (માસો) ગણવાના સમયે પણ દુ:ખ દૂર થવાનું માની, (આપ ક્યારે બહાર કાઢશો ? એમ કહે છે). 'આપ' શબ્દ અર્થથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે ત્યાં (ગર્ભમાં) દુ:ખનો અનુભવ થવાથી બીજે જવાની પ્રાર્થના કરે છે. ૧૭.

'(ભગવાને) જ્ઞાન આપવારૂપ ઉપકાર કરેલો તેનો બદલો જો આપે, તો ભવિષ્યમાં (ભગવાન) બહાર પણ કાઢે. બદલો આપ્યા વિના કેમ કરે (બહાર કાઢે) ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

येनेदृशीं गतिमसौ दशमास्य ईश सङ्ग्राहितः पुरुदयेन भवादृशेन ॥
स्वेनैव तुष्यतु कृतेन स दीननाथः को नाम तत्प्रति विनाञ्जलिमस्य कुर्यात् ॥१८॥

હે ઈશ ! આપ જેવા જે ઘણી દયાવાળાએ આ દશ માસનાને આવું જ્ઞાન આપ્યું તે ગરીબોના નાથ પોતાનાં કૃત્યથી જ પ્રસન્ન થાઓ. તે આમનો બદલો બે હાથ જોડવા સિવાય કોણ જ કરી શકે ? ૧૮.

આપ જેવા જેમણે दशमास्यः દશ માસની (વયની) હદવાળા આ મારારૂપ (જીવ)ને આવું गतिं જ્ઞાન સારી રીતે આપ્યું (તે આમનો બદલો કોણ જ કરી શકે ?). '(જ્ઞાન) આપનાર બીજો

---

૧. (कतमः ' એ) શબ્દના પ્રભાવથી પ્રશ્ન પણ થાય છે, એમ આ વાક્યથી કહેલું છે. (प्र)

૨. (ભગવાન) ભલે ઉપકાર કરનારા હોય, ભજન કરવાનું શું પ્રયોજન ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. પહેલાં નમન કરવાનું કહેલું તેથી દાસ્ય ઉત્તમ છે. સખ્ય વિગેરે સ્વાધીન (ભગવાનને અધીન) હોવાથી દાસ્ય જ જીવનો ધર્મ છે. તેથી જ ભજન જ જરૂરી છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'પ્રથમ પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી' એટલે મુખ્ય અધિકાર હજી પ્રાપ્ત થએલ ન હોવાથી. (प्र)

* 'દીનબુદ્ધિવાળો' શબ્દથી આધ્યાત્મિક દુ:ખ જણાવેલ હોવાનું જણાય છે.

કોઈક ધર્મનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે, હું તો (તેથી) જૂદો છું. તેથી મને કેમ એમ કહે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આપ જેવા' એમ કહેલું છે. તે (જ્ઞાન આપનાર) આપ જ છો, અથવા આપના જેવો છે. આ વિચાર કરવાથી શું ફલ? પરંતુ તે પોતાનાં કૃત્યથી જ પ્રસન્ન થાઓ. જેમ કાદવમાં ખૂચેલી ગાયને બહાર કાઢીને (કાઢનાર) પોતે જ પ્રસન્ન થાય છે, તેમ ભગવાન પોતે જ પ્રસન્ન થાઓ. તેમનો બદલો એટલે સાચો ઉપકાર કોણ જ કરી શકે? પોતે બદલો આપવા જો કાંઈ કરે, તો બે હાથ જોડી શકે, પરંતુ બીજું (કાંઇ) કરી શકતો નથી, એવો અર્થ છે. ૧૮.

'કોને આમ કહે છે? કારણ કે કોઈ દેખાતો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

पश्यत्ययं धिषणया ननु सप्तवध्रिः शारीरके दमशरीर्यपरः स्वदेहे ॥
यत्सृष्टया स तमहं पुरुषं पुराणं पश्ये बहिर्हृदि च चैत्यमिव प्रतीतम् ॥१९॥

જેમણે ઉત્પન્ન કરેલી બુદ્ધિથી આ સંયમ (પ્રાપ્ત કરાવનાર) દેહવાળો, ખરેખર સાત બંધનોવાળો હોવા છતાં જાણે છે (કે) શરીરના સંબંધવાળા પોતાના દેહમાં બીજો રહેલો છે, તે જીવની પેઠે જણાતા પુરાણ પુરુષને હું હૃદયમાં અને બહાર જોઉં છું. ૧૯.

જો કે ભગવાન પ્રકટ થયા નથી, છતાં પણ આ દમ (પ્રાપ્ત કરાવનાર) દેહવાળો એટલે શાંતિ સંયમ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનાર દેહવાળો, પોતે સાત બંધનોવાળો હોવા છતાં, જે ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલી **धिषणया** બુદ્ધિથી પોતાના દેહમાં જ પોતે **अपरः**[1] વશ રાખનાર તરીકે જૂદો રહેલો છે (અને) પોતે તો (તેને) વશ રહેનારો છે. તેથી તેમણે આપેલાં જ્ઞાનને લીધે જ તેમને જોઉં છું. જેના ઉપર (ભગવાને) ઉપકાર કરેલો છે તેવો તે હું—શરીરમાં રહેલો હું તે ઉપકાર કરનાર ભગવાન, જે આજ (पुरे) શરીરમાં શયન કરે છે તેમને (જોઉં છું). એમ જ્ઞાન (હોવાનું) કહ્યું. (તે) 'પુરાણ' (જૂના) હોવાથી આવી ચડેલા નથી, તેથી પરિચય પણ કહ્યો. દેહની બહાર અને હૃદયમાં પણ (તે) જણાએલા છે, જેમ **चैत्यः** જીવ (જણાય છે) તેની પેઠે જણાએલા છે, સંપૂર્ણ રીતે સર્વ સ્થલે જણાએલા છે. જેમ જીવનું જ્ઞાન થવામાં સાધન વિગેરેની જરૂર નથી, તેમ ભગવાન પણ પોતે જ જણાતા હોવાથી તેનો[2] સંસ્કાર કરનાર તરીકે બીજા (સાધન)ની જરૂર નથી. જ્ઞાન સાધન (હોવાનું) તો કહેલું જ છે. તેથી (ભગવાનને) જોઇને જ પ્રાર્થના વિગેરે (કરે છે), તેથી કાંઈ પણ દોષ નથી. ૧૯.

એ પ્રમાણે સર્વ સ્થલે ભગવાનનાં દર્શન થતાં, 'જેમને આત્માનું જ્ઞાન થએલું છે તેમને બ્રહ્મ સમીપ આનંદ હોય છે' એ ભગવાનનાં વાકય પ્રમાણે કાંઈક સુખ પ્રાપ્ત કરી ગર્ભમાં જ દુ:ખરહિત થતાં, બહાર પીડા કરનારનું સ્મરણ કરી, નીચેના શ્લોકથી (ગર્ભની) અંદર જ રહેવા માટે પ્રાર્થના કરે છે:—

सोऽहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासं गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिरन्धकूपम् ॥
यत्रोपयातमुपसर्पति देवमाया मिथ्यामतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् ॥२०॥

હે શક્તિમાન! ઘણાં દુ:ખથી રહેવાય તેવી રીતે તે હું અહિં રહેતો હોવા છતાં, ગર્ભમાંથી બહાર અંધારીઆ કૂવામાં નીકળવા ઇચ્છતો નથી, કે જ્યાં ગએલાની પાસે દેવની માયા આવે છે. (તેનાથી તે) મિથ્યા બુદ્ધિવાળો (થાય છે), જેની પછી આ સંસારનું ચક્ર (પ્રાપ્ત કરે છે). ૨૦.

આ ગર્ભમાં ઘણાં દુ:ખથી રહેવાય તેવી રીતે હું રહેતો હોવા છતાં પણ, અહિંથી બહાર નીકળવા ઇચ્છતો નથી, કારણ કે બહાર અંધારીઆ કૂવામાં (જવાનું છે). જોકે આ (ગર્ભવાસ)

---

૧. 'જાણે છે' એમ કહ્યું, તે જાણવાનો પ્રકાર આથી કહેલો છે. (प्र)
૨. 'તેનો' એટલે બુદ્ધિનો. (प्र) ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલી બુદ્ધિ (જ્ઞાન)નો.

પણુ ચારે તરફથી પૂરી રાખનાર કૂવા જેવો છે, છતાં પણુ અહિં જ્ઞાન છે, બહાર નથી, તેથી (બહાર) અંધારીઆ કૂવા જેવું છે. 'આ જ્ઞાન ત્યાં પણુ સાથે આવશે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. ગર્ભમાંથી બહાર નીકળેલા જીવ પાસે, જેનું ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવી ભગવાનની માયા આવે છે. પછી માયાથી મોહ પામેલાને દેહ વિગેરેમાં (આ) હું (છું) એવી મિથ્યાબુદ્ધિ થાય છે અને ત્યાર પછી સંસારનું ચક્ર એટલે જન્મ મરણુ વિગેરેના ફેરા થાય છે. તેથી ફરી અહિં આવવું પડે. તેથી બહાર નીકળેલાને કોઈ પણુ પુરુષાર્થ (પ્રાપ્ત થતો) નથી. 'આ' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે સર્વ તરફ દેખાય છે તે જરૂરી (સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે). ૨૦.

'અહિં રહીને શું કરીશ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

तस्मादहं विगतविक्लव उद्धरिष्य आत्मानमाशु तमसः सुहृदाऽऽत्मनैव ॥
भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरन्ध्रं मा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपादः ॥२१॥

તેથી જે પ્રકારે વિષ્ણુના ચરણુ પ્રાપ્ત કરેલાને મને અનેક દોષવાળું આ દુઃખ ફરીથી ન થાય તેવી રીતે વ્યાકુલ ન થએલો હું (મારા) પોતાનો તરત જ મિત્ર આત્મા વડે જ તમઃમાંથી ઉદ્ધાર કરીશ. ૨૧.

અહિં જ રહીને વ્યાકુલપણાનો ત્યાગ કરી (મારા) પોતાના મિત્ર 'આત્મા' વડે જ એટલે ભગવાન વડે તમઃમાંથી ઉદ્ધાર કરીશ, દેહમાં પડેલા આત્માનું (તેનાં) સ્વરૂપમાં સ્થાપન કરીશ. તેમાં સત્સંગ વિગેરેની જરૂર નથી, કારણુ કે મોટામાં મોટા ઉપકાર કરનાર ભગવાન જ સર્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે. 'ઉદ્ધાર (કરવા)થી શું (લાભ)? અહિં જ રહીને ભગવાનની પેઠે સ્વતંત્ર કેમ ન થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જે પ્રકારે અનેક દોષવાળું દુઃખ મે મને થાય નહિ, અહિં રહીને જ ભગવાનનાં ધ્યાનરૂપ ઉપાય તેવા પ્રકારે કરીશ કે જેથી દુઃખ થાય નહિ. દુઃખ થાય ત્યારે તો ઉપાય (કરવો) કઠણુ છે. 'અહિં પણુ દુઃખ થશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિષ્ણુના ચરણુ પ્રાપ્ત કરેલાને મને' એમ કહેલું છે. પ્રાપ્ત કરેલા છે વિષ્ણુના ચરણો જેણે તે उपसादितविष्णुपात्' તેવાને મને (દુઃખ નહિ થાય). ત્યાં (ગર્ભની બહાર) તો માયાથી થતા મોહને લીધે (વિષ્ણુના ચરણુની) પ્રાપ્તિ થશે કે નહિ એવો સંદેહ રહે છે. એવા નિશ્ચય સુધીની સ્તુતિ કહી, અને ભગવાનની સ્તુતિનું ફલ કહ્યું કે હરકોઈ સ્થલે રહી ભગવાનના ચરણુની પ્રાપ્તિ કરવી. ૨૧

એ પ્રમાણે જીવની ઉંચી ગતિ થાય તે માટે બીજમાં (થતો) સંસ્કાર કહી, તેવાની ઉંચી ગતિ (થાય છે એમ) કહેવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી (તેનો) જન્મ (થયાનું) કહે છે:-

एवं कृतमतिर्गर्भो दशमास्यः स्तुवन्नृषिः ॥
सद्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसूत्यै सूतिमारुतः ॥२२॥

એવી બુદ્ધિવાળો દશ માસનો ગર્ભ સ્તુતિ કરતાં ઋષિ (થાય છે.) પ્રસવ કરાવનાર વાયુ પ્રસવ થાય તે માટે તરત (તેને) નીચો ધકેલે છે. ૨૨.

દશ માસનો ગર્ભ સ્તુતિ કરતાં ઋષિ* થઈ નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિવાળો થાય છે, કારણુ કે મંત્ર જાણુવામાં ન આવે તો ભજન ન થાય. 'કૃતિ સર્વથી બલવાન છે' એમ ઉપર કહેલું હોવાથી પ્રસવ કરાવનાર વાયુ તેવાને પણુ प्रसूत्यै પ્રસવ થાય તે માટે નીચો ધકેલે છે, (તે) નીચાં મુખવાળો થાય છે, એવો અર્થ છે. ૨૨.

'પછી શું (થાય છે)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

* 'ઋષિ' એટલે મંત્ર જોનાર. આ અર્થ નીચે દર્શાવેલ છે.

तेनावसृष्टः सहसा कृत्वाऽवाक्शिर आतुरः ॥
विनिष्क्रामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो हतस्मृतिः ॥२३॥

તેનાથી એકાએક ધકાએલો નીચાં માથાંવાળો થઈ, દુ:ખી થઈ, શ્વાસ કાઢી ન શકતાં સ્મરણ-રહિત થઈ કષ્ટથી બહાર નીકળે છે. ૨૩.

તે વાયુથી **अवसृष्टः** ત્યાંથી ધકાએલો કષ્ટથી બહાર નીકળે છે, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. સાવધાન થઈ શકતો નથી એમ 'એકાએક' શબ્દથી (જણાવેલું છે) નીચાં માથાંવાળો થઈ, માથું **अवाक्** નીચે મુખવાળું કરી આરંભમાં દુ:ખી થાય છે, કારણ કે પીડા પ્રાપ્ત થઈ હોય છે. પછી ઘણાં કષ્ટથી બહાર નીકળે છે. બહાર નીકળવાનું કારણ 'શ્વાસ કાઢી ન શકતાં' શબ્દથી કહેલું છે. અંદર શ્વાસ કાઢવાનું સ્થાન ન હોવાથી સ્મરણરહિત પણ થાય છે. તેમ ન થાય, તો ક્રિયા ઘણી બલવાળી ન થાય (ગણાય), અને સાધન (જણાવનારાં) શાસ્ત્રો નકામાં થાય. ૨૩.

નીચેના શ્લોકમાં બહાર નીકળ્યા પછીનું (તેનું) કૃત્ય કહે છે:—

पतितो भुवि विण्मूत्रे विष्ठाभूरिव चेष्टते ॥
रोरूयति गते ज्ञाने विपरीतां गतिं गतः ॥२४॥

વિષ્ઠા અને મૂત્રમાં ભૂમિ ઉપર પડેલો વિષ્ઠામાં ઉત્પન્ન થએલા (કીડા)ની પેઠે આળોટે છે. જ્ઞાન જતાં, ઉલટી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલો રડવાનો અવાજ કરે છે. ૨૪.

પોતાની જ વિષ્ઠા અને ગર્ભમાંનાં જલરૂપ મૂત્ર(માં પડેલો હોય છે). પછી ભૂમિ ઉપર પડેલો આરંભમાં વિષ્ઠામાં ઉત્પન્ન થએલા (કીડા)ની પેઠે આળોટે છે. ક્રિયા વિના જ્ઞાન ઉપયોગી નથી એમ જણાવવા નિંદાનું વચન (કહેલું છે). વળી તે જ્ઞાન જણાવનારૂં જ હોવાથી પ્રસવ કરનારા વાયુથી તેનો નાશ (થયાનું) 'રડવાનો અવાજ કરે છે' શબ્દથી કહેલું છે. જ્ઞાન જતાં ઉલટી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલો તે 'હું દેહ છું' એવી બુદ્ધિથી **रोरूयति** રડે છે. જેમ (પોતાનું) સર્વ ધન જાય ત્યારે પ્રાણી અવાજ કરે છે તેમ (રડવાનો) માત્ર અવાજ કરતો હોવાથી '**रोरूयति**' એમ કહેલું છે. ૨૪.

નીચેના શ્લોકમાં જન્મેલાનું બાલપણનું દુ:ખ કહે છે:—

परच्छन्दं न विदुषा पुष्यमाणो जनेन सः ॥
अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः ॥२५॥

બીજાની ઇચ્છા ન જાણનાર માણસથી પોષણ કરાતો તે ન ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરે છે (અને) ના પાડવાની શક્તિ વિનાનો હોય છે. ૨૫.

બાલકની ઇચ્છા ન જાણનાર માણસથી (તે) પોષણ કરાતો હોય છે, તેથી – ભૂખને લીધે રડતો હોય ત્યારે ઓષધ, (અને) પીડા થતી હોય ત્યારે તો અન્ન–એમ ન ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરે છે. **प्रत्याख्यातुं** ના પાડવાની **अनीश्वरः** શક્તિવિનાનો હોય છે. તેથી ઘણું દુ:ખ (હોવાનું) કહેલું છે. ૨૫.

પીડા અને ભૂખ ન હોય ત્યારે પણ (તેને) દુ:ખ હોય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

शायितोऽशुचिपर्यङ्के जन्तुस्वेदजदूषिते ॥
नेशः कण्डूयनेऽङ्गानामासनोत्थानचेष्टने ॥२६॥

જંતુઓ, અને પરસેવાથી ઉત્પન્ન થએલ જીવડાંથી દૂષિત અપવિત્ર ખાટલામાં સૂવાડેલો (તે પોતાનાં) અંગો ખણવાની, બેસવાની, ઉભા થવાની કે ફરવાની શક્તિવિનાનો હોય છે. ૨૬.

તે અપવિત્ર ખાટલામાં સૂવાડેલો હોય છે. દશ દિવસ સુધી સુવાવડીના ઓરડામાં રહેલા પદાર્થો

શુદ્ધ હોતા નથી. આથી તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં વિઘ્ન (હોવાનું) કહેવાયું. માકડ વિગેરે જંતુઓ (અને) પરસેવાથી ઉત્પન્ન થએલ મચ્છરો, તેમનાથી (ખાટલો) દૂષિત હોવાથી ઘણી જ પીડા કરનારો (હોવાનું) કહેલું છે. *અધર્મને લીધે અને દુ:ખને લીધે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું (થતું) નથી, એમ કહ્યું. ઉત્તરાર્ધથી દુ:ખ દૂર કરવાની અશક્તિ કહેલી છે. (તે) અંગો ખણવાની, બેસવાની, ઉભા થવાની કે ફરવાની શક્તિવિનાનો હોય છે, પરંતુ સદા પડ્યો રહે છે, એમ સુખ ન થવાનું કારણ (કહેલું છે). આથી આધ્યાત્મિક દુ:ખ કહ્યું. ૨૬.

નીચેના શ્લોકમાં આધિભૌતિક દુ:ખ કહે છે:—

तुदन्त्यामत्वचं दंशा मशका मत्कुणादयः ॥
रुदन्तं विगतज्ञानं कृमयः कृमिकं यथा ॥२७॥

જેમ જંતુઓ મોટાં જીવડાંને કરડે તેમ ડાંસલાંઓ, મચ્છરો માકડો વિગેરે કાચી ત્વચાવાળા રડતા (અને) જ્ઞાનરહિત થએલાને (તેને) કરડે છે. ૨૭.

आमा કાચી છે ત્વચા જેની તેવા (તેને) **दंशाः** ડાંસલાંઓ, મચ્છરો લાલ રંગના ખાટલામાં પડતા કીડા માકડો, (અને) 'વિગેરે' શબ્દથી (જણાવેલા) બીજા વસ્ત્ર વિગેરેમાં રહેલા કીડાઓ પણ (કરડે છે). ઉત્તરાર્ધથી બંને+ જ્ઞાન વિનાના હોવાનું કહે છે. જતું રહેલું છે જ્ઞાન જેનું, તેવો (તે જીવ છે); તેથી રડે છે. તેમ (જ્ઞાન જતું રહ્યું) ન હોય, તો સહન કરે, તેથી પણ (અધિક તેને) પોતાની જાતનો બીજો માનીને કરડે છે, એમ 'જેમ જંતુઓ મોટાં જીવડાંને કરડે' એ દૃષ્ટાંતથી કહેલું છે. **कृमिकः** એટલે મોટો જીવડો. ૨૭.

इत्येवं शैशवं भुक्त्वा दुःखं पौगण्डमेव च ॥
अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्धमन्युः शुचार्पितः ॥२८॥

એવી રીતે બાલપણનું અને વળી પૌગંડ (અવસ્થા)નું દુ:ખ ભોગવીને, અજ્ઞાનને લીધે ઇચ્છેલું ન પ્રાપ્ત કરેલો (અને) વધી ગએલા ક્રોધવાળો શોક પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૮,

એવું દુ:ખ ઘણાં બાલપણમાં હોય છે. આવા પ્રકારનું જ પાંચ વર્ષ સુધીનું બાલપણ હોય છે. નરકમાંથી આવેલો (તે) વિદ્યા અને ધનવાળાઓના કુલમાં (જન્મેલ) ન હોવાથી, ઘણા ગરીબોના ઘરમાં આવું જ દુ:ખ પામે છે. પૌગંડમાં પણ ત્યાં દુ:ખ હોય છે. પાંચમા વર્ષ પછીથી નવમા વર્ષ સુધી પૌગંડ (અવસ્થા) હોય છે. તેમાં પણ આવી જ જાતનું દુ:ખ હોય છે, તેથી દુ:ખથી પીડાએલાને જ્ઞાન (થતું) નથી, એવો ભાવ છે. 'ભવિષ્યમાં જ્ઞાન થશે' એવી શંકા થાય, તેથી તે સમયે કામ વિગેરે (જ્ઞાન થવામાં) વિઘ્ન કરનારા થાય છે, એમ 'ઇચ્છેલું ન પ્રાપ્ત કરેલો' વિશેષણથી કહેલું છે. નથી પ્રાપ્ત કરેલું ઇચ્છેલું જેણે તેવો (તે હોય છે). અજ્ઞાનને લીધે જ ઇચ્છેલું પણ હોય છે. અજ્ઞાનથી જ વધી ગએલો છે ક્રોધ જેનો તેવો (હોય છે), અથવા વધી ગએલા ક્રોધથી (તે) શોક પ્રાપ્ત કરે છે. ઉત્પન્ન થએલા કામ ક્રોધ અને શોક (તેને) જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા દેતા નથી, એવો અર્થ છે. ૨૮.

પછી મોટા થએલાનાં જ્ઞાનનો નાશ થવાનાં ઘણાં કારણો નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सह देहेन मानेन वर्धमानेन मन्युना ॥
करोति विग्रहं कामी कामिष्वन्ताय चात्मनः ॥२९॥

---

* 'અપવિત્ર ખાટલો' શબ્દથી અધર્મ સૂચવેલો હોવાનું જણાય છે.
+ 'બંને' એટલે તે જીવ અને ડાંસલાં વિગેરે જીવડાંઓ.

દેહની સાથે વધતા અભિમાન અને ક્રોધને લીધે, કામી પોતાના નાશ માટે કામીઓ સાથે વિગ્રહ કરે છે. ૨૯.

જેમ દેહ વધે છે, તેમ અભિમાન અને ક્રોધ વધે છે. ક્રોધને તો દેહના વધવાની પણ જરૂર હોતી નથી. અભિમાનને જ તેની જરૂર હોવાથી (તેને શ્લોકમાં) જુદું કહેલ છે. પોતાના **अन्ताय** નાશ માટે કામીઓ સાથે વિગ્રહ કરે છે. જો એક પદાર્થના સંબંધમાં ઘણાને કામના (થાય), ત્યારે ઘણા બલવાનો બીજાને મારી નાખે છે. તેવા સંજોગોમાં પહેલાંની પેઠે સ્વતંત્ર સત્કર્મ (કરેલાં) ન હોવાથી, ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થતું નથી. ૨૯.

વાક્યથી જ્ઞાન થવાનો સંભવ જ નથી એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી એમ કહે છે કે જ્યારે નજરોનજર જોવા છતાં પણ જ્ઞાન થતું નથી તો પછી બીજાથી થવાની તો વાત જ શી ?:—

भूतैः पञ्चभिरारब्धे देहे देह्यबुधोऽसकृत् ॥
अहं ममेत्यसद्ग्राहः करोति कुमतिर्मतिम् ॥३०॥

પાંચ મહાભૂતોથી બનેલા દેહમાં દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો ખોટો આગ્રહ રાખનાર અજ્ઞાની દેહી 'હું, મારૂં' એવી બુદ્ધિ વારંવાર કરે છે (રાખે છે). ૩૦.

આકાશ વિગેરે પાંચ મહાભૂતોથી બનેલા દેહમાં 'દેહી' દેહનું અભિમાન રાખનારો, પહેલાંનું જ્ઞાન ગૂમાવેલો 'હું મારૂં' એવી બુદ્ધિ કરે છે, કારણ કે આ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો છે. દેહ મહાભૂતો વિગેરેનો બનેલો હોવાનું દેખાય છે જ. એ પ્રમાણે નજરોનજર જોવા છતાં જ્યારે અજ્ઞાની (રહે છે તો પછી તેને જ્ઞાન ક્યાંથી થાય ?) અજ્ઞાની રહેવાનું કારણ (દેહી) દેહના અભિમાનવાળો છે. મહાભૂતોનો (દેહ) બનેલો હોવાનું સદા જાણતો હોવા છતાં પણ વાસનાને લીધે 'હું મારૂં' એવું (તેને) અભિમાન રહે છે. આ અભિમાન પોતાની મેળે જતું નથી એમ 'વારંવાર' શબ્દોથી કહેલું છે. 'ખોટો આગ્રહ રાખનાર' હોવાથી બીજાનો બોધ નકામો છે. પોતાની મેળે (તેને) તર્કનું ભાન રહેતું નથી એમ જણાવવા 'દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો' કહેલ છે. ૩૦.

એ રીતે દેહમાં 'હું મારૂં' એવી બુદ્ધિ દૃઢ થાય, ત્યારે જે થાય છે તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तदर्थं कुरुते कर्म यद्बद्धो याति संसृतिम् ॥
योऽनुयाति ददत् क्लेशमविद्याकर्मबन्धनः ॥३१॥

જેનાથી બંધાઈ સંસાર પ્રાપ્ત કરે છે, જે દુઃખ દેતો પાછલ આવ્યા કરે છે (અને) જેનો અવિદ્યા અને કર્મને લીધે સંબંધ થાય છે, તેને માટે કર્મ કરે છે. ૩૧.

દેહ માટે કર્મ કરે છે, અને કર્મથી બંધાઈ જન્મમરણરૂપ સંસાર પ્રાપ્ત કરે છે. 'જે પાછલ આવ્યા કરે છે,' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે દેહ પણ તેને તજતો નથી. જે દેહ સદા દુઃખ દેતો **अनु** પાછલ આવ્યા કરે છે, કારણ કે પોતાથી તે બંધાએલો છે, (તેને માટે કર્મ કરે છે). આરંભમાં અવિદ્યા, પછી કામ, પછી કર્મો (થાય છે અને) તેમનાથી સંબંધ થાય છે જેનો તેવા (દેહ માટે કર્મ કરે છે). એ પ્રમાણે દેહનું અભિમાન (રાખવા)થી નાશ પામે છે, એમ કહેલું છે. ૩૧.

આ ઉપરાંત જો દુષ્ટોનો સંગ (થાય) તો નાશ પામેલો જ હોય છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

यद्यसद्भिः पथि पुनः शिश्नोदरकृतोद्यमैः ॥
आस्थितो रमते जन्तुस्तमो विशति पूर्ववत् ॥३२॥

सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिः श्रीर्ह्रीर्यशः क्षमा ॥
शमो दमो भगश्चेति यत्सङ्गाद्याति संक्षयम् ॥३३॥

જેઓના સંગથી સત્ય શૌચ દયા મૌન બુદ્ધિ શ્રી હ્રી યશ ક્ષમા શમ દમ અને ભગ-એમનો નાશ થાય છે તેવા શિશ્ન અને ઉદર માટે ઉદ્યમ કરનારા દુષ્ટોની સાથે રહી ફરી જંતુ (સંસારના) માર્ગમાં રમણ કરે તો પહેલાંની પેઠે નરકમાં પડે છે. ૩૨.૩૩.

ફરી **પથિ** ઉપર કહેલા સંસારના માર્ગમાં જ દુષ્ટોની સાથે રહી રમણ કરે તો પહેલાંની પેઠે નરકમાં પડે છે, તેથી તેના સંબંધમાં (ઉપર) કહેલું હોવાથી કાંઈપણ કહેવાનું નથી. અથવા '**असद्भिः**' 'દુષ્ટોના' એમ છઠ્ઠી (વિભક્તિ)ના અર્થમાં ત્રીજી યોજેલી (જાણવી). શિશ્ન અને ઉદર માટે કરેલો છે ઉદ્યમ જેમણે, ભગવાન માટે (કરેલો) નથી, એ દુષ્ટોનું લક્ષણ છે. આથી એમ કહેલું છે કે ગૃહસ્થો સર્વ દુષ્ટ છે. જો બીજાઓ પણ આવા હોય, તો (તેઓ) ઘણા જ દુષ્ટ છે. (આથી) એમ કહેલું છે કે જે ન છૂટકે (સંસારના માર્ગમાં) રહેતો હોય, અને તેમાં રમણ કરતો ન હોય, તે એનો નાશ થતો નથી. 'જંતુ' હોવાથી ઓછી બુદ્ધિવાળો હોય છે, તેથી (સંસારના માર્ગમાં) રમણ કરે છે. ૩૨.

દુષ્ટોના સંગનો દોષ તેત્રીસમા શ્લોકમાં કહે છે. પુરુષમાં બાર ગુણો મોક્ષ માટે જરૂરી છે, કે જેમનાથી મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થાય જ. તેઓનો (દુષ્ટોના સંગથી) નાશ થતો હોવાથી તેમને ગણાવે છે. (૧) સત્ય, કાયા વાણી અને મનનાં પરમાર્થપણાંનો નાશ થાય છે. (૨) શૌચ, પવિત્રપણાંનું પણ તેમજ (થાય છે). (૩) દયા, બીજાનાં દુઃખનો નાશ કરવાની ઈચ્છા. (૪) મૌન, નકામી વાતચિત ન કરવી તે. (૫) ભગવાનના સંબંધવાળી અથવા સત્પુરુષોના સંબંધવાળી બુદ્ધિ. (૬) શ્રી, ધન અને શોભા. (૭) હ્રી, લજ્જા. (૮) યશ એટલે કીર્તિ. (૯) ક્ષમા એટલે શાંતિ. (૧૦) શમ, મનને વશ રાખવું તે. (૧૧) દમ, ઇંદ્રિયોને (વશ રાખવી તે). (૧૨) ભગ, એટલે ભાગ્ય, ઐશ્વર્ય વિગેરે ભગવાનના ગુણો. દુષ્ટોના માત્ર સંગથી જ આ (ગુણો) જતા રહે છે. ૩૩

મોક્ષ ઇચ્છનારે દુષ્ટોનો સંગ ન કરવો એમ નીચેના શ્લોકથી કહેતાં તેઓનો (સત્પુરુષોથી) ભેદ કહે છેઃ—

तेष्वशान्तेषु मूढेषु खण्डितात्मस्वसाधुषु ॥
सङ्गं न कुर्याच्छोच्येषु योषित्क्रीडामृगेषु च ॥३४॥

શાંતિ વિનાના, મૂઢ, અંતઃકરણનો નાશ કરેલા અથવા અનાચારી તે સ્ત્રીઓનાં રમકડાંરૂપ અને શોક કરવા પાત્રનો સંગ ન કરવો. ૩૪.

જેમ ભગવાનના સંબંધવાળા ઉત્તમ ભક્તો છ ગુણવાળા હોય છે, એવી રીતે દુષ્ટો પણ છ દોષવાળાં દુષ્ટતાનાં કારણરૂપ અધમપણાને પ્રાપ્ત થએલાં હોવાથી (તેમના) છ દોષો કહે છે. (૧) તેઓનાં અંતઃકરણમાં કોઈ પણ સમયે શાંતિ હોતી નથી. આથી (તેઓમાં) સત્ત્વ ગુણ ન હોવાનું કહ્યું. (૨) ઘણું ખરૂં રજોગુણ પણ હોતો નથી એમ 'મૂઢ' વિશેષણથી કહેલું છે. 'મૂઢ' એટલે શાસ્ત્રાર્થના જ્ઞાન વિનાના. (૩) વિષયોથી નાશ થએલો છે અંતઃકરણનો જેમનાં તેવા (તેઓ હોય છે.) આગળ પાછલનું ભાન ન રહે તે માટે (અંતઃકરણનો) નાશ (થાય છે.) (૪) '**असाधुषु**' અનાચારી (હોય છે). એ પ્રમાણે ચાર (દોષો) કહી, (તે) ચાર પુરુષાર્થનો નાશ કરનારા હોવાથી (સંગ) ન કરવાનું* કહે છે. (૫) સત્પુરુષોથી તેઓ શોક કરવા પાત્ર છે, કારણ કે બુદ્ધિ હોવા છતાં, તેઓ ભગવાનનો સ્વીકાર કરતા નથી. વળી (૬) તેઓ સ્ત્રીઓનાં રમકડાંરૂપ છે. આ છ ગુણો દરેક દુષ્ટપણું કરાવનારા છે એમ '**च**' 'અને' શબ્દથી જણાવેલું છે. ૩૪.

---

* શ્લોકમાં એ ચાર દોષો જણાવી પછી સંગ ન કરવાનું કહેલું છે. બીજા બે દોષો પછી કહેલા છે.

તેમાં પણ જેઓ સ્ત્રીના સંગવાળા છે તેમનો, અને 'દુષ્ટ' શબ્દથી મુખ્ય રીતે સ્ત્રીઓ કહેલી હોવાથી તેઓનો સંગ ન (કરવા) માટે નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

न तथाऽस्य भवेन्मोहो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः ॥
योषित्सङ्गाद्यथा पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गतः ॥३५॥

આ પુરુષને જેવાં સ્ત્રીના સંગથી (અને) જેવાં સ્ત્રીના સંગવાળાના સંગથી મોહ અને બંધન થાય છે, તેવાં બીજાના સંગથી થતાં નથી. ૩૫.

મોક્ષ ઇચ્છનાર આ પુરુષને જેવો સ્ત્રીના સંગથી મોહ થાય છે, તેવો ધન અશ્વો વસ્ત્રો વિગેરેથી થતો નથી. 'પુરુષ' શબ્દથી (સ્ત્રીનો) સહભાગી (કહેલ છે.) અથવા જેવો તે (સ્ત્રી)ના સંગવાળાના સંગથી (મોહ થાય છે તેવો બીજાના સંગથી થતો નથી.) સ્ત્રીના સંગ કરતાં પણ (સ્ત્રીના સંગવાળા)નો સંગ વધારે નાશ કરનારો છે, કારણ કે તે ઉપાય કરી નાશ કરે છે. ૩૫.

તેમાં સ્ત્રી જાતિ તરીકે જ નાશ કરનારી છે, પરંતુ વ્યભિચાર વિગેરે દોષને લીધે (નાશ કરનારી) નથી, એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

प्रजापतिः स्वां दुहितरं दृष्ट्वा तद्रूपधर्षितः ॥
रोहिद्भूतां सोऽन्वधावदृक्षरूपी गतत्रपः ॥३६॥

પ્રજાપતિ પોતાની પુત્રીને જોઈ, તેનાં રૂપથી વિવેકહીન થયા. રોહિત બનેલી તેની પાછલ લજ્જારહિત થઈ તે ઋક્ષનું સ્વરૂપ લઈ દોડ્યા. ૩૬.

કથા× પહેલાં કહેલી છે. પોતાની પુત્રી વાણી (સરસ્વતી)ને જોઈ, તેનાં રૂપથી **धर्षितः** વિવેકહીન થઈ, તે રૂપનો (પુત્રીએ) ત્યાગ કરવા છતાં, (પ્રજાપતિએ તેને) જવા ન દીધી. તેના માટે પોતા(નાં સ્વરૂપ)નો નાશ કર્યો, એમ 'ઋક્ષનું સ્વરૂપ લઈ' શબ્દથી કહેલું છે. રોહિત અને ઋક્ષ એક જાતના સ્ત્રી અને પુરુષના અર્થવાળા (શબ્દો) છે. 'લજ્જારહિત થઈ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) મરીચિ વિગેરે જોતા હોવા છતાં પણ નાગા અને સ્પષ્ટ અવયવો દેખાય તેવા પુત્રી પાછલ દોડ્યા. **૩૬.**

તેથી '(સ્ત્રીનો) સંગ થવા છતાં પણ કોઈક સ્વરૂપથી દોષરહિત રહેશે.' એવી શંકા ન કરવી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषु को न्वखण्डितधीः पुमान् ।
ऋषिं नारायणमृते योषिन्मय्येह मायया ॥३७॥

તેમણે ઉત્પન્ન કરેલાએ સર્જેલાએ ઉત્પન્ન કરેલાઓમાં નારાયણ ઋષિ સિવાય સ્ત્રીરૂપ માયાથી જેની બુદ્ધિ નાશ પામેલી નથી તેવો અહિં કોણ જ હોય? ૩૭.

તે બ્રહ્માએ મરીચિ વિગેરેને ઉત્પન્ન કરેલા. તેમણે કશ્યપ વિગેરેને સર્જેલા, (અને) તેઓએ આખું જગત ઉત્પન્ન કરેલું છે. '**को नु**' 'કોણ જ (હોય)' શબ્દો અનુમાન (કરવા)ના અર્થમાં (યોજેલા છે). નથી નાશ પામેલી બુદ્ધિ જેની, તેવો કોઇપણ નથી, એવો અર્થ છે. નારાયણ એકલા છે. તે તેવા (નાશ પામ્યા વિનાની બુદ્ધિવાળા) છે એમ અગીઆરમા (સ્કંધ)માં કહેશે. તે (સ્ત્રી) (બુદ્ધિનો) નાશ કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેનામાં આધિદૈવિક ભગવાનની માયાએ પ્રવેશ કરેલો છે. તે (માયા) સ્ત્રીરૂપ છે. ધન વિગેરે સર્વ સ્વરૂપવાળી હોવા છતાં, સ્ત્રીનાં પ્રધાનપણાંવાળી છે. જો કે માર્કંડેય પણ તેવા (હોવાનું) કહેલું છે, છતાં પણ બીજા કલ્પમાં તે જૂદા પ્રકારના (નાશ પામેલ બુદ્ધિવાળા) થશે, તેથી એકલા નારાયણ જ કહેલા છે. ૩૭.

× જૂઓ ૩-૧૨-૨૮ થી ૩૩.

નીચેના શ્લોકથી સ્ત્રીઓ માયા હોવાનું સિદ્ધ કરે છેઃ—

बलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमय्या जयिनो दिशाम् ॥
या करोति पदाक्रान्तान् भ्रूविजृम्भेण केवलम् ॥३८॥

મારી સ્ત્રીરૂપ માયા જે દિશાઓમાં વિજય પ્રાપ્ત કરનારાને માત્ર ભ્રમરના વિલાસથી પગ નીચે કચડે છે, તેનું બલ તું જો. ૩૮.

મારી માયાનું બલ તું જો. જો કે સર્વ પ્રકારની માયા ઘણી બલવાળી છે, છતાં પણ સ્ત્રીરૂપ (માયા) અત્યંત બલવાળી છે. 'જે (દિશાઓમાં વિજય પ્રાપ્ત કરનારાને પગ નીચે) કચડે છે' શબ્દોથી તેનું બલ કહે છે કે દિશાઓમાં વિજય પ્રાપ્ત કરનારાઓ પણ સ્ત્રીઓથી જીતાએલા છે. ૩૮.

સામાન્ય રીતે તે (સ્ત્રી)ના સંગના દોષ કહી, નીચેના શ્લોકથી યોગમાં તે ઘણી વધારે વિઘ્નરૂપ હોવાનું કહે છેઃ–

सङ्गं न कुर्यात्प्रमदासु जातु योगस्य पारं परमारुरुक्षुः ॥
मत्सेवया प्रतिलब्धात्मभावो वदन्ति या निरयद्वारमस्य ॥३९॥

યોગનો છેવટનો પાર પામવા ઇચ્છનાર, જેણે મારી સેવાથી ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરેલો છે તેણે, જેમને નરકનું દ્વાર કહે છે તેવી પ્રમદાઓ સાથે કોઈ પણ સમયે સંગ ન કરવો. ૩૯.

'પ્રમદાઓ' શબ્દથી યોગ (આચરવા)માં અયોગ્ય* સ્ત્રીઓ (ના સંગ)ની મના કરેલી છે. '**जातु**' એટલે કોઈ પણ સમયે, યોગનો છેવટનો પાર પામવા ઇચ્છનારે (સંગ ન કરવો). 'મારી સેવાથી (જેણે ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરેલો છે)' શબ્દથી સંગ તજવાની શક્તિ કહેલી છે. પ્રાપ્ત કરેલો છે **आत्मभावः** ભગવદ્ભાવ જેણે તેવો (સંગ તજી શકે છે). તેવો ન હોય તો, તે (સ્ત્રી) મોહ ઉત્પન્ન કરે જ. યોગ પોતાનો ભગવાન સાથે સંબંધ કરાવનારો છે. (તે) આ આત્મા (જીવ)ને જ અમુક સંસ્કારોથી ભગવદ્ભાવ સુધી(ની સ્થિતિ) પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેનું સ્થાન વીર્ય જ[1] છે. દુષ્ટમાં પ્રવેશ કરેલું તે (વીર્ય) નરક પ્રાપ્ત કરાવતું હોવાથી, આ યોગનું નરકનું દ્વાર જે સ્ત્રીને કહે છે (તેનો સંગ ન કરવો). આથી એમ જણાય[2] છે કે પોતે (સ્ત્રીના સંગ માટે) ઉદ્યમ કરવાથી દૂર રહેવું. ૩૯.

'(સ્ત્રી) પોતાની મેળે આવેલી હોય, ત્યારે બીજા શાસ્ત્ર પ્રમાણે (તેનો સંગ કરવામાં) અડચણ નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છેઃ—

योपयाति शनैर्माया योषिद्देवविनिर्मिता ॥
तामीक्षेतात्मनो मृत्युं तृणैः कूपमिवावृतम् ॥४०॥

દેવે રચેલી માયારૂપ સ્ત્રી જે ધીરે ધીરે (સમીપ) આવે છે, તેને ઘાસથી ઢંકાએલા કૂવાની પેઠે પોતાનાં મૃત્યુરૂપ જાણવી. ૪૦.

ધીરેધીરે એ પ્રમાણે હૃદયમાં પ્રવેશ કરતી તે સ્ત્રી માયા જ છે, આ (જીવ)ને મોહ ઉત્પન્ન કરવા જ દેવે રચેલી છે. તે મોહ કરનારી થાય, ત્યારે પોતાનું આસુરપણું પણ થઈ જ ચૂક્યું. તેથી સંસાર અને ઘોર નરક (પ્રાપ્ત) થાય છે. તેથી તેને પોતાનાં મૃત્યુરૂપ જાણવી. ઉપર ઉપરથી તેવું

---

* '**अननुरूपाः**' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

૧. વીર્ય મનરૂપ હોઇ ચિત્તથી જૂદું નથી, અને ચિત્તની વૃત્તિને વશ રાખવી તે યોગ. તેથી યોગનું સ્થાન વીર્ય છે.

૨. 'જણાય છે' એટલે શાસ્ત્રથી જણાય છે. (प्र)

જ્ઞાન ન થવાનું કારણ 'ઘાસથી ઢંકાએલા કૂવાની પેઠે ' શબ્દોથી કહેલું છે. હાથીને પકડવા માટે તેમ કરવામાં આવે છે. ૪૦.

અને આ બીજાની સ્ત્રીના સંબંધમાં (કહેલું) છે એમ ન માનવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

यां मन्यते पतिर्मोहान्मन्मायामृषभायतीम् ॥
स्त्रीत्वं स्त्रीसङ्गतः प्राप्तो वित्तापत्यगृहप्रदम् ॥४१॥
तमात्मनो विजानीयात्पत्यपत्यगृहात्मकम् ॥
दैवोपसादितं मृत्युं मृगयोर्गायनं यथा ॥४२॥

જે મારી માયાને પતિ મોહને લીધે (પત્ની) જાણે છે, (અને) સ્ત્રીના સંગથી સ્ત્રીપણું પ્રાપ્ત કરેલો (જીવ) જે પતિ તરીકે આચરણ કરતી મારી માયાને મોહને લીધે સંતાન અને ઘર આપનાર (પતિ) જાણે છે તેને–જેમ શીકારીનું ગાયન મૃત્યુરૂપ છે તેમ–પતિ સંતાન અને ઘરરૂપ દૈવે પ્રાપ્ત કરાવેલું પોતાનું મૃત્યુ જાણવું. ૪૧. ૪૨.

જે મારી માયાને પતિ પત્ની તરીકે જાણે છે, (અને) વળી પત્ની **ऋषभायतीं** પતિ તરીકે આચરણ કરતીને (પતિ જાણે છે). એ પ્રમાણે બંનેને પરસ્પર માયા હોય છે. '**पतिम्**' 'પતિને' એવો પાઠ હોય, ત્યારે આ સ્ત્રીને કરેલો ઉપદેશ (જાણવો). ' સ્ત્રીને મુક્તિ થતી નથી, તેથી (તેને) ઉપદેશ કરવાથી શું (લાભ) ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' સ્ત્રીના સંગથી સ્ત્રીપણું પ્રાપ્ત કરેલો (જીવ)' એમ કહેલું છે; કારણ કે સ્વભાવથી તે (જીવ) સ્ત્રીરૂપ નથી, પરંતુ સ્ત્રીના સંગથી તેણે સ્ત્રીપણું પ્રાપ્ત કરેલું છે. તેની માયા પતિ છે. ' ધન સંતાન અને ઘર આપનાર ' એ પતિનું વિશેષણ સંસારની ઉત્પત્તિ થાય તે માટે (કહેલું છે). ૪૧.

પહેલાંના સંસ્કારને લીધે આત્માનું જ્ઞાન થતાં, ' પતિવ્રતાપણું પોતાનો ધર્મ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવાથી દોષ થશે કે નહિ ' એવી શંકા ન કરવી, પરંતુ તે પતિને પોતાનાં મૃત્યુરૂપ જ જાણવો, એમ બેતાલીસમા શ્લોકમાં કહે છે. પતિ સંતાન અને ઘર. તેને (પતિને) આ ત્રણરૂપ પ્રસિદ્ધ મૃત્યુ જાણવો. પહેલાં પણ પ્રારબ્ધને લીધે એમ થએલું. હવે પણ એમ થતાં સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. તેથી વારંવાર (એવી) પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી (પતિને) દૈવે પ્રાપ્ત કરાવેલું મૃત્યુ જાણવો.

' અનુભવથી અને તેને અનુસરનારાં વચનોથી તે આનંદ ઉત્પન્ન કરાવનાર હોવાનો અનુભવ થાય છે. તેમ હોવાથી (તેને) મૃત્યુરૂપ કેમ જાણવો ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' જેમ શીકારીનું ગાયન મૃત્યુરૂપ છે તેમ ' એમ કહેલું છે. **मृगान्** હરણોને **युनक्ति** બાંધે છે તે **मृगयुः** શીકારી, જોકે હરણોને પકડી રમત કરે છે, (તેમને) જંગલના કરતાં ઉત્તમ ગામના ખાવાના પદાર્થો આપે છે અને સાંભળતાં સુખ થાય તેવું ગાયન કરે છે, છતાં પણ બંધન કરનારો છે, અને પરતંત્રપણું મોટું દુઃખ છે. તેથી તે (પતિ)ના સંગથી ઉત્પન્ન થતું આ લોકનું સુખ અને પરલોકનું સુખ બંધન કરાવનારૂં હોવાથી જતું જ કરવું જોઇએ, એવો અર્થ છે. ૪૨.

એવી રીતે સંગના સર્વ દોષ કહી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી દેહનો દોષ કહે છે:—

देहेन जीवभूतेन लोकाल्लोकमनुव्रजन् ।
भुञ्जान एव कर्माणि करोत्यविरतं पुमान् ॥४३॥

જીવનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલા દેહથી પુરૂષ એક લોકમાંથી બીજા લોકમાં જતાં કર્મોનો ભોગ કરતાં જ સદા કર્મો કર્યા કરે છે. ૪૩.

नित्यात्मासंसृतिः पुंसस्तथापि वशगो ह्ययम् ॥९॥
दोषार्थमेव तच्चापि न द्वाभ्यां साधनं क्वचित् ॥

પુરુષને આ (દેહ)થી સદાનો સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે (૪૩) છતાં પણ આ (જીવ) (દેહને) વશ રહેલો છે (૪૪) અને તે પણ દોષ કરાવનાર જ થાય છે (૪૫). બેથી કોઈ સમયે સાધન થતું નથી (૪૬). કા. ૯½.

આરંભમાં (આ શ્લોકમાં) એમ કહે છે કે દેહને લીધે જ આ (જીવ)ને સંસાર (પ્રાપ્ત થાય છે). જીવનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલા દેહથી એક લોકમાંથી બીજા લોકમાં જતાં કર્મનાં ફલનો ભોગ કરતાં જ (પુરુષ) સદા કર્મો કર્યા કરે છે. (૧) સદા ભમ્યા કરવાને લીધે એક સ્થલે સ્થિતિ ન હોવી (૨) કર્મનાં ફલનો ભોગ અને (૩) કર્મો કરવાં એવા ત્રણ દેહના દોષ કહ્યા. છેવટે કર્મ (કરવાનું) કહ્યું, તેથી (સંસારમાં) ફરી આવવાનું પણ કહ્યું. ૪૩.

અને દોષ (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે (જીવ) આ (દેહ)ને વશ થએલો છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

जीवस्य ह्यनुगो देहो भूतेन्द्रियमनोमयः ॥
तन्निरोधोऽस्य मरणमाविर्भावस्तु संभवः ॥४४॥

મહાભૂતો, ઇંદ્રિયો અને મનરૂપ દેહ જીવની પાછલ જનારો છે. તેનો નિરોધ આનું મરણ છે (અને) પ્રાકટ્ય જન્મ છે. ૪૪.

મહાભૂતો ઇંદ્રિયો અને મનરૂપ આધિભૌતિક વિગેરે પ્રકારનો (દેહ) ચૈતન્ય વિના શક્તિવાળો હોતો નથી, તેથી તે ચૈતન્યરૂપ જીવની પાછલ જાય છે, અને આ વિષય યોગ્ય જ છે કે જડ (દેહ)ને ચેતન (જીવ)ની જરૂર રહે છે. ઉત્તરાર્ધથી તેમ હોવામાં (રહેલ) દોષ કહેલ છે. જન્મ અને મરણ દોષ છે. તે પૈકી 'તેનો નિરોધ આનું મરણ છે' શબ્દોથી મરણનું સ્વરૂપ કહેલું છે. 'તેનો નિરોધ' એટલે દેહનો નિરોધ 'આનું' એટલે જીવનું મરણ છે. **नितरां** સંપૂર્ણ **रोधः** એટલે પોતાની જાતના પ્રવાહને ઉત્પન્ન ન કરવો તે.[1]

બીજા ગુણોની સાહાય્યવાળા[2] તેના ઝીણા[2] અવયવોથી[2] (જન્મ) પછી બીજી પરંપરા ઉત્પન્ન થાય છે.[2] ઇંદ્રિયો અને મન પણ (દરેક દેહના મહાભૂતોનાં) જૂદાં હોવાથી જૂદાં જ (થાય

૧. 'પ્રવાહને ઉત્પન્ન ન કરવો તે.' એટલે પ્રવાહની ઉત્પત્તિ ન થવી. (प्र)

૨. (દેહ) ક્ષીણ થાય ત્યારે પણ તેના પ્રવાહની ઉત્પત્તિ થવી બંધ થાય છે. તેથી પ્રવાહની ઉત્પત્તિનાં સ્વરૂપનું લક્ષણ કહે છે. છ ભાવવિકારો (પદાર્થમાં થતા ફેરફારો)માં (૧) હોવું અને (૨) ફેરફાર થવો એ બે વિકારો (પ્રવાહની ઉત્પત્તિના) વિરોધી નથી, કારણ કે તેમાં પદાર્થ તરીકે વ્યવહાર થતો ન હોવા છતાં, બીજા રૂપથી તે (પદાર્થ) જ હોય છે. (૩) વધવું અને (૪) ક્ષીણ થવું (એ બે વિકારો પ્રવાહના) વિરોધી અને (પ્રવાહને) અનુકૂલ હોવાથી (ઉત્પત્તિથી) વિરુદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે (૫) જન્મ અને મરણ (ઉત્પત્તિથી) વિરુદ્ધ છે. 'અવયવોની સદા (વૃદ્ધિ થાય છે)' એ વાક્ય પ્રમાણે કાલથી થતી પદાર્થની પ્રવાહની પરંપરારૂપ ઉત્પત્તિ સદા થાય છે. તેને અહિં 'પછી બીજી પરંપરા થાય છે' એમ કહેલ છે. તે પ્રત્યક્ષ દેખાતી નથી એ વિરોધ દૂર કરવા 'ઝીણા (અવયવોથી)' એમ કહેલું છે. દેહને લગાડેલ સુગંધી પદાર્થો, પુત્ર વિગેરેને બાતલ કરવા 'તેના અવયવોથી' એમ કહેલું છે. 'વિદ્યા અને કર્મ અને પહેલાંની બુદ્ધિ તેની સાથે રહે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે બીજાં સાહાય્ય કરનારાં જણાવવા માટે 'બીજા ગુણોની સાહાય્યવાળા' એમ કહેલું છે. તેથી આવી ઉત્પત્તિ થવી અટકી જાય તે મરણ એવો અર્થ છે. (प्र)

છે).[1] તે[2] રોકાઈ જાય ત્યારે, જે પ્રયત્નથી પ્રાણ ધારણ કરાતો હતો તે શરીર વિગેરેથી થઈ શકે તેવો હોવાથી, 'मृ' 'મરણ પામવું' ધાતુનો અર્થ 'પ્રાણનો ત્યાગ કરવો' હોવાથી, તેઓ અટકી પડતાં પ્રયત્ન પણ જતો રહેતો (બંધ પડતો) હોવાથી, વ્યુત્પત્તિ તે પ્રમાણે જણાવેલી છે.[3] જૂદા જૂદા દેવોનાં અધિષ્ઠાનવાળાં કાલ કર્મ અને સ્વભાવ નિયંત્રણ કરનારાં હોવાથી અપમૃત્યુ[4] વિગેરેની વ્યવસ્થા થાય છે.

'પ્રાકટ્ય જન્મ છે' શબ્દોથી ઉત્પત્તિનું સ્વરૂપ કહેલું છે. જે દેહનું પ્રાકટ્ય (પ્રકટ થવું) તે જ જીવનો જન્મ એટલે ઉત્પત્તિ છે, એવો અર્થ છે, કારણ કે પહેલાં કહેલું છે કે[5] સર્વ સ્થલે ભગવાનનાં સ્વરૂપમાં સર્વ પદાર્થો રહેલા છે. જ્યાં જેટલા લાંબા સમય સુધી (ભગવાન) પદાર્થોને

---

૧. 'આ ઉત્પત્તિ ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી નથી, કારણ કે અહિં દેહને મહાભૂતો ઇંદ્રિયો અને મનરૂપ કહેલો છે, અને ઉત્પત્તિ જણાવી તેવી માત્ર મહાભૂતોની થાય છે, ઇંદ્રિયો અને મનની થતી નથી. વળી નૈયાયિક પેઠે ઇંદ્રિયો તરત નાશ પામે તેવી છે એમ પણ કહી ન શકાય, કારણ કે તે સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે. તેમના મત પ્રમાણે મન નિત્ય હોવા છતાં ચાલુ પ્રસંગમાં તે ઉપયોગી નથી (તેની ઉપર જણાવી તેવી ઉત્પત્તિ થતી નથી) એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. 'હે ભલા પુરુષ! મન અન્નમય છે, પ્રાણ જલમય છે, વાણી તેજમય છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે વિકાર દર્શાવનાર 'મય' પ્રત્યયથી મન વિગેરેનું અન્ન વિગેરેથી પોષણ થતું હોવાનું કહેલું છે. તેથી મન અને વાણીથી પણ ઉત્પત્તિ સંભવતી હોવાથી તે મહાભૂત જેવાં જ છે. બીજી (ઇંદ્રિયો) પણ તેવી જ હોવી જોઇએ, એ નિયમ પ્રમાણે ઇંદ્રિયોની પણ વૃદ્ધિ થતી હોવાનું સંભવે છે. તેમનું પોષણ કરનારા મહાભૂતોના અંશો માત્ર તેમનાથી જૂદા હોવાથી જૂદા કહેલ છે. અહિં તે જૂદા એટલે આધિભૌતિક છે. (ઇંદ્રિયો આધ્યાત્મિક છે). તેથી જ 'મનુષ્ય સુધી અસત્ ત્રણ ગુણવાળું મન સત્ હોય તેવું આપમાં ભાસે છે.' (૧૦-૮૪-૨૭) એ વાક્ય ઘટે છે. તેમ ન હોય તો ઘટે નહિ, કારણ કે એક (પદાર્થ) પોતે જ એ પ્રકારનો હોવાનું સંભવતું નથી. (प्र)

૨. 'તે' એટલે દેહ. (प्र)

૩. 'मृ' ધાતુના અર્થના વિવરણરૂપ પ્રાણત્યાગ શબ્દમાં રહેલ જીવનો સંબંધ એ પ્રમાણે શ્લોકના પહેલા ત્રણ પાદોથી જણાવેલો છે. તેથી બીજા શાસ્ત્રમાં 'મરણ'નો અર્થ દેહ અને પ્રાણનું છૂટા પડવું કહેલ છે, છતાં ઝીણી દષ્ટિએ જોતાં તેનો અર્થ 'પ્રાણ ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન ન હોવો' એવો જ છે. તેથી જ મૃત્યુ એટલે 'અત્યંત વિસ્મરણ' એમ કહેલું છે. તેથી આ લિંગ (દેહ)નો ગુણ છે. સ્થૂલ વિચાર પ્રમાણે દેહનો ગુણ છે. (प्र)

૪. 'અપમૃત્યુ વિગેરેમાં પોતાની જાતનાનો પ્રવાહ બંધ થતો નથી, તેથી આ મરણની વ્યાખ્યા તેને લાગુ પડતી નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. કાલ સર્વથી બલવાન હોય તો તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ સ્વભાવ અને કર્મનું નિયંત્રણ કરે છે. સ્વભાવ સર્વથી બલવાન હોય તો તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ કાલ અને કર્મનું નિયંત્રણ કરે છે, અને કર્મ સર્વથી બલવાળું હોય તો તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ સ્વભાવ અને કાલનું નિયંત્રણ કરે છે, એટલે તે (પ્રવાહની) ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી કાંઈ દોષ નથી. તેથી વૈદકમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વનું મરણ ત્રિદોષથી જ થાય છે, કારણ કે નિયંત્રણ કરનાર ન હોય તો દોષોનો અકસ્માત્ કોપ ન થાય. (प्र) 'અપમૃત્યુ' એટલે અકસ્માતથી થએલ મરણ; અથવા મરણ તુલ્ય માંદગી જેમાંથી મનુષ્ય અણધારેલ પ્રકારે બચી જાય છે. આ બીજા પેરામાં દેહની પરંપરા, જન્મ અને મરણ કેવી રીતે થાય છે તે કહેલું છે. જીવનાં જન્મ તથા મરણ થવાનું કહેવાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ દેહની ઉત્પત્તિને જીવનો જન્મ અને દેહના મૃત્યુને જીવનું મરણ કહે છે. જન્મ અને મરણ કોને કહેવાં તે પણ આ પેરામાં જણાવેલ છે. દેહ દરરોજ વધતો જતો હોવાનું કેમ જાણવામાં આવતું નથી તે પણ આ પેરામાં જણાવેલું છે.

૫...૫ 'ગયા અધ્યાયમાં જણાવેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે પહેલાં નહતો તેવો દેહ ઉત્પન્ન થતો હોવાનું જણાય છે, છતાં અહિં દેહનું પ્રાકટ્ય થવાનું કેમ કહેલ છે' એવી શંકા આ ભાગથી દૂર કરે છે. નહતો તેવા દેહની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

પ્રકટ કરે છે, તેટલા સમય સુધી તેઓ દેખાય છે.* વળી જ્યારે જ્યારે કારણોમાં પ્રવેશ કરી દેહને પ્રકટ કરે છે ત્યારે ત્યારે તે પ્રકટ થતો હોવાથી તેમ કહેલું છે. ૪૪.

'દેહની ઉત્પત્તિ અને નાશથી જીવનાં તે થતાં હોવાનું કેમ જણાય?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:—

> द्रव्योपलब्धिस्थानस्य द्रव्येक्षाऽयोग्यता यदा ॥
> तत्पञ्चत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनम् ॥४५॥
> यथाऽक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यता यदा ॥
> तदैव चक्षुषो द्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यतानयोः ॥४६॥

જેમ ચક્ષુસ્થાનની જ્યારે દ્રવ્યના અવયવો જોવાની અયોગ્યતા થાય છે, ત્યારે જ ચક્ષુ અને જોનાર આ બેની જોવાની અયોગ્યતા થાય છે, તેવી રીતે જ્યારે દ્રવ્યનાં સ્થાનની દ્રવ્ય જાણવાની અયોગ્યતા થાય છે, ત્યારે તે જ જોવાનાં સાધન અને જોનારની અયોગ્યતા છે. અભિમાનને લીધે તે મરણ છે. દ્રવ્યોનું દેખાવું ઉત્પત્તિ છે. ૪૫. ૪૬.

રૂપ વગેરે દ્રવ્યોનાં **उपलब्धेः** જ્ઞાનનું ઇંદ્રિયને રહેવાનાં ઠેકાણાંરૂપ જે સ્થાન, તે જ્યારે દ્રવ્ય જોવા અયોગ્ય થાય છે, (આંખની) ઝાંખ ફમળો વિગેરેને લીધે દ્રવ્ય જોવા અયોગ્ય થાય છે, ત્યારે જ ચક્ષુ પણ (દ્રવ્ય જોવા) અયોગ્ય થાય છે અને જોનાર (પુરુષ) પણ (દ્રવ્ય જોવા અયોગ્ય થાય છે). ઇંદ્રિયને રહેવાનું ઠેકાણું (ચક્ષુસ્થાન) ઢંકાઈ જતાં (જોવાનું) સાધન અને જોનાર પણ (જોવા) અયોગ્ય થાય છે, તે (અર્થ) 'આ બેની જોવાની અયોગ્યતા થાય છે' શબ્દોથી કહેલો છે. જોવાનું સાધન અને (જોવાનું કાર્ય) કરનાર,[1] આ બે સાધન અને કર્તા અયોગ્ય થાય છે, એવો અર્થ એક શ્લોક (હોવા)નો પાઠ લેતાં થાય છે.

બે શ્લોક (હોવા)નો પાઠ લઈએ ત્યારે તો '**द्रव्योपलब्धिस्थानस्य**' સર્વ દ્રવ્યના વ્યવહાર કરાવનાર દેહ જ્યારે '**द्रव्येक्षायां**' સર્વ દ્રવ્યનો વ્યવહાર કરવા અયોગ્ય થાય છે, તે **पञ्चत्वम्**' મરણ છે, એવો અર્થ છે. જેનો જે સ્વભાવ હોય તે સંપૂર્ણ રીતે જો દૂર થાય તો તેનો (પોતાનાં) કારણમાં લય થયો છે એમ જાણવું. તે પ્રમાણે પાંચ મહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થએલો દેહ જો પોતાનું કાર્ય ન કરે, તો તે કારણરૂપ થએલ હોવાથી મૃત્યુ (પામેલો) જ છે. જીવ તો (દેહના) અભિમાનને લીધે તેવો (મરણ પામેલો) (જણાય છે). '**द्रव्यदर्शनम्**' દ્રવ્યોનું દેખાવું એટલે શ્વાસ (લેવો) વિગેરે કાર્ય કરવાની શક્તિ તે જ દેહની ઉત્પત્તિ છે. (જીવ તેની) અંદર પ્રવેશ કરી અભિમાન રાખતો હોવાથી (તે) જીવની (ઉત્પત્તિ છે). ૪૫.

---

* જુઓ આ પહેલાંના પાનામાં ૫...૫ નોટ, એ આના ઉપર ચાલુ ગણવી.

૧ 'જોવાનું સાધન અને (જોવાનું કાર્ય) કરનાર' શબ્દથી જોવાની યોગ્યતારૂપ ઉત્પત્તિનો બાકી રહેલો ભાગ (કહેલો છે). દેહની ઉત્પત્તિ અને લયથી જીવની ઉત્પત્તિ અને મરણ થાય છે એવો એક શ્લોક લેતાં અર્થ છે, એવો અર્થ છે. બે શ્લોક હોવાનું લેતાં સાધન અને કર્તાની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા પહેલા શ્લોકમાં જણાવી છે, અને બીજા શ્લોકનો તો એવો અર્થ છે કે બંનેના રહેઠાણરૂપ દેહના સ્વભાવનો નાશ થતાં મરણ થાય છે, અને સ્વાભાવિક કાર્ય કરે તેથી ઉત્પત્તિ થાય છે. જીવને તો તે (દેહ)નું અભિમાન હોવાથી બંને (ઉત્પત્તિ અને મરણ) થાય છે. (प्र) જોવાનું સાધન અને (જોવાનું કાર્ય) કરનાર, શબ્દો પાસે વાક્ય પૂરું કરી "પ્રકાશ"માં આ અર્થ કરેલ છે, પરંતુ ત્યાં વાક્ય પૂરું થતું નથી પણ '**अनयोः**' આ બે...એમ આગળ ચાલુ હોય તેમ જણાય છે. તેથી "પ્રકાશ"નો અર્થ બરાબર હોવાનું જણાતું ન હોવાથી જુદી રીતે અર્થ કરેલો છે, બે શ્લોક ગણતાં "પ્રકાશ" કરનારે બંનેના અર્થ કર્યા, તે પણ ઉલટા કહેલા જણાય છે. પહેલા શ્લોકનો અર્થ કર્યો તે બીજાનો, અને બીજાનો કર્યો તે પહેલાનો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

તે વિષયનું દૃષ્ટાંત છેતાલીસમા શ્લોકથી કહેલું છે. બે ચક્ષુ ઇંદ્રિયને રહેવાનાં સ્થાનની જ્યારે રૂપ વિગેરે દ્રવ્યના અવયવો જોવાની (આંખની) ઝાંખ કમળો વિગેરેને લીધે અયોગ્યતા થાય છે, ત્યારે જ ચક્ષુની (અને જોનારની અયોગ્યતા થાય છે) એમ ઉપર પ્રમાણે (અર્થ છે). ૪૭.

એવી રીતે બધા નડતરરૂપ હોવાથી શું કરવું ? એવી ચિંતા—તજવા યોગ્ય અને કરવાયોગ્ય એવા ભેદથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી—દૂર કરતાં શાસ્ત્રના અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે:—તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં તજવા યોગ્ય (છે તે) કહે છે:—

तस्मान्न कार्यः संत्रासो न कार्पण्यं न संभ्रमः ॥
बुद्ध्वा जीवगतिं धीरो मुक्तसङ्गश्चरेदिह ॥४७॥

તેથી ભય ન રાખવો, લાચારી ન કરવી, વ્યાકુલતા ન રાખવી. ધીર (પુરુષે) જીવની ગતિ જાણી, સંગરહિત થઈ અહિં ફરવું. ૪૭.

ભય, લાચારી અને વ્યાકુલતા (એ) ત્રણનો ત્યાગ કરવો. **संभ्रमः** એટલે વ્યાકુલતા. દેહ વિગેરે પહેલાંથી જ પ્રાપ્ત થએલા હોવાથી, તેનાથી થતું વિઘ્ન[1] પણ પહેલાંથી જ ચાલ્યું આવતું હોવાથી, 'સ્વીકારેલી ગ્લાનિ દોષરૂપ નથી' એ નિયમ પ્રમાણે ભયનો ત્યાગ કરવો. આમાં વિઘ્ન કરનારા આપણા મિત્ર ન હોવાથી (તેમના માટે) આપણે (કાંઈ) કરવાનું નહિ હોવાથી વ્યાકુલતા કેવી ? જીવની ગતિ કહેલી જ[2] છે. તેથી જીવની ગતિ જાણી, દેહની ગતિથી થતા દોષનું દુઃખ સહન કરીને, ધીર થઈ, નડતરરૂપ સંગનો ત્યાગ કરી ફરવું, એટલે એક સ્થલમાં ન રહેવું, એવો અર્થ છે. ૪૭.

એ રીતે બહારની સ્થિતિ કહી. નીચેના શ્લોકમાં અંદરની સ્થિતિ કહે છે:—

सम्यग्दर्शनया बुद्ध्या योगवैराग्ययुक्तया ॥
मायाविरचिते लोके चरेन्न्यस्य कलेवरम् ॥४८॥

સારી રીતે દર્શન થાય તેવી યોગ અને વૈરાગ્યવાળી બુદ્ધિથી માયાથી રચાએલા લોકમાં દેહને રાખી ફરવું. ૪૮.

સારી રીતે આત્માનું દર્શન (જ્ઞાન) છે જેમાં તેવી બુદ્ધિ (રાખી ફરવું). યોગ અને વૈરાગ્ય તે બુદ્ધિના અંગ છે. તે (બુદ્ધિ)થી પોતાના આત્માને સ્થિર કરી માયાથી સારી રીતે રચાએલા લોકમાં દેહ રાખી એટલે (દેહને) લોકને અનુસરનારો કરી, પોતે ફરવું એટલે ઉદાસીન રહેવું, એવો અર્થ છે.[3] ૪૮.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના એકત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

—o—

૧. 'વિઘ્ન' એટલે જીવનાં કલ્યાણમાં થતું વિઘ્ન. (પ્ર)
૨. ત્રણ પ્રકારના અભિમાનને તજી સ્વરૂપમાં રહેવારૂપ સ્થિતિ પહેલાં કહી છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)
૩. આ અધ્યાયમાં બાલપણથી આરંભી તરુણ અવસ્થા સુધીમાં કાલથી થતા કામ, અને ગર્ભથી આરંભી આધિભૌતિક ઇંદ્રિયોની ઉત્પત્તિ કહેલાં છે એવો બે સંવાદના સંબંધવાળો અર્થ જાણવો. (પ્ર)

॥ अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય બત્રીસમો.

कालस्य बाधकत्वे हि निषिद्धात् फलमीरितम् ॥
निषिद्धरूपता चोक्ता पुण्यस्य फलमीर्यते ॥१॥

કાલ પીડા કરનારો હોતાં, (શાસ્ત્રમાં) કરવાની મના કરેલ કર્મોથી થતું ફલ કહ્યું અને કરવાની મના કરેલ (કર્મો)નું સ્વરૂપ કહ્યું. (હવે) પુણ્યનું ફલ કહે છે. કા. ૧.

त्रिविधस्यापि धर्मस्य द्वात्रिंशे फलमुच्यते ॥
ज्ञानं मुख्यं फलं तस्य ससाधनमिहोच्यते ॥२॥

બત્રીસમા (અધ્યાય)માં ત્રણે પ્રકારના[1] ધર્મનું ફલ કહેવામાં આવે છે. તેનું મુખ્ય ફલ જ્ઞાન, સાધન સાથે અહિં કહેવામાં આવે છે. કા. ૨.

अधोगतिर्मध्यगतिः पूर्वमत्र निरूपिता ॥
उत्तमा मोक्षपर्यन्तं यथा स्यात्तदिहोच्यते ॥३॥

ઉપર અધમ ગતિ અને મધ્યમ ગતિ અહિં જણાવેલી છે. જે પ્રકારે મોક્ષ સુધીની ઉત્તમ (ગતિ) થાય, તે અહિં કહેવામાં આવે છે. કા. ૩.

તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી ફલ સાથે તામસ ધર્મ કહે છે:—

कपिल उवाच ॥ કપિલ કહે છે:—

अथ यो गृहमेधीयान्धर्मानेवावसन्गृहे ॥
काममर्थं च धर्मान्स्वान्दोग्धि भूयः पिपर्ति तान् ॥१॥
स चापि भगवद्धर्मात् काममूढः पराङ्मुखः ॥
यजते क्रतुभिर्देवान् पितॄंश्च श्रद्धयान्वितः ॥२॥

હવે જે ઘરમાં રહેતાં જ ગૃહસ્થના ધર્મો જ આચરે છે, કામ ધન અને પોતાના ધર્મો પ્રાપ્ત કરી ફરી તેમની વૃદ્ધિ કરે છે, તે કામને લીધે મૂઢ થએલો (પુરુષ) પણ ભગવાનના ધર્મથી વિમુખ રહી યજ્ઞોથી દેવોનું અને પિતૃઓનું શ્રદ્ધાસહિત પૂજન કરે છે. ૧–૨.

पुरुषार्थत्रयं तस्य तदर्थं साधनं परम् ॥
फलं च तादृशं तस्य तस्य नाशश्च वर्ण्यते ॥४॥

તેના ત્રણ પુરુષાર્થો (૧) તે (પ્રાપ્ત કરવા) માટેનું ઉત્તમ સાધન (૨) તેને (મળતું) તેવું ફલ (૩) અને તે (ફૂલ)નો નાશ (૪) (ચાર શ્લોકમાં) કહેવામાં આવે છે. કા. ૪.

આરંભમાં (આ શ્લોકમાં તેના ધર્મનું) સ્વરૂપ કહે છે ઉંચી ગતિ (થતી) હોવાથી ('अथ' 'હવે' શબ્દથી) જૂદો આરંભ કરેલો છે. જે ગૃહસ્થના ધર્મો જ આચરે છે– આશ્રમના ધર્મો પણ ગૃહસ્થના (ધર્મના) પ્રકારના જ હોવાથી 'ગૃહસ્થના (ધર્મો)' એમ કહેલું છે. 'ધર્મો જ (આચરે છે)' શબ્દોથી મના કરેલાં (કર્મો) બાતલ કરેલા છે. '**आवसन्**' શબ્દનો બંને સાથે સંબંધ છે. ઘરમાં રહેતાં જ ધર્મો આચર્યા કરે છે*, એવો (અર્થ છે). 'કામ ધન અને

---

૧. હલકો અને મધ્યમ ધર્મ વૈરાગ્ય કરાવનાર તરીકે જ ઉપયોગી છે. ત્રીજો (ઉત્તમ ગતિ કરાવનાર) તો મુખ્ય ભક્તિ પેઠે ઉપયોગી હોવાનું જાણવું. જ્ઞાન વિગેરે (પ્રાપ્ત કરાવી તેમના)થી બુદ્ધિનો સંસ્કાર કરે છે એવી શુક અને પરીક્ષિતના સંવાદની સંગતિ છે અને (ચોથો પુરુષાર્થ) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવી મૈત્રેય અને વિદુરના સંવાદની સંગતિ છે. (**प्र**)

ધર્મ' શબ્દોથી (તે) સારી રીતે કામ્ય કર્મોમાં જ રચ્યો પચ્યો રહેતો હોવાનું (કહેલું છે). ધર્મ (શબ્દ) બહુવચનમાં (યોજેલો) છે, અને પાછલથી કહેલો છે, તે (તે) મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે પણ ઉપયોગી હોવાનું જણાવવા. જેમ અન્ન ખાઈને ખેતી વિગેરેથી અન્ન ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ધનથી ધન વધારે છે, (અને) ધર્મથી મરણ સમાન મંદવાડ દૂર કરી પાછો ધર્મની વૃદ્ધિ કરે છે, એટલે તેવી રીતે તે (ધર્મ)ની विपर्ति વૃદ્ધિ કરે છે. ૧.

એવી રીતે ધર્મ અર્થ (ધન) અને કામમાં રચ્યો પચ્યો રહેતો હોવા છતાં પણ જો તેનાં લક્ષ્ય તરીકે ભગવાનમાં આસક્તિ રાખે, તોપણ કાંઈપણ ચિંતા ન રહે, કારણ કે અંતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર ભગવાન જ છે. તેથી બીજા શ્લોકમાં એમ કહે છે કે તેવો હોવા છતાં ભગવાનથી વિમુખ રહીને જ સર્વ કરે છે. ભગવાન કામનો નાશ કરતા હોવાથી કામનું રક્ષણ કરવા ભગવાનનો ત્યાગ કરે છે, અથવા કામને લીધે (તેને) વિવેક રહેતો નથી.+ ભગવાનના ધર્મો પ્રમાણે ભગવાનની જ સેવા કરવી જોઈએ, પણ બીજાની (સેવા કરવી) ન જોઈએ. તેમનાથી વિમુખ (રહેતો) હોવાથી જાતજાતના યજ્ઞોથી દેવોનું અને પિતૃઓનું પૂજન કરે છે. અગ્નિહોત્ર વિગેરે કર્મોમાં સર્વ સ્થલે દેવોને અને પિતૃઓને તૃપ્તિ થતી હોવાથી, તેઓને માટે જે કર્મો કરે છે તે રાજસ છે એવો (અર્થ છે). ૨.

तच्छ्रद्धया क्रान्तमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् ॥
गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ॥३॥

તેમના ઉપરની શ્રદ્ધાને લીધે નાશ પામેલ બુદ્ધિવાળો પિતૃઓ અને દેવોનાં વ્રત કરનાર સોમપાન કરનાર પુરુષ ચંદ્રના લોકમાં જઈ, પાછો આવે છે. ૩.

વાસ્તવિક રીતે દેવો વિગેરે ઉપરની શ્રદ્ધાને લીધે નાશ પામેલ બુદ્ધિવાળો પિતૃઓ અને દેવોને પ્રસન્ન કરવા એ જ વ્રત છે જેનું તેવો (પુરુષ) તે (કર્મો)થી થતું ફલ પ્રાપ્ત કરે છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. પાંચ અગ્નિ (સાચવવાની) વિદ્યાથી ચંદ્રલોકમાં જઇ, તે પાછો અહિં જ આવે છે. 'સોમપાન કરનાર' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે સોમ (યજ્ઞ) સિવાયના યજ્ઞોથી આ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૩.

નીચેના શ્લોકમાં તે ફલ અમુક સમય સુધીનું હોવાનું કહે છેઃ—

यदैवाहीन्द्रशय्यायां शेतेऽनन्तासनो हरिः ॥
तदा लोकाः क्षयं यान्ति त एते गृहमेधिनाम् ॥४॥

જ્યારે અનંત આસન છે જેમનું તેવા હરિ ઉત્તમ સર્પરૂપ શય્યામાં પોઢે છે ત્યારે તરત જ ગૃહસ્થોના આ તે લોકોનો ક્ષય થાય છે. ૪.

જ્યારે ભગવાન પોઢે છે ત્યારે તરત જ તેમના (તેમણે પ્રાપ્ત કરેલા) લોકોનો ક્ષય થાય છે. તે વર્ષામાં પણ પોઢે છે, તેથી તે (નિદ્રા)નો સમાવેશ ન થાય તે માટે 'ઉત્તમ સર્પરૂપ શય્યામાં' એમ કહેલું છે. શેષ ઉપર શયન કરનાર ત્યારે જ પોઢે છે. વર્ષના અંતે પણ તેવો પ્રલય થાય છે, તેથી તેનો સમાવેશ ન થાય તે માટે 'અનંત છે આસન જેમનું' એ વિશેષણ કહેલું છે. 'હરિ' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) ભગવાનનું શયન સર્વને સુખ કરવા (થાય છે). તે સમયે ગૃહસ્થના લોકોનો નાશ થાય છે. તેમના લોકોનો જ નાશ થાય છે, પરંતુ

* 'आवसन्' એટલે રહેતાં અને આચરતાં. ઘરમાં રહેતાં જ, ધર્મો આચર્યા જ કરે છે એમ 'ઘરમાં' અને 'ધર્મો' બંને શબ્દો સાથે આ શબ્દનો સંબંધ હોવાનું કહેલ છે.

+ કામને લીધે તેને ભાન નથી રહેતું કે કામ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે કે ભગવાન, અને તેથી તે કામનું રક્ષણ કરી ભગવાનનો ત્યાગ કરે છે.

ત્રિલોકનો નાશ થતો નથી. ૪.

હવે નીચેના શ્લોકથી આરંભી કામના વિનાના સાત્ત્વિકોનો ધર્મ ફલ સાથે કહે છે:—

ये स्वधर्मं न दुह्यन्ति धीराः कामार्थहेतवे ।
निःसङ्गा न्यस्तकर्माणः प्रशान्ताः शुद्धमेधसः ॥५॥
निवृत्तिधर्मनिरता निर्ममा निरहङ्कृताः ॥
स्वधर्माख्येन सत्त्वेन परिशुद्धेन चेतसा ॥६॥
सूर्यद्वारेण ते यान्ति पुरुषं विश्वतोमुखम् ॥
परावरेशं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यन्तभावनम् ॥७॥

જે ધીર (પુરુષો) કામ અને અર્થને માટે પોતાના ધર્મનું દોહન કરતા નથી, સંગરહિત, કર્મનો ત્યાગ કરેલા, ઘણા શાંત, શુદ્ધબુદ્ધિવાળા, નિવૃત્તિના ધર્મોમાં આનંદ માનનાર, મમતારહિત (અને) અહંકારરહિત છે, તેઓ પોતાના ધર્મરૂપ સત્ત્વથી ઘણાં શુદ્ધ થએલા અંતઃકરણથી સૂર્યના દ્વારથી સર્વ તરફ મુખવાળા પુરુષને આ (જગત)ના સમવાયિ કારણ અને આની ઉત્પત્તિ તથા નાશના નિમિત્ત કારણ મોટા તથા નાનાના ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરે છે. ૫. ૬. ૭.

ફલ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે ધર્મ કરી દેહ વિગેરેને પ્રસન્ન રાખી, ફરીથી તેનાથી ધર્મ ન કરે, તે દોહન ન કરવું. જોઇતું ન કરવાનું કારણ 'ધીર' શબ્દથી (કહેલું છે). ધર્મ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે તો ધર્મનું દોહન કરે છે જ, તેથી તેનો સમાવેશ ન થાય તે માટે 'કામ અને અર્થને માટે' એમ કહેલું છે. ધર્મનું (જે) દોહન કરવાનાં પ્રયોજન કામ અને અર્થ હોય, તેવું ધર્મનું દોહન કરતા નથી. 'સંગરહિત' વિશેષણથી તેઓને નિવૃત્તિના ધર્મો (આચરવા)નો અધિકાર હોવાનું કહેલ છે. બહારના સંગનો ત્યાગ (કરે છે) અને તે સંગથી જે કર્મો કરવામાં આવે છે તેમનો પણ ત્યાગ કરે છે. તેમ ન કરે તો, (સંગ અને તેનાથી કરવામાં આવતાં કર્મો) એકબીજા ઉપર આધાર રાખતાં હોવાથી, (તેમાંના) એકનો ત્યાગ (કરવાનું) સંભવતું નથી. 'ઘણા શાંત' એટલે ઇંદ્રિયોની વ્યાકુલતારહિત. (આ વિશેષણથી) રજોગુણ ન હોવાનું કહેલ છે. વિવેકવાળી શુદ્ધ બુદ્ધિ છે જેમની તેવા (હોય છે). એ પ્રમાણે વૈરાગ્ય, સંન્યાસ, યોગ અને સાંખ્ય એ ચાર સાધનો કહ્યાં. ૫.

તે ચાલુ ધર્મ વિના પતિત થવાય, તેથી છઠ્ઠા શ્લોકમાં તે ધર્મ (કરતા હોવાનું) જણાવી ત્રણ દોષો ન હોવાનું કહે છે. વૈરાગ્યનાં ચિહ્નો, ભગવાનના ધર્મો અને ચોથા આશ્રમ (સંન્યાસ)ના ધર્મો નિવૃત્તિના ધર્મો છે. તેઓમાં 'આનંદ માનનારા' હોવાથી તે ધર્મોથી જ સદાનું કલ્યાણ (પ્રાપ્ત કરે છે). 'મમતારહિત' અને 'અહંકારરહિત' વિશેષણોથી અહંતા અને મમતા એ બે દોષ ન હોવાનું કહેલું છે, વળી અંતઃકરણની અશુદ્ધિ મોટો દોષ હોવાથી (છઠ્ઠા શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધથી તે ન હોવાનું કહેલું છે. 'પોતાના ધર્મો' એટલે દાસ હોવારૂપ ગુણો, (કારણ કે) નિવૃત્તિના ધર્મો તો (ઉપર) કહેલા જ છે. તેથી જ 'પોતાનો ધર્મ' એવું નામ છે જેનું, તેવા સત્ત્વગુણથી સર્વ તરફથી શુદ્ધ થએલ અંતઃકરણથી (પુરુષને પ્રાપ્ત કરે છે.) ૬.

એવી રીતે (પ્રાપ્ત કરેલ) જ્ઞાન અને કર્મનું ફલ સાતમા શ્લોકમાં (કહેલું છે) 'પુરુષને' એટલે પ્રકૃતિને વશ રાખનારને (પ્રાપ્ત કરે છે). 'સર્વ તરફ મુખવાળા' વિશેષણથી બ્રહ્માંડરૂપ (પુરુષ)ને બાતલ કરે છે. 'સર્વ તરફ મુખવાળા' એટલે સાકારરૂપ. ત્યાંથી પણ પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરતા હોવાથી તે જ[1] પુરુષના વિશેષ ગુણ કહે છે (કે) કાલ વિગેરે મોટા (અને) બ્રહ્મા વિગેરે નાના, તેઓના ઈશ્વર, એટલે બધાની સાથે ગાઢ સંબંધવાળા, અને આ (જગત)ની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરનાર. (તે) સાકાર, (સર્વને) વશ રાખનાર અને (સર્વનાં)

૧. 'તે' એટલે સર્વ તરફ મુખવાળા અક્ષરરૂપ. (प्र)

સમવાયિ* અને નિમિત્ત* કારણ છે. ૭.

નીચેના શ્લોકોમાં તેઓ(ને ત્યાં રહેવા)ના સમયની હદ કહે છે:—

द्विपरार्धावसाने यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते ॥
तावदध्यासते लोकं परस्य परचिन्तकाः ॥८॥

બ્રહ્માના (આયુષ્યના) બે પરાર્ધના અંતે જે પ્રલય થાય છે, ત્યાંસુધી પરનું ચિંતન કરનારા તેઓ પરના લોકમાં રહે છે. ૮.

' तु ' શબ્દ બીજા કલ્પને બાતલ કરવાના પ્રયોજનથી (યોજેલ છે). તેઓ ત્યાંસુધી 'પરના' એટલે બ્રહ્માના લોકમાં રહે છે, કારણ કે તેઓ 'પરનું' ચિંતન કરનારા છે, એટલે (પુરુષનું) પુરુષોત્તમ તરીકે ચિંતન કરે છે, અથવા ' પર ' એટલે ભગવાનનું (ચિંતન કરે છે). ૮.

તેવા ગુણોવાળા ભગવાનના ભક્તોને જ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થાય છે, બીજાઓને થતી નથી એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી બીજાઓનો પ્રકૃતિમાં લય (થવાનું) કહે છે:—

क्ष्माम्भोऽनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थभूतादिभिः परिकृतं प्रतिसञ्जिहीर्षुः ॥
अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं पराख्यमनुभूय पुनः स्वयंभूः ॥९॥

જ્યારે (ભગવાન) ભૂમિ જલ અગ્નિ વાયુ આકાશ મન ઇંદ્રિયો વિષયો અહંકાર વિગેરેથી સંપૂર્ણ રીતે રચેલા (જગત)નો લય કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે ત્રણ ગુણોથી ભરપૂર બ્રહ્મા ' પર ' નામના કાલનો અનુભવ કરી પાછા પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ કરે છે. ૯.

કેટલાક તો એમ કહે છે કે વશ રાખનાર બ્રહ્માનું **परत्वेन** ભગવાન તરીકે ચિંતન કરનારા હોવાથી ઉપર કહેલું ફલ પણ બ્રહ્માની ઉપાસના કરનારાઓને (પ્રાપ્ત થાય છે). જૂદો આરંભ[1] કરવાનું કારણ ન હોવાથી, અને ત્રણ પ્રકારના (ઉંચી ગતિ પ્રાપ્ત કરનારા) કહેવાના હોવાથી તે શંકાવાળું છે.

ભૂમિ જલ અગ્નિ વાયુ અને આકાશ (એ) પાંચ મહાભૂતો અને મન, ઇંદ્રિયો, ' **अर्थाः** ' વિષયો, **भूतादिः** અહંકાર–તેમનાથી સંપૂર્ણ રીતે રચેલું અથવા **वृतं** વીંટાએલાં બધાંએ બ્રહ્માંડનો **प्रतिसञ्जिहीर्षुः** પ્રતિકૂલ થઈ લય કરવા ઇચ્છનારા–જ્યારે ભગવાન એવા થાય છે, ત્યારે **स्वयंभूः** બ્રહ્મા પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ કરે છે, કારણ કે તે ત્રણ ગુણોથી ભરપૂર છે, પરંતુ ભગવાનના ભકત નથી. "' પર ' નામના કાલનો અનુભવ કરી" શબ્દોથી તેમનું બ્રહ્મા હોવાનું ફલ કહેલું છે. ' પર ' શબ્દથી બ્રહ્માનાં એકસો વર્ષનું (તેમનું) આયુષ્ય કહેલું છે, પરંતુ મુકિત (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે (તે) બ્રહ્મા હોવાનું (કહેલું) નથી. ' પાછા ' શબ્દથી એમ (જણાવેલું છે કે) પહેલાં પણ તેવા જ પ્રકારના હતા. ૯.

તેમની સાથે ફરનારા પણ પ્રકૃતિમાં જ લય પામે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं परेत्य भगवन्तमनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः ॥
तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयान्त्यगताभिमानाः ॥१०॥

---

* જે પદાર્થનું કાર્ય બને તે તેનું સમવાયિ કારણ કહેવાય છે, જેમકે માટી ઘડાનું સમવાયિ કારણ છે. જેનાથી કાર્ય બને તે તેનું નિમિત્ત કારણ છે, જેમકે કુંભારનો ચાકડો, વિગેરે.

૧. શ્લોક ૮માં કહેલા 'तु' શબ્દથી જૂદો આરંભ કહેલો છે. (प्र) અહિં જૂદો આરંભ છે જ નહિ. બ્રહ્માની ઉપાસના કરનારાઓનું ફલ આઠમા શ્લોકમાં કહેલ હોય, તો ત્રણને બદલે ચાર (ઉંચી ગતિ પ્રાપ્ત કરનારા) થાય. (૧) ધર્મ અર્થ અને કામ માટે ધર્મ કરનાર (શ્લો. ૧ થી ૪), (૨) સાત્ત્વિક નિષ્કામ કર્મ કરનારા (શ્લો. ૫ થી ૭), (૩) બ્રહ્માની ઉપાસના કરનારા (શ્લો. ૮ થી ૧૦), (૪) ભગવાનના ભક્તો. આવા ત્રણ જ કહેવાના હોવાથી, અને જૂદો આરંભ કરેલ હોવાનું માનવા કાંઇ કારણ ન હોવાથી, એ મત ખોટો છે, એવો જ અર્થ જણાય છે.

अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृतालयम् ॥
श्रुतानुभवं शरणं व्रज भावेन भामिनि ॥११॥

હે ભામિનિ! હવે સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયકમલમાં જેમણે નિવાસ કરેલો છે (અને) જેમનો પ્રભાવ સાંભળેલો છે તેવા તેમને પ્રેમથી શરણ જાઓ. ૧૧.

કારણ કે ઉત્તમ જ્ઞાન અથવા યોગ હોય છતાં પણ અભિમાન હોય ત્યારે કાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ થતું નથી, તેથી ભગવાનનું ભજન જ કરવું જોઈએ, પરંતુ બ્રહ્મા વિગેરે પેઠે (પ્રયાસનું) નિષ્ફલપણું થાય તે યોગ્ય નથી, એવો જૂદો [1]અર્થ (अथ હવે શબ્દથી જણાવેલ છે). 'તેમને' એટલે પુરુષોત્તમને. તે પ્રાપ્ત થાય તે માટે 'સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયકમલમાં જેમણે નિવાસ કરેલો છે' એમ કહેલું છે, કારણ કે અહિં (પોતાના દેહમાં) જ અંતર્યામીનું ભજન કરવાથી તેમની પ્રાપ્તિ થશે, એવો ભાવ છે. 'જેમનો પ્રભાવ સાંભળેલો છે' એ વિશેષણથી મંત્રના પ્રકારથી ભજન ન કરવાનું કહેલું છે. સાંભળેલો છે પ્રભાવ જેમનો, તેવા (પુરુષોત્તમને શરણ જાઓ). ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું શ્રવણ કરી, ભગવન્માર્ગ પ્રમાણે શરણ જાઓ. 'ભાવથી' એટલે પ્રેમથી અથવા ભક્તિ સાથે શરણ જાઓ. ઉત્તમ (સ્ત્રી) ને જ (આ વિષયમાં) વિશ્વાસ રહે તેથી તે (વિશ્વાસ રહે તે) માટે 'હે ભામિનિ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. ભામિની એટલે ઉત્તમ સ્ત્રી. ૧૧.

કારણ કે બીજા પ્રકારથી ફરી (સંસારમાં) આવવાનું ન થાય તેવું ફલ મળતું નથી, તેથી ભગવાન જ સેવા કરવા યોગ્ય છે એમ કહેવા, 'સર્વ સાધનોની પ્રાપ્તિ જેવી બ્રહ્મા વિગેરેને થએલી તેવી બીજાને થવાની નથી (અને) જ્યારે તે (બ્રહ્મા વિગેરે) પણ મુક્ત થયા નથી તો જ્ઞાન વિગેરે સાધનોથી શું થવાનું?' એવા વિચારથી ઉપર કહેલું ભગવાનનું ભજન દૃઢ કરવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી બ્રહ્મા વિગેરેનો વૃત્તાંત કહે છે:—

आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः ॥
योगेश्वरैः कुमाराद्यैः सिद्धैर्योगप्रवर्तकैः ॥१२॥
भेददृष्ट्याभिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा ॥
कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम् ॥१३॥
स संसृत्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना ॥
जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते ॥१४॥

સ્થાવર જંગમને ઉત્પન્ન કરનાર જે બ્રહ્મા ઋષિઓ કુમાર વિગેરે યોગેશ્વરો સિદ્ધો અને યોગની પ્રવૃત્તિ કરાવનારાઓ સાથે ભેદવાળી દૃષ્ટિ હોવાને લીધે (અને) (પોતે) કર્તા હોવાના અભિમાનને લીધે આસક્તિરહિત કર્મ (કરતા) હોવા છતાં પુરુષ (અને) ઉત્તમ પુરુષરૂપ સગુણ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સારી રીતે પરિભ્રમણ કરી જ્યારે ઈશ્વરની મૂર્તિરૂપ કાલથી ગુણોમાં ખળભળાટ થાય છે, તે સમયે પહેલાંની પેઠે ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨. ૧૩. ૧૪.

स्वतो महत्त्वं च दोषस्तत्फलमेव च ॥
पुनरप्यधिकारित्वमन्येषां च निरूप्यते ॥ ५ ॥

પોતાથી જ ઉત્તમપણું (૧૨) દોષ અને વળી તેનું ફલ (૧૩) ફરીથી પણ અધિકારી હોવાપણું (૧૪) અને બીજાઓનું (તેવું ફલ) કહેવામાં આવે છે. કા. ૫.

આરંભમાં સર્વ સાધનો સાથેનું તેઓનું સ્વરૂપ કહે છે. સ્થાવર જંગમને आद्यः ઉત્પન્ન કરનાર, (એમ) ઉત્તમપણું કહ્યું. 'वेदगर्भः' 'બ્રહ્મા' શબ્દથી જ્ઞાન વિગેરેનાં સર્વ સાધનો કહ્યાં. 'ઋષિઓ સાથે' શબ્દોથી સત્સંગ કહ્યો. સનત્કુમાર વિગેરે યોગેશ્વરો જેઓ યોગનું ફલ આપવાની

---

૧. આ શ્લોકમાં કહેલ ફલરૂપ સ્વરૂપ દશમા શ્લોકમાં કહેલ તેથી જૂદું છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

रजसा कुण्ठमनसः कामात्मानोऽजितेन्द्रियाः ॥
पितृन्यजन्त्यनुदिनं गृहेष्वभिरताशयाः ॥१७॥
त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः ॥
कथायाः कथनीयोरुविक्रमस्य मधुद्विषः ॥१८॥

પરંતુ જેઓનું મન સંસારમાં આસક્ત છે, જેઓને કર્મમાં શ્રદ્ધા છે, જેઓ (શાસ્ત્રમાં) મના ન કરેલાં અને નિત્ય (કરવાનાં કહેલાં) કર્મો પણ સંપૂર્ણ રીતે કરે છે, રજોગુણથી જેઓનાં મન રૂંધાએલાં છે, જેઓનાં અંતઃકરણ કામમાં હોઈ જેમણે ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો નથી, (અને) જેમનાં અંતઃકરણ ઘરોમાં જ આનંદ માને તે ત્રણ વર્ગને માનનાર પુરુષો દરરોજ પિતૃઓનું પૂજન કરે છે (અને સર્વનાં દુઃખ) હરનારી બુદ્ધિવાળા, જેમનાં ઘણાં પરાક્રમો વર્ણન કરવા યોગ્ય છે તેવા, મધુને હણનારની કથાથી વિમુખ રહે છે. ૧૬. ૧૭. ૧૮.

तेषां स्वधर्मकरणं दोषाश्चापि चतुर्विधाः ॥
भगवद्विमुखाश्चैते लौकिकाश्चापि ते सदा ॥ ६ ॥

તેઓ પોતાના ધર્મ આચરે છે (૧૬) અને તેમનામાં ચાર પ્રકારના દોષો પણ છે (૧૭) વળી આ ભગવાનથી વિમુખ રહે છે (૧૮) અને તેઓ સદા લૌકિક રહે છે. (૧૯). કા. ૬.

मामप्राप्य निवर्तन्ते इति तेषां निरूप्यते ॥

મને પ્રાપ્ત કર્યા વિના (સંસારમાં) પાછા આવે છે, એવું તેમનું (ફલ) કહે છે (૨૦-૨૧). કા. ૬ૢ.

આરંભમાં તેઓનો પોતાનો ધર્મ કહે છે. इह સંસારમાં આસક્ત થએલું છે મન જેમનું તેવા બહિર્મુખો, કર્મમાર્ગમાં જ શ્રદ્ધાવાળા હોય છે, કારણ કે કર્મો સંસારમાં (ફલ) પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે. (શાસ્ત્રમાં) મના ન કરેલ હોય તેવાં લૌકિક (કર્મો) કરે છે. અગ્નિહોત્ર વગેરે નિત્ય (કરવાનાં કહેલાં કર્મો) બધાંએ કરે છે. સંસારમાં આસક્તિ હોવાથી, તેઓ ફરી (સંસારમાં) આવે છે, કર્મને લીધે (તેમનો) ફરી જન્મ થાય છે. (શાસ્ત્રમાં કરવાની) મના કરેલ ન હોય તેવાં (કર્મો) કરતા હોવાથી તેઓની અધોગતિ થતી નથી. નિત્ય (કર્મો) કરતા હોવાથી, 'પોતાનાં કર્મથી પિતૃલોક (પ્રાપ્ત થાય છે)' એ શ્રુતિ પ્રમાણે પિતૃલોક (પ્રાપ્ત કરે છે). રજોગુણથી રૂંધાએલું છે મન જેમનું તેવા છે. આ વ્યગ્રપણાંરૂપ કુદરતી દોષ છે. કામમાં અંતઃકરણવાળા છે. પ્રાસંગિક દોષ કામ જ છે, તેથી જ તેઓએ ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો હોતો નથી, એટલે મૈથુનરૂપ દોષવાળા હોય છે. 'પિતૃઓનું પૂજન કરે છે' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે પોતાના પિતા દાદા વિગેરેના યજ્ઞો કરે છે, તેથી અલૌકિક ભજન કરતા નથી. આ[1] (યજ્ઞ) લોકમાં જ (થતો) હોવાથી (આમાં) ગુણ નથી એમ જણાવવા કહેલ છે. (તેઓને) કોઈપણ સમયે મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થતો નથી એમ જણાવવા 'જેમનાં અંતઃકરણ ઘરોમાં જ આનંદ માને છે' એમ કહેલું છે. ૧૬. ૧૭.

તેઓ ભગવાનથી વિમુખ હોવાનું કારણ અઢારમા શ્લોકમાં કહેલું છે. 'ત્રણ વર્ગને માનનારા' હોઈ, ધર્મ અર્થ અને કામ વિષે જ તેઓનું આચરણ સુંદર હોય છે, તેથી જ તેઓ **हरिमेधसः** વાસુદેવથી વિમુખ હોય છે. **हरिः** સર્વનાં દુઃખ હરનારી છે **मेधाः** બુદ્ધિ જેમની તેવા (વાસુદેવ) માત્ર બુદ્ધિથી જ સંસારનો નાશ કરશે એવા ભયથી (તેમનાથી) વિમુખ રહે છે. (તેમની) કથાથી પણ વિમુખ રહે છે, તેમની વાત પણ કરતા નથી. વર્ણન કરવા યોગ્ય છે ઘણાં પરાક્રમો જેમનાં તેવા (વાસુદેવ છે). પરાક્રમનું શ્રવણ કરવાનું સર્વને ગમે છે, (છતાં) લોકોના જેવી રુચિથી પણ (વાસદેવનાં પરાક્રમોનું) શ્રવણ કરતા નથી. (તે)

૧. 'આ' એટલે પિતૃઓનો યજ્ઞ. (પ્ર)

પોતાના પુરુષાર્થનો નાશ કરશે એમ જાણી, (શાસ્ત્રમાં) મના કરેલાં (કર્મ)ની પેઠે (કથાનાં શ્રવણનો) ત્યાગ કરે છે, એવો ભાવ છે. 'મધુને હણનારની' શબ્દથી જગત રચનાર બ્રહ્માનું ભક્ષણ કરનારનો નાશ કરનાર તરીકે ભગવાનને જણાવેલા હોવાથી, તેમનું ભજન ન કરવાથી કૃતઘ્નપણું (થાય છે એમ) પણ સૂચવેલું છે. પાપનો નાશ કરવા પણ (ભગવાનનું) ભજન કરતા નથી, એમ કહેલું છે. ૧૮

'તેઓ પોતાના ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળા હોવાથી, (ભજન) પરધર્મ હોવાનું જાણી, ભજન કરતા નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

नूनं दैवेन निहता ये चाच्युतकथासुधाम् ॥
हित्वा शृण्वन्त्यसद्गाथाः पुरीषमिव विड्भुजः ॥१९॥

જેઓ અચ્યુતની કથારૂપ અમૃતને તજી—જેમ વિષ્ઠા ખાનારાઓ વિષ્ઠા (ગ્રહણ કરે છે) તેમ—દુષ્ટોની કથાઓનું શ્રવણ કરે છે તેઓને ખરેખર દૈવે જ હણેલા છે. ૧૯.

કારણ કે **તેઓ લોકની વાર્તાનું શ્રવણ કરે છે, પરંતુ ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરતા નથી. તેથી ધર્મ (કરવા)માં રોકાએલા હોવાથી અવકાશ ન હોવાને લીધે ભગવાનની કથાથી દૂર રહે છે, એવી શંકા ન કરવી, પરંતુ વિરુદ્ધ ઇંદ્રિયો આપી તેઓને દૈવે જ હણેલા છે.** જો ભગવાને તેઓને બહેરા કર્યા હોત, તો તેઓ યોગ્ય સ્થાને જ રહેત, તેવું પણ ન હોવાથી ખરેખર દૈવે જ હણેલા છે, કારણ કે તે (ભગવાનની) કથા–અને તે પણ અમૃતરૂપ–પ્રાપ્ત થતી હોવા છતાં (તેને) તજી 'જેઓને:સાંભળતાં તો....' એ વાકયમાં જણાવેલ ગુણવાળી દુષ્ટોની કથાઓનું શ્રવણ કરે છે. 'શાસ્ત્રને લીધે (દુષ્ટોની કથાથી) કેમ દૂર રહેતા નથી ?' એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં 'જેમ વિષ્ઠા ખાનારાઓ વિષ્ઠા (ગ્રહણ કરે છે)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. ભગવાને તેવા જ પ્રકારના તેઓને ઉત્પન્ન કરેલા છે. સારું અન્ન (પ્રાપ્ત થતું) હોય, તોપણ ભૂંડો વિગેરે પોતાનું ભક્ષ્ય જ ખાય છે. તેમની જીભ બીજો રસ ગ્રહણ કરતી નથી. ૧૯.

એ રીતે તેઓનાં સ્વરૂપ અને સાધન (કરવા)ની પ્રવૃત્તિના દોષ કહી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેઓનું ફલ કહે છે:—

दक्षिणेन पथाऽर्यम्णः पितृलोकं व्रजन्ति ते ॥
प्रजामनु प्रजायन्ते श्मशानान्तक्रियाकृतः ॥२०॥

જેમની શ્મશાન સુધીની ક્રિયાઓ કરેલી છે તેઓ અર્યમાના દક્ષિણ માર્ગથી પિતૃલોકમાં જાય છે અને પ્રજા પછી (તેની) પ્રજા થાય છે. ૨૦.

દક્ષિણ માર્ગો ઘણા છે, તેઓનો સમાવેશ ન થાય તે માટે 'અર્યમાના' એમ કહેલું છે. અહિં 'અર્યમા'નો અર્થ યમ થાય છે, 'અર્યમાએ દંડ ધારણ કર્યો' એ વાકય પ્રમાણે મુખ્ય યમ પોતાના અધિકારથી ભ્રષ્ટ થાય, ત્યારે તે યમ થાય છે એમ પહેલાં કહેલું છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે જો મુખ્ય યમ (અધિકાર ઉપર) રહ્યો હોય, તો તેઓને તે ફલ પણ (પ્રાપ્ત) ન થાય, કારણ કે તે વૈષ્ણવ છે એ છઠ્ઠા (સ્કંધ)માં કહેશે.

જે માર્ગે ક્રૂર અંતઃકરણવાળો યમ જાય છે તે માર્ગ ભયાનક છે પરંતુ અધોગતિરૂપ નથી; પણ તે (યમ)ના લોકરૂપ છે. જ્યાં અગ્નિષ્વાત્ત* વિગેરે પિતૃઓ રહે છે, તે માર્ગે તેઓ પિતૃલોકમાં જાય છે. આથી (એમ) સૂચવેલ છે કે માર્ગમાં (તેઓને) દુઃખ થાય છે, અને માર્ગ દેખાડનાર હોતું નથી. 'પ્રજા પછી (તેની) પ્રજા થાય છે' શબ્દોથી (તેઓ) ફરી

---

* જેમણે જીવતા હતા ત્યારે અગ્નિ સાચવેલ, પરંતુ અગ્નિષ્ટોમ વિગેરે યજ્ઞ કરેલ નહિ તેવા પિતૃઓ 'અગ્નિષ્વાત્ત' કહેવાય છે.

સંસારમાં આવવાનું કહેલ છે. 'પ્રજા' એટલે પોતાનો અંદરનો કોશ, તેના પોતે અંદરના કોશ થાય છે. પુત્રના ઘેર (પોતે) પુત્રો થાય છે, એવો અર્થ છે.

'શ્રાદ્ધ વિગેરેથી મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થાય છે, એવો સુદર્શિદ્રના+ ઉપાખ્યાનમાં બોધ કરેલો છે. તેથી પિતૃલોકમાંથી આવેલાનો (ફરી) જન્મ થાય છે એમ કેમ કહો છો?' એવી શંકા થાય, તેથી પુત્રના ઘરમાં જન્મ (થવો) એ જ તેઓનો મોક્ષ છે એવો શ્રુતિનો અર્થ જણાવવા 'પ્રજા પછી (તેની) પ્રજા થાય છે' એ વેદનું વચન કહેલું છે, કારણ કે 'હે મરણપાત્ર! પ્રજાની પછી (તેની) પ્રજા થાય છે, તે તારૂં અમૃત છે' એવી શ્રુતિ છે. તે (ફલ) પણ નજીવાને (પ્રાપ્ત થતું) નથી, પરંતુ ગર્ભાધાનથી આરંભી શ્મશાન સુધીની વૈદિક ક્રિયાઓ કરેલી છે જેઓના વિષે તેવા, 'જેમની શ્મશાન સુધીની ક્રિયાઓ કરેલી છે' (તેમને પ્રાપ્ત થાય છે). ૨૦

એ પ્રમાણે ઘણીવાર આવજા કરવાથી, આ લોકમાં જ 'જન્મ લે, મરણ પામ' એ માર્ગ પ્રાપ્ત કરી, તેનાથી જેમનાં પુણ્યનો સંપૂર્ણ રીતે ક્ષય થએલો છે તેવા થઈ, દેવોની દૃષ્ટિમાં અપરાધ ઉત્પન્ન કરી, તેઓએ વૈભવથી ભ્રષ્ટ કરેલા, તેમના અનાદરથી પાપી થએલા પહેલાંની પેઠે નીચેના લોકમાં જાય છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

ततस्ते क्षीणसुकृताः पुनर्लोकमिमं सति ॥
पतन्ति विवशा देवैः सद्यो विभ्रंशितोदयाः ॥२१॥

હે સતિ! પછી જેમનાં પુણ્યનો ક્ષય થએલો છે તેવા, દેવોએ તરત લાચાર કરેલા (અને) વૈભવથી ભ્રષ્ટ કરેલા તેઓ ત્યાંથી પાછા આ લોકમાં પડે છે. ૨૧.

'પાછા આ લોકમાં (પડે છે)' શબ્દોથી ત્યાંથી ઉંચે ગતિ થતી ન હોવાનું સૂચવેલું છે. તેઓ ઉપર પ્રીતિ રાખવી નહિ એમ જણાવવા 'હે સતિ!' એ સંબોધન(કરેલું છે). દેવોએ જ (તેમને) લાચાર કરેલા હોય છે. (લાચાર કરવામાં) વિલંબ (કરતા) નથી, એમ જણાવવા 'તરત' શબ્દ (યોજેલો છે). વિલંબ કરવામાં આવે તો (અમારો) નાશ (થવાનો છે એમ) જાણી,* તેઓ ઉપાય કરે, તેથી એમ કહેલું છે. અંતકાલે પણ ઉપાય કરવાથી દૂર રહે તે માટે ભ્રષ્ટ કરેલો છે વૈભવ જેમનો તેવા (હોવાનું) કહેલ છે. એક જ સમયે (તેમના) સર્વ ધનનો નાશ અને (તેમનું) મરણ થાય તેના જેવું (કરે છે). 'વૈભવ' એટલે ધન વિગેરે પ્રભુતાઓ. ૨૧.

એ રીતે ભગવાનનું ભજન (કરવામાં આવે) તે માટે જ તેઓની નિંદા કરી, નીચેના શ્લોકથી ચાલુ પ્રસંગ કહે છેઃ—

तस्मात्त्वं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनम् ॥
तद्गुणाश्रयया भक्त्या भजनीयपदाम्बुजम् ॥२२॥

તેથી જેમનાં ચરણકમલ ભજન કરવા યોગ્ય છે તેવા પરમેષ્ઠીનું તેમના ગુણના આધારવાળી ભક્તિથી તું સર્વભાવથી ભજન કર. ૨૨.

(બીજા) હરકોઇ ગમે તે પ્રકારના હો, તું સર્વભાવથી ભગવાનનું ભજન કર. આ લોકના અને પરલોકના સાધનરૂપ, દેહથી આરંભી ઈશ્વર સુધીનાં જેટલાં ભજન કરવા યોગ્ય સ્વરૂપો છે અને જે જે ભાવોથી (તેઓ ભજન કરવા યોગ્ય છે), તે સર્વ ભાવો ભગવાનમાં જ કરવા તે સર્વભાવ. 'પરમેષ્ઠીનું' એટલે સર્વથી સરસાઈવાળા સ્થાનમાં રહેલાનું, પુરુષોત્તમનું, એવો અર્થ છે. વળી ભક્તિથી જ ભજન કરવું, બીજા માર્ગથી

+ જૂઓ પૌરાણિક કથાકોષ પાનું ૩૧૩, પિતૃવર્તીનો વૃત્તાંત.
* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'ज्ञाते' પાઠ લીધેલો છે.

ન (કરવું), કારણ કે બીજો માર્ગ તેવો સફલ (થતો) નથી. તે ભક્તિ પણ તેમના ગુણના આધારવાળી જ હોવી (જોઇએ), તેવી ન હોય તો કાલ વિગેરેથી દોષવાળી થાય.

'લોકો વિગેરેથી વિઘ્ન થવાને લીધે કોઇક પણ સમયે ભજન થઈ શકશે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમનાં ચરણકમલ ભજન કરવા યોગ્ય છે' એમ કહેલું છે. બધાએ જ ભજન કરવા યોગ્ય છે ચરણકમલ જેમનું તેવા(નું ભજન કર). જેમાં અભિમાન રહે તેવા બધા માર્ગો (સંસારમાં) ફરી આવવાના કારણરૂપ હોવાથી, જેમાં અભિમાન ન રહે તેવા માર્ગનો આશ્રય કરવો જોઇએ. તે (તેવો) તો ભગવાનનો જ માર્ગ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. તેમ ન કરીએ,[1] તો સર્વથી બલવાન પોતાના પહેલાના સંસ્કારો હોય ત્યારે પ્રકૃતિનો ભેદ ન જાણવાને લીધે શાસ્ત્રથી થતાં જ્ઞાનને કર્તાપણું વિગેરેથી[2] દુર્બલ જ માનીને (માનવાને લીધે) અહંકાર કોઈપણ સમયે દૂર થાય નહિ. ભગવાન જ સર્વ કરે છે એમ કહેવા છતાં પણ ભજન (કરવામાં) ન આવે ત્યાંસુધી (તે જ્ઞાન) ફલતું નથી, તેથી ભજન અવશ્ય કરવું એમ કહેલું છે. ૨૨.

તે (ભજન) પોતાના માર્ગ પ્રમાણે મોક્ષમાં પરિણમે છે, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી આઠ શ્લોકથી કહે છે:—

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ॥
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यद्ब्रह्मदर्शनम् ॥२३॥

ભગવાન વાસુદેવ વિષે કરેલો ભક્તિયોગ ઝડપથી વૈરાગ્ય અને બ્રહ્મનું જેમાં દર્શન થાય તેવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૩.

ज्ञानवैराग्यजननं परीक्षा ज्ञानसम्भवे ॥७॥
ततश्च निरहङ्कारो ज्ञानमेव हरिः परः ॥

જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ (૨૩) જ્ઞાન થયાની પરીક્ષા (૨૪) અને પછી અહંકારરહિત થવાનું (૨૫) જ્ઞાન જ ઉત્તમ હરિસ્વરૂપ હોવાનું (૨૬). કા. ૭½.

वैराग्यस्यापि माहात्म्यं युक्तिस्तज्जनेऽपि च ॥८॥
तदर्थं च जगज्जातं वैराग्ये सर्वनिश्चयः ॥

વળી વૈરાગ્યનું માહાત્મ્ય (૨૭, ૨૮) અને તે ઉત્પન્ન થવા સંબંધી તર્ક (૨૯) અને તે માટે જગત્ ઉત્પન્ન થએલ હોવાનું (૩૦) વૈરાગ્ય થતાં સર્વનો નિશ્ચય થાય છે. કા. ૮½.

તે પૈકી આરંભમાં આ શ્લોકમાં ભક્તિથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહે છે, કારણ કે ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવી તેમનાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે. 'વાસુદેવ ભગવાન વિષે' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે હૃદયમાં પ્રકટ થએલ ભગવાન વિષે કરેલો ભક્તિયોગ પ્રત્યક્ષ પ્રકારે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે. (તે) આરંભમાં પોતાની શકિતથી જ ઝડપથી વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. જ્ઞાન મૂર્તિના સંબંધવાળું પણ હોય, તેથી તેનો ગુણ જણાવે છે કે જે જ્ઞાન બ્રહ્મનું દર્શન કરાવે છે, અથવા જે (જ્ઞાન) બ્રહ્મનાં દર્શનરૂપ છે,[3] જે (જ્ઞાન) થતાં બ્રહ્મ પ્રકટ થાય છે તે દેવતારૂપ[4] જ્ઞાન, અથવા મનન વિગેરેથી સાધન થાય ત્યારે, થતો સાક્ષાત્કાર. ૨૩.

---

૨. '**अन्यथा**' એટલે જેમાં અભિમાન રહે તેવો માર્ગ પણ સંસારમાં ફરી ન આવવાના કારણરૂપ થતો હોય તો. (प्र). 'ભગવાનના માર્ગનો આશ્રય ન કરીએ તો' એવો અર્થ જણાય છે.

૨. પ્રકૃતિથી પોતાનો (આત્મા)નો ભેદ ન જાણવાને લીધે, 'હું કર્તા છું' વિગેરે પ્રકારનાં (જ્ઞાનથી શાસ્ત્રથી થતું જ્ઞાન દુર્બલ જ માનવાને લીધે). (प्र)

૩. આ બે પક્ષ કહ્યા, તે આ પછીના વાક્યમાં સ્પષ્ટ કરેલા છે. (प्र)

૪. બ્રહ્માને ભગવાને કહેલ. ૨-૯-૩૦ થી ૨-૯-૩૬ સુધીના સાત શ્લોકમાં જણાવેલું છે તેવું જાણવું. (प्र)

નીચેના શ્લોકમાં જ્ઞાન (થયા)ની પરીક્ષા કહેલી છેઃ—

यदाऽस्य चित्तमर्थेषु समेष्विन्द्रियवृत्तिभिः ॥
न विगृह्णाति वैषम्यं प्रियं प्रियमप्युत ॥२४॥
स तदैवात्मनात्मानं निःसङ्गं समदर्शनम् ॥
हेयोपादेयरहितमारूढं पदमीक्षते ॥२५॥

જ્યારે આનું ચિત્ત ઇંદ્રિયોની ક્રિયાથી સમાન પદાર્થોમાં ભેદ તેમજ અપ્રિય અથવા પ્રિય (હોવાનું) પણ જાણતું નથી, ત્યારે જ તે આત્માથી આત્માને સંગરહિત, (સર્વનું) સમાન દર્શન કરનાર (અને) તજવા અથવા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય (કાંઈ) ન હોય તેવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલો જૂએ છે. ૨૪. ૨૫

જ્યારે 'આ' જ્ઞાનના અધિકારવાળા પુરુષનું ચિત્ત, પાંચ મહાભૂતોના બનેલા, ભગવાન જેમનો આધાર છે તેવા, અથવા ભગવદ્રૂપ (હોઈ) વાસ્તવિક રીતે સમાન જ પદાર્થોમાં પોતાની આસક્તિથી ઉત્પન્ન થએલી, ઇંદ્રિયોની ક્રિયાઓને લીધે ભેદ જાણતું નથી, ત્યારે (આત્માને સંગરહિત જૂએ છે) 'અપ્રિય અથવા પ્રિય (હોવાનું)' શબ્દોથી તે ભેદનું સ્વરૂપ કહેલું છે. 'उत' 'તેમજ' શબ્દથી (પ્રિય અથવા અપ્રિય હોવાનું) આસક્તિથી જ (થએલ હોવાનું) કહેલુ છે. 'अपि' 'પણ' શબ્દથી સારૂં અથવા ખરાબ એવો જૂદો પ્રકાર કહેલો છે.[1] ૨૪.

'એવી રીતનાં દર્શનવાળું જ્ઞાન થાય, ત્યારે શું થાય?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી પચીસમો શ્લોક કહેલો છે. જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરેલ આત્મા જ 'આત્માને' એટલે પોતાનાં સ્વરૂપને પ્રકૃતિના સંગવગરનું, સર્વનું 'સમાન દર્શન કરનારૂં' એટલે પ્રકૃતિ અને તેના વિકારોના ગુણ વિનાનું (જૂએ છે), એવો અર્થ છે. 'તજવા અને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય (કાંઈ) ન હોય તેવું' એટલે પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં અને નિવૃત્તિ કરાવનારાં સર્વ શાસ્ત્રોનો જેમાં નિર્ણય થએલો છે તેવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું એટલે પ્રાપ્ત કરવાનો (કાંઈ) અંશ જેને રહેલ ન હોય તેવું જૂએ છે, અથવા આત્માને મોક્ષ પામેલા સ્વરૂપવાળો જ જૂએ છે,[2] એવો અર્થ છે. ૨૫.

'જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જ કેમ એમ થાય છે, કારણ કે જ્ઞાન વસ્તુને ઉત્પન્ન કરતું નથી. તેથી સ્વભાવથી જ આત્મા તેવો છે એમ માનવું જોઈએ, અને તેથી સાંખ્ય(મત) સિદ્ધ થતો નથી,[3] પરંતુ માયાવાદીના જેવો મત સિદ્ધ થશે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી જ્ઞાન જ આ (આવી સ્થિતિ) પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ સિદ્ધ કરે છેઃ—

ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान् ॥
दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते ॥२६॥

---

૧. 'ઇંદ્ર માયાઓ વડે ઘણા રૂપવાળો દેખાય છે' વાકયમાં 'માયા' શબ્દનો અર્થ ઇંદ્રિયોની ક્રિયાઓ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં કરેલો છે, તેનું મૂલ આ શ્લોક છે એમ જાણવું (प्र)

૨. ઉપર કહેલા પ્રકારે પોતાના આત્માને જૂએ, ત્યારે અહંકાર રહિત થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. સાંખ્ય મત પ્રમાણે મેલાં વસ્ત્રની પેઠે આત્માને પ્રકૃતિ અને તેના વિકારોનો સંબંધ થવાથી તેનો પ્રાસંગિક બંધ થાય છે. તેથી સાબુથી કપડું ધૂએ તેમ ઉપર કહ્યું તેમ નિત્ય અને નાશવંત વસ્તુઓના ભેદના જ્ઞાનથી આત્માનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ પોતાથી જ પ્રાપ્ત થતું નથી. કંઠમાં રહેલ અને ભૂલી જવાએલ મણિનું પાછલથી સ્મરણ થાય તે પ્રમાણે આવા આત્માને અવિદ્યા દૂર થતાં તેવું જ્ઞાન થાય છે. તેથી એ પ્રમાણે જ્ઞાનથી અહંકારનો અધ્યાસ દૂર થવાનું સ્વીકારવામાં આવે, તેથી સાંખ્ય મત સિદ્ધ થતો નથી. (प्र)

૪. 'આ' એટલે મોક્ષ. આત્માની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ તે મોક્ષ. આમ હોવાથી જેમ વસ્ત્રને ક્રિયાથી (ધોવાથી) શુદ્ધ કરવામાં આવે, તેમ આત્માને જ્ઞાનથી શુદ્ધ કરી, (તેનું) સ્વરૂપ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. તેથી તે પ્રકારનો (આત્મા) હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. (प्र)

જ્ઞાન જ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ઈશ્વર (અને) પુરુષ છે. એક ભગવાન જોવાના પદાર્થ વિગેરે જૂદા જૂદા વિચારોથી જૂદા જૂદા ભાસે છે. ૨૬.

જ્ઞાન ખરેખર માત્ર ઉપનિષદોથી જાણી શકાય તેવું, પ્રકટ થએલું સદાનું ચૈતન્ય છે. તેને જ બ્રહ્મપ્રકરણમાં 'બ્રહ્મ' શબ્દથી જણાવેલું છે. વળી પોતાની ઈચ્છાથી પ્રકટ કરેલ ઐશ્વર્યવાળું તે (જ્ઞાન) જ 'ઈશ્વર' શબ્દથી જણાવેલું છે, જેમનો (પોતાની અંદર) આવેશ થતાં પ્રાકૃત પુરુષ પણ 'મારામાં જ સર્વ ઉત્પન્ન થએલું છે, મારામાં સર્વ રહેલું છે' એમ માને છે. તેથી તે (જ્ઞાન) જ ઈશ્વરરૂપ અને બ્રહ્મરૂપ છે. બીજા ઉપાખ્યાનોમાં[1] પણ અંદરની (અંદર વળેલી) દૃષ્ટિથી જૂદો બોધ કરવાના પ્રકારથી[2] તેને 'આત્મા' કહેલું છે. અંદરની દૃષ્ટિથી આત્મા તરીકે નિશ્ચિત કરેલું તે જ જ્ઞાન 'પરમાત્મા' શબ્દથી જણાવેલું છે. વળી બહારની દૃષ્ટિથી અનુભવેલું તે (જ્ઞાન) જ 'ઈશ્વર' શબ્દથી (અને) 'કાલ' શબ્દથી જણાવેલું છે. વળી ઉપાસના કરવા યોગ્ય સ્વરૂપથી અને વ્યવહાર કરવા યોગ્ય સ્વરૂપથી વિચારેલા તે જ પુરુષ ત્રણ પ્રકારના પુરુષના[3] સ્વરૂપથી જણાય છે. તેથી (સર્વનું) મૂલ બનેલ તે (જ્ઞાન) પ્રકટ થાય ત્યારે બધુંએ ઘટતું હોવાથી કાંઈપણ અયોગ્યતા નથી.[4]

'એક જ વસ્તુ અનેક પ્રકારની કેમ હોય?' એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, જેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. જોનારના જૂદા જૂદા વિચારોને લીધે જ એક જ ભગવાન ઘણા પ્રકારે ભાસે છે. તેમ એક જ દેવદત્તનો અનેક વિચારોને લીધે 'પિતા' વિગેરે શબ્દોથી વ્યવહાર થાય છે, અને (તે) તેવો હોય છે, તેમ વિચારો તો જૂદા જૂદા હોય છે. છતાં પણ જેને જેવો વિચાર ઉત્પન્ન થાય, તેના પ્રતિ (તે) તેવાજ થતા હોવાથી[5] તેવી જ રીતે કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. તેથી[6] મૂલ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨૬.

જ્ઞાનની પ્રશંસા અને સ્વરૂપ કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી વૈરાગ્યની પ્રશંસા અને સ્વરૂપો કહે છે:—

एतावानेव योगेन समग्रेणेह योगिनः ॥
युज्यतेऽभिमतो ह्यर्थो यदसङ्गस्तु सर्वतः ॥२७॥

આ લોકમાં સંપૂર્ણ યોગથી યોગીનું ઈચ્છેલું તો આટલું જ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે કે (તે) સર્વ તરફથી સંગરહિત થાય છે. ૨૭.

સર્વ શાસ્ત્રોનું ફલ વૈરાગ્ય જ છે એવો પ્રમાણથી થએલ નિર્ણય કહે છે. યોગશાસ્ત્રમાં જ્ઞાન ભક્તિ કર્મ વિગેરે બધાએ 'યોગ' શબ્દથી જ ઓળખાય છે.[7] તેથી યોગીને સંપૂર્ણ યોગથી પણ, બધાએ ઉપાયોથી આ જ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે કે તે જ્યારે સર્વ તરફથી સંગરહિત થાય છે. 'તુ' 'તો' શબ્દ જૂદો મત ખોટો (હોવાનું) જણાવે છે. જેઓ વૈરાગ્યનો આદર

---

૧. શારીર બ્રાહ્મણનાં અને મૈત્રેયી બ્રાહ્મણ વિગેરેનાં ઉપાખ્યાનોમાં. (प्र).

૨. 'જૂદો બોધ કરવાના' એટલે જોનાર અને જોવાનું વિગેરે પ્રકારનો બોધ કરવાના. (प्र).

૩. 'ત્રણ પ્રકારના પુરુષ' એટલે ક્ષર, અક્ષર અને પુરુષોત્તમ (प्र)

૪. જ્ઞાન આત્માની સ્વરૂપમાં સ્થિતિરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં છે, એ સર્વ મત પ્રમાણે ઘટતું હોવાથી તેમાં કાંઈ દોષ નથી, એવો ભાવ છે. (प्र)

૫. 'જે પ્રકારે તેમની ઉપાસના કરે છે તેવા જ તે થાય છે.' એ શ્રુતિ પ્રમાણે, અને કામ, ક્રોધ...' (૧૦-૨૬-૧૫) માં કહેલા દૃષ્ટાંત પ્રમાણે, તેવા થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૬. 'તેથી' એટલે 'મૂલ જ્ઞાન ભગવદ્રૂપ હોવાથી'. (प्र)

૭. 'યોગનું ફલ કહેવાથી સર્વ પ્રમાણોનો નિર્ણય કેવી રીતે થાય?' એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. તેથી 'યોગ' શબ્દમાં સર્વ સાધનનો સમાવેશ થતો હોવાથી, તેનું ફલ કહેવાથી જ તે જણાવનાર પ્રમાણોનો નિર્ણય કહેવાયો. તેથી અહિં વૈરાગ્યનું માહાત્મ્ય જણાવેલું છે એવો અર્થ છે. (प्र)

કરતા નથી, (તેઓને)[1] વૈરાગ્ય ન થતાં જ્ઞાન જ (પ્રાપ્ત) થતું નથી, અને થાય તો દોષ દૂર થએલ ન હોવાથી કાંઇપણ કાર્ય કરતું નથી. દોષ સંપૂર્ણ રીતે દૂર થાય, ત્યારે પોતાના પ્રકાશરૂપ (પોતાની મેળે પ્રકાશતો) આત્મા પ્રકટ થતો હોવાથી, તે વિષયમાં કાંઇ પણ પ્રયાસ કરવા યોગ્ય (રહેતો) નથી, તેથી સર્વ શાસ્ત્રોનું ફલ વૈરાગ્ય છે. ૨૭.

એ પ્રમાણે પ્રમાણના વિચારથી વૈરાગ્યનું ઉત્તમપણું જણાવી, નીચેના શ્લોકમાં પ્રમેયના વિચારથી[2] પણ (તેનું ઉત્તમપણું) કહે છે—

ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ॥
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा ॥२८॥

નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપ એક જ્ઞાન પ્રાકૃત ઇંદ્રિયોને લીધે ભ્રાંતિથી શબ્દ વિગેરે ગુણોવાળા પદાર્થોના સ્વરૂપથી ભાસે છે. ૨૮.

વાસ્તવિક રીતે બધું જગત્ જ્ઞાનના અન્વય તથા વ્યતિરેકને* અનુસરતું હોવાથી માત્ર જ્ઞાનરૂપ છે એવો નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે જેમ બધા તરંગો સમુદ્રમાં સમાઇ જાય છે, તેમ હરકોઈ લૌકિક અથવા વૈદિક બધોએ વ્યવહાર જ્ઞાનમાં જ સમાઈ જાય છે.[3] તેથી એક જ જ્ઞાન—પ્રાકૃત ઇંદ્રિયોને લીધે સર્વત્ર રહેલું અને વૃદ્ધિ પામતું હોવાથી—નિર્ગુણ જ છે, (અને) તે (જ્ઞાન)થી જૂદા[4] ગુણો ન હોવાથી ભ્રાંતિથી ઘડો વસ્ત્ર વિગેરે પદાર્થના સ્વરૂપથી ભાસે છે. તેથી (પદાર્થ) છીપમાં જણાતાં રૂપાંની પેઠે ભાસતો હોવાથી, વસ્તુનો વિચાર કરતાં પણ તેમાં આસક્તિ (કરવી) યોગ્ય નથી;[5] કારણ કે તે પ્રાકૃત (પુરુષો) પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે જ તે (વસ્તુ)ને ગ્રહણ કરે છે.[6] એક ભાગથી ગ્રહણ થવાને લીધે અને પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે

---

૧. આ શબ્દ અહિં અધ્યાહાર છે. (प्र)

૨. 'પ્રમેયના વિચારથી' એટલે સ્વરૂપના વિચારથી. (प्र)

* અન્વય એટલે હોવું, વ્યતિરેક એટલે ન હોવું. જ્યાં (પદાર્થનું) જ્ઞાન હોય (થાય), ત્યાં તે જણાય છે, જ્યાં જ્ઞાન હોતું નથી ત્યાં તે જણાતો નથી. તેથી તે જ્ઞાનના અન્વય તથા વ્યતિરેકને અનુસરે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૩. 'સર્વ જ્ઞાનના અન્વય તથા વ્યતિરેકને કેવી રીતે અનુસરે છે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. જેમ બધા પદાર્થો 'સત્'ના અન્વય તથા વ્યતિરેકને અનુસરતા હોવાથી 'સદ્રૂપ' છે, તેમ સર્વ વ્યવહાર જ્ઞાનના અન્વય તથા વ્યતિરેકને અનુસરતો હોવાથી, તેનો જ્ઞાનમાં સમાવેશ થતો હોવાથી તે માત્ર જ્ઞાનરૂપ છે, એવો અર્થ છે. 'જ્ઞાનથી વ્યવહાર થાય છે પણ તે ભાસતો નથી, તેથી તેનો પણ સત્માં જ સમાવેશ થાય છે, જ્ઞાનમાં થતો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી તરંગોનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ જલમાંથી ઉત્પન્ન થએલા તરંગોનો સમાવેશ સમુદ્રમાં થાય છે અને તેથી તરંગમાં ઉત્પન્ન થએલ ફીણ પણ સમુદ્રફીણ જ કહેવાય છે, પરંતુ જલફીણ અથવા તરંગફીણ કહેવાતું નથી, તેવી રીતે બધા વ્યવહારો સત્માંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં સમાઈ જાય છે, છતાં પણ જ્ઞાન વિના સત્નો પણ વ્યવહાર થવાનું સંભવતું ન હોવાથી, બધાનો જ્ઞાનમાં જ સમાવેશ થાય છે. તેથી મૂલતું જ્ઞાન અને સત્ બે એક જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે, એવો અર્થ છે (प्र)

૪. તેનાથી જ ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી તેનાથી જૂદા નથી. (प्र)

૫. છીપમાં જણાતું રૂપું જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં પણ તેનાથી જૂદું ભાસે છે, તેમ સર્વ બ્રહ્માત્મક જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં, તેથી જૂદું ભાસે છે. તેથી નજર આગળ ભાસતા (છીપમાં જણાતાં) રૂપાંમાં આસક્તિ ન કરવી, એવો પ્રમેયના સ્વરૂપનો વિચાર જ વૈરાગ્ય કરાવનાર તર્કરૂપ છે, એવો અર્થ છે (प्र)

૬. 'સર્વ જ્ઞાનરૂપ હોય તો પદાર્થરૂપે કેમ ભાસે છે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી તેનાં કારણરૂપ ઇંદ્રિયોના દોષ હોવાનું સ્પષ્ટ કરે છે. તેથી બુદ્ધિના દોષથી (સર્વ જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં) પદાર્થરૂપે ભાસે છે એવો અર્થ છે. (प्र)

ગ્રહણ કરવાને લીધે તે (વસ્તુ) ખોટી રીતે ગ્રહણ થાય છે.[1] તેથી પોતાની ઇંદ્રિયો વિગેરેના ગુણો જ તેમાં મૂકીને (તેનું) ગ્રહણ કરવામાં આવતું હોવાથી ઘણા પ્રકારના ખ્યાતિવાદો ઉત્પન્ન થએલા છે.

વાસ્તવિક રીતે ગુણનું જ ભાન થાય છે, એવી અન્ય ખ્યાતિ છે.[2] આધારનો પણ આદર કરી, તેની અંદર કોઈક પદાર્થની કલ્પના કરી, ગ્રહણ કરનારના ગુણના સંબંધને લીધે ખોટું (ભાન થાય છે),[3] એમ પણ કહે છે. જેમ ભાન ખોટું થાય છે, તેમ કલ્પના પણ (ખોટી કરેલી) હોવાથી[4] બહુ આગ્રહ કરવો (રાખવો) ન જોઈએ. વળી આ[5] 'શબ્દ વિગેરે ગુણવાળો' હોય છે. 'વિગેરે' શબ્દથી અર્થ કહેલ છે. તે (અર્થ)વાળા શબ્દથી ગુણો વિગેરેનું ગ્રહણ થએલ હોય છે,[6] અને તે ગુણો અનાદિ વાસનાથી સ્ફુરતા હોવાથી, મિથ્યાવાદીઓનો પણ એક વિભાગવાળાના વૈરાગ્યમાં પ્રવેશ થતો હોવાથી[7] તેઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.[8]

યુક્તિથી વિચાર કરતા હોય તેમ, નીચેના શ્લોકમાં તે જ ભેદો ગણાવે છે:—

यथा महानहंरूपस्त्रिवृत् पञ्चविधः स्वरा्॥
एकादशविधस्तस्य वपुरण्डं जगद्यतः ॥२९॥

જે મહત્તત્વ, ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર, પાંચ પ્રકારના સ્વરાટ્, અગીઆર પ્રકારના, તેમનો દેહ, બ્રહ્માંડ (અને) જગત્ જેના લીધે (પ્રકાશે છે) તેમ (જ્ઞાન ભાસે છે શ્લો. ૨૮). ૨૯.

તત્ત્વો તેમની સ્થિતિ[9] પ્રાપ્ત કરતાં હોવાથી 'તત્ત્વ' શબ્દથી ઓળખાય તે યોગ્ય છે; જેમકે

---

૧. 'પદાર્થ સર્વને પ્રસિદ્ધ રીતે જણાય છે તે ભ્રાંતિથી કેમ થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ વાકય કહેલું છે. સર્વત્ર રહેલા સર્વ આકારવાળા જ્ઞાનનો જે એક ભાગ એટલે કોઈ એક આકાર અને હદ, તેનું ગ્રહણ થતું હોવાથી, અને પોતાનો જે વિરોધી સ્વભાવ તેનાથી ગ્રહણ થતું હોવાથી, તે બ્રહ્મરૂપ નિર્ગુણ જ્ઞાન જૂદા પ્રકારે એટલે પદાર્થરૂપે ગ્રહણ થાય છે. તેથી ગુણો અને વિશેષ ઘણા પ્રકારના હોવાથી, ખ્યાતિ (જ્ઞાન) પણ ઘણા પ્રકારની હોવાથી, તે જ્ઞાનોનાં સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં પણ તે સર્વને (એક પ્રકારનું) થતું ન હોવાથી ભ્રાંત છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. ખ્યાતિવાદો ટૂંકાણમાં જણાવવા ખ્યાતિનું સ્વરૂપ અહિંથી કહે છે. વસ્તુનો વિચાર કર્યા વિના છીપમાં રૂપું જણાય તેમાં માત્ર રૂપ, ગોળ વિગેરેમાં માત્ર રસ, દિશાઓનો મોહ વિગેરેમાં માત્ર પૂર્વપણું વિગેરે, એમ વસ્તુ વિના ગુણો જ બુદ્ધિમાં આવે, અને ભ્રાંતિથી જણાય તે અન્યથાખ્યાતિ. એવી રીતે ચાલુ વિષયમાં જ્ઞાનરૂપ ધર્મી વિના તેના આકારનું ભાન થાય છે એમ જાણવું. (प्र)

૩. આ વાકયથી અન્યથાખ્યાતિનું સ્વરૂપ કહેલું છે. (છીપમાં 'આ રૂપું છે' એનું ભાન થાય તેમાં) આધાર 'આ'નો આદર કરી, તેની અંદર પહેલાં જોએલો કોઈક વસ્તુનો ગુણ રૂપું વિગેરેના કલ્પના કરી, ગ્રહણ કરનારના મન અને ઇંદ્રિયોના ગુણરૂપ જે દોષ, તેના સંબંધને લીધે સમીપ રહેલ છીપ વિગેરે જ રૂપાં વિગેરે રૂપે ભાસે છે એ અન્યથાખ્યાતિનું સ્વરૂપ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. એ બધાં ભાન સર્વને એકસરખાં થતાં નથી, એમ સિદ્ધ કરી, આ વાદો આદર કરવા યોગ્ય નથી એમ આ વાકયથી જણાવે છે. 'સર્વ સ્થલે સર્વ અને સર્વ સામર્થ્ય તેમનું જ છે' વિવેકધૈર્યાશ્રય ૨ માં કહેલા ધોરણ પ્રમાણે અને 'સર્વ સર્વમય છે' એ તાપનીય શ્રુતિ પ્રમાણે અખ્યાતિવાદ જ બ્રહ્મવાદીઓનો સિદ્ધાંત છે એમ પણ જણાવેલું છે. (प्र)

૫. 'આ' એટલે જ્ઞાનનો અર્થરૂપ (પદાર્થરૂપ) ધર્મ. (प्र)

૬. એટલે જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મમાં જ તે (બ્રહ્મ) ને ન જાણનારાઓને પદાર્થ, શબ્દ અને તેમના ગુણોના જ્ઞાનરૂપ ભ્રમ થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૭. એક વિભાગવાળાને જે વૈરાગ્ય ઇષ્ટ છે તેમાં મિથ્યાવાદીઓનો પ્રવેશ થતો હોવાથી. (प्र)

૮. મિથ્યાવાદ આ સાંખ્યનો જ એક વિભાગ થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૯. **तस्य** તેની **भावः** સ્થિતિ તે 'તત્ત્વ'. તે પ્રાપ્ત કરતા હોવાથી. (प्र)

મહત્ તત્ત્વ વિગેરે પ્રાકૃત ગુણોને લીધે 'તત્ત્વ' શબ્દથી ઓળખાય તેવાં થાય છે. વાસ્તવિક રીતે જ્ઞાન જ બીજાના ગુણવાળું થતાં[1] તે તે શબ્દથી ઓળખાય છે, એવી રીતે[2] હાલ પણ તે જણાય છે, એવો અર્થ છે. અહંકાર અનેક પ્રકારનો હોવાથી અને 'अहं' 'હું' પદ 'આત્મા' શબ્દથી પણ જણાતું હોવાથી તે સંદેહ દૂર થાય તે માટે 'रूप' (અહંકારને બદલે અહંરૂપ) શબ્દ યોજેલો છે. 'त्रिवृत्' એટલે ત્રણ પ્રકારનો. તેમાંથી તન્માત્રા, મહાભૂતો પ્રાણ વિગેરે જાતના સર્વ પાંચ પ્રકારના (પદાર્થો અને) ઇંદ્રિયરૂપ અગીઆર પ્રકારનો (પદાર્થ જણાય છે.) (પાંચ જાતના અને અગીઆર જાતનાની) મધ્યે 'સ્વરાટ્' એટલે પુરુષ નારાયણ (જણાય છે. તેમને) ઇંદ્રિયો વિગેરેની જરૂર નહિ હોવાથી તેમની પહેલાં કહેલા છે. તેમનો દેહ વિરાટ્, તેને ઢાંકનારૂં બ્રહ્માંડ (અને) તેની જ વચ્ચેનું કાર્ય જગત્ જેના લીધે એટલે ગુણો સાથે જ જ્ઞાનનું ભાન થવાથી જ[3] આખું ભાસે છે. ૨૯.

તર્કથી સિદ્ધ કરેલું, નીચેના શ્લોકમાં ફલબાજુથી (ફલના વિચારથી) સિદ્ધ કરે છે:—

एतद्वै श्रद्धया भक्त्या योगाभ्यासेन नित्यशः ॥
समाहितात्मा निःसङ्गो विरक्तः परिपश्यति ॥३०॥

વિરક્ત આ ખરેખર શ્રદ્ધાથી, ભક્તિથી, સદા યોગનો અભ્યાસ (કરવા)થી, શાંત અંતઃકરણવાળો સંગરહિત થઈ જૂએ છે. ૩૦.

આ ઉપર કહેલું વિરકત જૂએ છે, વૈરાગ્ય વિનાનો જોતો નથી; અને આ વૈરાગ્ય ભગવાનનો છઠ્ઠો ગુણ હોવાથી, તેની પહેલાનાં પદાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારાં પાંચ (સાધનો)થી પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, તેને પ્રાપ્ત કરાવનારાં તરીકે પાંચ સાધનો કહે છે. (૧) આ વિષયમાં આસ્તિકની બુદ્ધિ (શ્રદ્ધા), (૨) ભગવાનમાં બુદ્ધિ (ભક્તિ) અને (૩) આઠ અંગવાળો યોગ એ ત્રણ ગુણો, (૪) શાંત અંતઃકરણવાળા (અને ૫) સંગરહિત હોવું એમ અંદરના અને બહારના સંગ ન હોવાનું કહેલું છે. એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે અને ગુણોના દરેક પ્રકાર ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે સાત પ્રકારનો* શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો. તેથી શાસ્ત્રો જૂદા જૂદા પ્રકારે કહે તેમાં પરસ્પર વિરોધ હોવાની શંકા કરવી નહિ. ૩૦.

નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:—

इत्येतत्कथितं गुर्वि ज्ञानं यद्ब्रह्मदर्शनम् ॥
येनावबुध्यते तत्त्वं प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥३१॥

હે ગુર્વિ! જેનાથી બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે (અને) જેનાથી પ્રકૃતિ અને પુરુષનું તત્ત્વ જણાય છે એવું આ જ્ઞાન (મેં તને) કહ્યું. ૩૧.

હે ગુર્વિ! એ સંબોધનનો એવો (અર્થ છે કે) આટલો ઉપદેશ કરવા છતાં પણ હું ગુરુ નથી, પરંતુ તું જ ગુરુ (માતા) છે. 'इति' 'એવું' શબ્દ સમાપ્તિના અર્થમાં (યોજેલ છે). આ સર્વ જ્ઞાન જ કહેલું છે. સાતે પ્રકારનો સિદ્ધાંત જ્ઞાન જાણનારનો જ હોવાથી, તે (જ્ઞાન)થી ઉપસંહાર (કરેલો છે). આનાથી બ્રહ્મ પ્રકટ થતું હોવાથી 'બ્રહ્મનું દર્શન' ફલ કહેલું છે. દેવહૂતિએ 'હું પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી....' એવો જે પ્રશ્ન કરેલો તે પણ આનાથી થાય છે (સમજાય છે), એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. ૩૧.

---

૧. (બીજાના ગુણનો સંબંધ થવાના) કારણથી, એમ અર્થથો જણાય છે. (प्र)

૨. તે જેમ ભ્રાંતિથી જણાય છે, તેમ હમણાં પણ (જણાય છે), એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'જેના લીધે' શબ્દનું વ્યાખ્યાન 'ગુણો સાથે જ જ્ઞાનનું ભાન થવાથી જ' શબ્દોથી કરેલું છે. આથી એમ કહેલું છે કે વૈરાગ્ય ન હોવાથી જગત્ ભ્રાંત છે. પછીના (ત્રીસમા) શ્લોકમાં વૈરાગ્યથી સર્વનો નિર્ણય (થવાનું) સ્પષ્ટ જ (કહેલું છે) (प्र)

* પાંચ વૈરાગ્ય કરાવનારાં સાધન, છઠ્ઠું વૈરાગ્ય અને સાતમું સર્વત્ર જ્ઞાન જોવું તે, એ સાત પ્રકાર હોવાનું જણાય છે.

એ પ્રમાણે સાત પ્રકારનું જ્ઞાનશાસ્ત્ર (કહ્યું). ભક્તિશાસ્ત્ર જૂદું છે, અને તેના[1] ઘણા પ્રકારો કહેલા છે, કારણ કે તેમનામાં* ક્રિયા મુખ્ય હોય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે પુરુષનાં સ્વરૂપ ગુણો અને કર્મો હોય છે. તે પૈકી સ્વરૂપ જણાવનારૂં વૈદિક શાસ્ત્ર છે, ગુણો જણાવનારાં છ બીજાં[2] (શાસ્ત્રો) છે, અને ક્રિયા (કર્મો) જણાવનારૂં ભક્તિશાસ્ત્ર છે. તે બધાનાં ફ્લો જૂદાં જ છે. તે પૈકી સ્વરૂપ અને મુખ્ય ભક્તિ (જણાવનારાં) શાસ્ત્રોનું ફ્લ એક છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ॥
द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ॥३२॥

મારા આધારવાળો જ્ઞાનયોગ અને નિર્ગુણ ભક્તિનામનો (યોગ) બંનેનું ભગવાન શબ્દથી ઓળખાતું એક જ ફ્લ છે. ૩૨.

'મારા આધારવાળો' વિશેષણથી છને+ બાતલ કરેલ છે. 'નિર્ગુણ ભક્તિનામનો' શબ્દોથી દોષરહિત ભક્તિમાર્ગ કહેલો છે. બંનેનું એક જ ફ્લ છે. ભક્તિથી પણ (છ) ગુણવાળા ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે, મુખ્ય જ્ઞાનથી પણ (ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે). તેથી જ (તે ફ્લ) 'ભગવાન' શબ્દથી ઓળખાય છે, અથવા 'ભગવાન' શબ્દ છે નામ જેનું તેવું (તે છે). તેથી (આ બે) શાસ્ત્ર મુખ્ય છે, બીજાં છ ગૌણ શાસ્ત્રો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૩૨.

'ભગવાન એક છે, તેમને જણાવનારાં શાસ્ત્રો અનેક પ્રકારનાં કેમ છે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં (તે) સ્પષ્ટ કરે છે:—

यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः ॥
एको नानेयते तद्वद्भगवान् शास्त्रवर्त्मभिः ॥३३॥

જેમ જૂદા જૂદા માર્ગવાળી ઇંદ્રિયોથી ઘણા ગુણો જેમાં રહેલા છે તેવો એક પદાર્થ જૂદા જૂદા પ્રકારનો ભાસે છે, તેવી રીતે શાસ્ત્રના માર્ગોથી ભગવાન જૂદા જૂદા પ્રકારના ભાસે છે. ૩૩.

જેમ રૂપ રસ ગંધ અને સ્પર્શવાળો પદાર્થ બધીએ ઇંદ્રિયોથી જૂદો જૂદો ભાસે છે, (કારણ કે) ચક્ષુ રૂપનો આદર કરી પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે, જીભ રસનો આદર કરી, નાક ગંધનો આદર કરી વિગેરે પ્રકારે (ગ્રહણ કરે છે), એવી રીતે અનેક ગુણવાળા ભગવાન જૂદા (જૂદા) ગુણનો આદર કરી જણાવવામાં આવતા હોવાથી, બધાંએ શાસ્ત્રોમાં એક જ ભગવામ જૂદા જૂદા ગુણોનાં મુખ્યપણાંને લીધે જૂદા જૂદા પ્રકારે ભાસે છે. ૩૩.

વળી બધાંએ સાધનોથી એક જ (ભગવાન) પ્રાપ્ત થાય છે, એમ નીચેના ત્રણ શ્લોકથી કહે છે:—

क्रियया क्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः ॥
आत्मेन्द्रियजयेनापि संन्यासेन च कर्मणाम् ॥३४॥
योगेन विविधाङ्गेन भक्तियोगेन चैव हि ॥
धर्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ॥३५॥
आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च ॥
ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक् ॥३६॥

ક્રિયાથી, યજ્ઞોથી, દાનોથી તપ વેદ ભણવા અને મીમાંસાથી, વળી અંતઃકરણ અને ઇંદ્રિયોના જયથી, અને કર્મોના સંન્યાસથી, જાતજાતના અંગવાળા યોગથી, અને વળી ભક્તિયોગથી, પ્રવૃત્તિ

---

૧. 'તેના' એટલે જ્ઞાનરૂપ હરિના. (પ્ર) 'તેના' એટલે ભક્તિશાસ્ત્રના, એવો અર્થ જણાય છે.

* 'તેમનામાં' એટલે ભક્તિશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ ભગવાનમાં, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. 'છ બીજાં શાસ્ત્રો' એટલે છ દર્શનો. (પ્ર)

+ જ્ઞાનનાં પહેલાં છ સાધનો કહ્યાં તેમને, એવો અર્થ જણાય છે.

અને નિવૃત્તિવાળો જે (ધર્મ છે તે) બંને સ્વરૂપવાળા ધર્મથી, આત્મા અને તત્ત્વોનાં જ્ઞાનથી અને દઢ વૈરાગ્યથી—આથી સગુણ નિર્ગુણ (અથવા) સ્વદક્ ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪. ૩૫. ૩૬.

સ્નાન વગેરે સ્મૃતિમાં કહેલી ક્રિયાથી, **क्रतुभिः** યજ્ઞોથી, તુલાપુરુષ વિગેરે દાનોથી, તપ **સ્વાધ્યાય:** વેદનું અધ્યયન, વેદનો **अवमर्शः** વિચાર એટલે મીમાંસા, **આત્મા** એટલે અંતઃકરણ અને ઇંદ્રિયો—તેઓ (ઉપર)નો જય, સંન્યાસ એટલે હું મારૂં વિગેરે સર્વનો ત્યાગ,—'કર્મોના' શબ્દ (જેનો ત્યાગ કરે તે કર્મો કરવાનું) જરૂરી હોવાનું જણાવનારો છે—છ અંગોવાળો આઠ અંગોવાળો વિગેરે જાતજાતના અંગોવાળો યોગ, વળી અનેક પ્રકારનો ભક્તિયોગ, વૈરાગ્ય અને આસક્તિ એ ઉપાધિના ભેદથી જે બે પ્રકારનો ધર્મ આચરવામાં આવે છે, તેથી 'જે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિવાળો છે' શબ્દોથી તે બે (પ્રકારના ધર્મો)નો ભેદ કહેલો છે. 'આત્મા અને તત્ત્વોનું જ્ઞાન' એટલે સાંખ્ય, 'દઢ વૈરાગ્ય' એટલે વૈરાગ્ય (જણાવનારૂં) શાસ્ત્ર—એવી રીતનાં બધાંએ સાધનોથી એક જ ભગવાન જૂદી જૂદી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

'ઉપાધિવાળાં (સાધનો)થી ગુણોની પ્રાપ્તિ (થાય, અને) ઉપાધિવિનાનાં (સાધનો)થી આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી (બંનેને) ફલ એક કેમ હોય ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે (ભગવાન) જ સગુણ નિર્ગુણ અને સ્વદક્ એટલે આત્મા છે, એવો અર્થ નીકળે છે. ૩૪. ૩૫. ૩૬.

એ પ્રમાણે એક ફલ હોવાનું સિદ્ધ કરી, કહેલી જૂદા જૂદા પ્રકારની ભક્તિ સગુણ અને નિર્ગુણ (એવા) ભેદવાળી હોવાનું જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં (તે) ચાર પ્રકારની હોવાનું કહે છે:—

प्रावोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधम् ॥
कालस्य चाव्यक्तगतेर्योऽन्तर्धावति जन्तुषु ॥३७॥

ભક્તિયોગનું ચાર પ્રકારનું સ્વરૂપ, અને ન જાણી શકાય તેવી ગતિવાળો કાલ, જે પ્રાણીઓની અંદર ઘૂમે છે તેનું સ્વરૂપ મેં તને કહ્યું. ૩૭.

ભેદ વાસ્તવિક હોવાથી, **શાસ્ત્રનો આદર કરી ત્રણ પ્રકારનો ભક્તિયોગ કહ્યો, અને ચાલુ સમયમાં તે (ભક્તિ કરનારા)ઓ (અનુક્રમે) તમોગુણ રજોગુણ અને સત્ત્વગુણના ભેદવાળા વિષ્ણુસ્વામીના સેવકો, તત્ત્વાદીઓ અને રામાનુજના સેવકો છે; અને અમે દર્શાવેલ (ભક્તિયોગ) નિર્ગુણ છે.** એવી રીતે ચારે પ્રકારનો (ભક્તિયોગ), 'જે હિંસાને લક્ષમાં રાખી.' (૩. ૨૯. ૮.) વિગેરેથી ભગવાને જણાવેલો છે. વૈરાગ્ય થાય તે માટે ન જાણી શકાય તેવી ગતિવાળા કાલનું પણ સ્વરૂપ કહેલું છે. (ગતિ) ન જાણી શકાય તેવી હોવાનું કારણ 'જે પ્રાણીઓની અંદર ઘૂમે છે' શબ્દોથી કહેલું છે. ૩૭.

તે વૈરાગ્યનાં અંગ છે એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

जीवस्य संसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः ॥
यास्वनुप्रविशन्नात्मा न वेद गतिमात्मनः ॥३८॥

અવિદ્યા અને કર્મથી થતા જીવના ઘણા જન્મો, જેમાં પ્રવેશ કરતાં આત્મા પોતાની ગતિ જાણતો નથી (તે મેં તને કહ્યા શ્લો. ૩૭). ૩૮.

ત્રણ પ્રકારના જીવોના જન્મો કહ્યા, તે દરેક ઘણા પ્રકારના હોય છે. 'અવિદ્યા અને કર્મથી થતા' એટલે અજ્ઞાન જેનો ગુણ છે તેવા કર્મથી થતા મેં (તને) કહ્યા, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. તે કહેવાનું પ્રયોજન ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. જે જન્મોમાં કર્મને લીધે (આત્મા) પોતે પ્રવેશ કરતાં, પોતાની ગતિ જાણતો નથી. તેથી જ તેમાં પ્રવેશ ન કરે ત્યારે જ આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ (તેમાં પ્રવેશ)ન કરવા માટે કહેલું છે એવો અર્થ છે. ૩૮.

य इदं शृणुयादम्ब श्रद्धया पुरुषः स्वदृक् ॥
यो वाऽभिधत्ते मच्चित्तः स ह्येति पदवीं च मे ॥४३॥

હે માતા ! જે આત્માનું દર્શન કરનાર પુરુષ શ્રદ્ધાથી આનું શ્રવણ કરે અને જે મારામાં ચિત્તવાળો આ કહે તે વળી મારાં સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૩.

'હે માતા!' એ સંબોધન સ્નેહ સૂચવનારૂં છે. શ્રદ્ધા શ્રવણનું મુખ્ય અંગ છે. 'પુરુષ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) જે પુરુષ જ છે, પણ સ્ત્રીને ઠગવા માટે બનાવટી પુરુષ (થએલો) નથી, स्वदृक् એટલે આત્માનું દર્શન કરનાર બહિર્મુખ ન હોય તેવો જણાવેલો છે, કારણ કે કહેવામાં આવે છે તે ફલ બહિર્મુખને (પ્રાપ્ત) થતું નથી. કહેનાર પણ જો મારામાં ચિત્તવાળો હોય, ભગવાન ઉપર પ્રીતિ થાય તે માટે જ કહેતો હોય, ધન વિગેરે માટે કહેતો ન હોય (તો તેને આ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે). બંનેને મારૂં સ્થાન પ્રાપ્ત થાય તે યોગ્ય છે. 'च' 'વળી' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે) કે ઇચ્છેલું (ફલ) પણ પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૩.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના બત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય તેત્રીસમો.

एवमष्टभिरध्यायैर्मताष्टकमुदीरितम् ॥
सर्वेषां तु फलं मुक्तिरतः साऽत्र निरूप्यते ॥१॥

એવી રીતે આઠ અધ્યાયોથી આઠ મતો[1] કહ્યા. બધાનું ફલ તો મુક્તિ છે, તેથી અહિં (આ અધ્યાયમાં) તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧.

त्रयस्त्रिंशे तथाऽध्याये स्त्रिया मुक्तिरुदीर्यते ॥
सर्गस्तदवधिर्यस्माद्देवास्ते लीलयोद्गताः ॥२॥
त्रयस्त्रिंशधा लीला सर्गाख्या देवबान्धवी ॥
वसवश्च तथा रुद्रा एक इन्द्रप्रजापती ॥३॥
आदित्याश्च यतः सत्त्वात्ते चतुर्दशधा मताः ॥

અને તેત્રીસમા અધ્યાયમાં સ્ત્રીની મુક્તિ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે ઉત્પત્તિ ત્યાંસુધીની[2] હોય છે, કેમકે તે તેત્રીસ દેવોનો[3] લીલાથી જન્મ થએલો. દેવોનું હિત કરનારી 'સર્ગ' નામની લીલા બે પ્રકારની છે. એક (પક્ષ)માં વસુઓ અને રુદ્રો છે, (બીજામાં) ઇંદ્ર પ્રજાપતિ અને આદિત્યો છે, કારણ કે સત્ત્વવાળા તેઓ ચૌદ પ્રકારના મનાએલા છે. કા. ૩½.

मुक्तिः प्रसादाद्धि भवेन्न शास्त्रैः साधनैरपि ॥४॥
प्रसादश्च स्वतः प्रीते न सम्बन्धादिभिः क्वचित् ॥
अतः स्तोत्रं प्रसादश्च मुक्तिश्चापि फलं ततः ॥५॥

મુક્તિ (ભગવાનની) કૃપાથી થાય છે, શાસ્ત્રોથી તેમજ સાધનોથી થતી નથી, અને કૃપા (ભગવાન) પોતે પ્રસન્ન થાય ત્યારે થાય છે, કોઈ પ્રસંગે સંબંધ વિગેરેથી થતી નથી. તેથી સ્તુતિ અને કૃપા (કહેલાં છે), અને પછી મુક્તિરૂપ ફલ (કહેલું છે).[4] કા. ૫.

---

૧. મુખ્યભક્તિ, સાંખ્ય, જ્ઞાન, યોગ, અને વૈરાગ્યના અંગભૂત ચાર, એવા આઠ મત કહ્યા. (प्र)

૨. 'ત્યાંસુધીની' એટલે મૂલ પ્રકૃતિ જેનો છેડો છે તેવી. તેથી મૂલ પ્રકૃતિથી મુક્ત થાય ત્યારપછી સૃષ્ટિ અને બંધન થતાં નથી એ બીજો છેડો છે એમ જણાવવા (આ) શાસ્ત્રમાં સ્ત્રીની મુક્તિથી શાસ્ત્રની સમાપ્તિ કરેલી છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'એમ હોય, તો તત્ત્વોમાંથી મુક્ત થતાં સૃષ્ટિની સમાપ્તિ થાય, તે સંખ્યાથી વિરુદ્ધ છે, કારણ કે તત્ત્વો અઠ્ઠાવીસ છે' એવી શંકા થાય, તેથી નિબંધમાં જણાવેલ તાત્પર્ય આ વાક્યથી સ્પષ્ટ કરે છે. દેવો જ મુક્ત થવા યોગ્ય છે, અને ભગવાનની લીલાથી વસુ વિગેરે તેત્રીસ દેવો ઉત્પન્ન થએલા છે. સૃષ્ટિલીલાના બંધ અને મોક્ષ એવા બે વિભાગ છે. તેથી વસુ (૮) અને રુદ્ર (૧૧) એ ઓગણીસ દેવો એક પ્રકારની (બંધ) લીલાના છે, અને ઇંદ્ર (૧) પ્રજાપતિ (૧) અને આદિત્યો (૧૨) સત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી રહેલા મોક્ષલીલાના ચૌદ દેવો છે. તેથી વૈદિક રીતે આ લીલા મોક્ષ કરાવનારી છે એમ જણાવવા તેના તેત્રીસ અધ્યાયો છે, તેથી શંકામાં કહેલ વિરોધ દોષરૂપ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. અહિંથી આ અધ્યાયનો અર્થ જણાવતાં, મૈત્રેયના વચનની સંગતિ દર્શાવે છે. તેથી મૈત્રેયના વચન પ્રમાણે ધર્મ વિગેરેનું પરિણામ મોક્ષ હેવાનું ઇષ્ટ છે, તે જણાવવા અહિં મોક્ષની કથા કહે છે, એવો ભાવ છે. (प्र) અહિં કહેલ દેવહૂતિએ કરેલી કપિલની સ્તુતિ શ્લો ૨ થી ૮ સુધીની છે. કપિલની કૃપા શ્લો. ૧૦–૧૧માં જણાવેલી છે.

सर्गत्वख्यापनार्थाय वक्तुः स्थितिरुदीर्यते ॥
भगवत्त्वात्स्थितौ तस्य सर्वः सर्गः प्रतिष्ठितः ॥६॥

(આ) સર્ગ છે એમ જણાવવા વક્તા (કપિલ)ની સ્થિતિ કહેલી* છે. (તે) ભગવાન હોવાથી, તેમની સ્થિતિમાં બધા સર્ગનો સમાવેશ થાય છે. કા. ૬.

शास्त्रार्थेऽवगते सम्यक् प्रसादे यत्नवान् भवेत् ॥
अतः प्रसादनार्थाय तस्या यत्न उदीर्यते ॥७॥

શાસ્ત્રાર્થ સારી રીતે જાણવામાં આવે, ત્યારે (ભગવાનની) કૃપા (પ્રાપ્ત કરવા) માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. તેથી કૃપા (પ્રાપ્ત કરવા) માટે તેનો પ્રયત્ન કહેલો + છે. કા. ૭.

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

एवं निशम्य कपिलस्य वचो जनित्री सा कर्दमस्य दयिता किल देवहूतिः ॥
विस्रस्तमोहपटला तमभिप्रणम्य तुष्टाव तत्त्वविषयाङ्कितसिद्धिभूमिम् ॥१॥

એ પ્રમાણે કપિલનું વચન સાંભળી, તે (તેમની) માતા, કર્દમની પત્ની, ખરેખર જેનો મોહનો પડદો ખરી પડયો હતો તેવી દેવહૂતિએ તે તત્ત્વના વિષયના ચિહ્નવાળી ભૂમિના આધારને પ્રણામ કરી, તેમની (નીચે પ્રમાણે) સ્તુતિ કરી. ૧.

એ પ્રમાણે ઉપર કહેલા પ્રકારવાળું સર્વ સિદ્ધાંતના રહસ્યવાળું વચન સાંભળી સ્તુતિ કરી, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રના અર્થનું જ્ઞાન થયું ત્યારે, તેમની (જ્ઞાન કરાવનારની) કૃપા વિના શાસ્ત્રનાં જ્ઞાનનાં સાધન અને ફલ પ્રાપ્ત થતાં ન હોવાથી, તેમની કૃપા પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ એવી બુદ્ધિ તે (દેવહૂતિ)ની કયા ગુણને લીધે થઈ, એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી (૧) 'માતા' એમ કહેલ છે. જે ગુણને લીધે તેવો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો (તે ગુણથી તેવી બુદ્ધિ થઈ). (૨) 'તે' એટલે પોતાના ગુણોથી અને તપથી પ્રસિદ્ધ (થએલી). (૩) પતિની મુક્તિ થવાથી પણ પોતાનું કાર્ય પાર પડશે એમ જણાવવા 'કર્દમની પત્ની' એમ કહેલું છે. (૪) 'ખરેખર' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તેનો ધર્મ પ્રસિદ્ધ હતો. (૫) દેવાનાં દેવોને હૂતિઃ બોલાવવાનું થાય છે જેનાથી તે (દેવહૂતિ) યોગથી પણ (તે) દેવોની સમીપ (રહેતી). એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારે તેનું માહાત્મ્ય કહ્યું. વળી 'જેનો મોહનો પડદો ખરી પડયો હતો' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે શાસ્ત્રનું ફલ પણ તેને (પ્રાપ્ત) થયું હતું. પુત્ર વિગેરે ઉપર જે મોહ, તેજ જ્ઞાનને ઢાંકી દેનારો પડદો, તે ખરી પડયો હતો નીચે જેનો તેવી (તે થઇ). તેથીજ તે પુત્રને તેણે પ્રણામ કર્યા. પ્રણામ કરવાનું કારણ મોહનું દૂર થવું, કારણ કે (પુત્ર) ગુરુ હતો. (તે) ભગવાન જ (હતો) એ સ્તુતિ કરવાનું કારણ હતું. તેથી સ્તુતિ (કરવી) અયોગ્ય હતી એવી શંકા થાય, તેથી 'તત્ત્વના વિષયના ચિહ્નવાળી ભૂમિના આધારને' શબ્દથી તે સાંખ્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવાથી ભગવાનની જ્ઞાનકલાનો અવતાર હતા એમ જણાવે છે. (૧) તત્ત્વરૂપ જે વિષય એટલે કહેવાનો પદાર્થ, તેના અંકિતા ચિહ્નવાળી જે સિદ્ધિ એટલે સાંખ્યશાસ્ત્ર અથવા, (૨) તત્ત્વના વિષયના ચિહ્નવાળું જે શાસ્ત્ર, તેનાથી પ્રાપ્ત થતું જે જ્ઞાન, તેના ભૂમિઃ આધાર; પહેલા વ્યાખ્યાનમાં (ભૂમિઃ એટલે) પ્રવૃત્તિ કરાવનાર. અથવા (૩) તત્ત્વના વિષયનું જે જ્ઞાન (તે) તત્ત્વજ્ઞાન, તેનાં ચિહ્નવાળી સિદ્ધિઃ એટલે ભગવાનની જ્ઞાનકલા, તેની ભૂમિઃ એટલે જ્ઞાનકલાનો અવતાર, એવો અર્થ છે. તેથી[1] સ્તુતિ કરવા યોગ્ય હતા. ૧.

---

* જૂઓ શ્લો. ૩૩ થી ૩૫.

\+ જૂઓ શ્લો. ૧૩ થી ૩૦ અથવા ૧ થી ૮ અને ૧૩ થી ૩૦.

૧. 'તેથી' એટલે જ્ઞાન ભગવદીય હોવાથી. (प्र) જ્ઞાન ભગવદ્રૂપ હોવાથી, એવો અર્થ જણાય છે.

देवहूतिरुवाच ॥ દેવહૂતિ કહે છે:—

अथाप्यजोऽन्तःसलिले शयानं भूतेन्द्रियार्थात्ममयं वपुस्ते ॥
गुणप्रवाहं सदशेषबीजं दध्यौ स्वयं यज्जठराब्जजातः ॥२॥

જન્મરહિત હોવા છતાં પોતે જેમના જઠરમાંથી નીકળેલા કમલમાંથી ઉત્પન્ન થએલા તેવા (બ્રહ્મા)એ જલની અંદર પોઢેલા, મહાભૂત ઇંદ્રિયો તન્માત્રા અને આત્માના બનેલા ગુણોના પ્રવાહવાળા, પ્રકટ થએલા, સર્વ (જગત)ના બીજરૂપ આપના દેહનું ધ્યાન કરેલું. ૨.

सर्वसिद्धान्तवक्तारं भक्तेर्विषयमेव च ॥
प्रसादे ह्यात्मदं देवं सप्तभिः स्तौति भास्करैः ॥८॥

સર્વ સિદ્ધાંત કહેનારા, અને જેમની ભક્તિ થાય છે તેવા, પ્રસન્ન થતાં આત્માનું દાન કરનાર દેવની સાત પ્રકાશ કરનારા (શ્લોકો)થી (દેવહૂતિ) સ્તુતિ કરે છે. કા. ૮.

प्रत्यक्षाश्चर्यहेतूक्तिः जन्मादेः करणाद् बृहत् ॥
अवतारार्भतालीला मत्तो दारोरिवोद्गतिः ॥९॥

પ્રત્યક્ષનું મૂળ હોવાનું (૨) અને આશ્ચર્યનું મૂળ હોવાનું કહેવું (૩) (જગતના) જન્મ વિગેરે કરતા હોવાથી ઘણું મોટું (બ્રહ્મરૂપ), (૪) અવતાર (લેવો) અને બાલકપણાની લીલા (કરવી) જેમ કાષ્ઠમાંથી (અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય તેમ) મારાથી ઉત્પન્ન થવું (૫) કા. ૯

नाम्नः स्तुत्यादि माहात्म्यं नाम्नश्च हि हरेर्महत् ॥
एवं तं भगवत्त्वेन स्तुत्वाऽन्ते नमनक्रिया ॥१०॥

નામની સ્તુતિ વિગેરે (૬) (અને) માહાત્મ્ય (કહેલાં છે) કારણ કે હરિનું નામ ઘણા પ્રભાવવાળું છે. (૭) એ પ્રમાણે ભગવાન તરીકે તે (કપિલ)ની સ્તુતિ કરી, છેવટે નમન કરે છે. (૮) કા. ૧૦.

हरौ कृत्यमिहैतावदतस्तुष्ट इतीर्यते ॥

આ લોકમાં હરિ વિષે કરવા યોગ્ય આટલું છે. તેથી તે પ્રસન્ન થયા એમ કહેલું છે. કા, ૧૦½.

જો કે (બ્રહ્મા) જન્મરહિત હોઈ પ્રભાવવાળા છે, છતાં પણ જેમના દેહનું તેમણે ધ્યાન કર્યું, પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રકારે (તેનાં તેમને) દર્શન ન થયાં. ઉત્પન્ન થએલા હોવા છતાં પણ જન્મરહિતપણું પ્રાપ્ત કર્યું (એવો) બ્રહ્માનો પ્રભાવ કહેલો છે. 'यज्जठराब्जजातः' જે નારાયણના જઠરમાંથી નીકળેલાં કમળમાંથી ઉત્પન્ન થએલા (તેમના દેહનું ધ્યાન કરેલ). માતા તો ચામડાની કોથળી જેવી છે, પુત્ર તો (પિતા) પોતે જ છે. જો (પિતાનાં) પુત્રને દર્શન ન થયાં તો જેની અંદર પ્રકટ થયો તે (માતા)ને તો કેમ જ થાય? કારણ કે તે (માતા)ની બધી શક્તિ કાર્ય (પુત્ર) સાથે નીકળી જાય છે.

વળી[1] પોઢેલા ભગવાનનાં બધાએ દર્શન કરી શકે છે, પરંતુ જે (ભગવાન) જાગતા હોય તેમનાં (બધાએ દર્શન) કરી શકતા નથી. તેમાં પણ 'જલની અંદર પોઢેલા' બીજું (કોઈ) નથી એમ સ્પષ્ટ પ્રકારે ઓળખાય છે. વળી મહાભૂતો ઇંદ્રિયો વિગેરેથી ભરેલો સ્પષ્ટ ઓળખાય, પરંતુ તેમના વિનાનો ન (ઓળખાય). વળી જગતનો આધાર બનેલ હોય તે પ્રત્યક્ષ દેખાવા યોગ્ય છે, અને પોતે જ (જગતનું) કારણ છે. તેમ (આધાર અથવા કારણ પ્રત્યક્ષ) ન હોય, તો કાર્ય (જગત્) પ્રત્યક્ષ ન દેખાય. 'अन्तःसलिले' એટલે જલની અંદર. મહાભૂતો, ઇંદ્રિયો, **अर्थाः** તન્માત્રાઓ, 'आत्मा' અંતઃકરણ એટલે મન બુદ્ધિ અહંકાર (અને) ચિત્ત, આમનાથી ભરપૂર. 'જ્યારે પોતે રચેલાં પાંચ મહાભૂતોથી' એ વાક્યપ્રમાણે પુરુષનો દેહ મહાભૂતોનો છે, તેઓથી ભરપૂર એટલે

૧. ઉપર પોતાના વિચાર પ્રમાણે (પોતાને ભગવાનનાં) દર્શન દુર્લભ હોવાનું જણાવી, અહિંથી પ્રમેયનો વિચાર કરતાં પણ તે દુર્લભ હોવાનું જણાવે છે. (प्र)

તેઓનો બનેલો છે. (તે) ગુણોનો પ્રવાહ છે જેમાં તેવો, सत् પ્રકટ, બધાએ જગતનાં બીજરૂપ છે. (બ્રહ્મા) પોતે તો જન્મરહિત હોઈ ભગવાન જ છે. એમ હોવા છતાં[1] પણ તેમને (તે પુરુષના દેહનાં) દર્શન ન થયાં, પરંતુ મને થયાં, એ આશ્ચર્યકારક છે. ૨

'આ (કપિલ) જૂદું જ સ્વરૂપ છે, પરંતુ બ્રહ્મરૂપ નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

स एव विश्वस्य भवान्विधत्ते गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः ॥
सर्गाद्यनीहोऽवितथाभिसन्धिरात्मेश्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः ॥३॥

તેજ આપ ચેષ્ટા વિનાના સત્ય ઇચ્છાવાળા, ન ચિંતન થઈ શકે તેવી હજારો શક્તિવાળા આત્મા (અને) ઈશ્વર, ગુણોના પ્રવાહથી જેમનાં વીર્યના વિભાગ થએલ છે તેવા (થઈ) વિશ્વની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરો છો. ૩.

બ્રહ્માએ જેમનું ધ્યાન કરેલું તેજ આપ છો, કારણ કે (આપ) વિશ્વની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરો છો. આ (કપિલ)નું જગતના કર્તા હોવાપણું જેમ (ભગવાનના) વિશ્વરૂપમાં દેખાતું તેમ તેમનામાં[2] દેખાતું હોવાથી તે પ્રમાણે કહેલું છે. 'ગુણોના પ્રવાહથી' એટલે જગતની ઉત્પત્તિ વિગેરેના સાધનરૂપ (ગુણોના) પરસ્પર ભળી જવાની પરંપરાથી વિભાગ થએલા છે વીર્યના જેમનાં તેવા (આપ છો), ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય જેનાથી થાય છે તેવું (આપનું) વીર્ય બ્રહ્મા વિગેરેના સ્વરૂપોમાં વહેંચાએલું છે, એવો અર્થ છે. 'ચેષ્ટા વિનાના' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે કર્તા હોવા છતાં લૌકિક (પુરુષ)ના જેવા (આપ) કર્તા નથી, પરંતુ ચિંતામણિ વિગેરેના જેવા (કર્તા) છો. નથી હોતી ईहा ચેષ્ટા જેમની તેવા (આપ છો).

'ચિંતામણિ વિગેરેમાં બીજાની ઇચ્છા* નિયંત્રણ કરનારી હોય છે, તેવી રીતે ભગવાન પણ બીજાની ઇચ્છાથી સૃષ્ટિ રચતા હોય તો (તે) જડ થાય (ગણાય)' એવી શંકા થાય, તેથી 'સત્ય ઇચ્છાવાળા' એમ કહેલું છે. 'अभिसन्धिः' એટલે અભિસંધાન. ઇચ્છા એવો અર્થ છે. પોતાની ઇચ્છાથી જ (ભગવાન સૃષ્ટિ) કરે છે, એવો અર્થ છે. 'ત્યારે (ભગવાન) નિમિત્ત (કારણ) હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'આત્મા' એમ કહેલું છે. (ભગવાન) સર્વ જગતના આત્મા એટલે સ્વરૂપ, સમવાયિકારણ છે, એવો અર્થ છે. 'એક (ભગવાન) સમવાયિકારણ અને નિમિત્ત કારણ (એવા) બે પ્રકારના કેમ હોઈ શકે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઈશ્વર' એમ કહેલું છે; કારણ કે ઈશ્વર સર્વ કરવાની શક્તિવાળા છે. 'ઈશ્વર પણ લોકમાં યુક્તિથી થતું હોય તેવું જ કરે છે, પરંતુ યુક્તિથી વિરુદ્ધ કરતા નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'ન ચિંતન થઇ શકે તેવી હજારો શક્તિવાળા' વિશેષણથી યુક્તિ કહેલી છે. ન ચિંતન થઇ શકે તેવી હજારો શક્તિઓ છે જેમની તેવા (તે છે), તેથી[3] એક આશ્ચર્ય દૃઢ કર્યું. ૩.

નીચેના શ્લોકમાં બીજું આશ્ચર્ય કહે છે:—

स त्वं भृतो मे जठरेण नाथ कथं नु यस्योदर एतदासीत् ॥
विश्वं युगान्ते वटपत्र एकः शेते स्म मायाशिशुरांघ्रिपानः ॥४॥

---

૧. 'એમ હોવા છતાં પણ' એટલે દર્શન થઇ શકે તેવા ગુણો હોવા છતાં પણ. (प्र)
૨. 'તેમનામાં' એટલે કપિલના દેહમાં જગત્ દેખાતું હોવાથી. (प्र)
* ચિંતામણિ ઇચ્છેલા પદાર્થ આપનારો મણિ છે. જેના હાથમાં તે હોય તે જે પદાર્થનું ચિંતન કરે તે પદાર્થ ચિંતામણિ ઉત્પન્ન કરી તેને આપે છે. તેથી તે ઉત્પત્તિ કરે તેમાં બીજાની ઇચ્છા નિયંત્રણ કરનારી હોય છે. (प्र)
૩. કપિલનો દેહ બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ કર્યું તેથી, તેનાં દર્શન દુર્લભ હોવા છતાં દેહહૂતિને તે થયાં એ આશ્ચર્ય દૃઢ કર્યું, એવો અર્થ છે. (प्र)

જેમના ઉદરમાં ખરેખર આ વિશ્વ હતું, તે આપને હે નાથ ! મારી જઠરે કેવી રીતે ધારણ કર્યા ? યુગના અંતે માયાથી બાલક બનેલા (આપ) એકલા પગના અંગુઠાને ચૂસતા વડના પાંદડા ઉપર શયન કરો છો. ૪.

ચૌદ લોકરૂપ તેજ આપને મે મારી જઠરે કેવી રીતે भृत. ધારણ કર્યા ? 'આ કારણથી જ હું તે નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે નાથ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. હે નાથ એટલે સ્વામી ! કારણ કે બીજો (કોઇ) સ્વામી[1] થવા યોગ્ય નથી, 'હું તે સમયે તારા ઉદરમાં સૂક્ષ્મ જ હતો' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમના ઉદરમાં આ (વિશ્વ) હતું (તે આપને) કેવી રીતે ?' એમ કહેલું છે. જે વિશ્વનો આધાર થાય છે, તે જ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. જો ગર્ભમાં રહેવાના સમયે વિશ્વનો આધાર (થએલું) ન હોય, તો તે બ્રહ્મ પણ ન હોય; તેથી તે સમયે પણ વિશ્વનો આધાર હોવાનું કહેવું જોઈએ. તે કેવી રીતે થયું એ આશ્ચર્યકારક છે. 'આ' શબ્દથી બ્રહ્માંડનો મોટો આકાર દર્શાવેલો છે.

"'એક બીજામાં વિરોધ હોય, ત્યારે એકનો ત્યાગ કરવો જોઈએ' એ નિયમ પ્રમાણે (હું) ગર્ભમાં રહેલ તે અનુભવેલું હોવાથી (હું) જગતનો આધાર નથી એમ માનવું જોઈએ" એવી શંકા થાય, તેથી એમ (કહે છે કે) યુગના અંતે જે એકલા જ માયાથી બાલક બનીને વડના પાંદડા ઉપર आङ्घ्रिपानः (પગના) અંગુઠાને ચૂસતા શયન કરે છે, તે આપ છો. જેમ તે સમયે બાલકપણું અને જગતના આધાર હોવાપણું (એ) બંનેમાં વિરોધ નહતો, તેમ (મારા) ઉદરમાં પણ (તે બંને હોવામાં વિરોધ નથી), એવો ભાવ છે. ૪.

'આ બધું સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મમાં (ઘટે છે), પરંતુ દેહવાળામાં મારામાં (ઘટતું) નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

त्वं देहतन्त्रः प्रशमाय पाप्मनां निदेशभाजां च विभो विभूतये ॥
यथावतारास्तव सूकरादयस्तथाऽयमप्यात्मपथोपलब्धये ॥५॥

હે શક્તિમાન્! પાપીઓનો નાશ કરવા અને આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારાઓનાં કલ્યાણ માટે આપ દેહને અધીન થયા છો. જેવા આપના સૂકર વિગેરે અવતારો છે તેવો આ પણ આત્માના માર્ગનું જ્ઞાન થાય તે માટે (આપનો અવતાર) છે. ૫.

(ભગવાન) લીલા માટે દેહ ધારણ કરતા હોવાથી, આ[2] પણ મુખ્ય સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન ન હોવાથી લોકની દૃષ્ટિ (જણાવેલી છે). તેમજ પાપીઓનો નાશ કરવા અને આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારાઓનાં કલ્યાણ માટે (ભગવાન દેહ ધારણ કરે છે) એવાં પુરાણનાં વચનો છે. આપ 'देहतन्त्रः' દેહરૂપ સાહાય્ય કરવાવાળા, દેહ સ્વીકારેલા, અથવા પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે દેહને આધીન છો. 'હે શક્તિમાન્!' એ સંબોધન ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી શક્તિ (હોવાનું) જણાવવા (કરેલું છે). આથી એમ કહેલું છે કે (આપ) પોતાની ઇચ્છાથી દેહને અધીન થએલા છો.

'અને સ્વતંત્ર માટે તે પરતંત્રપણું યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જેમ સૂકર વિગેરે ક્રિયા (કરનારા) અવતારો (થએલા છે), કારણ કે તેમના વિના ક્રિયા થઈ શકે નહિ, તેમજ અવતાર વિના જ્ઞાન પણ (થવાનું) સંભવતું ન હોવાથી आत्मपथोपलब्धये આત્માના માર્ગનું જ્ઞાન થાય તે માટે જ્ઞાન કરાવવા આ અવતાર (થએલો) છે, એમ 'તેવો આ (પણ) છે.' શબ્દોથી કહેલું છે. આથી આ અવતારનાં બે પ્રયોજનો (હોવાનું) કહેલ છે. (૧) સત્પુરુષોનું રક્ષણ અને અધર્મનો નાશ એ સામાન્ય (પ્રયોજન, અને) (૨) આત્માના માર્ગરૂપ જ્ઞાન કરાવવું (એ) ખાસ પ્રયોજન. ૫.

---

૧. 'સ્વામી' એટલે જગતના સ્વામી (प्र)

૨. 'આ' એટલે દેહને અધીન હોવાનું કહ્યું તે. (प्र)

એ રીતે બે શ્લોકોથી બીજું આશ્ચર્ય[1] પણ સિદ્ધ કરી (ભગવાનના) સ્વરૂપમાં (રહેલાં) બે આશ્ચર્યો કહી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી નામમાં (રહેલાં) બે આશ્ચર્યો કહે છે.–

यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपि क्वचित् ॥
श्वादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते कुतः पुनस्ते भगवन्नु दर्शनात् ॥६॥

જેમનાં નામનું શ્રવણ કર્યા પછી કીર્તન કરવાથી, જે (જેમનાં નામ)ને નમન કરવાથી અને જે (જેમનાં નામ)નું સ્મરણ કરવાથી પણ કોઈવાર શ્વાદ પણ તરત યજ્ઞ કરવા યોગ્ય થાય છે, તો પછી હે ભગવાન! આપનાં દર્શનથી (તેવો થાય) તેમાં કહેવું જ શું? ૬.

નામનું શ્રવણ કરવું વિગેરે ગુણના ગુણોદ્વારા નામનું માહાત્મ્ય, અને સાક્ષાત્ નામનું માહાત્મ્ય (આ તથા સાતમા શ્લોકમાં અનુક્રમે કહે છે). તે પૈકી પહેલું કહે છે (કે) જે ભગવાનનાં નામનું ગુરુ પાસેથી શ્રવણ કર્યા પછી જે કીર્તન (કરવું), તેનાથી '**श्वादोऽपि**' ચાંડાલ પણ તરત **सवनाय** સોમયજ્ઞ (કરવા)ની લાયકાત માટે 'તરત' તે જ જન્મમાં યોગ્ય થાય છે, તોપછી આપનાં દર્શનથી સોમયજ્ઞ કરવા યોગ્ય થાય તેમાં કહેવું જ શું? એવો અર્થ છે. શ્રવણ પછી કીર્તન કહ્યું, તેથી વૈષ્ણવોની દીક્ષાથી મંત્રના ઉપદેશ જેણે પાછલથી લીધેલ છે તેવો[2] (ચાંડાલ યજ્ઞ કરવા યોગ્ય થાય છે). એમ કેટલાક કહે છે. બીજાઓ એમ કહે છે કે 'તરત યજ્ઞ કરવા (યોગ્ય)' કહેલ હોવાથી, 'સર્વને પવિત્ર કરનારને ચાંડાલ*....' એ વાકય પ્રમાણે સર્વ તરફ અગ્નિ રાખીને (યજ્ઞ) કરવાની તેની યોગ્યતા (કહેલી છે).[3] વાસ્તવિક રીતે તો આશ્ચર્યરૂપ (નામનું) માહાત્મ્ય જો લૌકિક તર્કથી સિદ્ધ થતું હોય, તો (તે) આશ્ચર્ય જ ન રહે;[4] કારણ કે ચાંડાલનો દેહ અધર્મના સંસ્કારવાળાં અમુક મહાભૂતોનો બનેલો હોય છે, (અને) બ્રાહ્મણનો દેહ તો સર્વથી ઉત્તમ ધર્મના સંસ્કારવાળાં મહાભૂતોનો (બનેલો હોય છે). ભગવાનનું (લીધેલું), અથવા દીક્ષાથી પ્રાપ્ત થએલું નામ સર્વ કુદરતી દોષોને દૂર કરી, તે જ મહાભૂતોને ઉત્તમ સંસ્કારથી પવિત્ર કરતું હોવાથી, નામનું યોગ્ય જ માહાત્મ્ય થાય છે. અથવા શ્રવણ કરવા યોગ્ય કીર્તન (કરવા)થી, અથવા શ્રવણથી દોષ દૂર થાય છે અને કીર્તનથી ગુણો આવે છે.

'આ ઘણું આશ્ચર્યકારક કહો છો' એવી શંકા થાય, તેથી 'જે (જેમનાં નામ)ને નમન કરવાથી અને જે (જેમનાં નામ)નું સ્મરણ કરવાથી' તે કૈમુતિક ન્યાયથી+ સિદ્ધ કરે છે. '**प्रह्वः**' એટલે નમ્રપણું, નમન, એવો અર્થ છે. નમ્રપણાંનું આખ્યાન પ્રસિદ્ધ નથી. સ્મરણનું તો વાલ્મીકિનું (આખ્યાન) છે, કારણ કે તે ઋષિના ઉપદેશ પહેલાં માર્ગ ઉપર હત્યા કરનારો ચાંડાલ જ હતો. પછી મોટા ઋષિ (થવા)નો વિચાર કરી, રામનાં સ્મરણથી તે જ જન્મમાં વાલ્મીકિ થયો. તેથી (નામનાં માહાત્મ્યમાં) કાંઇ પણ અયોગ્યતા નથી, તેથી જ 'કોઈ વાર' એમ કહેલું છે. જ્યાં (ભગવાનનું) નામ અથવા સ્વરૂપ પોતાની શક્તિ પ્રકટ કરે છે, ત્યાં જ એમ થાય છે, એમ

---

૧. 'બીજું આશ્ચર્ય' એટલે વિશ્વના આધાર (રૂપ ભગવાન)ને પોતાના ઉદરમાં રાખવા રૂપ આશ્ચર્ય. (प्र)

૨. '**अनुकीर्तन**' શબ્દનો 'વૈષ્ણવ દીક્ષા પ્રમાણે લીધેલ મંત્રનો ઉપદેશ' અર્થ છે. તેથી વૈષ્ણવ દીક્ષા પ્રમાણે ઉપદેશ લીધેલ ચાંડાલ પણ તેજ જન્મમાં સોમયજ્ઞ કરવા યોગ્ય થાય છે એવો કોઇક ટીકાકારનો મત છે. આ મત તંત્રના ઉપર આધાર રાખનાર છે. (प्र)

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

૩. શ્રુતિ ઉપર આધાર રાખનારનો આ બીજો મત કહેલ છે. (प्र)

૪. આ વાકયથી નોટ ૩માં જણાવેલ મત પોતાને ઇષ્ટ ન હોવાનું જણાવે છે. (प्र)

\+ અધમ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે તો ઉત્તમ પ્રાપ્ત કરે તેમાં કહેવું જ શું? ઉત્તમ તો ઘણી વધારે યોગ્યતા જ પ્રાપ્ત કરે, એવા તર્કને કૈમુતિક ન્યાય કહે છે. '**किमुत**' 'કેટલું વધારે!' શબ્દ ઉપરથી આ ન્યાયનું નામ પડેલ છે.

અતિપ્રસક્તિ+ પણ દૂર કરેલી છે. 'શ્વાદ' ચાંડાલોમાં સર્વથી હલકો છે. 'अपि' 'પણ' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે ઉંચી જાતનો હોય તે ઉત્તમ થાય તેમાં શું સંદેહ ? આપના દર્શનથી ફરી યજ્ઞ કરવા યોગ્ય કેમ થાય ? કારણ કે પહેલાં જ (નામ લેવાથી જ યજ્ઞ કરવા યોગ્ય) થઇ ગએલો છે, એવો અર્થ 'न' શબ્દ અધ્યાહાર ન લઈએ× ત્યારે થાય છે. અથવા 'कुत:' શબ્દ 'શું' ના અર્થવાળો અવ્યય છે. 'તો પછી ભગવાનનાં દર્શનથી યજ્ઞ કરવા યોગ્ય થાય છે.' 'એમાં કહેવું જ શું ?' શબ્દો અર્થથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે (શબ્દની) અર્થનો નિર્ણય કરાવનારી શક્તિ વડે (ભગવાનનાં) નામનાં શ્રવણનું માહાત્મ્ય કહ્યું. ૬.

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનનાં) નામનું સાક્ષાત્ માહાત્મ્ય જણાવતી, ભગવાનની સૃષ્ટિ અંદરનો હોવાથી ચાંડાલ બ્રાહ્મણ કરતાં પણ પ્રહ્લાદની પેઠે ઉંચો છે એમ જણાવતી, તે વિષયની યુક્તિ કહે છે:—

अहो बत श्वपचोऽतो गरीयान् यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यम् ॥
तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ये ते ॥७॥

અહો ! ચાંડાલ જેની જીભ ઉપર (આપનું) નામ આપના માટે રહે છે તે પણ આ કારણથી ઉંચો છે. જેઓએ તપ કરેલ, યજ્ઞો કરેલ, (તીર્થ) સ્નાન કરેલ (અને) આર્યો થઇ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરેલ તેઓ આપનું નામ લે છે. ૭.

વળી બ્રાહ્મણથી ચાંડાલ કેમ ઉંચો ? એમ ન પૂછવું. અમે એમ નથી કહેતા કે ચાંડાલ જાતિથી પોતાનાં આચરણથી અથવા કર્મથી ઉંચો છે, પરંતુ બીજા કારણથી જ તે ઉંચો છે. તે (અર્થ) 'ચાંડાલ (તે) આ કારણથી ઉંચો છે' શબ્દોથી કહેલ છે. પહેલી વાર (ભગવાનનાં) નામનાં માહાત્મ્યનો હૃદયમાં પ્રવેશ થતાં, પહેલાં બ્રાહ્મણનું માહાત્મ્ય જાણનારી (દેવહૂતિ) હવે (બ્રાહ્મણનું) હલકાપણું (જાણતાં), 'અહો !' શબ્દથી આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. બ્રાહ્મણપણાંની દૃષ્ટિથી ભેદ દર્શાવવા 'बत !' એમ (કહે છે), અથવા પોતાની અંદર બ્રાહ્મણપણું ન હોવાથી આટલા સમય સુધી ચિંતાતુર રહેલી, (હવે) નામનું માહાત્મ્ય જણાતાં 'बत' શબ્દથી હર્ષ દર્શાવે છે. આ કારણથી ચાંડાલ ઉંચો છે. બ્રાહ્મણ સંતોષી હોવા છતાં પોતાનાં કર્મોનું ઉત્તમપણું જાણી કોઈક સમયે (ભગવાનના નામ સિવાયનું) બીજું બોલે, અથવા અભિમાન વિગેરે દોષવાળો થાય, તેથી તેનામાં (તેની જીભ ઉપર ભગવાનનું) નામ ન રહે. તેથી નામનું કાયમનું સ્થાન ચાંડાલની જીભ જ છે, કારણ કે તે જ તેવો દેખાય છે. તે વાલ્મીકિ જણાવેલો છે. વળી જેની જીભ ઉપર રહેલું નામ પણ જેમ તેણે રામની કથા લોકમાં પ્રકટ કરી તેમ तुभ्यम् આપ (ભગવાન) માટે જ હોય છે, પરંતુ તેનાથી પણ શુદ્ધિ થતાં બીજું (કાંઇ) કામ કરતો નથી.

આ (આવું) નામનું માહાત્મ્ય અસંભવિત છે એમ વિચારી, ઉત્તરાર્ધથી તે યુક્તિ (તર્ક)થી સાબિત કરે છે. જેઓએ પહેલાના જન્મમાં પ્રથમ તપ કરેલું, પછી શુદ્ધ બ્રાહ્મણનો જન્મ થતાં जुहुवुः યજ્ઞ વિગેરે કર્યા, તેનાથી પણ ઉત્તમ જન્મ થતાં सस्नुः સર્વ તીર્થોમાં જઈ (સ્નાન કરેલ), ત્યારપછીના જન્મમાં આર્યો થઇ વેદ અને વેદના અર્થમાં ઘણા પ્રવીણ થએલ, ત્યારપછીના જન્મમાં પણ ઘણો જ ઉત્તમ દેહ પ્રાપ્ત કરી વ્યાસ વાલ્મીકિ શુક પરાશર વિગેરે જેવા થઇ 'ब्रह्मानूचुः' બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરનારા થએલા હોય, તેઓ જ (ભગવાનનું) નામ લે છે. તેથી ચાંડાલ પણ તેવી

+ કોઈપણ નિયમને હદ બહાર ખેંચી લઈ જવો એ 'અતિપ્રસક્તિ' કહેવાય. ભગવાનનું નામ પોતાની શક્તિ પ્રકટ કરે ત્યાં જ આટલી ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, સર્વ સ્થલે તેમ હોતું નથી એમ 'કોઈ વાર' શબ્દથી જણાવી, નિયમને હદ બહાર ખેંચેલો નથી, એવો અર્થ છે.

× 'ભગવાનનાં દર્શનથી તેવી યોગ્યતા કેમ ન થાય?' એવો અર્થ છે. 'ન' શબ્દ શ્લોકમાં નથી, તેથી તે અધ્યાહાર લઇએ તો એવો અર્થ થાય, અધ્યાહાર ન લઇએ તો અર્થ કેવી રીતે કરવો એ આ વાક્યમાં જણાવેલું છે.

રીતે (ભગવાનનું) નામ લેતો હોવાથી, તે સદા નામનો ઉચ્ચાર કરતો હોવાથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે માત્ર થોડા પાપને લીધે ભગવાનની ઇચ્છાથી નામનું માહાત્મ્ય પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તે ચાંડાલ જન્મેલો છે; (અને) તેવી રીતે જન્મેલો આ મહાપુરુષ જ છે. તેથી (પૂર્વાર્ધમાં) કહ્યું તે યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. ૭

એવી રીતે સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહીને, ઇચ્છેલો પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય તે માટે નીચેના શ્લોકમાં તેમને નમન કરે છે:—

तं त्वामहं ब्रह्म परं पुमांसं प्रत्यक्स्रोतस्यात्मनि संविभाव्यम् ॥
स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहं वन्दे विष्णुं कपिलं वेदगर्भम् ॥८॥

તે આપ પરબ્રહ્મ પુરુષ અંદર વાળેલા ચિત્તથી ચિંતન કરવા યોગ્ય, પોતાના તેજથી ગુણોના પ્રવાહનો નાશ કરનાર, વેદ જેમની અંદર રહેલ છે તેવા વિષ્ણુ કપિલને હું નમન કરું છું. ૮.

'તે' ઉપર જણાવેલી પ્રસિદ્ધિવાળા, તેવા જ સર્વ તરફ જણાતા આપને (હું નમન કરું છું). 'વ્યવહારમાં (કપિલ) પુત્ર હોવાથી નમસ્કાર કરવો અયોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'પરબ્રહ્મ' એમ કહેલું છે. આ વ્યવહાર જીવો વચ્ચે હોય છે, પણ પરબ્રહ્મમાં હોતો નથી. તેમનામાં લૌકિક સંબંધથી થતા ગુણો તથા દોષો હોતા નથી. તે જ સર્વત્ર દેહમાં રહેલા હોવાથી 'પુરુષ' (કહેલ છે). વળી આપ જ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છો, કારણ કે 'કોઈક ધીરે અંદર આત્માને જોયા' એ શ્રુતિ પ્રમાણે प्रत्यक्स्रोतसि અંદર વાળેલા ચિત્તથી સારી રીતે ચિંતન કરવા યોગ્ય આપ છો. આપ તે છો, તેથી આપ ફલરૂપ છો અને સાધનરૂપ છો.

એ પ્રમાણે (કપિલ) ભગવાનનો અવતાર હોવાનું કહી, 'પોતાના તેજથી ગુણોના પ્રવાહનો નાશ કરનાર' વિશેષણથી તે (અવતાર)નો પણ ખાસ ગુણ કહેલો છે. પોતાનાં જ 'તેજથી' એટલે ચિત્ શક્તિથી પોતે પ્રકટ કરેલ જ્ઞાનથી નાશ કરેલ છે ગુણોના પ્રવાહનો એટલે દેહ વિગેરેના અધ્યાસનો જેમણે તેવા છે. તેથી એમ કહેલું છે કે જ્ઞાનની કલાથી અવતાર ધારણ કરેલા જ સેવા કરવા યોગ્ય છે. તેથી તેમને જ નમન કરું છું. 'વિષ્ણુ' શબ્દથી તેમનું મૂલ સ્વરૂપ અથવા વેદના અર્થનું સ્વરૂપ (કહેલું છે). 'વેદ જેમની અંદર રહેલ છે' શબ્દથી પ્રમાણ (કહેલું છે). વેદો આપના જ નિ:શ્વાસ છે એવો અર્થ છે. ૮.

એ રીતે (દેવહૂતિએ) સ્તુતિ કરી, ત્યારે માતાનો અભિપ્રાય જાણી (કપિલ) પ્રસન્ન થયા, એમ (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

ईडितो भगवानेवं कपिलाख्यः परः पुमान् ॥
वाचा विक्लवयेत्याह मातरं मातृवत्सलः ॥९॥

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરાએલા માતા ઉપર પ્રેમ રાખનાર કપિલ નામના પરપુરુષ ભગવાને ગદ્ગદ વાણીથી માતાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૯.

આમની સ્તુતિ કરવી યોગ્ય છે એમ જણાવવા 'ભગવાન' કહેલ છે, એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરાએલા 'કપિલ' એવું માત્ર (જેમનું) નામ છે (પણ) વાસ્તવિક રીતે (જે) પર (ઉત્તમ) જ પુરુષ છે, (એમ અમુક) કાર્ય માટે જ ભગવાનપણું નથી એમ જણાવવા કહેલું છે. 'ગદ્ગદ વાણીથી' શબ્દોથી તે (દેવહૂતિ)ના ઉપર દયા ઉત્પન્ન થએલી હોવાનું સૂચવેલ છે. માતાની બધીએ સ્તુતિ ઉત્તમ છે એમ જણાવવા 'માતાને' એમ કહેલું છે. વળી આ પ્રસન્નતા સંપૂર્ણરીતે મર્યાદાથી કરેલી નથી, પરંતુ કૃપાથી કરેલી છે એમ 'માતા ઉપર પ્રેમ રાખનાર' વિશેષણથી કહેલું છે. 'मातृवत्सल:' એટલે માતા ઉપર પ્રેમ રાખનાર. ૯.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી કપિલ (પોતાની) કૃપા અને માર્ગનું માહાત્મ્ય અનુક્રમે કહે છે:—

॥ कपिल उवाच ॥ કપિલ કહે છે:—

मार्गेणानेन मातस्ते सुसेव्येनोदितेन मे ॥
आस्थितेन परां काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि ॥१०॥

હે માતા! તારાથી સ્હેલાઈથી આચરી શકાય તેવો મેં કહેલો આ માર્ગ આચરવાથી તું થોડા સમયમાં ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીશ. ૧૦.

હે માતા! મેં કહેલા, સ્હેલાઈથી આચરી શકાય તેવા ભગવાનનાં ધ્યાન સાથેના યોગરૂપ આ માર્ગથી (તું ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીશ). 'મેં કહેલા' વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે મેં) બીજાએ કહેલો કહેલ હોય તો તેમાં રહેલાં બીજાં અંગોની જરૂર છે કે નહિ એવો સંદેહ પણ રહે, (પણ) મેં જ કહેલો હોવાથી આમાં બીજાની જરૂર રહેતી નથી. તેથી જે (આ માર્ગ) સારી રીતે આચરવાથી થોડા જ સમયમાં તું 'ઉત્તમ સ્થિતિ' એટલે જેમાં (આત્મા સિવાય કોઈનું) ભાન રહેતું નથી તેવી સમાધિ અને ત્યાર પછી ભગવાન સાથેનું સાયુજ્ય **अवरोत्स्यति** પ્રાપ્ત કરીશ, એવું (મારૂં) વરદાન છે. ૧૦.

નીચેના શ્લોકમાં પોતે કહેલા માર્ગનું ઉત્તમપણું કહે છે:—

श्रद्धत्स्वैतन्मतं मह्यं जुष्टं यद् ब्रह्मवादिभिः ॥
येन मामभयं यायान्मृत्युमृच्छन्त्यतद्विदः ॥११॥

આ મારો મત જે બ્રહ્મવાદીઓએ સ્વીકારેલો છે, (અને) જેથી ભયરહિત મને પ્રાપ્ત કરે છે તેના ઉપર તું શ્રદ્ધા રાખ. તેને ન જાણનારાઓ મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૧.

ફલ પણ હું જ છું, એમ (આ શ્લોકથી) કહે છે. 'મારો' એટલે મારા સંબંધવાળો આ મત પ્રામાણિક છે, કારણ કે બ્રહ્મવાદીઓએ સ્વીકારેલો છે. 'જેથી ભયરહિત મને પ્રાપ્ત કરે છે' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે તે અવશ્ય ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારો છે. જે મતથી 'ભયરહિત' શબ્દથી પોતે જ (પ્રાપ્ત થતાં) ફલરૂપ (હોવાનું કહેલ છે). 'આ મત ન જાણનારાઓ તો મૃત્યુ જ પ્રાપ્ત કરે છે' એમ બીજાની નિંદા કરીને પણ આ (મત) દૃઢ કરેલો છે. (બીજાઓને) મૃત્યુની પ્રાપ્તિ તો પોતાનાં કારણથી જ થાય છે, તેથી (આ) ધર્મમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રહે તે માટે તેની પ્રશંસા કરવા માટે જ આ કહેલું છે. ૧૧.

આટલું કહીને, તે (દેવહૂતિ)ને કૃતકૃત્ય જાણીને (કપિલ) પોતે ત્યાંથી નીકળી ગયા, એમ (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છે:—

इति प्रदर्श्य भगवानुशतीमात्मनो गतिम् ॥
स्वमात्रा ब्रह्मवादिन्या कपिलोऽनुमतो ययौ ॥१२॥

એ પ્રમાણે આત્માની સુંદર ગતિનું જ્ઞાન કરાવી, પોતાની બ્રહ્મવાદિની માતાએ રજા આપેલ ભગવાન કપિલ (ત્યાંથી) ગયા. ૧૨.

ઉપદેશ આપનારનાં માહાત્મ્યને લીધે માત્ર (ઉપદેશ) કહેવાથી જ તે (દેવહૂતિ)ને શાસ્ત્રાર્થનું જ્ઞાન થશે એવા અભિપ્રાયથી 'ભગવાન' એમ કહેલું છે, અને (આત્માની) ગતિ **उशती** સુંદર (જણાવી). (કપિલ) પોતે જ ફલ હોવાથી પોતાને જ તેનું જ્ઞાન છે, બીજાને નથી એમ જણાવેલું છે. તેણે કહેલ અર્થનો તેણે (દેવહૂતિએ) પણ હૃદયમાં નિશ્ચય કર્યો એમ જણાવવા 'પોતાની માતાએ' એમ કહેલું છે. પહેલાનું લક્ષણ તજી, શાસ્ત્રાર્થ દૃઢ થવાને લીધે તે પણ બ્રહ્મવાદિની થઈ. જેની જે મતમાં ઘણી જ આસક્તિ હોય, તે વ્યવહારમાં પણ તે (મત)નો જ વાદ કરે છે, અને તે (બ્રહ્મવાદ)નું ફલ મોહ જતો રહેવાનું છે. તેથી જ તેણે (કપિલને જવાની) રજા આપેલ. (કપિલ)

પોતે તો મોહ વિનાના જ હતા, તેથી ગયા. જે દેશમાં તે જવાના હતા, તે તે(દેવહૂતિ)ને મોક્ષ થયા(નું કહ્યા) પછી કહેશે. તેમ ન કરે, તો ફલમાં વિરોધ થતાં, કહેલું બધુંએ નકામું થાય. ૧૨.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી વીસ (શ્લોકો)થી તેને તે માર્ગ ફળ્યો, એમ કહે છે:—

सा चापि तनयोक्तेन योगादेशेन योगयुक् ॥
तस्मिन्नाश्रम आपीडे सरस्वत्याः समाहिता ॥१३॥

અને તે (દેવહૂતિ) પણ પુત્રે કહેલા યોગના ઉપદેશ પ્રમાણે સરસ્વતીના મુકુટરૂપ તે આશ્રમમાં યોગ આચરનારી થઈ સાવધાન અંતઃકરણવાળી થઈ. ૧૩.

ત્યાગ યોગનો જરૂરી ભાગ ન હોવાથી (અને દેવહૂતિને) પોતાને ત્યાગનો અધિકાર ન હોવાથી તે તેજ આશ્રમમાં રહી, એમ આ શ્લોકમાં કહેલ છે. ઉપર વર્ણન* કર્યું તેવી હોવા છતાં પોતાના આશ્રમમાં રહી (અને) પુત્રે કહેલા યોગના ઉપદેશ પ્રમાણે યોગ આચરનારી થઈ. પોતાનાં ઘરમાં યોગ થઈ શકે નહિ, એવો દોષ તેમાં નહતો, કારણ કે તે આશ્રમ સરસ્વતીના **आपीडं** મુકુટ સમાન હતો. ઘર (હોવું) અથવા ઘર ન હોવું જરૂરી નથી, પરંતુ ઉત્તમ પ્રદેશ (હોવો)જ (જરૂરી છે). '**समाहिता**' એટલે સાવધાન અંતઃકરણવાળી. આથી યમો+ કહ્યા. ૧૩.

अभीक्ष्णावगाहकपिशान् जटिलान् कुटिलालकान् ॥
आत्मानं चोग्रतपसा बिभ्रती चीरिणं कृशम् ॥१४॥

વારંવાર સ્નાન કરવાથી વાંકડીઆ (હતા તે) પિંગળા અને ગુંચોવાળા થએલ કેશને, અને તીવ્ર તપથી દુબળા થએલા, ચીંથરૂં પહેરેલા દેહને ધારણ કરતી હતી. ૧૪.

તેલવાળા અને વાંકડીઆ કેશ પણ સંસ્કાર વિના વારંવાર સ્નાન કરવાથી પીંગળા રંગના થયા, અને ગુંચોવાળા એટલે એકબીજામાં ભળી ગએલા (થયા). પહેલાં (તે) વાંકડીઆ કેશ હતા. આવા (કેશ) ધારણ કરતી હતી, એમ દેશના અને સાહાય્ય કરનારના સંસ્કાર ન થવાનું કહેલું છે. ઉત્તરાર્ધથી શરીરને પણ સંસ્કાર ન થવાનું કહે છે. 'च' 'અને' શબ્દથી દાંત નખ વિગેરેના પણ સંસ્કારો થતા ન હોવાનું કહેલું છે. (દેહ) તીવ્ર તપવાળો દુબળો (થએલો). તપથી જ જ્ઞાન થતું હોવાથી નિયમો× પછી તપ કહેલું છે, અને તપ અંગો સાથે (કરેલું) એમ 'ચીંથરૂં પહેરેલા' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે ચીંથરીઆં વસ્ત્રથી જ તપ કરવું જોઇએ. વળી દુબળાપણું તે (તપ)ને જણાવનારૂં છે. ૧૪.

તેને (થએલ) વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ (શ્લોકો)થી (તેના) ઉત્તમ પદાર્થોનું વર્ણન કરે છે:—

प्रजापतेः कर्दमस्य तपोयोगविजृम्भितम् ॥
स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यं प्रार्थ्यं वैमानिकैरपि ॥१५॥

પ્રજાપતિ કર્દમનાં તપ અને યોગનાં ફલરૂપ, જેની સરખામણી થઈ શકે નહિ તેવો, વિમાનમાં ફરનારાઓએ પણ માગવા યોગ્ય પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ ...(તજી, એમ શ્લો. ૨૦ સાથે સંબંધ છે). ૧૫.

अलौकिकं तदुत्कृष्टं सर्वोपकरणोत्तमम् ॥११॥
गृहं च सर्वशोभाढ्यमुद्यानातिमनोहरम् ॥
मनःसौख्यप्रदं स्वस्य तादृशे ममतां त्यजेत् ॥१२॥

તે અલૌકિક ઉત્તમ (૧૫) સર્વ ઉત્તમ સામગ્રીવાળું (૧૬) સર્વ પ્રકારની શોભાથી ભરપૂર

* ઉપર 'બ્રહ્મવાદિની' કહેલી છે તે.
+ યોગનાં આઠ અંગો પૈકી પહેલું અંગ 'યમ' એટલે સંયમ.
× યોગનાં આઠ અંગો પૈકી બીજું અંગ નિયમ છે. સ્નાન તપ વિગેરે નિયમો છે.

(૧૭) બગીચાને લીધે ઘણું મનોહર (૧૮) મનને સુખ આપનારૂં ઘર (૧૯) (હતું). તેવા (ઘર)માંની પોતાની મમતાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કા. ૧૨.

अविद्यमानसंत्यागे लोकयोर्भ्रष्ट एव हि ॥
ऐहिकं सुगमं नो चेद्दूरे ह्यन्यस्य साधनम् ॥१३॥

ન હોય તેનો ત્યાગ કરવાથી બંને લોકથી ભ્રષ્ટ જ થવાય, કારણ કે જો આ લોકનું સુખ સ્હેલાઈથી પ્રાપ્ત થતું ન હોય, તો બીજા (લોકનાં સુખ)ની પ્રાપ્તિ દૂર જ રહી. કા. ૧૩.

આરંભમાં તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ અલૌકિક હતો એમ કહે છે, બ્રહ્માની સમાન પ્રજાપતિ, નામથી પણ[1] (બ્રહ્માની) સમાન (પ્રજાપતિ)નાં તપ અને યોગનાં ફલરૂપ વિવાહથી આરંભી વિમાનમાંના ભોગ વિગેરે, તપ અને યોગથી જ ઉત્પન્ન થએલ. જો કે (તે) ભગવાને પ્રાપ્ત કરાવેલા, છતાં પણ તે (ભગવાને પ્રાપ્ત કરાવેલ હોવા)પણું ત્યાગ (કરવા)ના કારણરૂપ નથી, તેથી 'તપ અને યોગનાં ફલરૂપ' એમ જ કહેલું છે. '**गार्हस्थ्यम्**' એટલે સામગ્રી સાથેનો ગૃહસ્થાશ્રમ. (તે) ઉત્તમ લોકોનાં ફલરૂપ હોવાથી, અને કિન્નર વગેરેનાં ફલરૂપ હોવાથી, અને મર્યાદાથી તેવું ઉત્તમપણું થતું ન હોવાથી, જેની સમખામણી થઈ શકે નહિ તેવો હતો. બ્રહ્મા વિગેરેને ગૃહસ્થાશ્રમ ન હોવાથી, કર્દમનો ગૃહસ્થાશ્રમ સરખામણી (કોઈથી) થઈ શકે નહિ તેવો જ હતો. 'વિમાનમાં ફરનારા કિન્નરો વિગેરેનો તેવો (ગૃહસ્થાશ્રમ) હોવાનું સંભવતું હશે' એવી શંકા થાય, તેથી '(વિમાનમાં ફરનારાઓએ પણ) માગવા યોગ્ય' શબ્દથી તે દૂર કરે છે. ચોક્કસ ભોગવાળાઓમાં વિમાનમાં ફરનારાઓ ઉત્તમ છે. ૧૫.

નીચેના શ્લોકમાં સામગ્રી (ઘરવખરી) ઉત્તમ હોવાનું કહે છે:—

पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ॥
आसनानि च हैमानि सुस्पर्शास्तरणानि च ॥१६॥

દૂધના ફીણ જેવી શય્યાઓ, ઉપરના ભાગમાં સુવર્ણથી જડેલ હાથીદાંતના પલંગો અને સુવર્ણનાં આસનો અને ઘણી કોમલ ચાદરો (તજી...શ્લો. ૨૦). ૧૬.

દૂધનાં ફીણ જેવી કોમલ ઉજળી ઊંચી શય્યાઓ. હાથીદાંતના બનાવેલા ઉપરના ભાગમાં સુવર્ણથી જડેલ પલંગો, જે હાથીદાંતના કાષ્ઠના અંશવાળા છેડાઓ સુવર્ણથી ચિતરેલા હતા. આસનો અને '**च**' 'અને' શબ્દથી જણાવેલ વાસણો પણ સુવર્ણનાં બનાવેલાં હતાં. **सुस्पर्शानि** જાતજાતનાં ઘણાં કોમલ વસ્ત્રોની ચાદરો હતી. વાસણરૂપ અને વસ્ત્રરૂપ એવી બે પ્રકારની ઘરવખરી હોવાથી, બે કહેલાં છે. ૧૬.

स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ॥
रत्नप्रदीपा आभान्ति ललना रत्नसंयुताः ॥१७॥

મોટા મરકત (મણિ)ની બનાવેલી અને નિર્મળ સ્ફટિક (મણિ)ની બનાવેલી ભીંતોમાં રત્નના બનાવેલ (કોડીઆવાળા) દીવાઓ શોભતા હતા (અને) રત્ન(ના અલંકારો)વાળી સ્ત્રીઓ શોભતી હતી. ૧૭.

स्वच्छानि નિર્મળ સ્ફટિક (મણિ)ની બનાવેલી હતી ભીંતો જે ઘરોમાં, અથવા (તેવી) ભીંતો જ (હતી). (તેમાં) અને મોટા મરકત (મણિ)ની બનાવેલી (ભીંતો)માં જડેલાં રત્નના બનાવેલ (કોડીઆવાળા) દીવાઓ શોભતા હતા. સ્ત્રીઓ વિનાનાં ઘરો પણ શોભતાં ન હોવાથી રત્નના અલંકારો પહેરેલી **ललनाः** સ્ત્રીઓ પણ તે ઘરોમાં શોભતી હતી. ૧૭.

---

૧. **कर्द** અને **दम** એવા અર્થ પ્રમાણે નામ હોવાથી તે પ્રજાપતિની સમાન હતો. (**प्र**) 'પ્રજાપતિ' હોવાથી બ્રહ્માની તુલ્ય છે, કારણ કે બ્રહ્મા પણ પ્રજાપતિ છે.

गृहोद्यानं कुसुमितै रम्यै बह्वमरद्रुमैः ॥
कूजद्विहगमिथुनं गायन्मत्तमधुव्रतम् ॥१८॥

ઘરનો બગીચો ઘણાં પુષ્પોવાળાં દેવતાઇ વૃક્ષોથી રમણીય હતો. તેમાં પક્ષીઓનાં જોડાંઓ કૂજન કરતાં હતાં અને મત્ત ભમરાઓ ગુંજાર કરતા હતા. ૧૮.

ઘરનો 'બગીચો' એટલે પુષ્પોવાળી વાડી, દેવતાઈ વૃક્ષો એટલે કલ્પવૃક્ષોથી રમણીય હતી, જેની અંદર કૂજન કરતાં પક્ષીઓનાં જોડાંઓ હતાં (અને) ગુંજાર કરતા મત્ત ભમરાઓ હતા. બગીચો સર્વ ઇંદ્રિયોને આનંદ કરાવનારો અને (રસની) વૃદ્ધિ અને ઉત્પત્તિ કરાવનારો હોવાનું જણાવવા કબૂતરોનું કૂજન અને ભમરાઓનો ગુંજાર કહેલાં છે. ૧૮.

यत्र प्रविष्टमात्मानं विबुधानुचरा जगुः ॥
वाप्यामुत्पलगन्धिन्यां कर्दमेनोपलालितम् ॥१९॥

જેમાં પ્રવેશ કરેલીનું પોતાનું દેવોના સેવકો ગાન કરતા, (અને) કમલની સુગંધવાળી વાવમાં પ્રવેશ કરેલીનું કર્દમે લાડ લડાવેલીનું (પોતાનું દેવોના સેવકો) ગાન કરતા હતા. ૧૯.

જે વિમાન બગીચો અથવા ઘરમાં પ્રવેશ કરેલીનું પોતાનું એટલે દેહહૂતિનું ગંધર્વો વિગેરે દેવોના સેવકો ગાન કરતા હતા, અને કમલની સુગંધવાળી વાવમાં પ્રવેશ કરેલીનું કર્દમે લાડ લડાવેલીનું (દેવહૂતિનું દેવોના સેવકો) ગાન કરતા હતા, અથવા (વાવમાં) કર્દમ સાથે રહેલીનું પોતાનું (દેવહૂતિનું) ગાન કરતા હતા. ૧૯.

એ પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમનું વર્ણન કરીને, ભગવાનનું ધ્યાન કરવા માટે જ તેનો ત્યાગ (કરવો) યોગ્ય છે એમ કહેવા, મોક્ષ (પ્રાપ્તિ)નાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે ભગવાનનું સ્મરણ દૃઢ થતું ન હોવાથી, (દેવહૂતિને) સદા ભગવાનનું સ્મરણ થાય તે માટે ભગવાનની ઇચ્છાથી (તેને) ભગવાન તરીકે અને પુત્ર તરીકે પુત્ર ઉપર સ્નેહ રહ્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:—

हित्वा तदीप्सिततममप्याखण्डलयोषिताम् ॥
किञ्चिच्चकार वदनं पुत्रविश्लेषकातरम् ॥२०॥

ઇંદ્રની સ્ત્રીઓએ પણ સર્વથી વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય તેનો ત્યાગ કરીને તેણે પુત્રના વિયોગને લીધે મુખ કાંઇક વ્યાકુલ કર્યું. ૨૦.

आखण्डलयोषिताम् ઇંદ્રની સ્ત્રીઓએ પણ સર્વથી વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય તે ઘરનો ત્યાગ કરીને, પુત્ર ગયો ત્યારે પુત્રના વિયોગને લીધે તેણે મુખ કાંઇક વ્યાકુલ કર્યું. શાસ્ત્ર અને પુત્રપણું બંને સચવાઇ રહે તે માટે 'કાંઇક' (વ્યાકુલ કર્યું). 'किञ्चित्'. 'કાંઇક' અવ્યય અથવા ક્રિયાવિશેષણ છે. ૨૦.

માત્ર મુખમાં જ ફેરફાર થયો એમ નહિ, પરંતુ હૃદયમાં પણ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

वनं प्रव्रजिते पत्यावपत्यविरहातुरा ॥
ज्ञाततत्त्वाऽप्यभून्नष्टे वत्से गौरिव वत्सला ॥२१॥

પતિ સંન્યાસ લઇ વનમાં ગએલા (અને) પુત્રના વિરહથી દુ:ખી થએલી (પુત્ર ઉપર) પ્રેમવાળી તે તત્ત્વ જાણેલી હોવા છતાં પણ વાછડો ગુમ થતાં જેમ ગાય દુ:ખી થાય તેમ દુ:ખી થઇ. ૨૧.

પતિએ સંન્યાસ લીધો અને વનમાં પ્રવેશ કર્યો, (કારણ કે) સંન્યાસ એટલે તો લોકનો સંપૂર્ણ ત્યાગ હોવાથી, લોકમાં રહેલો ત્યાગી હોતો નથી. ભિક્ષા વિગેરે (સંન્યાસીએ કરવાના) જે નિયમો કહેલા છે, તે (સંન્યાસ) આશ્રમમાં રહેનારાઓ માટે (કહેલા છે, અને) તેમાં પહેલાં પ્રાપ્ત કરેલા પદાર્થોનો જ ત્યાગ કરવાનો હોય છે. સ્વતંત્ર રીતે ત્યાગ કરવામાં આવે, ત્યારે વનમાં જ પ્રવેશ (કરવો જોઇએ). તે (અર્થ) 'વનમાં ગએલા' શબ્દોથી કહેલો છે. વળી પુત્રના વિરહથી (તે) દુ:ખી થઇ. પતિનો વિરહ સદાનો (હોવાનું) કહેલ છે, કારણ કે તે વનમાં ગએલા છે. તે (પતિના

વિરહ)ની સાથે પુત્રનો વિરહ (થયાનું) કહ્યું, તેથી તે પણ સદાનો (થયો) તેથી દુઃખી થઈ.

'શાસ્ત્ર પ્રમાણે જ્ઞાનથી દેહનો અધ્યાસ દૂર થશે, ત્યારે બંને વિરહ દુઃખ નહિ કરે' એવી શંકા થાય, તેથી 'તત્ત્વ જાણેલી' એમ કહેલું છે. જાણેલું હતું તત્ત્વ આત્માનું જેણે, આવી છતાં પણ પુત્ર દૂર ગયા ત્યારે વાછડો ગૂમ થાય ત્યારે જેમ ગાય દુઃખી થાય, તેમ દુઃખી થઈ, કારણ કે (તે) **वत्सला** પુત્ર ઉપર ઘણા પ્રેમવાળી હતી. ૨૧.

આ પ્રેમ તેને લાભકારી થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिम् ॥
बभूवाचिरतो वत्स निःस्पृहा तादृशे गृहे ॥२२॥

તે જ દેવ પુત્ર હરિ કપિલનું ધ્યાન ધરતી, હે વહાલા! તે થોડા સમયમાં તેવા ઘરની ઇચ્છા વિનાની થઈ. ૨૨.

યોગમાં તે જ પુત્ર ભગવાનનું ધ્યાન ધરતી **अचिरतः** થોડા જ સમયમાં તેવા ઘરની ઇચ્છા વિનાની તે થઈ, કારણ કે તે હરિ (દુઃખ હરનારા) છે અને ઇચ્છા દુઃખરૂપ છે. 'હે વહાલા!' એ વિદુરનું સંબોધન એમ જણાવવા (કરેલું છે) કે તારે (વિદુરે) પણ આ કરવું જોઈએ. ચાલુ પ્રસંગમાં ત્યાગ (કરવા)રૂપ વૈરાગ્ય (જરૂરી) ન હોવાથી, ઇચ્છા ન હોવાનું જ કહેલું છે. ૨૨.

ભગવાનનાં ધ્યાનથી માત્ર ઘરમાંની આસક્તિ ગઈ એટલું જ નહિ, પરંતુ યોગ પણ ફળ્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:—

ध्यायती भगवद्रूपं यदाह ध्यानगोचरम् ॥
सुतं प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिन्तया ॥२३॥

(પુત્રે) ધ્યાનમાં પ્રકટ થતું જે ભગવાનનું સ્વરૂપ કહેલું તેનું પ્રસન્ન મુખવાળા પુત્રનું (સર્વ અંગોનાં) એકત્ર અને છૂટાં છૂટાં ચિંતનથી ધ્યાન ધરવા લાગી. ૨૩.

સર્વ યોગીઓને ધ્યાનમાં પ્રકટ થતું જે ભગવાનનું સ્વરૂપ પુત્રે કહેલું તેનું—પુત્ર જ ભગવાન હોવાથી પુત્રનું—ધ્યાન ધરવા લાગી. અથવા 'सुतः' 'પુત્રે' (કહેલું) એવો પાઠ (લેવો). તેને ધ્યાનમાં પ્રસન્ન થએલા જ ભગવાન પ્રકટ થયા, એમ (તેનું) કાર્ય ફળ્યું એમ સૂચવવા 'પ્રસન્ન મુખવાળા' વિશેષણથી (ભગવાનની) કૃપા કહેલી છે. ધ્યાન (સર્વ અંગોનું) એકત્ર અને છૂટા છૂટા પ્રકારથી (કરવાનું) કહેલું હોવાથી, તેવી જ રીતે (કર્યું), એમ 'એકત્ર અને છૂટાં છૂટાં ચિંતનથી' શબ્દથી કહેલું છે. એકત્ર ચિંતન (કરવાનું) ૩–૨૮–૧૩ (થી ૨૦ સુધીના શ્લોકો)થી (અને) છૂટું છૂટું ચિંતન ૩–૨૮–૨૧ (થી ૩૩ સુધીના શ્લોકો) થી (કહેલું છે). ૨૩.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર (શ્લોકો)થી તેવાં ધ્યાનથી જે (ફલ) થયું તે કહે છે:—

भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण बलीयसा ॥
युक्तानुष्ठानजातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना ॥२४॥
विशुद्धेन तदात्मानमात्मना विश्वतोमुखम् ॥
स्वानुभूत्या तिरोभूतमायागुणविशेषणम् ॥२५॥

ભક્તિના પ્રવાહરૂપ યોગથી, દૃઢ વૈરાગ્યથી, યોગ્ય ચરિતના સમૂહથી (અને) બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરાવનાર જ્ઞાનથી તરત ઘણાં શુદ્ધ થએલાં ચિત્તથી સર્વત્ર રહેલા અને પોતાના અનુભવ પ્રમાણે જેમાંથી માયા (તેના) ગુણો અને કર્મો તિરોહિત થએલાં છે તેવા આત્માનું ધ્યાન ધરતી હતી. (શ્લો. ૨૩). ૨૪, ૨૫.

चित्तशुद्धेः साधनानि कार्यं शुद्धस्य चेतसः ॥
ज्ञानस्याप्युत्तमावस्था दोषाभावश्च सर्वतः ॥१४॥

ચિત્તશુદ્ધિનાં સાધનો (૨૪) શુદ્ધ ચિત્તનું કાર્ય (૨૫) અને જ્ઞાનની થતી ઉત્તમ સ્થિતિ (૨૬) અને સંપૂર્ણ રીતે દોષ વિનાના હોવાનું (૨૭) (કહેલ છે). કા. ૧૪.

ભગવાનના ચિંતનથી ધીરે ધીરે તેણે ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી એમ કહેવા, (તે) ચિંતનથી થએલો ક્રમ કહે છે. આરંભમાં ભક્તિનો પ્રવાહ થયો, અને તે ઉપાય બનેલ હોવાથી યોગ છે. ધ્યાનથી આરંભમાં ભક્તિયોગ થયો, એવો અર્થ છે. ભક્તિનો પ્રવાહ સદાનો જ (થએલ) હોવાથી 'પ્રવાહ' શબ્દ (યોજેલ છે). પછી દઢ વૈરાગ્ય થયો. પછી ભગવાનના ગુણોમાં ઘણી શ્રદ્ધા હોવાથી પરલોક માટે યોગ્ય, ક્રિયા કરતાં બંધ થવાના ગુણરૂપ જે ચરિતનો સમૂહ (તે થયો). ત્યાર પછી બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં જ્ઞાન થયું. ત્રણ સાધનો સાથેનાં આટલાં જ્ઞાનથી ચિત્ત ઘણું શુદ્ધ થાય છે. ૨૪.

પછી શુદ્ધ ચિત્તનું કાર્ય પચીસમા શ્લોકમાં કહે છે. '**तदा**' તરત જ (ચિત્તની) શુદ્ધિ થાય છે. જ્ઞાન (થયાં) પહેલાં ચિત્ત શુદ્ધ થતું નથી એમ કહેલું છે. તેથી ઘણાં શુદ્ધ (થએલ) ચિત્તથી આત્માનું ધ્યાન ધરતી હતી, એવો ઉપરના (તેવીસમા શ્લોક) સાથે જ સંબંધ છે. તે સમયનો આત્મા સંસારની અવસ્થા(માં હતો. તે)થી ઉત્તમ હોવાનું 'સર્વત્ર રહેલા' વિશેષણથી કહે છે. પહેલાં આત્મા હૃદય તરફ વળેલો, શરીર ઉપર આસક્તિવાળો હતો, પરંતુ ચિત્ત શુદ્ધ થતાં તે આત્માને સર્વત્ર રહેલો જાણવા લાગી. '**सर्वतोमुखः**' એટલે સર્વ સ્થલે રહેલો. વળી પહેલાં અવિદ્યાથી ઘેરાએલો દેહના અભિમાનવાળો હતો, અને હવે તે (અભિમાન) જતું રહ્યું એમ કહે છે (કે) પોતાના જ અનુભવ પ્રમાણે તિરોહિત થએલાં છે 'માયા' એટલે પ્રકૃતિ, સત્ત્વ વિગેરે તેના ગુણો (અને) '**तद्विशेषाः**' દેહ વિગેરે તેનાં કાર્યો જેનાં (જેમાંથી), તેવો (થએલ છે). ૨૫.

આત્માનું જ્ઞાન પ્રકટ થતાં, માયા (તેનાં) ગુણો અને કાર્યોનો લય થતો હોવાથી અવિદ્યા અને તેનાં કાર્યોનો લય થતાં (દેવહૂતિના આત્માની) બ્રહ્મમાં જ સ્થિતિ થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये ॥
निवृत्तजीवभावत्वात्क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः ॥२६॥
नित्यारूढसमाधित्वात् परावृत्तगुणभ्रमा ॥
न सस्मार तदात्मानं स्वप्नदृष्टमिवोत्थितः ॥२७॥

આત્મામાં જે સારી રીતે રહેલ છે તેવા ભગવાન બ્રહ્મમાં દઢ બુદ્ધિવાળી, જીવની સ્થિતિ દૂર થવાથી જેમાં દુઃખોનો નાશ થએલો અને જેને સુખ પ્રાપ્ત થએલું તેવી, સદા સમાધિ ચઢાવેલી હોવાથી જેને ગુણોના ભ્રમો રહ્યા ન હતા તેવી તેને–જેમ જાગી ઉઠેલાને સ્વપ્નમાં અનુભવેલા દેહનું સ્મરણ રહેતું નથી તેમ–ત્યારે દેહનું સ્મરણ રહ્યું નહિ. ૨૬–૨૭.

પછી તેણે જાણ્યું કે તે બ્રહ્મ પહેલાં (જેમનું) ધ્યાન ધરેલ (તે) ભગવાન જ છે પછી એમ પણ જાણ્યું કે તે ભગવાનને ધ્યાનની દરકાર નથી પરંતુ 'આત્મામાં' એટલે પોતાની અંદર જ સારી રીતે આશ્રય છે જેમનો તેવા છે. એ પ્રમાણે પોતાની અંદર ભગવાનનું ભાન થતાં, (તેની) જીવની સ્થિતિ દૂર થઈ એમ 'જીવની સ્થિતિ દૂર થવાથી' શબ્દથી કહેલું છે. આધાર અને આધેયની* સ્થિતિ પણ જતી રહી. (આત્મા) પોતે હદવાળો હોવા છતાં પણ તિરોહિત આનંદવાળા હોવું (એ) જીવની સ્થિતિ (અને) પ્રકટ આનંદવાળો થતાં પોતે જ ભગવાન થયો એવો અર્થ છે. આમ થતાં, અવિદ્યા વિગેરે બધાં દુઃખોનો નાશ થાય છે. દુઃખોનો નાશ થતાં ઉત્તમ સુખ

* જે બીજાના આધારે રહેલ હોય તે 'આધેય.' જેના આધારે તે રહેલ હોય તે 'આધાર.'

પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાપ્ત કરવાનું સ્વરૂપ અધિકારથી પર છે એમ જણાવવા, ભગવાનનું રૂપ પ્રાપ્ત થવા છતાં, પાછાં ફરવાનું કહેલું છે, અથવા બ્રહ્મની સ્થિતિમાં પણ આધાર અને આધેયની સ્થિતિ રહેલી જ હોવાનું (જણાવેલું છે). અથવા આ મધ્યમ સ્થિતિ છે. ૨૬.

પાછા ફરવાનું થયું ત્યારે (ભગવાનનાં સ્વરૂપને ધ્યાનમાં) ફરી લાવવાની જરૂર ન હોવાથી સદા જેણે સમાધિ ચઢાવેલી છે તેવી થઈ. સદા ચઢાવેલી છે સમાધિ જેણે તેવી દેવહૂતિ '**नित्यारूढ-समाधिः**' થઈ. તેવી સ્થિતિ તે દઢ થએલી છે એમ જણાવવા કહેલી છે. એ પ્રમાણે સમાધિ દઢ થતાં રહેલા નથી ગુણોએ કરેલા ભ્રમો જેના તેવી થઈ. તમોગુણથી આનંદનો તિરોભાવ થએલો, રજોગુણથી હદ બંધાએલી, સત્ત્વગુણથી ભેદ થએલ, એ ત્રણે જતા રહ્યા. આમ થતાં સર્વ દોષોનાં કારણરૂપ અધ્યાસના આધાર બનેલ દેહનું પણ ભાન તેને રહ્યું નહિ એમ (સત્તાવીસમા શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જેમ જાગી ઉઠેલો સ્વપ્નમાં અનુભવેલા દેહને '(એ) હું (હતો)' એમ માનતો નથી, તેથી પણ (વિશેષ), आत्मानं આ દેહનું (તેને) **न सस्मार** સ્મરણ પણ રહ્યું નહિ. ૨૭.

નીચેના શ્લોકથી 'દેહનું સ્મરણ ન રહે તો દેહ નભે કેમ?' એ શંકા દૂર કરતાં અંદરના જ્ઞાનના પ્રકાશને લીધે તે દેહ પ્રકાશતો હોવાનું કહે છે:—

तद्देहः परतः पोष्योऽप्यकृशश्चाध्यसम्भवात् ॥
बभौ मलैरवच्छन्नः सधूम इव पावकः ॥२८॥

તે દેહ બીજાથી પોષાતો હોવા છતાં મનની પીડા ન હોવાથી દુર્બલ થતો ન હતો, મેલથી ઢંકાએલો (તે) ધૂમાડા સાથેના અગ્નિ જેવો હતો. ૨૮.

'બીજાથી' એટલે યોગથી ઉત્પન્ન કરેલી સ્ત્રીઓથી પોષાતો હોવા છતાં દુર્બલ નહતો. પોષણ બહારનું વસ્ત્રો વિગેરેથી જ થતું, પરંતુ ભોજનથી થતું નહિ, છતાં પણ દુર્બલ થતો નહતો, તેનું કારણ 'મનની પીડા ન હોવાથી' શબ્દથી કહેલું છે. '**आधिः**' એટલે મનની પીડા. મૃત્યુ ઉપર પહેલાં જ વિજય કરેલો હોવાથી, અને દેહની વૃદ્ધિની જરૂર ન હોવાથી, માત્ર મનની પીડાથી જ દેહ દુર્બલ થાય. તે ન હોવાથી દુર્બલ થતો ન હતો. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે તેની) કાંતિનો પણ નાશ થયો નહતો. અંદર રહેલાં જ્ઞાનને લીધે, અને બહાર રહેલા મેલને લીધે, મેલથી ઢંકાએલો રહેતો. 'ધૂમાડા સાથેના અગ્નિ જેવો' શબ્દોથી બંને એકમાં સિદ્ધ કરનારૂં દૃષ્ટાંત (કહેલું છે).

अन्तः प्रज्वलितो वह्निर्बहिर्निःसृतधूमकः ॥
तादृशो ज्ञानसंपन्नस्तपसा मलिनो बभौ ॥१५॥

અંદર સળગતો અગ્નિ, જેનો બહારથી ધૂમાડો નીકળતો હોય, તેવો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલો તપથી મલિન થએલો (દેવહૂતિનો દેહ) થયો. કા. ૧૫. ૨૮.

'કોઈ સમયે (સમાધિમાંથી) જાગી ઉઠવાની દશામાં દેહનું સ્મરણ કરશે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

स्वाङ्गं तपोयोगमयं मुक्तकेशं गताम्बरम् ॥
दैवगुप्तं न बुबुधे वासुदेवप्रविष्टधीः ॥२९॥

વાસુદેવમાં જેની બુદ્ધિ પ્રવેશેલી હતી તેવી તે તપ અને યોગથી ભરપૂર, દૈવથી રક્ષણ થતો પોતાનો દેહ છૂટા કેશવાળો અથવા વસ્ત્રરહિત (હોવાનું) જાણતી ન હતી. ૨૯.

(તેનો દેહ) તપ અને યોગથી ભરપૂર હતો. 'છૂટા કેશવાળો' (વિગેરે)થી (એમ કહેલું છે કે) દૈવગતિથી કેશ વીખરાઈ જાય છતાં, વસ્ત્ર છૂટી પડે છતાં પણ, સ્ત્રીઓને લજ્જાને લીધે (દેહનું ભાન થવાનું) ઘણું જરૂરી કારણ હોય ત્યારે પણ તેને દેહનું ભાન રહેતું નહિ. 'દૈવથી રક્ષણ

થતો' વિશેષણથી એમ (કહેલું છે કે દેહનું) નભવું તો દૈવને અધીન હતું. ભાન ન રહેવાનું કારણ 'વાસુદેવમાં પ્રવેશેલી હતી બુદ્ધિ જેની' એ શબ્દથી (કહેલું છે.) ૨૯.

એ પ્રમાણે તેની બહારની અને અંદરની વ્યવસ્થા કહીને, નીચેના શ્લોકમાં (તેને પ્રાપ્ત) થએલ અંદરનું ફલ કહે છેઃ—

एवं सा कपिलोक्तेन मार्गेणाचिरतः परम् ॥
आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं भगवन्तमवाप ह ॥३०॥

અહો! એ પ્રમાણે કપિલે કહેલા માર્ગથી તેણે થોડા જ સમયમાં પરમાત્મા બ્રહ્માનંદ ભગવાન પ્રાપ્ત કર્યા. ૩૦.

તે દેવહૂતિએ કપિલે કહેલા ભક્તિ જ્ઞાન અને યોગરૂપ માર્ગથી अचिरतः થોડા જ સમયમાં સર્વશાસ્ત્રોમાં જણાવેલા પરમાત્મા બ્રહ્માનંદ ભગવાન પ્રાપ્ત કર્યા. 'ह' 'અહો' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા (યોજેલ છે), કારણ કે સ્ત્રીઓની મુક્તિ (થવી) દુર્લભ છે. ૩૦.

નીચેના શ્લોકથી તેની મુક્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ એમ સ્થાનની પ્રસિદ્ધિથી કહે છેઃ—

तद्वीरासीत्पुण्यतमं क्षेत्रं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥
नाम्ना सिद्धपदं यत्र सा संसिद्धिमुपेयुषी ॥३१॥

હે વીર! જ્યાં તેણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી તે સિદ્ધ નામનું સ્થલ સર્વથી પવિત્ર ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ સ્થલ થયું. ૩૧.

પોતાનો ધર્મ આચરીને તેવું શૌર્ય કરે તે માટે, અથવા (તેને આ કથામાં) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે વીર!' એવું (તેનું) સંબોધન કરેલું છે. તે સ્થલ નામથી 'સિદ્ધ' શબ્દથી ઓળખાતું સિદ્ધ સ્થલ ઘણું પવિત્ર થયું. તેની મુક્તિને લીધે જ 'ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ' થયું, એવું તેની મુક્તિ (થવા)માં પ્રમાણ (કહેલું છે). તેમ ન હોય, તો સર્વ તીર્થો છે, ત્યારે તેની જ પ્રસિદ્ધિ શામાટે થાય? તેથી 'તેણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી' શબ્દોથી પ્રસિદ્ધિનું કારણ કહેલું છે, કારણ કે તેણે સારી રીતે મુક્તિ उपेयुषी પ્રાપ્ત કરી. ૩૧.

નીચેના શ્લોકમાં (તેના) દેહનો ઉપયોગ કહે છેઃ—

तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यं मर्त्यमभूत्सरित् ॥
स्रोतसां प्रवरा सौम्य सिद्धिदा सिद्धसेविता ॥३२॥

હે ભલા પુરુષ! તેનો તે દેહ જેમાંથી માટીનો અંશ કાઢી નાખેલો તે સિદ્ધોએ સેવેલી, સિદ્ધિ આપનારી, નદીઓમાં ઉત્તમ નદી થયો. ૩૩.

તપના સંબંધથી કાઢી નાખેલો હતો मार्त्यं માટીનો અંશ જેનો (જેમાંથી), તેવો (દેહ નદી થયો); કારણ કે જમાવેલું જલ જ માટી છે, જેમ કે હિમ, અથવા કરાઓ, અથવા મીઠું. યોગીઓના ઈશ્વરથી અથવા ઘણા તાપથી તે છૂટું પડે છે. તેથી જ આવો (દેવહૂતિનો) તે દેહ નદી થયો. સરસ્વતીના વહેણમાં પ્રવેશ કરેલી તે 'નદીઓમાં ઉત્તમ' સરસ્વતી જ થઈ. (વિદુરને) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે ભલા પુરુષ' એવું સંબોધન (કરેલું છે). અથવા જેમ અમૃતથી ભરપૂર ચંદ્ર (તેનું) પાન થતાં છૂટા પડેલા અવયવોવાળો થાય છે, કારણ કે ચંદ્રની નવમી કલાનું પાન કરનાર યમ છે, તેમ (તે અવયવો છૂટા પડતાં નદી થઇ). ત્યારથી તે જ સ્થલે તે સરસ્વતી સિદ્ધિ આપનારી થઈ. તેથી તે સિદ્ધોએ સેવેલી થઈ. ૩૨.

એ પ્રમાણે તેણે (દેવહૂતિએ) પ્રાપ્ત કરેલી સર્વ સિદ્ધિઓ કહી, સ્ત્રીની મુક્તિ સુધીની થએલી સર્ગની લીલા સમાપ્ત કરી, તે સર્ગ વિસર્ગ કરાવે તો જ સર્ગ (હોવાનું) સિદ્ધ થાય તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી પછી(ની લીલામાં) ઉપયોગી થાય તે માટે કપિલની સ્થિતિ કહે છેઃ—

कपिलोऽपि महायोगी भगवान् पितुराश्रमात् ॥
मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं ययौ ॥३३॥

મોટા યોગી ભગવાન કપિલ પણ માતાની રજા લઈ પિતાના આશ્રમમાંથી ઈશાન દિશામાં ગયા. ૩૩.

गतिः स्तोत्रं प्रतिष्ठा च त्रयमाह गुणान्वितम् ॥

જવાનું (૩૩) સ્તુતિ (૩૪) અને કીર્તિ (૩૫) ત્રણ ગુણવાળાં કહેલાં છે. કા. ૧૫૨.

તે પૈકી આરંભમાં (આ શ્લોકથી) જવાનું કહે છે. (કપિલ) ' મોટા યોગી ' હોવાથી જવામાં પ્રયાસ થતો નહતો, કારણ કે માતાનો મોક્ષ પણ જાણીને (ગયા, અને) ભવિષ્યમાં કરવાનું (કાર્ય) પણ જાણતા હતા. ' ભગવાન ' શબ્દથી તે સર્ગના નિયામક હોવાનું કારણ (કહેલું છે). માતાની રજા લઈ, પિતાના આશ્રમમાંથી તે ઈશાન દિશા તરફ ગયા. ખરેખર આ દેવોની અને મનુષ્યોની શાંત દિશા છે. ૩૩.

જતાં સિદ્ધો વિગેરેએ કરેલી સ્તુતિ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोरगैः ॥
स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः ॥३४॥

સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વો, મુનિઓ, અપ્સરાઓ અને સર્પો (તેમની) સ્તુતિ કરતા હતા અને સમુદ્રે સત્કાર કરી (તેમને) રહેવાનું સ્થાન આપ્યું. ૩૪.

જે કોઈ સિદ્ધિઓની ઇચ્છાવાળા છે, તે ભગવાનના અંશો છ પ્રકારના કહેલા છે. ' સર્પો ' એટલે વાસુકિ વિગેરે. '**गणैः** (**अप्सरोगणै**)' એવો પાઠ હોય, ત્યારે અપ્સરાઓના સમૂહો છે જેમના તે ઇંદ્ર વિગેરે (દેવો), તેઓ સ્તુતિ કરતા હતા (એવો અર્થ થાય છે). જ્યાં (કપિલ) જતા ત્યાં પણ (તેમનો) સત્કાર થતો એમ કહે છે કે સમુદ્રે આપેલ હતા સત્કાર અને રહેવાનું સ્થાન જેમને તેવા (તે હતા). ૩૪.

એવી રીતે તેમનું જવાનું અને (માર્ગની) મધ્યમાંની સ્થિતિ કહી, નીચેના શ્લોકમાં ત્યાં (સમુદ્રમાં) રહેલાની સ્થિતિ કહે છે:—

आस्ते योगं समास्थाय साङ्ख्याचार्यैरभिष्टुतः ॥
त्रयाणामपि लोकानामुपशान्त्यै समाहितः ॥३५॥

સાંખ્ય આચાર્યોથી સ્તુતિ કરાતા યોગ સારી રીતે આચરીને ત્રણે લોકમાં શાંતિ થાય તે માટે ચિંતન કરતા તે રહેતા હતા. ૩૫.

યોગ સારી રીતે આચરીને સારી રીતે તે રહેતા હતા. ત્યાં રહેતાં તે બે (કાર્યો) કરતા હતા : (૧) સાંખ્ય મતની પ્રવૃત્તિ અને (૨) ત્રણે લોકમાં શાંતિ થાય તે માટે શુભ ઇચ્છા. તેથી સાંખ્ય આચાર્યો (તેમની) સ્તુતિ કરતા હતા. ૩૫.

એ પ્રમાણે તેમનું ચરિત કહીને, નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે:—

एतन्निगदितं तात यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽनघ ॥
कपिलस्य च संवादो देवहूत्याश्च पावनः ॥३६॥

હે વહાલા ! હે પાપરહિત ! તેં મને જે પૂછેલ તે મેં આ કહ્યું, અને કપિલનો અને દેવહૂતિનો પવિત્ર કરનારો સંવાદ કહ્યો. ૩૬.

કપિલનું જે ચરિત પૂછેલ તે કહ્યું, અને સંવાદ પણ પવિત્ર કરનારો હોવાથી કહ્યો. આ બીજા સર્ગરૂપ હોવાથી સર્ગ પણ કહ્યો એવો અર્થ છે. બે 'च' 'અને' શબ્દો હોવાથી બંને પ્રકારના સર્ગની સમાપ્તિ થઈ. ૩૬.

આ ચરિતના શ્રવણનું ફલ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

य इदमनुशृणोति योऽभिधत्ते कपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यम् ॥
भगवति कृतधीः सुपर्णकेतावुपलभते भगवत्पदारविन्दम् ॥३७॥

કપિલ મુનિના આત્માની પ્રાપ્તિના ગુહ્ય ઉપાયરૂપ આ મત જે શ્રવણ કરે છે અને જે બોધ કરે છે તેઓ ગરુડ જેમની ધજામાં છે તેવા ભગવાનમાં બુદ્ધિ દૃઢ કરી ભગવાનના ચરણારવિંદને પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૭.

કપિલ મુનિનો મત એટલે સાંખ્ય. आत्मयोगेषु આત્માની પ્રાપ્તિના ઉપાયો પૈકી गुह्यं છૂપો રાખવા યોગ્ય (આ મતનું) જે શિષ્ય થઈ શ્રવણ કરે છે પણ પ્રભુ થઈ શ્રવણ કરતો નથી, (અને) જે 'બોધ કરે છે' એટલે શિષ્યના હૃદયમાં સારી રીતે સ્થાપન કરે છે તેઓ બંને ભગવાનમાં બુદ્ધિ દૃઢ કરે છે. કાલનું અતિક્રમણ થાય તે માટે અને શાસ્ત્રનો પાર પમાય તે માટે 'सुपर्णकेतौ' ગરુડ જેમની ધજામાં છે તેવા તે જ ભગવાનમાં દૃઢ બુદ્ધિવાળા થઈ, તેમનાં ચરણારવિંદને પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાનમાં મતિ દૃઢ થાય તે માટે આ મતનું શ્રવણ (કરવાનું) છે. જ્યારે આ મતનું શ્રવણ થતાં પણ ભગવાનનાં ચરણની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે તે મત પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરનારનું અથવા સર્ગની સંપૂર્ણ લીલાનું શ્રવણ કરનારનું તો કહેવું જ શું? ૩૭.

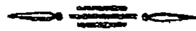
જેમાં સર્વ સિદ્ધાંતો ગૂંથેલા છે તેવું ત્રીજા સ્કંધનું આ વિવરણ ઘણા પ્રયત્નથી શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલમાં નિવેદન કરેલું છે. ૧.

ભક્તિમાં જેમનું હૃદય છે તેવા સુજ્ઞ પુરુષોને કહું છું કે જો સર્ગ નામની લીલાનું વાસ્તવિક રીતે ચિંતન કરવું હોય, તો જેનાં અંગો બુદ્ધિ અને તર્કવાળાં છે તેવાં ઊજળાં તર્કવાળાં આ વિવરણનો સદા વિચાર કરશો. ૨.

સર્વ ભક્તોનો સારી રીતે ઉદ્ધાર થાય તે માટે સર્વ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરનાર તેત્રીસ (પ્રકારના) સર્ગવાળા હરિ માધવને સર્ગ× થાય તે માટે હું નમન કરું છું ૩.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના વિવરણમાં તેત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

આ ત્રીજો (સ્કંધ) સમાપ્ત.

× 'સર્ગ થાય' એટલે સર્ગલીલાનું જ્ઞાન થાય, એવો અર્થ જણાય છે.